LUKA JELIĆ
(1864. – 1922.)

ISTRAŽIVAČ I ZNANSTVENIK: VALORIZACIJA ZNANSTVENOG OPUSA

ZBORNIK RADOVA

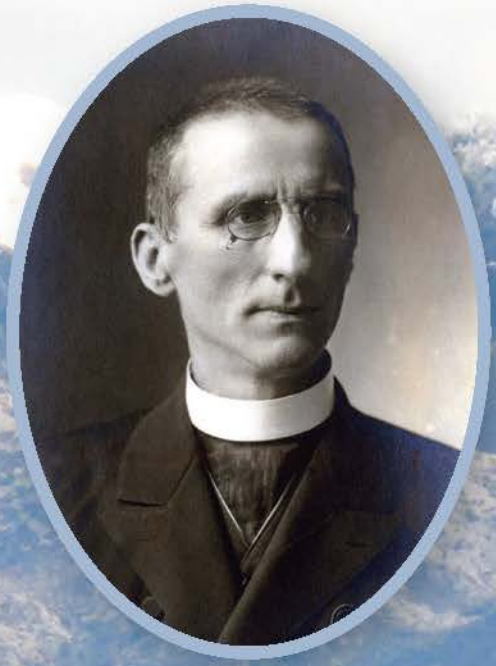

ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM CROATICA MDCCCLXI

1820
ARHEOLOŠKI MUZEJ U SPLITU

ARHEOLOŠKI MUZEJ ZADAR

Zagreb – Zadar, 2024.

LUKA JELIĆ (1864. – 1922.) ISTRAŽIVAČ I ZNANSTVENIK: VALORIZACIJA ZNANSTVENOG OPUSA

Zagreb – Zadar, 2024.

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Zadru
Posebna izdanja – knjiga 11

Nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Sunakladnici
Arheološki muzej u Splitu
Arheološki muzej Zadar

Za nakladnika
Dario Vretenar, glavni tajnik

Za sunakladnike
Ante Jurčević, ravnatelj
Morana Vuković, ravnatelj

Glavni urednici
Tado Oršolić
Nikola Markulin

Recenzenti
Damir Karbić
Karla Gusar

Lektor
Ivana Petešić Šušak

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Nikolina Krpina

Grafičko oblikovanje i prijelom
Grafikart d. o. o., Zadar

Tisak
Stega tisak d.o.o.

Naklada
300 primjeraka

Tiskanje Zbornika financijski pomogli:
Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske,
Zadarska županija, Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

ISBN 978-953-347-570-7 (HAZU)
ISBN 978-953-7633-50-9 (Arheološki muzej u Splitu)
ISBN 978-953-7484-67-5 (Arheološki muzej Zadar)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Znanstvene knjižnice
Sveučilišta u Zadru pod brojem 170511083

Fotografije na koricama Martina Dubolnić Glavan

LUKA JELIĆ (1864. – 1922.) ISTRAŽIVAČ I ZNANSTVENIK: VALORIZACIJA ZNANSTVENOG OPUSA

Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa
održanog 24. listopada 2019. u
Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru

Zagreb – Zadar, 2024.

Zbornik radova posvećen je prerano preminuloj
dr. sc. Martini Dubolnić Glavan znanstvenoj suradnici
u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru (1979. – 2022.)

PREDGOVOR

Luka Jelić – svećenik, profesor, arheolog, povjesničar, etnolog, prirodoslovac, jezikoslovac, kulturni djelatnik, planinar, osebujan znanstvenik i istraživač. Bio je jedan od začetnika znanstvene djelatnosti u Hrvatskoj odnosno u Dalmaciji krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Njegov znanstveni opus i doprinos, osobito povijesnoj znanosti i arheologiji, ali i drugim znanstvenim granama, tek je djelomično valoriziran. Ideja o potpunijem uvidu u Jelićev istraživački rad potaknuta je uvidom u njegovu ostavštinu u fondu *Arhiv Luke Jelića* koji se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu. Bogata ostavština koja se nalazi u preko sedamdeset kutija, u kojima su pohranjeni razni spisi, dopisi, pisma, zabilješke i fotografije, otkriva nam puno nepoznatih detalja iz njegova istraživačkog i znanstvenog rada te društvenog života, ali i govore i o njegovoj osobnosti, jednom riječju Luki Jeliću kao znanstveniku, istraživaču i općenito o njegovu životu. Na prijedlog i inicijativu dr. sc. Martine Dubolnić Glavan (Zadar, 17. kolovoza 1978. – Zadar, 23. studenoga 2022.), koja je bila potaknuta istraživanjem i uvidom u fond ostavštine Luke Jelića, održan je znanstveni skup „Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa" u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru 24. listopada 2019. godine. Uz Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, u organizaciji/suorganizaciji znanstvenog skupa sudjelovali su: Sveučilište u Zadru, Arheološki muzej u Splitu, Arheološki muzej u Zadru, Zadarska Nadbiskupija i Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima u Rimu. Interdisciplinarnim pristupom i istraživanjem više znanstvenika pristupilo se valorizaciji istraživačkog i znanstvenog opusa ovog zaslužnog znanstvenika i istraživača. Kao rezultat tog rada nastao je Zbornik radova *Luka Jelić (1864. – 1922.), istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa* u kojemu je objavljeno devetnaest znanstvenih i stručnih radova u autorstvu i koautorstvu dvadeset tri autora. Velik dio uredničkog posla i pripreme tiska Zbornika radova napravila je dr. sc. Martina Dubolnić Glavan koju je prerana smrt spriječila da ga uredi do kraja, zbog čega je i ovaj zbornik radova posvećen upravo njoj.

Premda se Luka Jelić opredijelio za svećenički poziv i službu Crkvi i Bogu, njegov životni poziv ipak se umnogome razlikovao od uobičajenog poziva svećeničke službe. Nakon što je zaređen za svećenika 1887., on je i dalje nastavio školovanje i obrazovanje u Rimu gdje je doktorirao iz kanonskog prava 1889. godine. Nakon toga, dodatno je studirao povijest i arheologiju dvije godine u Rimu, a potom je 1891. upisao studij iz zemljopisa i arheologije u Beču koji je završio 1893. godine. Netom prije završetka studija iste godine, otvorilo se radno mjesto na katedri povijesti i kanonskog prava u Središnjem bogoslovnom

sjemeništu u Zadru na koje je Jelić primljen šk. god. 1893./1894. i tu ostaje kao profesor do kraja šk. god. 1908./1909. gdje je predavao povijest (crkvenu) i kanonsko pravo. U svojim predavanjima bio je vrlo maštovit i zanesen, pa je za povijest i povijesne znanosti zainteresirao brojne studente. Zahvaljujući njemu velik ih je broj kasnije nastavio raditi upravo u usmjerenju povijesti i povijesnih znanosti. Kao profesor bio je omiljen među bogoslovima i smatra ga se jednim od najboljih profesora koji su predavali na zadarskom bogoslovnom sjemeništu. Jedan je od njegovih učenika napisao: „Iskreno i otvoreno rečeno: Luka je bio jedini profesor, od koga smo nešto naučili." Istovremeno dok je radio kao profesor, Luka se posvetio i znanstveno-istraživačkom radu. Unatoč profesorskim obvezama u nastavi, u razdoblju od 1898. do 1909., odnosno do njegova odlaska u Zagreb, njegov znanstveno-istraživački rad bit će najplodonosniji. Istraživao je prošlost zadarskog područja od antike do kasnog srednjeg vijeka te je u sedamnaest godina rada napisao i objavio brojne znanstvene i stručne radove koji su i dandanas relevantni za povjesničare i arheologe koji se bave proučavanjem prošlosti Zadra, Nina, Biograda i okolice. Bio je krhkog zdravlja još od mladosti, kasnije je bolovao od reumatizma i povremenih želučanih te respiratornih (plućnih) tegoba. Zbog narušena zdravlja prekinuo je radni odnos i bio je na bolovanju sve do odlaska u mirovinu 1917. godine. Zadnjih nekoliko godina, neposredno pred početak Prvog svjetskog rata, napušta povijesna i arheološka istraživanja šireg zadarskog područja i intenzivno se posvetio istraživanju i poslovima oko potrage za plemenitim rudama (zlata) u sjevernom dijelu Velebita. Na terenskim istraživanja po vlažnim i hladnim vrletima Velebita obolio je od upale pluća, a nakon toga i od tuberkuloze što mu je ugrozilo zdravlje i vjerojatno uzrokovalo preranu smrt.

Luka Jelić s posebnim je žarom prenosio svoje znanje dok je radio kao profesor na bogosloviji, ali jednako tako i kao znanstvenik, istraživač i kulturni radnik kojemu je nit vodilja bilo domoljublje i želja za svekolikom dobrobiti hrvatskog naroda u ondašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji. On je to pokušavao artikulirati kroz svoj „skromni" znanstveno-kulturni doprinos u pisanju i istraživanju hrvatske povijesti. Može se konstatirati kako se početci znanstvene djelatnosti u zadnjem desetljeću 19. stoljeća na području Hrvatske odnosno Dalmacije nezaobilazno vezuju za lik i djelo dr. don Luke Jelića. On je bio osoba izrazita obrazovanja i neumorne energije, kojega su njegovi suvremenici opisali kao idealista duboka znanja i široke kulture koji gleda sedam desetljeća unaprijed, a kolege kao *istaknutog krčitelja novih putova u arheološkoj i povijesnoj znanosti u nas*.

S jednakim se žarom penjao i istraživao po Velebitu, iskopavao arheološka nalazišta, držao predavanja studentima te dane i noći provodio po prašnjavim arhivima Zadra, Beča, Rima i dr. Brojne su njegove napredne ideje, misli i teorije

smatrane čudnima i na granici mogućega, no vrijeme je pokazalo da su mnoge bile utemeljene.

Zbog svoje jednostavnosti, vesela duha i neumoljiva istraživačkog žara ostavljao je dojam na svakog tko ga je upoznao – od planinskih pastira, seoskog puka, političara do vodećih znanstvenika Europe onog vremena – stvarajući izrazito velik krug prijatelja, pomoćnika i kolega. Uvidom u njegovu korespondenciju tek je približno vidljiva slika mreže brojnih kazivača, pomagača i suradnika koje je privukao svojim idejama i istraživanjima.

Za razliku od nekih suvremenika čija imena danas nose ulice, trgovi i institucije, Luka Jelić ostao je pomalo zanemaren i slabo poznata osoba u razvoju znanstvene misli u Dalmaciji i Hrvatskoj. U stručnoj je literaturi do sada o njemu publicirano nekoliko članaka i bibliografija te manji katalog izložbe fotografija posvećene njegovim istraživanjima u Ninu. Ipak, Jelićevu vrijednost prepoznala je tada Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU) čiji je dopisni član bio dugi niz godina. Možda najveće priznanje do sada odano mu je 1969. postavljanjem spomenika u perivoju Instituta JAZU u Zadru (danas Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru). Bistu Luke Jelića – rad akademskog kipara Ratka Petrića – tada je predstavio predsjednik JAZU akademik Grga Novak uz prigodni govor u kojem je istaknuta veličina i značaj tog pionira povijesnih znanosti na području Hrvatske. Budući da njegov rad i ostvarenja do danas nisu valorizirani ni priznati u onoj mjeri u kojoj je to zaslužio, ovim Zbornikom radova to se nastojalo ispraviti i prikazati njegov znanstveni opus u punom i pravom opsegu koji zaslužuje.

Tado Oršolić

Martina Dubolnić Glavan

O ŽIVOTU I DJELU DR. DON LUKE JELIĆA (Vranjic, 22. prosinca 1864. – Kaštel Stari, 3. veljače 1922.)

Tado Oršolić
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
Zadar, Hrvatska

U radu se daje prilog životu i znanstvenom radu don Luke Jelića koji je nakon završenog studija teologije u Zadru i postignutog doktorata u Rimu te poslijediplomskog studija u Beču započeo 1893. raditi kao profesor crkvene povijesti i kanonskog prava u Centralnom bogoslovnom sjemeništu u Zadru. Osim profesorskog poziva, ponajprije se posvetio proučavanju i istraživanju prošlosti Splita i Solina, a onda Zadra i njegove šire okolice, osobito ninskog i biogradskog područja te otočja zadarskog i šibenskog arhipelaga, o čemu je objavio mnogobrojne publikacije, znanstvene i stručne radove. Početkom Prvog svjetskog rata odlazi u Zagreb gdje se njegov znanstveni i poduzetnički interes okreće prema istraživanju i potrazi plemenitih ruda na sjevernom Velebitu u Lici. Unatoč tomu, do kraja svog života nikada nije zanemario svoj istinski poziv znanstvenika i znanstvenog rada.

Ključne riječi: Luka Jelić, arheologija, povijest, Zadar, Nin, Biograd, Salona.

UVOD

O životu i djelu dr. don Luke Jelića, ovom istaknutom hrvatskom arheologu i povjesničaru koji je djelovao krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a s obzirom na njegov interdisciplinarni znanstveno-istraživački rad i ostavštinu, mogla bi se napisati opsežna monografija. Ipak, u ovome radu ograničit ćemo se pregledno na njegov znanstveno-stručni rad, život i djelo. Od njegove smrti do danas o njemu je napisano više nekrologa, radova i biografskih natuknica u različitim novinama, časopisima i enciklopedijskim izdanjima te manji katalog izložbe fotografija posvećene njegovim istraživanjima u Ninu.[1] Od svih radova valja

[1] Don Luka Jelić, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, god. XLV, 1922, Split, b172 – 179 (s popisom radova); Naš profesor. Dr. Luka Jelić, (V. Brajević), *Novo doba*, god. 5, br. 34, Split, 1922., 2 – 3; Dr. Luka Jelić, (Lovre Katić), *Katolički list*, god. 73, br. 7, Zagreb, 1922., 80 – 81; Dr. Luka Jelić (Ljubomir Maštrović), *Hrvatski list*, god. 3, br. 16, Osijek, 1922., 2 – 3; Uspomeni Luke Jelića (Ivo Vuletin), *Hrvatski samobran*, god. 2, br. 18., Šibenik, 1923., 2 – 3; *Jadran*, (Ivan Vuletin) br. 11., Split, 1922.; Franjo Buntak, Jelić Luka, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, III, Zagreb, 1964., 80; Grga Novak, O životu i radu Luke Jelića, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 18, Zadar, 1971., 534 – 536; *Šime* Batović, Luka Jelić, *Zadarska smotra*, br. 41, sv. 4/5, Zadar, 1992., 250 – 253; Slavko Kovačić, Dr. don Luka Jelić, profesor bogoslovnog učilišta dalmatinskih biskupija i crkveni povjesničar, *Hrvatska obzorja*, god. 2, br. 3, Split, 1990, 639 – 644; Milan Ivanišević, Arheološki zanos, trud i snovi Luke Jelića, *Hrvatska obzorja*, god. 2, br. 3. Split, 1994., 645 – 650; Slavko Kovačić i Nikša Lučić, *Jelić, Luka,* Hrvatski biografski leksikon, https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=140 (pristupljeno 23. kolovoza 2022.).

istaknuti rad I. Ostojića i osobito Katalog izložbe autora M. Dubolnić Glavan i R. Maršića u kojima je opširno opisan Jelićev život, djelovanje i znanstveno-istraživački rad.[2] Iako Ostojić pri pisanju rada o životu i djelu don Luke Jelića nije koristio njegovu ostavštinu pohranjenu u Arheološkom muzeju u Splitu, ovaj je rad sve do nedavno bio najopsežniji znanstveni rad napisan o njemu. Arhiv Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu u mnogome nam govori o Luki Jeliću kao čovjeku, znanstveniku, istraživaču i općenito o njegovu životu i djelovanju. U preko sedamdeset kutija ostavštine raznih spisa, između ostaloga nalazi se i razna korespondencija, dopisi, pisma, zabilješke i fotografije te nam daju uvid u njegov znanstveni rad i društveni život, ali nam istovremeno govore i o njegovoj osobnosti. Kod pisanja, u tom pogledu će se, uz postojeće radove o Jeliću, korištenjem njegove ostavštine kao prvorazrednog izvora, nastojati prikazati do sada nepoznati podatci o njegovu životu, djelovanju i radu.

OD ROĐENJA I ŠKOLOVANJA DO UMIROVLJENJA I SMRTI

Luka Jelić, sin Mate Jelića i Ivanice[3] (r.) Bulić, rođen je 22. prosinca 1864. godine u Vranjicu. Kršten je 26. prosinca 1864., a kumovi na krštenju bili su mu Ivan Mikelić i Mara (r.) Parač. Tako se navodi u Matici rođenih župe Vranjic – Solin, u svesku od 1854. do 1869. na stranici 126 pod brojem 60 jasno navodi da je rođen 22. prosinca 1864. godine.[4] U nekrolozima, nekim biografskim podatcima i matici umrlih Kaštel Staroga za Jelića se spominje da je rođen 2. odnosno 3. prosinca 1863. Međutim, ovi datumi očito su iz različitih razloga pogrešno bilježeni jer je u Matici rođenih jasno zabilježen datum njegova rođenja, a potom i krštenja. Luka je poticao iz dobrostojeće težačke obitelji. Otac mu je bio posjednik. Majka je bila sestra poznatog arheologa don Frane Bulića. Luka je odgajan u kršćanskoj pobožnoj obitelji. U bližoj obitelji imao je dva svećenika, strica don Jeru Jelića i ujaka don Franu Bulića. Nakon što je i don Luka zaređen za svećenika, njegova majka je znala zapjevati: „Ja sam Ivka, svemu selu dika, jer ja imam do tri redovnika.“[5]

---

[2] Ivan Ostojić, Don Luka Jelić – život i djelo, *Kačić*, br. 11, Split, 1979., 291 – 316; Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, Katalog izložbe, Zadar, 2019., 8 – 90.

[3] Ostojić navodi da je u maticama rođenih župe Vranjic-Solin ime majke Luke Jelića upisano kao Ivka (Giovanna). I. Ostojić, Don Luka Jelić, 292, bilješka 11.

[4] Arheološki muzej u Splitu (dalje AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje Arhiv Jelić), *I. Osobni spisi*, kut. 1., sv. 1. Svjedodžba Rođenja i Krštenja.

[5] I. Ostojić, Don Luka Jelić, 291 – 292.

Pučku školu pohađao je u Vranjicu i Donjim Kaštelima. Nakon završene pučke škole kao pitomac dijecezanskog sjemeništa upisao je školske godine 1875./1876. klasičnu (talijansku) gimnaziju u Splitu. Gimnaziju je završio i maturirao 1883. godine. Već tada je pokazivao sklonost geografiji i povijesti jer je iz tih predmeta imao najbolje opisne ocjene, što je vidljivo iz njegove potvrde o maturi.[6] Iste godine kad je završio gimnaziju u Splitu upisao je prvu godinu teologije na Bogoslovnom učilištu u Centralnom sjemeništu u Zadru odnosno Centralnom bogoslovnom sjemeništu u Zadru. Kao izvrstan student završio je studij teologije 1887. godine.[7] Iste godine kada je svršio studij teologije, zaređen je za svećenika 1. studenoga. Mladu misu slavio je dva tjedna poslije u Rimu 14. studenoga 1887. godine. Naime, prije nego je završio studij teologije u Zadru, Jelić je uputio zamolbu za prijam u Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu kako bi nastavio daljnju naobrazbu na Papinskom lateralnom sveučilištu (poznato i kao Papinsko sveučilište Apollinaire) odnosno Sveučilištu Papinskog rimskog sjemeništa. Tamo je na Pravnom fakultetu nakon svršenog dvogodišnjeg studija i 1889. promoviran u doktora znanosti kanonskog prava.[8]

LUCIDUS MARIA MISERATIONE DIVINA EPISCOPUS ALBANENSIS S. R. E. CARD. PAROCCHI

VICARIA POTESTATE ANTISTES URBANUS ETC

Slika 1. Potvrda o doktoratu iz kanonskog prava na Pravnom fakultetu Papinskog sjemeništa – *Lyceo Ponficii Seminarii Romani*
(Izvor: Arheološki muzej u Splitu, arhiv Luke Jelića)

6 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., sv. 1., Attestato di Maturita.

7 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., sv. 1., Lecturis salutem.

8 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., sv. 1., Potvrda o stjecanju doktora znanosti iz kanonskog prava.

Iste 1889. godine promoviran je u profesora starokršćanske i klasične arheologije. A kao priznanje za izvrsnost dobio je prestižnu nagradu, zlatnu medalju za završni rad iz klasične arheologije. Međutim, iako je svršio kanonsko pravo, on se usmjerio prema onome što ga je još kao gimnazijalca najviše zanimalo, a to je povijest i geografija odnosno arheologija. Stoga je nakon što se vratio kući odmah zatražio da mu se produži boravak u Zavodu sv. Jeronima kako bi nastavio sa studijem arheologije. Ali tadašnji prorektor Zavoda kardinal Vanutelli nije mu odobrio daljnji boravak. Rezigniran takvom odlukom, žalio se tražeći razlog zašto mu nije odobren daljnji boravak, ali njegova žalba nije uvažena. Unatoč tomu, Jelić je uspio izboriti boravak u drugom zavodu u Rimu. Primljen je u njemački Zavod Campo Santo de'Tedeschi gdje je boravio dvije godine, od 1889. do 1891., usavršavajući svoje znanje iz povijesti i arheologije kod glasovitog povjesničara (crkvena povijest) i arheologa (kršćanska arheologija) Antona de Walla. Odmah po povratku iz Rima, njegov ujak don Frane Bulić pomogao mu je oko dvogodišnje stipendije koju je dobio za nastavak daljnjeg (poslijediplomskog) studija zemljopisa i povijesti (arheologije) koji je upisao u studenom 1891. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beču.[9] U međuvremenu, dok je boravio na studiju u Beču, u splitskoj gimnaziji objavljen je 1892. natječaj za radno mjesto vjeroučitelja na koje se prijavio Jelić, ali on nije bio primljen, nego izvjesni Pivčević. Nastavio je svoj studij koji je završio u srpnju 1893. godine. Neposredno prije završetka studija prijavio se u ožujku 1893. na natječaj za radno mjesto na katedri povijesti i kanonskog prava u Središnjem bogoslovnom sjemeništu u Zadru. Jelić je primljen na ovo radno mjesto od (9. rujna) šk. god. 1893./1894. i tu ostaje kao profesor do kraja šk. god. 1908./1909. Predavao je povijest (crkvenu) i kanonsko pravo.[10]

Kao profesor bio je omiljen među učenicima koji su s velikim zanimanjem pratili i iščekivali njegova predavanja.[11] Jedan od njegovih učenika, Vinko Brajević, netom nakon njegove smrti napisao je članak u novinama pod naslovom „Naš profesor. † Dr. Luka Jelić". U članku se navodi kako im je na zadarskoj teologiji predavao dva premeta, povijest i kanonsko pravo. Kada bi bogoslovi imali sat kod prof. Luke, iščekivali bi ga sa ushićenjem „čuli bi po hodniku njegov jaki, odmjereni korak, i odmah bi u dvorani zavladalo neko vedro raspoloženja koje za čitavog sate ne bi popuštalo. Ušao bi držeći glavu nekako u vis ispruženu, a kroz one svoje krupne naočale na velikom orlovskom nosu kao da nije gledao preda se, već negdje u nepoznatu daljinu, potpuno izdjelani klasnični tip umnog, pri tom i ponešto čudnog profesora... I mi smo ga volili kao što se već voli takove profesore.

---

9 I. Ostojić, Don Luka Jelić, 294.

10 I. Ostojić, Don Luka Jelić, 295.

11 Uspomeni Luke Jelića (pop Ivo Vuletin), *Hrvatski samobran*, br. 18., 5. veljače 1923.

Slika 2. Indeks Luke Jelića s Filozofskog fakulteta c. kr. Univerziteta u Beču iz 1891. (Izvor: AMS, arhiv Jelić – obrada fotografije M. Dubolnić Glavan, R. Maršić i K. Šimleša)

...Iskreno i otvoreno rečeno: Luka je bio jedini profesor, od koga smo nešto naučili. Ono nešto, čega nema u nikakvom tekstu, a što se nikada ne zaboravlja i što može da udari pravac jednome čitavu životu." Od mnogih njegovih pouka spomenut će se ona koja govori o ljudskom znanju: „Čovjek ne vrijedi koliko u sebe trpa, već koliko razmišlja; ne znači koliko znade, već koliko je kadar da izvede."[12] Svim bogoslovima ostao je u ugodnom sjećanju. Iako su njegova predavanja bila duga, bila su i vrlo zanimljiva „niesu kod njegovih slušalaca osjećala, na najmanje dosade ni umora. Znao ih je začinjavati lijepim humorom, praktičkim opaskama, zanašao je sebe u njih u više ideale više poglede. Kao pragmatista znao bi uspješno prispodabljati starije i novije vjekove historičnih

[12] Naš profesor. Dr. Luka Jelić (Vinko Brajević), *Novo doba*, br. 34, 11. veljače 1922.

događaja i izvađati praktične zaključke, osobito iz odnošaja crkve i države u ratnim vjekovima."[13] Još je jedan njegov učenik, povjesničar dr. Lovre Katić, napisao sljedeće o svom profesoru: „Luka Jelić je učenjak, povjesničar. ... Kao da ga i danas vidim, kako visok, košcat, uzdignute glave s makrantnim nosom i dukokim crnim očima uzlazi na katedru. Rijetko gleda na slušač, veća tamo kroz prozor i ne čita skripta već kao da sve to gleda u daljini, viziji nekoj. On slika. Propovijeda kao da piše roman. ... Bit ću iskren: nijedan drugi me profesor nije oduševio za svoju disciplinu, ali sam vazda žalio, što je tako brzo prošao njegov sat Jelićev, a najžalosniji smo bili svi, kad bi udarila bura, pa don Luka uopće ne bi došao."[14] Upravo je taj svoj žar s predavanja uspio prenijeti i na svoje studente na teologiji, pa su se mnogi od njih zainteresirali za povijest. Zasigurno je Jelić potaknuo mnoge svoje učenike na proučavanje povijesti, kako hrvatske tako i svjetske. To govori i činjenica da je u šesnaest godina iz Središnjeg bogoslovnog sjemeništa za Dalmaciju u Zadru izašlo više povjesničara negoli za sve godine njezina postojanja do njegova dolaska (od 1827. do 1893.) i poslije njegova odlaska (od 1909. do 1922.).[15]

U međuvremenu, dok je još radio kao profesor na bogoslovnom sjemeništu u Zadru, Luka Jelić se krajem svibnja 1899. prijavio na natječaj za radno mjesto profesora crkvene povijesti na Kraljevskom sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu.[16] Koji je razlog njegove prijave na ovaj natječaj nije sasvim jasno, ali iz dostupnih dokumenata iz osobnog arhiva Luke Jelića razvidno je da je početkom 1899. između njega i Nadbiskupskog ordinarijata u Zadru postojao određeni „nesporazum". Naime, njemu je Nadbiskupski ordinarij odbio zamolbu u kojoj je tražio da ga se oslobodi nastave u drugom (proljetnom) polugodištu u šk. 1898./1899. i također zamolbu da mu se dodijeli veći stan u Zadru.[17] Na odluku Nadbiskupskog ordinarijata u Zadru žalio se Nadbiskupskom ordinarijatu u Splitu koji mu je odgovorio da oni o toj stvari nisu nadležni postupati i da su sva njegova sporna pitanja u nadležnosti nadbiskupa zadarskog i ravnatelja bogoslovnog sjemeništa u Zadru.[18] Kako je završila Jelićeva potraga za većim

---

13 Uspomeni Luke Jelića (pop Ivo Vuletin), *Hrvatski samobran*, br. 18., 5. veljače 1923.

14 I. Ostojić, Don Luka Jelić, 295.

15 I. Ostojić, Don Luka Jelić, 297.

16 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., Pismo od 15. svibnja 1899. (br. 1863) i pismo od 25. svibnja 1899. i (br. 1386 ili 1774.).

17 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., Mnogo poštovanome dr. Luki don Jeliću prof. u središnjem sjemeništu Zadar, 24. veljače 1899. (br. 792) i Pismo upućeno „Prepoštovanom Nadbiskupskom Ordinarijatu".

18 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., Mnogo poštovanome dr. Luki don Jeliću prof. u središnjem sjemeništu Zadar, 24. veljače 1899. (br. 792).

i primjerenijim stanom, gdje bi mu zbog narušena zdravlja bilo ugodnije i gdje bi mogle stati sve njegove knjige i spisi, nije vidljivo iz njegova osobnog arhiva.

U tekstu pripreme, nečitkom i na mnogim mjestima precrtanom, za pismo koje je Jelić kanio poslati na Nadbiskupski ordinarijat u Zadru u kojemu objašnjava zašto mu je potreban bolji smještaj i veći stan, između ostaloga piše da je obolio od „dijabete", tj. dijabetesa, i da po „strogom nalogu liječničkom" ne smije objedovati kad i drugi nego u određeno vrijeme u 15 sati popodne.[19] Jelić je već od mladosti bio krhkog zdravlja, bolovao je od reumatizma i imao je povremeno teže želučane bolove te respiratornih (plućnih) tegoba. Još je tijekom gimnazijskih dana zbog bolesti često opravdano izostajao s nastave. Naposljetku, idući na terenska istraživanja po Velebitu, gdje je ponekad spavao na vlažnoj zemlji pod šatorom, obolio je od upale pluća, a nakon toga i od tuberkuloze, koja ga potpuno shrvala i narušila zdravlje i uzrokovala smrt.[20] Unatoč narušenu zdravlju, njegova nevjerojatna energija za znanstvenim i istraživačkim radom motivirala ga je za daljnji rad po raznim arhivima i terenima, a osobito u obavljanju mnogobrojnih arheoloških kampanja koje je najvećma provodio u Ninu, Biogradu i njihovoj okolini.

On je već tada tražio da ga se oslobodi obveze nastave, što zbog narušena zdravlja, što zbog potrebnog vremena kojim bi se mogao posvetiti znanstveno-istraživačkom radu. Ali unatoč profesorskim obvezama u nastavi, upravo će u tom razdoblju od 1898. do 1909. njegov rad biti najplodonosniji, napisat će i objaviti brojne znanstvene i stručne radove. Zbog lošeg zdravstvenog stanja od 1910. odlazi na dugo razdoblje bolovanja. Unatoč zdravstvenim tegobama, u razdoblju od 1910. do 1911. intenzivno je radio na arheološkim istraživanjima u Ninu. To je pak vidljivo iz „troškovnika za iskapanje Augusteja i nekropole" u Ninu, a koje je podnosio carsko-kraljevskom Austrijskom arheološkom institutu u Beču.[21]

U njegovu osobnom arhivu, u različitim dopisima koji se tamo nalaze, vidljivo je da je već 1909., 1910. i 1911. obnašao dužnost „c. k. Konzervatora Povijesnih i umjetnosnih spomenika".[22] Međutim, nema dokumenta koji potvrđuje ovo njegovo imenovanje. Ipak, Jelića je 29. lipnja 1913. Ministar unutarnjih poslova imenovao, a 15. kolovoza 1913. Dalmatinski Namjesnik potvrdio za

---

19 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., Nečitko sastavljen tekst za pisma koja je Jelić slao Nadbiskupskom ordinarijatu u Zadra i Marieti Paštrović, vlasnici stana u kojem je stanovao.

20 I. Ostojić, Don Luka Jelić, 297.

21 AMS, Arhiv Jelić, *III. Spisi konzervatorske službe*, kut. 2./3. i 3., Sv. 1., fasc. 1911. i III. Konzervator arhivalia.

22 AMS, Arhiv Jelić, *III. Spisi konzervatorske službe*, kut. 2./3. i 3., fasc. 1911. i III. Konzervator arhivalia. U dopisu C. K. Konzervatorske sekcije od 2. prosinca 1909., br. 10., Stari bilježnički arhiv u Zadru, na kraju dopisa u potpisu piše Dr. L Jelić C. K. Konzervator.

konzervatora „c. k. arhivskog vijeća" na razdoblje od pet godina za političke kotare Benkovac, Knin i Šibenik.[23] Očito su ovo bile dvije različite dužnosti koje je obnašao u tom razdoblju od 1909. (ili prije) i od 1913. kada je imenovan za konzervatora arhivskog vijeća. Ako je ostao obavljati dužnost konzervatora do kraja svog mandata, onda je umirovljen u kolovozu 1918., osim ako nije prije zatražio da ga se razriješi ove dužnosti. Premda, M. Dubolnić Glavan navodi da je konzervatorska služba tada bila „počasna i neplaćena a obnašali su je pojedinci koji su se istaknuli u radu na kulturno-umjetničkom polju".[24] Ostojić navodi da je „penzioniran tek 1917. ili kako neki hoće 1919. godine".[25] Tijekom bolovanja je do kraja rujna 1913. dobivao godišnju plaću u visini od 4.600 kruna i godišnju doplatu od 966 kruna, da bi mu se taj prihod povećao od 1. listopada 1913. kada je dobivao godišnju plaću u visini od 5.400 kruna plus godišnju doplatu od 1.127 kruna i mirovinskog doprinosa godišnje u visini od 226,48 kruna.[26] Nema drugih podataka o visini njegove mirovine osim u nekrologu (koji podatak je prenio i I. Ostojić) gdje se na jednom mjestu navodi da je nakon 25 godina službe imao mjesečnu mirovinu u iznosu od 1.600 kruna. S obzirom na nisku mirovinu, zatražio je od Konzervatorskog ureda u Splitu povećanje mirovne, ali mu je ta zamolba odbijena tek dva mjeseca prije smrti.[27] Ni o tome kada je umirovljen, ni o visini mirove u njegovu osobnom arhivu ne nalazimo nikakvih podataka. S takvom malom mirovinom, s obzirom na poratnu inflaciju, jedva da mu je mjesečno bilo dostatno za hranu, a kamoli za druge potrebe.[28]

Neposredno pred Prvi svjetski rat preselio se u Zagreb. S obzirom na to da je promijenio mjesto stanovanja koje se nalazilo u ugarskom dijelu Monarhije, nije poznato je li i napustio službu konzervatora koju je obavljao u austrijskom dijelu Monarhije. Već u lipnju 1914. njegov istraživački interes potpuno je skrenuo u drugom smjeru, napušta povijesna i arheološka istraživanja te je intenzivno otpočeo s istraživanjem ruda u sjevernom dijelu Velebita.[29] To ga je u tolikoj mjeri obuzelo i oduzimalo vremena da je gotovo zapostavio svoj znanstveni rad. Što ga je nagnalo u takvu potragu za plemenitim rudama, odnosno zlatom, iz

---

23 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., sv. 1. Pr. br: 3450, Gospodinu Dr. Luki Jeliću, profesoru crkvene povijesti teološkog zavoda u Zadru.

24 M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici*, 16.

25 I. Ostojić, Don Luka Jelić, 297.

26 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., C. K. Pokrajinskoj Blagajni u Zadru, br. III.1412/1 ex 1913., Zadar, 27. listopada 1913.

27 *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, god. LV., Split, 1922., 175.

28 Mira Kolar-Dimitrijević, Položaj hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 3., No. 1, Zagreb, 1971., 60. Početkom 1922. godine u Hrvatskoj je jednoj osobi samcu, za uzdržavanje tijekom godine, bilo potrebno oko 68.750 kruna. Samo za hranu mjesečno je trebalo izdvojiti 2.327 kruna.

29 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 2./3. i 3., Potvrda prijave samorova.

njegove ostavštine nije vidljivo. On je angažirao ljude koji su, u Ličkom Čitluku – Divoselo (Drenjac Kotao) kraj Gospića, ali i drugim zakupljenim rudokopima kod Golog Vrha, Velika i Mala Kunjevača na visinama od preko 1.000 metara, vršili iskapanja ruda koje je slao na analizu u Kemijsko-analitički Zavod u Zagrebu. I druge je lokacije po toj strani Velebita obilazio u nadi da će negdje ipak pronaći plemenitu rudu, ali bez uspjeha. Nije pronašao ništa osim željezne rude. Kao istraživač ruda i zakupnik nekoliko rudokopa na Velebitu i Lici, imao je dioničarskog udjela u „Društvu za rudarstvo i vrtanje u Zagrebu".[30]

Iako je najveći dio vremena provodio u istraživanju ruda po Velebitu, ali nije mogao potpuno zatomiti svoj znanstveni nagon koji ga je naprosto tjerao na znanstveni rad. Tako je u razdoblju dok je živio u Zagrebu objavio dva znanstvena rada u nastavcima, 1915. i 1916., o povijesti i podrijetlu jezikā i narodā u kontekstu indoeuropskog ili indogermanskog podrijetla jezika i naroda. U Zagrebu je živio na adresi Trg Franje Josipa I., br. 16, kod uglednog oftalmologa Vinka Lušića Matkovića.[31] Kasnije je živio i na drugoj adresi, u Kukovićevoj ulici br. 7 (2. kat, vrata 8), što je vidljivo po adresi pisma koje mu je već krajem rujna 1917. bio uputio Gustav Tamino.[32] I. Ostojić, oslanjajući se na izvor V. Novaka, navodi da je u Zagrebu živio do 1918. kada se preselio u Kaštel Stari. Njegovi rođaci tvrde da je don Luka vidno iscrpljen bolešću došao u Kaštel Stari malo prije smrti. Pismo koje mu je odvjetnik iz Gospića Ivan Gojtan uputio u travnju 1920. poslano mu je na adresu u Kaštel Starom.[33]

Slika 3. Luka Jelić „pod stare dane" (Izvor: AMS, arhiv Jelić)

U tom razdoblju do smrti, vjerojatno shrvan bolešću, više nije mogao raditi. U rukopisu su mu ostala tri nedovršena i neobjavljena rada za koja se tek može pretpostaviti da ih je možda pisao u tom vremenu do smrti.[34] Dva mjeseca prije

30 Arhiv Jelić, *II. Korespodencija*, kut. 2./3. i 3. sv. 3., Razni dopisi, fasc. Analize (Nalaz).

31 AMS, Arhiv Jelić, *I. Osobni spisi*, kut. 1., fasc. Zem. gospodarsko vijeće Kraljevine Dalmacije. Vinko Lušić Matković se 1919. preselio u Beograd (Očna klinika Beograd).

32 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespodencija*, kut. 2./3. i 3., fasc. Gustav Tamino.

33 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespodencija*, kut. 2./3. i 3., fasc. Ivan Gojtan.

34 *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, god. LV., Split, 1922., 179. U rukopisu su ostali sljedeći nedovršeni radovi: Dalmatinska narodnost i etničnost sv. Jeronima; Novo stanovništvo o praslavenstvu, I. dio Kasko-slavenski problem; Rukopisne bilježaka o povijesti otoka Šibenskih.

smrti, početkom prosinca 1921., Državni šumarski ured na Sušaku poslao mu je na pregled i potpis „zakupni ugovor glede traženja ruda“, ali za njega je već bilo prekasno.[35] Lošeg imovinskog stanja i teško bolestan, još je kratko vremena poživio u svojoj obiteljskoj kući u Kaštel Starom gdje se o njemu do smrti brinula rodbina. Nekoliko dana prije njegove smrti u posjetu mu je bio V. Brajević, njegov student s bogoslovije u Zadru. Kad je došao u sobu gdje je na ležao na bolesničkoj postelji, uz njega je sjedila njegova teta koja je molila krunicu. Nakon što mu je Brajević na rastanku stisnuo koštunjavu desnu ruku don Luka mu je rekao: „Memento mei!“ (Sjeti me se!). Umro je 3. veljače 1922. u siromaštvu, usamljen i „ponešto zapušten, kao što već umire zapušteni svećenik“.[36] Sahranjen je u obiteljskoj grobnici u Kaštel Starom. Prodajom njegova kućnog pokućstva i cjelokupne bogate biblioteke Arheološkom muzeju u Split podmireni su troškovi i dugovi koje je ostavio iza sebe.[37] Tek mu je skromnu spomen-ploču na grob postavilo Društvo za očuvanje kulturne baštine „Bijaći“.

Slika 4. Grob Luke Jelića u Kaštel Starom (sa spomen-pločom na tlu)
(Foto: Anamarija Bralić)

[35] AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespodencija*, kut. 2./3. i 3. sv. 3., fasc. Korespodencija, b) pisma drugih njemu, c) pisma raznih raznima.

[36] Naš profesor. Dr. Luka Jelić (Vinko Brajević), *Novo doba*, br. 34, 11. veljače 1922.

[37] *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, god. LV., Split, 1922., 175.

ZNANSTVENI I STRUČNI RAD

Luka Jelić je još kao student započeo svoj znanstveno-stručni rad, a iste godine kada je završio teološki studij, 1887., objavio je u *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* (*Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*) svoj prvo kratki znanstveno-stručni osvrt o zvoniku splitske katedrale i napisu iz crkve sv. Petra u Solinu. Prvi veći znanstveni rad objavio je 1891. u časopisu *Römische Quartalschrift* u Rimu, koji tematski obrađuje sarkofag Dobrog pastira koji je pronađen na starokršćanskom starom groblju u Solinu (Manastirinama). U prvim godinama znanstvenog istraživanja njegov znanstveni interes isključivo je usmjeren na područje Splita i Solina. Prigodom održavanja Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju održanog 1894. g. u Splitu sudjelovao je kao tajnik, predavač i koautor publikacije *Vođa po Spljetu i Solinu* na hrvatskom i talijanskom jeziku. Nastavlja proučavati solinsku i splitsku prošlost i na tu tematiku objavljivati povijesno-arheološke radove. Nakon razilaženja sa svojim ujakom don Franom Bulićem glede pitanja solinskih mučenika sv. Dujma i sv. Anastazija, a nakon Prvog međunarodnog arheološkog kršćanskog kongresa u Splitu 1894., prestaje slati radove u *Bulletinu*. Nakon 1895. u *Bulletinu* (glavni urednik Bulić) je objavio tek dva rada vezana uz splitsku i salonitansku povijest, posljednji rad u ovom časopisu objavio je 1902. godine.[38]

Nakon dolaska u Zadar od 1893. mijenja se smjer njegova znanstveno-istraživačkog rada od kada počinje sustavno proučavati prošlost Zadra i okolice. Najplodonosniji dio njegova znanstvenog rada, za dvadeset godina boravka u Zadru, odnosi se na istraživanja u zadarskom širem području, tj. području sjeverne Dalmacije, a posebno području Nina, Biograda i grada Zadra. Obišao je i upoznao gotovo cijelu sjevernu Dalmaciju, svaki kutak i svaki spomenik, bio je i vjerojatno ostao najvrsniji poznavalac arheološke i povijesne topografije zadarskog šireg područja. Vrši arheološka istraživanja u Ninu, pa tako istražuje katedralu, crkvu sv. Križa, crkvu sv. Mihovila i rimski hram te vladarsku i biskupsku palaču. Svoja istraživanja objavljuje u najopširnijim člancima o ninskoj prošlosti opće: „U Ninu Gospa od Zečeva" (1901.), Spomenici grada Nina (1899. – 1902.) te jedno od svojih kapitalnih djela „Dvorska kapela sv. Križa u Ninu" (1911.), zatim „kontroverzni" članak „Najznamenitije starohrvatsko otkriće" o nalazu krstionice kneza Višeslava (1911.). Svoje terensko istraživanje o Ninu i sakupljanjem velike zbirke starohrvatskih kamenih spomenika 1909. smjestio je u crkvicu sv. Križa kao izložbu gdje je ostala do 1960. Objavio je znameniti rad o biogradskom području „Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju" (1898.), zatim „Znamenito otkriće u Biogradu" o ruševinama crkve

[38] I. Ostojić, Don Luka Jelić, 300 – 302.

kralja Petra Krešimira iz 1056. (1902.), pisao je o vranskom području Hajdemo do Vrane (brošura 1898.) te rad „Vranjanin Jusuf Mašković začetnik kandijskoga rata 1645.-1671." (1901). Objavio je tri rada o sv. Šimi, i to: „Moći Sv. Šimuna Bogoprimaoca" (1901.), „Zadarska raka sv Šimuna Bogoprimaoca" (1901.) i „Sv. Šimun Bogoprimaoc, pučke pisme s 28 slika" (1903.). Iz Državnog arhiva u Zadru objavio je *Zadarski bilježnički arhiv* s 283 dokumenta bilježnika Crestea de Taralla, zatim *Regestum litterarum zadarskog nadbiskupa Mafeja Vallaressa (1446.-1496.)*.[39]

U fokusu njegova istraživačkog rada nisu bilo samo kopno nego i otoci zadarsko-biogradskog arhipelaga. U nekoliko godina, od kraja 19. i početkom 20. stoljeća, obišao je gotovo sve zadarsko-biogradske otoke i u suradnji s Gustavom Taminom zabilježio i dokumentirao brojne zapise i podatke o krajolicima, naseljima, nalazištima te spomenicima i umjetninama u raznim mjestima ovih otoka. U svom znanstvenom radu primarno je bio određen na znanstvena područja arheologije i povijesti na kom je polju istraživao i napisao brojne studije i znanstvene članke (vidjeti popis objavljenih radova na kraju rada). Osim njegova znanstvenog rada iz područja arheologije i povijesti, kao erudita istraživao je i pisao i na polju drugih znanstvenih disciplina. Ponekada kao pionir istraživač, primjenjujući znanstvenu metodologiju u tim područjima, pridonio je i razvoju mnogih drugih znanstvenih disciplina u hrvatskoj znanosti, posebno iz područja povijesti umjetnosti, etnologije, geografije, speleologije, kartografije, lingvistike i prava. Objavio je brojne znanstvene studije, rasprave i članke te prikupio i dokumentirao golemu količinu građe iz raznih razdoblja prošlosti. Njegova istraživačka djelatnost odnosi se primarno na terenska i arhivska istraživanja povijesnih i prirodoslovnih znanosti čime je došao do brojnih nalaza i otkrića koja još ni danas nisu sva poznata ni otkrivena javnosti. Napisao je i objavio oko šezdeset studija, članaka, prikaza i knjiga, a u rukopisu je ostalo nekoliko neobjavljenih i započetih radova. Održao je i više izlaganja na znanstvenim kongresima, pretežno u inozemstvu.[40]

Unatoč tomu što je bio lošega zdravlja i često pobolijevao, Luka Jelić je iza sebe ostavio vrlo vrijedne i mnogobrojne radove, posebna izdanja, monografije objavljene u domaćim i stranim časopisima, periodikama i zbornicima. Osim na hrvatskom, objavljivao je radove još i na talijanskom, latinskom, njemačkom i francuskom jeziku. Najveći dio radova odnosi se na starokršćansku i starohrvatsku arheologiju i povijest, a mogu se svrstati na one vezane uz Solin i Split, neobjavljene rukopise o „Povijesti šibenskih otoka" (objavljeno *Poluotok Bosoljina*, tj. Bosiljina – Marina), Nin, zadarsko i biogradsko područje te južni

[39] *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, god. LV., Split, 1922., 176 – 179.
[40] M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici*, 11.

dio Dalmacije (Boka). Jelić je još pisao i istraživao staroslavensku baštinu, među tim istraživanjima valja istaknuti njegovo glavno i najopsežnije djelo o glagoljici *Fontes liturgiae Glagolito-Romane a XIII ad XIX seaculum* (1906.), jedno od najboljih izvora za poznavanje glagoljice i glagoljski crkvenih obreda. Jelić je u svom znanstveno-istraživačkom radu obradio crkvenu povijest u Dalmaciji, objavio radove o Duvanjskom saboru, o Ćirilu i Metodu, o glagoljici, obradio temelje hrvatske prošlosti i kulture starohrvatskog razdoblja u Ninu i Biogradu, povijest rogovske i tkonske opatije, glagoljske spomenike, povijest Dalmacije pod mletačkom upravom, osmansku upravu, o Solinu i Splitu itd.[41]

Osim znanstveno-istraživačkog rada, bio je i svestrani kulturni djelatnik. Jedan je od utemeljitelja Planinarskog i turističkog društva „Liburnia" osnovanog u Zadru 1899. te u sklopu njega Speleološkog odsjeka kao prve hrvatske speleološke organizacije.[42] Svojim zapažanjima i istraživanjima koja je provodio u Ninu i okolici uočio je problem iseljenog ruralnog područja u okolici Nina gdje je bila povećana smrtnost koju je uzrokovala malarija. Taj problem nalazio se u rječici Ričini, koja je izlijevanjem tvorila močvarno područje, i leglu komaraca koji su bili glavni uzročnici malarije. Mnogim dopisima na pokrajinske (u Zadru) i državne vlasti (u Beču) predlagao je da se izvrši asanacija rječice Ričine. Projekt asanacije, pregradnja i skretanje toka Ričine sjeverno od Nina u Ninski zaljev izvršen je u razdoblju od 1903. do 1909. godine. Time su znatno poboljšani uvjeti života u Ninu i okolici, a to je označilo „prekretnicu u razvoju modernog Nina i najvažniju stvar koju je Luka Jelić učinio za Nin i ninsko područje".[43]

Budući da je obilazio i pomno istraživao razna sela i naselja sjeverne Dalmacije, često je bio u doticaju s narodom koji ga je zbog njegove pristupačnosti i jednostavnosti volio i jako cijenio. Na mnoge je ostavljao utisak dobrog svećenika znanstvenika i istraživača stekavši mnoge prijatelje i poznanike: „Zbog svoje jednostavnosti, vesela duha i neumoljiva istraživačkog žara ostavljao je dojam na svakog tko ga je upoznao – od planinskih pastira, seoskog puka, političara do vodećih znanstvenika Europe onog vremena – stvarajući izrazito velik krug prijatelja, pomoćnika i kolega. Uvidom u njegovu korespondenciju može se steći samo približna slika mreže brojnih kazivača, pomagača i suradnika koje je privukao svojim idejama i istraživanjima."[44]

U zamahu njegova znanstvenog i kulturnog rada surađivao je i bio član sva četiri društva za istraživanje spomenika hrvatske povijesti: Kninskom (Hrvatskom) starinarskom društvu, Hrvatskom društvu za istraživanje domaće

[41] I. Ostojić, Don Luka Jelić, 300 – 308.
[42] M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici*, 16.
[43] M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici*, 44.
[44] M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici*, 4.

povijesti u Splitu „Bihać“, Odboru za proslavu četiristogodišnjice Petra Zoranića u Ninu i Hrvatskom arheološkom društvu. Osim ovih društava bio je član i suradnik raznih znanstvenih i kulturnih institucija i strukovnih udruga Hrvatske i Europe, kao što su Jugoslavenska akademiji znanosti i umjetnosti, Središnje povjerenstvo za istraživanje i čuvanje spomenika u Beču, Arheološki institut u Beču, Arheološki institut u Berlinu, Carsko rusko arheološko društvo u Sankt Peterburgu, Papinska rimska akademija za arheologiju u Rimu i mnoga druga. Surađivao je i dopisivao se s brojnim institucijama, znanstvenicima i kulturnim djelatnicima iz Hrvatske i inozemstva: Emilom Reischem, Franom Bulićem, W. A. Neumanom, Josefom Wünschom, Mihovilom Abramićem, Marie A. Shipley, Lajosem Thalloczyjem, Vatroslavom Jagićem, Šimom Ljubićem, Ferdom Šišićem, Izidorom Kršnjavijem, Ćirilom Metodom Ivekovićem, Manfredom Borellijem i brojnim drugima.[45]

Vrijednost znanstvenog rada i djela Luke Jelića prepoznala je Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti, čiji je dopisni član bio dugi niz godina, te mu je za te zasluge 1969. postavljen spomenik, tj. bista u perivoju Instituta JAZU u Zadru (danas Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru). Bistu Luke Jelića (rad akademskog kipara Ratka Petrića) svečano je otkrio predsjednik Akademije Grga Novak koji je tom prigodom održao govor u kojem je istaknuta veličina i značaj tog pionira povijesnih znanosti na području Hrvatske.[46] Osim postavljene biste u perivoju ispred Zavoda HAZU u Zadru, njemu u čast imenovane su ulice u Zadru, Biogradu na moru i njegovu rodnom Vranjicu (Solin) te u Ninu (Prolaz don Luke Jelića), mjestima gdje je ostavio trajan znanstveno-kulturni trag.

ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti kako je Luka Jelić bio jedan od najzaslužnijih i najistaknutijih hrvatskih istraživača i znanstvenika na polju arheologije i povijesti, ali i općenito kulturne baštine sjeverne Dalmacije, koji je djelovao krajem 19. i početkom 20 stoljeća. Njegov plodonosan znanstveno-istraživački rad ponajviše se ogledao u proučavanju splitsko-solinskog područja i šireg zadarskog područja, sjeverne i srednje Dalmacije. Bio je neumoran i plodan radnik, svestran, erudit, vrlo široke naobrazbe i kulture, a osim arheologijom i poviješću, bavio se i poviješću umjetnosti, lingvistikom, etnologijom, geologijom, antropologijom

[45] AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespodencija*, kut. 2./3. i 3., fasc. Jelić Luka, Korespodencija.

[46] Govor je poslije i objavljen: Grga Novak, O životu i radu Luke Jelića, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 18, Zadar, 1971., 534 – 536.

i dr. U svom istraživačkom radu u mnogočemu je bio pionir u području polja arheologije, povijesti i drugih znanstvenih disciplina. Njegova neumoljiva i neprekidna potraga za znanošću rezultirala je izvrsnim otkrićima, znanstvenim radovima i publikacijama koje su i danas mnogim arheolozima i povjesničarima temelj za daljnje proučavanje raznih tema, osobito sjeverne Dalmacije odnosno zadarsko-ninskog i biogradskog područja koja je najviše proučavao. Unatoč tomu što je za svoga života bio slaba zdravlja i boležljiv (reumatizam, dijabetes, respiratorne bolesti), osobito posljednjih godina života, neumoljivo se do smrti bavio istraživačkim i znanstvenim radom. Sav svoj imetak dao je u istraživanje i znanost, pa je tako i umro kao siromah u materijalnom, ali zato prebogat u duhovnom, znanstvenom i kulturnom obliku. Za razliku od danas, Jelić je tada, u razdoblju na kraju 19. i početkom 20. st., istraživao i radio u teškim prilikama i lošim tehničkim i tehnološkim uvjetima, ali to ga nije priječilo da iza sebe ostavi mnogobrojne izvrsne znanstvene radove i djela o hrvatskoj prošlosti i kulturi. Iza sebe je ostavio veliko djelo, kao malo koji znanstvenik, što dokazuje i broj objavljenih radova i publikacija, njegova ostavština koja se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu koja broji oko 90 kutija raznih spisa, eksponati koji se nalaze u Arheološkim muzejima u Zadru i Ninu koje je on pribavio itd. Mnogi njegovi radovi ostali su u rukopisu, neobjavljeni i neobrađeni, kao i mnogi izvori koje je prepisao i sačuvao iz raznih arhiva Beča, Venecije, Vatikana i Zadra. Možda upravo njegova ostavština, rukopisi i izvori koje je ostavio iza sebe potaknu znanstvenike i istraživače na daljnji znanstveni rad i istraživanje onoga dijela što je Jelić istražio ili započeo istraživati, ali nije uspio završiti.

Prilog 1. Bibliografija radova i publikacija Luke Jelića (kronološki po godinama objavljivanja):

1. Il campanile del Duomo di Spalato, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno X., Split, 1887., 158 – 162 i 175 – 179.
2. Treća glavna skupština starinskog kninskog Društva, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XII., Split, 1889., suppl. 1.
3. Das Coemeterium von Manastirine zu Salona und der Sarkophag des guten Hirten, *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, Jahrgang V., Rim, 1891., 10 – 70, 105 – 123, 266 – 283.
4. L' Évangélisation de l' Amerique avan Cristophe Colomb, *Compterendu du congrés scientifique international dese catholiques tenu à Paris 1891*, Pariz, 1891., 170 – 181.
5. Descrizione sommaria del cemetro di Manastirine, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XV., 1892., Split, 156 – 195.
6. Nuove osservazioni sull' icone vaticane dei SS. Pietro e Paolo, *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, Jahrgang V., Rim, 1892., 83 – 95.
7. Inscrizioni antiche cristiana Salonitane restitute, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XVI., Split, 1893., 97 – 102, 113 – 119, 129 – 134, 145 – 149.
8. Scavi nell antico cimitero di Marusinac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XVII., Split, 1894., 49 – 52.
9. Frane Bulić, Simon Rutar, *Vodja po Spljetu i Solinu: sa 25 tablica*, 1894., Zadar
10. *Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona*, fascicolo 1, Appendice al *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XVII., Split, 1894.
11. Prvobitno opredjeljenje splitske stolne Crkve, u: *Ephemeris Spalatentis*, Zadar, 1894., 21 – 32.
12. I monumenti scritti e figurati dei martiri salonitani del cimitero della lex sancta christiana, u: *Ephemeris Salonitana*, Zadar, 1894., 21 – 32.
13. Rettificazioni della cronologia di alcuni vescovi Salonitani i Interesanti scoperte del fonte battesimale del Battistero di Spalato, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XVIII., Split, 1895., 39 – 41 i 81 – 127.
14. Zavjetna spomenslika slavenskih apoštola i srodni njoj spomenici, *Sbornik jugoslavenskih umjetnih spomenika*, Prvi svezak, Zagreb, 1895.
15. Zvonik spljetske stolne crkve, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 1., Zagreb, 1895., 29 – 95.
16. L' etimologia di Spalato, *Smotra Dalmatinska*, Zadar, 1895.
17. Scavi nell'antico cemetero cristiano di Marusinac a Salona, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XIX., Split, 1896., 17 – 25, 33 – 40.

18. Crtice o najstarijoj povjesti Spljeta, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. II., (1896-1897), Zagreb, 1897., 26 – 41.
19. Scavi nell'antico cemetero cristiano di Marusinac a Salona, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XX., Split, 1897., 65 – 80.
20. Anastasius Cornicularis, der Martyrer von Salona, u: Festschrift zum hunderjährigen Jubiläum aus Camosano dei Tedeschi in Rom, 1897., Freiburg; isti rad prevedena na hrvatski objavljen u: *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XIX., suppl. fasc. 11-12, 1 – 18.
21. S. Anastasio Fullone e S. Anastasio Corniculario martiri Salonitani, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XXI., Split, 1898., 85 – 100.
22. Thesurus ecclesiae cathedralis Nonensis in Dalmatia, *Compte rendu du quatrième Congrès scientifique international des catholiques tenu a Fribourg (Suisse) Du 16 au 20 août 1897*, Fribourg (Suisse), 1898.
23. Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. III, Zagreb, 1898., 33 – 126.
24. Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. 10, Sarajevo, 1898., 531 – 559.
25. Hajdemo do Vrane: izletna crtica, *Novi viek*, Split, 1898.
26. Regestum litterarum zadarskog nadbiskupa Mateja Vallaressa (1449-1496), *Starine JAZU*, knj. XXIX., 1898., Zagreb, 33 – 94.
27. Lički sandžakat i postanje mletačke krajine početkom kandijskoga rata 1645-1648 godine, *Narodni koledar*, Zadar, 1898., 78 – 116.
28. Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *Glasnik Zemaljskog Muzej za Bosnu i Hercegovinu*, god. X., Sarajevo, 1898., 227 – 246, 531 – 560; isti rad preveden i objavljen na njemačkom jeziku u: Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, VII Band, Beč, 1900., 167 – 214.
29. Die dalmatinische Kirchenprovinz, u: *Die katholische Kirche und ihre Diener in Wort und Bild*, Band 2, Beč, 1900., 499 – 522.
30. Spomenici grada Nina, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva* n. s. god. IV, Zagreb, 1900., 156 – 171.
31. *Das älteste kartographische Denkmal uber die romische Provinz Dalmatien: (mit 5 Tafeln und 1 Abbildungen im Texte)*, Wien, 1900.
32. Naše uspomene u Mlecima, *Prosvjeta*, br. 1-4., Zagreb, 1900.
33. Zadarski bilježnički arkiv, *Vjestnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, god. I., sv. 3., i sv. 4., Zagreb, 1899., 162 – 192 i 252 – 261; god. II., sv. 1 i sv. 2. Zagreb, 1900., 12 – 19, 114 – 120; god. III., sv. 1., sv. 2. i sv. 3-4, Zagreb, 1901., 42 – 46, 134 – 146 i 240 – 262.
34. Spomenici grada Nina, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva* n. s., god. V, Zagreb, 1901., 184 – 192.

35. Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, Hagiografijsko-povjestna studija, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 1901.
36. Hrvatski Zavod u Rimu i Acta Hieronymiana quibus periodus antiquior (1446-1497) historiae societatis et hospitii S. Hieronymi de Urbe illustratur, *Vjestnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, god. IV., sv. 1. i sv. 2, Zagreb, 1902., 1 – 55 i 84 – 95.
37. Vranjanin Jusuf Mašković i Zadarska raka sv. Šimuna Bogoprimca *Glasnik Matice Dalmatinske Zadar*, god. 1., sv. 2. i sv. 3., Zadar, 1901./1902., 113 – 129 i 271 – 283.
38. Spomenici grada Nina, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, god. IV. 1899./1900., god. V. 1901. i god. VI., Zagreb, 1902., 103 – 116.
39. suautor Vinko Kisić, *L'Istituto croato a Roma: con 5 tavole e 5 illustrazioni nel testo*, Zadar, 1902.
40. Znamenito otkriće u Biogradu, *Narodni list* 41/11, 5. veljače, Zadar, 1902.
41. Le memorie romane di S. Cirillo, Apostolo degli Slavi, u: *Atti del II congresso internazionale di archeologia cristiana tenuto a Roma 1900.*, Rim, 1902.
42. Uskoci i urote o preotmi Klisa za druge polovine XVI vijeka, *Glasnik Matice Dalmatinske Zadar*, god. 3, sv. 3 i sv. 4., Zadar, 1903./1904., 239 – 254 i 329 – 349.
43. Vranjanin Jusuf Mašković: začetnik kandijskog rata (1645 – 1671 godine), *Vjestnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, god. 5, Zagreb, 1903.
44. *Sveti Šimun Bogoprimac, pučke pisme sa 28 slika*, Tiskarna „Narodnoga Lista", Zadar, 1903.
45. Isprave o prvoj uroti za oslobodjenje Klisa i kopnene Dalmacie od Turaka g. 1580-1586 i Dvanaest izprava za povijest Hrvatske i susjednih zemalja god. 1452 do 1535, *Vjestnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, god. VI., sv. 1-2 i sv. 3-4, Zagreb, 1904., 97 – 113 i 164 – 175.
46. Gradja za životopis Magdalene Peres-Vukšanović, poznate pod imenom Franice Slavonke, *Glasnik Zemaljskog Muzej za Bosnu i Hercegovinu*, god. XVI. Sarajevo, 1904., 161 – 193.
47. La liturgia glagolito-romano, *Rassegna Giuridica ecclesiastica,* Anno II., No. 9 i No. 11, Rim, 1904.
48. *Fontes historici liturgiae glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglae, 1906.
49. Discorso del priorato della Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese Canonico di Sebenico, *Glasnik Zemaljskog Muzej za Bosnu i Hercegovinu*, god XVIII., Sarajevo, 1906., 279 – 305.
50. *Slavorum Meridionalium catholicorum liturgicae linguae: ad quaestionem de unitate liturgiae*, Prag, 1906.

51. Duvanjski Sabor, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. X., (1908-1909), Zagreb, 1909., 135 – 145.
52. Relatio archiepiscopati Nicrosiensis ad Sanctam Sedem medio XV saeculo, *Glasnik Hrvatskog naravoslvonog družtva*, god. XI., Zagreb, 1910.
53. *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu iz dobe hrvatskih narodnih vladara*, Djela JAZU, knj. 19, Zagreb, 1911.
54. Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, Anno XXXV., Suppl. 1 – 118., Split, 1912.
55. suator Ćiril Metoda Iveković, *Die römische Stadt Dolcea in Montenegro*, Schriften der Balkanakommission, Antiquarische, Abteilung VI., Beč, 1913.
56. „Arjokenti" i „Satemkenti" mjesto „Indogermani" i sličnoga, *Ljetopis Jugoslavenske Akademije za god. 1915.*, br. 30, Zagreb, 1916., 46 – 66.
57. Još o nazivu „Arjokenti" i „Satemkenti", *Ljetopis Jugoslavenske Akademije za god. 1915.*, br. 31, Zagreb, 1916., 1 – 10.
58. Die Halbinseln Bosoljina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, Siebenter Band, Heft 4, 1913., Wien 1913.-1918., 227 – 239.
59. Die Inschrift auf der Buila-Schale von Nagy Szent Miklos, u: *Studien zur kunst Aiens und Europa, Josef Strzygowski zum 60. Geburgstag*, Beč, 1922., 147 – 158 (ovaj rad objavljen je posthumno jer je Luka Jelić tada već bio preminuo).

U rukopisu su ostale radnje:
- Dalmatinska narodnost i etničnost sv. Jeronima
- Novo stanovništvo o praslovenstvu, I dio, Kasko-slavenski problem
- Rukopisne bilješke o povijesti otoka Šibenskih

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića

NOVINE:

Naš profesor. Dr. Luka Jelić (V. Brajević), *Novo doba*, god. 5, br. 34, Split, 1922.
Dr. Luka Jelić, (Lovre Katić), *Katolički list*, god. 73, br. 7, Zagreb, 1922.
Dr. Luka Jelić (Ljubomir Maštrović) *Hrvatski list*, god. 3, br. 16, Osijek, 1922.
Uspomeni Luke Jelića (Ivo Vuletin), *Hrvatski samobran*, god. 2, br. 18., Šibenik, 1923.
Ivan Vuletin, *Jadran*, br. 11., Split, 1922.

LITERATURA:

Batović, *Šime,* Luka Jelić, *Zadarska smotra*, br. 41, sv. 4/5, Zadar, 1992., 250 – 253.
Buntak, Franjo, Jelić Luka, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, III, Zagreb, 1964., 80.
Don Luka Jelić, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, god. XLV, 1922, Split, 172 – 179 (s popisom radova).
Dubolnić Glavan, Martina, Maršić, Robert, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, Katalog izložbe, Zadar, 2019., 8 – 90.
Ivanišević, Milan, Arheološki zanos, trud i snovi Luke Jelića, *Hrvatska obzorja*, god. 2, br. 3. Split, 1994., 645 – 650.
Kovačić, Slavko i Lučić, Nikša, *Jelić, Luka,* Hrvatski biografski leksikon, https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=140 (pristupljeno, 23. kolovoza 2022.).
Kovačić, Slavko, Dr. don Luka Jelić, profesor bogoslovnog učilišta dalmatinskih biskupija i crkveni povjesničar, *Hrvatska obzorja*, god. 2, br. 3. Split, 1994., 639 – 644.
Novak, Grga, O životu i radu Luke Jelića, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 18, Zadar, 1971., 534 – 536.
Ostojić, Ivan, Don Luka Jelić – život i djelo, *Kačić*, br. 11, Split, 1979., 291 – 316.

Tado Oršolić

ON LIFE AND WORK OF DR. REVD LUKA JELIĆ
(Vranjic, 22 December 1864 – Kaštel Stari, 3 February 1922)

SUMMARY

Dr. Revd Luka Jelić was one of the most prolific, versatile and significant Croatian archaeologists and historians, characterised by an insatiable spirit, erudition and steadfast desire for science. During his seminarian years and later priesthood he showed great interest for archaeology and history which he studied and refined in Rome and Vienna. Following the post graduate degree and completion of the studies he spent the most fruitful years of his life in Zadar, from 1893 to 1910, working as a professor of Canon Law and Ecclesiastical History at the Theological College with the Central Theological Seminary in Zadar until his retirement in 1917.

He was a research pioneer in many aspects, but also one of the leading scientists in Dalmatia at the turn of the 20th century. He covered archaeology, history and also many other scientific areas such as linguistics, ethnology and art history. His unrelenting and incessant search for science resulted in prominent discoveries, scientific papers and issues that to this day make a valuable starting point for many archaeologists and historians in their research, particularly in terms of the territory of North Dalmatia, or more exactly, Zadar, Nin and Biograd wider areas, which were his primary focus. At the beginning of the World War I he left for Zagreb and shifted his entrepreneurial and scientific interest towards research and pursue of precious ores in North Velebit mountain in Lika. Despite having been of poor health his whole life (prone to rheumatism and respiratory illnesses) especially towards the final years of his life, he never stopped carrying out research and scientific work. He wrote around 60 different scientific and scholarly papers and professional articles published in scientific magazines in Croatia, Italy, Austria, Germany, France and Bosnia and Herzegovina. He spent the last remaining years of his life in his family home in Kaštel Stari, where he passed away.

Keywords: Luka Jelić, archaeology, history, Salona, Zadar, Nin, Biograd.

KORESPONDENCIJA DON LUKE JELIĆA I DON FRANE BULIĆA (KONAC 19. I POČETAK 20. ST.)

Zdenko Dundović
Teološko-ketehetski odjel, Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

Josip Dukić
Katoličko bogoslovni fakultet, Sveučilište u Splitu
Split, Hrvatska

U radu se na temelju izvornih pisama i objavljene znanstvene literature razmatra odnos dvojice hrvatskih znanstvenika i svećenika, nećaka i ujaka, don Luke Jelića i don Frane Bulića. Korespondencija je sačuvana u nekoliko splitskih ustanova (Arheološki muzej, Konzervatorski odjel, Biblioteka Centralnog bogoslovnog sjemeništa). U ovom radu koristi se nekoliko pisama sačuvanih u Knjižnici Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Splitu. Njihovom analizom nastojat će se razmotriti uzroci njihova razilaženja oko pojedinih povijesnih i arheoloških tema. Međusobna prepiska don Luke Jelića i njegova ujaka don Frane Bulića poslužit će pokušaju prikaza raznih sporova i nesuglasica oko znanstvenoga djelovanja hrvatskoga svećenstva u razmatranom razdoblju, koja su u konačnici dobila i sudski epilog.

Ključne riječi: Luka Jelić, Frane Bulić, korespondencija, 19. i 20. stoljeće.

UVOD

Vranjičanin don Luka Jelić osebujna je povijesna ličnost splitske Crkve. Rođen je u Vranjicu 22. prosinca 1864. godine. O životu, školovanju i djelovanju don Luke Jelića znanstvenu su javnost upoznali hrvatski povjesničari Ivan Ostojić i Slavko Kovačić te Milan Ivanišević.[1] Poneke povijesne crtice o don Luki Jeliću zapisao je Josip Dukić u feljtonu „Iz don Franine škrinje", objavljenom u novinama *Solinska kronika* u studenome 2009. godine.[2] Potonji se posebice osvrnuo na odnos ujaka i nećaka, don Frane Bulića i don Luke Jelića, na temelju pisane ostavštine don Frane Bulića. Upravo je cilj ovoga priloga na temelju sačuvane (doduše skromne) korespondencije spomenutoga dvojca dopuniti

[1] Ivan Ostojić, Don Luka Jelić – život i djela, *Kačić*, br. 11, Split, 1979., 291 – 316; Slavko Kovačić, Hrvatski kolegij u Rimu prije apostolskog pisma 'Slavorum gentem', u: *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901. – 2001.)*, ur. Jure Bogdan, Rim, 2001., 75 – 79, 83, 94; Milan Ivanišević, Natpisi iz godine 1242. u Splitu i Trogiru, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, sv. 18, Split, 2002., 507 – 508, 517, 526, 541.

[2] Josip Dukić, Don Frane Bulić i don Luka Jelić, *Solinska kronika* (15. studenoga 2009.), god. XVI, br. 182, 18 – 19.

spoznaje o međusobnome odnosu dvaju zaslužnih svećenika znanstvenika napose u kontekstu dugogodišnje rasprave o pitanju salonitanskih mučenika Dujma i Anastazija, što je u konačnici bio jedan od uzroka njihova razlaza.[3] Don Luka Jelić je od 1893. do umirovljenja 1917. godine predavao crkveno pravo i crkvenu povijest na Centralnom bogoslovnom sjemeništu u Zadru. U tom gradu obavljao je i službu konzervatora umjetničkih i povijesnih starina za sjevernu Dalmaciju. Upravo iz Zadra slao je dopisnice i pisma ujaku don Frani Buliću, iz kojih se mogu ekstrahirati vrijedni podatci i nadopuniti dosadašnje spoznaje o njihovu međusobnom odnosu i određenim nesuglasicama tijekom spomenute znanstvene rasprave o solinskim mučenicima sv. Dujmu i sv. Anastaziju.

KORESPONDENCIJA DON LUKE JELIĆA I DON FRANE BULIĆA – DOPUNA POVIJESNOJ INTERPRETACIJI SPORU OKO PITANJA SALONITANSKIH MUČENIKA SV. DUJMA I SV. ANASTAZIJE

U ostavštini don Frane Bulića, koja se nalazi u Priručnoj biblioteci Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Splitu, sačuvana su don Lukina pisma upućena don Frani. Poput ostatka njegove korespondencije, i razmatrana pisma odlikuje Bulićeva briga o očuvanju i bilježenju pošte koja mu je stizala, a na marginama pisama, dopisnica i izvještaja se nalaze njegove zabilješke i opaske.[4] Razmatrana pisma i izvještaji se nalaze u svescima: *Salona Christiana IV* (1901.), 1 pismo; *SC* VIII (1905.) 1 pismo, u *SC* IX/2 (1906.) 1 dopisnica, u *SC* XI (1908.) 1 pismo te u *SC* XIV (1911.) 1 pismo. Jedno pismo od osam stranica uputio je don Luka don Frani iz Zadra 20. listopada 1896., a dopisnicu 1. ožujka 1906. Drugo pismo poslao je iz Arbanasa kod Zadra 1. listopada 1907. godine. Pismo od 20. listopada 1896. godine objavio je gotovo u cijelosti Josip Dukić. Razvidno je da je don Luka opširno opisivao don Frani status vlastitih istraživanja na ninskome području,[5] ali ga i poticao na ispravke znanstvenih spoznaja o prošlosti širega dalmatinskog područja, a napose na pisanje *samostalne crkvene povjesti naše na hrvatskom jeziku*.[6] Neosporno su nećak i ujak održavali konstantu komunikaciju o tadašnjim recentnim arheološkim istraživanjima i stanju arhivskih izvora o

---

3 J. Dukić, Don Frane Bulić i don Luka Jelić, 18.

4 Usp. Drago Šimundža, Osvrt na don Franinu korespondenciju i prezentacija knjige „Korespondencija – *Correspondance* Frane Bulić – Hippolyte Delehaye", *Crkva u svijetu*, god. 20, br. 2, Split, 1985., 183.

5 Don Luka Jelić objavio je rezultate istraživanja o ninskome području u radovima: Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, vol. 4, br. 1, Zagreb, 1900., 156 – 171; vol. 5, br. 1, 1901., 184 – 192; vol. 6, br. 1, 1902., 103 – 116.

6 Usp. J. Dukić, Don Frane Bulić i don Luka Jelić, 18 – 19.

prošlosti dalmatinskih (nad)biskupija iz čega je razvidna njihova obostrana strast za proučavanjem starina na hrvatskome prostoru. No razmatrana pisma, dopisnice i izvještaji u ostavštini don Frane Bulića s obzirom na don Luku Jelića otvaraju prostora novoj interpretaciji njihova međusobnog odnosa.

Osobitu pozornost privlači slučaj o raspravi oko godine mučeništva sv. Dujma, uz što se izravno veže ulomak nadgrobne menze s njegovim imenom, čije su okolnosti nalaza bile u pozadini spora između don Frane Bulića i don Petra Kaera.[7] Bulić je zahvaljujući ponajviše tom epigrafskom spomeniku, kao i sarkofagu Dujmova nećaka, salonitanskoga biskupa Prima, prvi iznio tezu da je postojao samo jedan Dujam, a ne dvojica, kako je htjela dotadašnja splitska tradicija, te da je živio i bio mučen u vrijeme Dioklecijana, a ne u II. stoljeću. Tom tvrdnjom doveo je u pitanje apostolicitet splitske Crkve u čiju su obranu ustali kanonik Ivan Dević, fra Jeronim Granić, fra Ivan Marković i don Petar Kaer. Potonji je iznio netočne tvrdnje vezane uz godinu i mjesto pronalaska nadgrobne menze, štoviše, da optuži Bulića da je krivotvorio godinu i mjesto pronalaska natpisa i time ga nagna da protiv njega podigne tužbu što ih je u potpunosti razdvojilo.[8] U citiranome radu autor se nije osvrnuo na ulogu don Luke Jelića u razmiricama između don Frane Bulića i don Petra Kaera. Naime, iz prepiske potonjega dvojca razvidno je da su se trzavice pojavile već 1903. godine. Kaer se u podužem pismu, poslanom iz Raslina 30. svibnja 1903. godine, pravdao don Frani da nije dao kanoniku Ivanu Deviću svoj rukopis o Dujmu, koji je on, Dević, poslao tajno Kongregaciji u Rim.[9] No znakovita je Kaerova opaska u spomenutome pismu o don Luki Jeliću za kojega on tvrdi da je „Dr. Jelić prebrzio u zaključcima i da je s njegovim lakoumnim materijalnim i epigrafičkim rekonstrukcijam zaveo i tebe i Ot(ca) Delehayea da ga poduprete vašim auktoritetom".[10] Iz toga se dade zaključiti da je u cijelu priču bio upleten don Franin nećak, don Luka Jelić. Unatoč neslaganju oko proučavanja sv. Dujma i apostoliciteta splitske Crkve, Bulić je još 1900. godine posvjedočio da u *Bullettinu* tiska članke don Luke Jelića, „koji se u ovom pitanju samnom ne slaže".[11]

Pravi sukob između Kaera i don Frane Bulića nastao je u ljeto 1905. godine kada je Kaer objavio knjigu *Del sepolcro originario di San Domnio vescovo e martire di Salona* i u njoj optužio Bulića da je krivotvorio mjesto i godinu nalaza ulomaka nadgrobne menze mučenika Dujma. To je Bulića potaknulo da sastavi

---

7 O tome je opširno izvijestio: Josip Dukić, Don Frane Bulić na sudu, *Tusculum: časopis za solinske teme*, vol. 3, br. 1, Solin, 2010., 205 – 220.

8 J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 205.

9 J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 207.

10 J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 207, bilj. 11.

11 Josip Dukić, Bernard Dukić, Don Kerubin Šegvić i pitanje sv. Dujma, *Crkva u svijetu*, god. 58, br. 3, Split, 2023., 479, bilj. 46.

protiv tužbu Kaera, koju je potpisao 28. studenoga 1906. godine i poslao je na šibenski Prvostupanjski crkveni sud. Splitski nadbiskup Filip Frano Nakić (1889. – 1910.) nije bio zadovoljan što je tužbu morao proslijediti Crkvenom sudu u Šibeniku. U svom dopisu od 9. prosinca 1906. godine pokušavao je uvjeriti Bulića da svećeničke parnice, vođene bilo na crkvenim ili na civilnim sudovima, liberalni novinarski krugovi mogu zloporabiti „na štetu ugleda i dostojanstva svećenika, a tim religijoznosti našeg puka".[12] Čini se opravdanim promišljati o mogućem nategnutome odnosu između don Frane Bulića i splitskoga nadbiskupa Nakića. Naime, u tekstu *Iz zapamćenja* don Frane Bulić se, u kontekstu rasprave o uporabi glagoljice u liturgiji,[13] ovako osvrnuo na Nakićevu osobu: „Kada jednom ja u pok. splitskoga biskupa Nakića za neke posle, on uzrujan i ljut reče mi, da je doznao za neki memorandum na Rim sa strane svećenika biskupije u poslu glagoljice i to preko glave biskupa; da su se dapače jednom četvorica župnika na okupu potpisala na ovaj memorandum i ne čitavši ga, kada vidila da sam ja prvi potpisan. Na što ja, da zahvaljujem Bogu što uživam povjerenje svećenstva, a on, da je Sv. Stolica odbila a limine ovaj memorandum. A kada mu ja sasvijem konfidencijalno ispripovijedih – jer po strogomu nalogu Stadleru biskupim se nije smjelo ob ovomu išta reći – što se s ovim Memorandumom dogodilo, završih mu govor riječima: 'A što mislite, Presvijetli, da kardinal Rampolla nema drugog posla, nego da študira, da li je vaša župa Čačvina-Strižirep latinska ili glagoljska?'".[14] Čuveni hrvatski povjesničar Tadija Smičiklas oštro je komentirao upliv splitskoga nadbiskupa Nakića u znanstvena pitanja, što također ide u prilog postavljenoj tezi.[15] U sačuvanome izvještaju u Bulićevoj ostavštini o polemici oko pitanja sv. Dujma izrijekom je navedeno da je biskup Nakić nastojao posredstvom kanonika Jerka Jelića, strica don Luke Jelića, pridobiti potonjega da se suprotstavi don Frani Buliću o tome pitanju:

> „Netom se pojavilo pitanje o Sv. Dujmu, Biskup Nakić pozvao sebi konfidencijalno Kan. D. J. Jelića, strica prof. D. L. Jelića, te mu reče, da piše Don Luki, da bi on ustao proti D. Frani Buliću u pitanju Sv. Dujma. Kanonik Jelić to dade odmah javiti konfidencijalno D. Frani Buliću, upitati što da radi, hoće li pisati. Don Frane mu reče da piše Don Luki slobodno. Don Luka predložio Biskupu Nakiću da za tu svrhu trebalo bi poći pogledati nekoje Arhive i Biblioteke

[12] J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 208 – 209.

[13] O odnosu don Frane Bulića prema glagoljici vidi: Slavko Kovačić, Don Frane Bulić i glagoljica, *Crkva u svijetu*, god. 20, br. 2, Split, 1985., 169 – 181.

[14] Frane Bulić, Iz zapamćenja, *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, br. 1, Zagreb, 1952., 44 (35 – 45).

[15] Usp. Josip Dukić, Bernard Dukić, Odnos don Frane Bulića i fra Ivana Markovića u kontekstu polemike o sv. Dujmu i apostolicitetu splitske Crkve, *Tusculum: časopis za solinske teme*, vol. 13, br. 1, Solin, 2020., 169.

(Hofbibliothek) u Beču, da se hoće za to novca, 300 f. Program ove radnje, puta bi poslao Don Luka Don Jerki, koji ovo donio Don Frani. Osobito se radilo da se vidi u Hofbibliothek u Beču rukopis Vita S. Clementis. Stvar iza ovoga pala. Don Frane Bulić."[16]

Očito je nadbiskup Nakić nastojao iskoristiti povjerenje don Luke Jelića te ga izravno uključiti u spor oko pitanja sv. Dujma nasuprot don Frani Buliću. Razvidno je to iz don Franine opaske iz 1901. godine: „NB. Biskup Nakić preko Don Jerka Jelića zamolio Don Luku da mu dade materijala o Sv. Dujmu za Rim. On mu poslao osnovu radnie a pita i gesta S. Clementis."[17] Naime, na *starijem* Dujmu splitska Crkva temeljila je svoj apostolicitet, koji su početkom 20. stoljeća branili splitski kaptol i biskup Filip Franjo Nakić. Osobito je u tome poslu bio aktivan kanonik Ivan Dević, koji je u svojim radovima branio tradicionalno shvaćanje da je Dujam bio učenik sv. Petra, da je bio prvi salonitanski biskup te da mu kosti počivaju u Splitu. U raspravu se konačno uplela Kongregacija obreda u Rimu te radi smirivanja novonastale polemike, na traženje biskupa Filipa Franje Nakića, donijela odluku o zabrani objave tekstova o Dujmu sve dok Kongregacija to pitanje temeljito ne prouči. O toj odluci biskup Nakić je 16. veljače 1901. godine obavijestio Bulića.[18]

No, don Luka Jelić o tome pitanju držao je stranu don Frani Buliću, što je razvidno iz zabilježbi don Frane Bulića od 5. travnja i 4. lipnja 1901. godine: „Dne 5/IV/1901 kanonik Don Jerko Jelić reče mi da ie pitao u kan. Devića fotografiju onoga sarkofaga (vidi straga), a da mu je on odgovorio, da se nalazi u muzeju. Mistifikacija Devićeva!! Dne 4/VI/1901 bio u mene D. J. Jelić kanonik da mi reče, što mu pisao Don Luka o radnji za Biskupa Nakića o moćima Sv. Dujma. Don Luka koleba bili pisao. Rekoh Don Jerki J. da odnese slobodno pismo D. Lukino B."[19] te don Lukine dopisnice don Frani od 20. travnja 1901. godine, poslane iz Arbanasa kod Zadra, u kojoj piše: „O nadpisu iz Vida ja se ništa ne sjećam, a fotografije za insignia militaria u obće nijesam ni vidio. Pošljite mi tekst nadpisa pa ću ipak potražiti. Po Don Jerku sam Vas bio zamolio za Vita s. Clementis; te bih opet proučio pitanje o sv. Dujmu. Uz pozdrav. Vaš Don Luka."[20]

O povjerljivom i ljubaznom odnosu ujaka i nećaka najzornije govori pismo don Luke Jelića upućeno don Frani Buliću iz Arbanasa kod Zadra 2. listopada

---

16 Knjižnica Katoličko bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Splitu (dalje: Knjižnica KBF-a u Splitu), SC IV, br. 14.

17 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC IV, br. 41.

18 J. Dukić, B. Dukić, Odnos don Frane Bulića, 164 – 166.

19 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC IV, neozn.

20 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC IV, neozn.

1901. godine, u kojemu don Luka svjedoči da je predložio ujaka za mjesto u pariškoj *Academie des Inscriptions*:[21]

> „Dragi ujče! Ja nemam od Lanza Mon. Salonitani inediti. Tražio sam I[u] tablu iz muzejalnog iztiska, ali je kod mene (barem dosad ne nadjoh) nema. U koliko se mogu sjetiti, 1890 godine kad je Bezić izradjivao tloris Solina na osnovi mappe, izvadio je onu tablu iz knjige. Da nije kod njega? Da nije u drugoj poziciji u muzeju? Sad na drugo. Pariška Academie des Inscriptions kani imenovati članom jednog Hrvata; po starešinstvu i brku na Vama je red. Molim Vas da mi pošljete curriculum vitae i znanstvene radove, jer je stvar već upućena, te mi se to pita iz Pariza. Do koji dan će Ivančić po pisanom nalogu tiskati traženo o zavodu Sv. Jeronima; meni je o istoj stvari pisala i jedna pariška Reine. Trebat će tjerati, da pitanje postane internacijonalnim; nepskoli ako se obistine zadnje viesti, da će breve „Slavorum gentem" biti opozvan, i uzpostavljen status quo ante istoga. Čestitajuć ...skorašnji imendan uz pozdrav. Arbanasi 1/10/1901 Vaš Luka Jelić
>
> PS. Ja sam presvj. Nakiću bio predložio, da se potraže ostale 3 knjige Vita S. Clementis, pruživ mu zato podatke uz muzejalni rukopis Vita S. Clementis. Don Jerko mi javlja, da je rukopis njemu presvjetli povratio. Pisah mu, da ako presvjetlomu ne treba od moje strane drugih podataka, nek Vama izruči rukopisni trag."[22]

O razložnosti pretpostavke da je splitski nadbiskup Nakić nastojao okrenuti don Luku Jelića protiv ujaka don Frane Bulića zapisao je on sam na gore citiranome pismu: „Biskup Nakić molio Don Jelića da piše Don Luki da on ustane proti meni. Don Luka mećao uvjete putovanja, a zato cienim 600 Kr. da traži materijal po Bibliotekam. Biskup na to ne pristao. Ovo mi konfidencijalno kazao Don Jerko Jelić."[23]

Don Luka Jelić isprva je pomno pratio znanstveni, a zasigurno i sudski spor između ujaka don Frane Bulića i don Petra Kaera, što je razvidno iz pisma od 21. kolovoza 1905. godine upućenome iz Zadra znakovitoga naslova *Caerada*,[24] aludirajući na Kaerovo prezime, ali još više na prepisku dvojice znanstvenika i slučaj optužbe o krivotvorenju mjesta i godine nalaza ulomka nadgrobne menze mučenika Dujma. Po Kaeru ulomak nije pronađen u konfesiji bazilike na Manastirinama 1874. godine, nego na parceli južno od bazilike godine 1873.[25] Iz gore spomenutoga Jelićeva pisma don Frani Buliću od 21. kolovoza 1905. godine

---

21 Don Frane Bulić postao je dopisnim članom akademije 1910. godine, što je očito dijelom i zasluga njegova nećaka don Luke Jelića. Usp. Emilio Marin, *Portreti iz starine*, Zagreb, 2018., 13 – 17.

22 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC IV, br. 68-69.

23 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC IV, br. 69.

24 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC VIII, br. 43.

25 J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 208.

proizlazi da se Jelić aktivno uključio u raspravu te doslovno sugerirao ujaku na koji način bi trebalo odgovoriti Kaeru u buletinu *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (Bulletin d'archélogie et d'histoire dalmate)*. Pritom je kronološki naveo datume, svjedoke i okolnosti iskapanja na Manastirinama, uz navođenje literature (*Salona Christiana*) u kojoj je i sam o tome ponešto zapisao. Čini se da je Jelić dobro poznavao žustri Bulićev karakter te mu je na koncu pisma sugerirao da „glede ostalih ličnih podmetanja treba zažaliti u notama (bilješkama, op. a.) jer abbeja uvažavati u tekstu nezaslužuje".[26] To zorno svjedoči da se spor između Bulića i Kaera nije odvijao isključivo na znanstvenoj već i na osobnoj razini, što dijelom potvrđuju Dukićeva istraživanja.[27]

ZAKULISNE IGRE OKO POLEMIKE O SV. DUJMU

Nije posvema jasno je li Kaer uistinu bio idejni začetnik pisanja, što je razvidno iz pisanih opaski Jakova Michielija, koji je polemike o sv. Dujmu pratio iz Trsta te 26. prosinca 1906. godine zapisao: „Cienim da posli ovoga što je napisao I. S. B. L. (Josip Bervaldi, op. a.) smiriće se i Kaer i Marković, oba strukovnjaka in ottantesimo. Ali ja sam uvjeren da ni prvi, ni drugi nisu ništa pisali od njihove glave, i da tu po sridi ima koji drugi nagovaratelj."[28] Da je Michieli bio uvjeren da posrijedi stoji *drugi nagovaratelj* doznaje se i iz njegova pisma upućenoga don Frani Buliću iz Trsta 4. listopada 1905. godine, kojom prigodom mu je čestitao imendan i naveo da je u Trstu tražio Kaerovo djelo *Del sepolcro originario di San Domnio vescovo e martire di Salona*, ali da ga nije uspio naći te ga je konačno dobio od profesora nautike Jelčića.[29] Pritom se Michieli negativno izrazio o „Popu Kaeru, koji kako diletant, znadem da se bavi s knjigom, i arkeologiom i agiografiom, na njegov način". Michieli je izravno upro prstom u Jelčića, za kojega je ustvrdio da je moguće „kao strukovnjak" nadopunio Kaerove podatke s namjerom don Franu Bulića „kako god uvriditi, jer dobro znadem da ti nije prijatelj i da ne dili mnenje, s tolikima strukovnjacima, koji poznadu dobro tvoju vrlinu i valjanost na tomen polju".[30] Konac Michielijeva pisma osobito je

[26] Knjižnica KBF-a u Splitu, SC VIII, br. 43.

[27] Prije pokretanja sudskoga spora između don Frane Bulića i don Petra Kaera potonji se potpisivao kao don Franin *svedjerni iskreni prijatelj i štovatelj*, dok se kasnije potpisivao samo kao *Tvoj*, izostavivši čak i svoje ime. Usp. J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 207.

[28] J. Dukić, B. Dukić, Odnos don Frane Bulića, 169.

[29] Riječ je o Eugenu Jelčiću (Kotor, 15. I. 1854. – Beč, 13. VIII. 1915.), nautičkom i pedagoškom piscu. Predavao je na tršćanskoj Akademiji, vodio ondje nautički odsjek 1895. – 1899. i njezinim ravnateljem postao 1901. godine. https://bl.lzmk.hr/Clanak/8397

[30] Knjižnica KBF-a u Splitu, SC VIII, br. 66.

intrigantan. On piše don Frani: „Neka ne zaboravim. Jelčić kad me je upitao mnenje od onog djelca, reče mi, Tutta la confusione che regna sul vero sepolcro di S. Dojmo, se la deve attribuire al professor Don Luca Jelić, e perciò il Bulić si schermi di far senno in argomento nel suo bollettino. Tebi tako? Želio bi i ja znati kako uprav stoji stvar."[31]

Završnica pisma daje za pravo pretpostaviti da je Michieli, na temelju Jelčićeve opaske, posumnjao da Kaer i Jelić surađuju, što je neposredno i sugerirao don Frani Buliću. No druga Jelićeva pisma, primjerice ono od 23. prosinca 1906. godine, otklanjaju taj zaključak, osim ako nije bila riječ o kakvim zakulisnim igrama, čemu treba pristupiti vrlo oprezno.[32] Možda je i don Frane Bulić sumnjao u moguću poveznicu, odnosno suradnju između Kaera i Jelića jer je u njegovoj ostavštini zabilježeno potraživanje knjižare Sjemeništa od 2. travnja 1901. godine da im se dostavi jedan izlistak Jelićeva djela *Ephemeris Salonitana* ili u slučaju da ga nema Jelićevo djelo *I monumenti scritti e figurafi dei Martiri Salonitani*. Na poleđini je Bulić zapisao: „Ova je naručba za Don Petra Kajera, kako sam doznao od Knjižare Sjemeništa (gosp. Snidarčića)."[33] U svakome slučaju don Luka Jelić aktivno je sudjelovao u sporu između don Frane Bulića i don Petra Kaera barem do prvostupanjske presude 1908. godine, koja je išla u Kaerovu korist.

Prvostupanjsku presudu u sporu između don Frane Bulića i don Petra Kaera donijeli su biskup Vinko Pulišić i devet prosinodalnih ispitatelja i sudaca u Šibeniku 3. prosinca 1908. godine. Tada je odbijena Bulićeva molba da se otvori sudski postupak s obrazloženjem da je odbijena zbog uvrede koju je on (don Frane Bulić, op. a.) nanio Kaeru proglasivši ga neznalicom u arheologiji. Na izrečenu presudu Bulić se obratio Biskupskom ordinarijatu u Splitu 18. prosinca 1908. godine te je uložio priziv na Metropolitanski drugostupanjski sud u Zadru.[34] Iz pisma don Luke Jelića od 18. prosinca 1908. godine razvidno je da se don Frane povjeravao nećaku o tome pitanju, a on se aktivno, barem savjetima, uključivao u spor između Bulića i Kaera. S obzirom na to da je don Luka Jelić na zadarskoj bogosloviji predavao crkveno pravo, zasigurno je pravnim savjetima nastojao pomoći ujaku u sudskome sporu na Prvostupanjskome sudu Šibenskoga Ordinarijata. Pismo don Luke Jelića od 18. prosinca 1908. godine u cijelosti glasi:

---

31 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC VIII, br. 66.

32 „Nekidan gospodja Vica doniela Vaše pozdrave, te ovdje radi bure ostala tri dana. Najnovija brošura „Sveti Dujam" (autora Josipa Belvardija, op. a.) zazbilja je eksponent Spalathritidis acutae koja tamo vlada; a što će sada A. C. d. P. (Petar Kaer, op. a.)? Nekidan sam Vam poslao 2 odtiska raspravice iz „Litt. Slav. Theologicae", jeste li primili? Amo je baš zaledilo, pak i mene goni nekakva influenca. Čestit Božić i Mlado Ljeto! 23/12/06 Vaš Don Luka Jelić." Knjižnica KBF-a u Splitu, SC IX-2, neozn.

33 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC IV (1901.), br. 34.

34 J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 212.

„Fatalia ili dob za prijavljenje priziva, jest 10 dana, računajuć do dana uručbe osude; a onda ima rok od 1 godine (u većim parnicama i 2 godine) za podastrieti prizivni spis. Dakle, kroz deset dana prijaviti priziv sudcu I^{e} molbe, t. j. Šibenskom Ordinariju, a onda kašnje podastrieti istom prizivni spis, kroz 1 godinu. In merito pitanja meni se nije lako, bilo kako, izjaviti. Čini mi se, ako li Vi nijeste pobili Kaerove eksepcije, da onda osuda stoji. Nego trebalo bi pregledati rad koliko točaka ste Vi podnijeli tužbu: 1) ili radi same uvrede poštenja, nanešene klevetom i potvorom; ili 2) a) radi potvore b) radi klevete c) radi uvrede poštenja. U slučaju 1) osuda bi bila na mjestu, u slučaju 2) osuda bi bila na mjestu radi točke c) dok bi radi točke a) i b) bila manjkava. Pošto je stvar nespecijalno kanoničke naravi, nego u obće pravničke, to se u te posle bolje razumije gradjanski odvjetnik nego li kanonista. I zato ja nebih mogao što pomoći, jer se time nijesam nigda bavio; a cienim da je Dr Ivan zacielo u tomu mnogo kompetentniji; pa je suvišno da mi šaljete spise. Isto sam zaokupljen sa sto drugih pitanja, te ne bih ni stigao da stvar proučim: svakdanje predavanje traži sile te bi me stalo odveč napora zalaziti u sitnice; a opet, velju, u rečenom pitanju nijesam kompetentan. Nove brošurice Kaerove ne vidjeh; a da Vam kažem douistinu nijesam pročitao do kraja ni obe prve. U obće zazirem od onih znanstvenih pitanja, što se preobrate u personalna. Sada sam pri izradbi niza razprava o Dukljaninovoj kronici; te smatram koristnije da ih obredim za štampu, nego li gubiti vrieme u K-ove brošure. Don Luka Jelić.“[35]

Don Luka Jelić doista se u to vrijeme bavio pitanjem *Ljetopisa popa Dukljanina*, što je u konačnici rezultiralo objavom njegova rada u *Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1909. godine.[36] Razvidno je iz završnice don Lukina pisma da se nakon prvostupanjske presude on više nije namjeravao baviti prijeporima između don Frane Bulića i don Petra Kaera, što se očituje u njegovu izričaju „u obće zazirem od onih znanstvenih pitanja, što se preobrate u personalna“ te ujedno potvrđuje da se znanstvena polemika između Bulića i Kaera u određenom trenutku pretvorila u sukob na osobnoj razini. Iako je sukob u konačnici izglađen te su se Bulić i Kaer izmirili – štoviše Bulić je tri godine nakon Kaerove smrti (1919.) napisao nekrolog u kojem se osvrnuo na njegov rad i na njihov sukob vezan uz mučenika Dujma[37] – čini se da je on dijelom uzrokovao drugi sukob, onaj između nećaka i ujaka, odnosno don Luke Jelića i don Frane Bulića. Ne može se sa sigurnošću tvrditi je li Bulić zamjerio nećaku Jeliću veoma izravno očitovanje da se ne namjerava više baviti njegovim sudskim sporom s don Petrom Kaerom, ali ako se uzmu u obzir Bulićevo „slabo tijelo, bolesti koje je gotovo svake godine liječio

35 Knjižnica KBF-a u Splitu, SC XI, br. 1.

36 Luka Jelić, Duvanjski sabor, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, god. 10, br. 1, Zagreb, 1909., 135 – 145.

37 J. Dukić, Don Frane Bulić na sudu, 214.

u toplicama, i snažan duh koji je krotio nemirnu narav čovjeka koji nije htio služiti neistini i podvrgavati se nepravdi",[38] ne treba isključiti ni tu mogućnost.

KONAČNI RAZLAZ BULIĆA I JELIĆA?

Već je spomenuto da se razlaz don Luke Jelića i don Frane Bulića dogodio zbog drugačijega pristupa pitanju salonitanskih mučenika Dujma i Anastazija. Don Luka je, suprotno od don Frane, tvrdio da su postojala dva Dujma i Anastazija, što se pokazalo netočnim. No za razliku od don Frane Bulića, Jelić je bio u pravu u pitanju tumačenja jednoga od najvažnijih salonitanskih natpisa, na kojemu se nalaze urezana imena petorice mučenika. Ulomak sa samo tri slova *IVS* don Luka je spojio s drugim većim ulomkom i na njemu pročitao imena mučenika *Paulinianiusa, Teliusa, Antiochianusa, Gaianusa* i *Asteriusa*.[39] Suprotno tomu, Bulić je ulomak s trima slovima *IVS* tumačio kao ostatak imena prvog salonitanskog mučenika Venantiusa. Znanstvena je javnost u ovom slučaju prihvatila don Lukino rješenje.[40]

No, to očigledno nije bio jedini razlog njihova razilaženja (barem na znanstvenoj razini). Naime, sačuvana pisma u ostavštini don Frane Bulića iz 1911. godine pokazuju da su se ujak i nećak razišli i zbog Bulićeve „Kronotakse solinskih biskupa i splitskih nadbiskupa", koji su njegovi suvremenici ocjenjivali kao „najvažnije povijesno djelo Bulićevo".[41] U sedam nastavaka Bulićev i Bervaldijev rad objavljen je u časopisu *Bogoslovska smotra*.[42] Prije objave „Kronotakse" Bulić je 1911. godine zatražio mišljenje profesorskog Zbora zadarske bogoslovije o „Kronotaksi". Sudeći prema tekstu pisma, koje potpisuje dr. Ante Katalinić, profesorski Zbor odbio je oglasiti se o znanstvenoj vrijednosti „Kronotakse" na tragu mišljenja don Luke Jelića. Katalinić 1. svibnja 1911. godine ovako odgovara Buliću: „Kad je stigao Vaš podnesak, nadbiskup ga je upravio profesorskomu zboru, koji je naravski odredio da stvar preuzme profesor poviesti t.j. Don Luka, jer Botta slučajno ove godine predaje poviest i nije u njoj stručnjak. No, Don Luka

---

38 Milan Ivanišević, Frane Bulić, *Kulturna baština*, br. 15, Split, 1984., 12.

39 Don Luka Jelić zabilježio je u pismu od 21. kolovoza 1905. godine da je još kao dječak negdje između 1873. – 1874. godine zalazio u grobnicu u kojoj je pronađen ulomak s oznakom *IVS*. Knjižnica KBF-a u Splitu, SC VIII (1905.), br. 43.

40 J. Dukić, Don Frane Bulić i don Luka Jelić, 18.

41 Lovre Katić, Don Frane Bulić, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, god. 15, br. 9, Zagreb, 1934., 391.

42 Frane Bulić, Josip Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, *Bogoslovska smotra*, god. 3, br. 1, Zagreb, 1912., 3 – 29; god. 3, br. 2, 1912., 121 – 145; god. 3, br. 3, 1912., 225 – 241; god. 3, br. 4, 1912., 329 – 356; Frane Bulić, Josip Bervaldi, Kronotaksa spljetskih nadbiskupa, *Bogoslovska smotra*, god. 4, br. 2, Zagreb, 1913., str. 120 – 156.

je dao nadbiskupu izjavu u smislu priobćene Vam odluke profesorskog zbora, te je tada uzanj pristao i nadbiskup, a Lukinu se mišljenju sklonuo i profesorski zbor. Ovako stvar stoji. Jedini dakle Don Luka bio je kompetentan da izviesti profesorski zbor o stvari, a kad je on odklonio, morao je i naš zbor. Molim Vas, da ne kažete drugomu kako je stvar tekla, jer ne bih htio da Don Luki bude žao, da se ovo razglasi. U ostalom možete se pismeno potužiti i samom Don Luki u obće radi odluke našeg zbora, a on držim da će Vam odgovoriti što i ja, i tada se možete služiti mojim obaviestima."[43] Uz to pismo priloženo je i svjedočanstvo don Frane Bulića i don Josipa Bervaldija o susretu don Luke Jelića i Bervaldija u Ninu prigodom kojega je potonji rekao Jeliću o „Kronotaksi" i napomenuo mu još jedan dokaz, da je Dujam iz III. st. jer je u seriji solinskih biskupa bio izostavljen Primus, a uzet kao redni broj. Jelić je na to reagirao da je to „davno već uvidio i o tomu pisao u Salona Christiana, koja je u Don Frane". No, gore spomenuti potpisnici opazili su da je *Salona Christiana* pisana 1898. godine, dočim je natpis biskupa Primusa pronađen 1900. godine.[44]

U drugome Katalinićevu pismu od 16. svibnja 1911. godine izrijekom se navodi da je don Luka Jelić – namjerno ili ne – uzrok nesporazumu o pitanju „Kronotakse" s obzirom na profesorski zbor. Pismo u cijelosti glasi:

> „Prečasni don Frane! Vraćam Vam Don Lukino pismo. Istina je što sam Vam bio pisao a evo sada nadopunjujem. Vi nijeste pitali od Kurije već od profesorskoga Zbora da izrazi svoje mnijenje, stoga Don Luka brčka, kad veli da je Kurija odklonila izrazit se, odklonio je profesorski zbor, a Kurija Vam je to priopćila. Istina je u kanonskom pravu stoji da bogoslovni fakultet (na sveučilištu) imade pravo izrazivat se samostalno, ali time nije isključeno da se dozvolom kurije (koja je u ovom slučaju bila) i profesorski zbor ne izrazi o kakvu crkvenom znanstvenom pitanju. Kako sam vam već pisao profesorski je zbor (u kojemu sada ne sudjeluje Don Luka jer je na dopustu) bio zaključio nek se preda stvar profesoru crkvene povijesti t.j. Don Luki, da se on kao kompetentan izjavi. Ovo je najprije prof. Kasandrić, kao član našega zbora privatno priopćio Don Luki, koji nije htio da znade ni za što ako mu se to službeno ne javi. Tad je Kasandrić (koji je i tajnik Kurije) pošao u nadbiskupa, a ovaj mu službeno naredio da odnese Don Luki spis kojim tražite od profesorskog Zbora da se izrazi. I tada je Don Luka tajniku Kasandriću rekao svoje mnijenje t.j. da je profesorski zbor nenadležan da rieša znanstvena prieporna pitanja. Ovaj Lukin odgovor Kasandrić je priopćio nadbiskupu, koji je usvojio Lukino mnijenje. Tad je profesorski zbor držao sjednicu, na kojoj je i sam pristao uz mnijenje, da je nenadležan pošto je pitanje prieporno pred crkvenim forumom. Nadodali smo ovo „pred crkvenim forumom" s dvojega razloga: 1) jer bez ove klauzole bili smo mnijenja da stvar spada pred nas; 2) jer je meni Luka bio

[43] Knjižnica KBF-a u Splitu, SC XIV (1911.), neozn.
[44] Knjižnica KBF-a u Splitu, SC XIV (1911.), neozn.

privatno rekao (a ne znam je li i Kasandriću) da on ne će da se prti u ovo pitanje, jer je već bilo pred crkvenim forumom, da ga se je više puta molilo i mamilo, da i on reče svoju o pitanju sv. Duje, nu da je on to uviek odbijao a sada da bi se htjelo da izreče svoje mnijenje kao mnijenje profesorskog zbora, što on da ne će, nego da se ne misli izraziti. Da je Don Luka htio uzeti pitanje u svoje ruke i nadbiskup i profesorski zbor bili bi pristali da se dade mnijenje. Ali kad je on odklonio, a ne bilo drugog kompetentnog, bilo je nuždno da se onako odgovori, a da se spasi stanovište profesorskog zbora (koji bi smatrao sebi dati pljusku u lice kad bi izjavio da nije nadležan suditi u znanstvenim priepornim pitanjima) nadodao je ono „pred crkvenim forumom". Glavni dakle uzrok odklona taj je, što Don Luka nije htio da se prti u pitanje izmedju Vas i Kaptola. Uz srdačni pozdrav bilježim se Vama odani Dr Ante Katalinić v.r. Zadar, 16. V. 1911."[45]

Osim Katalinićeva pisma, priloženo je don Lukino mišljenje o „Kronotaksi" upućeno don Frani Buliću 5. svibnja 1911. godine u kojemu stoji:

„Kronotaksis. Uredovno meni ništa o tomu poznato. Privatno mi se samo javilo da je Muzej uredovno tražio od Profesorskog Zbora preko Kurije, da bude o njoj izrečen znanstveni sud. Ja sam moje mnenje ovako izrazio: Kurija uredovno može izraziti se samo de fide et moribus; i o tom pitat savjet od Profesorskog Zbora. Znanost nije područje kurije. Profesorski Zbor nije sveučilišni fakultet, da samostalno izdaje znanstvenu ocjenu; nego konsultivni organ kurije. Stoga me je po Bervaldijevom priopćenju odgovor kurije začudio; ona je dakle usvojila sasvim drugo stanovište, ali proti tome Profesorski Zbor ne može ništa, jer nenadležan. A još manje ja, jer faktično ne sudjeljujem sjednicama."[46]

Iz svega se da zaključiti da je don Luka Jelić odbijao dati svoj znanstveni sud o Bulićevoj i Bervaldijevoj „Kronotaksi" zbog neslaganja sa stavovima svoga ujaka i njegova koautora o pitanju mučenika sv. Dujma. Pažljivim iščitavanjem Bulićeva rada, objavljenoga u *Bogoslovskoj smotri*, može se uz to zaključiti da je međusobni odnos dvojice svećenika i znanstvenika, k tomu blisko rodbinskih povezanih, u tome trenutku bio ozbiljno narušen. Zasigurno je tomu kumovala činjenica da je Jelić stajao na strani branitelja tradicije splitske Crkve o pitanju sv. Dujma. Bulić se ovako izrazio o odbijenici profesorskog zbora da izrekne znanstveni sud o pitanju „Kronotakse":

„Nama, kojima su iskopine jasno posvjedočile, da utemeljenje kršćanske crkvene hijerarhije u Solinu pada tek u drugoj polovici trećega vijeka, nama je mnogo lakše urediti ovu Kronotaksu i popuniti tri puna vijeka historičnim

[45] Knjižnica KBF-a u Splitu, SC XIV (1911.), neozn.
[46] Knjižnica KBF-a u Splitu, SC XIV (1911.), neozn.

> osobama biskupa solinskih. Ovoj se povjesnički utvrgjenoj istini ne mogu prilagoditi nekoji branitelji tradicije spljetske crkve, po kojoj bi utemeljenje biskupske stolice u Solinu padalo pod konac I. v. po Krstu. Svjetlost povjesničke istine, koja je prosinula iz iskopina solinskih, te obasjala mnoge krajeve i bila prihvaćena od svih krugova učenjačkih u Europi, i ako je prodrla kroz debele zidove Dioklecijanove palače, nije još doprla do svakoga zakutka grada, u njoj ugnjezdena. I van Dioklecijanove palače pojavio se u ovo zadnjih desetak godina po Dalmaciji koji glas negodovanja, ali ti glasovi bili su ili neznanja, ili osobnog slabog raspoloženja. Na ove se zadnje glasove mi ne obaziremo ovdje: oni su bili dovoljno opovrgnuti od učenjaka po Europi."[47]

Konstrukcija izrečene misli jasna je naznaka Bulićeva osvrta na sudske sporove i žustre polemike s oponentima njegovih rezultata znanstvenih istraživanja o mučeniku sv. Dujmu i apostolicitetu splitske Crkve. U tom kontekstu mišljenja smo da se daljnji citirani tekst odnosi na don Luku Jelića, koji se jasno svrstao među Bulićeve oponente odbivši dati znanstveni sud o njegovoj Kronotaksi. Zapisao je sljedeću misao:

> „Tješi nas misao – ma kako se ovdje i ondje shvatila i prosudila ova radnja o solinskim biskupima – da smo svojim radom i trudom okolo porijetla crkve solinske, o njezinim mučenicima i biskupima, iskazali uslugu svojoj crkvi spljetskoj, jednom solinskoj. 'Jer niti slava knjige, niti sjaj znanosti nemogu da zadovolje svećenika. On je izgubio pravo da radi za sama sebe i znade, da su njegovi darovi zajmovi, da će biti sugjen, kako bude te zajmove upotrijebio i da ga svaka vrlina, koja ga nad ostale diže, tereti još većom odgovornošću.'"[48]

Način na koji je u znanstvenome radu Bulić pisao o *sudu povijesti* u odnosu na svoje oponente govori o tome da ga je duboko razočarao stav profesorskog zbora, a napose nećaka don Luke Jelića. Zasigurno je to pogodovalo narušavanju njihova međusobnog odnosa. Nedostatak arhivskih izvora zasada ne dopušta jasnije interpretacije toga odnosa, ali i skromni istraženi fond korespondencije don Luke Jelića i don Frane Bulića zorno kazuje da je u vrijeme objave „Kronotakse" odnos između nećaka i ujaka dobrano zahladio. Je li moguće riječ o intelektualnoj zavisti ili pokušaju don Luke Jelića da iziđe iz znanstvene sjene daleko poznatijega ujaka don Frane Bulića ostaje otvoreno pitanje na koje će odgovor (možda) dati neka buduća sustavnija istraživanja Bulićeve i Jelićeve ostavštine.

---

47 F. Bulić, J. Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, 5.

48 F. Bulić, J. Belvardi, Kronotaksa solinskih biskupa, 7.

ZAKLJUČAK

Sačuvana korespondencija između don Frane Bulića i njegova nećaka don Luke Jelića u Priručnoj biblioteci Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Splitu otvara prostora novoj interpretaciji njihova međusobnog odnosa. Istraženo gradivo pokazuje da su ujak Bulić i nećak Jelić redovito komunicirali tijekom žustre polemike oko mučenika sv. Dujma i apostoliciteta splitske Crkve početkom 20. stoljeća. U polemiku su se uključile suprotstavljene strane – s jedne strane splitski nadbiskup Nakić i splitski Kaptol, predvođen kanonikom Ivanom Devićem, a s druge strane don Frane Bulić i njegovi istomišljenici. Biskup Nakić nastojao je pridobiti don Luku Jelića na svoju stranu i okrenuti ga protiv stajališta don Frane Bulića o pitanju sv. Dujma. Sudeći prema istraženome gradivu, Jelić se isprva nije dao uvući u kolo Bulićevih neistomišljenika te je aktivno sudjelovao sugestijama i pravnom pomoći u sporu između ujaka Bulića i don Petra Kaera, unatoč činjenici da se nije slagao s Bulićevom interpretacijom i zaključcima o sv. Dujmu i apostolicitetu splitske Crkve. Čini se da je don Luka Jelić neizravno bio povezivan s Kaerom, što proizlazi iz primjedbi drugih Bulićevih korespondenata, ali i činjenice da je nakon prvostupanjske presude crkvenoga suda u korist don Petra Kaera jasno dao do znanja ujaku don Frani Buliću da se više ne namjerava baviti tim pitanjem. Konačni razlaz u znanstvenome smislu između Bulića i Jelića dogodio se prigodom Bulićeva traženja mišljenja profesorskog zbora zadarske bogoslovije o znanstvenoj valorizaciji njegova djela „Kronotaksa solinskih biskupa i spljetskih nadbiskupa“, pri čemu je don Luka Jelić odbio dati svoje mišljenje. Konačno, ostaje otvoreno pitanje je li između dvojice rodbinski povezanih svećenika i znanstvenika postojao rivalitet, odnosno je li se don Luka Jelić nastojao izdignuti iznad znanstvene sjene poznatijega ujaka don Frane Bulića. O tome bi svakako bilo vrijedno provesti sustavna istraživanja u njihovoj bogatoj ostavštini.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Knjižnica Katoličko bogoslovnog fakulteta (KBF-a) Sveučilišta u Splitu

LITERATURA:

Bulić, Frane, Bervaldi, Josip, Kronotaksa solinskih bikskupa, Bogoslovna smotra, god. 3, br. 1, 2, 3 i 4, Zagreb, 1912., 3 – 29, 121 – 145, 225 – 241, 329 – 356.

Bulić, Frane, Bervaldi, Josip, Kronotaksa solinskih bikskupa, Bogoslovna smotra, god. 4, br. 2 i 3, Zagreb, 1913., 120 – 156, 240 – 264.

Bulić, Frane, Iz zapamćenja, *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, br. 1, Zagreb, 1952., 35 – 45.

Dukić, Josip, Dukić, Bernard, Don Kerubin Šegvić i pitanje sv. Dujma, *Crkva u svijetu*, god. 58, br. 3, Split, 2023., 465 – 488.

Dukić, Josip, Dukić, Bernard, Odnos don Frane Bulića i fra Ivana Markovića u kontekstu polemike o sv. Dujmu i apostolicitetu splitske Crkve, *Tusculum: časopis za solinske teme*, vol. 13, br. 1, Solin, 2020., 163 – 178.

Dukić, Josip, Don Frane Bulić i don Luka Jelić, *Solinska kronika*, god. XVI, br. 182, Solin, 2009., 18 – 19.

Dukić, Josip, Don Frane Bulić na sudu, *Tusculum: časopis za solinske teme*, vol. 3, br. 1, Solin, 2010., 205 – 220.

Ivanišević, Milan, Frane Bulić, *Kulturna baština*, br. 15, Solit, 1984., 3 – 14.

Ivanišević, Milan, Natpisi iz godine 1242. u Splitu i Trogiru, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, vol. 18, Split, 2002., 479 – 551.

Jelić, Luka, Duvanjski sabor, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, god. 10, br. 1, Zagreb, 1909., 135 – 145.

Jelić, Luka, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, vol. 4, br. 1, Zagreb, 1900., 156 – 171.

Jelić, Luka, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, vol. 5, br. 1, Zagreb, 1901., 184 – 192.

Jelić, Luka, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, vol. 6, br. 1, Zagreb, 1902., 103 – 116.

Katić, Lovre, Don Frane Bulić, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, god. 15, br. 9, Zagreb, 1934., 385 – 397.

Kovačić, Slavko, Don Frane Bulić i glagoljica, *Crkva u svijetu*, god. 20, br. 2, Split, 1985., 169 – 181.

Kovačić, Slavko, Hrvatski kolegij u Rimu prije apostolskog pisma 'Slavorum gentem', u: *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901. – 2001.)*, ur. Jure Bogdan, Rim, 2001., 17 – 98.

Marin, Emilio, *Portreti iz starine*, Zagreb, 2018.

Ostojić, Ivan, Don Luka Jelić – život i djela, *Kačić*, 11, Split, 1979., 291 – 316.

Šimundža, Drago, Osvrt na don Franinu korespondenciju i prezentacija knjige »Korespondencija – *Correspondance* Frane Bulić – Hippolyte Delehaye«, *Crkva u svijetu*, god. 20, br. 2, Split, 1985., 182 – 187.

MREŽNI IZVORI:

Kutleša, Stipe, Jelčić, Eugen (Gelcich, Eugenio), *Hrvatski biografski leksikon*, https://bl.lzmk.hr/Clanak/8397

Zdenko Dundović
Josip Dukić

WRITTEN CORRESPONDENCE BETWEEN REVD. LUKA JELIĆ AND REVD. FRANE BULIĆ (AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY)

SUMMARY

This paper analyses the corrispondence between two Croatian priests and scientists, a nephew and an uncle, Revd Luka Jelić and Revd Frane Bulić. The written legacy of these two priests, preserved and kept in several scientific and cultural institutions of the city of Split gives insight into their relationship. The authors of this paper focused on several letters kept at the Library of the Catholic Faculty of Theology in Split in their attempt to interpret in more detail possible causes for the (scientific) fall-out between Revd Luka Jelić and Revd Frane Bulić, namely with regard to some historical and archaeological topics relative to the beginnings of Christianity in the territory of Split. Considering the controversies and misinterpretations revolving around scientific actions of Croatian clergy at the turn of the 20th century, which saw their end in judicial verdicts, this paper reveals new information on Revds Luka Jelić and Luka Bulić which could shed new light into those conflicts and serve as an incentive for additional and more detailed scientific research of the topic.

Keywords: Luka Jelić, Frane Bulić, corrispondence, 19th and 20th century.

ARHEOLOŠKA BAŠTINA BUKOVICE U RUKOPISNOJ OSTAVŠTINI LUKE JELIĆA

Šime Vrkić
Zadar, Hrvatska

U radu se donosi pregled rukopisne ostavštine povjesničara i arheologa dr. Luke Jelića, sačuvane u Arheološkom muzeju u Splitu, koja se odnosi na područje Bukovice. Među tom se ostavštinom nalaze različiti spisi, zabilješke, crteži, pisma, razglednice i fotografije nastale tijekom njegovih višegodišnjih arhivskih i terenskih istraživanja toga slabo poznatog i neistraženog područja. Ta nam građa otkriva Jelića kao pionira u istraživanju prošlosti Bukovice, koji se samo rijetko mogao osloniti na pomoć nekolicine obrazovanih ljudi s toga područja, kao što su bili Vladimir Ardalić iz Đevrsaka i Mate Ivanković iz Ervenika. Među sačuvanom građom nalaze se podatci o različitim vrstama arheoloških lokaliteta, od prapovijesnih gradina, rimskih naselja i komunikacija, srednjovjekovnih utvrda, crkava i groblja do novovjekovnih spomenika.

Ključne riječi: Luka Jelić, Bukovica, Cvijina gradina, Burnum, Gornji i Donji Ervenik, Zečevo, Vladimir Ardalić.

UVOD

U radovima koje je objavio tijekom svoje bogate istraživačke karijere dr. Luka Jelić (1864. – 1922.) rijetko se doticao prošlosti Bukovice. Na to je područje ubicirao nekoliko lokaliteta koje spominju antički izvori, kao što su *Hadra*, koju je ubicirao na Gradinu u Medviđi, *Argyruntum* na Cvijinu gradinu u Kruševu i rijeka Tedanij, koju je identificirao sa Zrmanjom te joj ušće ubicirao u Velebitski kanal.[1] U radu o Ličkom sandžakatu spominje više lokaliteta na području Bukovice, kao što su utvrde Otišina, Bojnik, Obrovac, Stari Obrovac i Zečevo, a u jednoj se bilješci osvrnuo na vrijeme nastanka pravoslavnih manastira Krka i Krupa.[2] Jelić je s povjesničarom Ferdom Šišićem sudjelovao u izradi karte hrvatskog kraljevstva do 1102. godine, na kojoj je na području Bukovice, točnije između Karina i Podgrađa, ubiciran Nunac, odnosno Porfirogenetova županija

[1] Luka Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini,* vol. 10, Sarajevo, 1898., 539 – 541.

[2] Luka Jelić, Lički sandžakat i postanje mletačke krajine, *Narodni koledar*, sv. 36, Zadar, 1898., 78 – 115, bilj. 3.

ἡ Νίνα.[3] Na osnovi ovih podataka mogao se steći dojam da je područje Bukovice ostalo na periferiji njegova znanstvenog interesa. No sačuvana rukopisna građa to ne potvrđuje, već nam otkriva Jelića kao pionira u istraživanju prošlosti toga slabo poznatog i neistraženog područja.

Jelić je na razne načine dolazio do podataka vezanih za prošlost Bukovice, tako da se u njegovoj ostavštini mogu pronaći barem kratke zabilješke o skoro svim značajnijim arheološkim lokalitetima na tom području.[4] On je istraživanjima pristupao sustavno, koristeći se svim poznatim podatcima koje su drugi autori objavili prije njega. Tako u jednom notesu nalazimo prepisan popis arheoloških lokaliteta koje je objavio konzervator Josip Alačević za područje tadašnjeg kotara Benkovac. Taj je popis značajan jer su u njemu prvi put zabilježeni najvažniji arheološki lokaliteti koji su Jelića bili osnova za daljnja istraživanja.[5] Sačuvane bilješke i fotografije svjedoče da je aktivno pratio i posjećivao arheološka iskopavanja koja su početkom 20. stoljeća pokrenuta na važnim antičkim lokalitetima Cvijina gradina u Kruševu i Burnum u Ivoševcima. Jelić je veliki trud uložio u arhivska istraživanja povijesti novog vijeka, a među brojnim rukopisnim bilješkama ističu se crteži starih utvrda nastali po uzoru na originale iz Državnog arhiva u Zadru (Sl. 1).[6]

Zbog veće udaljenosti Bukovice od Zadra, u kojemu je Jelić najduže živio i radio, sam nije bio u mogućnosti organizirati i provesti niti jedno arheološko iskopavanja na tom području. Zbog toga su njegova istraživanja bila ponajviše vezana za arhivski rad, rijetke terenske posjete i kontakte s različitim pojedincima kojima se obraćao za pomoć u istraživanjima. U ono je vrijeme bio potreban veliki trud za terenski obilazak pojedinih lokaliteta jer još uvijek nisu postojali mnogi putovi kojima se moglo prometovati automobilom ili nekim drugim prijevoznim sredstvom. Unatoč tomu, Jelićeve bilješke otkrivaju da je on više puta posjećivao okolicu

---

3 Stjepan Antoljak, Bukovica u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 30, br. 17, Zadar, 1990/1991., 147. Jelića je na ovu ubikaciju najvjerojatnije potaknuo toponimom *Nunaz*, koji je zabilježen u *franciskanskom katastru* iz 1826. godine, kojima se često koristio prilikom svojih povijesnih i arheoloških istraživanja: Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, (dalje: HR-DAZD), fond 382, *Uprava za katastarsku izmjeru (1823. – 1839.)*, mapa br. 419, katastarska karta Karina, List XXVI.

4 Manji dio građe o Jelićevim istraživanjima na području Bukovice objavljen je u katalogu izložbe: Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, Katalog izložbe, Zadar, 2019.

5 Josip Alačević, Rovine antiche nel distretto politico di Benkovac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, god. II, br. 1-3, Split, 1879., 10 – 12, 28 – 29, 39 – 42; Josip Alačević, Rovine antiche nel distretto politico di Benkovac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, god. III, br. 5-6, Split, 1880., 72 – 74, 88 – 90.

6 Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), *XXXIX. Slikovni materijal*, kutija 1, crteži na kartonu (Bojnik i Otišina u Kruševu, Obrovac i Stari Obrovac u Bilišanima).

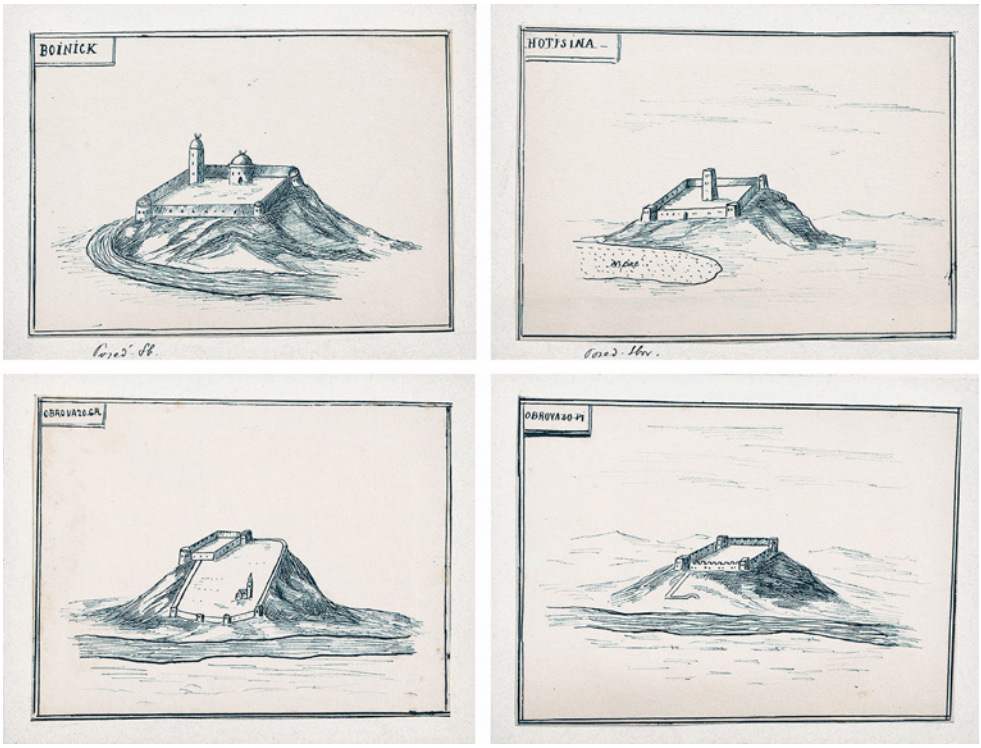

Slika 1. Jelićevi crteži obrovačkih utvrda (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XXXIX. *Slikovni materijal*, kut. 1)

Obrovca, a jedino značajnije terensko istraživanje na području Bukovice je ono provedeno krajem listopada i početkom studenog 1912. godine. Jelić je tom prilikom u maleni notes zabilježio podatke o arheološkim lokalitetima u selima Medviđa, Žegar, Krupa, Bjelina, Nunić, Ervenik, Biovičino Selo, Kistanje, Zečevo, Đevrske, Smrdelje i dr.[7] Među tadašnjim terenskim suradnicima spominju se Tomislav Ljubičić iz Ervenika, Stipan Kardum iz Nunića i Vladimir Ardalić iz Đevrsaka.

Osobito je bila značajna njegova suradnja s Vladimirom Ardalićem, dugogodišnjim suradnikom Luje Maruna i počasnim utemeljiteljem Hrvatskog starinarskog društva iz Knina. Njihova je suradnja započela u vrijeme pogoršanja dugogodišnjeg prijateljskog i suradničkog odnosa između Ardalića i Maruna,

7 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

uzrokovanog nesuglasicama oko iskopavanja na Bribirskoj glavici.[8] Među Jelićevom se ostavštinom nalazi 26 Ardalićevih pisama nastalih u razdoblju od 20. rujna 1912. do 13. siječnja 1914. godine.[9] U mnogim se pismima nalaze podatci o novootkrivenim arheološkim lokalitetima, zbog čega ona imaju važnost za arheološku topografiju Bukovice. Uz arheologiju, lov je bio neizostavna tema u gotovo svim pismima jer su za njega bile zainteresirane obje strane.[10]

Slika 2. Luka Jelić i Vladimir Ardalić s mještanima Ervenika na Žeželjevoj gradini 1912. godine (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kut. 3)

[8] Opširan rad o arheološkoj djelatnosti Vladimira Ardalića i njegovoj dugogodišnjoj suradnji s Marunom, temeljen na analizi njegovih mnogobrojnih pisama, vidi u: Marino Kumir, „Ni seljak – ni gospodin": Vladimir Ardalić, povjerenik i počasni utemeljitelj Hrvatskog starinarskog društva, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. III, br. 44–45, Split, 2017. – 2018., 307 – 348.

[9] AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (pisma).

[10] Ardalić je već u prvom poslanom pismu zamolio Jelića za pomoć oko dobivanja produženja lovačke dozvole, a kasnije mu se za isti problem obratio i brat Gajo Ardalić, seoski glavar, koji se također spominje kao povremeni Jelićev suradnik. Već u drugom pismu poziva Jelića da dođe u lov na jarebice kamenjarke (*grivne*), navodeći da ih ima dosta u njihovu kraju: AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (20. i 27. 9. 1912). Iz kasnijih pisama saznajemo da su Ardalići često Jeliću u Zadar slali ulovljene šljuke, jarebice i zečeve, a on je njima nabavljao streljivo za lovačke puške, koje se moglo kupiti samo u većim gradovima, dok im oko birokratskih pitanja vezanih za produženje lovačkih dozvola nije uspio pomoći.

Ipak kao dominantna tema njihove suradnje nametnulo se pitanje srednjovjekovne utvrde Zečevo koju su, osim arheološkog iskopavanja, planirali obnoviti za turističke svrhe. Ardalić je zbog osobnih razloga bio zainteresiran za taj projekt pa se ozbiljno angažirao oko njegove realizacije. Odmah je započeo pregovore oko otkupa zemljišta, isplanirao je izgradnju pristupnog puta i paljenje klačine za proizvodnju vapna koje bi se koristilo za obnovu utvrde.[11] No s vremenom je počeo uviđati da to pitanje Jeliću ne predstavlja osobiti prioritet, pa se kod njega pojavila sumnja da od planiranog projekta neće biti ništa te da je uzalud trošio vrijeme i svoj društveni ugled. Ipak do samog kraja Ardalić nije bio potpuno izgubio nadu, pa tako u posljednjem sačuvanom pismu piše „Svakako mi izvolite pisati o Zečevu, jeli to pitanje palo i jeli sasvim zakopatao."[12] Na istom mjestu saznajemo da je prethodne godine od Jelića uzeo novčanu pozajmicu, koju je uskoro trebao vratiti, pa se može naslutiti da su to bili glavni razlozi završetka njihove kratkotrajne suradnje.[13]

Drugi značajniji Jelićev suradnik s područja Bukovice je bio Mate Ivanković iz Ervenika. Među Jelićevom je korespondencijom sačuvano samo jedno njegovo pismo iz 1897. godine, iz kojega saznajemo da je on autor nekoliko zapisa u kojima su zabilježeni brojni arheološki lokaliteti i narodne predaje s područja Ervenika i bliže okolice.[14] U tim se zapisima spominje više od 20 arheoloških lokaliteta, od kojih mnogi nisu bili poznati u arheološkoj literaturi. Uz neke od njih su zabilježene i narodne predaje, nerijetko utemeljene na stvarnim događajima iz lokalne povijesti.[15]

Iako se u Jelićevoj rukopisnoj ostavštini nalaze podatci o arheološkim lokalitetima iz različitih razdoblja, on je najviše pažnje posvećivao onim lokalitetima koje je mogao povezati s poznatim povijesnim podatcima. Najmanje je pažnje pridavao prapovijesnim gradinama, koje je često obilazio tragajući za ostatcima iz mlađih razdoblja. Dosta je pažnje posvećivao antičkim lokalitetima, posebno naseljima koja spominju antički pisci, a na mnogim je mjestima zabilježio ostatke antičkih komunikacija, koje su u ono vrijeme bile izuzetno dobro očuvane i uočljive na terenu. Može se zaključiti da je Jelić najviše pažnje posvećivao ostatcima srednjovjekovnih utvrda, koje je detaljnije opisivao, skicirao njihove ostatke i pokušavao ih povezati s poznatim povijesnim i arhivskim podatcima. Zbog oskudnosti tih podataka to je radio dosta nekritično, ali treba imati na umu da se radi o rukopisnim bilješkama, a ne o radovima pripremljenim za objavu.

---

11 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (18. 11. 1912.)

12 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (13. 1. 1914.).

13 Novčana je pozajmica vjerojatno vezana za Jelićev poziv Ardaliću da dođe u Nin raditi na arheološkim iskopavanjima, no taj se dogovor očito nije realiziralo: AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (22. 7. 1913.)

14 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 2, sv. Mate Ivanković (27. 7. 1897.)

15 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

PRAPOVIJEST – GRADINE I GROMILE

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća prapovijesni lokaliteti kod nas još uvijek nisu bili predmet značajnijeg interesa većine tadašnjih istraživača. Među Jelićevom ostavštinom nerijetko se nalaze i podatci o prapovijesnim lokalitetima i pojedinačnim arheološkim nalazima, ali oni nisu bili prioritetni u njegovu istraživanju. Najčešće se radi o prapovijesnim gradinskim lokalitetima, koje je on obilazio u potrazi za ostatcima iz antičkog i srednjovjekovnog razdoblja. Među njima se ističe Žeželjeva gradina u Erveniku, koju je Jelić osobno posjetio, što potvrđuju njegove bilješke i fotografije snimljene 1912. godine (Sl. 2).[16] Ova se gradina detaljno opisuje u tekstovima koje je napisao M. Ivanković.[17] Odgovarajući na pitanje *Ima li u vašoj okolici starih zidina, gradina, starih tvrđava itd*.[18] opširno opisuje gradinu, o kojoj između ostaloga piše: „To je glavica kao čunj, ozidana, sa burne strane imaju 4 ledine koje se dižu kao stupnjevi jedna na drugom. Na gradini je mnoštvo ostataka svakovrsnih (...)."[19] U nastavku se opisuju put i ulazi na dvije donje terase te mnoštvo površinskih nalaza ulomaka keramike, željezne troske i žrvnjeva. Spominju se nalazi različitog željeznog oruđa i oružja te mnogobrojni novci s latinskim natpisima što ukazuje da je gradina korištena i nakon prapovijesnog razdoblja. U zapadnom podnožju gradine, na položaju koje se danas naziva Rudine, opisuju se ostatci brojnih kuća i dvorišta građenih suhozidnom tehnikom, koji potječu iz nepoznatog razdoblja. U južnom se podnožju spominje nalaz grobova, a u obližnjem kanjonu rijeke Zrmanje opisuju se ostatci nepoznatih građevina iz mlađeg razdoblja.[20] Početkom 1930-ih godina njemački je arheolog Werner Buttler detaljnije opisao i objavio skicu Žeželjeve gradine, ističući da se najvjerojatnije radi o kneževskom središtu naseljenom od brončanog doba do helenističkog razdoblja.[21] Nakon toga na gradini više nisu provođena nikakva arheološka istraživanja, niti su zabilježeni okolni arheološki lokaliteti.

---

16 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, Žeželjeva gradina u Erveniku (fotografija).

17 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik. Postoji jedan stariji rukopis pisan na talijanskom jeziku i dva na hrvatskom jeziku, od kojih je onaj stariji na osam, a mlađi na dvije stranice. Autor je ovih tekstova bio liječnik Mate Ivanković iz Gornjeg Ervenika.

18 Ovo je početni dio trećeg od ukupno 16 pitanja koja su objavljena u *Starohrvatskoj prosvjeti* iz 1895. godine, a upućena su svim zainteresiranim istraživačima hrvatske arheologije i povijesti. Ta su pitanja sastavljena po uzoru na ona koja je postavio I. Kukuljević Sakcinski u prvom broju časopisa *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* iz 1851. godine: Upraviteljstvo Hrvatskog starinarskog družtva, Pitanja na sve prijatelje domaćih starina i hrvatske povijesti, *Starohrvatska prosvjeta*, I (1), Zagreb-Knin, 1895, 54 – 55.

19 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

20 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

21 Werner Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-germanischen Kommission*, vol. 21 (1931), Frankfurt am Main, 1933., 183 – 198.

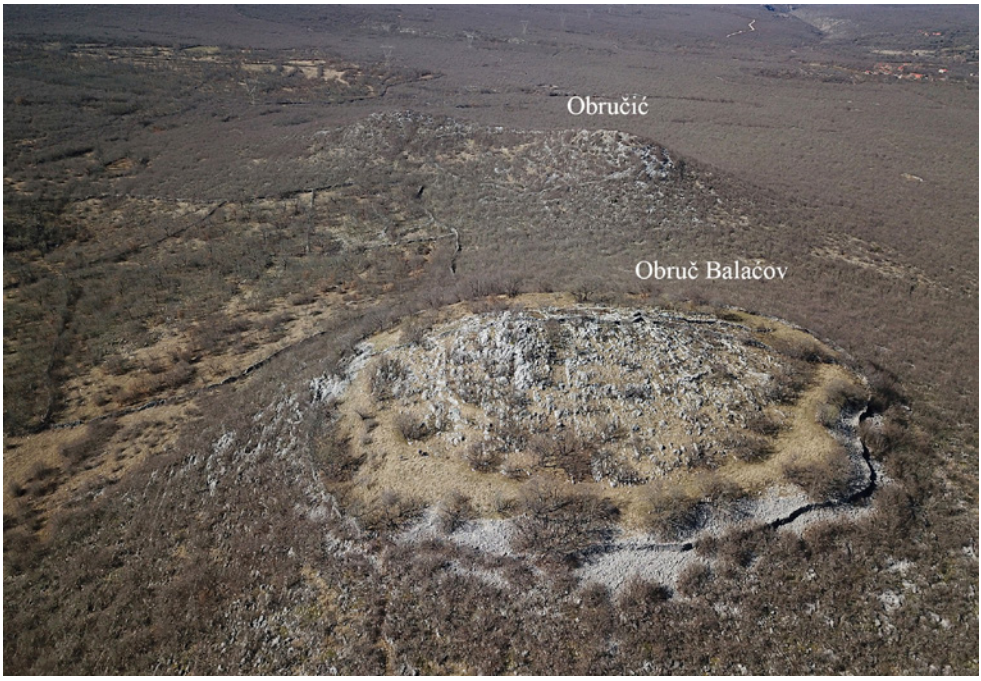

Slika 3. Zračni snimak lokaliteta Obruč/Obruč Balaćov i Obručić u Erveniku (snimio: Igor Kulenović, 2020.)

U istom se tekstu opisuju još dva prapovijesna gradinska lokaliteta na području Donjeg Ervenika. Prvi je Gradina Romanić na jugoistočnom rubu Erveničkog polja, nazvana po zaselku koji se nalazi 400 m južnije. Na suvremenim topografskim kartama lokalitet je označen nazivom Gradina, a ranije se nazivao i Baklaina glavica ili Baklajuša.[22] Za ovaj se lokalitet navodi da ima malo *znamenitosti*, jer je onda, kao i danas, na površini bio vidljiv samo urušeni suhozidni bedem i tek pokoji ulomak prapovijesne keramike.

Drugi je lokalitet Obruč Balaćov, nazvan po zaselku koji se nalazi 600 m zapadnije. Na početku se opisa navodi da naziv Obruč dolazi od oblika ledine koja ga okružuje (Sl. 3).[23] Opisuje se masivni kameni bedem na čijoj je zapadnoj strani vidljiv ulaz u gradinu. Na kraju navodi „Rijetko se kad što znamenita po

[22] Gradinske lokalitete Baklajuša i Kočo u Erveniku spominje i V. Ardalić, navodeći narodnu predaju po kojoj su ih izgradili *Grci*: AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (10. 10. 1912.)

[23] Kasniji su autori smatrali da je lokalitet dobio naziv po velikom kamenom bedemu koji je okruživao brdo. Naziv susjednog brda Obručić nastao je kao deminutiv od toponima Obruč. Zanimljivo je da još jedan gradinski lokalitet na području Donjeg Ervenika nosi naziv Obruč. On se nalazi oko 3 km jugoistočno, na brdu iznad istoimenog zaselka, koji je ranije bio poznat pod nazivom Arambašića stanovi.

njemu nalazi ko u Gradini Žeželj". Dana 27. listopada 1912. godine Jelić je u društvu T. Ljubičića i V. Ardalića obišao ovu gradinu, no veću mu je pozornost privukao susjedni srednjovjekovni lokalitet Obručić, uz kojega je skicirao položaj gradine Obruč Balaćov i zapisao kratku bilješku „rbine kao na Žeželjevoj gradini".[24] Dvadeset godina kasnije ove je gradinske lokalitete obišao i detaljnije opisao W. Buttler.[25] Nakon toga na njima više nisu provođena nikakva arheološka istraživanja.

U svojem terenskom notesu Jelić spominje još neke prapovijesne gradine koje je posjetio prilikom posjeta Bukovici ili ga je o njima izvijestio Ardalić u svojim pismima. Tako kratko opisuje Janj gradinu ili Žmirića gradinu u Bjelini, za koju navodi da ima masivni bedem na istočnoj strani, a najveću pozornost pridaje skromnim ostatcima zidanim upotrebom vezivnog sredstva. Na istom mjestu spominje i Bjelinsku gradinu na kojoj je samo suhozidna gradnja, dok za površinske nalaze navodi da su *halštatski*.[26] Bilježi i prapovijesnu gradinu „Djačke zidine" na vrhu brda Jaruv u Dobropoljcima.[27] Na području Bilišana spominje Berberovu gradinu, Gradinu nad Medinim-docem i Gradinu nad Bilića-docom, ističući da su to vjerojatno bila *obrambena gradišta*, ali da još nisu pobliže istražena.[28] Prilikom obilaska ostataka srednjovjekovne utvrde Zečevo kratko bilježi i ostatke koji su pripadali prapovijesnoj gradini.[29]

Među Jelićevom ostavštinom gotovo da nema spomena o prapovijesnim tumulima na području Bukovice. Iznimka je samo Ivankovićev tekst u kojemu se spominju dva veća prapovijesna tumula u Donjem Erveniku. O njima kratko piše u odgovoru na pitanje *Ima li u vašoj okolici na gori ili na polju malih okruglih brežuljaka i gromila, koji su od ljudskih ruku naneseni? Kako se zovu i što se od njima priča?* U tekstu se navodi da ima gromila i mnoštvo grobova u njima, a poimence se spominju Stakina gromila i Gromila na Plješevici. O ovim tumulima bilježi narodnu predaju: „Kažu da je svaka porodica i pleme moralo imati po jednu

---

24 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

25 W. Buttler, Burgwälle in Norddalmatien,195.

26 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes), 29. 10. 1912. Ovi se podatci odnose na prapovijesni gradinski lokalitet Gradina koji se nalazi iznad Kalanjeve Drage u Bjelini.

27 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes). Ova je gradina poznata u arheološkoj literaturi jer su mnogi autori na nju nekritički ubicirali antičku Alveriju, ponajprije jer su se povodili za saznanjem da je u njezinoj blizini bio pronađen rimski terminacijski natpis o razgraničenju Alverije i Aserije: John J. Wilkes, Boundary Stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik* 25, Ljubljana, 1976., 258 – 274.

28 Jelić ove lokalitete spominje u rukopisnom tekstu o utvrdama Stari Obrovac i Klisina u Bilišanima, a podatke o gradinama očito je preuzeo iz Alačevićevih popisa starina objavljenih 1879. i 1880. godine: AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, sv. Kotari-Bukovica, Obrovac.

29 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes), Zečevo, 30. 10. 1912.

ovakvu gomilu gdje mrtve svoje sahranjivali."[30] Stakinu gromilu identificirao sam s velikim kamenim tumulom koji se nalazi uz sjevernu stranu ceste koja iz središta sela vodi prema zaselku Žeželji.[31] Radi se o većem prapovijesnom tumulu koji je Buttler istražio 1932. godine.[32] Gromila na Plješevici najvjerojatnije je veliki kameni tumul, promjera 20 m, smješten na zapadnom rubu istoimenog brda, neposredno iznad zaselka Kovačevići u Donjem Erveniku.

Na pronalaske različitih prapovijesnih predmeta odnose se samo pojedine Jelićeve bilješke, poput one u kojoj navodi da je u Prkljima u Donjem Erveniku pronađeno kameno dlijeto koje je A. Colnago otkupio za obrovački muzej.[33]

ANTIČKO RAZDOBLJE – OD CVIJINE GRADINE DO BURNUMA

Početkom 20. stoljeća započela su arheološka iskopavanja na važnim antičkim lokalitetima Cvijina gradina u Kruševu i Burnum u Ivoševcima. Jelić je pokazivao veliki interes za ove lokalitete što se dade zaključiti po raznim bilješkama i fotografijama koje nalazimo u njegovoj ostavštini. Kratke zabilješke i pojedine fotografije odnose se na brojne druge antičke lokalitete i pojedinačne nalaze s područja cijele Bukovice.

Cvijina gradina u Kruševu je prvi arheološki lokalitet na području Bukovice na kojemu su provedena značajnija arheološka iskopavanja. Inicirao ih je Anton Colnago (1862. – 1936.), obrovački učitelj i zaljubljenik u antičke starine, koji je u proljeće 1903. godine, vlastitom uštedevinom i uz pomoć prijatelja, proveo manje iskopavanje. Odmah je ostvario iznenađujuće dobre rezultate koje je objavljivao u zadarskom listu *Smotra dalmatinska*.[34] Na taj je način privukao pažnju dr. Otta Bendorfa, direktora Arheološkog instituta u Beču, koji je vrlo brzo Colnagu osigurao znatna financijska sredstva i omogućio mu suradnju sa stručnjacima, kao što su bili Josef Keil i Mihovil Abramić. Ta je suradnja

---

30 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

31 Toponim *Stakina ograda* zabilježen je kao naziv za dvije parcele (k. č. 2768 i 2791/2) unutar suhozidne ograde uz istočnu stranu tumula koji je istražio W. Buttler: Republika Hrvatska, Državna geodetska uprava, Katastarska općina Ervenik Donji, https://www.katastar.hr//

32 U središnjem su dijelu tumula pronađeni ostatci paljevinskog groba iz brončanog doba i pet grobova ukopanih u novijim povijesnim razdobljima: Werner Buttler, Ausgrabung eines prähistorischen Grabhügels bei Ervenik, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. L, Split, 1932., 354 – 364.

33 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912., Donji Ervenik, 25. 10. 1912.

34 Anton Colnago, Arheološka iznašašća u Obrovačkoj okolici, *Smotra dalmatinska – La Rassegna Dalmata*, god. XVI, br. 31, Zadar, 1903., 2 (18. 4. 1903.).

rezultirala provođenjem niza većih i manjih arheoloških iskopavanja na antičkim lokalitetima u široj obrovačkoj okolici.[35]

Slika 4. Marko Anić, fra Bonaventura Šarić i Ćiril Iveković u podnožju Cvijine gradine u Kruševu 1903. godine (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XXXIX. *Slikovni materijal*, kut. 1)[36]

U razdoblju prije ovih iskopavanja Jelić je smatrao da se na Cvijinoj gradini nalazio antički grad *Argyruntum* te da je imao pristanište na području obližnjeg Obrovca.[37] Kasnije je promijenio mišljenje te je kao i većina drugih znanstvenika na Cvijinu gradinu ubicirao antički grad *Clambetae*.[38] Među Jelićevom se rukopisnom ostavštinom nalaze i kratke bilješke na talijanskom i hrvatskom jeziku te nekoliko fotografija na kojima su arheološki nalazi pronađeni na Cvijinoj gradini i drugim obrovačkim lokalitetima. Neke su od tih fotografija originalno pripadale Colnagovu privatnom albumu. Na više njih prikazani su nalazi iz malenog muzeja,

[35] Osim arheoloških iskopavanja, ova je suradnja rezultirala pronalaskom čitavog niza pojedinačnih arheoloških spomenika, među kojima se izdvajaju terminacijski natpisi i miljokazi, a utvrđena je i razgranata mreža antičkih komunikacija: Anton Colnago, Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts*, sv. XVIII, Wien, 1915., 175. – 188.

[36] Identična fotografija, ali bez identifikacije osoba na njoj, objavljena je u katalogu izložbe: M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici*, 70, sl. 70.

[37] L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik, 540.

[38] Kasnije je pronađen ulomak međašnog natpisa na položaju oko 5,5 km jugoistočno od Cvijine gradine, koji je omogućio da se na ovaj lokalitet ubicira antički grad Ansio (*Ansium*): Mihovil Abramić, Anton Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien – I. Strassenforschung, II. Kleine Untersuchungen in Krupa und Medvidje, *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts*, sv. XII., Wien, 1909., Suppl. 29. – 30., sl. 5; J. J. Wilkes, Boundary Stones, 262.

odnosno arheološke zbirke koju je Colnago bio uredio u Obrovcu.[39] Posebnu pažnju privlači fotografija koja je snimljena u podnožju Cvijine gradine 1903. godine (Sl. 4).[40] Na njoj se nalaze tri osobe, koje su identificirane kao Marko Anić,[41] fra Bonaventura Šarić[42] i Ćiril Iveković.[43] Na središnjem se dijelu fotografije nalazi veliki kameni ulomak monumentalne antičke skulpture. Taj nalaz više nije sačuvan, a jedna arhivska fotografija iz Arheološkog muzeja u Zadru svjedoči da je bio prenesen u Obrovac. Nije isključeno da je tom prilikom bio namjerno prelomljen radi lakšeg transporta. Iz kratkog članka objavljenog 25. travnja 1903. godine u zadarskom listu *Smotra dalmatinska* saznajemo da se radi o dijelu skulpture pronađene tijekom prvog arheološkog iskopavanja na Cvijinoj gradini, za koju se u tom trenutku pogrešno smatralo da pripada božici Veneri.[44] Danas se sa sigurnošću može zaključiti da se radi od dijelu monumentalne skulpture boga Jupitera, čiji su dijelovi pronađeni u hramu tijekom prvih arheoloških iskopavanja na Cvijinoj gradini. U Arheološkom muzeju u Zadru sačuvano je svega nekoliko manjih ulomaka Jupiterova kipa i gotovo cjelovita statua orla, koja je s njim činila cjelinu. Veliki je kameni ulomak najvjerojatnije izgubljen za vrijeme Drugog svjetskog rata kada je talijanska vojska deložirala obrovačku arheološku zbirku, pri čemu se smatra da su manje značajni nalazi bačeni u rijeku Zrmanju.[45]

Arheološki lokalitet Burnum nalazi se na području sela Ivoševci u istočnom dijelu Bukovice. Radi se o kompleksnom arheološkom lokalitetu koji spada među najznačajnije antičke ostatke na području cijele Hrvatske. Do sada su pronađeni ostatci rimskog municipija, amfiteatra, vježbališta, akvadukta, legijskog i nekoliko tabora pomoćnih vojnih postrojba. Ti su monumentalni

---

39 Colnago je u zgradi škole uredio malenu arheološku zbirku u kojoj je izložio dio nalaza pronađenih tijekom prvih iskopavanja te je na taj način začeo muzejsku djelatnost u Obrovcu. Zbirka je ostala dostupna javnosti i nakon što je on trajno napustio Obrovac: Boško Desnica, Arheološki muzej u Obrovcu, *Narodna starina*, vol. 12, no. 30, Zagreb, 1933., 69.

40 AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, kut. 1, Cvijina gradina u Kruševu (fotografija).

41 Marko Anić, mještanin sela Kruševa, identificiran je zahvaljujući činjenici što je iste godine bio prvi nosač poznatom planinaru dr. Radivoju Simonoviću na njegovu putovanju po Velebitu, koji ga je tom prilikom fotografirao: Zrinka Kušer, *Neumorni istraživač Radivoj Simonović (1858. – 1950.)*, Katalog izložbe, Samobor, 2019., 12.

42 Fra Bonaventura (Bone) Šarić bio je župnik u selu Kruševu od 1903. do 1909. godine. Colnago ga nekoliko puta spominje u svojim radovima, ističući njegovu pomoć prilikom terenskih istraživanja i ubikacije ostataka antičkih komunikacija na području Kruševa.

43 Ćiril Metod Iveković (1864. – 1933.), poznati hrvatski arhitekt, istaknuo se u restauraciji mnogih povijesnih građevina i izgradnji novih u historicističkom stilu. Obavljao je službu konzervatora starina i aktivno sudjelovao u brojnim arheološkim istraživanjima na području Dalmacije.

44 Za arheološka istraživanja u okolici Obrovca, *Smotra dalmatinska* XVI, 33, 2 (25. 4. 1903.).

45 Mate Suić, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od Oslobođenja do 1959. godine, *Diadora*, sv. 1, Zadar, 1959., 198.

ostatci stoljećima privlačili pažnju o čemu svjedoče njihovi prikazi na povijesnim zemljovidima još od prve polovice 16. stoljeća.[46] Prva značajnija arheološka iskopavanja vodio je arheolog Emil Reisch iz Arheološkog instituta iz Beča tijekom 1912. i 1913. godine. Glavni je cilj tih istraživanja bio definirati arhitektonske ostatke koji su bili povezani s monumentalnim lukovima koji su *in situ* sačuvani do današnjih dana.[47] Poznato je da je Jelić surađivao s Mihovilom Abramićem zbog čega je posjećivao lokalitet tijekom provođenja iskopavanja. Među njegovom se ostavštinom nalazi veći broj fotografija na kojima su neki važniji nalazi i arhitektonski ostatci iskopani tijekom navedenog istraživanja (Sl. 5).[48]

Slika 5. Arheološka iskopavanja na lokalitetu Burnum u Ivoševcima 1912. – 1913. godine (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XXXIX. *Slikovni materijal*, kut. 1)

[46] Ivo Petricioli, Zoranićeve „deželje" na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, vol. XVIII, no. 5, Zadar, 1969., 528.

[47] Opširan pregled svih arheoloških istraživanja u Burnumu vidi u: Alessandro Campadelli, Kastrum Burnum: između starih iskopavanja i novih istraživanja, *Archaeologica Adriatica*, vol. 5, no. 1, Zadar, 2011., 33 – 64.

[48] AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, kut. 1, Burnum (fotografije).

Jelić se u svojim bilješkama osvrnuo na ostatke rimskog amfiteatra koji se nalazio u neposrednoj blizini legijskog tabora. On je smatrao da je nastanak toponima Karlovac, koji se odnosio na ostatke amfiteatra, bio motiviran imenom hrvatskog bana Ivana Karlovića, posljednjeg muškog pripadnika knezova Krbavskih i istaknutog borca protiv osmanlijskih osvajanja u prvoj polovici 16. stoljeća.[49] Jelić je smatrao da je amfiteatar bio pretvoren u utvrdu ili je nova utvrda izgrađena na njegovim ruševinama te je dobila ime po banu Karloviću koji ju je izgradio ili je naknadno dospjela u njegovo vlasništvo. Kao dokaz svojoj tezi istaknuo je da su pojedini zemljovidi 16. stoljeća ovaj položaj isticali kao važnu stratešku točku. Tek početkom 21. stoljeća pokrenuta su arheološka iskopavanja amfiteatra i do sada nisu potvrdila Jelićevu pretpostavku.[50] Osim toga, zbog velike važnosti koju je Burnum imao u antičkom razdoblju i sličnosti u imenima, Jelić je jedno vrijeme smatrao da se na tom položaju nalazilo važno srednjovjekovno naselje Brđane, odnosno Podbrđane, u kojemu se održao hrvatski državni sabor 1358. godine. Kasnije je uvidio da je ta ubikacija pogrešna jer je nadodao bilješku da se taj lokalitet vjerojatno nalazio kod Prkosa i Škabrnje.[51]

Među Jelićevom se ostavštinom nalaze brojni podatci o poznatim i nepoznatim antičkim lokalitetima na području Bukovice. Kod zaselka Milanko u Medviđi (*Medvidje*) bilježi postojanje nekoliko pokretnih nalaza iz rimskog razdoblja, kao što su ulomak spomenika s natpisom i portretima i kip uzidan u ogradu, stavljajući napomenu da se radi o informacijama koje je dobio od Ardalića.[52] Ti su nalazi potjecali s lokaliteta Gradina/Gradina Milanko na koju je Jelić ubicirao antičku *Hadru*.[53] U susjednim Bilišanima bilježi nekoliko arheoloških lokaliteta koje je ranije registrirao Alačević, posebno ističe predjel Dolovi i katastarsku česticu 867, smještenu kod današnjeg zaselka Sekulići – Dolovi.[54] Na lokalitetu Pločišta, nedaleko od crkve u Dobropoljcima, bilježi postojanje nekih ruševina i pronalazak kamenice u kojoj su nađena kliješta i drugi predmeti.[55] Na isti se lokalitet vjerojatno donosi i Ardalićev dopis o ruševinama i ostatcima antičkog grada nedaleko od crkve u Dobropoljcima.[56] Ardalić je na Jelićev zahtjev obišao veliku gradinu Jarebinjak u Brgudu na koju se najčešće ubicirala antička *Alveria*.

---

49 Ivan Botica, *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Zagreb, 2011., 264 – 299.

50 Miroslav Glavičić, Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 27, ur. Anita Libernjak, Domagoj Tončinić, Zagreb, 2011., 289 – 313.

51 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Burnum.

52 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

53 L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik, 541.

54 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

55 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

56 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (16. 12. 1912.).

Tom je prilikom zabilježen obližnji položaj na kojemu se nalazilo različito obrađeno kamenje koje je Ardalić skicirao na poseban list.[57]

Na području se Ervenika spominje nekoliko antičkih lokaliteta. Za veliki prapovijesni lokalitet Žeželjeva gradina navodi se da je na njemu pronađen veći broj metalnih nalaza iz rimskog razdoblja i ostatci građevina zidanih upotrebom vezivnog sredstva. Na više položaja između gradine i kanjona Zrmanje vidjeli su se ostatci građevina iz mlađih razdoblja, od čega se jedan položaj smatrao ostatkom samostana (*Namastir*).[58] Još se jedan značajan lokalitet, koji bi mogao pripadati antičkom razdoblju, nalazio uzvodno Zrmanjom, točnije oko 600 m sjeveroistočno od Žeželjeve gradine. To je položaj na riječnoj okuci, na lijevoj strani Zrmanje, koji danas nosi naziv Nusina, a u ono se vrijeme nazivao *Ravni Nos*. Ivanković je smatrao da se na tom mjestu nalazio neki *dvorac*, koji je bio ograđen visokim zidom. U unutrašnjosti opisuje zidine povezane crvenom žbukom, za koje navodi da su pripadali nekim podrumskim prostorijama i brojne druge zidove koji su međusobno povezani, a spuštaju se prema kanjonu rijeke Zrmanje. Navodi da je na tom mjestu nađeno mnoštvo srebrnog i nešto zlatnog novca, koji su mještani dugo čuvali nadajući se da će ih povoljno prodati zainteresiranim kupcima.[59]

Jelić je u Biovičinu Selu fotografirao rimski nadgrobni spomenik pronađen na nepoznatom lokalitetu (Sl. 6). Osim fotografiranja spomenika, u notes je prepisao njegov natpis te ga precrtao na paus papir. Iako je Ardalić smatrao da je spomenik donesen iz Burnuma, nije isključeno da je pronađen na manje poznatom antičkom lokalitetu Smrdeljuša u Biovičinu Selu, na kojemu je kasnije Marun zabilježio ulomke kamenih natpisa i druge nalaze iz rimskog razdoblja.[60] Jelić je na području sela Smrdelji kod Skradina u dvije jaruge zabilježio ostatke poznate rimske radionice za proizvodnju opeka.[61] O tome ga je nalazu ranije obavijestio Ardalić, navodeći da se na jednoj peći još uvijek vide dobro očuvana vrata.[62]

---

57 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (31. 3. 1913.).

58 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

59 Pišući o mnoštvu različitih nalaza sa Žeželjeve gradine, Ivanković ističe: „Sve su ove starine neki nadri starinari pokupili i negdje tamo po zlu putu otišle." Dalje opisuje kako su seljaci u grad nosili razne metalne nalazi i nudili ih raznim povjesničarima i starinarima, a kad ih ne bi uspjeli povoljno prodati, pretopili bi ih i od njih kovali predmete za svoje potrebe: AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik. Na osnovi navedenog zapisa može se zaključiti da je na području Ervenika pronađen veliki broj antičkih nalaza, od kojih su samo rijetki dospjeli u muzeje. Kao primjer možemo navesti antičku zbirku Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu u kojoj se nalazi samo jedan prsten pronađen u Erveniku: Tomislav Šeparović, Nikolina Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 2009., 121.

60 Lujo Marun, *Starinarski dnevnici*, Split, 1998., 253.

61 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

62 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (27. 9. 1912.).

Slika 6. Rimski kameni spomenik fotografiran u Biovičinu Selu 1912. godine (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kut. 3)

SREDNJI VIJEK – UTVRDE, CRKVE I GROBLJA

Među srednjovjekovnim lokalitetima Jelić je najviše pažnje posvećivao utvrdama, posebno onima u okolici Obrovca, o kojima je nastojao prikupiti dostupne povijesne i arhivske podatke te utvrdi Zečevo na kojoj je planirao provesti arheološka iskopavanja i obnoviti je za turističke svrhe. Brojne druge srednjovjekovne lokalitete, većinom crkve i groblja, spominje samo u kratkim bilješkama ili ga o njima izvještava Ardalić u svojim pismima. Obrovačko je područje posjećivao u više navrata o čemu svjedoče njegovi zapisi sačuvani na nekoliko mjesta. O srednjovjekovnom Obrovcu navodi podatak da se prvi put spominje 1347. godine, te smatra da nije stariji od 13. stoljeća. Ne prihvaća mišljenje starijih autora koji su smatrali da se spomeni Obrovca u dokumentima ranog srednjeg vijeka odnose na grad na Zrmanji.[63]

Stari Obrovac opisuje kao grad izrađen na riječnom rtu visokom 91 m, na rubu kose Jabuka koja se uzdiže nad Zrmanjom (Sl. 7). Ističe da je s tri strane bio zaštićen koritom rijeke, dok je na južnoj bio prokopan duboki jarak. Na toj se strani nalazilo podgrađe za koje navodi da je bilo zaštićeno zidom. Među bilješkama se nalazi fotografija i skica četvrtaste utvrde s četiri višekutne kule na kutovima koju je najvjerojatnije izradio tijekom terenskog pregleda (Sl. 8). Napominje da u unutrašnjosti nema velikih kula kao kod ostalih srednjovjekovnih utvrda. Oblik joj uspoređuje s utvrdom u Zemuniku i smatra da su joj građevinski elementi tipični za 15. stoljeće. Za ulaz na južnom zidu navodi da je bio zaštićen branikom. U unutrašnjosti se utvrde nalazilo više porušenih zgrada, a za jednu od njih se prema narodnoj predaji smatralo da je bila džamija. Za ovaj grad, koji naziva Gornji Obrovac i Starigrad, navodi da su ga podigli pripadnici hrvatskog plemena Mogorovići te da je u 15. stoljeću pripadao Vidu Mogoroviću.[64] Nizvodno od ove utvrde opisuje slap Jankovića buk, za koji je smatrao da bi kao izletište imao veliki turistički potencijal. Donosi podatak da je ovaj slap, prije nego što je dobio naziv po slavnoj serdarskoj obitelji, nosio naziv Veli buk, navodeći kao izvor zadarskog povjesničara Šimuna Ljubavca. Za riječne mlinove i stupe navodi da potječu iz razdoblja prije osmanskog osvajanja.[65]

---

[63] Tek je nekoliko desetljeća kasnije povjesničar Mate Klarić objavio rad u kojemu dokazuje da se spominjanje Obrovca u povijesnim dokumentima iz ranog srednjeg vijeka ne odnosi na današnji grad Obrovac, već na istoimena sela i posjede na zadarskom području: Mate Klarić, Obrovac sredovječnih isprava (od X – XIV vijeka), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu,* vol. 16, no. 1, Zagreb, 1935., 19 – 56.

[64] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Gornji Obrovac.

[65] Na to ukazuje i njihov stariji naziv *Karlovića mlinovi*, koji je bio korišten u osmanskom razdoblju, a nastanak mu je očito motiviran po njihovu nekadašnjem vlasniku banu Ivanu Karloviću, posljednjem muškom pripadniku knezova Krbavskih: Fazileta Hafizović, Prilog historiji Gazi Husrev-begovog vakufa – nahija Kožulova u livi Krka, *Znakovi vremena*, vol. 11, br. 39/40, Sarajevo, 2008., 185 – 186, bilj. 16.

Slika 7. – 8. Zračna fotografija utvrde Stari Obrovac na Zrmanji i Jelićeva terenska skica (snimio: I. Kulenović, 2018; izvor: AMS, Arhiv Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kut. 1)

Oko 3 km uzvodno od Starog Obrovca Jelić opisuje kulu Klisina, koju na osnovi oblika datira u 15. stoljeće. Radi se o djelomično očuvanim ostatcima velike eliptične kule koja je izgrađena na stijeni visokoj 11 m. Navodi da se pored kule nalazio most koji je vodio preko Zrmanje za što citira Alačevićev popis starina. Danas na tom mjestu nema ostataka mosta, no ne treba sumnjati u njegovo postojanje jer je kula izgrađena upravo radi nadzora nekadašnjeg riječnog prijelaza. Jelić smatra da su to ostatci srednjovjekovnog grada Klišića, koji se spominje 1498. godine u vlasništvu Milutinića iz plemena Kukara (*Stephanus Myluthynych de Chwlyssych*).[66] Neobično je da pri opisu ovoga lokaliteta inzistira da se radi o gradu, iako je na terenu postojala samo manja samostojeća kula, a izostanak bilo kakvih povijesnih podataka o ovom objektu potaknuo ga je da toponim Klisina ili Klišina nekritički izjednači sa srednjovjekovnim Kulišićem.

Dana 27. listopada 1912. godine Jelić je u društvu T. Ljubičića i V. Ardalića obišao lokalitet Obručić u Donjem Erveniku. Ovaj je lokalitet moguće točno ubicirati jer je u terenskoj bilježnici označio susjedno brdo na kojemu se nalazi poznatiji prapovijesni gradinski lokalitet Obruč ili Obruč Balaćov (Sl. 3). Jelić je shematski prikazao izgled manjeg brda (232 m/nv), a na njegovu vrhu i jugozapadnoj padini skicirao je ostatke zidova raznih građevina, okruženih velikim suhozidom.[67] Ovaj se lokalitet kratko spominje i u upitniku o starinama na području Ervenika koji je napisao Ivanković, gdje navodi da se na njemu

[66] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Gornji Obrovac.

[67] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes), Donji Ervenik, 27. 10. 1912.

nalazi „mnoštvo razvalina kuća koje sliče posve razvalinama kuća kod Gradine Žeželj".[68] U ono vrijeme još uvijek nisu bili objavljeni povijesni izvori na osnovi kojih bi se ovaj lokalitet mogao smjestiti u određeni povijesni kontekst.[69] Na osnovi danas poznatih podataka može se pretpostaviti da se radi o starom sjedištu plemenitog hrvatskog roda ili plemena Prklji, čiji su pripadnici kasnije bili poznati velikaši Keglevići. Ovi bi se ostatci ponajprije mogli identificirati s utvrdom *Druignan*, koja je prvi put prikazana na Paganovu zemljovidu iz prve polovice 16. stoljeća. Terenskim pregledom poduzetim tijekom 2020. godine utvrđeno je da se na lokalitetu još uvijek nalaze skromni ostatci utvrde na vrhu brda i veći broj suhozidnih objekata smještenih na jugozapadnoj padini i podnožju. Cijeli je prostor okružen oko 400 m dugim masivnim suhozidom. Rijetki ulomci keramike ukazuju da se radi o ostatcima iz razdoblja srednjeg vijeka. Naziv utvrde *Druignan* pokušao se dovesti u vezu s obližnjim toponimima Dragonić i Dragonjska glava,[70] ali je vjerojatnije da je toponim bio motiviran drvetom, odnosno činjenicom da je većina objekata bila izgrađena od drveta, što potvrđuju ostatci njihovih suhozidnih temelja.

Dana 30. listopada 1912. godine Jelić je u društvu V. Ardalića i S. Karduma posjetio ostatke srednjovjekovne utvrde Zečevo. Utvrda je izgrađena u kasnom srednjem vijeku, na istaknutom brdu (325,9 m/nv), koje dominira širokom krškom zaravni Donje ili Kistanjske Bukovice. Izgrađena je na mjestu prapovijesne, najvjerojatnije liburnske gradine, koja je obuhvaćala površinu od 11.000 m^2. Na terenu se još uvijek naziru ostatci 180 m dugog suhozidnog bedema na sjevernoj strani, deblji arheološki sloj uz unutrašnju stranu bedema i površinski ulomci keramičkih posuda iz prapovijesnog razdoblja. Među Jelićevom se ostavštinom nalaze tri fotografije na kojima se vidi obla kula (Sl. 9).[71] U terenskom je notesu skicirao arhitektonske ostatke cijele utvrde, a brojni se drugi podatci vezani za ovaj lokalitet i njegovu bližu okolicu nalaze u Ardalićevim pismima.[72] Na navedenoj je skici prikazano četvrtasto dvorište s velikom kružnom braničkulom uklopljenom u sjeverozapadni kut. U unutrašnjosti utvrde, nedaleko od južnog zida, označio je cisternu kružnog oblika, promjera 2,5 m, korištenu za prikupljanje kišnice. Uz sjeverozapadnu je stranu utvrde ucrtao ostatke

---

68 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

69 Pet godina poslije povjesničar Vjekoslav Klaić objavio je djelo *Acta Keglevichiana* što je znatno rasvijetlilo srednjovjekovnu povijest područja srednjeg toka rijeke Zrmanje: Vjekoslav Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322. – 1527.*, Monumenta spectantia historium slavorum meridionalium volumen XLII, Zagreb, 1917.

70 Damir Magaš, Geografske odrednice nastanka karte Matea Pagana: Cijeli okrug Zadra i Šibenika (Tutto el Contado di Zara et Sebenicho), u: *Triplex Confinium (1500. – 1800.)*, ur: Drago Roksandić *et al*., Split – Zagreb, 2003., 19.

71 AMS, Arhiv Jelić *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, Zečevo (fotografija).

72 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (pisma).

suhozidnog bedema prapovijesne gradine, navodeći da su to *rbine halštatske*, iste kao na Žeželjevoj gradini u Erveniku. Na osnovi sačuvanog izgleda izgradnju utvrde datira u 14. ili 15. stoljeće.[73]

Danas poznati povijesni podatci izgradnju utvrde povezuju s obitelji Obradić, ogrankom moćnog plemićkog roda Šubića Bribirskih. Početkom 16. stoljeća utvrdom je zapovijedao Melkior Obradić, koji se istaknuo u obrani od osmanlijskih osvajanja.[74] Utvrda je zadržala stratešku važnost i tijekom osmansko-mletačkih ratova u 16. i 17. stoljeću jer je bila važna točka u kontroli putova koji su iz Knina vodili prema zadarskom zaleđu.[75] Ni u vremenu nakon protjerivanja Osmanlija nije potpuno izgubila svoju stratešku važnost.[76] Ako je suditi po prikazu na mletačkoj katastarskoj karti, utvrda je početkom 18. stoljeća još uvijek bila dobro sačuvana, ali je nakon toga prepuštena propadanju.[77] Na lokalitetu nisu nikada provođena arheološka iskopavanja, a danas je samo djelomično sačuvana velika obla kula, koja se u međuvremenu dodatno urušila (Sl. 10), dok preostali dijelovi utvrde na terenu nisu više uočljivi. Zadnjih nekoliko desetljeća dio lokaliteta djelomično je devastiran izgradnjom odašiljača i vodospreme.

Slika 9 – 10. Ostatci srednjovjekovne utvrde Zečevo 1912. i 2014. godine (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kut. 3; snimio: Š. Vrkić, 2014)

73 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica-Skradin 1912 (notes).

74 Damir Karbić, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred*, doktorska disertacija, Budimpešta, 2000., 435.

75 U ljeto 1648. godine oko utvrde se odigrala značajna bitka u kojoj su se sukobili zadarski i šibenski Morlaci s Osmanlijama koji su se vraćali iz pljačkaškog pohoda u Ravnim kotarima. Tom je prilikom poginuo poznati morlački harambaša Vuk Mandušić: Boško Desnica, *Stojan Janković i uskočka Dalmacija. Izabrani radovi*, ur. Srđan Volarević, Beograd, 1991., 89 – 97.

76 Ardalić navodi podatak da je 1866. godine austrijska vojska na utvrdu postavila manju posadu s ciljem da u slučaju opasnosti zapale signalnu vatru: AMS, Arhiv Jelić. *II. Korespondencija*, sv. Ardalić, Vlad. (18. 11. 1912.).

77 HR-DAZD f. 6. Mape „Grimani", katastarska karta broj 167, List III.

Početkom studenog 1912. godine Jelić je obišao ostatke srednjovjekovne utvrde Čučevo na rijeci Krki. Utvrdu su izgradili Šubići iznad mosta i nasuprot utvrdi Nečven, kojim su gospodarili njihovi dugogodišnji konkurenti Nelipići. Jelić je bio samo jedan u nizu zainteresiranih istraživača koji su obišli i opisali ovaj lokalitet.[78] U svojem notesu donosi skicu sačuvanih ostataka utvrde kojima je dominirala obla kula, pomjera 4,20 m, sa zidovima širokim 1,70 m i sačuvane visine do 12 m. Zaključuje da se radi o tipu utvrde starije od one u Zečevu. Bilježi podatak da se ruševine ne nalaze na privatnom zemljištu, očito imajući na umu moguće provođenje arheološkog iskopavanja.[79]

Kao što je već ranije navedeno, u Jelićevim se bilješkama nalaze podatci o brojnim crkvama i grobljima za koje se može pretpostaviti da potječu iz razdoblja srednjeg vijeka. Većinu su tih lokaliteta zabilježili drugi istraživači, kao što je L. Marun, ali su rijetki od njih bili arheološki iskopavani. Tako na području Gornjeg Karina bilježi ostatke crkve sv. Vida za koju navodi da se prvi put spominje u 15. stoljeću.[80] To je jedan od rijetkih lokaliteta na kojemu su u međuvremenu provedena arheološka iskopavanja.[81] Na području Kaštela Žegarskog spominje dva srednjovjekovna lokaliteta. Prvi je pravoslavna crkva sv. Georgija u koju je navodno ugrađeno više kamenih ukrasa i natpisa koji su pronađeni prilikom rušenja stare i izgradnje nove crkve krajem 19. stoljeća. Navodi da je taj podatak Ardalić dobio od graditelja crkve.[82] Uz ovu se crkvu nalazilo veliko groblje sa stećcima koje spominje Ivanković u upitniku o starinama. On ističe podatak da su se ljudi još uvijek sahranjivali pod starim stećcima, od kojih su neki bili ukrašeni štitom, polumjesecom, zvijezdom i drugim simbolima. Bilježi dosta raširenо vjerovanje mjesnog stanovništva da su velike ploče korištene kako bi se spriječilo divlje životinje da iskopavanju grobove.[83] Stećke s ovog groblja detaljno je opisao Šefik Bešlagić u radu iz 1974. godine.[84] U međuvremenu je

---

78 Pregled vidi u: Ante Jurić, *Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu*, Skradin, 2004.

79 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

80 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

81 Lokalitet se nalazi na predjelu Slana na obali Karinskog mora. Zaštitna su arheološka istraživanja potaknuta pronalaskom ulomka crkvenog namještaja 2017. godine. Do sada su provedene četiri kampanje arheološkog iskopavanja tijekom kojih su pronađeni ostatci sakralnog objekta i kamenog crkvenog namještaja iz starokršćanskog razdoblja (5. – 6. stoljeće), dok srednjovjekovna faza crkve nije potvrđena. Zahvaljujem dr. sc. Marini Jurjević, kustosici Zavičajnog muzeja u Obrovcu i voditeljici istraživanja, na usmenom priopćenju rezultata navedenih istraživanja.

82 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

83 U narodnim predajama ovo je često objašnjenje zašto su ljudi ranije na grobove polagali velike kamene ploče – stećke. Na području Žegara vjerovalo se da su u davna vremena divlje svinje prekopavale grobove. U Starigradu Paklenici zabilježio sam vjerovanje da se to radilo zbog medvjeda koji su se spuštali s Velebita i kopali grobove, dok je u Kruševu to isto pripisivano čagljevima. Ovo je vjerovanje zabilježeno i na drugim područjima, na primjer na Bliskom istoku, gdje se vjerovalo da su se na grobove stavljale kamene ploče jer su prugaste hijene jele mrtvace.

84 Šefik Bešlagić, Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 21, Zadar, 1974., 57 – 89.

većina njih uništena ili utonula u zemlju, a pojedini su ugrađeni u ogradni zid groblja. Drugi lokalitet koji spominje su ostatci *starinske crkvice* koja se nalazila u ogradi Ljube Zelića u Kaštelu Žegarskom. Najvjerojatnije se radi o ostatcima manje srednjovjekovne crkve koje je Stjepan Gunjača iskopao 1940. godine.[85] Danas nije poznata točna lokacija ovog lokaliteta, ali se pretpostavlja da se radi o položaju na zapadnom rubu Žegarskog polja, na kojemu su u međuvremenu stanovnici zaselka Zelići izgradili nove kuće i gospodarske objekte.

U selu Bjelina kod Benkovca Jelić navodi podatak da se u ogradama kod zaselka Medići nalazi groblje sa stećcima. Ovaj lokalitet danas nije poznat u stručnoj literaturi, kao ni onaj u susjednom Nuniću, gdje na položaju nedaleko od Kardumovih staja bilježi ostatke ruševina, obrađenog kamenja i grobova.[86] Ovaj lokalitet spominje i Ardalić ističući da se nalazi u Nunićkom polju, na položaju Vrtlina, koji se nekad zvao Vrtalj.[87] Ardalić je obišao i opisao jedan položaj u Brgudu na kojemu se po njegovu mišljenju nalazilo srednjovjekovno groblje, na kojemu su seljani nalazili prstenje i naušnice. Opisao je ostatke zidanog groba nad kojim je nekada stajao veliki kameni križ, koji je na sebi imao ukrase i nečitljivi natpis.[88] Zabilježio je i narodnu predaju po kojoj je u tom grobu zakopan: „poglavar ove krajine te uza nj uzde konjske itd.“[89]

Na području Ervenika, na desnoj strani Zrmanje, nasuprot lokalitetu Nusine (Ravni Nos), zabilježeno je postojanje nepoznatog lokaliteta koji bi mogao potjecati iz razdoblja srednjeg vijeka. Radi se o objektu velikom 25 m^2, koji je izgrađen prezidavanjem prostora između stijena. Na zidu su bila sačuvana mala ulazna vrata, a u unutrašnjosti su se mogli pronaći ulomci glazirane keramike.[90] Lokalitet kasnije nije bio spominjan u arheološkoj literaturi. Najvjerojatnije se radi o ostatcima pustinjačkih ćelija koje su se često gradile u nepristupačnim riječnim kanjonima.[91]

---

85 Crkva je imala pravokutni oblik s oblom apsidom, a dimenzije su joj bile 7 x 5,5 m. Uokolo nje istraženo je nekoliko grobova u kojima nije bilo arheoloških nalaza. Gunjača je crkvu na osnovi oblika datirao u 14. ili 15. stoljeće: Stjepan Gunjača, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 1, Zagreb, 1949., 291.

86 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica-Skradin 1912 (notes), (29. 10. 1912.)

87 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (2. 10. 1912.)

88 Staro groblje s velikim križem na položaju nedaleko od gradine Jarebinjak u Brgudu bilo je poznato još od ranije: J. Alačević, Rovine antiche nel distretto politico di Benkovac, 29. U vrijeme Ardalićeva posjeta veliki križ bio je prelomljen, a nedavno je utvrđeno da se njegovi dijelovi danas čuvaju u Zavičajnom muzeju u Benkovcu.

89 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (31. 3. 1913.)

90 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

91 Ardalić također spominje teško pristupačni položaj na klisurama u kanjonu rijeke Zrmanje, gdje se nalaze vapnom zidane ćelije u kojima su stanovali isposnici: AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (4. 10. 1912.)

Slika 11. Srednjovjekovni lokalitet sa stećcima – najvjerojatnije Crkvina u Mokrom Polju (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kut. 3)

Među rijetkim fotografijama srednjovjekovnih lokaliteta iz Bukovice ističe se ona snimljena na poznatom lokalitetu Crkvina u Mokrom Polju (Sl. 11).[92] Radi se o velikom srednjovjekovnom groblju na kojemu se nalazila crkva iz predromaničkog razdoblja, dograđena u kasnom srednjem vijeku.[93] Od nekadašnjih osamdeset nadgrobnih spomenika danas ih je vidljivo svega tridesetak.[94]

Na području Donjeg Ervenika spominje se arheološki lokalitet *Staro groblje pod Baklejušom*,[95] na zemljištu u vlasništvu Ante Ljubičića, Petra Kovačevića (Šarića) i Milete Graonje. Godine 1911. prilikom krčenja zemljišta za sadnju

92 O ovom lokalitetu više vidi u: Marijan Lozo, Dvije kasnosrednjovjekovne nekropole u Bukovici – prilog topografiji stećaka u Bukovici, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 37, Split, 2010., 136.

93 Vedrana Delonga, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 14, Split, 1984., 273 – 274.

94 M. Lozo, Dvije kasnosrednjovjekovne nekropole, 136.

95 Radi se o lokalitetu Gradina ili Gradina Romanića koja se ranije nazivala Baklajina glavica (*Baclaina Glavizza*), a polje južno od nje Baklajuša (*Baclajussa*), motiviranima po nestalom prezimenu Baklajić: Mapire – The Historical Map Portal, Habsburg Empire - Cadastral maps, https://mapire.eu/en/map/cadastral/

novog vinograda pronađeni su ranosrednjovjekovna naušnica, bodež iz 16. – 17. stoljeća i neki drugi predmeti.[96] Jelić bilježi i lokalitet s velikim grobljem koji se nalazi kod zaselka Vujanići u Erveniku, uz desnu stranu ceste koja vodi prema Žegaru. Na zemlji Todora Vujanića (Šabana) mještani su pronašli neke predmete koje je otkupio A. Colnago.[97] Desetak godina kasnije Marun je pregledao isti lokalitet i istražio jedan grob u kojemu je pronašao srednjovjekovne naušnice.[98]

U terenskom notesu Jelić bilježi ostatke porušene crkve u Đevrskama, a uz bilješke skicira ostatke male pravokutne građevine s oblom apsidom na istočnoj strani.[99] O ovom mu je lokalitetu pisao Ardalić navodeći da je na njemu kopao prije 20 godina.[100] Dio je tada pronađenih arheoloških nalaza bio poslan Marunu u Knin.[101] Ovi se podatci najvjerojatnije odnose na današnji lokalitet Kapelica na kojemu je još uvijek dobro vidljivo nekoliko stećaka, a naziru se i temelji sakralnog objekta.[102]

Na više se mjesta spominje lokalitet s brojnim stećcima kod pravoslavne crkve sv. Petra i Pavla u Biovičinu Selu. Ivanković navodi da su nadgrobni spomenici ukrašeni kao i oni u Žegaru, osim nekih koji imaju hrastov list i ruku. Nadalje piše: „(...) pod njima su grobovi u klak ozidani, neki kriju pod sobom jedan grob, a drugi dva i tri groba jedan povrh drugoga (...) pa ih jedan stećak pokriva."[103] Ovaj lokalitet, pod nazivom Kaluđerska ograda kod Petrove Crkve, spominje i Ardalić, koji osim stećaka spominje ruševine *znamenite* srednjovjekovne crkve iz koje potječu ulomci predromaničke skulpture.[104] Radi se o neistraženom srednjovjekovnom lokalitetu zapadno od današnje crkve sv. Petra i Pavla, na kojemu se još uvijek nalaze ostatci crkve i velikog groblja sa stećcima. S lokaliteta potječe nekoliko nakitnih predmeta i ulomci predromaničkog crkvenog namještaja koji se danas čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.[105] Na području istog sela Jelić spominje stećke kod Biovičine lokve, posebno ističe jedan na kojemu je isklesan veliki križ.[106] Desetak godina kasnije

---

96 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes), Donji Ervenik (25. 10. 1912.)

97 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes), Donji Ervenik (25. 10. 1912.)

98 L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 237.

99 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

100 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (16. 12. 1912.)

101 L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 69 i 124.

102 M. Lozo, Dvije kasnosrednjovjekovne nekropole, 136, bilj. 6.

103 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

104 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (4. 10. 1912.)

105 Ante Milošević, Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 27, Split, 2000., 319 – 320.

106 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica-Skradin 1912 (notes).

Marun opisuje isti spomenik, navodeći da u blizini postoje ostatci starog groblja s kojega su stećci doneseni.[107] Veliki stećak s križem danas više nije sačuvan na tom mjestu, dok su ostatci obližnjeg groblja ostali neoštećeni.[108]

Na predjelu Mirčić u Donjem Erveniku zabilježen je podatak o postojanju crkvice koju su po narodnoj predaji bili podigli nekadašnji stanovnici radi zaštite svojih vinograda od tuče.[109] Ovaj se arheološki lokalitet nalazio uz stari put koji je vodio kroz polje, ali nije pouzdano ubiciran niti se kasnije spominje u stručnoj literaturi.

Slika 12. Dvorište obiteljske kuće u Đevrskama – pogled prema brdima Kuk i Divič na zapadu (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kut. 3)

Na području Gornjeg Ervenika spominju se stećci uzidani u katoličku crkvu sv. Mihovila Arhanđela. Uz njih je vezana narodna predaja po kojoj su oni doneseni s jednog položaja koji se nalazi nešto zapadnije od crkve. Po jednoj verziji izvorno su bili položeni oko jedne stare crkve, a po drugoj oko pravoslavnog manastira sv. Đurđa ili sv. Arhanđela.[110] Godine 2010. u stručnoj je literaturi prvi put

[107] L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 253.
[108] M. Lozo, Dvije kasnosrednjovjekovne nekropole, 136 – 137.
[109] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik
[110] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik

objavljeno deset ukrašenih nadgrobnih spomenika koji se nalaze oko crkve sv. Mihovila Arkanđela u Erveniku. Na osnovi tada provedenog terenskog pregleda zaključeno je da spomenici originalno pripadaju groblju koje je nastalo uz crkvu za koju se smatra da je prvi put spomenuta 1402. godine.[111]

NOVI VIJEK – LOKALNA POVIJEST I NARODNE PREDAJE

U ovom se poglavlju obrađuju arheološki lokaliteti i pojedinačni spomenici koji potječu iz razdoblja novog vijeka, poput kamenog križa, bunara, ruševina kuća i sl. Uz neke od navedenih spomenika vezivale su se različite narodne predaje, od kojih su neke utemeljene na stvarnim povijesnim događajima. Više narodnih predaja vezanih za različite arheološke lokalitete zabilježio je M. Ivanković, a kazivači su mu bili starci Vasilije Kovačević i Ivan Jurišić iz Ervenika.[112] Spomenuto je i nekoliko drugih koje su zabilježili Ardalić i Jelić. Među sačuvanom građom nalaze se pojedini crteži i fotografije novovjekovnih i recentnih lokaliteta koje je Jelić zabilježio tijekom svojega posjeta Bukovici, kao na primjer fotografija dvorišta obiteljske kuće u Đevrskama (Sl. 12).

Na području Ervenika spominje se najviše novovjekovnih lokaliteta. Jedan od njih je duboka spilja s kamenim vratnicama kod zaselka Subotići u Prkljima u Donjem Erveniku.[113] Ovu je spilju, uz neke slične lokalitete, spominjao Ardalić u svojim pismima.[114] Nakon toga u stručnoj literaturi više ne nailazimo na spomen ovog lokaliteta. U međuvremenu je na području Bukovice istraživano više sličnih spilja, sve s nazivom Tamnica.[115] U svima je zabilježeno postojanje kamenih pragova i vrata koja su se zatvarala s unutarnje strane. Najvjerojatnije se radi o mjestima na koja su se ljudi sklanjali u slučajevima iznenadnih opasnosti. U spiljama najčešće nema nikakvih površinskih arheoloških ostataka na osnovi kojih bi se ovi objekti mogli preciznije datirati. Najizglednije je da potječu iz razdoblja osmansko-mletački ratnih sukoba koji su se odvijali u 16. i 17. stoljeću.

---

111 M. Lozo, Dvije kasnosrednjovjekovne nekropole, 141.

112 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 2, sv. Mate Ivanković (27. 7. 1897.)

113 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes).

114 Osim ove pećine, spominje jednu s nazivom Tavnica, smještenu na krškom području južno od zaselka Šaponje u Dobropaljcima, a dojavljeno mu je da na području Bjeline ima još nekoliko sličnih pećina s kamenim vratima: AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (2. 10. 1912.)

115 Vlado Božić, Speleološki objekti uz Zrmanju u funkciji čovjeka kroz povijest, u: *Zrmanja uokvirena kršem*, ur. Damir Magaš, Nina Lončar, Zadar, 2014., 39 – 40; Stjepan Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952., *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 4, Zagreb, 1955, 230 – 231; L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 70.

Zabilježena je zanimljiva narodna predaja o velikom kamenom križu koji se nalazi na području Kočevića u Gornjem Erveniku. Za spomenik se navodi da se na njemu nalazi uklesan ćirilični natpis i 1672. godina. Prema zabilježenoj narodnoj predaji, križ su bili odnijeli stanovnici zaselka Bukarice, smatrajući da će im donijeti sreću i napredak. Međutim, taj je njihov čin izazvao neželjeni učinak i uskoro su im počeli redom umirati kućne starješine. Zbog toga su križ vratili na izvorno mjesto i na taj se način odmah „srčba Božija umiri".[116] Ovaj je spomenik prvi zabilježio konzervator Alačević 1880. godine,[117] a dvadesetak godina kasnije ponovno ga spominje Marun, navodeći da se nalazi na lokalitetu *Starinsko Groblje* te da na sebi ima nečitljiv natpis.[118] Jelić se u nekoliko navrata interesirao za ovaj križ, ali bez većeg uspjeha, a ni prilikom njegova posjeta Erveniku nije ga uspio pregledati, najvjerojatnije zbog veće udaljenosti tog lokaliteta od središta mjesta. Spomenik se trenutno nalazi na istom lokalitetu u Gornjem Erveniku, a natpis na njemu još uvijek nije pročitan.[119]

Na području Donjeg Ervenika zabilježena je narodna predaja o zatrpanom bunaru koji se nalazio kod prapovijesne gradine Obruč ili Obruč Balaćov. Po toj predaji u podnožju je gradine postojao veliki bunar sa zdravom pitkom vodom. Taj je bunar pripadao *starom narodu* kojeg je s tog područja prognao drugi narod. Da bi se osvetili svojim progoniteljima, izbjegli stanovnici izvor su zatvorili volovskom kožom namazanom paklinom, a bunar zatrpali glinom, granama i kamenjem.[120] Zatvaranje izvora volovskom kožom čest je motiv usmenih predaja vezan za izgradnju mnogih bunara na području Bukovice, ali i cijelog dinarskog područja. U njima se odražava važnost koju su ti izvori imali na krškim područjima, koja su najčešće oskudijevala pitkom vodom. Vezivanje arheoloških ostataka uz *stari narod* uobičajena je i raširena pojava na čitavom prostoru dinarskog kulturnog areala, s tim da se na području Bukovice to staro stanovništvo najčešće označavalo terminom *Turci* ili rjeđe *Grci*.[121]

---

116 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

117 J. Alačević, Rovine antiche nel distretto politico di Benkovac, 88.

118 L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 237.

119 Kod ljudi podrijetlom iz zaselka Bukarice u Erveniku još uvijek je sačuvana narodna predaja o ovome spomeniku, uz koji su se vezivale samo negativne konotacije, zbog čega su ga mještani nastojali izbjegavati i nitko ga se nije usuđivao dotaknuti. Na lokalitetu su nekada bili vidljivi ostatci zidova za koje se vjerovalo da su pripadali nekadašnjem sakralnom objektu. Navedene mi je informacije priopćio Rajko Bukarica kojemu ovim putem iskreno zahvaljujem.

120 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Ervenik/Bukovica.

121 Jedna od glavnih karakteristika koja je pripisivana *starom narodu* je njihova nadnaravna snaga. To se očituje i u predajama vezanim za srednjovjekovne stećke u Žegaru i Biovičinu Selu, za koje se vjerovalo da su ih iz kamenoloma na glavama donijele žene pri tome predući kudjelju: AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik. O ovoj temi više vidi u radu: Matija Dronjić, Prilog istraživanja predaja o *starom narodu* na području Like i Podgorja, *Senjski zbornik*, sv. 39, Senj, 2012., 133 – 154.

Na istom je mjestu zabilježena i narodna predaja o ostatcima starih kuća u južnom podnožju lokaliteta Gradina – Gradina Romanić, koje su izgrađene za *paroha Končara*, kojega su seljani doveli iz Karina da im obavlja svećeničku službu. Navodi se da je svećenik držao *jako zloćudnih pasa* zbog kojih okolni stanovnici, posebno Kovačevići, nisu mogli obrađivati svoja polja. Zbog toga su svećenika preselili, dodijelili mu nove oranice i livade te mu sazidali novu kuću iz koje je potekao cijeli rod Končarevića u Erveniku.[122] Povijesni podatci ukazuju da je ova predaja utemeljena na stvarnoj povijesnoj ličnosti, pravoslavnom svećeniku Iliji Končareviću iz Karina.[123]

U tankoj bilježnici u kojoj je zapisana etnografska građa s područja Zelengrada i Medviđe, spominje se narodna predaja o srednjovjekovnoj utvrdi Zelengrad. O ruševinama ove utvrde do sad je zabilježeno više različitih narodnih predaja. Po ovoj je ona u prošlosti pripadala *banu Zelenu*, kojega je Stojan Janković prognao u *tursku zemlju*. Nakon toga selo su naselile tri obitelji, Mitrović, Veselinović i Gagić, od kojih je nastalo selo Zelengrad.[124]

Još je nekoliko lokaliteta iz novijeg razdoblja zabilježeno na području Bukovice. U terenskoj bilježnici iz 1912. godine Jelić je na području Nunićkog gaja skicirao suhozidnu poljsku kućicu (bunju), četvrtastog tlocrta i kupolastog krova, koje lokalno stanovništvo naziva *kućerica*.[125] Na drugom mjestu, na pojedinačnom listu papira, opisuje se *starinski bunar* koji se naziva Jezero ili Turski bunar (Sl. 13). Bunar je zidan tehnikom suhozida i ima rijedak oblik s kupolom i otvorom na vrhu. Nalazio se u blizini nekoliko rimskih cesta koje su s područja Mokrog Polja

---

122 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

123 Na području katastarske općine Donji Ervenik 1709. godine popisan je svećenik Ilija Končarović pok. Todora, kao jedini nosilac toga prezimena u Erveniku. Istovremeno su na području Karina bili popisani svećenici Ilija Končarović i Marko Končarović s obiteljima: Marko Rimac, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, *Treći dio*: *Gornji kotar*, Zadar, 2012., 160 – 161, 322 – 323. Iz ovih se podataka može zaključiti da je paroh Končarević doista došao iz Karina obavljati svećeničku službu i da su iz njegove obitelji, koja se preselila malo kasnije, potekli svi Končarevići u Erveniku. Uvidom u mletačke katastarske karte za selo Donji Ervenik vidljivo je da su početkom 18. stoljeća na danas nenastanjenom području u južnom podnožju Gradine (Gradina Romanić) postojale tri obiteljske kuće, od kojih je jedna bila dodijeljena svećeniku (označena natpisom *Poppo*). Istovremeno je područje na kojemu se danas nalazi zaselak Končarevići bilo nenastanjeno: HR-DAZD, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 151, fol. V i VII.

124 AMS, Arhiv Jelić, *XXIII. Narodno blago. folklor*, kut. 1, Gradivo za prilog k folklorističkom zborniku Jug. akademije u Zagrebu (bilježnica). Narodna predaja po kojoj je cijelo selo Zelengrad nastalo od tri kuće većim je dijelom utemeljena na povijesnim činjenicama. Naime, početkom 18. stoljeća na području današnjeg sela Zelengrad bilo je naseljeno desetak obitelji, a među njima su se nalazile obitelji kojima su na čelu bili Dragola Veselinović, Bajo Mitrović i Miloš Gagić. Upravo se od te tri obitelji razvila većina zelengradskih zaselka, dok su se nosioci ostalih prezimena uglavnom iselili ili izumrli: Marina Jurjević, Šime Vrkić, *Zelengrad – Crtice iz povijesti*, Katalog izložbe, Obrovac, 2020., 35 – 52.

125 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 1, Bukovica – Skradin 1912 (notes), 29. 10. 1912.

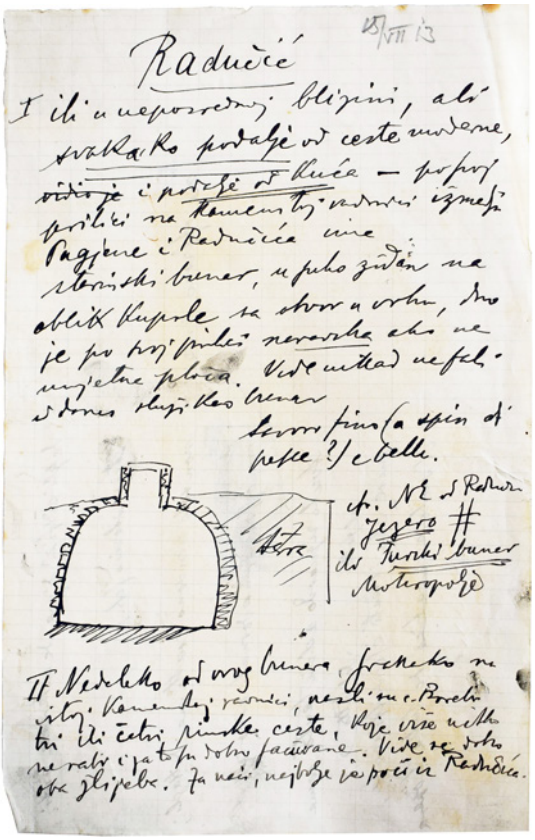

Slika 13. Crtež starog bunara na krškom predjelu između Mokrog Polja i Radučića (izvor: AMS, Arhiv L. Jelić, XII. *Sjeverna Dalmacija*, kut. 3).

i Radučića vodile preko široke krške kose prema Pađanima.[126] Bunar se nalazi na granici katastarskih općina Mokro Polje i Radučić, na lokalitetu koji je na suvremenim topografskim kartama označen hidronimom Jezero. Na terenu još uvijek postoje ostatci zatrpanog bunara koji mještani Mokrog Polja nazivaju Bunarić.[127]

U sačuvanoj se građi može naići na više drugih narodnih predaja koje su još uvijek bile žive početkom 20. stoljeća. Tako se za danas nepoznati arheološki lokalitet kod zaselka Macure u Kistanjskom polju vjerovalo da je na tom mjestu postojao grad u kojemu su se krunila trojica careva.[128] Jelić u malenom notesu bilježi zanimljivu narodnu predaju o nastanku imena sela Varivode i Smrdelje, koju je saznao od Ardalića.[129] Ova je pučka etimologija zanimljiva jer uključuje arheološke ostatke iz rimskog razdoblja koji su dosta brojni na tom području. Po tome tumačenju u Varivodama se nalazilo rimsko kupalište iz kojega se prljava voda slijevala podzemnim cijevima prema susjednom selu, koje je zbog njezina neugodnog mirisa dobilo ime Smrdelje.

[126] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3. Radučić (list).
[127] Zahvaljujem Željku Vejnoviću iz Mokrog Polja na informacijama vezanim za ovaj lokalitet.
[128] AMS, Arhiv Jelić, II. Korespondencija, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (1. 10. 1912.).
[129] AMS, Arhiv Jelić, II. Korespondencija, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (4. 10. 1912.).

ZAKLJUČAK

Rukopisna ostavština koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu otkriva Luku Jelića kao jednog od pionira u istraživanjima povijesti Bukovice. Brojne zabilješke, prijepisi, crteži, pisma, razglednice i fotografije svjedoče da je on na razne načine dolazio do informacija vezanih za to slabo poznato i neistraženo područje. Jelić sam nije bio u mogućnosti provesti niti jedno arheološko iskopavanje na području Bukovice, za što je glavni razlog bila veća udaljenost tog područja od Zadra u kojemu je najduže živio i radio. Taj je nedostatak nadoknađivao na druge načine, prije svega arhivskim i terenskim istraživanjima. Najznačajnije terensko istraživanje je ono provedeno tijekom jeseni 1912. godine, kada je uspio obići veći broj bukovičkih sela. Najznačajniji mu je suradnik na tom području bio Vladimir Ardalić iz Đevrsaka, s kojim se neko vrijeme dopisivao planirajući daljnja istraživanja i obnovu utvrde Zečevo. Sačuvane bilješke ukazuju da je Jelić najviše pažnje posvećivao antičkim i srednjovjekovnim arheološkim lokalitetima, posebno onima koji su se mogli povezati s poznatim povijesnim podatcima, ali zbog oskudnosti tih podataka to je često činio nekritički. Može se zaključiti da je Jelićevo istraživanje područja Bukovice ostalo u početnoj fazi ili u najboljem slučaju nedovršeno, o čemu najbolje svjedoči činjenica da je većina prikupljenih podataka ostala nepoznata i neobjavljena.[130]

[130] Ovaj rad sufinancirali su Hrvatska zaklada za znanost i Sveučilište u Zadru projektom Kulturni krajolik – model valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine – ProHeritage (UIP-2017-05-2152).

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića.

Hrvatska – Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD), Zadar, fond 382.

Mapire - The Historical Map Portal, Habsburg Empire - Cadastral maps, posjećeno 5. studenog. 2020., https://mapire.eu/en/map/cadastral/

Republika Hrvatska, Državna geodetska uprava, Katastarska općina Ervenik Donji, posjećeno 10. studenog. 2020., https://www.katastar.hr//

LITERATURA:

Abramić, Mihovil, Colnago, Anton, Untersuchungen in Norddalmatien – I. Strassenforschung, II. Kleine Untersuchungen in Krupa und Medvidje, *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts*, vol. XII., Wien, 1909., 13 – 112.

Alačević, Josip (D. A . . . . . CH), Rovine antiche nel distretto politico di Benkovac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, god. II, br. 1 – 3, Split, 1879., 10 – 12, 28 –29, 39 – 42.

Alačević, Josip (D. A . . . . . CH), Rovine antiche nel distretto politico di Benkovac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, god. III, br. 5 – 6, Split, 1880., 72 – 74, 88 – 90.

Antoljak, Stjepan, Bukovica u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, vol. 30, no. 17, Zadar, 1990. – 1991., 143 – 158.

Bešlagić, Šefik, Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 21, Zadar, 1974., 57 – 89.

Botica, Ivan, *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Zagreb, 2011.

Božić, Vlado, Speleološki objekti uz Zrmanju u funkciji čovjeka kroz povijest, u: *Zrmanja uokvirena kršem*, ur. Damir Magaš, Nina Lončar, Zadar, 2014., 38 – 53.

Buttler, Werner, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-germanischen Kommission*, vol. 21, Frankfurt am Main, 1933., 183 – 198.

Buttler, Werner, Ausgrabung eines prähistorischen Grabhügels bei Ervenik, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. L, Split, 1932., 354 – 364.

Campadelli, Alessandro, Kastrum Burnum: između starih iskopavanja i novih istraživanja, *Archaeologica Adriatica*, vol. 5, no. 1, Zadar, 2011., 33 – 64.

Colnago, Anton, Arheološka iznašašća u Obrovačkoj okolici, *Smotra dalmatinska – La Rassegna Dalmata*, god. XVI, br. 31, Zadar, 1903. (18. 4. 1903.)

Colnago, Anton, Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts*, vol. XVIII, Wien, 1915., 175. – 188.

Delonga, Vedrana, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 14, Split, 1984., 259 – 283.

Desnica, Boško, *Stojan Janković i uskočka Dalmacija. Izabrani radovi*, ur. Srđan Volarević, Beograd, 1991.

Desnica, Boško, Arheološki muzej u Obrovcu, *Narodna starina*, vol. 12, no. 30, Zagreb, 1933., 69.

Dronjić, Matija, Prilog istraživanja predaja o *starom narodu* na području Like i Podgorja, *Senjski zbornik*, vol. 39, Senj, 2012., 133 – 154.

Dubolnić Glavan, Martina, Maršić, Robert, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, Katalog izložbe, Zadar, 2019.

Glavičić, Miroslav, Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv.* 27, ur. Anita Libernjak, Domagoj Tončinić, Zagreb, 2011., 289 – 313.

Gunjača, Stjepan, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 1, Zagreb, 1949., 279 – 294.

Gunjača, Stjepan, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952., *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 4, Zagreb, 1955, 221 – 234.

Hafizović, Fazileta, Prilog historiji Gazi Husrev-begovog vakufa – nahija Kožulova u livi Krka, *Znakovi vremena*, vol. 11, br. 39 – 40, Sarajevo, 2008., 180 – 199.

Jelić, Luka, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. 10, Sarajevo, 1898., 539 – 541.

Jelić, Luka, Lički sandžakat i postanje mletačke krajine, *Narodni koledar*, sv. 36, Zadar, 1898., 78 – 115.

Juric, Ante, *Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu*, Skradin, 2004.

Jurjević, Marina, Vrkić, Šime, *Zelengrad – Crtice iz povijesti*, Katalog izložbe, Obrovac, 2020.

Karbić, Damir, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred*, doktorska disertacija, Budimpešta, 2000.

Klaić, Vjekoslav, *Acta Keglevichiana annorum 1322. – 1527.*, Monumenta spectantia historium slavorum meridionalium volumen XLII, Zagreb, 1917.

Klarić, Mate, Obrovac sredovječnih isprava (od X – XIV vijeka), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 16, no. 1, Zagreb, 1935., 19 – 56.

Kumir, Marino, „Ni seljak – ni gospodin": Vladimir Ardalić, povjerenik i počasni utemeljitelj Hrvatskog starinarskog društva, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 44 – 45, Split, 2017. – 2018., 307 – 348.

Kušer, Zrinka, *Neumorni istraživač Radivoj Simonović (1858. – 1950.)*, Katalog izložbe, Samobor, 2019.

Lozo, Marijan, Dvije kasnosrednjovjekovne nekropole u Bukovici – prilog topografiji stećaka u Bukovici, *Starohrvatska prosvjeta,* vol. III, no. 37, Split, 2010., 135 – 145.

Magaš, Damir, Geografske odrednice nastanka karte Matea Pagana: Cijeli okrug Zadra i Šibenika (Tutto el Contado di Zara et Sebenicho), u: *Triplex Confinium (1500. – 1800.)*, ur. Drago Roksandić et al., Split – Zagreb, 2003., 13 – 27.

Marun, Lujo, *Starinarski dnevnici* (prepisala i za tisak priredila Maja Petrinec), Split, 1998.

Milošević, Ante, Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 27, Split, 2000., 313 – 341.

Petricioli, Ivo, Zoranićeve „deželje" na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, vol. XVIII, no. 5, Zadar, 1969., 523 – 529.

Rimac, Marko, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, *Treći dio*: *Gornji kotar*, Zadar, 2012.

Šeparović, Tomislav, Uroda, Nikolina, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 2009.

Suić, Mate, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od Oslobođenja do 1959. godine, *Diadora*, sv. 1, Zadar, 1959., 197 – 212.

Upraviteljstvo Hrvatskog starinarskog družtva, Pitanja na sve prijatelje domaćih starina i hrvatske povijesti, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. I, no. 1, Zagreb – Knin, 1895., 54 – 55.

Wilkes, John Joseph, Boundary Stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik*, vol. 25, Ljubljana, 1976., 258 – 274.

Šime Vrkić

ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF BUKOVICA IN THE MANUSCRIPTS OF LUKA JELIĆ

SUMMARY

The paper gives an overview of legacy of historian and archaeologist Dr Luka Jelić (1864-1922) in form of manuscripts pertaining to the area of Bukovica, preserved in the Archeological Museum of Split. His legacy is mostly comprised of different transcripts, notes, drawings, letters, postcards and photographs made during his years-long archival and field research. These records help define Jelić as a pioneer into research of a little-known and unexplored territory of Bukovica. Jelić was not able to carry out a single archaeological excavation due to spatial isolation of the area and a greater distance from Zadar where he lived and worked. His recorded material testifies that he actively followed and occasionally visited archaeological excavations that were under way in antique sites of Cvijina Gradina hillfort in Kruševo and Burnum in Ivoševci. Unable to carry out his own archaeological surveys, he relied on archival research and field surveys, namely the area around Obrovac that he visited on multiple occasions. The most prominent among his field surveys was the one carried out during the autumn of 1912, when he investigated a number of archaeological sites in the eastern part of Bukovica. He collected the data in his small notebook (*Bukovica – Skradin 1912*) which reveals a wide range of his interests, from archaeological sites from the period of Ancient History to the Modern Age all the way to contemporary toponyms.

During his research, Jelić could rely on the help of only a handful of intellectuals from Bukovica, Mate Ivanković from Ervenik and Vladimir Ardalić from Đevrske in particular. There are several records written by Ivanković in his legacy that contain information on approximately 20 archaeological sites in Ervenik and its immediate surroundings. Jelić established a more serious collaboration with Ardalić and planned to carry out an archaeological excavation and rennovation of Zečevo fort so it could be later used in tourism. There are 26 letters containing information relevant to the archaeological topography of Bukovica that testify to their collaboration.

Although his collection of handwritings contains information on archaeological sites pertaining to different time periods, it is safe to assume that Jelić paid most attention to sites he could connect to known historical data. Those were namely medieval fortresses that he tried to describe in as much detail as possible; he would often sketch their remains and search for parallels with known historical and archival information. Given the scarcity of historical data pertaining to Bukovica territory, he would often uncritically draw parallels and come to wrong conclusions. However, we must bear in mind that those were working sketches and not published papers.

Keywords: Archaeological Museum in Split, Luka Jelić, Bukovica, Vladimir Ardalić, Cvijina Gradina hillfort, Burnum, Gornji and Donji Ervenik, Zečevo.

LUKA JELIĆ I ZADARSKO OTOČJE[1]

Tomislav Fabijanić
Odjela za arheologiju, Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

Znanstvenoj javnosti Luka Jelić najpoznatiji je po svojim istraživanjima u sjevernoj Dalmaciji, napose u Ninu i Biogradu n/M, koja su temelj i za suvremena istraživanja tih hrvatskih kraljevskih gradova. Međutim, njegovoj eruditskoj strasti nisu izmaknuli ni jadranski otoci. U članku se daje prikaz njegovih zapisa o zadarskom arhipelagu s naglaskom na one koji se dotiču arheoloških tema. Gdje je to moguće, Jelićeve ideje uspoređuju se s današnjim znanstvenim spoznajama.

Ključne riječi: Luka Jelić, sjeverna Dalmacija, otoci, zadarski arhipelag, arheologija.

Luka Jelić[2] nesumnjivo spada u red začetnika izučavanja naše prošlosti bez čijeg bi pionirskog opusa poznavanje hrvatske nacionalne i zavičajne povijesti danas bilo kudikamo oskudnije. Znanstvenoj i stručnoj javnosti don Luka Jelić najpoznatiji je po svojim aktivnostima u sjevernoj Dalmaciji, napose u Ninu i Biogradu n/M, koja su i danas temelj za istraživanja tih hrvatskih kraljevskih gradova.

Jelićev znanstveni rad obilježavaju neki metodološki aspekti koji su *conditio sine qua non* moderne znanosti, a koje je on primjenjivao prije više od jednog stoljeća (primjerice interdisciplinarnost, izrada tehničke dokumentacije, intenzivan terenski rad, itd.)[3] što njegovo djelo čini relevantnim i danas. S obzirom na opseg Jelićevih aktivnosti, njegovo obrazovanje i objavljeni znanstveni opus te iznimno bogatu rukopisnu ostavštinu,[4] iznenađuje činjenica da njegov rad i

---

1 Na Međunarodnom znanstvenom skupu *Luka Jelić (1864. – 1922.), istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog rada* održali smo izlaganje naslovljeno *Luka Jelić i jadranski otoci*. Međutim, prilikom pisanja ovoga članka pažnju smo usmjerili samo na zadarske otoke, dijelom zbog osobnih znanstvenih preokupacija, a dijelom i zbog ograničenosti opsega teksta.

2 Na ovome mjestu nije potrebno donositi biografske i bibliografske podatke o Luki Jeliću jer je to već učinjeno više puta. Čitatelja se upućuje na slijedeći recentni naslov i literaturu navedenu u njemu: Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, Zadar, 2019.

3 O osnovnim osobinama Jelićeva znanstvenog rada vidi M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja*, 22 – 27. Što se arheologije tiče, i danas je aktualan Jelićev stav da se treba usmjeriti na istraživanja područja i lokaliteta od velikog znanstvenog interesa te da je ponekad bolje spomenike ostaviti pod zemljom i čekati neka povoljnija vremena za njihovo istraživanje (Luka Jelić, *Contributo alla storia d'arte in Dalmazia: critiche, recensioni ed osservazioni alle pubblicazioni degli a. 1910 e 1911*, Zadar, 1913., 118).

4 Jelićeva biblioteka i osobna arhiva nalaze se u Arheološkom muzeju u Splitu (dalje AMS).

doprinos nisu bili adekvatno valorizirani.[5] Navedeno nipošto ne znači da nije bilo interesa za osobu i opus don Luke Jelića, međutim osim kraćih osvrta na njegov život i rad, prvi od kojih je proizašao iz pera Grge Novaka tek 1971. godine,[6] najopipljivije mu priznanje znanstvene zajednice njegova je bista postavljena 1969. godine u perivoju tadašnjeg Instituta JAZU u Zadru (današnjeg Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru; autor biste je Ratko Petrić). Nažalost, sve do održavanja znanstvenog skupa u Zadru 2019. godine sveobuhvatnog interdisciplinarnog razmatranja Jelićeva položaja u našoj znanosti nije bilo. Stoga ne iznenađuje da Jelić nije prepoznat ni u drugim društveno-političkim životnim sferama o čemu svjedoči i činjenica da njegovim imenom u ovom trenutku nije

---

5 O razlozima za takvo stanje teško je meritorno suditi na ovom mjestu, ali bi korijene možda mogli pronaći još za Jelićeva života, primjerice u dvije crtice iz odnosa s druga dva velikana naše arheologije. Nakon plodonosne suradnje s don Franom Bulićem (s kojim je i rodbinski blisko povezan, naime, Bulić je Jelićev ujak) uslijedit će njihov znanstveni razlaz isprovociran Bulićevim ispravnim zaključcima o najranijoj povijesti splitske crkve (Nenad Cambi, Frane Bulić, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, ur. Jelena Hekman, Zagreb, 2009., 213). Fra Lujo Marun u svojim *Starinarskim dnevnicima* u par se navrata nimalo biranim riječima osvrće na Jelićevu „nepomirljivu ćud" i „spletke" te se grozi „nad nečuvenim nemarom čuvanja" spomenika s Jelićevih iskapanja u Biogradu n/M (Radomir Jurić, Fra Lujo Marun u zadarskom kraju, u: *Zbornik o Luji Marunu*, ur. Željko Tomičić, Ante Uglešić, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., 73 – 74). U tom kontekstu indikativan je stav uglednog arheologa Dasena Vrsalovića iz 1979. godine koji spominjući Jelićev rad u Ninu kaže da je Jelić „...u interpretaciji povijesno-arheološke problematike, npr. u pitanju podrijetla arhitektonskih i skulpturalnih spomenika,...često skretao sa znanstvenih putokaza" (Dasen Vrsalović, *Srednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj. Prvih sto godina 1878. – 1978.*, Zagreb, 2013., 16). Svemu tomu možda je razlog to što je Jelić bio „neosporni učenjak, ali prebujne mašte", kako to primjećuje Ivan Ostojić, jedan od Jelićevih biografa (Ivan Ostojić, Don Luka Jelić – život i djela, *Zbornik Kačić*, sv. 11, Split, 1979., 291). Isti autor prenosi i riječi poznatog povjesničara i arheologa Lovre Katića, inače jednog od Jelićevih učenika, koji kaže da je Jelić „...u svojoj duši bio pjesnik. I više nego pjesnik – fantasta." (I. Ostojić, Don Luka Jelić, 295). Sasvim je moguće da su takvi stavovi bili razlogom za višedesetljetnu neadekvatnu zainteresiranost znanstvene i stručne javnosti za lik i djelo don Luke Jelića. Zanimljiv je i njegov tretman u zborniku *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, ur. Jelena Hekman, Zagreb, 2009. Luka Jelić se na 658 stranica toga Zbornika spominje 15 puta iako u velikoj većini slučajeva samo uzgred dok mu je nešto više pažnje posvećeno samo prilikom opisa historijata Arheološkog muzeja u Zadru (usp. Radomir Jurić, Arheološki muzej u Zadru, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, ur. Jelena Hekman, Zagreb, 2009., 329 – 331). Naravno, postoje i dijametralno suprotni osvrti na Jelićev značaj, pa ga tako Šime Batović naziva „jednim od najplodnijih, najsvestranijih i najznačajnijih hrvatskih arheologa i povjesnika uopće" koji je „započeo, a dobrim dijelom i riješio, pojedine temeljne zadatke naše prošlosti i kulture" (Šime Batović, Luka Jelić, *Zadarska smotra*, sv. 41, br. 4/5, Zadar, 1992., 250 – 253).

6 Grga Novak, O životu i radu Luke Jelića, u: *Proslava 900-godišnjice Krešimirove darovnice o našem moru (1069-1969), Posebna izdanja Instituta JAZU u Zadru*, ur. Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1971., 36 – 38. I Novak spominje da se Jelić služio „fantazijom", ali i da su novija istraživanja pokazala da su „mnogi njegovi naoko čudni zaključci imali svoje opravdanje" (G. Novak, O životu i radu Luke Jelića, 37).

nazvan ni jedan javni prostor (primjerice, ulica ili trg) u nekom od četiri najveća hrvatska grada.[7]

U Zadru, glavnom gradu austro-ugarske Kraljevine Dalmacije, Jelić boravi i radi više od dva desetljeća (od 1893. do 1917.) pa ne čudi da njegovoj eruditskoj strasti nisu izmaknuli ni zadarski otoci,[8] velik dio kojih je obišao postajući tako jednim od prvih istraživača koji se sustavno i iz znanstvenih pobuda bavio tim područjem. Po podatcima iz objavljene literature i neobjavljenih rukopisa vidljivo je da je obišao niz zadarskih otoka i otočića posvetivši im više ili manje pažnje. Riječ je o sljedećim otocima: Pag, Maun, Vir, Olib, Silba, Sestrunj, Molat, Ugljan, Pašman, Vrgada, Dugi Otok, Rava te Sv. Katarina i Babac kod Biograda n/M, a posjećuje i kornatski arhipelag.[9] Priroda Jelićevih podataka o navedenim otocima vrlo je raznolika. Među rukopisima pronalaze se opširni zaokruženi tekstovi o pojedinim mjestima ili temama, prijepisi povijesnih izvora, otisci uzeti s kamenih spomenika, ali i razni terenski dnevnici i terenske zabilješke vjerojatno pisane „s nogu". Nažalost, tek manji dio njegovih zaključaka bit će objavljen u tadašnjoj znanstvenoj ili stručnoj literaturi dok će većina ostati zabilježena samo u rukopisnoj ostavštini koja će kasnije rijetko biti korištena.[10]

Raspravljajući o Jeliću važno je primijetiti da se njegov znanstveni i stručni interes nije zadržao samo na arheološkoj, povijesnoj, umjetničkoj i etnološkoj baštini netom navedenih otoka, nego je razmatrao i njihov potencijal za razvoj turizma. S obzirom na povijesno-ekonomski trenutak u kojem se Republika Hrvatska danas nalazi, spomenimo da je upravo Jelić bio inicijator okupljanja zadarskih intelektualaca radi promidžbe turizma u gradu Zadru i Dalmaciji, i to u

---

7 Letimičnim pregledom podataka s internetskog servisa Google Maps dolazi se do zaključka da su imenom don Luke Jelića nazvane ulice u rodnom mu Vranjicu te u Zadru, Biogradu n/M i Ninu (posjećeno 5. 10. 2023.).

8 Zemljopisni okvir ovoga rada definira podjela predložena u Josip Faričić, *Geografija sjevernodalmatinskog otočja*, Zagreb, 2012., 107, po kojoj zadarski arhipelag obuhvaća sljedeće otočne skupine: pašku (Pag, Maun, Škrda, Vir), silbansku (Premuda, Silba, Olib), molatsku (Škarda, Ist, Molat, Tun Veli), sestrunjsku (Sestrunj, Rivanj), ugljansko-pašmansku (Ugljan s Ošljakom i Galevcem, Pašman, Vrgada), dugootočku (Dugi otok, Zverinac, Lavdara Vela, Katina) i iško-ravsku (Iž, Rava). Iako kornatski arhipelag leži izvan ovako definiranog okvira, njemu će se ipak posvetiti dužna pažnja u daljnjem tekstu (za razloge djelomičnog uključivanja kornatskog otočja u ovaj rad vidi fusnotu 48).

9 Inače, Jelić se bavi i drugim jadranskim otocima poput Krka, Raba, Ilovika, Murtera i Zlarina, međutim oni leže izvan geografskog obuhvata ovog rada. Posebno je bogata Jelićeva rukopisna ostavština vezana uz otok Rab.

10 Rukopisna Jelićeva građa vezana uz zadarske otoke nalazi se u AMS, Arhiv Luke Jelića (dalje Arhiv Jelić), *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3, 4 i 5. te AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, sv. 2. Naravno, to ne znači da se u obilju Jelićeve neobjavljene građe ne bi mogao pronaći još poneki podatak o zadarskim otocima (usp. fusnote 73 i 74), ali za potrebe pisanja ovoga rada korištena je mahom građa iz netom navedenih cjelina.

vrijeme kada je turizam kao gospodarska grana kod nas bio u samim začetcima[11] za koje su, uostalom, impuls davali poduzetnici iz Beča i Praga, a ne lokalno stanovništvo. U tom smislu njegovi napori nisu ostali samo na teoretiziranju, nego je 1899. godine aktivno sudjelovao u osnivanju Planinarsko-turističkog društva „Liburnija" čije se područje rada protezalo na čitavu dalmatinsku Hrvatsku. Između ostalih aktivnosti, Društvo je u zakup dobilo Ćokovac na Pašmanu, utvrdu sv. Mihovila na Ugljanu, pa čak i tvrđavu Klis te Lovrijenac u Dubrovniku radi uređenja „turističkih stanica".[12] Na zadarskim otocima Društvo je za turističke posjete 1900. godine započelo i s uređivanjem spilje Strašna peć na Dugom Otoku.[13]

O dubokoj uključenosti u aktualna zbivanja tadašnjeg vremena svjedoči i Jelićev znanstveni doprinos žestokim raspravama o korištenju glagoljskog bogoslužja u Rimokatoličkoj crkvi, kao i o Zavodu sv. Jeronima u Rimu pri čemu svojim objavljenim djelima jasno potkrepljuje hrvatsko stanovište u temama koje su izazivale i značajnu međunarodnu pozornost,[14] a čime ujedno pokazuje i veliku razinu intelektualne hrabrosti.[15] U tome smislu, kapitalno Jelićevo djelo je *Fontes*

---

[11] Zanimljiva crtica koja govori o stupnju razvijenosti zadarskog turizma u to doba je podatak da su u lokalnim novinama *Smotra dalmatinska/La Rasegna Dalmatica* bila objavljivana imena gostiju gradskih hotela *Al vapore* i *Grand hotel* (konzultirano je godište 1901. spomenutog časopisa).

[12] Za više podataka o Planinarsko-turističkom društvu „Liburnija" i Jelićevoj ulozi u njegovu stvaranju i radu usp. Vjekoslav Maštrović, *Prvi turistički savezi u Dalmaciji g. 1899. i 1909.*, Zadar, 1960., 10 – 25. Luka Jelić je bio prvi tajnik Društva (potom i član znanstvenog odbora). Temeljem aktivnosti Društva, jasno je da se i u to doba jasno razabirala važnost sinergije turizma i brige za kulturno-povijesnu i arheološku baštinu.

[13] O samoj pećini bit će više riječi u daljnjem tekstu, ali na ovom mjestu spomenimo samo da se u literaturi navodi da je i sam Franjo Josip I. 1904. godine posjetio Strašnu peć (M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja*, 78), a isti se podatak može pronaći i na internetu (https://strasnapec.com/, posjećeno 8. 4. 2024). Zapravo je riječ o lokalnoj tradiciji koja postoji među mještanima Savra (Damir Magaš, Maša Surić, Contribution to the knowledge about speleological features of the Dugi otok island, *Spelaelogia Croatica*, sv. 6, Zagreb, 2005., 12). U konzultiranim izvorima nismo pronašli podatke o takvom događaju, a teško je vjerovati da posjet samoga Cara ne bi ostavio dubljega traga. Stoga smo skloni vjerovati da navedena tradicija možda ne odgovara stvarnosti, međutim njezino postojanje moglo bi sugerirati na to da je do posjeta Strašnoj peći neke istaknute ličnosti uistinu i došlo. Na ovom bi se mjestu oprezno predložilo da je možda riječ o nadvojvodi Franji Ferdinandu (1863. – 1914.), od 1896. prestolonasljedniku carsko-kraljevskog trona, koji je početkom 20. stoljeća više puta boravio u Dalmaciji, pa tako i na zadarskom području (Franjo Ferdinand boravi u Dalmaciji 1899., 1903., 1905., 1906., 1907. itd.; Stanko Piplović, Nadvojvoda Franz Ferdinand u Dalmaciji i Istri, *DG Jahrbuch*, sv. 24, Osijek, 2017.; iako se na citiranom mjestu ne spominje njegov posjet Dugom otoku, smatramo da je riječ o pitanju koje tek treba istražiti).

[14] Slavko Kovačić, Dr. don Luka Jelić, profesor bogoslovnog učilišta dalmatinskih biskupija i crkveni povjesničar, *Hrvatska obzorja*, sv. 2, br. 3, Split, 1994., 642 – 644.

[15] Hrabrost je u datim okolnostima svakako bila potrebna jer su protivnici slavenskog bogoslužja bile kako austro-ugarske vlasti, tako i zadarski nadbiskupi Maupas i Rajčević (o problematici glagoljaštva u Dalmaciji vidi Marijo Reljanović, Enciklika *Grande Munus* i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 43, Zadar, 2001., 355 – 374) dok su se hrvatskim interesima glede Svetojeronimskog zavoda suprotstavljali talijanska, mađarska, ruska i crnogorska diplomacija (usp. prethodnu fusnotu).

historici liturgiae glagolitico-Romanae a XIII ad XIX saeculum objavljeno na Krku 1906. godine, u kojemu kronološki popisuje njemu poznate "glagoljske natpise i dokumente" koji potječu iz Dalmacije, Istre, Kvarnera, ali i iz Bosne, Hercegovine, Crne Gore itd., navodeći, naravno, i glagoljsku ostavštinu sjevernodalmatinskih otoka, primjerice brevijare i misale (ili njihove dijelove) te oporuke i ine dokumente iz Tkona, Ugljana, Brbinja, Zaglava, Sali, Pašmana, Banja i Vlašića.[16]

U netom spomenutom djelu Jelić donosi i niz kamenih glagoljskih natpisa sa zadarskih otoka, a za dio njih podatke možemo pronaći i u njegovoj rukopisnoj ostavštini.[17] Među njima vrlo je ilustrativan primjer glagoljskog natpisa s otoka Oliba, na kojemu se spominje obnova tamošnje župne crkve 1596. godine, i to zbog činjenice da je natpis danas izgubljen, a za podatke o njegovu postojanju zahvalnost dugujemo upravo Jeliću koji ga je vidio i prepisao najvjerojatnije 1903. godine.[18] Upravo taj, naoko skroman primjer pokazuje koliki je značaj istraživača poput njega i njegovih suvremenika koji počesto donose podatke o nalazima i/ili lokalitetima koji danas više ne postoje ili nisu prepoznatljivi u krajoliku. Prethodno spomenuti natpis Jelić je prepisao grafitnom olovkom na jedan list „običnog" papira, a na sličan način prepisuje i glagoljski natpis s nadgrobne ploče Antona Bogdanića, priora benediktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu u Tkonu na otoku Pašmanu,[19] koji je umro 1531. godine.

Upravo je području **Tkona** na **Pašmanu** Jelić posvetio veliku pažnju. U župnoj crkvi sv. Tome Apostola[20] prislanjanjem vlažnog papira uzima otiske s crkvenog zvona koje je 1391. godine dao izliti Petar II., opat samostana na Čokovcu,[21] a na kojemu se nalaze grb opata Fridrika Jurjevića i trolatični ljiljan u kružnici.[22]

---

16 Ostavštinu don Luke Jelića vezanu uz glagoljicu nedavno je obradio Mate Bobanović (Mate Bobanović, Glagoljaška ostavština Don Luke Jelića, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić, Grozdana Franov-Živković, Zagreb – Zadar, 2020.).

17 Jelićeva rukopisna građa vezana uz glagoljicu izdvojena je u posebnu cjelinu: AMS, Arhiv Jelić, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica*.

18 M. Bobanović, Glagoljaška ostavština, 118 – 119; M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja*, 30, sl. 24.

19 M. Bobanović, Glagoljaška ostavština, 122 – 123.

20 Jelić crkvu dosljedno titulira kao sv. Mariju koja i jest jedna od srednjovjekovnih titulara crkve. Inače, oltarna slika na glavnom oltaru župne crkve prikazuje upravo sv. Mariju, a Jelić ju posebno ističe smatrajući je vrlo starom i datirajući je u 12. stoljeće „ako ne još i dalje" (Luka Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. III, Zagreb, 1898/99., 106). Sliku je zapravo izradio Petar Jordanić oko 1500. (Emil Hilje, Radoslav Tomić, *Slikarstvo. Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2006., 200 – 201), međutim u Jelićevo je doba slika najvećim dijelom bila prekrivena zavjetnim darovima, tj. nakitom (vidljiva je bila samo glava i dio odjeće), pa on smatra da bi se o datiranju moglo suditi tek nakon što bi se nakit uklonio. Crkva se danas mahom titulira kao crkva sv. Tome apostola koji se kao titular navodi od 13. stoljeća (Vesna Jakić-Cestarić, Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XII. stoljeća, *Pašmanski zbornik*, Zadar, 1987., 141).

21 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3.

22 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 106 – 107.

Crteže sa spomenutog zvona Jelić donosi i u svom i danas često citiranom radu o biogradskom primorju, objavljenom davne 1899. godine.[23] Podaci o dotičnom zvonu danas su nam dostupni isključivo zahvaljujući Jeliću jer je samo zvono uništeno u 2. svjetskom ratu.[24] Tkonsku župnu crkvu Jelić smatra „sredovječnom" u osnovi te navodi i njezin inventar koji smatra jedinim ostatkom nekadašnje „bogate rogovske riznice".[25] U radu iz 1899. godine Jelić donosi obilje povijesnih podataka o samostanu na Ćokovcu (Slika 1), među kojima i popis dokumenata koji se odnose na samostan, a nalaze se u Zadru. Jelić se, međutim, ne odlučuje u tom članku donijeti i popis dokumenta koje je pregledao u župnom arhivu u Tkonu smatrajući ih „manje važnim", pa donosi samo kratak opći opis sadržaja toga arhiva.[26] S obzirom na starije „plohorezbe", tj. predromaničke spolije uzidane u zidove samostanskih zgrada, Jelić opravdano pretpostavlja da je on stariji od 14. stoljeća, smatrajući da njegovi najstariji dijelovi potječu iz 11. stoljeća kada se, uostalom, crkva sv. Kuzme i Damijana prvi put spominje.[27]

---

23 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 105.

24 Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima,* sv. 2., Split, 1964., 233.

25 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice,106 – 107.

26 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 88. Jelićevi prijepisi nekih od dokumenata i njihov popis nalaze se u AMS, (Arhiv Jelić), *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3.

27 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 103. Osim tih ulomaka, treba spomenuti da se na Ćokovcu, u omanjoj arheološkoj zbirci, nalazi dvadesetak ulomaka ranosrednjovjekovne kamene plastike (i nekolicina ranokršćanskih) koji Jeliću nisu poznati. Oni, po svemu sudeći, potječu upravo s tog položaja, a otkriveni su tijekom radova obnove samostana koji su se provodili od 1956. godine. O tome svjedoče dnevnik i fotografije o. Benedikta Celegina (za opis Dnevnika vidi Ora Mušćet, *Konzervatorsko-restauratorski radovi na benediktinskom samostanu sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu*, diplomski rad, Zagreb, 2019.). Da je tomu tako osvjedočili smo se i osobno uvidom u ostavštinu o. Celegina koja se čuva na Ćokovcu. Pavuša Vežić smatra da ulomci iz zbirke na Ćokovcu potječu s lokaliteta Poljane u Tkonu (nije, međutim, jasno na koje ulomke točno misli, na sve ili samo na one iz ranokršćanskog vremena koje je tema monografije gdje je to mišljenje izneseno, vidi: Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar, 2005., 107). Inače, 2015. godine započela su arheološka istraživanja na Poljanama, pod vodstvom pisca ovih redaka, i to na mjestu kamene gomile za koju se pretpostavljalo da bi mogla kriti ostatke crkve sv. Aleksandra, međutim u gomili su pronađeni ostatci rimske rustične vile iz razdoblja 2. do 4. stoljeća, ali je moguće da se ostatci nekog sakralnog objekta nalaze uz more 70-ak m južno od gomile (Tomislav Fabijanić, U potrazi za crkvom sv. Aleksandra: istraživanje lokaliteta Tkon – Poljane, *In Situ*, sv. 2., Zadar, 2023., u tisku). Mogućnost postojanja crkve na tom mjestu pretpostavljeno je i u Branka Nedved, Biogradski kraj u rimsko doba, *Biograd i njegova okolica u prošlosti [= Biogradski zbornik, 1]*, Zadar, 1990., fusnota 97. Kamena plastika iz zbirke na Ćokovcu još nije na adekvatan način obrađena. U literaturi su doneseni neki ranokršćanski ulomci, primjerice ulomak pluteja s križem i slovom ω (Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002., 98, sl. 83) te 12 ranosrednjovjekovnih ulomaka koji su najpotpunije u kataloškom smislu, ali bez opširnije znanstvene analize doneseni u Branka Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, sv. 9, Zadar, 1980. Juraga datira ulomke u 11. stoljeće (nav. dj. 447), a zanimljivo je da u Katalogu u svom članku za svaki ulomak navodi „Nalazište: Tkon, Ćokovac, gdje se i danas nalazi" iz čega se može zaključiti da je i ona bila svjesna toga da su ulomci pronađeni na samom Ćokovcu. Ante Uglešić donosi mišljenje da ulomci pripadaju dvjema predromaničkim fazama (ali također bez pobliže analize) te da su dokaz postojanja predromaničke crkve na Ćokovcu (A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 99).

Slika 1. Pogled na Ćokovac s mora (crtež nepoznatog autora, AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3)

Naravno, ne treba Jeliću zamjerati što nije pretpostavio da lokalitet na kojemu stoji samostan nastaje još i prije ranog srednjeg vijeka što je danas više nego izvjesno.[28] Međutim, upravo je to pretpostavio za Pustograd, tj., ostatke fortifikacijske arhitekture smještene na istoimenom brdu 3,35 km jugoistočno od središta Tkona (Slika 2). Naime, u navedenom radu o biogradskom primorju Jelić opisujući antičku luku u Pakoštanima, za koju smatra da je luka Aserije,[29] navodi da su je „čuvale" utvrde na Vrgadi (o kojoj će još biti riječi u dijelu rada koji slijedi) i utvrda na brdu Straža koja „bijaše po pripovijedanju tvrđa Pustograd".[30] Jelić pri tome griješi smještajući Pustograd na Stražu koja se nalazi oko 1,3 km jugozapadno od Pustograda,[31] ali ne griješi u njegovu vremenskom opredjeljivanju.

---

28 Za najrecentniji prilog o Ćokovcu s popisom starije literature vidi Josipa Baraka Perica, Božana Maletić, Issues related to the transformation of Late Antique fortresses on the east coast of the Adriatic Sea: the example of the Benedictine monastery of Sts. Cosmas and Damian located on the hill Ćokovac, on the island of Pašman, *TRADE – Transformations of Adriatic Europe (2nd–9th Centuries AD)*, ur. Igor Borzić et al., Oxford, 2023. Na tome su mjestu opisani argumenti da je na Ćokovcu postojala kasnoantička utvrda s možebitnom crkvom. Mišljenje da je srednjovjekovni samostan sagrađen na ranokršćanskim temeljima izneseno je i u Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području izmedju Zrmanje i Cetine*, doktorska disertacija, Zagreb, 1991., 66.

29 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 121. Da je antička luka u Pakoštanima, između ostaloga, i luka Aserije potvrđuju i novija istraživanja (Zdenko Brusić, Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskom kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju, *Asseria*, sv. 5., Zadar, 2007., 13).

30 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 122.

31 Jelić navodi i točnu nadmorsku visinu brda Staža od 140 m (L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 122) pa je isključeno da se taj naziv tada eventualno mogao odnositi i na brdo Pustograd koje je visoko 108 m. Inače, na tematskoj karti otoka koja se nalazi u Jelićevu arhivu u Splitu Pustograd je smješten na pravo mjesto (M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja*, 79, sl. 80).

Iako, doima se, u objavljenom radu nije dovoljno precizan glede datiranja utvrde, u neobjavljenim spisima datira Pustograd u 5./6. stoljeće (s trajanjem do 10. stoljeća).[32] Pri tome Pustograd u jednom navodu naziva „gotski" (što, naravno, ne stoji), a zanimljivo je da vrijeme nastanka Pustograda stavlja u „Ravenatovu dobu" pa je očito da razmišlja da bi se ime *Dicera* iz Kozmografije Anonima Ravenjanina moglo odnositi na otok Pašman (to ponavlja i na tematskoj karti otoka Pašmana na kojoj je osim hrv. naziva za otok crvenim slovima navedeno „Ins. DYCERA" i Ins. KATAU"[33]). No vratimo se na Jelićevo datiranje nastanka Pustograda. Naime, njegov zaključak o nastanku utvrde u 5./6. stoljeću zapravo je vrlo blizak istini. Šesto je stoljeće ono u koje relevantni znanstvenici datiraju nastanak utvrde,[34] a Jelić do toga zaključka dolazi uspoređujući tehniku gradnje Pustograda sa ziđem ranokršćanskog trikonhosa iz Bilica (o kojemu je i sam pisao

---

[32] Jelić pokušava rekonstruirati i vremenski slijed naseljavanja na području Tkona: najstariji su nalazi „rimske dobe" u samome Tkonu, zatim nastaje Pustograd u 5./6. stoljeću, a potom samostan na Ćokovcu i naselje u Tkonu u 11. stoljeću (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3).

[33] Dio karte reproduciran je u M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja*, 79, sl. 80. Inače, ime *Dycera* vjerojatno se odnosi na neki sjevernodalmatinski otok (Slobodan Čače, Naseljenost otoka Pašmana u prapovijesti i antici, *Toponimija otoka Pašmana*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2006., 41) dok bi se u nazivu *Katau*, koji spominje Konstantin VII. Porfirogenet u obliku *Katautrebenw*, mogao prepoznati Tkon (S. Čače, Naseljenost otoka Pašmana, 42).

[34] Zdenko Brusić stavlja gradnju Pustograda u 6. stoljeće te smatra da je imao funkciju refugija (Zdenko Brusić, Nalaz posuda od niskometamorfne stijene na otočiću Frmiću kod Biograda i značenje ovog otočića u režimu plovidbe Pašmanskim kanalom, *Diadora*, sv. 13., Zadar, 1991., 232), a slično piše i Emil Hilje koji kaže da je Pustograd utvrđen „tijekom 6. stoljeća u doba bizantske prevlasti" također mu pripisujući refugijalni karakter (Emil Hilje, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pašmanu*, Toponimija otoka Pašmana*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2006., 83). Zlatko Gunjača stavlja početak gradnje fortifikacijskog sustava dio kojega je i Pustograd (ali i Ćokovac) u vrijeme nakon pomorske bitke kod Sene Gallice 551. godine u kojoj bizantska flota pobjeđuje istočnogotsku (Zlatko Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Žirajski libar*, sv. 1, Šibenik, 1994., 55). Slobodan Čače smatra da sustav, dio kojega je i Pustograd, dobiva najpotpuniji oblik nakon kraja gotske vlasti u Dalmaciji uz mogućnost da pojedini njegovi elementi preživljavaju i u srednjem vijeku, i to iz istog praktičnog razloga radi kojega su i nastali, a to je očuvanje komunikacija (S. Čače, Naseljenost otoka Pašmana, 39). Na Pustogradu je godine 2016. započeo projekt čišćenja terena i dokumentacije zatečenog stanja pod vodstvom Irene Radić Rossi (Irena Radić Rossi, Utvrda Pustograd, *Hrvatski arheološki godišnjak*, sv. 15, Zagreb, 2019.) ali do sada nisu vođena nikakva arheološka istraživanja ni istraživanja arhitektonskih ostataka, a dok se takva ne provedu iluzorno je govoriti o iole preciznijem datiranju nastanka utvrde, a poglavito o duljini njezina korištenja (opaska vrijedi i za Gradinu na Vrgadi). Međutim, zasigurno je opravdano dovoditi utvrdu u kontekst postojanja čitavog sustava zaštite i omogućavanja korištenja prometnih kopnenih i pomorskih komunikacija koji se najčešće datira u vrijeme tzv. Justinijanove rekonkviste, tj. u vrijeme bizantsko-gotskog rata ili u vrijeme nakon njega. Ipak, potrebno je voditi računa i o tome da poneki dijelovi toga sustava nastaju i prije tog doba jer je posvemašnja kastrizacija fenomen koji započinje prije 6. stoljeća, a potaknuta je nesigurnim vremenima građanskih ratova, ekonomske dekadencije i upada raznoraznih „barbarskih" naroda na prostor Carstva (za opis fenomena kastrizacije vidi Mate Suić, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003., 341 – 375; za opis plovnog puta od Carigrada do sjevernog Jadrana vidi Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992., 33 – 57).

datiravši mu jezgru u kraj 5. ili prvu polovicu 6. stoljeća s dodatcima iz druge polovice 6. stoljeća i iz ranog srednjeg vijeka)[35] te sa sv. Donatom u Zadru.[36] Sličan metodološki pristup (u svojoj biti potpuno ispravan) Jelić će primijeniti i prilikom datiranja već spomenute utvrde na Vrgadi i Turete na otoku Kornatu koje opravdano smatra bizantskim građevinama. Pri tome je Jelić bio „debelo" ispred svog vremena jer će se o kasnoantičkoj/ranobizantskoj fortifikacijskoj arhitekturi na istočnoj obali Jadrana početi sustavno govoriti tek od 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća.[37]

U Jelićevu arhivu nalazi se još nekoliko vrlo kratkih navoda o otoku Pašmanu ili

Slika 2. Pustograd nekad (gore: AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3) i danas (dolje: foto: T. Fabijanić, 2023.)

35 L. Jelić, *Contributo alla storia d'arte in Dalmazia*, 72 – 74. Jelić ispravno uočava više faza gradnje objekta u Bilicama (Pavuša Vežić, Dalmatinski trikonhosi, *Ars Adriatica*, sv. 1., Zadar, 2011., 68). Vežić datira trikonhalnu jezgru u 5. stoljeće, a dodatke joj u 6. stoljeće (P. Vežić, Dalmatinski trikonhosi, 38 i 42), Ante Uglešić datira gradnju objekta u sredinu ili drugu polovicu 6. stoljeća smatrajući da je dovršen u ranom 7. stoljeću (Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Drniš – Zadar, 2006., 38). Inače, 2016. godine započela su revizijska istraživanja lokaliteta pod vodstvom Mirje Jarak (Mirja Jarak, Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi u Bilicama, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 45, Split, 2019.), a u nav. dj. autorica spominje da je upravo kvalitetan Jelićev tlocrt bio uporište za provođenje istraživanja te navodi i potvrde za Jelićeve opservacije i zaključke (M. Jarak, Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi, 44 te fusnote 5 i 8).

36 Razumije se da kronološka usporedba sa Sv. Donatom po današnjim saznanjima nije na mjestu, ali je zanimljivo je da uz spomen Sv. Donata u kontekstu opisanom u gornjem tekstu navedeno „Tamino". Zasigurno je riječ o istaknutom konzervatoru i graditelju Bartulu Taminu koji Jelića ponekad prati na njegovim terenskim obilascima. Za više podataka o tom nepravedno zaboravljenom stručnjaku vidi Stanko Piplović, Graditelj i konzervator Bartul Tamino, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 28, Split, 1989.

37 Količina znanstvene i stručne literature na tu temu od tada do danas je poprilično narasla. Na ovome mjestu spomenuti će se samo rad M. Suića u kojemu autor kaže da je ova tema „lansirana"

okolnim otočićima na kojima se spominju staklena „amforica" iz Neviđana,[38] „ploča sa reljefom (Sv. Juraj?)" s otočića **Babca** (koju je izgleda Jelić naumio otkupiti, ali nije u tome uspio)[39] te otočić **sv. Katarina** između Biograda n/M i Tkona na kojoj su svjetionik i „absida, izvana kvadratna, iznutri obla".[40]

U prethodnim poglavljima spomenut je jedan od, po našem mišljenju, najzanimljivijih Jelićevih zaključaka na neku temu naše arheologije i povijesti općenito, a to je zaključak da su određeni fortifikacijski objekti, poput već spomenutog Pustograda, zapravo gradnje iz vremena kasne antike/ranog Bizanta. Pustogradu nasuprot, u pravcu jugoistoka, nalazi se otok **Vrgada**[41] na kojemu je Gradina (Slika 3) datirana upravo u to razdoblje. Uz Gradinu na Vrgadi vezuje se razmjerno opširan Jelićev neobjavljeni tekst na temu tehnika gradnje u kojemu vrlo detaljno opisuje način gradnje zidova na Gradini s obzirom na vrstu i način obrade kamena te njegovo uslojavanje, korištene alate, izgled i sastav žbuke, sljubnice itd. Jelić zaključuje da sve navedeno odaje „još živuće rimske tradicije" što mu je jedan od važnijih argumenata za datiranje Gradine u 5./6. stoljeće (kao analogiju navodi arhitektonske ostatke u uvali Stari Trogir[42]). Jelićev tlocrt i opisi poprilično su precizni, a važno je i da se na tlocrtu nalaze ucrtani objekti u unutrašnjosti tvrđave kojima bi se možda moglo i danas ući u trag. Osim ispravnog datiranja Gradine, važno je i Jelićevo stavljanje Vrgade u ispravan kontekst

1975. godine (Mate Suić, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 35, Split, 1995., 140). Autor donosi i svojevrsni katalog radova o toj tematici, ali Jelićeva razmišljanja ne navodi, kao što ga ne navode ni mnogi drugi koji se bave tim razdobljem. To nas ne treba iznenaditi jer su mnogi Jelićevi zaključci (manje ili više utemeljeni) mahom ostali samo u rukopisu, pa tako i oni koji se tiču kasnoantičkih/ranobizantskih lokaliteta na sjevernodalmatinskim otocima.

38 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 5. „Staklena amforica" najvjerojatnije je antički balzamarij, čest inventar rimskih grobova. Inače, u Neviđanima je zabilježen niz antičkih/kasnoantičkih položaja, uključujući i one s nalazima grobova (B. Nedved, Biogradski kraj u rimsko doba, 229). Nažalost, ni jedan od njih još nije istražen.

39 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 5.

40 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3. To je jedini podatak o crkvi na otočiću, a i taj je napisan na poleđini fotografije bez ikakvih daljnjih podataka. Fotografija, nažalost, nije uspjela jer se na njoj vidi samo manji dio objekta dok je najveći dio fotografije potpuno bijel. Inače, na otočiću se danas nalaze ostatci romaničko-gotičke crkve s apsidom koja je uistinu iznutra obla. Samo tjeme apside je zaravnjeno pa je stoga apsida mogla Jeliću izgledati kvadratna izvana (o crkvi vidi Mirko Čepo, Sv. Katarina – crkva sv. Katarine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, sv. 7, Zagreb, 2010., 575; tekst je napisan povodom zaštitnih i sondažnih arheoloških radova koji su na crkvi provođeni 2010. godine što su prvi stručni istražni radovi na tom mjestu uopće).

41 Najrecentniji prikaz arheološke i kulturno-povijesne baštine na Vrgadi uz navođenje starije literature vidi u Grozdana Franov-Živković et al., *Vrgada. Glagoljaško pučko crkveno pjevanje u Zadarskoj nadbiskupiji*, Knjiga 12, Zagreb, 2019., 18 – 49.

42 Stari Trogir kao lokalitet Jeliću je zasigurno bio dobro poznat jer se nalazi na području o kojem je napisao zapažen rad (Luka Jelić, Die Halbinsel Bosoljina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, Siebenter Band, 1913., Wien, 1913.-1918., 227 – 239).

u kojemu je ona „važna bizantinska pomorska točka“.[43] Bitno je spomenuti i da Jelić na temelju nalaza keramike pretpostavlja da je na Gradini postojao „liburnički kaštelijer“, tj. liburnsko gradinsko naselje što kasnije potvrđuju i drugi znanstvenici.[44] U „bizantinsko“ doba ispravno datira i crkvu sv. Andrije[45] na vrgadinskom groblju koju detaljno opisuje i za koju kaže da je sazidana „baš kao tvrdja“. Vrlo je zanimljiv i spomen otočića Artine koji se nalazi sa sjeverne strane Vrgade na kojoj Jelić vidi „ruševine i grobove“ te smatra da je umjetnim nasipom spojena s poluotokom na kojemu se nalazi Gradina. Jelić se ukratko dotiče i crkve sv. Trojstva te vlastelinskog kompleksa Klokočić, a od povijesnih dokumenata pažnju mu je privukao onaj po kojemu su se stanovnici Vrgade „poklonili“ Petru II. Orseolu 998. godine. Pozivajući se na Račkoga, tj. njegovu čuvenu zbirku izvora za ranosrednjovjekovnu povijest Hrvatske *Documenta historiae Croaticae periodum antiaquam illustrantia*, Jelić opravdano smatra da Bizant drži Vrgadu i u 10. stoljeću.[46] Zaključujemo osvrt na otok Vrgadu jednom zanimljivošću iz Jelićeva rukopisa. Naime, na dnu dijela teksta u kojemu se bavi

---

[43] Zdenko Brusić mišljenja je da je najznačajnija stalna kontrola istočnojadranskog plovnog puta možda vršena upravo u Pašmanskom kanalu (Zdenko Brusić, Uspostava hrvatske kontrole nad plovnim putom uz istočnu obalu Jadrana, *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb, 1996., 149). O važnosti Vrgade posredno govori i naziv „zadarski Gibraltar“ koji joj je nadjenuo Lucijan Kos (Lucijan KOS, Pašmanski kanal – njegova uloga i značenje za Vranu, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 18, Zadar, 1971., 487).

[44] Šime Batović, Novija istraživanja prapovijesti u biogradskom kraju, *Biograd i njegova okolica u prošlosti [= Biogradski zbornik, 1]*, Zadar, 1990., 122 i d. Doduše, Batović smatra masivne, približno pravokutne blokove kamena slagane u suhozidnoj tehnici i uzidane u „dijelove lica bedema“ vrgadinske Gradine helenističkim utjecajem (Šime Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, sv. 6, Zadar, 1973., 82 – 83, T. LII – LV; Šime Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Zadarsko otočje. Zbornik*, Zadar, 1974., 25, T. III) iako je vjerojatnije da je ipak riječ o kasnoantičkom dijelu zida (Z. Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura, 52 i 54 gdje se dotični dijelovi zida na Gradini povezuju s vanjskom linijom bedema na bizantskim utvrdama Gradina i Gustijerna na Žirju; Slobodan Čače, Najstarija naseljenost otoka Vrgade i prvi spomen njegova imena, *Toponimija otoka Vrgade*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2009., 61). Na Vrgadi je moguće i postojanje tzv. proteihizme, tj. predzida, koje je jedno od karakterističnih obilježja ranobizantske arhitekture (Slavko Ciglenečki, The basic characteristics of the late antique settlement pattern within the eastern Alpine region and Dalmatia, *Histria Antiqua*, sv. 11, Pula, 2003., 271; na tom se mjestu spominje zid građen uz upotrebu žbuke koji se nalazi 20 metara ispod glavnog zida, a položen je paralelno s njim).

[45] Da je uistinu riječ o građevini koja izvorno pripada 6. stoljeću pouzdano je utvrdio tek Miljenko Domijan u konzervatorskim radovima 80-ih godina 20. stoljeća (Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., sv. 13., Split, 1983., 136 – 137).

[46] L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 122. O tome nam posredno svjedoči i Konstantin VII. Porfirogenet koji u 10. stoljeću među naseljenim otocima spominje upravo Vrgadu (*Lumbrikaton*), ne spominje mnoge druge veće otoke.

tehnikom zidanja Gradine postoji svojevrsna „fusnota“ u kojoj je spomenuta knjiga *The thousand and one churches* Williama M. Ramseya i Gertude L. Bell tiskana u Londonu 1909. godine što lijepo pokazuje Jelićevo nastojanje da bude u korak s relevantnom znanstvenom literaturom, i to na jeziku čije znanje tada nije bilo uobičajeno kao što je to danas.[47]

Slika 3. Lijevo: crtež segmenta zida Gradine na Vrgadi autora Bartula Tamina; desno: fotografija jedne od kula vrgadinske Gradine (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 3)

Iako bi se moglo reći da **kornatski arhipelag** u najužem smislu ne pripada zadarskom otočju,[48] na ovom ćemo se mjestu ipak ukratko osvrnuti i na njega poglavito stoga što Jelić sasvim ispravno pretpostavlja i da je utvrda Tureta[49]

[47] U spomenutoj monografiji objavljuju se rezultati istraživanja lokaliteta Binbirkilise u blizini Konye u Turskoj uz opis niza drugih kasnoantičkih i bizantskih lokaliteta u Anatoliji. Velik dio tih položaja danas ne postoji, tj. poznati su samo zahvaljujući navedenim Jelićevim suvremenicima. Inače, analizirajući vrgadinsku Gradinu, Jelić se poziva na fotografije predislamske fortifikacijske arhitekture s položaja Kaya Sarintch (monografija je dostupna u slobodnom pristupu na https://archive.org/details/thousandonechurc00rams/page/274/mode/2up; posjećeno 25. 2. 2024.).

[48] Pripadnost kornatskog arhipelaga zadarskim ili šibenskim otocima složeno je pitanje s obzirom na geografske, povijesne i društvene okolnosti (J. Faričić, *Geografija sjevernodalmatinskog otočja*, 105; u tom se djelu kornatsko otočje razmatra kao posebna skupina, uz zadarsku i šibensku). Iako je danas kornatsko otočje dijelom Šibensko-kninske županije i većim dijelom u vlasništvu stanovnika otoka Murtera, kroz povijest je bilo mahom u vlasništvu zadarskih veleposjedničkih obitelji, a i danas je dijelom Zadarske nadbiskupije.

[49] Lokalitet se u literaturi obično naziva „Toreta“, međutim na ovom mjestu koristi se lokalni izraz „Tureta“.

(Slika 4) na otoku Kornatu bizantskog podrijetla. Na kornatskom arhipelagu Jelić boravi 2. i 3. srpnja 1903. godine, međutim ne elaborira zašto Turetu smatra bizantskom, nego na precrtani segment katastarske karte upisuje riječi „bizantski kaštel" označavajući utvrdu crvenom bojom.[50] Uokolo srednjovjekovne crkve sv. Marije, koja se nalazi u polju Tarac podno Turete, crvenom bojom crta ostatke ranokršćanske crkve. Arheološki je zanimljiv i donji desni dio karte na kojoj je riječ „Grobnice" podcrtana crvenom bojom uz koju je jedna nečitka riječ također napisana crvenom bojom.[51] Zanimljivo je da se pišući o Kornatima Jelić zapravo primarno bavi pitanjem zašto se otočje ne pošumi. Navodi da je s obzirom na nalaze „klačanica" očito da je otok nekad bio pod šumom, a da nije pošumljen radi predrasuda tadašnjih vlasnika koji na otocima drže do 12.000 „glava malog zuba". Razlozi za nepošumljavanje koje je Jelić čuo svode se na strah od gubitka pašnjaka,

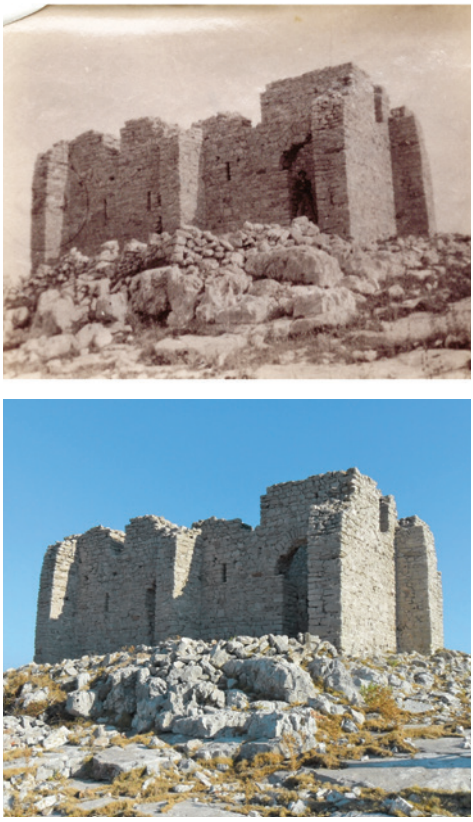

Slika 4. Gore: Tureta 1903. godine (AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, sv. 2); dolje: Tureta 2011. godine (foto: A. Maričić)

[50] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 5. Uistinu je šteta što Jelić nije u svojim pisanim radovima iznio ovo mišljenje jer je zaključak da je Tureta/Toreta kasnoantička, tj. ranobizantska građevina nedvojbeno utvrdio Ivo Petricioli tek 1970. godine (Ivo Petricioli, Toreta na otoku Kornatu, *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, ur. Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić, Zagreb, 1970., 725). Inače, prvi stručnjak koji se opširnije dotakao Turete (i Tarca) bio je Ćiril Iveković koji smatra da je mletačkog porijekla, ali pritom dobro ocjenjuje njezinu funkciju kao izvidnicu i „pribježište ljudi i stoke" (Ćiril M. Iveković, Dugi otok i Kornat. Arheološko-historički prikaz, *Rad JAZU*, sv. 235, Zagreb, 1928., 278 – 279). Inače, autor ovih redaka je u razdoblju od 2012. do 2014. arheološki istražio Turetu, a za preliminarne rezultate vidi Irena Radić Rossi, Tomislav Fabijanić, *Kurnatski vremeplov. Arheološka istraživanja Turete i Tarca*, Šibenik, 2017., 41 – 47.

[51] Iz uvida u kartu razvidno je da su Jelićevi natpisi na njoj postavljeni upravo na ona mjesta na koja se odnose u stvarnosti. Iz tog razloga moglo bi se pretpostaviti i da riječ „Grobnice" nije slučajno u donjem desnom kutu. Položaj s karte približno odgovara jugoistočnoj padini brda Kravljak na kojoj se danas ne vide tragovi grobova, međutim nije nemoguće da je Jelić mislio na veliki, danas raskopani, kameni tumul koji se nalazi na samom vrhu brda.

ali i to da bi stoku okupljenu u hladu bilo lakše otuđiti. Jelić čak vrlo živopisno opisuje i način na koji je stoku moguće otuđiti što je očito tada bio značajan problem na Kornatima. Glede kornatskog arhipelaga može se spomenuti i još i to da na **Piškeri** Jelić bilježi natpis s portala crkve sv. Marije.[52]

Dugi otok umnogome predstavlja suprotnost ogoljenom kornatskom arhipelagu što primjećuje i Jelić uspoređujući puste Kornate s vegetacijom južnog dijela Dugog otoka. Naime, u Jelićevu arhivu nalazi se dvadesetak stranica vrlo zanimljivog rukopisa naslovljenog „Po Dugom otoku" za koji se može pretpostaviti da nastaje kao rezultat Jelićeva obilaska Strašne peći godine 1896. ili 1897.[53] Rukopis započinje s par povijesnih opaski smatrajući da je rimski naziv otoka *insula Portunata* te da su Rimljani možda imali *oppidum* u Stivanjem polju na području Telaščice. U srednjem vijeku (tj. u doba „narodne dinastije") ime otoka bilo bi *Telagus*, a zanimljivo je da Jelić pretpostavlja da bi to zapravo moglo biti najstarije ime otoka. Slijedi par rečenica s navođenjem prvih spomena ponekih mjesta (primjerice Sali 1105., Zaglav od 1471.). Interesantan je navod koji Jelić preuzima od Noea[54] da je Dugi Otok „kralj dalmatinskog otočja", ponajviše zbog mnogobrojnih luka i uvala. Najveći dio rukopisa posvećen je obilasku Strašne peći kod Savra na Dugom otoku (dio je čak i u dijaloškoj formi), ali Jelić posvećuje pažnju i Telašćici čudeći se kako njezin potencijal kao luke za brodove ratne mornarice još nije bio prepoznat.[55] Osim vojnog potencijala

---

[52] AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, sv. 2. Jelićev prijepis natpisa po svemu sudeći nije u potpunosti točan, ali pretpostavka da se na njemu spominju „utemeljitelji" mogla bi odgovarati istini. Natpis iz 16. stoljeća, ali i ribarsko naselje u sklopu kojega se crkva nalazi, prvi je detaljnije opisao Amos Rube Filipi koji smatra da se na natpisu spominju crkovinari i svećenik (Amos Rube Filipi, Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri, *Pomorski zbornik*, sv. 6, Zadar, 1968., 994 – 995; Sofija Sorić, Ribarsko naselje Piškera u prošlosti, *Toponimija kornatskog otočja*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2013., 161).

[53] O godini posjeta zaključeno je posredno temeljem teksta Luka Jelić, D'una grotta sconosciuta sull'isola Lunga, *Il Dalmata*, vol. XXXIII, N.ro. 37., 11. 5. 1898. u kojemu Jelić kaže da je pećinu posjetio prethodno ljeto (naziva je *Grotta spaventevole* što je direktni prijevod s hrvatskog jezika). Međutim, u prijepisu pisma koje mu je uputio Šime Šešelja iz Zaglava, kojega je Jelić zamolio da pregleda u kakvom je stanju Strašna peć (pismo ima nadnevak 1. 7. 1898.), Jelić kaže da je Šešelju angažirao „dvie godine kašnje" (zasigurno u odnosu na vlastiti izlet koji opisuje na prethodnim stranicama rukopisa) što bi govorilo o tome da se posjet dogodio 1896. Inače, Šešelja ne spominje nikakva oštećenja, nego se divi ljepoti pećine iako u početku obilaska (koji je trajao tri sata) osjeća strah (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 4). Ovaj bi rukopis zavrijedio objavu jer donosi podatke koji bi mogli biti zanimljivi speleolozima, etnolozima, povjesničarima itd.

[54] Autor kojega Jelić spominje mogao bi biti njemački putopisac i jedan od pionira modernog turizma Heinrich August Noë (1835. – 1896.) koji se u svojim mnogobrojnim djelima doticao i Dalmacije (najopširnije u djelu *Dalmatien und seine Inselwelt nebst Wanderungen durch die Schwarzen Berge*, Wien 1870.).

[55] Jelić kaže: „...tu se rijetko kad ratna lađa uklonila; tu nigda mornarica još vježbe ne držala!". Ako je godina nastanka teksta uistinu 1896. ili 1897., Jelić nije u pravu jer je Carsko-Kraljevska ratna

Telaščice, Jelića fascinira količina maslinovih stabala (sorte „drobnjača“) na tom djelu otoka.

Nakon kratkog osvrta na ribarstvo, slijedi glavna tema rukopisa, a to je spilja Strašna peć kod Savra za koju kaže da je tako skrovita da nije zabilježena ni na najnovijim specijalnim vojnim kartama. Prije opisa pećine opisuje „ekspediciju“ do nje, a spominje i suputnike među kojima ističe savarskog župnika don Ivu Mihića koji mu je vodič. Zanimljivo je da navodi i prethodne vlasnike pećine, zadarsku obitelj Rolli, čiji mu je pripadnik Peter pričao da je ulazio u pećinu te da je pronašao ljudsku nadlakticu. Prije opisa same pećine Jelić spominje i priče koje je očito čuo od lokalnih stanovnika po kojima su u pećini „vile i kozlaci“ te da su u njoj stanovali „peterožčići“, ali i da su Savrani u nju bacali nekrštenu djecu. Sam opis pećine dosta je detaljan, a zanimljivo je da prvu spiljsku prostoriju uspoređuje s rimskim Panteonom te da u kontekstu opisa pećine navodi i čuvenog Verneova junaka, kapetana Nema[56]. Jelić i suputnici obišli su prve dvije dvorane, a dozu humora pokazuje primjedbom: „Kad je gosp. Rolli dogurao do treće dvorane, mogli smo i mi. Ala smo kukavice!“. Jelić Strašnu peć „reklamira“ i u tadašnjim tiskovinama, primarno s ciljem poticanja turističkih posjeta. Po prvi puta to čini u novinama *Il Dalmata* 1898. godine,[57] a zatim i u *Smotri dalmatinskoj* 1901. godine[58] (obje su izlazile u Zadru) te 1904. godine u novinama za koje bi se s punim pravom mogao upotrijebiti i predznak „turističke“, a riječ je o časopisu *Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung*[59] koji je izlazio u Puli. U pulskom časopisu Jelić donosi i dvije fotografije Strašne peći koje su prve objavljene

mornarica održala vježbe u Telašćici već 1892. godine s čak 70 do 80 brodova, a zatim ponovno i 1906. (Šime Grandov, Telašćica, *Anali Jadranskog instituta*, sv. IV., Zagreb, 1968., 642 – 643).

56 Kapetan Nemo pojavljuje se u više djela Julesa Vernea, a po prvi puta u romanu *20000 milja pod morem* 1869./1870. godine. Podatak se spominje na ovom mjestu jer ilustrira Jelićevo zanimanje ne samo za njemu suvremene znanstvene teme nego i za one književne.

57 L. Jelić, D'una grotta sconosciuta.

58 Luka Jelić, Strašna peć kod Savra na Dugom otoku, *Smotra dalmatinska/La Rasegna Dalmatica*, god. XIV., br. 101., 18. 12. 1901. Ovaj je tekst jednim dijelom utemeljen na rukopisu koji se čuva u Jelićevu arhivu, ali kako nastaje par godina kasnije donosi neke nove opservacije i servisne podatke jer je pećina u međuvremenu uređena. Saznajemo, primjerice, da se za obilazak pećine valjalo javiti gosp. Josipu Pedišiću Ljubiću u Zadru, a na živopisan način navode se upute za obilazak i upozorava na potencijalne opasnosti. Navode se i zanimljive pješačke rute od pećine do Savra od kojih jedna prolazi pored „Alfierieva kamenoloma“ za koji Jelić kaže da je izvorno rimski (po svemu sudeći, Jelić misli na kamenolome koji su i danas vidljivi na predjelu Padrare na Dugom otoku, a koji su uistinu rimski; za spomenute kamenolome vidi Mate Parica, *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb, 2014., 55 – 67).

59 Luka Jelić, Eine interessante Grotte der dalmatinischen Inselwelt, *Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung*, br. 14-15, Pola, 1904., 118 – 120. Izgleda da će pećina uskoro potom biti zatvorena za javnost da bi ponovno bila uređena za posjete tek 2007. godine (https://strasnapec.com/, posjećeno 25. 2. 2024.).

fotografije unutrašnjosti jedne hrvatske špilje uopće.[60] Vratimo se sada na rukopis teksta „Po Dugom otoku" koji se nastavlja kraćim dijelom naslovljenim „2. Golubinka, Sestrice, Telaščica" gdje Jelić ističe ljepotu Grpašćaka svrstavajući ga među najljepše primorske krajolike, te se okomljuje na pastire smatrajući ih odgovornima za pustoš kornatskih predjela. Međutim, ističe i dobre zakonske propise o čuvanju šuma, ali se jada da se nitko ne brine da se isti i „ovrše", tj. provode. Treći dio teksta naslovljen „3. Sale, Zaglav, Luka" zapravo donosi samo osvrt na Sali, ali ne i na druga dva spomenuta mjesta. U Salima je Jelić posebnu pažnju posvetio župnoj crkvi sv. Marije primjećujući njezin neobičan oblik, rezultat više faza gradnje.[61] Ističe zazidana bočna gotička vrata, a posebno glavni oltar („veliki žrtvenik") čiju izradu smješta u 16. stoljeće.[62] U sakristiji mu je zapela za oko slika koju naziva *Ecce homo* i smatra je najstarijom od onih viđenih u Salima, radom škole Giotta ili Fra Angelica iz 13./14. stoljeća.[63] U župnom arhivu prepisuje dokument *Notta di inventario alle robe della Beatta Vergine* iz 21. siječnja 1683. godine.

U dijelu Jelićeva arhiva sa slikovnim materijalima nalazi se i nekoliko vrlo zanimljivih fotografija s Dugog otoka nastalih 1904. godine, točnije iz mjesta Brbinja s lokaliteta o kojima nismo pronašli rukopisnih zapisa. Riječ je o Školju pred Brbinjem (u literaturi i na topografskim kartama poznat i kao Utra/Utran) na kojemu se nalaze ruševni ostatci ranokršćanske crkve (Slika 5) među kojima se posebno ističe apsida visine oko 3m,[64] te o renesansnom gospodarsko-ladanjskom sklopu obitelji Soppe (Slika 6) iz 16. stoljeća s čije kapele sv. Blaža Jelić direktno olovkom precrtava natpis s nadvratnika.[65] Vjerojatno je namjeravao posjetiti i otok **Ravu** o čemu je ostao samo zapis od par natuknica na talijanskom jeziku

---

60 Vlado Božić, Najstariji slikovni prikazi hrvatskih speleoloških objekata, *Naše planine*, sv. 5 – 6, Zagreb, 1985., 46.

61 Crkva ima tlocrt latinskog križa, a u osnovi potječe iz druge polovice 15. stoljeća, s pregradnjama iz druge polovice 16. i druge polovice 19. stoljeća (Ivo Petricioli, Srednjovjekovni umjetnički spomenici na Dugom otoku, *Dugi otok. Zbornik*, ur. Š. Batović, Zadar, 1997., 179 – 181).

62 Izrada oltara danas se datira u vrijeme oko 1600. godine (Radoslav Tomić, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Kiparstvo II.*, Zadar, 2008., 64 – 66).

63 Vjerojatno je riječ o slici koju je po novijim razmišljanjima izradio slikar iz kruga Francesca Squarcionea u drugoj polovici 15. stoljeća, a koja zapravo prikazuje umrlog Krista (E. Hilje, R. Tomić, Slikarstvo, 185 – 186).

64 Usporedba fotografija iz Jelićeva i modernog vremena pokazuje da srećom do većeg oštećenja ostataka zidova nije došlo u zadnjih stotinjak godina. Godine 2019. lokalitet je očišćen od gustog raslinja, te je obavljen manji arheološki zahvat pod vodstvom Ante Uglešića rezultati kojega još nisu objavljeni (za više podataka o lokalitetu usp. A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 103 – 105).

65 Natpis se može pročitati kao: *ORA PRO NOI SANTO BIASIO POMPEO SOPPE*. I ovaj je lokalitet neistražen i prepušten propadanju. Nešto više podataka donosi tek Ćiril Iveković (Ć. Iveković, Dugi otok i Kornat, 270 – 271).

Slika 5. Ostatci ranokršćanske crkve na Školju pred Brbinjem (gore: AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, sv. 2; dolje: foto: J. Šućur, 2019.)

Slika 6. Dio Kaštela obitelji Soppe u Brbinju (gore: AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, sv. 2; dolje: foto M. Parica, 2024.)

u kojima se spominje mogućnost dobivanja sobe s posteljinom kod tamošnjeg župnika i brod koji plovi četvrtkom i nedjeljom (dotičući i otok **Iž** s kojega se u Jelićevu arhivu nalazi fotografija dviju prelja).

U Jelićevu arhivu postoji rukopisna i slikovna ostavština vezana uz još nekoliko otoka zadarskog arhipelaga. Ne računajući Pag, o kojemu će uskoro biti riječi, najveći od tih otoka je otok **Ugljan**. U malenome notesu (dimenzija 7 x 10 cm), svojevrsnom terenskom dnevniku, na čijim koricama stoji „Ugljan 1905-6." donosi se niz podataka koji su, nažalost, slabo čitljivi. Naime, tekst u notesu očito je pisan u više navrata u svojevrsnoj žurbi primjerenoj karakteru knjižice, a osim toga pisan je grafitnom olovkom čiji je trag na pojedinim mjestima dosta svijetao i nečitak. U knjižici se navodi niz imena osoba, crteži pojedinih brda te kratke natuknice u kojima se u pravilu spominju vrste tla (ilovača, crvenica) i kamena (konglomerat, kvarc, vapnenac itd.) pa se može zaključiti da su Jelićevi odlasci na otok bili motivirani više geološkim nego kulturno-povijesnim razlozima što ne bi trebalo čuditi jer je geologija bila jedna od njegovih strasti, i to do mjere

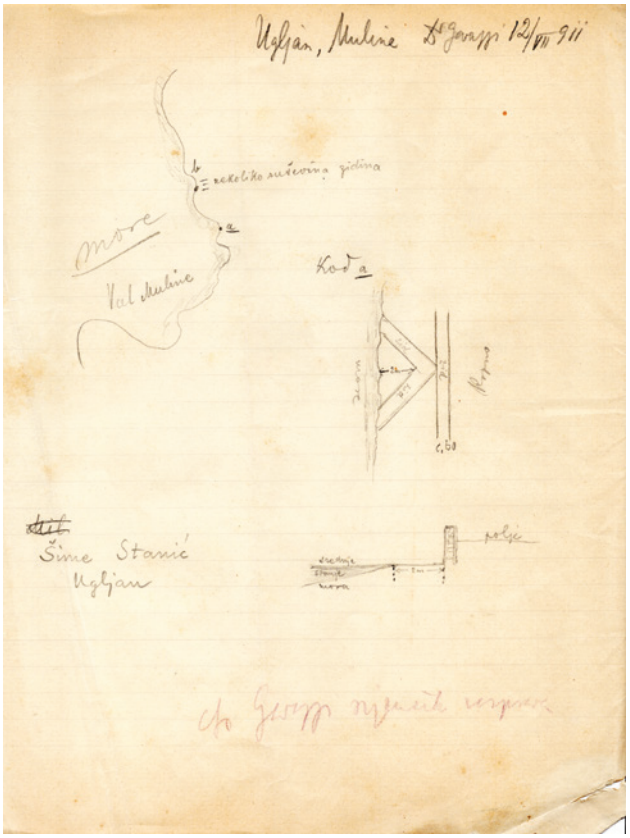

Slika 7. Crtež arheoloških ostataka u Mulinama (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 5)

da mu je potraga za rudnim blagom na Velebitu (ugljenom i zlatom) ugrozila zdravlje, pa možda i život.[66] Na par mjesta spominju se uzorci s rednim brojem, pa ne bi trebalo čuditi ako je Jelić uzorke kamena i tla sistematično prikupljao želeći oformiti svojevrsnu zbirku. Osim u netom opisanom terenskom dnevniku, zapisi o Ugljanu nalaze se na još nekoliko izdvojenih listova papira. Na jednom se navodi datum 20. svibnja 1894. kada Jelić očito posjećuje Kali i pritom u crkvi (sv. Lovre) bilježi gotički srebrni križ iz 13. ili 14. stoljeća s natpisom *S. Laurentino*, a izgleda da sutradan ide prema (Maloj?) Lamjani vidjevši pritom crkvu sv. Pelegrina.[67] Vrlo je zanimljiv jedan list (Slika 7) s nadnevkom 12. srpnja 1911. (godina je navedena u obliku „9ii" pa pretpostavljamo da je riječ o 1911.). Na njemu je donesen crtež obale u Mulinama, a uz datum stoji ime dr. Gavazzija,[68] koji je po svemu sudeći autor crteža. Na crtežu se donosi skica više zidova uz samo more s označenim položajem na obali koji bi približno mogao odgovarati ostatcima rimske ladanjske vile koju je istražio Mate Suić pedesetih godina 20. stoljeća.[69] Iznad toga položaja označeno je još jedno mjesto s napomenom „nekoliko ruše-

[66] I. Ostojić, Don Luka Jelić, 297.

[67] Zanimljivo je da je tekst datiran datumom 20. svibnja 1894. napisan na hrvatskom, a onaj dan poslije na talijanskom jeziku.

[68] Moguće je da je riječ o Arturu Gavazziju (1861. – 1944.), istaknutom hrvatskom geografu i Jelićevu suvremeniku.

[69] Mate Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis JAZU*, sv. 64, Zagreb, 1960.

vina zidina".[70] Ako ova pretpostavka stoji, to bi značilo da su Muline još jedan od danas dobro poznatih lokaliteta koje je prvi (ili među prvima) registrirao upravo Jelić, ali nažalost njegovo otkriće ostalo je zabilježeno samo u rukopisima.

Glede otoka Ugljana, jedna dilema ostaje nerazjašnjena. Naime, u djelu *Fontes...* Jelić donosi podatak o glagoljskom natpisu nastalom 20. siječnja 1510. na bazi zvonika (*Incriptione glagolitica basi turris campanariae insculpta...*) crkve sv. Trojstva u Lukoranu te navodi da ga je sam prepisao 1904. (*Ex nostro apographo*).[71] Fučić, međutim, ispravno smatra da je na natpisu rimskim brojkama uklesana 1632. godina[72] te da je riječ o natpisu koji se i danas nalazi na bazi preslice crkve sv. Lovre[73] na lukoranskom groblju. Zašto Jelić navodi drugačije datiranje i titulara u odnosu na stanje koje opisuje Fučić nije u potpunosti jasno. S obzirom na činjenicu da i sam Jelić kaže da je natpis „na bazi zvonika", a na jednom papiriću navodi da je riječ o crkvi na groblju, očito je da obojica misle na isti natpis. Inače, u Lukoranu uistinu postoji crkvica sv. Trojstva udaljena oko 1km sjeverozapadno u odnosu na grobljansku crkvu. Ova je crkvica kratko vrijeme imala funkciju župne crkve, i to od 1860. godine, kada je crkva sv. Lovre na groblju (dotadašnja župna crkva) stradala u požaru, do 1877. godine, tj. do gradnje potpuno nove crkve sv. Lovre koja se inače geografski smjestila otprilike između dvije starije crkve. Smatramo da je do Jelićeve zabune oko datiranja natpisa moglo doći i iz nekog banalnijeg razloga, primjerice ako za vrijeme njegova posjeta dio rimskih brojki nije bio jasno vidljiv, posebno ako se u obzir uzme visina na kojoj se natpis nalazi. Glede titulara sasvim je moguće da je do navođenja sv. Trojstva došlo zbog toga što su u svega par desetljeća druge polovice 19. stoljeća tri različita sakralna objekta imala funkciju župne crkve, jedan od kojih je i crkva sv. Trojstva.

---

70 Ovaj bi položaj možda mogao odgovarati lokalitetu Gospodska gomila na kojem se nalazi *villa maritima* s omanjom lučicom koja je istraživana 1998. godine (usp. Smiljan Gluščević, Muline – Gospodska gomila, gospodarsko-stambeni kompleks, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, sv. XXXI, br. 1, Zagreb, 1999., 49 – 53).

71 Luka Jelić, *Fontes historici liturgiae glagolitico-Romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglia, 1906., XVI s., 7, br. 24.

72 Branko Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982., 242.

73 Crkva sv. Lovre na groblju prvi se put spominje još u 11. stoljeću da bi današnji izgled poprimila građevnim fazama iz 15. i 17. stoljeća (Emil Hilje, Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Ugljanu, *Toponimija otoka Ugljana*, ur. V. Skračić, Zadar, 2007., 109 – 110). Crkva danas nije „ruševna" kako je navedeno u M. Bobanović, Glagoljska ostavština, 130 jer je obnovljena 2000. godine, a na istom se mjestu spominje i postojanje ostataka crkve u Velom Lukoranu sačuvane u temeljima te se iznosi pretpostavka da bi to mogla biti Jelićeva crkva sv. Trojstva. To ipak nije tako jer Jelić navodi da se natpis nalazi na „crkvi na groblju" („papirić" s ovim podatkom nalazi se u AMS, Arhiv Jelić, *V. Nonensia*, a ne u kutijama s ostalim materijalima vezanim uz zadarske otoke). Inače, tu je riječ o lokalitetu Crkvina (nepoznatog titulara) s ostatcima sakralne arhitekture vjerojatno iz gotičkog razdoblja (E. Hilje, S. Sorić, Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva, 111).

Glede otoka Ugljana, vrlo je zanimljiva i fotografija kaštela sv. Mihovila iznad Preka nastala 1903. godine.[74]

Sjeverozapadno od Ugljana i Dugog otoka niz je malih naseljenih otoka nekima od kojih Jelić posvećuje manju ili veću pažnju, a na ovom mjestu bit će opisani od juga prema sjeveru. Geografske osobine otoka **Sestrunja** opisane su na par stranica rukopisa, a posebno se ističe značaj uvale Kablin koja se, po Jeliću, nalazi na najprometnijoj točki zadarskog arhipelaga. Na brdu Gračina primjećuje „tragove zidane ograde koja bi slutila na prethistorični kastelijer",[75] a na brdu Kablin vidi ostatke naselja. Zanimljivo je da smatra da se Sestrunj može prepoznati u Porfirogenetovom *Estiounez*.[76]

Obližnjem otoku **Molatu** Jelić posvećuje osjetno više pažnje u rukopisu jednostavno naslovljenom „Molat" od 16 numeriranih stranica (ali bez fotografija i/ili crteža).[77] Rukopis započinje ispravnim mišljenjem da se otok u obliku *Malata* spominje kod Anonimnog Ravenjanina što bi Jeliću značilo da je otok već od tada (kako on kaže, od 5. stoljeća) bio važnom točkom za Bizantsko carstvo te da je imao „utvrdjeni grad", a navodi da ga spominje i Porfirogenet u obliku *Meleta*. Kaže da se bizantsko stanovništvo povuklo pred Hrvatima, koji su otok naselili iskorištavajući primarno njegove ribolovne resurse. Zadarska ranosrednjovjekovna općina uredila je ribarske odnose, da bi sredinom 10. stoljeća prodala ribarska prava zadarskom plemstvu, a ovi pak 995. poklanjaju svoje pravo benediktinskom samostanu sv. Krševana. Zanimljiva je opservacija da je prije dolaska benediktinaca na otoku postojao samostan pustinjaka sv. Ante Opata uz crkvu sv. Pavla apostola,[78] a takvi samostani („po istočnim pravilima") da su postojali prije dolaska benediktinaca na istočnoj jadranskoj obali pri čemu se poziva i na sv. Jeronima. Jeliću je to dovoljan argument za pretpostavku da je pustinjački samostan na Molatu vrlo star, možda već iz 4. stoljeća. Dalje navodi da je molatski samostan (ne onaj pustinjački dakako) važno kulturno središte u

---

74 Fotografija se nalazi u AMS, Arhiv Jelić, *V* (*Nonensia*), sv. 14., a po prvi je put objavljena u I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 67.

75 Jelić je po svemu sudeći u pravu jer se na brdu Gračina uistinu nalazi neistražena prapovijesna gradina (Š. Batović, Prapovijesni ostaci, 41).

76 U imenu *Estiounez* prepoznaju se na ovaj ili onaj način otoci Iž, Ist i Sestrunj. Drugi dio imena (*-ez*) mogao bi se odnositi na Iž, a prvi dio (*Estioun-*) uistinu na Sestrunj, ali se to ipak ne može pouzdano dokazati (Slobodan Čače, Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske, *Folia onomastica Croatica*, sv. 8, Zagreb, 1999., 53 i na tom mjestu citiranu stariju literaturu).

77 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 4.

78 Jelić podatak prenosi od Bianchija koji ga pak prenosi od Šimuna Kožičića Benje (Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II., Zadar, 2011., 56). Jelić ipak ne ide tako daleko da smatra da je sam sv. Pavao posjetio Molat poput prethodno navedenih autora (C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II., 57 – 58).

srednjem vijeku jer je molatski opat prodao jedan „liturgični rukopis" trogirskoj stolnoj crkvi 1247. godine. Drugi dio rukopisa nazvan je „Molatski spomenici", a započinje opisom položaja Sirunjski na kojemu se nalaze ruševine koje se po predaji pripisuju Grcima.[79] Na tom se mjestu nalaze i grobovi u amforama[80] što Jelić uspoređuje sa sličnim grobovima na Manastirinama u Solinu ispravno ih datiravši u ranokršćansko tj. „prehrvatsko doba". Jelić opisuje ostatke zidova na tom položaju koje naziva „Grčka crkva" (kaže i da je „čudna tlorisa") te navodi da su sačuvani u visini od 1,4 m, sa žbukom s primjesama usitnjene cigle te da pripadaju 5. ili 6. stoljeću. Zanimljiva je opservacija da se tu ne treba tražiti sam „grad" Molat, ali da bi tu moglo biti njegovo podgrađe. Na susjednom brdu Smokvina Jelić vidi ostatke neke omanje građevine, „po predaji crkvice".[81] U uvali Lučina Jelić bilježi ostatke mozaika, ruševine zvane Manastirina i predaju da se tu nalazio benediktinski samostan koju on prihvaća navodeći da se tu mogao nalaziti i pustinjački samostan. Spominju se i dvije slike koje su pripadale tom samostanu, a u Jelićevo doba čuvale su se u porodici Abelić. Na jednoj bi bili Veronikin rubac i grčki natpisi, a Jelić je datira u 12. ili 13. stoljeće, dok bi druga prikazivala Bogorodicu s djetetom Isusom, a on je pripisuje prerafaelitskoj školi iz vremena prije 16. stoljeća. Selo Molat dojmilo se Jelića urednošću i čistoćom, a posebno su ga se dojmili ljetnikovac obitelji Abelić i utvrda Kaštelić. S obzirom na to da je Abelićev ljetnikovac između Sirunjskog i Manastirina te s obzirom na to da Jelić nigdje na otoku ne nalazi „gradinu", smatra da je baš na tom mjestu mogla biti Porfirogenetova *Meleta*. Osvrt na mjesto Molat završava opisom župne crkve koja s arhitektonskog motrišta „nema nikakve zanimivosti". Slijedi kratak tekst o selu Brgulje. Naglašava se značaj brguljske luke, a na glavici nasuprot luke da

---

79 Toponim „grčka crkva" (ili njegove izvedenice, primjerice „garška crikva", „garška kapela" i sl.) vrlo je zanimljiv jer ukazuje na davni postanak lokaliteta (Vladimir Skračić, *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Split, 1996., 80). Na zadarskom području susreće se upravo na otocima (Premuda, Molat, Zverinac, Dugi otok, Silba), i to na lokalitetima koji po svemu sudeći imaju ranokršćansko podrijetlo. Simptomatična je njegova pojava na dubrovačkom području, i to na ranosrednjovjekovnim položajima na kojima ranokršćanska faza nije potvrđena. Međutim, „Grci" koji se spominju i u jednom i u drugom su slučaju zasigurno „Bizantinci" (shvaćeno primarno u političkom, a ne u etničkom smislu). Nasuprot tomu, u zaleđu Zadra kao oznaka starosti nekog položaja koristi se pridjev „turski". Ova razlika uvjetovana je različitim povijesnim okolnostima, migracijama stanovništva u osmanlijskim i postosmanlijskim vremenima i/ili preživljavanjem tradicija, pa i samog predslavenskog stanovništva. Za pregled lokaliteta s toponimom „grčka crkva" usp. Aleksandra Matura, *Toponimija starokršćanskih lokaliteta na području rimske provincije Dalmacije*, diplomski rad, Zadar, 2019., 100 – 102.

80 Grob u amfori na položaju Sirunjski navodi i A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 83 (lokalitet naziva Sirunjski/Pod Varšak) što je do nedavno bio rijedak primjer korištenja Jelićevih rukopisa koji se ne bave Ninom ili Biogradom n/M.

81 Moguće je da je ovdje zapravo riječ o ostatcima crkve na Bavkulu na kojemu se uistinu nalaze ostatci omanje crkve (Bavkul i Smokvina su susjedna brda, a oba omeđuju lokalitet Sirunjski).

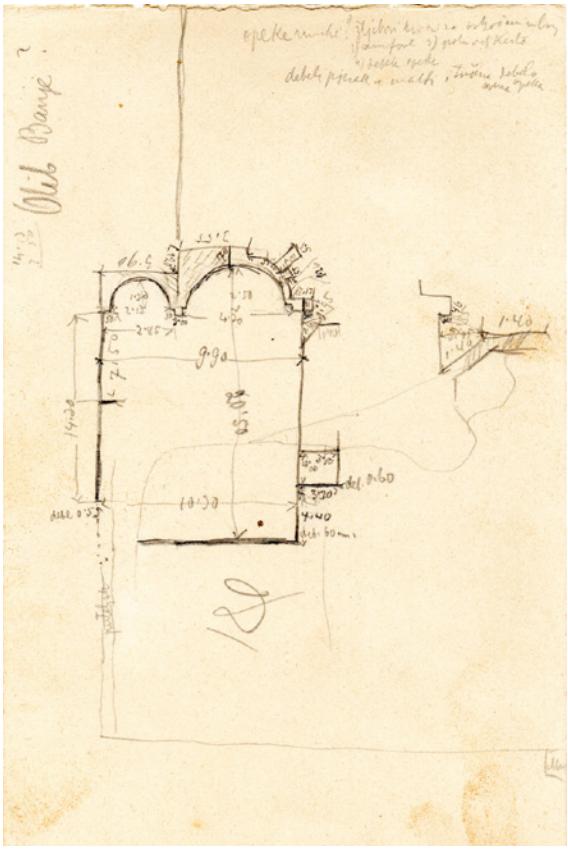

Slika 8. Tlocrt ranokršćanske crkve u Banjvama na Olibu (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 4)

se vide ruševine još jedne crkvice koju narod naziva „grčkom“.[82] Naravno, Jelić spominje i tamošnje kamenolome koji uistinu postoje još od rimskog doba,[83] a od čijeg kamena su po Jeliću napravljena između ostalog i zadarska renesansna Kopnena vrata, pa i pročelje zadarske katedrale. Jelić je očito namjeravao nešto napisati i o mjestu Zapuntel, ali se na 16. stranici rukopisa nalazi samo naslov („Zapuntel“) i jedna nečitka natuknica od par riječi na kojoj se spominje „bilježnica“.

Glede otoka **Oliba** u rukopisnoj Jelićevoj ostavštini nalazi se jedan list naslovljen „Olib“ koji započinje riječima „Tamino pregledao 4 decembra 1913 te izvješćuje“.[84] Slijedi tekst na talijanskom jeziku u kojemu se donose podatci o lokalitetu Banjve s opisima zi-

[82] Podatak o „Garskoj crikvi“ na Karniškom varhu na području Brgulja donosi i Uglešić koji navodi da se tu nalaze ostatci manje jednobrodne crkvice s polukružnom apsidom (A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 82 – 83). Damir Magaš, međutim, smješta „grčku crkvu“ na položaj Bavkul (Damir Magaš, Molat. Prilog geografskim istraživanjima u zadarskoj regiji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zadru*, sv. 27/28, Zadar, 1981., 374, sl. 5). Inače, ostatci sakralne arhitekture uistinu se nalaze i na Bavkulu (vidljivo na topografskoj karti) i na Karniškom vrhu (nema razloga ne vjerovati Uglešiću koji prenosi riječi arheologa Tonćija Burića koji je lokalitet obišao). Zanimljiva pitanja naznačena u prethodnoj i ovoj fusnoti (kako točno izgledaju „grčke crkve“ na Molatu, iz kojeg su razdoblja, ima li ih uistinu više te postoje li uopće ostatci sakralne arhitekture na brdu Smokvina) moći će se razriješiti samo arheološkim istraživanjima koja nisu provedena ni na jednom od navedenih položaja.

[83] Kamenolom na brdu Bonaster spada među veće kamenolome u Dalmaciji, a koristio se od antike do novog vijeka (M. Parica, *Arheološki tragovi kamenarstva*, 26 – 30).

[84] Temeljem ovih riječi, moglo bi se zaključiti da Jelić nije osobno posjetio Olib. Osim toga, neki su crteži (primjerice oni koji prikazuju olipski Kastel) nesumnjivo Taminovljevi. S druge strane, tlocrti Banjvi su Jelićevi pa to pitanje ostavljamo otvorenim.

dova koji se uspoređuju s onima u Bilicama kod Šibenika. Jelićev tekst prati i više tlocrta (Slika 8) te list s originalnim Taminovljevim tekstom. Inače, na Banjvama se i danas nalaze razmjerno dobro očuvani ostatci ranokršćanske crkve (ponegdje visine i do 3 m) s dvije apside, uočavaju se i ostatci stambene arhitekture dok funkciju bitvi na obližnjem muliću imaju ulomci kasnoantičkih pragova i stupova. Arhitekturu bi mogli pripisati 6. stoljeću[85] što svjedoči i o tome da je Taminovljeva i Jelićeva usporedba s Bilicama sasvim na mjestu. Osim Banjvi, Tamino olovkom crta i renesansni Kastel na Olibu.

S otoka **Silbe** u Jelićevoj rukopisnoj ostavštini pronađena je samo jedna fotografija.[86] Na fotografiji je prikazan nadgrobni (?) natpis pisan hebrejskim pismom koji je sačuvan i danas, a nalazi se u privatnom vlasništvu.[87]

Iako je Jelić velik dio svog istraživačkog i znanstvenog potencijala usmjerio prema Ninu, u Jelićevoj ostavštini nalazi se vrlo malo podataka o obližnjem otoku **Viru**. Točnije, pronašli smo samo list s preciznim crtežima grbova koji se nalaze iznad ulaza u utvrdu Kaštelinu[88] te istrgnutu stranicu notesa sa skicom Kašteline.[89]

Raspravu o zadarskim otocima završit ćemo s onim najvećim, a to je otok **Pag**, otok specifičan po mnogo čemu, pa i po činjenici da je jedini među zadarskim otocima na kojemu se tijekom povijesti razvilo urbano naselje (grad Pag). Međutim, u Jelićevim rukopisima vrlo je malo osvrta na sam grad, točnije pronašli smo samo omanji list papira na kojemu je grafitnom olovkom prepisan (točnije, precrtan) natpis s vrha lunete zborne crkve sv. Marije u Starom Pagu. Puno je više pažnje Jelić posvetio širem području Novalje, točnije, naseljima Novalji i Caskoj. Razlog za to je do sada nepoznat podatak da je Jelić bio angažiran kao svojevrsni „stručni konzultant" prilikom gradnje vodovoda za Novalju početkom 20. stoljeća. Točnije, od Jelića se tražilo stručno mišljenje o tome je li moguće iskoristiti

---

85 Lokalitet nije nikad arheološki istraživan te je danas zarastao u gustu vegetaciju. Nešto više podataka donosi Ante Uglešić koji je Banjve obišao 2002. i 2007. godine (Ante Uglešić, Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu, u: Lovro Ivin, *Olib. Otok, selo i ljudi*, Zagreb – Olib, 2009., 68 – 72; Uglešić se poziva i na Jelićeve rukopisne bilješke).

86 AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, sv. 2.

87 Natpis je na Silbu donio pomorac Petar Petito s Bliskog Istoka (možda iz Sueza). Usmena informacija: Katica Burić Ćenan.

88 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 4. Osim crteža na listu se nalazi par teško čitljivih natuknica iz kojih razaznajemo da je utvrda porušena i da se nalazi na rtu Kozjak (to je zapravo naziv šireg područja uokolo same utvrde). Što se samih grbova tiče, Jelić ih precrtava, ali ne analizira. Riječ je zapravo o dva grba mletačke obitelji Molin i jednom grbu mletačke obitelji Michiel (Ana Bašić Alerić, Povijesno graditeljstvo na otoku Viru, *Otok Vir*, ur. D. Magaš, Zadar, 2016., 202 – 203; inače, gradnja Kašteline datira se u početak 16. stoljeća, usp. nav. dj. 204).

89 AMS, Arhiv Jelić, *V. Nonensia*, sv. 13.

čuveni antički vodovod Novaljsko polje – Novalja, tzv. *Talijanovu bužu*,[90] za dopremu vode u Novalju. On na prijedlog paškog gradonačelnika Ivana Budaka proučava tu problematiku „na licu mjesta"[91] te sastavlja neobjavljeni tekst na devet u potpunosti ispunjenih stranica[92] upućen gradonačelniku Paga s nadnevkom 15. listopada 1905. U njemu Jelić izvještava gosp. Budaka da mu je „čast izjaviti...da providjenje Novalje pitkom vodom pomoću starinskoga vodovoda, jest stvar jednostavna i lako izvediva i to sa relativno malim troškom". Slijedi opširan opis ostataka vodovoda s osvrtom na njegovo stanje u poglavljima *I Obći podatci o Novaljskom vodovodu* (geološki podatci, dotadašnje spoznaje...), *II Opis vodovodnoga korita*, *III Izvor vodovoda* (kao mogućnosti pretpostavlja izvor Škopalj ili predio Planjka), *IV Osnova za radnje* (čišćenje korita i odušnika i sl.; dio ovog poglavlja je i *Trebovnik*, tj. troškovnik radova čišćenja[93] – Slika 9). Tekst prate zanimljivi crteži te presjeci.[94] Jelić predlaže i kako smanjiti troškove radova ističući pozitivna iskustva koja je imao prigodom angažiranja mještana za radove u Ninu, Biogradu itd. smatrajući daleko isplativijim rad ljudi koji su život-

---

90 Vodovod, najvećim dijelom probijen kroz matičnu stijenu, u znanstvenoj je literaturi, poglavito zahvaljujući radovima Borisa Ilakovca, mahom poznat kao vodovod „Škopalj – Novalja" (navedimo samo par novijih naslova: Boris Ilakovac, Roman aqueducts on the island of Pag, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., sv. XLI, Zagreb, 2008., 134 i d.; Ivo Oštarić, Anamarija Kurlić, *Arheološka karta otoka Paga*, Novalja, 2013., 226 – 227). Međutim, na ovom smo se mjestu odlučili za naziv „Novaljsko polje – Novalja" kako je to argumentirano u Irena Radić Rossi, Jasna Zmajić, Podzemni antički vodovod u Novalji na otoku Pagu, *Histria Antiqua*, sv. 18/2, Pula, 2009. Na tom se mjestu donose opis vodovoda i rezultati recentnih interdisciplinarnih istraživanja akvedukta koja su provedena 2006. i 2007. godine. U dijelu toga članka o povijesti istraživanja vodovoda spominje se i Luka Jelić kao inicijator istraživanja objekta što se temelji na *Ljetopisu* koji je 1918. napisao novaljski župnik Ante Bonefačić (dio Ljetopisa posvećen Talijanovoj buži tiskan je u Andriana Škunca, Aleksij Škunca, Ante Bonefačić, *Rimski vodovod u Novalji*, Novalja, 2000., 29 – 36; Bonefačić kaže da je pišući o vodovodu u podlistku *Hrvatske krune* u Zadru zainteresirao za akvedukt don Franu Bulića, „njegova nećaka Luku Jelića, prof. u bogoslovnom sjemeništu u Zadru, istražitelja starina", vladine mjernike, općinsku upravu Paga itd., nav. dj. 30). Bonefačić navodi i da je općina prva počela istraživati, a da je preporukom Jelića i Kubičeka gradnju „uzela u ruke vlada" (nav. dj. 31). Bonefačić, a ni kasniji istraživači, ne spominju Jelićev rukopis niti Jelićevu konzultantsku ulogu.

91 Nismo pronašli podatak kada je točno Jelić posjetio Novalju i proučio ostatke vodovoda.

92 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 4. Postoje dvije verzije teksta, jedna pisana olovkom koja je očito „radna verzija" pisana nemarnim rukopisom te konačna verzija pisana tintom, „u čisto", daleko čitljivijim rukopisom. Također, postoji i nekoliko stranica grafitnom olovkom pisanih bilješki, najvjerojatnije terenskih.

93 Troškovnik je zanimljiv sam po sebi. Saznajemo primjerice da Jelić predviđa 1000 nadnica po 2 krune, troškove nadzora, izvida i sl., kupovinu „osam badilja i četiri veća sića", ali se brine i da radnici ne rade na kiši pa predlaže nabavu materijala za strehu.

94 Koliko nam je poznato, u literaturi je do sada objavljen samo nacrt vodovoda, tj. *Presjek zemljišta od morske obale do vrela Škopalj kod sv. Antona* (M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja*, 28 – 29, sl. 21).

no zainteresirani za uspjeh projekta nego davanje svih poslova u zakup. Godine 1912. vodovod je uistinu i sagrađen o čemu nam svjedoči i stranica *Riječkog lista* od 16. siječnja 1913. sačuvana među Jelićevim rukopisima.[95] Rukopis svakako zavrjeđuje da ga se objavi u potpunosti, a na ovom mjestu spominjemo do sada nepoznata ili neprimijećena djela koja spominju vodovod,[96] a na koje se Jelić poziva prilikom sastavljanja izvješća. Kaže: „o ovom vodovodu se je već dosta pisalo prije i u naše doba", a od naslova koje on navodi u recentnijoj znanstvenoj i stručnoj literaturi citira se rad Frane Bulića iz 1885. godine,[97] ali se obično ne prenosi da se Bulić prije vlastitog osvrta na ostatke vodovoda poziva na Marka Laura Ruića (1736. – 1808.),[98] kojega spominje i Jelić, tj. na Ruićev rukopis *Osservazioni istoriche sopra l'antico stato civile ed ecclesiastico della citta ed isola di Pago*... iz 1776. godine. Iz tog rukopisa Bulić prenosi i vijest o nemilom događaju koji se dogodio 1775. godine kada je u neki dio vodovoda upalo dijete što je kasnije potaklo baruna Francesca Mariu Carnea von Steffanea[99] da krene u istraživanje ostataka akvedukta. Također, Jelić spominje i djelo *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen* Franza Pettera iz 1857. godine gdje se također navodi da je vodovod otkrio barun von Steffaneo.[100] Petter navodi, a Jelić prenosi, da je

---

95 U članku *Riječkog lista* navodi se da je namjesnik grof Atems u ime Vlade predao vodovod na upravu novaljskoj općini. Navodi se i trošak gradnje, činjenica da je vodovod „provrtan od Rimljana" i da je jedinstven. Navode se i fotografije otvaranja vodovoda poslane na Jadransku izložbu u Beču.

96 Za starije naslove o novaljskom vodovodu usp. literaturu i autore spomenute u radovima navedenima u fusnoti 91.

97 Frane Bulić, Prinosak poznavanju starina Liburnije, *Bulletino d'archaeologia e storia dalmata*, sv. VIII, Spalato, 1885., 176 – 178. Jelić u rukopisima navodi pogrešnu godinu izdanja ovog Bulićeva rada (navodi 1883.), a pogrešna se godina (1909.) navodi i u: A. Škunca, A. Bonefačić, *Rimski vodovod*, 18, te u I. Radić Rossi, J. Zmajić, Podzemni antički vodovod, fusnota 12 i str. 163.

98 O djelima Marka Laura Ruića, paškog bilježnika, povjesničara i prevoditelja, vidi u Mirisa Katić Piljušić, Rukopisna ostavština bilježnika i povjesničara Marka Laura Ruića, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, Zadar, 2004. U Jelićevu arhivu nalazi se i nekoliko stranica prijepisa iz gore navedenog Ruićeva djela, kao i nekoliko stranica prijepisa iz Ruićeva djela *Delle Riflessioni Storiche sopra l'antico stato civile, ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell' antica Cissa*... iz 1781. godine.

99 Barun Francesco Maria Carnea von Steffaneo (1751. – 1825.) bio je carski opunomoćenik za Istru, Dalmaciju i Albaniju za vrijeme Prve austrijske uprave na samom kraju 18. i na početku 19. stoljeća. Važan izvor za dalmatinsku povijest u vrijeme Prve austrijske uprave je djelo von Steffanea *Tabella enciclopedica del Regno di Dalmazia* koja se čuva u Državnom arhivu u Zadru (HR-DAZD-377 Miscellanea, sv. 189), a koja je objavljena u Dinko Foretić, Tabella enciclopedica del Regno di Dalmazia, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. X., Zadar, 1963. Na tom se mjestu, u dijelu *Ricerche e scoperte* koji se odnosi na Novalju spominje *...strada sotteranea orizontale per lungo tratto sotto la città*... i *Medaglie romane: il sotteraneo inciso a scalpello nel vivo della rupe.* O barunu von Steffaneu s obzirom na njegovu aktivnost u trgovini spomenicima kulture usp. Ana Torlak, Nekoliko podataka o salonitanskim spomenicima u privatnim zbirkama početkom 19. stoljeća, *Peristil*, sv. 62, Split, 2019., 12 – 14.

100 Franz Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen,* sv. 2, Gotha, 1857., 43 – 44. Zanimljiv je i pomalo zajedljiv Peterov stav da se novaljskom vodovodu posvetilo više pažnje nego

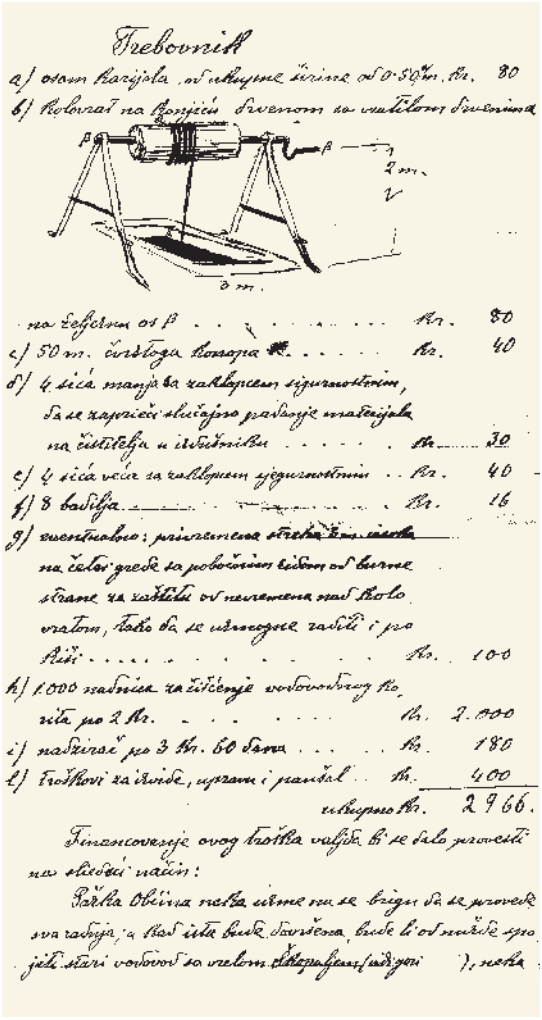
Trebovnik

a/ osam kanjola ... [illegible] 80

b/ Kolovrat na konjiću Svenom za vučenje [illegible] 80

c/ 50 m. čuvstoga konopa ... Kr. 40

d/ 4 sića manja sa valkanicom sigurnostnim, [illegible] 30

e/ 4 sića veća sa valkanicom sigurnostnim .. Kr. 40

f/ 8 kanjila ... Kr. 16

g/ eventualno: privremena strelna [illegible] na čelu greda sa pobočnim [illegible] ... Kr. 100

h/ 1000 nadnica za čišćenje vodovodnog ka[illegible] ... Kr. 2.000

i/ nadzirač po 3 Kr. 60 Sana ... Kr. 180

l/ troškovi za izvide, upravu i pravčal ... Kr. 400

ukupno Kr. 2966.

Financovanje ovog troška valjda bi se dalo provesti na sliedeći način:

Pačka Občina neka ume na se brigu da se provede sva radnja, a kad iste bude dovršena, bude li od nuždje spo[illegible] jeli stari vodovod sa vrelom [illegible]

Slika 9. Stranica „Trebovnika“ iz Jelićeva elaborata o novaljskom vodovodu (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 4)

barun Carnea von Steffaneo otkrio oko 500 klaftera[101] vodovoda (tj. oko 950 m). U Novalji Jelić crta i dio predromaničkog ciborija uzidan u kuću Vidas te nabraja 14 lokaliteta s „nahodjajima“ neke od kojih i sažeto opisuje (vodovod, groblje Jaz s ostatcima crkve, kuća Palčić, crkva istočno od kuće Palčić, ruševine crkve u vrtu Josipa Makulje, rimske ruševine kod kuće Ivana Škunce, baze za stupove zapadno od kuće I. Škunce, kamenolom, Jurjevica, sv. Ante u Novaljskom polju u blizini kojega je izvor Škopalj, crkvina sv. Marija, Stara Novalja, veliki balvan (?) od kamena, Zaglava, tj. Svetojanj).

U blizini Novalje nalazi se selo Caska koju Jelić izgleda posjećuje 1905. godine, tj. u vrijeme kada se bavi novaljskim akveduktom (Jelić je naziva Ćaska). U njegovoj rukopisnoj ostavštini nalaze se na brzinu olovkom rađeni tlocrti utvrde i crkve sv. Jurja uz koju stoji i teško čitljiva opaska o ulomcima ciborija i pluteja koje on datira u 6. i 7. stoljeće.[102] Iz Caske Jelić donosi

što zaslužuje jer ga je otkrio upravo von Steffaneo.

101 Podatak se ne donosi u von Steffaneovoj *Tabelli* pa je vjerojatno Petter koristio neki nama u ovom trenutku nepoznat izvor. Inače, klafter je mjera za duljinu, na hrvatskom jeziku poznata i kao hvat (jedan tzv. bečki hvat, koji se koristio i u Hrvatskoj, iznosio je 1,896 m).

102 Nažalost, ne zna se na koje i/ili kakve ulomke kamene plastike Jelić misli. Moguće je da je vidio predromaničke spolije uzidane u crkvu sv. Jurja koja potječe iz 14. stoljeća. Novija arheološka istraživanja utvrde, koja je od 2009. godine provodio Arheološki muzej Zadar pod vodstvom Radomira Jurića, potvrdila su ranije iznesena mišljenja da se na lokalitetu nalaze slojevi i iz razdoblja osjetno starijih od kasnog srednjeg vijeka, i to barem iz kasnoantičkog doba kada je na tom mjestu mogla nastati ranobizantska utvrda poput onih već spomenutih na otocima Pašmanu, Kornatu i

i prijepis teksta s jedne od danas nestalih Kalpurnijinih ara i grubu skicu toga spomenika.[103] Zanimljiva je i napomena da se, „Tamino reče", na kosi između Novalje i Caske prema Kolanu vide zidovi „koji strše visoko nad zemljom", a vjerojatno je riječ o ostatcima vodovoda Kolan – Caska.

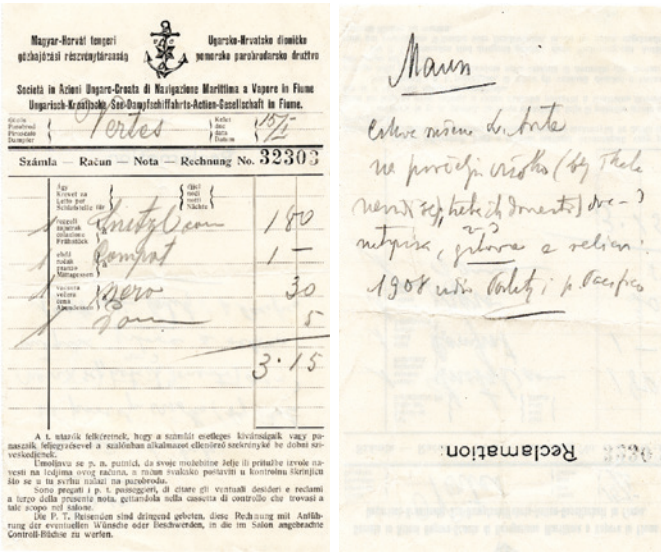

Slika 10. Račun iz brodskog restorana s Jelićevom opaskom o otoku Maunu (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 4)

Što se otoka Paga tiče, spomenimo i još da je popriličnu Jelićevu pažnju privukao reljef s prikazom ženske glave uzidan na pročelju crkve sv. Maura u Dinjiškoj. Jelić o tome piše rukopis na talijanskom jeziku nazvan „Testa di Dinjiška" te smatra da na otok dolazi iz Nina.

Ovaj pregled Jelićeva doticanja zadarskih otoka završit će se s nenaseljenim otokom **Maunom** o kojem u njegovoj rukopisnoj ostavštini pronalazimo samo nekoliko teško čitljivih riječi o ruševnoj crkvi sv. Ante,[104] a spominju se i grobovi.

Vrgadi (u taj kontekst je stavljena u Željko Tomičić, Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju, *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske* tradicije Rijeka, 1993., 92, a posebno je kao takva opisana u Krešimir Regan, Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 19., Zagreb, 2002.), dok je na mjestu postojeće crkve mogla biti i starija, ranokršćanska (Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. korpus arhitekture Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009., 163). Međutim, ova će teza, koju smatramo prilično vjerojatnom, do potpunije objave recentnih istraživanja ostati samo manje ili više utemeljena pretpostavka (skepsa prema gore iznesenom mišljenju izražava se u Emil Hilje, Spomenici povijesnoga graditeljstva na otoku Pagu, *Toponimija otoka Paga*, ur. V. Skračić, Zadar, 2011., 115 – 117 i Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, *Diadora*, sv. 29, Zadar, 2015., 142 – 143). Istraživanjima iz 2010. ispred crkve sv. Jurja otkriven je i izuzetno bogat starohrvatski grob datiran u drugu polovicu 10. stoljeća (Radomir Jurić, *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom muzeju Zadar*, Zadar, 2015., 66 – 70).

103 Tekst i crtež iz Jelićeve arhive korišten je u: Maja Grisonic et al., *Calpurnia L. Pisonis filia, Cn. Pisonis neptis* i zavjetna ara posvećena Izidi, Serapisu, Ozirisu i Anubisu iz uvale Caska na otoku Pagu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., sv. LV, Zagreb, 2022., 237 i d.

104 Crkva na Maunu sagrađena je 1195. i posvećena sv. Jurju, godine 1384./1385., a u literaturi se spominje i pregradnja crkvice sv. Krševana na Maunu koja u 19. stoljeću ima za titulara sv. Antu

Međutim, način na koji su zapisane te riječi vrlo zorno svjedoči o Jelićevu entuzijazmu prema baštini i korištenju svake prilike da prikupi i zapiše neku informaciju o njoj. Naime, on o Maunu piše na poleđini računa iz brodskog restorana (Slika 10)!

* * *

Zaključujući ovaj tekst možemo reći da će Jelićeva pisana, a na poseban način rukopisna ostavština ostati i dalje vrlo važan izvor informacija znanstvenicima raznih profila, pa tako i onima koji će se na ovaj ili onaj način baviti zadarskim otocima. Ovaj uradak ne pretendira na potpunost jer je moguće da o zadarskom arhipelagu ima vrijednih informacija i u preostaloj Jelićevoj rukopisnoj baštini, pa i u objavljenim radovima. Naravno, vrijednost Jelićevih informacija za današnje i buduće stručnjake različita je, a proteže se u rasponu od paušalnih ili neutemeljenih zaključaka do onih koji su zapravo bili ispred svog vremena i kao takvi dokazani desetljećima nakon Jelićeve smrti. Primjerice, takvi su Jelićevi zaključci o kronološkoj pripadnosti pojedinih utvrda na zadarskim otocima koje je Jelić argumentirano smjestio u kasnoantičko/ranobizantsko doba. Naravno, izuzetno su važni i Jelićevi podatci o spomenicima koji su u međuvremenu nestali, a njegov rad vezan uz Nin i Biograd n/M i dalje je temelj za proučavanje tih gradova čija se važnost za nacionalnu i regionalnu povijest ne može precijeniti. Njegove aktivnosti vezane uz turističku valorizaciju pojedinih lokaliteta također su izuzetno značajne, kao i doprinosi njemu suvremenim etničkim, religijskim, vjerskim, političkim i inim trvenjima na ovim prostorima u kojima jasno osnažuje hrvatsku poziciju. Upravo su te okolnosti prizma kroz koju treba promatrati Jelićev rad.

Za sam kraj željeli bi istaknuti još jednu Jelićevu aktivnost koja možda nije dovoljno valorizirana iako je ostavila trajne pozitivne posljedice, a riječ je o njegovoj nastavnoj aktivnosti. Kao profesor on je nadahnuo cijeli niz svojih učenika za bavljenje poviješću naših zemalja, a među njima i Mihovila Baradu, Lovru Katića, Krstu Stošića, Josipa Bervaldija[105] i druge. Uistinu, lako se složiti s riječima Nike Lukovića, jednog od don Lukinih učenika, da „profesor Luka Jelić ... spada u velike ljude našeg naroda s kraja XIX. i početka XX. vijeka".[106]

(najvjerojatnije je riječ o jednoj te istoj crkvi). Usp. Šime Peričić, Otok Maun u prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, Zadar, 2004., 80 – 82.

[105] I. Ostojić, Don Luka Jelić, 297, bilj. 48.

[106] I. Ostojić, Don Luka Jelić, 296.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej Split, Arhiv Luke Jelića.

LITERATURA:

Baraka Perica, Josipa, Maletić, Božana, Issues related to the transformation of Late Antique fortresses on the east coast of the Adriatic Sea: the example of the Benedictine monastery of Sts. Cosmas and Damian located on the hill Ćokovac, on the island of Pašman, *TRADE – Transformations of Adriatic Europe (2nd–9th Centuries AD)*, ur. Igor Borzić *et al*., Oxford, 2023., 134 – 143.

Bašić Alerić, Ana, Povijesno graditeljstvo na otoku Viru, *Otok Vir*, ur. D. Magaš, Zadar, 2016., 195 – 208.

Batović, Šime, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, sv. 6, Zadar, 1973., 5 – 165.

Batović, Šime, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Zadarsko otočje. Zbornik*, Zadar, 1974., 21 – 34.

Batović, Šime, Novija istraživanja prapovijesti u biogradskom kraju, *Biograd i njegova okolica u prošlosti [= Biogradski zbornik, 1]*, Zadar, 1990., 85 – 195.

Batović, Šime, Luka Jelić, *Zadarska smotra*, sv. 41, br. 4/5, Zadar, 1992., 250 – 253.

Bianchi, Carlo Federico, *Kršćanski Zadar*, sv. II., Zadar, 2011.

Bobanović, Mate, Glagoljaška ostavština Don Luke Jelića, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština. Zbornik radova*, ur. Tado Oršolić, Grozdana Franov-Živković, Zagreb – Zadar 2020., 111 – 138.

Božić, Vlado, Najstariji slikovni prikazi hrvatskih speleoloških objekata, *Naše planine*, sv. 5- 6, Zagreb, 1985., 42 – 49.

Brusić, Zdenko, Nalaz posuda od niskometamorfne stijene na otočiću Frmiću kod Biograda i značenje ovog otočića u režimu plovidbe Pašmanskim kanalom, *Diadora*, sv. 13., Zadar, 1991., 225 – 240.

Brusić, Zdenko, Uspostava hrvatske kontrole nad plovnim putom uz istočnu obalu Jadrana, *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog* pejzaža, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb, 1996., 145 – 150.

Brusić, Zdenko, Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskom kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju, *Asseria*, sv. 5., Zadar, 2007., 11 – 37.

Bulić, Frane, Prinosak poznavanju starina Liburnije (Nastavak), *Bulletino d'archaeologia e storia dalmata*, sv. VIII, br. 10, Spalato, 1885., 175 – 178.

Cambi, Nenad, Frane Bulić, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, ur. Jelena Hekman, Zagreb, 2009., 201 – 234.

Ciglenečki, Slavko, The basic characteristics of the late antique settlement pattern within the eastern Alpine region and Dalmatia, *Histria Antiqua*, sv. 11, Pula, 2003., 263 – 281.

Čače, Slobodan, Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske, *Folia onomastica Croatica*, sv. 8, Zagreb, 1999., 45 – 66.

Čače, Slobodan, Naseljenost otoka Pašmana u prapovijesti i antici, *Toponimija otoka Pašmana*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2006., 31 – 47.

Čače, Slobodan, Najstarija naseljenost otoka Vrgade i prvi spomen njegova imena, *Toponimija otoka Vrgade*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2009., 61 – 68.

Čepo, Mirko, Sv. Katarina – crkva sv. Katarine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, sv. 7, Zagreb, 2010., 574 – 577.

Domijan, Miljenko, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., sv. 13., Split, 1983., 123 – 138.

Dubolnić Glavan, Martina, Maršić, Robert, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, Zadar, 2019.

Fabijanić, Tomislav, U potrazi za crkvom sv. Aleksandra: istraživanje lokaliteta Tkon – Poljane, *In Situ*, sv. 2, Zadar, 2023., u tisku.

Faričić, Josip, *Geografija sjevernodalmatinskog otočja*, Zagreb, 2012.

Filipi, Amos Rube, Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri, *Pomorski zbornik*, sv. 6, Zadar, 1968., 971 – 1004.

Foretić, Dinko, Tabella enciclopedica del Regno di Dalmazia, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. X., Zadar, 1963.

Franov-Živković, Grozdana, Dubolnić Glavan, Martina, Nimac, Dragan, Ćaleta, Joško, *Vrgada. Glagoljaško pučko crkveno pjevanje u Zadarskoj nadbiskupiji*, Knjiga 12, Zagreb, 2019.

Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982.

Gluščević, Smiljan, Muline – Gospodska gomila, gospodarsko-stambeni kompleks, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, sv. XXXI, br. 1, Zagreb, 1999., 49 – 53.

Gluščević, Smiljan, Grosman, Darja, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, *Diadora*, sv. 29, Zadar, 2015., 121 – 150.

Goldstein, Ivo, *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992.

Grandov, Šime, Telašćica, *Anali Jadranskog* instituta, sv. IV., Zagreb, 1968., 635 – 656.

Grisonic, Maja, Cesarik, Nikola, Vilogorac Brčić, Inga, Štrmelj, David, *Calpurnia L. Pisonis filia, Cn. Pisonis neptis* i zavjetna ara posvećena Izidi, Serapisu, Ozirisu i Anubisu iz uvale Caska na otoku Pagu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., sv. LV, Zagreb, 2022., 231 – 255.

Gunjača, Zlatko, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Žirajski libar*, sv. 1, Šibenik, 1994., 50 – 59.

Hilje, Emil, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pašmanu, *Toponimija otoka Pašmana*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2006., 63 – 86.

Hilje, Emil, TOMIĆ, Radoslav, *Slikarstvo. Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2006.

Ilakovac, Boris, Roman aqueducts on the island of Pag, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., sv. XLI, Zagreb, 2008., 129 – 166.

Iveković, Ćiril M., Dugi otok i Kornat. Arheološko-historički prikaz, *Rad JAZU*, sv. 235, Zagreb, 1928., 245 – 279.

Jakić-Cestarić, Vesna, Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XII. stoljeća, *Pašmanski zbornik*, Zadar, 1987., 129 – 160.

Jarak, Mirja, Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi u Bilicama, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 45, Split, 2019., 37 – 52.

Jelić, Luka, D'una grotta sconosciuta sull'isola Lunga, *Il Dalmata*, vol. XXXIII, N.ro. 37., Zara, 11. 5. 1898.

Jelić, Luka, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. III, Zagreb, 1898. [1898/99], 33 – 126.

Jelić, Luka, Strašna peć kod Savra na Dugom otoku, *Smotra dalmatinska/La Rasegna Dalmatica*, god. XIV., br. 101., 18. 12. 1901.

Jelić, Luka, Eine interessante Grotte der dalmatinischen Inselwelt, *Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung*, br. 14-15, Pola, 1904., 118 – 120.

Jelić, Luka, *Fontes historici liturgiae glagolitico-Romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglia, 1906.

Jelić, Luka, Il complesso monumentale di Bilice presso Sebenico, *Bulletino d'archaeologia e storia dalmata*, sv. 35, Split, 1912., 69 – 80.

Jelić, Luka, *Contributo alla storia d'arte in Dalmazia: critiche, recensioni ed osservazioni alle pubblicazioni degli a. 1910 e 1911*, Zadar, 1913., 1 – 118.

Jelić, Luka, Die Halbinsel Bosoljina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, Siebenter Band, 1913., Wien, 1913. – 1918., 227 – 239.

Juraga, Branka, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, sv. 9, Zadar, 1980., 445 – 469.

Jurić, Radomir, Arheološki muzej u Zadru, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, ur. Jelena Hekman, Zagreb, 2009., 321 – 356.

Jurić, Radomir, Fra Lujo Marun u zadarskom kraju, u: *Zbornik o Luji Marunu*, ur. Željko Tomičić, Ante Uglešić, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., 66 – 79.

Jurić, Radomir, *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom muzeju Zadar*, Zadar, 2015.

Kos, Lucijan, Pašmanski kanal – njegova uloga i značenje za Vranu*, Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 18, Zadar, 1971., 477 – 501.

Kovačić, Slavko, Dr. Don Luka Jelić, profesor bogoslovnog učilišta dalmatinskih biskupija i crkveni povjesničar, *Hrvatska obzorja*, sv. 2, br. 3, Split, 1994., 639 – 644.

Magaš, Damir, Molat. Prilog geografskim istraživanjima u zadarskoj regiji, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, sv. 27/28, Zadar, 1981., 355 – 420.

Magaš, Damir, SURIĆ, Maša, Contribution to the knowledge about speleological features of the Dugi otok island, *Spelaelogia Croatica*, sv. 6, Zagreb, 2005., 9 – 15.

Marasović, Tomislav, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus arhitekture Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009.

Maštrović, Vjekoslav, *Prvi turistički savezi u Dalmaciji g. 1899. i 1909.*, Zadar, 1960.

Matura, Aleksandra, *Toponimija starokršćanskih lokaliteta na području rimske provincije Dalmacije*, diplomski rad, Zadar, 2019.

Migotti, Branka, *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine*, doktorska disertacija, Zagreb, 1991.

Mušćet, Ora, *Konzervatorsko-restauratorski radovi ma benediktinskom samostanu sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu*, diplomski rad, Zagreb, 2019.

Nedved, Branka, Biogradski kraj u rimsko doba, *Biograd i njegova okolica u prošlosti [= Biogradski zbornik, 1]*, Zadar, 1990., 213 – 246.

Novak, Grga, O životu i radu Luke Jelića, u: *Proslava 900-godišnjice Krešimirove darovnice o našem moru (1069-1969), Posebna izdanja Instituta JAZU u Zadru*, ur. Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1971., 36 – 38.

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima,* sv. 2., Split, 1964.

Ostojić, Ivan, Don Luka Jelić – život i djela, *Zbornik Kačić*, sv. 11, Split, 1979., 291 – 316.

Oštarić, Ivo, Kurlić, Anamarija, *Arheološka karta otoka Paga*, Novalja, 2013.

Parica, Mate, *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb, 2014.

Peričić, Šime, Otok Maun u prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, Zadar, 2004., 77 – 84.

Petricioli, Ivo, Toreta na otoku Kornatu, *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, ur. Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić, Zagreb, 1970., 717 – 725.

Petricioli, Ivo, Srednjovjekovni umjetnički spomenici na Dugom otoku, *Dugi otok. Zbornik*, ur. Š. Batović, Zadar, 1997., 167 – 187.

Petter, Franz, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen,* sv. 2, Gotha, 1857.

Piplović, Stanko, Graditelj i konzervator Bartul Tamino, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 28, Split, 1989., 241 – 252.

Piplović, Stanko, Nadvojvoda Franz Ferdinand u Dalmaciji i Istri, *DG Jahrbuch*, sv. 24, Osijek, 2017., 203 – 230.

Radić Rossi, Irena, Utvrda Pustograd, *Hrvatski arheološki godišnjak*, sv. 15, Zagreb, 2019., 671 – 673.

Radić Rossi, Irena, Zmajić, Jasna, Podzemni antički vodovod u Novalji na otoku Pagu, *Histria Antiqua*, sv. 18/2, Pula, 2009., 147 – 166.

Radić Rossi, Irena, Fabijanić, Tomislav, Arheološka baština Kornata, *Toponimija kornatskog otočja*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2013., 67 – 98.

Radić Rossi, Irena, Fabijanić, Tomislav, *Kurnatski vremeplov. Arheološka istraživanja Turete i Tarca*, Šibenik, 2017.

Regan, Krešimir, Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 19., Zagreb, 2002., 141 – 148.

Reljanović, Marijo, Enciklika *Grande Munus* i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 43, Zadar, 2001., 355 – 374.

Skračić, Vladimir, *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Split, 1996.

Sorić, Sofija, Ribarsko naselje Piškera u prošlosti, *Toponimija kornatskog otočja*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2013., 159 – 169.

Suić, Mate, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis JAZU*, sv. 64, Zagreb, 1960., 230 – 249.

Suić, Mate, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 35, Split, 1995., 133 – 144.

Suić, Mate, *Antički grad na Istočnom Jadranu* (2. izdanje), Zagreb, 2003.
Škunca, Andriana, Škunca, Aleksij, Bonefačić, Ante, *Rimski vodovod u Novalji*, Novalja, 2000.
Tomičić, Željko, Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju, *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Rijeka, 1993., 91 – 96.
Tomić, Radoslav, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Kiparstvo II.*, Zadar, 2008.
Torlak, Ana, Nekoliko podataka o salonitanskim spomenicima u privatnim zbirkama početkom 19. stoljeća, *Peristil*, sv. 62, Split, 2019., 9 – 19.
Uglešić, Ante, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002.
Uglešić, Ante, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Drniš – Zadar, 2006.
Uglešić, Ante, Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu, u: Lovro IVIN, *Olib. Otok, selo i ljudi*, Zagreb – Olib, 2009., 68 – 73.
Vežić, Pavuša, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar, 2005.
Vežić, Pavuša, Dalmatinski trikonhosi, *Ars adriatica*, sv. 1., Zadar, 2011., 27 – 66.
Vrsalović, Dasen, *Srednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj. Prvih sto godina 1878. – 1978.*, Zagreb, 2013.

INTERNETSKI IZVORI:

https://strasnapec.com/

Tomislav Fabijanić

LUKA JELIĆ AND THE ZADAR ARCHIPELAGO

SUMMARY

Best known in the scientific community for his research of the Northern Dalmatia, particularly the towns of Nin and Biograd na Moru, Luka Jelić (Vranjic 1864 – Kaštel Stari 1922) laid foundation for the modern-day research of these two royal Croatian towns. His passion for knowledge did not stop there, but took him across the Adriatic Islands. This paper gives an overview of his records taken during on-site exploration of the majority of the Zadar Archipelago, making him in the process, one of the first explorers to tackle the systematic and scientific research of the area.

According to the available data in published literature and his unpublished manuscripts, Luka Jelić explored the islands of Pag, Maun, Vir, Olib, Silba, Sestrunj, Molat, Ugljan, Pašman, Vrgada, Dugi otok, Rava, Sv Katarina i Babac of Biograd na moru, and visited the Kornati Islands on several occasions. His island collection data differs in type and nature and includes extensive completed texts on certain locations or topics, transcripts of historical sources, prints taken from stone monuments, different field diaries and some immediate notes, probably taken "on the spot".

Unfortunately, only a handful of his findings were published in the contemporary scientific or professional literature. The rest forms part of his written legacy, to be used in rare, sporadic occasions.

Present-day and future experts value information Luka Jelić collected differently, their interpretation varying from vague, unfounded conclusions to ahead-of-time findings, proven decades after Luka Jelić's passing. One of the later is Luka's chronologic dating of several forts in the Zadar Islands that he substantiated and set into Late Antiquity / Early Byzantine Period. The authors of this paper draw comparisons, where possible, with modern-day scientific evidence.

Key words: Luka Jelić, Nortern Dalmatia, islands, Zadar Archipelago, archaeology.

UBIKACIJA CRKAVA SVETE KATARINE I SVETE MARGARITE U NINU

Zrinka Brkan Klarin
Grad Zadar, Upravni odjel za kulturu i šport
Zadar, Hrvatska

Autorica u radu donosi informacije o pozicijama nekadašnjih crkava svete Katarine i svete Margarite u Ninu. Saznanja prikupljena tijekom arheološkog istraživanja ostataka crkve u sjevernom dijelu grada Nina 2019. godine proširuje informacijama dostupnim u stručnoj literaturi te pretraživanjem i obradom arhivskih, kartografskih i katastarskih podataka dostupnih u Državnom arhivu u Zadru, Arhivu Zadarske nadbiskupije te Arheološkom muzeju u Splitu (arhiv Luke Jelića). Istraživanje ostavštine Luke Jelića rezultiralo je spoznajom da je sam Jelić, nakon što su njegovi radovi o ninskim spomenicima bili objavljeni, na primjerku tiskanog rada izvršio korekciju titulara uz crkvu sv. Margarite. Na temelju sveukupnih podataka autorica nastoji rasvijetliti pogrešku u titularu crkve i interpretaciji postojećih ostataka. Obrazlaže potrebu korekcije tlocrta grada Nina i daje argumente za smještaj navedenih crkvi: crkvu svete Katarine locira u sjeverni dio grada Nina, dok crkvu svete Margarite pozicionira izvan ninskog otoka.

Ključne riječi: Nin, ninske crkve, arheološko istraživanje, arhivsko istraživanje, katastar, katastarski plan, karta grada Nina.

DJELOVANJE LUKE JELIĆA U NINU

Rad Luke Jelića na prostoru Zadra i Nina postavio je osnove za uspješni razvitak arheološke i povijesne znanosti. Njegov doprinos poznavanju ninskih spomenika golem je, a njegov angažman da grad doživi ponovo vrednovanje nakon stoljeća zanemarivanja otvorio je put sustavnom znanstvenom istraživanju, ali i boljitku svakodnevnog života ljudi. Unatoč brojnim zaslugama, njegov opus, otkrića, hipoteze i interpretacije nisu doživjeli dovoljnu valorizaciju pa mi je čast da imam priliku ponuditi nove informacije i reinterpretirati ostatke crkve na prostoru njemu bliskog grada Nina, gdje je godinama radio i djelovao ulažući sve znanje i mogućnosti da bi osvijetlio njegovu povijest.

U svom radu *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*[1] Luka Jelić naglasio je da je za početak proučavanja ninskih spomenika zaslužan Ivan Kukuljević Sakcinski koji u svom putopisu iz 1857. godine donosi prve podatke važne za početak vrednovanja ninskih spomenika.[2] Posjetivši Nin sredinom 19. stoljeća, Kukuljević

1 Luka Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1911., 3.

2 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim: s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine*, Zagreb, 1857.

Sakcinski zatiče grad u kojem je sve pusto i razvaljeno, on slikovito opisuje tadašnji izgled grada i kaže da se ne vidi skoro ništa osim ruševina i podrtina. Kuće i dvorovi su razoreni, crkve rasute i zapuštene: „Svuda se vidi propast boljeg stanja, svuda živa tuga."[3] Nažalost, ne bilježi pojedinačno građevine osim crkve sv. Anselma, sv. Križa, sv. Vida van grada i crkve Gospe od Rožarija.[4] Ovako opisani izgled Nina ne razlikuje se od stanja u kojem grad zatiče Luka Jelić četrdeset godina nakon Kukuljevića Sakcinskog.

Luka Jelić dolazi u Zadar 1893. godine, nakon završenog školovanja u Rimu i Beču, radi zaposlenja na Centralnom bogoslovnom sjemeništu gdje će do umirovljenja raditi kao profesor i predavač.[5] Tada započinje i njegovo bavljenje kulturno-povijesnom baštinom na zadarskom području. U razdoblju od preko 20 godina koje je proveo u Zadru i djelovao kao profesor, znanstvenik i istraživač ostavio je trajan trag na kulturni život grada, a posebno na poboljšanje stanja istraženosti i valorizacije spomenika u Zadru, Ninu i Biogradu. Već spomenuto stanje grada Nina posebno ga je pogađalo, pa je kao konzervator za sjevernu Dalmaciju i povjerenik Ninske općine iskoristio sve mogućnosti da pomogne gradu.[6] Prepoznajući ninsku rječicu Ričinu kao glavni razlog malarije koja je stoljećima mučila grad, nakon brojnih zamolbi uspijeva ishoditi rješenje od bečkih vlasti da joj se skrene vodotok. Projekt promjene toka rječice Ričine donio je promjenu u zdravstvenim uvjetima ovog područja, pa stoga nije pretjerano reći da je ovim dalekovidnim projektom učinjena prekretnica u razvoju modernog Nina.[7]

Uz provođenje pregleda terena i arheoloških istraživanja, Jelić je posebnu pažnju i vrijeme pridavao arhivskim istraživanjima. Količinom prikupljene građe, iz arhiva Dalmacije i Venecije, Rima, Napulja, samostana Monte Cassino, Beča i drugih, Jelić se svrstava u red naših najvećih povjesničara i pionira na ovom polju.[8]

Kao član brojnih domaćih i stranih strukovnih udruga na području arheologije i povijesti, uvidio je mogućnosti koje se pružaju kroz ovako organizirano djelovanje te je sa suradnicima osnovao u Ninu *Odbor za proslavu četiristote godišnjice Petra Zoranića*, čiji je prvi potpredsjednik. Ovaj Odbor, nazivan i Društvo Zoranić,

---

3 I. Kukuljević Sakcinski, *Izvjestje*, 12.

4 Crkva svetog Vida nalazi se na širem prostoru Privlake, a crkva Gospe od Rožarija predstavlja ostatke crkve svetog Ivana Krstitelja koja se nalazila u sklopu dominikanskog samostana u blizini crkve svete Margarite.

5 Mate Radović, *Don Luka Jelić i Nin*, katalog izložbe, Zadar, 2012.

6 Martina Dubolnić Glavan, Dr. Luka Jelić i početci proučavanja ninskih starina, u: *Ecclesia Nonensis: Prošlost Ninske biskupije*, ur. Zdenko Dundović, Zadar, 2024., 126 – 149.

7 Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima don Luke Jelića*, katalog izložbe, Zadar, 2019.

8 M. Dubolnić Glavan, R. Maršić, *Krajolici i spomenici*, 25.

imao je za glavni cilj valorizaciju i obnovu kulturno-povijesnih spomenika te je Jeliću poslužio kao okvir pri arheološkim istraživanjima na području Nina i kao podrška pri organiziranju prikupljenih kamenih spomenika u Starinarsku zbirku koju je smjestio u crkvu sv. Križa, a koja je svojevrsni prethodnik današnjeg Muzeja ninskih starina.[9] Potrebno je naglasiti kako je upravo u ovoj područnoj zbirci Arheološkog muzeja Zadar kolega Mate Radović 2012. godine postavio izložbu koja je sabrala i prezentirala Jelićev rad na području Nina te je time započet rad na otkrivanju i valorizaciji njegovih brojnih zasluga.[10]

Luka Jelić je na prostoru ninskog otoka, odnosno na prostoru grada, istraživao crkvu sv. Križa, Kneževu palaču i crkvu svetog Anselma (Asela) na glavnom gradskom trgu Plokati, crkvu sv. Ambroza i crkvu sv. Ivana Krstitelja, ostatke benediktinske crkve sv. Marije te ostatke rimskog hrama na položaju Mijovilovac, nakon što je nad ostacima hrama razgrađena tada ruševna crkva sv. Mihovila.[11] Bavio se i umjetničkim predmetima iz riznice župne crkve,[12] te vjerskim običajima koje obrađuje u zasebnim člancima.[13]

Cjelokupni pregled brojnih ninskih spomenika i njihova stanja Jelić donosi u radu „Spomenici grada Nina" koji izlazi u tri nastavka od 1900. do 1902. godine u *Vjesniku hrvatskog arheološkog društva*.[14] U prvom dijelu rada Jelić nakon uvodnog opisa grada donosi prijepis gradskog katastra sastavljenog 1677. godine zahvaljujući kojem je mogao rekonstruirati gradsku topografiju i izraditi kartu onodobnog grada. U nastavku rada donosi sve do tog trenutka poznate vijesti o arheološkim nalazima te time završava rad na koji se i naslovom i tekstom nadovezuje u idućem izdanju *Vjesnika hrvatskog arheološkog društva*. Godine 1901. objavljuje drugi dio rada u kojem nastavlja s donošenjem podataka o dotad pronađenim nalazima i provedenim istraživanjima te prelazi na opisivanje pojedinačnih spomenika.[15] Treći i zaključni dio objavljuje 1902. godine, a u

---

9 Šime Batović, Luka Jelić, *Zadarska smotra*, vol. 1, Zadar, 1992., 251.

10 Izložba naslovljena „Don Luka Jelić i Nin" autora Mate Radovića realizirana je povodom 90-godišnjice smrti don Luke Jelića. Izložba je popraćena katalogom istog naslova autora Mate Radovića.

11 M. Dubolnić Glavan, Dr. Luka Jelić i početci proučavanja ninskih starina, 126 – 149.

12 Luka Jelić, *Thesaurus Ecclesiae Cathedralis Nonensis in Dalmatia, Compte rendu du quatrieme Congres scientifique international des catholiques tenu a Freibourg (Suisse)*, Freibourg, 1898.

13 Luka Jelić, U Ninu na Gospu od Zečeva, u: *Spomen-cvieće iz hrvatskih i slovenskih dubrava*, Zagreb, 1900., 635 – 652.

14 Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. IV, Zagreb, 1900., 156 – 171.

15 Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. V, Zagreb, 1901., 184 – 192.

njemu obrađuje sljedeće spomenike: župnu crkvu i biskupsku palaču, ostale ninske crkve, starohrvatski krunski dvor i trg Kraljevac.[16]

Iako se ni u jednom svom radu Jelić ne bavi izričito crkvom svete Margarite, ipak nam je na ovom mjestu važan prvi dio „Spomenika grada Nina" u kojem Jelić donosi kartu grada i na njoj ucrtava položaj crkve svete Margarite, koju smješta u sjeverni dio otoka, te njezin pretpostavljeni oblik (Sl. 1).

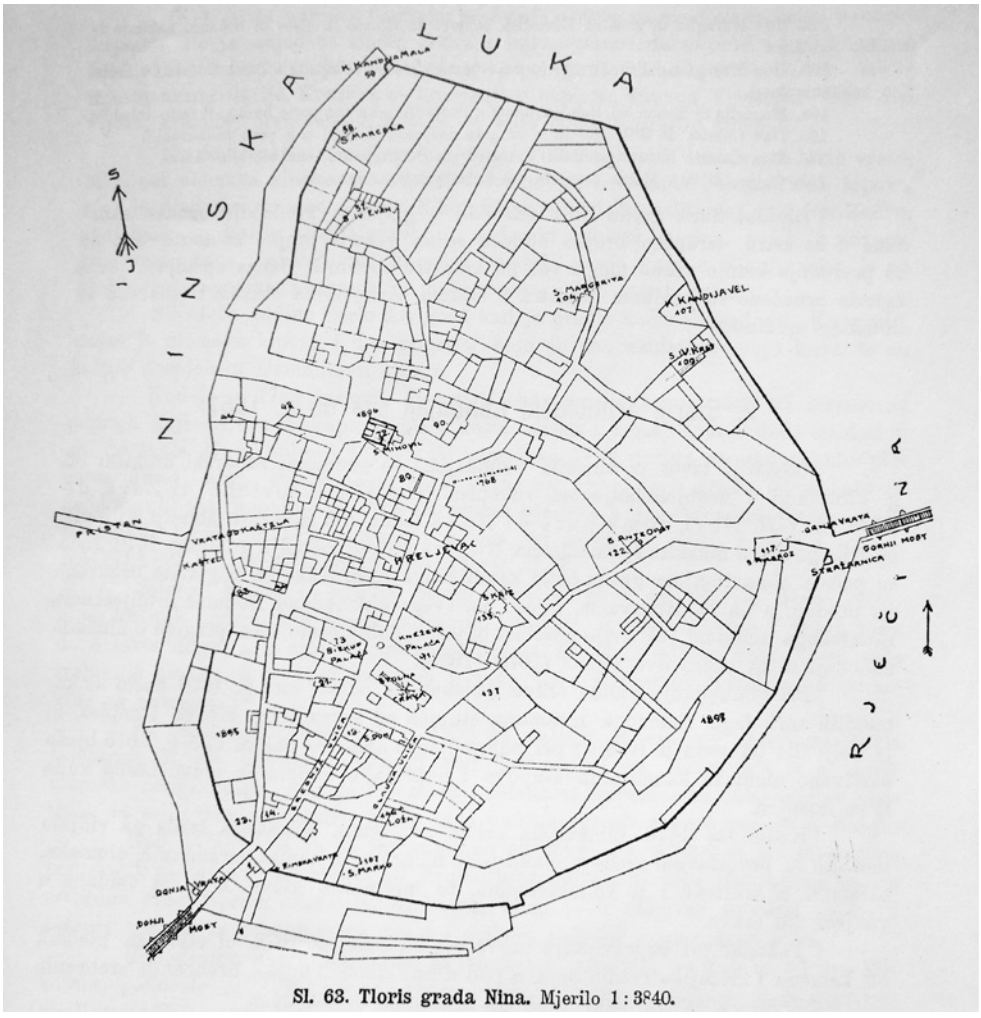

Sl. 63. Tloris grada Nina. Mjerilo 1 : 3840.

Slika 1. Karta grada Nina u mjerilu (prema: L. Jelić, Spomenici grada Nina, 1900., str. 164, sl. 63.)

[16] Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. VI, Zagreb, 1902., 103 – 116.

Pri izradi tlocrta grada Luka Jelić koristio je dva izvora: katastarsku kartu Nina iz 1823. i Benzonov katastik iz 1677. godine. Detaljna katastarska karta kojom se Jelić koristio nastala je 1823. godine za vrijeme sustavne izmjere Austrijskog Carstva koju je poduzeo car Franjo I. (takozvana franciskanska izmjera).[17]

Slika 2. Karta grada Nina iz 1823. godine

[17] Isto je primijetio i profesor Pavuša Vežić koji u radu „Spomenici Nina na veduti iz 1708. i katastarskom planu iz 1823. godine" objavljenom u časopisu *Diadora* 2020. godine donosi detaljan opis ovih prikaza, kao i tumačenje odnosa među prikazanim građevinama. Profesoru Vežiću zahvaljujem na razgovoru kojim me potaknuo na istraživanje problematike titulara crkve i objavu rada.

Radi se o crtežu u boji koji je sačuvan u dva primjerka, jedan se nalazi u Državnom arhivu u Zadru,[18] a drugi u Državnom arhivu u Splitu (Sl. 2).

Na ovom katastarskom planu crkva svete Margarite odgovarala bi poziciji koja je označena brojem 26 i križem. Crkva je prikazana kao jednostavna jednobrodna građevina pravokutnog tijela i kvadratne apside, što će u svom tlocrtu profesor Jelić također preuzeti. Uz nju je upisano *Comun* jer se radi o općinskom vlasništvu. Zapisnik čestica nažalost ne donosi nikakvu dodatnu informaciju o građevini označenoj brojem 26, ni u katastru sačuvanom u Državnom arhivu u Zadru, niti u onom koji se čuva u Državnom arhivu u Splitu, pa tako ova mapa ne pridonosi utvrđivanju titulara crkve.

Na ranije spomenutoj karti grada Nina koju je izradio Luka Jelić koristeći se navedenom austrijskom katastarskom kartom, crkva svete Margarite prikazana je u sjevernom dijelu grada, s brojem 104 upisanim pored tlocrta crkve (Sl. 3). Jelićev tlocrt jednostavan je crtež bez boja s ucrtanim česticama i građevinama kojima on pridodaje brojeve pod kojima su navedene u Benzonovu katastiku, a ne brojeve s katastarske karte.

Slika 3. Tlocrt crkve sv. Margarite na karti grada Nina (prema: L. Jelić, Spomenici grada Nina, 1900., str. 164, sl. 63.)

Sam katastik iz 1677. godine drugi je izvor na osnovi kojeg Jelić sastavlja svoj tlocrt.[19] Taj katastik nastao je za ninskog kneza Giovannija Antonija Benzona kada je nakon rušenja Nina i završetka Kandijskog rata mletačka vlast odlučila obnoviti grad te se već 1675. pristupilo popisivanju imovine cijele županije, a posebno je detaljno opisan sam grad.[20] Katastik opisuje tragičan izgled srušenog i spaljenog grada, donoseći opis kuća i crkava u svakoj od gradskih ulica, podrobno opisujući i stanje u kojem je svaka pojedina građevina zatečena. Ovaj tekst vrijedan je jer donosi popis svih građevina u gradu. Građevine su u popisu numerirane, a na broju 104 navedena je crkva svete Margarite.[21]

[18] Na slici 2 prikazana je karta koja se čuva u Državnom arhivu u Zadru (dalje: HR-DAZD), Arhiv mapa, Uprava za katastarsku izmjeru (1823. – 1839.), katastarski plan broj 580.

[19] L. Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, sv. IV, Zagreb,1900., 158.

[20] HR-DAZD, *Općina Nin*, 4.3., svežanj 9, sveščić 4.

[21] L. Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. IV, Zagreb,1900., 162.

Jelićev tlocrt u gotovo identičnom, ali nešto pojednostavljenom obliku donosi i Ivo Petricioli u svom radu o ninskim spomenicima koji je objavljen u *Radovima Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 1969. godine u broju koji je cijeli posvećen ninskim temama.[22]

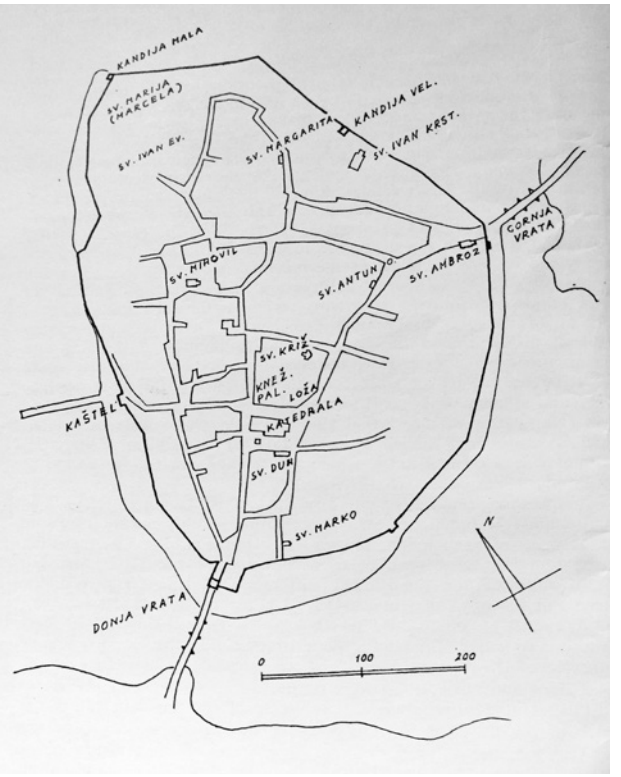

Slika 4. Karta grada Nina (prema: I. Petricioli, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969, str. 301, sl. 1.)

U ovom radu Petricioli navodi brojne izvore i autore koji su važni za proučavanje ninske povijesti, pa obilno navodi i Jelićeva mišljenja o ninskim spomenicima i pridaje mu zasluge za provedena istraživanja, učinjene bilješke, crteže i fotografije. Kritičkim stavom ocjenjuje da je potrebno preispitati neka Jelićeva mišljenja i naglašava da ih se može koristiti uz određen oprez i provjeru.[23] Unatoč tomu, koristi se Jelićevim tlocrtom, pa tako donosi iste pozicije i titulare crkava na prostoru grada (Sl. 4). Premda naglašava da u njegovim radovima ima pogrešaka – upravo po pitanju crkve sv. Margarite usvaja Jelićev propust. Crkvu smješta na istu poziciju kao i dr. Jelić, ali ju prikazuje pojednostavljeno. Na njezino mjesto ucrtava tek kvadratni oblik ne ulazeći u pretpostavljanje dispozicije prostora. U tekstu Petricioli opisuje crkvu sv. Margarite, za koju kaže da se kao i crkva sv. Ivana Evanđelista nalazi u sjevernom, danas nenastanjenom dijelu Nina, tzv. Polju, te govori da su obje crkve do danas nestale.[24]

[22] Ivo Petricioli, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka, u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969., 299 – 356.

[23] I. Petricioli, Osvrt, 302.

[24] I. Petricioli, Osvrt, 338.

Tlocrt grada Nina koji je Jelić izradio 1900. godine ušao je u stručnu literaturu, a iz nje u turističke i popularne publikacije. Tako je, među brojnim ostalim publikacijama, ovaj tlocrt prikazan i u vodiču koji je sastavio profesor Nikola Jakšić pod nazivom *Nin – prva hrvatska biskupija*.[25]

ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE OSTATAKA CRKVE

Sjeverni dio otoka Nina i u drugom desetljeću 21. stoljeća u istom je stanju kao što je 1969. godine opisao profesor Petricioli – ruraliziran, neistražen i neprezentiran. Čestica na kojoj se nalaze ostatci crkve svete Margarite potpuno je zarasla u raslinje i zatrpana je kamenom gomilom te nikakvi ostatci nisu bili vidljivi, što objašnjava zašto ju prof. Petricioli smatra „nestalom". Čestica se nalazi u povijesnoj jezgri grada Nina, u blizini ostataka kule Kandije Velike i dominikanske crkve sv. Ivana Krstitelja (danas Gospa od Rožarija) s istočne strane te ostataka rimskog hrama i foruma sa zapadne i rimskog domusa s mozaicima s južne strane (pozicija Banovac). S obzirom na to da na ovoj značajnoj lokaciji nikad nisu provedena arheološka istraživanja, pozicija je predstavljala izvrstan potencijal da se dobije uvid u izgled građevine o kojoj je potvrda postojala samo u literaturi i usmenoj predaji lokalnog stanovništva.

Budući da je gradska uprava odlučila početi s uređenjem ovog dijela ninskog otoka početkom 2019. godine, tvrtka Travej d.o.o. iz Zadra započela je istraživanje arheoloških ostataka crkve svete Margarite.[26] Tijekom terenskog istraživanja u cijelosti je istražen prostor crkve, tj. lađa i apsida, uski prostor s vanjske strane crkvenih zidova te jedna sonda postavljena pred južnim zidom crkve. Teren na kojem se nalaze ostatci crkve bio je potpuno zarastao u raslinje, a sami ostatci nalazili su se pod većom gomilom kamenja koje je na ovo mjesto nabacivano dugi period vremena tijekom čišćenja i obrađivanja susjednih parcela koje su korištene kao vrtovi i maslinici (Sl. 5).

Sam prostor crkve nije korišten kao obradiva površina iz očitih razloga te se s vremenom formirala kamena gomila koja je potpuno prekrivala ostatke crkve. Uklanjanjem nagomilanog materijala i sedimenta na prostoru crkve ukazali su se djelomično sačuvani zidovi te apsida crkve. Utvrđeno je da se radi o jednostavnoj, longitudinalnoj, jednobrodnoj crkvi s lijepom i pravilnom polukružnom apsidom. Ostatci ne pokazuju dodatnu prostornu podjelu na traveje, a čini se kako crkva nije imala ni pastoforije.[27]

---

[25] Nikola Jakšić, *Nin – prva hrvatska biskupija*, Split, 1997., karta je prikazana na unutrašnjoj strani omota.

[26] Istraživanje je naručio i financirao Grad Nin, a provedeno je u razdoblju od 7. siječnja do 13. ožujka 2019. Voditelj istraživanja bio je Šime Glavan, dok je autorica ovih redova sudjelovala kao zamjenica voditelja istraživanja (nakon što je prva zamjenica voditelja napustila istraživanje).

[27] Prostor oko ostataka crkve istražen je u malom opsegu, 0.8 m od zidova crkve, odnosno onoliko koliko je to situacija na terenu dopuštala, a s obzirom na dozvole vlasnika okolnih parcela.

Slika 5. Situacija na početku arheološkog istraživanja ostataka crkve (foto: Marina Šimičić)

Svaka faza istraživanja u potpunosti je dokumentirana te su svi nalazi i slojevi bilježeni stratigrafski i geodetski. Tijekom iskopavanja elementi i slojevi dokumentirani su kroz 42 stratigrafske jedinice. Prikupljeni nalazi pohranjeni su u područnoj zbirci Arheološkog muzeja Zadar – Muzeju ninskih starina. Među njima je izdvojeno devet posebnih nalaza, a detaljnu obradu predmeta tek treba provesti.

Orijentacija crkve ne prati uobičajeno pružanje lađa u smjeru istok – zapad, već ima upravo suprotnu orijentaciju u smjeru sjever – jug (s malim otklonom), s apsidom okrenutom prema sjeveru, odnosno sjeveroistoku. Ovakva orijentacija nije sasvim neočekivana uzevši da se u Ninu, uz ovu, pojavljuje niz jednako orijentiranih crkava: benediktinska crkva sv. Marije, crkva sv. Ivana Krstitelja, a vjerojatno i uništene crkve sv. Marka i sv. Antuna. Orijentaciju istok – zapad (ponegdje s manjim odstupanjima) u Ninu imaju župna crkva sv. Anselma, Sv. Križ, Sv. Ambroz, Sv. Duh i uništena crkva sv. Mihovila. Orijentacija ostaje nepoznata za crkvu sv. Ivana Evanđelista zbog nedostatka podataka. Jasno je da su različite orijentacije bile dirigirane okolnostima na koje graditelji nailaze, prvenstveno smjerom ulica (Sv. Ambroz, Sv. Marko, Sv. Margarita, Sv. Duh), kao i već postojeće arhitekture ili njezinih ostataka (župna crkva, Sv. Križ, Sv. Mihovil).

Bočni zidovi crkve su dužine 10.5 m (zapadni) i 10.9 m (istočni), a njihova se širina također razlikuje, pa je zapadni širok 0.55 m, a istočni 0.5 m. Južni zid svojom dužinom od 6.7 m određuje širinu crkve. Zapadni zid sačuvan je u većoj visini, moguće upravo zahvaljujući većoj širini. Iako se radi o bočnom zidu, zapadni zid ujedno je i pročelni zid – na njemu se nalazio ulaz u crkvu. Ulazni otvor nalazio se približno na sredini zapadnog zida, sačuvana širina je 1.05 m, međutim vratima nedostaju kameni prag i dovratnici koji su odneseni. Prilikom istraživanja otkriveno je da su ova vrata u nekom trenutku bila namjerno zatvorena kamenom složenim u suho, a ovaj detalj pokazat će se bitnim kod proučavanja literature i nejasnoća vezanih uz titular crkve. Iako planovi grada Nina redovito ucrtavaju komunikaciju koja prolazi s istočne strane crkve, tik uz njezin lateralni zid, iz pozicije ulaznih vrata saznajemo da je u srednjem vijeku ulica prolazila i s njezine zapadne strane. Pri arheološkom istraživanju pronađen je nabijeni sloj kamena koji se nalazi u visini temeljne stope zidova crkve.[28] Ne radi se o samoj površini ulice, nego o pripremnom sloju za nju. Da je s ove strane crkve postojala ulica potvrđuje katastar iz 1675. godine te situacija na terenu,[29] jer je u liniji ove komunikacije pronađen otvor u gradskim bedemima koji predstavlja manja gradska vrata iz rimskog doba koja su nešto sužena u razdoblju srednjeg vijeka.[30]

Zidovi crkve sačuvani su u različitoj visini, zapadni pročelni zid, kao što je već rečeno, najbolje je sačuvan – šest redova kamena iznad temeljne stope (na sjevernom kraju i osam redova). Južni i istočni zid slabije su sačuvani – u visini od samo tri reda kamena. Zidanje je kvalitetno, priklesanim kamenom srednje veličine uslojenim u relativno pravilne redove. Zamjetno je izmjenjivanje redova tanjeg kamena s redovima širih i masivnijih blokova. Iznimka u ovom načinu zidanja je južni zid koji je zamjetno lošije zidan i širok manje od pola metra.

Najljepša izvorna struktura koja karakterizira ovu crkvu sasvim je sigurno vrlo dobro sačuvana podnica (Sl. 6). Radi se o vrsti kaldrme sastavljene od neobrađenog kamena različite veličine i slaganog bez vezivnog materijala. Površina ovakve podnice dosta je neravna, ali je bila nivelirana debelim slojem vapnenog morta nanesenog preko ovog popločenja. Dokazi su preostali tragovi žbuke na kamenju popločenja te na zidovima. Nekoliko većih kamenih blokova

---

28 Zrinka Brkan Klarin, Šime Glavan, Izvješće o arheološkom istraživanju ostataka crkve svete Margarite u Ninu, *Hrvatski arheološki godišnjak*, vol. 16, Zagreb, 2019.

29 Bilješka na broju 75 u Katastru grada Nina iz 1675. opisuje kuću koja se nalazi zapadno od crkve te navodi da je od crkve odijeljena javnom ulicom. Dalje u tekstu donosim prijepis ove bilješke. Hrvatska – Znanstvena knjižnica Zadar (dalje: ZKZD), Zbirka rukopisa, 11220–MS 212.

30 Istraživanja na ovom segmentu gradskih bedema proveo je Konzervatorski odjel u Zadru pod vodstvom prof. Pavuše Vežića, a prethodili su konzervatorskim radovima. Martina Dubolnić Glavan, *Civitas Aenona, primjer romanizacije liburnske općine*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2015., 138.

postavljenih u osi crkve korišteni su kao niveleta pri premazivanju žbuke.[31] Po tragovima žbuke znamo da je sloj bio debeo preko 15 cm, a postojanje ovako debelog sloja podnice ne čudi jer znamo za probleme s vlagom na ovom prostoru (uz crkvu danas se na udaljenosti od nekoliko metara nalaze tri zdenca).

Slika 6. Zračni snimak ostataka crkve po završetku arheološkog istraživanja u ožujku 2019. godine (foto: Šime Glavan)

Što se tiče datiranja crkve s obzirom na stilske i građevne elemente arhitekture, nema specifičnosti koje bi pomogle sa sigurnosti odrediti razdoblje gradnje. Oblik građevine sastoji se od longitudinalne, nešto nepravilne pravokutne lađe i polukružne apside, međutim takva forma uobičajena je za dug vremenski period cijelog srednjeg vijeka, ali i ranokršćansko razdoblje pa sve do novijeg vremena krajem 19. stoljeća.[32] Ovaj jednostavni tlocrt ne kazuje mnogo o

[31] Na zračnoj fotografiji dobro je vidljiv veliki blok tik uz južni zid koji je, čini se, imao tu namjenu. Njegova pozicija i veličina prvotno su navodile na pomisao da se radi o stubi uz ulazna vrata, međutim morala je biti odbačena jer ne postoje tragovi otvora na ovom zidu.

[32] Ivo Babić, Dugo trajanje jednog arhitektonskog tipa. Jednobrodne crkvice s polukružnom apsidom, *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 44–45, Split, 2017. – 2018.

dataciji, a nažalost ni sačuvana visina zidova nije donijela tragove prozorskih otvora, niti su pronađeni ulomci kamene plastike koji bi doprinijeli užoj dataciji. Iz sačuvane podnice iščitavamo da je mjesto za bazu oltara bilo ispred same apside, u liniji trijumfalnog luka. Srednji vijek kao razdoblje gradnje može se nešto preciznije odrediti tek po tehnici gradnje i obradi kamena. Arheološko istraživanje utvrdilo je kako je podnica nastala istovremeno sa zidovima, te možemo govoriti o jedinstvenom trenutku izgradnje kako za podnicu tako i za građevinu u cjelini. Tehnika zidanja grubo obrađenim, priklesanim kamenom slaganim u uslojene redove uz obilno korištenje veziva govori o gradnji tijekom zrele ili kasne romanike. Analogije na širem ninskom području upućuju na datiranje u razdoblje 13. ili početka 14. stoljeća.[33]

Na zračnoj fotografiji snimljenoj po završetku arheološkog istraživanja vidljivo je dobro očuvano izvorno popločenje koje je uništeno na potezu od ulaznih vrata na bočnom zidu do same apside. Čini se da je uzrok neprimjerena upotreba prostora apside nakon desakralizacije i djelomičnog rušenja crkve. Naime, pred prostorom same apside, u liniji trijumfalnog luka otkrivena je suhozidna struktura od kamena koja je stvarala zaklonjeni prostor unutar apside (Sl. 7).

Slika 7. Pogled na suhozidnu strukturu složenu pred apsidom u razdoblju nakon djelomičnog rušenja i desakralizacije crkve (foto: Zrinka Brkan Klarin)

[33] Srednjovjekovno graditeljstvo i crkve ovog razdoblja građene na otoku Pagu, s posebnim osvrtom na njihove graditeljske osobine sustavno je obradio Emil Hilje u knjizi *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Zadar, 1999.

U ovako ograđeni prostor apside ulazilo se kroz otvor (širine 0.6 m) na njezinoj zapadnoj strani, a u istočnom dijelu apside pronađeni su ostatci ložišta. S obzirom na situaciju koja je utvrđena na terenu, možemo pretpostaviti da je polukupola koja je natkrivala prostor apside preživjela razaranja Nina 1646. godine, stoga je apsida zatvorena suhozidom prema lađi te korištena kao stambeni prostor. Iz vizitacija se saznaje da je krov nad lađom bio uništen.[34] Crkva je tijekom 15. stoljeća ostala bez krova, ali su se očuvani zidovi lađe vjerojatno pokazali korisni kao prostor za čuvanje domaćih životinja. Sama apsida, presvođena vjerojatno polukupolom od sedrenih blokova, uspješnije se održala u razaranjima i požarima – što nam također govori arheološka stratigrafija nalaza u slojevima. Takav dobro zaštićen prostor očito je korišten kao stambeni prostor, kakvih je na prostoru spaljenog i razrušenog grada bilo malo tijekom 16. i 17. stoljeća, a ostatci sloja gareži i tragovi ložišta pronađeni u istočnom kutu apside svjedoče upravo o tome – u prostoru se dulje vrijeme obitavalo. Situacija gdje biskupi višekratno pronalaze potrebnim zazidati vrata crkve kako se prostor ne bi neprimjereno koristio i životinje u njega ulazile svjedoči upravo o dugotrajnoj i kontinuiranoj nedostojnoj uporabi razrušenog crkvenog prostora (Sl. 8).

Slika 8. Pogled na zapadni zid crkve. Na dijelu zida prema apsidi vidi se pozicija ulaznih vrata zatvorenih poslaganim kamenom (foto: Zrinka Brkan Klarin)

[34] Detaljnije o rezultatima arheološkog istraživanja vidi u Z. Brkan Klarin, Š. Glavan, *Izvješće*, 6.

NAVODI O CRKVAMA SVETE KATARINE I SVETE MARGARITE U LITERATURI I ISTRAŽIVANJE ARHIVSKIH SPISA

Iako su neke Jelićeve interpretacije otvorile dileme koje su i danas dijelom rasprava, dvojbe oko titulara ove ninske crkve dosada nije bilo. Prve sumnje u ispravan titular pobudilo mi je iščitavanje literature i kontradiktorni podatci o poziciji crkve svete Margarite na koje sam naišla kod Bianchija, a koji se ne poklapaju s onime što tvrde Luka Jelić i Ivo Petricioli, koji crkvu pozicioniraju unutar grada, na sjevernu stranu otoka. U svom opisu crkava u gradu Ninu Bianchi ni na jednom mjestu ne spominje crkvu svete Margarite, ali ju opisuje govoreći o poljskim crkvama koje se nalaze izvan grada: *Chiese suburbane.* Nabrajajući i opisujući ninske izvangradske crkve, Bianchi će na broju 4 opisati i crkvu svete Margarite, djevice i mučenice. Donosi nam položaj ove crkve, pa tako kaže da se nalazila na cesti za Vrsi te kako se od nje vide samo temelji pokraj kojih se nalazi veliki kamen na koji je odlagan kip Gospe od Zečeva za vrijeme procesije koja je išla do jedne usamljene kuće u Žeževcu.[35] Opisani položaj nalazi se sasvim izvan gradskog rastera, izvan zidina i ninskog otoka, na kopnenoj strani u predjelu istočno od grada. Cesta za Vrsi počinje od Gornjih vrata (*Porta superior*) i pruža se kroz polje dalje prema istoku, odnosno sjeveroistoku.

U svom djelu *Zara cristiana* Bianchi je donio izuzetno puno važnih informacija za poznavanje Zadarske nadbiskupije, nažalost izostavljajući bilješke, izvore i literaturu. Ipak, struka drži da je on najčešće pouzdan izvor za daljnja istraživanja i otkrivanja naše prošlosti.[36] Ako uzmemo da se crkva svete Margarite nalazi na mjestu gdje ju smješta Bianchi, ne preostaje nam drugo nego među ostalim gradskim crkvama, posebno onim slabije ili nimalo poznatim, potražiti i prepoznati crkvu koju smo u proljeće 2019. godine istraživali na terenu.

Nabrajajući i opisujući ninske crkve, crkve unutar samog grada, Bianchi na broju XI. opisuje crkvu svete Katarine, djevice i mučenice. U svom opisu ne donosi precizniji položaj crkve, ali kaže da je to četverostrana građevina od koje su sačuvani vanjski zidovi dugi 10,24 i široki sedam metara. Dalje navodi kako se smatra da je bila porušena 1646., a zatim obnovljena 1712. Zemlje koje su joj dodijeljene činile su običnu nadarbinu koja je 1778. uključena u zajedničku kaptolsku masu. Bianchi donosi informaciju da crkva postoji početkom 14. stoljeća, što potkrepljuje jednom oporukom iz 1309. godine. U nastavku donosi i njezin prijepis, međutim ne primjećuje da u oporuci stoji navod o crkvi koja se nalazi izvan grada: *Ecclesiae s. Catharinae extra urbem*, i da se dokument zapravo odnosi na drugu crkvu svete Katarine. S obzirom na to da se dimenzije crkve

[35] Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar II*, Zadar, 2011., 243.
[36] C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar II*, 587.

svete Katarine koje donosi Bianchi i koje su gore spomenute neobično točno poklapaju s dimenzijama crkve koju smo istražili u ostatcima na terenu, sasvim je moguće da on govori upravo o njoj, odnosno o crkvi svete Katarine unutar grada.[37] U slučaju da je pretpostavka točna, tada se pak oporuka na koju se pri tom Bianchi poziva kako bi utvrdio dataciju crkve ne bi trebala povezivati s crkvom sv. Katarine koja se nalazi unutar gradskih zidina jer se radi o sasvim drugoj crkvi. Naime, izvan Nina, na putu za Privlaku, nalazila se crkva svete Katarine na koju se gotovo sigurno odnosi navedena oporuka. Još 1603. obišao ju je i opisao Priuli. Sam Bianchi znao je za nju i opisao ju, pa vjerujem da se ovdje radi o pogrešci koja se potkrala kada je pripremao arhivske materijale.[38]

Navedene kontradikcije pomažu nam razriješiti opisi ninskih crkava nastali krajem 16. i početkom 17. stoljeća: dvije apostolske vizitacije, prva iz 1579. te druga iz 1603. godine. Naime, u razdoblju nakon Tridentskog koncila dva papinska izaslanika obišla su ovo područje. Njihovi izvještaji čuvaju se u Vatikanu u Tajnom arhivu i to su autentični dokumenti i primarni izvori, visoko vrijedni tekstovi puni zanimljivih pojedinosti. Detaljni prijepis ovih vizitacija donosi Amos Rube Filipi.[39]

U mletačkoj Dalmaciji prvu vizitaciju obavio je 1579. Augustin Valier, biskup talijanskog grada Verone. Valier je Nin posjetio (djelomično osobno, a djelomično njegov vizitator foraneus) u razdoblju od 21. ožujka do 24. svibnja 1579. Drugu, još opširniju vizitaciju sastavio je 1603. godine Michiel Priuli (uz pomoć svog vizitatora), inače biskup Vicenze koji je Ninsku biskupiju obišao u razdoblju od 3. do 20. svibnja.[40]

Oba vizitatora među 11 gradskih crkava navode crkvu svete Katarine, crkvu koju ne spominju ni Jelić ni Petricioli. Valier 1579. godine kaže da je crkva porušena, ali da je sačuvan pročelni zid. Također navodi da je rektor toga beneficija ninski kanonik don Petar Tonković. Priuli 1603. kaže da je crkva porušena i bez krova. Navodi da ima mala vrata koja je biskup Belotti dao zazidati da unutra ne bi ulazila stoka. Isti je biskup beneficij crkve pripojio kaptolu, a prihod mu je oko 10 dukata bez ikakvih obaveza.[41] Kada je Priuli obišao 11 crkava u gradu Ninu, pohodio je i 17 vangradskih poljskih crkava od

---

37 C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar II*, 240.

38 Crkva sv. Katarine izvan grada spominje se na više mjesta, a ovdje ću uputiti na djelo *Monumenta ecclesiae cathedralis Nonae* koje u svom članku podrobno opisuje Josip Kolanović, Zbornik ninskih isprava od XIII do XVII stoljeća, u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969., 513.

39 Amos Rube Filipi, Ninske crkve u dokumentima iz godine 1579. i 1603., u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969., 549 – 593.

40 A. Rube Filipi, Ninske crkve, 549 i 550.

41 A. Rube Filipi, Ninske crkve, 564.

kojih je većina u neposrednoj blizini grada, iako se dio nalazi na dosta udaljenom području. Među vangradskim crkvama Priuli je kao prvu obišao crkvu svete Margarite, odnosno njezine ostatke jer je već tada bila porušena, a navodi kako ju je do temelja porušila Venecija u vrijeme osmanske opasnosti.

Amos Rube Filipi u navedenom radu spominje kako je crkva svete Margarite na topografskoj karti Nina u izdanju Arheološkog muzeja iz 1968. upitno smještena u sam grad.[42] U svojoj analizi ovih dvaju dokumenata, odnosno vizitacija, napravio je popis gradskih crkava, poljskih izvangradskih crkava te crkava u vangradskim župama. Među crkvama grada Nina navodi: katedralu Sv. Anselma, Sv. Križ, Sv. Ambroza, Sv. Mariju (Marcela), Sv. Ivana Krstitelja, Sv. Ivana Evanđelista, Sv. Mihovila, Sv. Marka, Sv. Antuna Opata, Sv. Duha te Sv. Katu. Dok među 17 izvangradskih crkava navodi: Sv. Margaritu i Sv. Katu u Privlaci.[43]

Zanimljivo je da se spomenuti Filipijev rad nalazi u istom izdanju kao i rad Ive Petriciolija. Međutim, iako su radovi ukoričeni u istom izdanju Instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, informacije o gradskim crkvama u njima razlikuju se i dosada nisu podrobno preispitane. Drugi rad u istom izdanju koji će primijetiti nelogičnost je onaj Josipa Kolanovića, međutim on će u bilješci kojom prati spomen 'kapele sv. Margarete' navesti kako ju Bianchi pogrešno stavlja u vangradske crkve.[44] Svi spomenuti autori bavili su se jednom i drugom crkvom tek sporedno pa je malo njih primijetilo da postoje kontradiktorni podatci. Oni koji su to i uočili (Kolanović i Filipi) nisu tomu posvetili posebnu pažnju, što, imajući na umu prekobrojnost zanimljivih tema na ovom području, i ne čudi.

Značajan izvor povijesnih informacija donose sačuvani arhivski spisi pa ću pokušati sažeto iznijeti relevantne izvore koji su važni za ovo pitanje. Na početku bilo je potrebno utvrditi da Luka Jelić nije počinio pogrešku pri prijepisu Benzonova katastika u svom članku iz 1900. godine,[45] pa sam provjerila njegov sadržaj u Državnom arhivu u Zadru. Fond Općine Nin u svežnju 9 sadrži 14 zasebnih sveščića. Sveščić broj 4 iz 1677. godine relevantan je za naše pitanje.[46] Pokazalo se da je Jelićev prijepis ispravan, u katastru se među građevinama u gradu nabraja crkva svete Margarite na broju 104, dok crkve svete Katarine nema (Sl. 9).

---

42 A. Rube Filipi, Ninske crkve, 566.

43 Crkvu svete Kate u Privlaci navodim zbog ranije spomenute oporuke koju donosi Bianchi i koja se odnosi na nju.

44 J. Kolanović, Zbornik ninskih isprava, 512.

45 Giovanni Antonio Benzon knez je grada Nina u vrijeme sastavljanja dokumenta.

46 HR-DAZD, Općina Nin, sign. 4.3, Svezak procjena pokretne i nepokretne imovine Ninske komune i njenih stanovnika, svežanj 9.

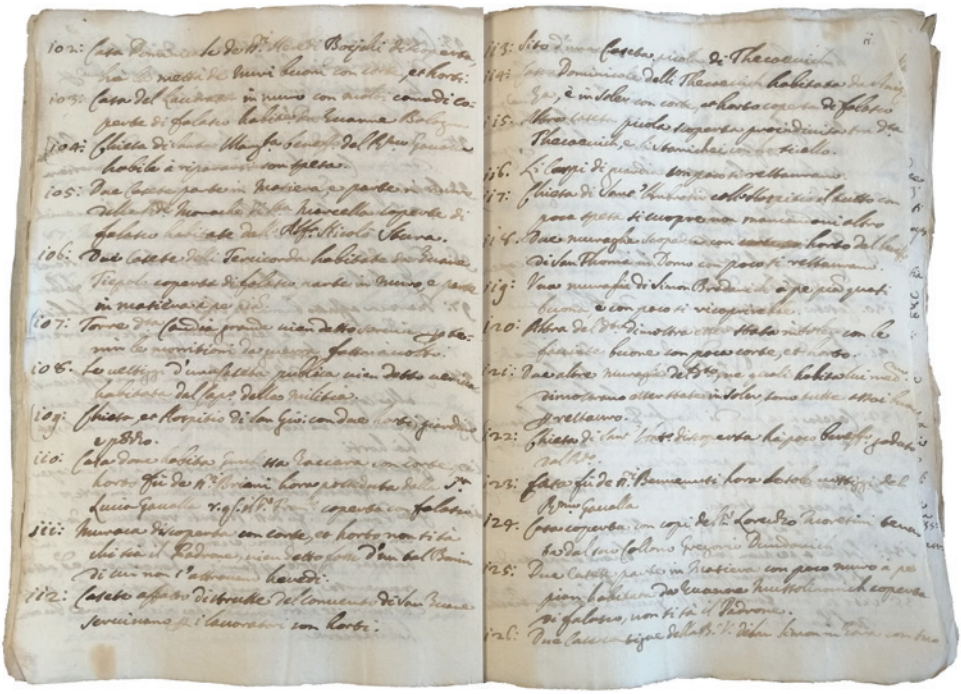

Slika 9. Stranice Katastra iz 1677. godine (HR-DAZD, Općina Nin, sign. 4.3.; foto: Zrinka Brkan Klarin)

U mletačkim katastarskim knjigama pohranjenima u Državnom arhivu u Zadru nalazi se katastar područja Nina: *Catastico de beni di Nona formato d'ordine... Pietro Civrano*. Napravljen je po terminaciji iz 1672. godine i završen 1675. godine za generalnog providura Pietra Civrana.[47] Na početku katastra nalazi se prijepis terminacije o izradi katastra i odluke o podjeli zemljišta. Na kraju je sveščić s popisom imena vlasnika, međa te popisom ulica u Ninu i imena putova na području komune Nin. Ovdje je također i tumač topografskih simbola koji su ucrtani na katastarski plan koji je u tom trenutku izrađen (Sl. 10). Katastarski plan izrađen uz ovaj katastarski popis nije sačuvan u izvornom obliku, međutim sačuvana je njegova kopija napravljena 1849. godine.

[47] HR-DAZD, Mletački katastar. Katastarske knjige. sign. 177.3, *Popis vlasnika i veličine čestica, te granice za svaku pojedinu česticu*, kut 55. (stara kut. 59).

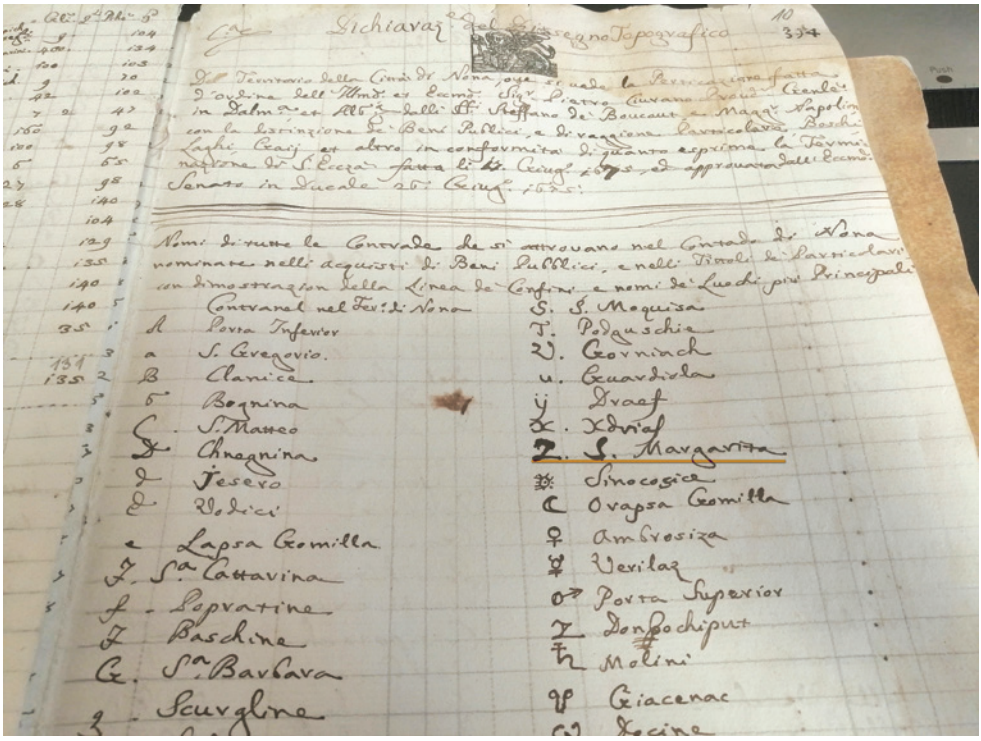

Slika 10. Tumač topografskih simbola uz katastarski plan iz 1675. godine. Slovo Z označava Sv. Margaritu (HR-DAZD, Fond Općine Nin, sign. 177.3.; foto: Zrinka Brkan Klarin)

Katastarski plan iz 1849. godine u pojednostavljenom obliku prikazuje grad Nin i ne imenuje građevine na otoku, no ipak je iznimno bitan zbog cijelog područja Ninske biskupije za koje donosi toponime i ostale informacije.[48] U donjem lijevom kutu karte nalaze se dvije vinjete koje jasno govore kako se radi o preciznoj kopiji karte iz 1675., napravljenoj preko karte iz 1793. godine. U desnom donjem kutu nalazi se treća vinjeta – tumač topografskih simbola.

Topografski simboli su slova ili jednostavni znakovi, a među njima vrijedi primijetiti slovo Z – oznaku koja predstavlja poziciju crkve svete Margarite (Sl. 11). Isto slovo označava i *Donbochi put* – očigledno naziv za put prema Vrsima. Mjesto na kojem je slovo Z ucrtano na karti nalazi se izvan otoka, istočno od grada, uz cestu za Vrsi. Odnosno, upravo na poziciji koju opisuje Bianchi i kao što pretpostavlja Filipi na osnovu Priulijeva opisa. Da se ne radi o pogrešci iz godine 1849. napravljenoj pri prijepisu starije karte može se srećom provjeriti među podatcima u mletačkim katastarskim knjigama starijima i od 1675.

[48] HR-DAZD, fond 383. Kartografska zbirka, sign. 1.2.7. Topografska karta Nina i okolice (stara sign. 4).

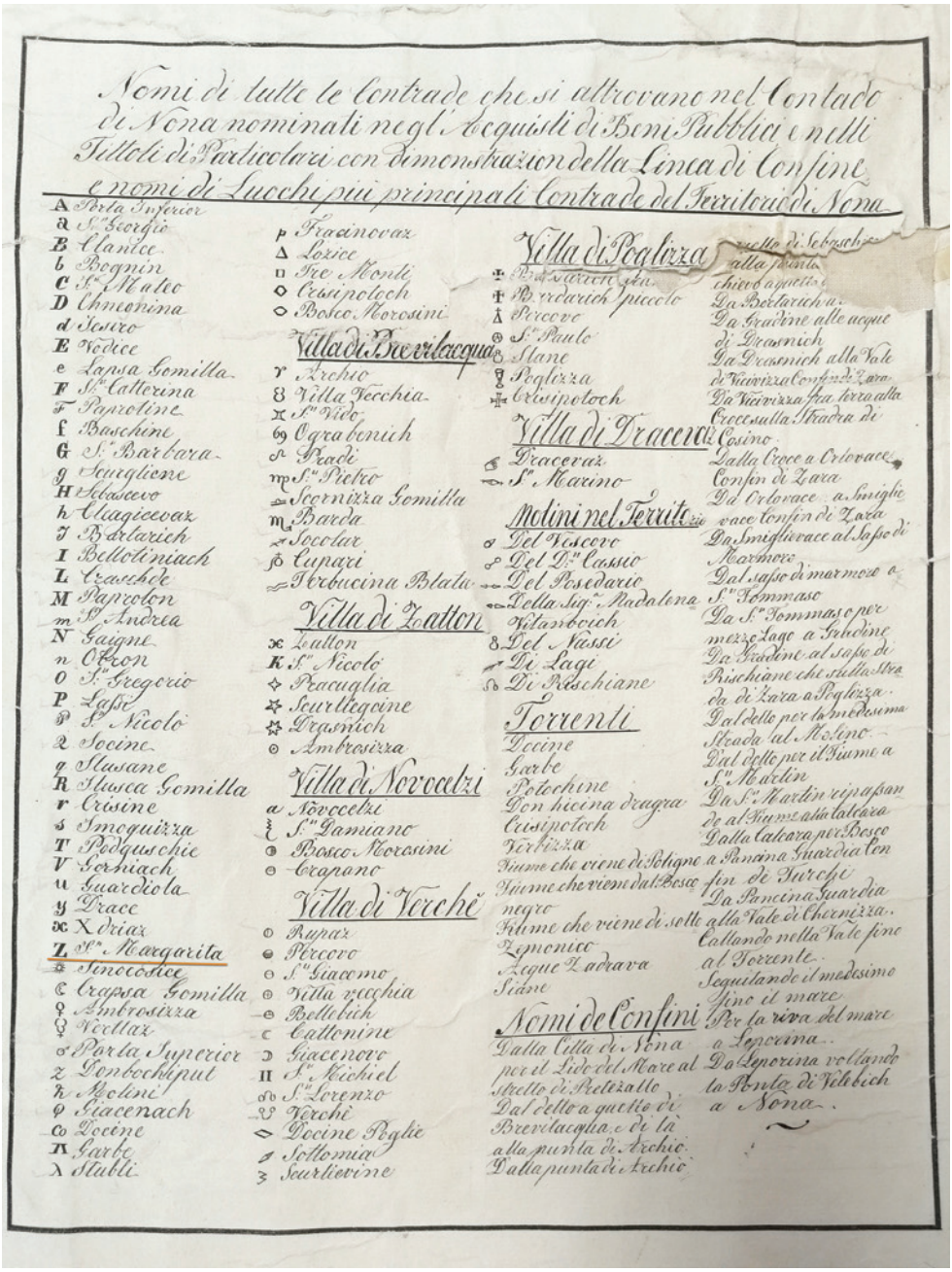

Slika 11. Tumač simbola u donjem desnom kutu karte iz 1849. godine (HR-DAZD, Kartografska zbirka, sign. 1.2.7.; foto: Zrinka Brkan Klarin)

Vidljivo je da su isti simboli kao i tumač topografskih simbola prenošeni od 1609. na 1675. pa i na kasnije kopije. Istu legendu, slovo Z kao oznaku za crkvu svete Margarite, nalazimo u katastru iz 1609. godine *Repertorio di beni di Nona* koji je nastao na temelju ukaza generalnog providura Giacoma Zana (Sl. 11).[49] Takvu legendu također nalazimo u *Catastico di Nona*[50] koji prati katastarski plan napravljen 1675.

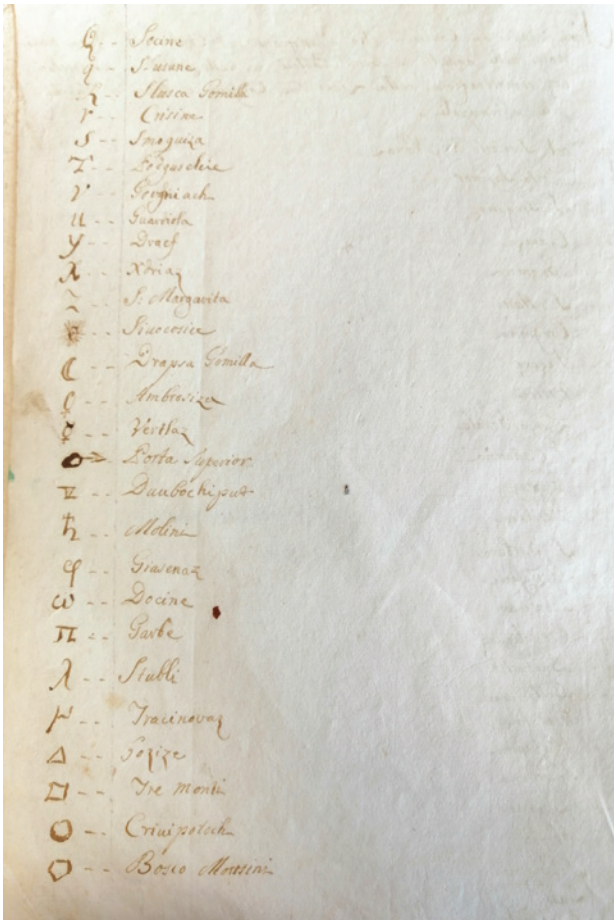

Slika 12. Tumač topografskih simbola u katastru iz 1609. godine (HR-DAZD, Fond Općine Nin, sign. 177.2.; foto: Zrinka Brkan Klarin)

Osim što možemo pratiti ispravan prijenos znakova na kartama od 1609. do 1849. godine, moguće je provjeriti pozicije na kojima su ucrtani poznati toponimi kako bismo dobili i uvid u njihov ispravni smještaj.

Na prikazanom detalju topografske karte lako je uočiti oznaku A – *Porta Inferior*, i oznaku ♂ – *Porta Superior*, također oznaku D – položaj *Knegi-nja*, i a – *crkva sv. Jurja* (Sl. 13). Osim ovih, spomenut ću i to da je slovom F označena crkva sv. Katarine na putu za Privlaku, ona na koju se odnosi oporuka koju je donio Bianchi. Ovdje je vidljivo i da se slični znakovi (veliko slovo A i malo slovo a) postavljaju u blizinu, radi lakšeg snalaženja na karti. Ovo pravilo vrijedi i u ostalim slučajevima, a vjerojatno i pri stavljanju oznake za slovo Z i z.

[49] HR-DAZD, fond 5, Mletački katastar. Katastarske knjige. sign 177.2, *Popis zemljišta upisanih u katastar Nina – vlasnici čestica i veličina (Catastico delle alienationi delli beni comunali et pubblici di Nona)*, kut. 38. (stara kut. 37).

[50] HR-DAZD, fond 5, Mletački katastar. Katastarske knjige. sign. 177.3, kut. 55. (stara kut. 59).

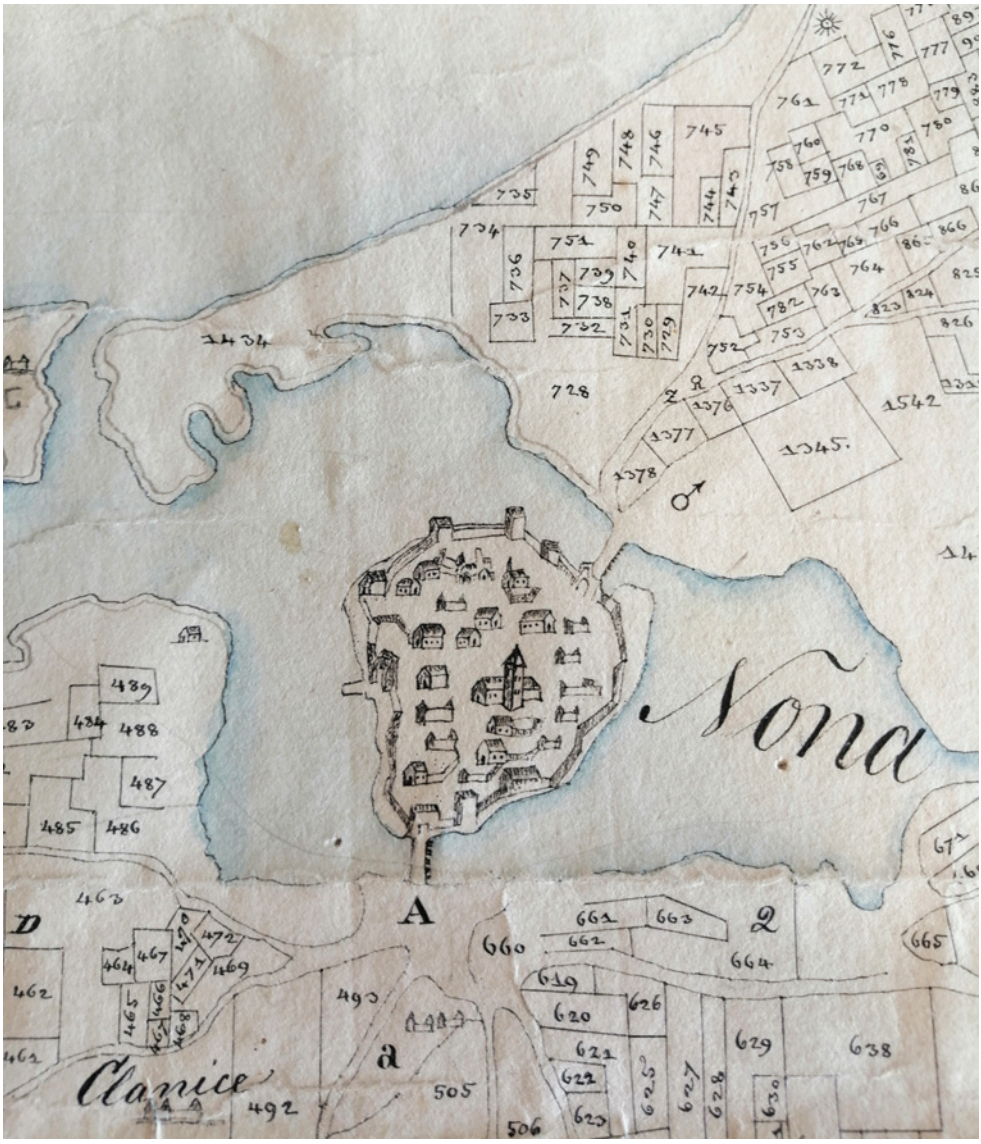

Slika 13. Detalj topografske karte. Istočno od grada u smjeru Vrsi vidljivo slovo Z – pozicija koja označava crkvu Sv. Margarite i *Donbochi* put uz koji se nalazi (HR -DAZD, Kartografska zbirka, sign. 1.2.7.; foto: Zrinka Brkan Klarin)

Ovi izvori svakako svjedoče o položaju crkve sv. Margarite izvan otoka, sjeveroistočno od Gornjih vrata, ali ne odgovaraju na pitanje o titularu crkve koju smo na novijim planovima imali označenu kao Sv. Margaritu.

Iako su Bianchijevi zapisi uglavnom prihvaćeni kao točni, u pojedinim tumačenjima ponekad donosi kriva mišljenja koja pretvara u tvrdnje. Stoga je

važno provesti provjeru navedenih informacija pregledom dostupnih arhivskih izvora. Iako je iz godine 1675. u Državnom arhivu u Zadru sačuvano više spisa s opisom ninskog područja, nažalost nedostaje onaj koji opisuje građevine u gradu i koji bi rasvijetlio postojeću dihotomiju.[51] Pretražila sam stoga rukopise u fundusu Znanstvene knjižnice, koji su prema razdoblju odgovarali vremenu u kojem je spis koji tražim nastao, a potraga je završila rukopisom pod inventarnim brojem 212.

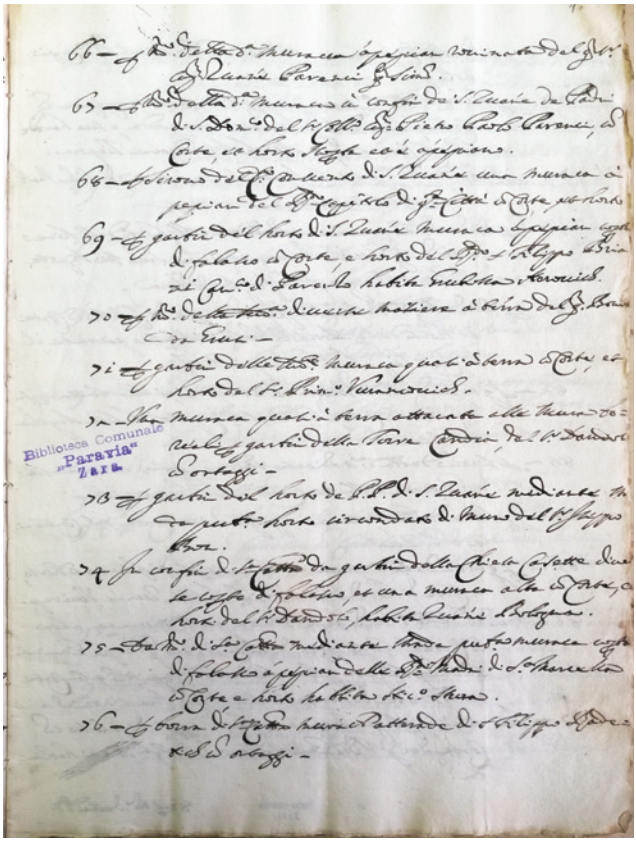
Biblioteca Comunale "Paravia" Zara.

Slika 14. Katastar Nina iz 1675. godine (ZKZD, Zbirka rukopisa,11220, sign. MS 212; foto: Zrinka Brkan Klarin)

Spis nastao u lipnju 1675. zapravo je katastar građevina u gradu Ninu, a sastavio ga je dr. Zuanne Cassio[52] i naslovio: *Descritione delle case in Nona fatta fare per ordine dell' Eccelentrissimo Signor Pietro Civrano*.[53] Ranije spomenuti generalni providur Pietro Civrano pokrenuo je 1675. godine ponovna mjerenja zemljišta u gradu i okolici jer se nakon ratova stanje na terenu potpuno izmijenilo.[54] U ovom rukopisu sastavljen je pregledni inventar stanja stambenih jedinica unutar grada koji donosi 178 numeriranih bilješki u kojima su dani opisi koliba, kuća, palača i njihova stanja – kako su pokrivene, sla-

[51] Na mogućnost da je rukopis za kojim sam tragala ipak sačuvan, ali da se nalazi u Znanstvenoj knjižnici u Zadru upozorila me kolegica Ivna Anzulović. Kolegica Anzulović pomogla mi je pri snalaženju u arhivskoj građi, kao i transkripciji, te joj ovim putem srdačno zahvaljujem.

[52] Ivan Kašić, vjerojatno onaj isti koji je 29 godina ranije predvodio građane u teškom trenutku napuštanja grada i spaljivanja vlastitih kuća, a kasnije prednjačio i u obnovi grada (o čemu nas izvještava Bianchi).

[53] ZKZD, Zbirka rukopisa, 11220 – MS 212.

[54] C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 176.

mom ili crijepom, od čega su građene i imaju li dvor ili vrt. Opis počinje od južnih vrata i crkve sv. Marka koja je uz njih stajala. Na broju 74, 75 i 76, u sjevernom dijelu otoka, spominje se crkva svete Katarine koja se nalazi usred gradskog tkiva (Sl. 14).

> 74 – *In confin di Santa Catarina da garbin della chiesa casette due le coperte di falasso, et una a muraca alt(r)a concorte, e horti del Signor Dandolo, habita Zuane Bologna.*
>
> 75 – *maistro di Santa Cattarina mediante strada publica murraca coperta di falasco a' pe pian della Reverende de madre Santa Marcella con corte e horto habbita Nicollo Stura.*
>
> 76 – *per borra di Santa Cattarina muracca atterade di Filippo Radetich con ortagi...*[55]

U Arhivu Zadarske nadbiskupije među spisima Ninske biskupije nalazi se i nekoliko kasnijih vizitacija ninskih biskupa koji pri obilasku grada posjećuju i crkvu sv. Katarine te opisuju njezino stanje.[56] Crkvu svete Katarine obišao je zaslužni ninski biskup Franjo Grassi te u dekretu iz 1668. godine opisao njezino stanje.

> *Per la Chiesa di Santa Cattarina – Che la Porta laterale di detta Chiesa sia fatta serrare a' spese de Monsignor Arciprete Gaualla Rettore, acciò gl' animali non entrino in essa, nel termine del corrente anno, altrimente s'intendan sequestrati li frutti del Rettore, per supplire a' tal diffetto...*[57]

Idući koji opisuje crkvu je biskup Juraj Parčić 19. IV. 1694. i onda ponovno 15. VII. 1697. godine. Godine 1694. navodi samo da je crkvu obišao: *Visito la Chiesa di S. Catarina Primicerio Inuenti...*[58] Tri godine poslije donosi podrobniji opis stanja: *Deinde peruenit ad uestiggia Ecclesiae Sanctae Catharinae, quae olim esseribus fuisse Beneficium anexum Dignitati Primiceriatus, et nunc iacet desolata, sine redditibus, tamen decreuit claudere eam saltem saxis ne receptaculum fieret animalium & et ita mandans'...*[59]

---

55 ZKZD, Zbirka rukopisa, 11220 – MS 212.

56 Za transkripte vizitacija ninskih biskupa zahvaljujem kolegi Eugenu Motušiću koji je također sudjelovao u arheološkom istraživanju ostataka crkve sv. Katarine (sv. Margarite).

57 Hrvatska – Arhiv Zadarske Nadbiskupije (dalje: HR-AZDN), Ninska biskupija, fond 17/5, Vizitacije Ninske biskupije, kutija 1, br. 3, Vizitacija Franje Grassija, 1668. godine.

58 HR-AZDN, Ninska biskupija, fond 17/5,Vizitacije Ninske biskupije, kutija 1, br. 10, Vizitacija Jurja Parčića iz 1694. godine.

59 HR-AZDN, Ninska biskupija, fond 17/5, Vizitacije Ninske biskupije, kutija 1, br. 12, Vizitacija Jurja Parčića iz 1697. godine.

Posljednja vizitacija koja svjedoči o jadnom stanju crkve je ona biskupa Tome Nekića iz 1743. godine: *Illico' si portorno' alla Chiesa di S. Giovanni Euangelista, e uisitato quella ritrouorno distruta discoperta, è ridotta in Muracha; benefitio semplice anesso al Priminceriato ordinorno però sia fatta murare la Porta di quello con maziera acio' non entrino li Anemali; poco discosto vi è la Chiesa di S. Marcella et il Conuento il tutto afato distruto non rileuandosi che le sole Vestigi di quello, e le Monache di quello si sono ricouerate a' Zara, di li si portorno' uer S. Catarina, e uisitando quella la ritrouorno ridota in Muracha, e tutta distruta; benefitio semplice anesso al Arcipretato, ordinarino però siano fatte murare le porte di quella con maziera, acio non ui entrino Animali nel Sacro Luogo; nel pasare per la strada che conduce a' S. Ambrogio ritrouorno la Chiesa di S. Giovanni Batta' era detta la Madona del Rosario'...*[60]

Iz vizitacija ninskih biskupa zanimljivo je primijetiti da se pri obilasku crkve svete Katarine stalno ponavlja potreba da se zazidaju mala vrata kako u crkvu ne bi ulazila stoka. Da je biskup Horacije Belotti dao sazidati vrata još krajem 16. stoljeća saznajemo iz Priulijeve vizitacije,[61] a vidimo da se situacija ponavlja kroz cijelo 17. stoljeće, pa i u četvrtom desetljeću 18. st. kada biskup Nekić još jednom daje zazidati vrata kako životinje ne bi ulazile u posvećeni prostor. Još zanimljiviji podatak iz njegove vizitacije je to što je biskup Nekić vrlo precizno opisao smještaj crkve sv. Katarine.

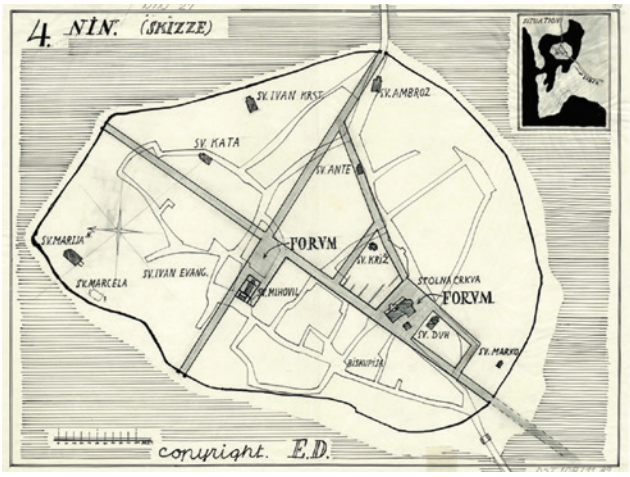

Slika 15. Karta Nina prema Ejnaru Dyggveu. Nastala vjerojatno nakon 1928. kada je vodio istraživanja crkve sv. Marcele u Ninu (izvor: http://dyggve.min-kulture.hr/hr)

Iako ova situacija nije iznimka jer su i druge su porušene crkve korištene kao prostor za sklanjanje malobrojnih stada, pa na više mjesta u vizitacijama i izvješćima nailazimo na ovaj problem, kod ove crkve radi se o izrazito puno puta ponavljanoj radnji. Biskup ili papinski izaslanik daje zazidati vrata, zatim netko od stanovnika uklanja ispunu u vratima i koristi prostor crkve, ponovni obilazak

[60] HR-AZDN, Ninska biskupija, fond 17/5, Vizitacije Ninske biskupije, kutija 2, br. 23, Vizitacija Tome Nekića iz 1743. godine.

[61] Horacije Bellotti bio je ninski biskup od 1592. do 1602.

grada Nina i njegovih crkava potiče idućeg biskupa da izda istu naredbu o zatvaranju vrata, međutim ponavlja se uklanjanje kamena kojim je zatvorena. Ovo svjedoči o intenzivnoj neadekvatnoj upotrebi prostora, a situacija pronađena na terenu sukladna je ovomu. Popločenje lađe uništeno je na potezu od ulaznih vrata crkve do mjesta gdje se ulazilo u apsidu koja je suhozidom odvojena od lađe i pregrađena kao stambeni prostor. Situacija na terenu potvrđuje intenzivno i dugotrajno korištenje prostora nakon rušenja i desakralizacije crkve.

U arhivu Ejnara Dyggvea nalazi se nekoliko karti grada Nina koje je ovaj zaslužni arhitekt i arheolog izradio tijekom svog rada u Ninu. Dvadesetih godina 20. st. Dyggve je također vodio istraživanja unutar gradskog areala, s fokusom na ostatke crkve i samostana sv. Marije. Prikazanu kartu grada Nina izradio je prema karti Luke Jelića, ali je evidentno imao druge podatke te je našu crkvu interpretirao drukčije i uz nju upisao Sv. Kata (Sl. 15).[62]

NOVA SAZNANJA OTKRIVENA U JELIĆEVOJ OSTAVŠTINI

Po informacijama koje Luka Jelić donosi u svojim objavljenim radovima mogu se prepoznati naznake kako je on sam slutio nesuglasnosti oko položaja crkve sv. Margarite. U publikaciji *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu* Jelić donosi podatak da je Ninska župa bila porezno podijeljena na dvanaest predjela koji se nazivaju *confinia*, a da su često nazvani prema crkvi koja se u tom predjelu nalazi. To su: Sv. Margarita, Slovšane, Prhovo, Novoselci, Bubanj, Obrov, Dražnik, Klanice, Vodice, Kneginja, Sv. Juraj i Knežev vrtal.[63] S obzirom na to da se jedno vangradsko područje naziva prema svetoj Margariti, najvjerojatnije se radi o predjelu oko one crkve sv. Margarite koja se nalazila uz put prema Vrsima. Budući da osim nje nema druge crkve posvećene ovoj svetici na ninskom području, sama ta činjenica podupire postavljenu hipotezu. Posve je moguće da je Jelić zapažao nedosljednost po kojoj se predio van grada naziva po crkvi koja se nalazi na drugom mjestu, unutar grada.

Konačno iznenađenje krilo se pak u samom Arhivu Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu.[64] U kutiji broj V pronađen je njegov tekst naslovljen *Gradska župa Nin*.[65] U ovom tekstu, koji je zapravo cjelovita studija povijesti biskupije

---

62 Na *web* stranici Ministarstva kulture objavljena je digitalna zbirka Dyggveovih materijala, ali bez godine nastanka i ostalih pojedinosti. Tu su prikazane tri različite karte grada, sve tri Dyggveove, uz crkvu je na svim kartama natpis Sv. Kata.

63 Luka Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1911., 3.

64 O Jelićevoj ostavštini i statusu sistematizacije građe vidi u M. Dubolnić Glavan, Dr. Luka Jelić i početci proučavanja ninskih starina, 126 – 149.

65 Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Luke Jelića, V. *Nonensia*, sv. 2, 129.

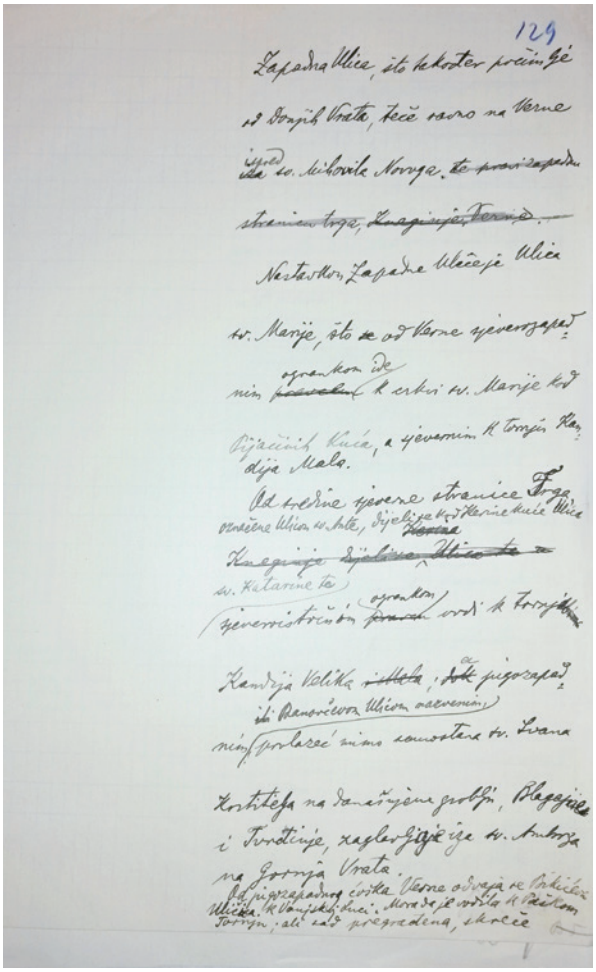

Slika 16. Rukopis djela *Gradska župa Nin* Luke Jelića (Arheološki muzej Split (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), V. Nonensia, str. 129; foto: Zrinka Brkan Klarin)

i prostora Nina, Jelić opisuje i mrežu gradskih ulica.[66] Rad se sastoji od dvije glavne cjeline: *Gradska župa* i *Građa za monumentalnu povijest*. Ove cjeline dalje sadrže po dva poglavlja – Gradska župa sadrži poglavlja Opis i Povijest, a cjelina Građa za monumentalnu povijest gradske župe poglavlja: A Vrela i pomagala i B Povijesna monumentalna topografija. Poglavlje o povijesnoj topografiji dalje dijeli na još dva poglavlja: Utvrde i Gradska mreža. U poglavlju Gradska mreža nalazi se zanimljiv odlomak (Sl. 14): *Zapadna ulica, što također počimlje od Donjih Vrata, teče ravno na Verne ispred Mihovila Novoga. Nastavkom Zapadne Ulice je Ulica Sv. Marije, što od Verne sjeverozapadnim ogrankom ide k crkvi sv. Marije kod Pijačinih kuća, a sjevernim k tornju Kandija Mala. Od sredine sjeverne stranice Trga, označene Ulicom sv. Ante, dijeli se kod Kerine kuće Ulica sv. Katarine te sjeveroistočnim ogrankom vodi k tornju Kandija Velika, a jugozapadnim prolazeć mimo samostana sv. Ivana Krstitelja na današnjem groblju, zaglavljuje iza sv. Ambroza na Gornja Vrata'...*[67]

[66] Tekst dosada nije objavljen iako se čini dovršen, kao da ga je dr. Jelić spremio za objavu, s bilješkama u fusnotama i prepravcima, čak i stilskim ispravcima u tekstu. Bilo bi jako lijepo, a i korisno, da se ova Jelićeva godišnjica, ili neka iduća, obilježi prvotiskom ovog rada.

[67] AMS, Arhiv Jelić, V. *Nonensia*, Gradska župa Nin, 125 – 129.

U istoj kutiji nalazi se i otisak rada *Spomenici grada Nina* na kojem stoje olovkom unesene riječi i bilješke.[68] Nemam razloga sumnjati da se radi upravo o vlastoručnim ispravcima Luke Jelića, a da je to Jelićev rukopis potvrdio je i knjižničar Jelićeva arhiva. Uz prijepis Benzonova katastra i navod Chiesa di S. Margherita Jelić je rukom nadodao – S. Kata danas.[69] Dvije stranice nakon, na tlocrtu grada Nina također je uz crkvu sv. Margarite napisao: S. Kata (Sl.16). Kada Ivo Petricioli kaže da je „imao u rukama posebne otiske tih radnji koje su bile Jelićevo vlasništvo i na njima vlastoručnih njegovih ispravaka“,[70] vjerujem da je govorio upravo o ovom otisku rada.

Slika 17. Plan Nina u otisku rada *Spomenici grada Nina* na kojem stoje Jelićevom rukom unesene riječi i bilješke (AMS, Arhiv Jelić; foto: Zrinka Brkan Klarin)

Drugi Jelićev plan Nina na kojem je uz ovu crkvu također upisano Sv. Kata donosi Martina Dubolnić Glavan u svom radu u kojem se bavi upravo djelovanjem Luke Jelića u Ninu. Ovaj povijesni tloris grada Nina nalazi se također u Arhivi Luke Jelića među nacrtnom dokumentacijom, a na njemu je Jelić prezentirao povijesnu topografiju Nina s označenim položajima i godinama iskopavanja zaključno s 1911. godinom.[71]

68 AMS, Arhiv Jelić, V. *Nonensia*, sv. 8, Spomenici grada Nina.
69 AMS, Arhiv Jelić, V. *Nonensia*, sv. 8, Spomenici grada Nina, 7.
70 I. Petricioli, Osvrt na ninske građevine, 302.
71 M. Dubolnić Glavan, Dr. Luka Jelić i početci proučavanja ninskih starina, 126 – 149.

KULT SVETE KATARINE U NINU

Kult svete Katarine počeo se širiti već u vrijeme ranog kršćanstva, a u 14. i 15. stoljeću bila je jedna od najpopularnijih svetica zapadne Europe, štovana kao učena žena, djevica, mučenica i čudotvorka. Njezino se štovanje proširilo Europom u doba prvih križarskih pohoda.[72] Ova svetica živjela je u Egiptu u Aleksandriji u 3. i 4. stoljeću. Prema legendi potječe iz plemićke obitelji, a bila je izazvana propovijedati kršćansku vjeru pred carskim filozofima koji nisu uspjeli pobiti njezin nauk, već je svojom rječitošću ona njih obratila na kršćansku vjeru.[73] Jedna je od četrnaest Božjih pomoćnica i pomoćnika te Kristova nebeska zaručnica. Štuje se kao svetica i mučenica u Zapadnoj i Istočnoj crkvi. U kršćanskoj tradiciji sveta Katarina slavi se 25. studenog te od njezina spomendana počinje razdoblje došašća. Zbog svoje učenosti sveta Katarina štuje se kao zaštitnica filozofa, teologa, prosvjetnih radnika i studenata, ali slavi se i kao zaštitnica žena i djevojaka. Za vrijeme osmanske okupacije, Hrvati na okupiranom području ženili su se na blagdan sv. Katarine.[74]

Potvrda da ova svetica ima posebno mjesto u medijevalnoj kulturi zadarskog područja je latinička prozna legenda o aleksandrijskoj mučenici i svetici *Život svete Katarine.*[75] Sačuvani tekst pronađen u Zadru napisan je na gotičkoj latinici u 15. stoljeću, ali je prijepis starijeg izvornika.[76]

Papinski vizitator Michiel Priuli za vrijeme svojeg posjeta Ninu opisao je četiri oltara u katedrali: veliki oltar sv. Anselma, oltar sv. Roka, oltar Navještenja Blažene Djevice Marije i oltar svete Katarine.[77] U želji da ustanovimo značaj kulta svete Katarine za stanovnike Nina korisno je pregledati predmete u riznici župne crkve, nekadašnje ninske katedrale. U tom kontekstu najzanimljivija je ovdje škrinja svete Marcele iz 13. st. Ova velika drvena škrinja s rezbarenim svetačkim likovima i sačuvanom izvornom polikromijom pokazuje osrednju kvalitetu izrade. Škrinja je restaurirana te danas osim reljefa vidimo i čitljive natpise. Na prednjoj je strani prikazana sv. Marija s Kristom u krilu. S obje njezine strane nalazi se po pet arkada, pod četiri se izmjenjuju svetački likovi

---

72 Dunja Fališevac, Sveta Katarina – prva učena žena u hrvatskoj književnoj kulturi, *Slovo*, sv. 60, Zagreb, 2010., 259.

73 *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva,* uredio Anđelko Badurina, Zagreb, 1979., 324 – 325.

74 Marko Dragić, Sveta Katarina aleksandrijska u hrvatskoj katoličkoj tradicijskoj baštini, *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Vol. No. 7, 2011., 264.

75 U samom Zadru postojao je ženski benediktinski samostan posvećen svetoj Katarini, uništen je i nažalost danas mu nema tragova.

76 D. Fališevac, Sveta Katarina, 256.

77 A. Rube Filipi, Ninske crkve, 558

i simboli evanđelista, a rubna arkada ostavljena je prazna. S lijeve strane pod arkadama nalaze se redom: simbol svetog Mateja (natpis MICHEL, prije restauracije MATHEVS), sveta Marcela (s natpisom MARIA NEGRA), simbol evanđelista Luke s natpisom (LVCAS) i sveta Margarita (SCA MARGARITA). Desno je identična kompozicija sa sljedećim likovima: simbol evanđelista Marka (s natpisom MARCVS), sveti Ivan Krstitelj (s natpisom IOHANES BATISTA), simbol evanđelista Ivana (s natpisom IOHANES) i sveta Katarina (s natpisom SCA CATARINA). Svakako je zanimljivo primijetiti kako su na škrinji prikazani svetački likovi kojima su posvećene crkve u gradu ili na vangradskom području: sv. Marcela, sv. Ivan Krstitelj, sv. Margarita i sv. Katarina. Sasvim je izvjesno da se radi o domaćem radu koji je upravo za ninsku crkvu svete Marcele izrađen u 13 st., a vrlo je moguće da su u tom trenutku već postojale njima posvećene crkve.[78]

Slika 18. Prikaz sv. Katarine na drvenoj škrinji sv. Marcele iz riznice župne crkve u Ninu (foto: Zrinka Brkan Klarin)

Kao što su se sv. Margarita i sv. Katarina našle zajedno na ovoj škrinji u vrijeme kada je njihov kult u Ninu bio značajan, jednako su tako doživjele istu sudbinu u trenutku kada su od njihovih crkava ostale ruševine. Naime, u nekom trenutku njihova imena zadesila je 'damnatio memoriae' te su bila pobrisana, a na njihova mjesta upisana su imena svete Barbare (preko natpisa sv. Marcela) i svete Helene (preko natpisa sv. Katarina).[79] Srećom, otkrila ih je restauracija provedena u novije vrijeme (Sl. 18).

U cilju korištenja što raznovrsnijih istraživačkih metoda lokalno stanovništvo ispitano je kako bi se eventualno saznao toponim mikrolokacije na kojoj je provedeno arheološko istraživanje. Od gospodina Pere Magaša, današnjeg sakristana ninske župne crkve sv. Anselma, tako saznajemo da je njegov otac (rođen 1923.) vrtove na ovom prostoru nazivao 'kod Svete Kate'. I ovaj detalj koristan je kao nit u tkanju koje čini mrežu dokaza nužnim pri "ponovnom

78 Miljenko Domijan, *Riznica župne crkve u Ninu*, Zadar, 1983., 27.

79 I. Petricioli u radu *Osvrt na ninske građevine* opisuje škrinju na kojoj se vide natpisi Barbara i Helena.

iskapanju arheologije“[80], odnosno pri istraživanju koje pristupa pomnijem pregledu arhivskog materijala i izvora u okviru proučavanja razvoja arheologije kao znanosti. Ovo je posebno važno kod pitanja koja se bave reinterpretacijom nekog spomenika ili nalazišta za koje nedostaje dovoljno jasnih indicija.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Uzevši u obzir ono što o crkvi znamo na osnovi podataka prikupljenih tijekom arheološkog istraživanja ostataka crkve na terenu te ono što znamo o crkvi iz arhivskog gradiva i literature, možemo zaključiti da se na istraženoj lokaciji nalaze ostatci srednjovjekovne crkve sv. Katarine. Arhivski izvori daju dvojake informacije, no ipak, ako rezimiramo sve pregledane dokumente, vidljivo je da se tek u jednom izvoru crkva sv. Margarite smješta u gradski areal, na sjever otoka – u gradskom katastru iz 1677. Upravo taj katastar bio je glavni orijentir Luke Jelića pri izradi karte grada Nina. Budući da je on glavni suvremeni istraživač i autoritet za pitanja ninske arheologije, preko njegovih članaka pretpostavljena je pozicija crkve sv. Margarite ušla u znanstvenu i popularnu literaturu o Ninu.

O položaju crkve sv. Margarite izvan otoka svjedoči nešto više izvora: vizitacije papinskog izaslanika biskupa Priulija 1603. godine, kao i katastarski plan iz 1849. koji je kopija plana napravljenog 1675. za providura Pietra Civrana. U katastrima, pri nabrajanjima zemalja ninskih građana, često se spominje kao orijentir u prostoru. Toliko često se spominje i toliko puno zemalja raznih vlasnika ju okružuje da je teško zamisliti da bi se takva pozicija mogla nalaziti unutar gradskog tkiva koje je u srednjem vijeku bilo gusto izgrađeno. Jedan od primjera nalazi se u kodeks *Monumenta Ecclesiae cathedralis Nonae* u kojem ninski biskup Franjo Grassis sabire značajnije dokumente Ninske biskupije: povlastice, prava i posjede svoje biskupije.[81] Tako donosi popis posjeda opatije sv. Ambroza u Ninu te opis zemlje na potezu uz *Donbochi* put i crkvu sv. Margarite.[82]

Da je Sv. Katarina ispravan titular za istraživanu crkvu govori nam katastar grada Nina koji je 1675. napravio dr. Zuane Cassio za Pietra Civrana (rukopis u

[80] Preuzimam izraz kojim se kolegica Dubolnić Glavan koristi govoreći o preispitivanju povijesnih izvora o arheološkim lokalitetima te o važnosti korištenja svih znanstveno utemeljenih načina istraživanja. Vidi u: Martina Dubolnić Glavan, Poljana gladijatora na mozaicima antičke Enone: istraživanje u arhivima kulturnih institucija, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, Zagreb – Zadar, 2018., 27.

[81] Za poznavanje ovog Zbornika, poznatog kao *Liber rubeus*, najzaslužniji je Josip Kolanović, Zbornik Ninskih isprava od XIII. do XVII. stoljeća, u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969, 485 – 527.

[82] HR-AZDN, Ninska biskupija, fond 17/1, Liber rubeus, kut. 1, br. 1, str. 75.

Znanstvenoj knjižnici Zadar), a još preciznije potvrđuje vizitacija biskupa Nekića iz 1743. godine. Biskup Nekić crkvu obilazi nakon crkve sv. Ivana Evanđelista, dolazeći iz smjera sv. Marcele, a zatim nastavlja prema Sv. Ambrozu prolazeći uz crkvu sv. Ivana Krstitelja, danas posvećenu Gospi od Rožarija. Budući da imamo dva titulara koji se povezuju uz jedan sakralni objekt, osim što možemo pretpostaviti pogrešku pri izradi katastra 1677., moguće je pretpostaviti i drugu situaciju. Naime, u vrijeme stalnih opsada, pljački i paleža grada Nina i njegove okolice događalo se da su se oltari, relikvijari i ostala crkvena oprema iz crkava na vangradskim terenima sklanjali na sigurno u gradske crkve. Moguće je pretpostaviti kako je crkva sv. Margarite koja se nalazi izvan gradskih zidova porušena u prvom dijelu 15. stoljeća te da je njezina crkvena oprema prenesena unutar grada i dijelom smještena u crkvu sv. Katarine. Dio stanovništva sigurno je osobno preferirao jednu od dvije svetice te mogao tada crkvu sv. Katarine početi nazivati crkvom sv. Margarite. Takvo stanje zbunilo bi i bilježnika koji za kneza Benzona popisuje gradske građevine.

Danas imamo zamršenu situaciju i kontradiktorne informacije vezane uz titular crkve te sam nastojala ovim radom dati prikaz svih dostupnih informacija na terenu, u literaturi i arhivima kako bi se rasvijetlilo ovo pitanje. Nakon objektivno sagledanih informacija u izvorima vjerujem da možemo sa sigurnošću utvrditi da se radi o ostatcima crkve svete Katarine. Među brojnim iznesenim navodima o crkvi svakako je važan onaj iz Arhiva Luke Jelića, odnosno njegova neobjavljenog rada. Otkriće da je Luka Jelić, čija karta Nina postaje osnova za sve naknadno izrađene, samostalno izvršio korekcije na karti te pripremio za tisak rad u kojem je planirao predstaviti drugi titular za istu crkvu, pruža novu valorizaciju njegova djelovanja.

Budući da su danas ostatci crkve prezentirani u prostoru grada, crkva svakako zaslužuje da joj se posveti još pažnje i temeljitije pristupi morfološkoj analizi ostatka.[83] Nužna je potpuna stilska obrada ostataka crkve, kao i nalaza pronađenih tijekom arheološkog istraživanja. Ovime bi se moglo doći i do preciznijeg datiranja razdoblja gradnje. U međuvremenu, nadam se da sam ovim radom ostvarila određen doprinos u smjeru boljeg poznavanja ninskih spomenika te boljem poznavanju naslijeđa koje je za sobom ostavio Luka Jelić, a koje još uvijek, i sto godina nakon njegove smrti, može ponuditi svježe informacije.

[83] Nakon provedenog arheološkog istraživanja tvrtka Travej d.o.o. provela je i konzervatorske radove na ostatcima crkve koji su sada lijepo prezentirani u prostoru. Grad Nin financirao je sve radove i tako obogatio grad još jednom pozicijom na kojoj se posjetitelji mogu upoznati s ninskom poviješću.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Hrvatska – Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD), fond 12, Općina Nin; fond 5, Mletački katastar, Katastarske knjige; fond 383. Kartografska zbirka.

Hrvatska – Arhiv Zadarske nadbiskupije (HR-AZDN), Ninska biskupija, fond 17/5, Vizitacije ninske biskupije.

HR-AZDN, Ninska biskupija, fond 17/1, Liber rubeus.

Znanstvena knjižnica Zadar (ZKZD), Zbirka rukopisa.

Arheološki muzej Split (AMS), Arhiv Jelić.

LITERATURA:

Babić, Ivo, Dugo trajanje jednog arhitektonskog tipa. Jednobrodne crkvice s polukružnom apsidom, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 44–45, Split, 2017. – 2018.

Badurina, Anđelko (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979.

Batović, Šime, Luka Jelić, *Zadarska smotra*, Zadar, 1992., 250 – 253.

Bianchi, Carlo Federico, *Kršćanski Zadar*, Zadar, 2011.

Brkan Klarin, Zrinka, GLAVAN, Šime, Izvješće o arheološkom istraživanju ostataka crkve svete Margarite u Ninu, *Hrvatski arheološki godišnjak*, vol. 16, Zagreb, 2019.

Brunelli, Vitaliano, Nona sotterranea, *Il Dalmata*, Zadar, 23. 9. 1893., vol 23., broj 76.

Domijan, Miljenko, *Riznica župne crkve u Ninu*, Zadar, 1983.

Dragić, Marko, Sveta Katarina aleksandrijska u hrvatskoj katoličkoj tradicijskoj baštini, *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, No. 7, Mostar, 2011., 260 – 286.

Dubolnić Glavan, Martina, *Civitas Aenona, primjer romanizacije liburnske općine*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2015.

Dubolnić Glavan, Martina: Poljana gladijatora na mozaicima antičke Enone: istraživanje u arhivima kulturnih institucija, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 60, Zagreb – Zadar, 2018.

Dubolnić Glavan, Martina, Maršić, Robert, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima don Luke Jelića*, Katalog izložbe, Zadar, 2019.

Dubolnić Glavan, Martina, Dr. Luka Jelić i početci proučavanja ninskih starina, u: *Ecclesia Nonensis: Prošlost Ninske biskupije*, ur. Zdenko Dundović, Zadar, 2024., 126 – 149.

Djelovanje Luke Jelića u Ninu – početci arheoloških istraživanja i rad na kulturno gospodarskom razvoju ninskog područja, *Zbornik ninske biskupije*, u tisku.

Fališevac, Dunja, Sveta Katarina – prva učena žena u hrvatskoj književnoj kulturi, *Slovo*, sv. 60, Zagreb, 2010., 255 – 277.

Filipi, Amos Rube, Ninske crkve u dokumentima iz godine 1575. i 1603., u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969., 549 – 596.

Grgić, Marijan, Gušić, Marijana, *Izložba restauriranih umjetnina restauratorskog ateljea Instituta JAZU u Zadru* (katalog), Zadar, 1971., 5 – 7.

Hilje, Emil, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Zadar, 1999.

Jakšić, Nikola, *Nin – prva hrvatska biskupija*, Split, 1997.

Jelić, Luka, Thesaurus Ecclesiae cathedralis Nonensis in Dalmatia, u: *Compte rendu du quatrième Congrès scientifique international des catholiques tenu a Fribourg (Suisse)*, Fribourg, 1898.

Jelić, Luka, U Ninu na Gospu od Zečeva, *Spomen - cvieće iz hrvatskih i slovenskih dubrava*, 1900., 635 – 652.

Jelić, Luka, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Vol. IV, Zagreb, 1900., 156 – 171.

Jelić, Luka, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Vol. V, Zagreb, 1901., 184 – 192.

Jelić, Luka, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Vol. VI, Zagreb, 1902., 103 – 116.

Jelić, Luka, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1911.

Kolanović, Josip, Zbornik ninskih isprava od XIII-XVII stoljeća, u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969., 495 – 528.

Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim: s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine*, Zagreb, 1857.

Petricioli, Ivo, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, u: *Povijest grada Nina*, ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1969., 299 – 356.

Radović, Mate, *Don Luka Jelić i Nin*, katalog izložbe, Zadar, 2012.

Slukan- Antić, Mirela, Povijest mletačkog katastra Dalmacije, *Arhivski vjesnik*, 43, Zagreb, 2000., 171 – 198.

Strika, Zvjezdan, Hagiografska baština ninske crkve i njezin odnos prema hagiografskoj tradiciji salonitansko splitske crkve, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 59, Zagreb – Zadar, 2017., 53 – 114.

Vežić, Pavuša, Spomenici Nina na veduti iz 1708. godine i katastarskome planu iz 1823. godine, *Diadora*, Vol. 33 – 34, Zadar, 2020., 539 – 662.

Zrinka Brkan Klarin

ON LOCATING CHURCHES OF ST CATHERINE AND ST MARGARET IN NIN IN VIEW OF DR LUKA JELIĆ'S RESEARCH

SUMMARY

Through his extensive work, research and writing, Dr Luka Jelić made a significant contribution to understanding monuments in the town of Nin. He used available literature to write papers that discussed Nin's architectural and art monuments. Thus he gives account of remains of Church of St Margaret in the northern and lesser populated part of the island, more precisely, between the Church of St John the Baptist and Kandija Velika Fort. Other researchers widely adopted the layout of the town he designed on behalf of the town of Nin so there were no doubts as to its name. The remains of the church were not researched until 2019 when Nin initiated the first archaeological excavations. The author simultaneously carried out field and preliminary archival research that challenged the validity of the location of the church, i.e., the accuracy of the titular saint of the remains found on the said location.

More specifically, the Apostolic Visitator Priuli mentioned a Church of St Margaret located among churches on the outside of the town in 1603; moreover, C. F. Bianchi also placed it outside the town, along the road to Vrsi. The topographic map of the city of Nin and the surrounding area drawn in 1849 on the older, 1675 Venetian version that complied with the cadastre of Nin's surroundings also substantiated the location. The existence of dual incompatible information prompted study of all available data, namely documentation from The State Archives in Zadar, Archives of Zadar Diocese and The Research Library of Zadar, and also materials from Luka Jelić's archives with the Archaeological Museum of Split.

The remains of a structure west of the Church of St John the Baptist match the description of the Church of St Catherine that Valier and Priuli gave upon their visits in 1579 and 1603 respectively and the descriptions the bishops of Nin mentioned. Furthermore, the Cadastre of the town of Nin from the year 1675, today kept in the Research Library of Zadar confirms the assumption that the church in question was in fact Church of St Catherine and not Church of St Margaret.

To conclude, Ejnar Dyggve claimed that name of the Church was St Catherine, and research into legacy of Revd Luka Jelić confirms that after having published his research papers on monuments of Nin, Jelić himself changed the titular saint's name. Moreover, research into the archives yielded a prepared yet never published manuscript entitled *Gradska Župa Nin,* whereby describing town's grid plan Luka Jelić mentions the Church of St Catherine on the said location. It is to conclude that both the layout of the town of Nin and the titular saint of the church await needed corrections.

Keywords: Nin, churches of the town of Nin, archeological excavation, archival research, cadastre, cadastral plan, map of the town of Nin.

ISTRAŽIVANJA DR. DON LUKE JELIĆA NA BIOGRADSKOM PODRUČJU

Ana Jordan Knežević
Stalna izložba crkvene umjetnosti
Zadar, Hrvatska

U radu se donose nova zapažanja o biogradskim spomenicima. Istraživanja se temelje na proučavanju arhivske građe (fond dr. don Luke Jelića) koja se danas nalazi u knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu. Autorica je detaljnim pregledom sačuvane dokumentacije uvidjela da se, osim javnosti već poznatih povijesnih činjenica, u arhivu nalazi i znatan dio neobjavljenih rukopisa, kao i sačuvane fotodokumentacije. Osobito se pristupilo izučavanju arheoloških istraživanja koje je Luka Jelić, kao tadašnji stručni suradnik društva za istraživanje hrvatske povijesti „Bihać", izvršio u Biogradu u razdoblju od 1902. – 1905. godine.

Ključne riječi: don Luka Jelić, Biograd na Moru, arheološka istraživanja, arhivska građa, crkvena arhitektura.

UVOD

U ranom srednjem vijeku Biograd je bio središte starohrvatske županije Sidrage.[1] Grad doživljava svoj procvat u vrijeme hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. (1058. – 1074.).[2] I u crkvenom pogledu to je razdoblje od iznimnog značenja, jer tada dolazi do utemeljenja i dva benediktinska samostana u Biogradu,[3] a

1 Franjo Smiljanić, Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 319 – 333.

2 O povijesti Biograda pisali su brojni znanstvenici. Detaljnije vidi u: Luka Jelić, Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 2, Zagreb, 1898., 1 – 90; Ćiril Metod Iveković, Istraživanje starina u Biogradu na moru i njegovoj okolini, *Ljetopis JAZU*, vol. 1930./1931., Zagreb, 1932., 146 – 157; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., 348 – 361; N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990., 104 – 111; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995., 388 – 401; Frane Buškariol, Istraživanje don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 27, no. 1, Split, 1988., 21 – 55; Nikolina Uroda, Novi antički nalazi iz Biograda na moru, *Obavijesti HAD-a*, vol. 36, Zagreb, 2004., 80 – 83; Nikolina Uroda, *Biogradska katedrala*, Katalog izložbe, Split – Biograd na moru, 2005., 14; Vlatko Jadrešić, Nikola Jakšić, Duško Kraljev, Drago Marić, *Biograd na Moru – Biograd on the Sea*, Zadar, 2006.; Stjepan Antoljak, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 263 – 277.

3 Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Split, 1964., 215 – 217, 240 – 242.

upravo u ispravi Petra Krešimira IV., gdje se navodi da kralj daruje posjede Samostanu sv. Ivana Evanđelista, imamo i prve konkretne podatke o ustrojstvu Biogradske biskupije.[4] Prvog biogradskog biskupa Teodozija naslijedio je biskup Dabo koji se dalje spominje u darovnici kojom Petar Krešimir IV. na sam Božić 1066. godine dodjeljuje kraljevsku slobodu Samostanu sv. Marije u Zadru.

Izniman događaj za povijest grada dogodio se 1102. godine kada se mađarski kralj Koloman Arpadović u biogradskoj katedrali okrunio za kralja Ugarske, Dalmacije i Hrvatske.[5] Nažalost, kraljevski je Biograd razoren 1125. godine, i to za vrijeme dužda Dominika Michielija (1075. – 1130.). Mlečani su tada do temelja uništili grad, a s tim ratovima Biograd je izgubio svoj urbanitet, ali i instituciju gradskog biskupa.

Biogradski su spomenici zarana privlačili pažnju brojnih povjesničara, arheologa i povjesničara umjetnosti, ali i putopisaca. Tako je još u 10. stoljeću bizantski car Konstantin Porfirogenet (905. – 959.) u svojoj knjizi *De administrando imperio* opisao devet pokrštenih gradova Hrvatske, a među njima i Biograd (*to Belgradon*).[6] Grad se kod Porfirogeneta spominje kao *kastron*[7] ili utvrđen grad. Među prvima o crkvenoj arhitekturi u Biogradu pisao je zadarski kroničar Carlo Federico Bianchi.[8] Isti se autor interesirao i za crkvenu povijest grada te je pisao da je do 8. stoljeća Biograd pripadao zadarskoj crkvenoj jurisdikciji. Krajem 19. stoljeća prvu kraću povijesno-spomeničku sintezu o biogradskom području donosi nam Grgur Urlić-Ivanović, a nakon njega i Stjepan Zlatović u *Starohrvatskoj prosvjeti*.[9] Godine 1898. i biogradski učitelj Velimir Škarpa objelodanio je posve značajan popis rimskih i srednjovjekovnih kamenih spomenika („popis manjih starinskih predmeta u Biogradu") koji su pronađeni u Biogradu. Spomenuti autor istaknuo je da je značajan dio građe s biogradskih lokaliteta završio u kninskom muzeju (danas Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu).[10]

---

4 *Diplomatički zbrornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I, ur. Tadija Smičiklas Zagreb, 1967., 44; N. Uroda, Biogradska katedrala, 5.

5 S. Antoljak, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 274.

6 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Washington, D.C., 1967., 151; Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, Zagreb, 2003., 82.

7 K. Porfirogenet, O upravljanju carstvom, 82.

8 C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, II, Zara, 1879., 141 – 150.

9 Grgur Urlić-Ivanović, Albamaris-Biograd, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 3, 1880., 75 – 76, 90 – 93; Grgur Urlić-Ivanović, Albamaris-Biograd *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 4, 1881., 27 – 30, 43 – 44; Stjepan Zlatović, O starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima od Velebita do Neretve, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 1, Knin, 1895., 79 – 84.

10 Velimir Škarpa, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s.3, Zagreb, 1898. – 1899., 232 – 233, sl. 114.

U isto je vrijeme i Luka Jelić pokazao svoj interes za istraživanje crkvene arhitekture na biogradskom području. Naime, on je u svom članku „Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju" donio svoja prva zapažanja o biogradskim spomenicima, ističući položaj „Gomila" (Glavica) na kojem je pronašao „ostatke kraljevskog dvora".[11] Godine 1902. započeo je s prvim arheološkim istraživanjima u Biogradu, i to kao tadašnji stručni suradnik društva za istraživanje hrvatske povijesti „Bihać". Nakon tih istraživanja zaključio je da se na položaju Glavica ne radi o ostatcima kraljevskog dvora, već o ostatcima trobrodne bazilike – Katedrale. Prvi izvještaj o tim nalazima Jelić je objavio iste godine u *Narodnom listu.*[12] Nekoliko godina poslije dr. don Luka Jelić ponovno provodi kompleksna arheološka istraživanja u Biogradu, i to na položaju Glavica. Svoja zapažanja o biogradskim spomenicima još jednom donosi u sinteznom radu o dalmatinskim spomenicima.[13] Istraživanja na Glavici trajala su od 1902. do 1904. godine., a 1905. godine Jelić započinje s istraživanjem „starokršćanske bazilike Sv. Marije", sjeverozapadno od katedrale, u vrtu Artura Jeličića. U tome razdoblju radi i na ostalim lokalitetima unutar grada kao što su: Gromača, Matkovićev Kaštel i Žegar te na položaju u jugoistočnom dijelu grada koji on naziva „tri crkve".[14]

U daljnjem tekstu donose se podatci o navedenim lokalitetima koje je Luka Jelić neumorno dokumentirao i fotografirao. Svi dokumenti (rukopisi, bilješke, mape, karte, fotografije, crteži) s istraživanja sačuvani su u Jelićevu arhivskom fondu u Arheološkom muzeju u Splitu. Značajan dio te građe ostao je do danas nepoznat znanstvenoj i stručnoj javnosti. Cilj rada je upravo valorizacija nepoznate arhivske građe koju je Luka Jelić neumorno bilježio i sakupljao, a slijedom toga i valorizacija biogradskih spomenika, posebno onih koji su dugi niz godina ostali gotovo neistraženi.

---

11 L. Jelić, Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, 1 – 90.

12 Luka Jelić, Znamenito otkriće u Biogradu, *Narodni list*, god. 41. br. 11, od 5. 2. 1902., Zadar, 1902.

13 Luka Jelić, Contributio alla storia d'arte in Dalmazia, *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, vol. 35, Split, 1912., 100 – 105.

14 Luka Jelić, *Izvještaj s istraživanja u Biogradu na moru*, Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), *XII. Sjeverna Dalmacija*., kutija 2., 2. dio (*Izvješće o iskopinama u Biogradu 1902. – 1905.*), Prilozi (B, D, E, F, G).

ISTRAŽIVANJA BIOGRADSKIH CRKAVA U RAZDOBLJU OD 1902. DO 1905. GODINE S OSVRTOM NA REZULTATE ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Glavica – Katedrala

U srednjovjekovnim povijesnim dokumentima bilježi se aktivna djelatnost biogradskih biskupa te se tada ukratko spominje i središnja gradska crkva – Katedrala.[15] Biogradska katedrala znatno je oštećena za vrijeme mletačkog razaranja grada početkom 12. stoljeća. Ipak, u njezinu se prostoru obavljala liturgija sve do 1761. godine, kada je ona u potpunosti porušena (sačuvana je tek u visini zidova od 2 m) zbog gradnje nove župne crkve posvećene sv. Anastaziji.[16] Budući da nisu sačuvani njezini arhitektonski ostatci, o biogradskoj katedrali dugo vremena nije se znalo, a u starijoj je literaturi ona nerijetko bila i krivo interpretirana, što je dodatno zbunjivalo njezine istraživače. Iznimno značajan crtež koji nam 1486. donosi njemački putopisac Konrad von Grünemberg te sačuvani Jelićevi rukopisi i crteži s početka 20. stoljeća, danas nam daju jedinu predodžbu kako je izgledala ta središnja biogradska crkva u prošlosti (Sl. 1).

Luka Jelić je nakon provedenih arheoloških istraživanja na Glavici (autor je taj dio označio i kao položaj Gomila) zaključio da se tu radi o starohrvatskoj bazilici iz 11. stoljeća (Sl. 2, 3, 4, 5, 6a., 6b.).[17] Na temelju njegovih izvještaja, možemo uvidjeti da on razlikuje dvije razvojne faze na Glavici. Kao prvu fazu Jelić vidi „manju jednobrodnu crkvu na jednu apsidu, kojoj bi položajem odgovarala sjeverna pobočna apsida kasnije bazilike". Prema njemu, ta se prva crkva datira u ranokršćansko razdoblje, u 6. – 7. stoljeće. U drugoj razvojnoj fazi nastaje „masivna trobrodna zgrada nadkrivena debelim svodovljem sa katedrom biskupskom u glavnoj apsidi i sa krstionicom", te je Jelić datira u 11. stoljeće.[18] Takva Jelićeva interpretacija bila je više-manje prihvaćena i kod ostalih istraživača u 20. stoljeću.[19] S obzirom na to da je dokumentacija s tih istraživanja dugo vremena bila

---

[15] Jedna takva isprava koju daje kralj Krešimir I. 950. godine govori o prijestolnoj crkvi grada Biograda, vidi u: *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (dalje: CD), vol. I, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967., 44; S. Antoljak, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 263 – 276.

[16] S. Antoljak, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 266.

[17] Nekoliko fotografija s istraživanja na položaju Glavica u Biogradu publicirano je i u: Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, katalog izložbe, Zadar, 2019.

[18] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 2, 2. dio (*Izvješće o iskopinama u Biogradu 1902. – 1905.*), Prilozi A, 1 – 29.

[19] Nakon Jelića o crkvama u Biogradu pisao je i M. Vasić, u svojoj knjizi *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, koja je izašla 1922. Isti je autor tada pogrešno povezao arhitektonske ostatke iz Kaštel Matkovića s onima na Glavici. Među ostalima istraživačima svakako treba spomenuti rad E. Dyggvea te LJ.

nepoznata znanstvenoj javnosti, izniman iskorak učinio je upravo Frane Buškariol koji je obradio i publicirao Jelićeve zabilješke o biogradskoj katedrali, a koje se nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu.[20] Prema Buškariolu, biogradska srednjovjekovna katedrala imala je četiri razvojne faze. Tako on razlikuje prvu fazu izgradnje koja je nastala oko sredine 8. stoljeća, drugu iz kraja 9. st., treću koja nastaje sredinom 11. st. te četvrtu iz kraja 11., odnosno s početka 12. stoljeća.[21] Prema istom autoru, proširenje manje crkve u trobrodnu i troapsidalnu baziliku s oblim vanjskim kontraforima dogodilo se krajem 9. stoljeća. U to vrijeme u južnoj lađi bazilika je dobila i krstionicu te odgovarajuća bočna vrata.

Slika 1. Biograd na Moru – crtež Konrada von Grünemberga iz 14. stoljeća (ZMB, foto Ana Jordan Knežević, 2019.)

Karamana koji biogradsku katedralu promatraju kao trobrodnu i troapsidalnu baziliku s kontraforima i pridodanim zvonikom na pročelju. Potom je o biogradskim spomenicima pisao i I. Petricioli koji je istaknuo da je polukružne kontrafore imala „uništena katedrala" u Biogradu. Petricioli je katedralu svrstao u skupinu crkava s oblim kontraforima koje su se gradile tijekom druge polovice 9. stoljeća na tlu hrvatske ranosrednjovjekovne kneževine, vidi u: Miloje Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, Beograd, 1922., 112; Ljubo Karaman, *Iz koljevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930., T.II.6., sl. 32; Ejnar Dyggve, Arhiv, Split; Cvito Fisković, *Dalmatinski spomenici i okupator*, Split, 1946., 20; Ivo Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, u: *Gunjačin zbornik*, ur. Ivan Erceg, Zagreb, 1980., 116; Ivo Petricioli, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, ur. Božidar Čečuk, Ivan Marović, Željko Rapanić, Split, 1984., 221 – 226; Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987., 171 – 174; Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994., 78 – 80.

20 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 21 – 55; Frane Buškariol, Luka Jelić, O katedrali u Biogradu na Moru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Biograd – Zadar, 1990., 351 – 372.

21 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 21 – 55; F. Buškariol, L. Jelić, O katedrali u Biogradu na Moru, 351 – 372. Za razliku od F. Buškariola, R. Jurić smatra da su zvonik i narteks izgrađeni istodobno, i to u drugoj polovici 9. stoljeća. Radomir Jurić, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 281 – 285.

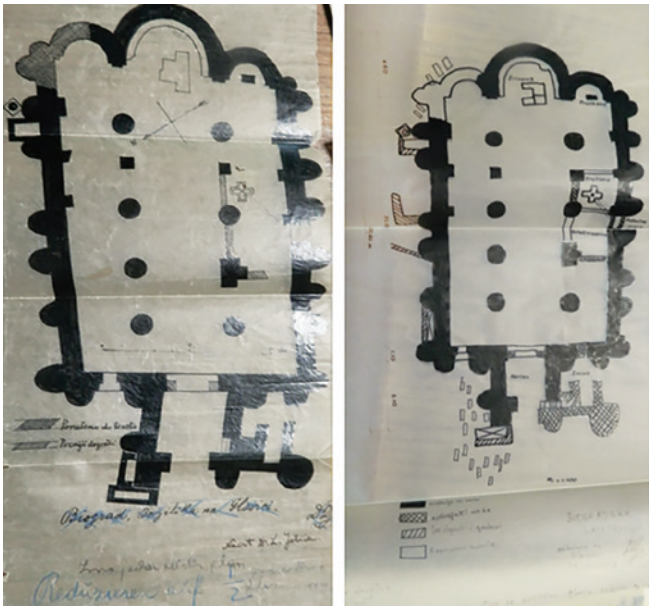

Slika 2. Biograd, Glavica – originalni tlocrti biogradske katedrale koji se čuvaju u arhivu knjižnice Arheološkog muzeja u Splitu (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII, foto Ana Jordan Knežević)

Također, na pročelju su joj dograđeni portal i zvonik, dok su pročelna vrata južne bočne lađe ostala zazidana, kao i vrata na sjevernoj strani.[22] F. Buškariol je objavom Jelićevih istraživanja ispravio neke pogreške u dotadašnjoj interpretaciji, ali što je značajnije, ukazao je na dragocjenu Jelićevu rukopisnu građu koja se godinama čuva u knjižnici spomenutog muzeja u Splitu.

Slika 3. Biograd na Moru, Glavica – fotografija s arheoloških istraživanja koje je vodio Luka Jelić od 1902. do 1905. godine (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

[22] F. Buškariol, L. Jelić, O katedrali u Biogradu na Moru, 353. Neki su autori u njezinoj konstrukciji prepoznali i formu westwerka, o tome vidi u; Miljenko Jurković, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26, Split, 1987., 61 – 86.

Slika 4. Biograd na Moru, Glavica – pogled na ostatke monumentalne biogradske katedrale (snimka s nove župne crkve) (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

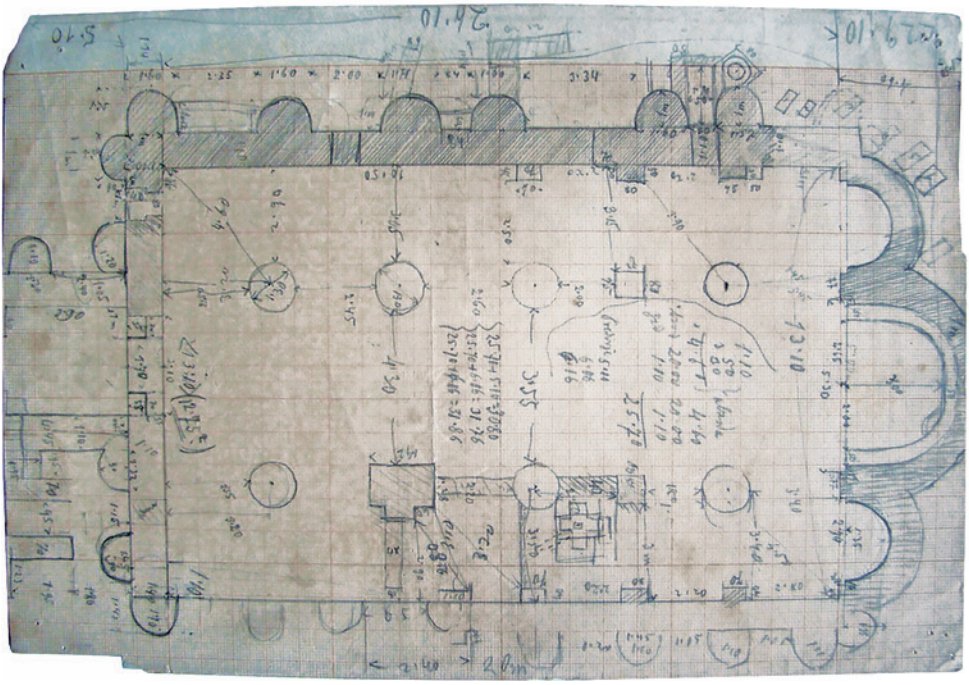

Slika 5. Biograd, Glavica – arhitektonski ostatci srednjovjekovne katedrale u Biogradu prema Luki Jeliću (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

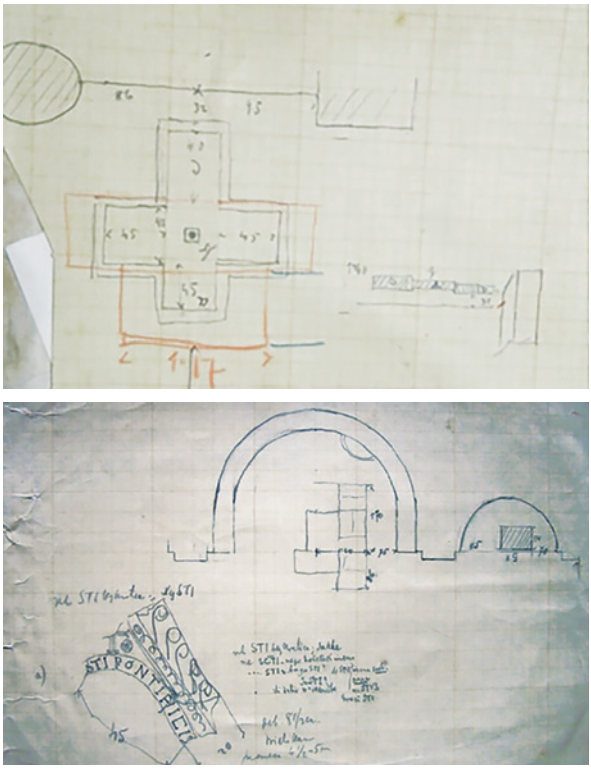

Slike 6a-6b. Biograd, Glavica: a) Jelićevi crteži krstionice katedrale, b) crteži apside katedrale i ulomaka srednjovjekovne kamene plastike prema Luki Jeliću (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Svakako treba istaknuti i recentna istraživanja spomenute građevine, osobito što ona ukazuju na mogućnost da je nekadašnja ranokršćanska crkva na Glavici imala trobrodan tlocrt,[23] a ne tlocrt manje jednobrodne crkve kako je to prvotno ukazao dr. don Luka Jelić, te da je na matrici takve starije bazilike zapravo nastala trobrodna srednjovjekovna crkva (Sl. 5). Ta srednjovjekovna crkva bila je dvoranskog tipa sa zvonikom na pročelju i s tri apside na začelju.[24] Njezine dimenzije, dužina 31 m i širina 18 m, govore nam da je ona s razlogom u prošlosti preuzela ulogu glavne gradske crkve, koja je kao takva nosila i epitet „stolne crkve biogradskih biskupa“[25] (Sl. 2, 4, 5, 6b).

Nedavno su malo sondažno istraživanje na Glavici izvršili i djelatnici Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, međutim zbog položaja današnje trafostanice koja je većim dijelom prekrila ostatke nekadašnje katedrale, njihov daljnji ishod vrlo je upitan, a tako i mogućnost da se konačno

---

23 Pavuša Vežić, Katedrala (Sv. Anastazije) u Biogradu, *Diadora*, vol. 23, Zadar, 2009., 193 – 207.

24 P. Vežić, Katedrala (Sv. Anastazije), 201 – 205.

25 U literaturi su često različito tumačene izvorne dimenzije građevine. Za primjer, Tomislav Marasović iznosi da je njihov omjer 29,80 x 14,30 m. Dalje, P. Vežić donosi podatke da se radi o građevini čije su dimenzije 18,5 x 12,5 m (iznutra od kuta do kuta). Na osnovi takvih promišljanja, spomenuti autor biogradsku katedralu ubraja u krug sličnih ranokršćanskih građevina koje imaju omjer širine prema dužini 2 : 3. Tijekom pregleda cjelokupnog Jelićeva arhivskog fonda u Arheološkom muzeju u Splitu, uvidjela sam da on navodi dimenzije katedrale 31 m dužina i 18 m širina, u što je zasigurno bio uključen i prostor zvonika. U prilog takvim „monumentalnim“ dimenzijama govori i sačuvana fotodokumentacija s Jelićevih istraživanja u Biogradu na kojoj se vidi da je riječ o građevini impozantnih dimenzija. Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, Split, 2008., 428; P. Vežić, Katedrala (Sv. Anastazije), 198 – 199.

razluče stratigrafski odnosi u gradnji te nekada iznimno važne biogradske crkve. Tijekom istraživanja 2008. godine koje je provodio Arheološki muzej u Zadru obuhvaćen je i dio Ulice kneza Trpimira i Trga sv. Stošije (u neposrednoj blizini srednjovjekovne katedrale), kada su istražena dva zidana groba s višekratnim ukopima. Grobovi datiraju u rani novi vijek, a u njima nije bilo značajnijih nalaza.[26] Važno je ukazati da se u istim istraživanjima obuhvatio i spoj Ulice Grgura Ninskog i Trga hrvatskih vladara (položajem istočnije od Trga svete Stošije) gdje se naišlo na dio obrambenog sustava grada koji potječe iz kasnog srednjeg vijeka.

U razlučivanju stilskih slojeva u gradnji biogradske katedrale uvelike nam pomažu i nalazi crkvene kamene plastike. Tako ulomci pluteja, na koje je svojedobno uputio i L. Jelić, potvrđuju da je prva ranokršćanska građevina na Glavici podignuta već krajem 5., odnosno početkom 6. stoljeća, što po mome mišljenju dodatno pomiče i vrijeme organiziranja prve kršćanske zajednice u Biogradu (Sl. 11).[27] Takvu dataciju potvrđuju i vrlo slični nalazi kamene plastike koji potječu iz ranokršćanskih bazilika sv. Tome i sv. Stjepana u Zadru te ulomci iz Supetarske Drage na otoku Rabu, a koji se također datiraju u vrijeme 5. – 6. st.[28]

Od kamenih ulomaka koji su pripadali srednjovjekovnoj katedrali sačuvan je zaista velik broj (Sl. 7a-b, 9, 12).[29] Budući da je većina tih ulomaka bila izmiješana

---

[26] Koristim priliku da zahvalim Jakovu Vučiću, ravnatelju Arheološkog muzeja u Zadru, koji mi je dao uvid u tehničku dokumentaciju te fundus fotografija koje pripadaju istraživanjima u Biogradu iz 2008. i 2009. godine., u kojima sam i osobno sudjelovala kao diplomirani arheolog.

[27] Prema novijim istraživanjima, osnivanje prve kršćanske zajednica u Saloni datira tek u kraj 4. st. U Poreču se također tri uzdužne dvorane, tzv. *aule paralele*, datiraju u kraj 4. st. – početak 5. st. Iz toga možemo zaključiti da je vjerojatno i u Zadru došlo do osnivanja zajednice kršćana negdje krajem 4. stoljeća, zasigurno nakon one salonitanske, vidi u: Pasquale Chevalier, Jagoda Mardešić, La ville de Salone dans l'antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale, *Hortus artium medievalium*, vol. 12, Zagreb – Motovun, 2006., 55 – 69; Ivan Matejčić, Aspetto e datazione dei primi edifici cristiani di Parenzo, u: *Cromazio di Aqvileia 388-408 al crocevia di genti e religioni*, ur. Sandro Piussi, Milano, 2008., 420 – 427; Ivan Matejčić, *Eufrazijana – katedrala u Poreču*, Pula, Istarska županija, 2014.; Ana Jordan Knežević, Contribution to the study of development and function of sacral buildings at Zadar territory (4.-9. century), u: *Sacralization of landscape and sacred places*, ur. Juraj Belaj, Marijana Belaj, Siniša Krznar, Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec, Zagreb, 2018., 221 – 237. Dosad se smatralo da je Biograd u znatno mlađem periodu imao prve kršćanske molitvene prostore, a spomenuti nalazi kamene plastike potvrđuju činjenicu da se u tom gradu kršćani okupljaju već tijekom 5. stoljeća. Inventarni brojevi ranokršćanskih ulomaka u Zavičajnom muzeju u Biogradu ZMB-A: 15, 22, 25 (Sl. 11).

[28] Pavuša Vežić, Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine,* ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 247 – 262; P. Vežić, Katedrala (Sv. Anastazije), 198, sl. 5. P. Vežić smatra da su nalazi iz zadarskih bazilika proizvod nepoznate klesarske radionice u Zadru te da potječu iz druge polovice 5. st.

[29] Branka Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici na biogradskom području, *Diadora*, vol. 9, 1980., 445 – 492; N. Uroda, *Biogradska katedrala*, 10 – 21; Inventarni brojevi navedenih ulomaka u Zavičajnom muzeju u Biogradu ZMB-ARH-S: 14,15, 109, 122, 148, 150,153, 164 (Sl. 7), ZMB-ARH-S: 124, 134, 137, 138, 164, 209, 212 (Sl.9), ZMB-ARH-S: 22,32, 140 (Sl. 12).

s ostalim kamenim spomenicima koji se čuvaju u prostorijama biogradskog Zavičajnog muzeja, nastao je problem u njihovom daljnjem atribuiranju crkvama. Osobito zato što je značajan broj kamenih ulomaka pronađen na lokalitetima iz biogradske okolice, pa su istraživači radili pogreške u razlučivanju onih kamenih lapida koji su pripadali biogradskim gradskim crkvama. Upravo zahvaljujući bilješkama i fotodokumentaciji don Luke Jelića danas jasno možemo tvrditi što od sačuvane materijalne građe pripada nekadašnjoj katedrali na Glavici. Tako tipološko-stilske odlike pronađenih fragmenata ukazuju na različito vrijeme nastanka više ograda svetišta, njihovih pilastara, pluteja i arhitrava, što u konačnici potvrđuje da se ta sakralna građevina podizala i obnavljala kroz duži vremenski period.

Iznimno su važni ulomci koji nam danas govore da je biogradska katedrala imala svoju prvu obnovu već krajem 8., odnosno početkom 9. stoljeća (Sl. 12).[30] U toj obnovi sudjelovali su majstori iz klesarske radionice koja je bila organizirana u krugu zadarske katedrale.[31] Također, u muzeju su pronađeni dijelovi liturgijskog namještaja koji su radili majstori iz klesarskih radionica iz vremena hrvatskih knezova Trpimira (845. – 864.) i Branimira (879. – 892.) (Sl. 7a-b, 8, 9).[32] U biogradskom Zavičajnom muzeju nalazi se i nešto manji broj kamenih lapida koji pokazuju odlike ranoromaničkog ili romaničkog stila, međutim ne možemo sa sigurnošću potvrditi što od pronađenih ulomaka zaista pripada biogradskoj katedrali.[33]

Uz nedovoljno istražene stratigrafske odnose u gradnji, kod biogradske katedrale ostao je nerazjašnjen i njezin izvorni naslovnik. Tako ostaje pitanje komu su prva ranokršćanska crkva na Glavici te kasnija crkva iz srednjovjekovnog razdoblja bile posvećene. Postoji mogućnost da je prva bogomolja nosila posvetu sv. Mariji, posebno što se taj titular zadržao i kod druge Jelićeve „bazilike" u njezinoj blizini.[34]

---

30 Iznosim mišljenje da je prva ranokršćanska crkva na Glavici u to vrijeme bila samo obnovljena s novim liturgijskim namještajem te da ostali srednjovjekovni ulomci pripadaju fazama njezine izgradnje/proširenja. To se posebno odnosi na zahvate iz vremena hrvatskog kneza Branimira (879. – 892.).

31 Ivan Josipović, Radionica pluteja zadarske katedrale, *Ars adriatica*, no. 4, Zadar, 2014., 57; Ana Jordan Knežević, Arheološka slika ranokršćanskih crkava s kontinuitetom u predromanici na zadarskom području, doktorska disertacija, Zadar, 2016., 147 – 150, 232 – 272; Ivan Josipović, Biogradska predromanička skulptura, *Ars adriatica*, Zadar, no. 7, 2017., 65 – 82.

32 Nikola Jakšić, Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century, *Hortus Artium Medievalium*, vol. 3, Zagreb – Motovun, 1997., 41 – 54; Nikola Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela*, ur. Ante Milošević, Split, 2000., 192 – 213; I. Josipović, Radionica pluteja zadarske katedrale, 57; B. Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici, 445 – 492; A. Jordan Knežević, Arheološka slika ranokršćanskih crkava, 232 – 272; I. Josipović, Biogradska predromanička skulptura, 65 – 82.

33 Jedan dio tih nalaza don Luka Jelić pripisuje lokalitetu u vrtu Artura Jeličića, što bi odgovaralo „starokršćanskoj bazilici" sv. Marije.

34 Neki autori iznose zaključke da je crkva na Glavici bila posvećena sv. Mariji, međutim, za takvo što nemamo sigurnih dokaza, vidi u: T Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 426.

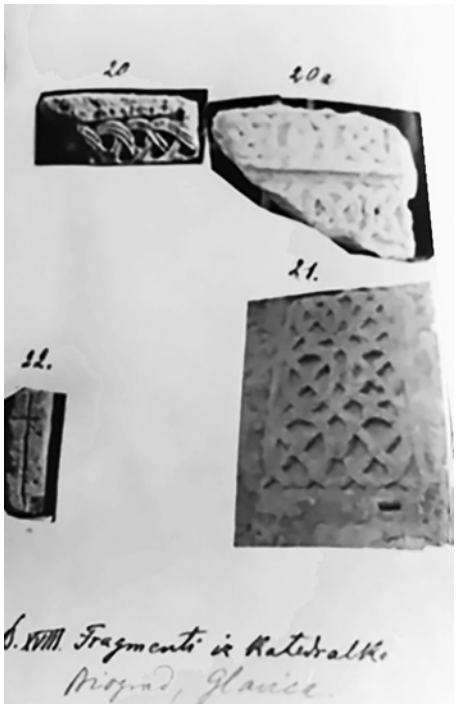

Slike 7a – 7b. Biograd na Moru, Glavica – sačuvane fotografije crkvene kamene plastike (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII, XXXIX)

Slika 8. Biograd, Glavica – sačuvane fotografije crkvene kamene plastike koja potječu s položaja na kojem se nalazila biogradska katedrala (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII, XXXIX)

Slika 9. Biograd, Glavica – sačuvane fotografije crkvene kamene plastike (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slike 10a – 10b. Biograd, Glavica – skice kamenih ulomaka koje je don Luka Jelić vjerno sakupljao u Biogradu (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 11. Biograd, Glavica – ulomci iz biogradske katedrale koji pripadaju njezinoj ranokršćanskoj fazi (ZMB, foto A. Jordan Knežević, 2013.)

Slika 12. Biograd, Glavica – ulomci iz biogradske katedrale koji se povezuju sa zadarskom klesarskom radionicom iz kraja 8./poč. 9. st. (ZMB, foto A. Jordan Knežević, 2013.)

O biogradskoj katedrali je pisao i vizitator M. Priuli 28. travnja 1603. godine[35] te je tada istaknuo da je boravio u župnoj crkvi ...*et venit ad Jadram Veterem, et accessit ad ecclesiam Parochialem... Sanctae Anastasiae*... što ukazuje na mogućnost da je ona i prije 17. stoljeća bila posvećena sv. Anastaziji te da je vjerojatno taj crkveni naslovnik preuzela i nova župna crkva iz 18. stoljeća.[36]

Jelićeva „starokršćanska bazilika sv. Marije"

Nakon što je završio istraživanje biogradske katedrale, don Luka Jelić je oko 1905. započeo s istraživanjem „druge bazilike" u vrtu Artura Jeličića. Toj „drugoj bazilici", koja se u svim njegovim arhivskim izvještajima spominje kao starokršćanska bazilika sv. Marije (?), Jelić dosta precizno ubicira položaj: „(...) bazilika se smjestila na sjeverozapadnu stranu Biograda, među kućama Jeličić, Šalov, Eškinja i Vulelija gdje se isticala ovećim kompleksom zidova i gomila (...)" te dalje donosi „(...) te ruševine koje je predaja pripisivala staroj crkvi Sv. Marije, od vajkada su pritezale pozornost tražitelja radjenog kamenja i starina".[37]

U „Izvještaju s istraživanja" Jelić donosi konkretne podatke o spomenutoj građevini te je pobliže datira u starokršćansko doba. Na temelju njegovih zabilješki možemo zaključiti da joj je dužina iznosila 27,90 m, širina 14,40 m, a dubina glavne apside 4,35 m (Sl. 13, 14). Isti autor donosi podatke i o pronađenoj arheološkoj građi na položaju vrta Artura Jeličića, posebice o nalazima crkvene kamene plastike (Sl. 16).[38] Naime, sve ulomke Jelić je sam skicirao pa se u arhivu u Splitu mogu naći brojni crteži liturgijskog namještaja. Tako s položaja crkve sv. Marije potječe jedan kapitel te ulomak tijela stupa, koji se danas nalaze rekonstruirani u biogradskom muzeju, a na temelju tipološko-stilskih karakteristika mogu se datirati u 9. stoljeće (Sl. 15).[39] Također, važno je ukazati i na kapitel iz prve četvrtine 12. stoljeća s prikazom voluminoznog orla na prednjoj strani, a koji bi prema dostupnim bilješkama mogao pripadati istom lokalitetu (Sl. 16).[40] Datacija liturgijskog namještaja govori u prilog da se

[35] Katedralu je posjetio i apostolski vizitator Augustin Valier 1579. godine koji kaže da je tada ušao u crkvu bez titulara, vidi u: Amos Rube Filipi, Biogradsko-vransko primorje u doba mletačko-turskih ratova, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, vol. 19, Zadar, 1972., 405 – 498.

[36] A. R. Filipi, Biogradsko-vransko primorje, 454 – 455; P. Vežić, Katedrala (Sv. Anastazije), 203.

[37] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 2, 2. dio (*Izvješće o iskopinama u Biogradu 1902. – 1905.*), Prilozi B (I – VIII).

[38] ZMB-ARH-S:11, 14, 15, 153.

[39] B. Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici, 452; I. Josipović, Biogradska predromanička skulptura, 65 – 82.

[40] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 2, 2. dio, Prilozi B (I – VIII).

tu radi o srednjovjekovnoj crkvi koja je vjerojatno u kasnijim fazama doživjela i adaptaciju prostora kada joj se mijenjao postojeći crkveni namještaj.

U daljnjem opisu građevine Jelić ističe da sustav lezena na njezinim vanjskim zidovima odgovara onom kakav se nalazi na „solinskim starokršćanskim zgradama" 5. i 6. stoljeća u Marusincu i na Manastirinama. U „Izvještaju" se također navodi da je bazilika bila prekrivena otvorenim krovom, a ne svodom, jer bi, kako to tumači Jelić, zidovlje bilo preslabo za nošenje svodovlja. Ostatci zgrada s južne strane bazilike, prema Jeliću, također pripadaju starokršćanskom dobu. Uz južnu stranu bazilike bio je dozidan i portikat, iznutra 4 m širok (Sl. 13).[41]

S obzirom na to da na temelju povijesnih isprava danas možemo pouzdano tvrditi da se na tome položaju podigao kompleks crkvene arhitekture iz ranog srednjeg vijeka, Jelić je zasigurno donosio zaključke u skladu sa svojim vremenom i interesom tadašnjih arheologa za istraživanjem ranokršćanske sakralne arhitekture, što je posebno zaživjelo nakon otkrića Salone. Iako je postavljao dosta općenite datacije, Jelić je pažnju poklanjao starijim zapisima i predajama te je bio iznimno detaljan u bilježenju vlastitih istraživanja. To se može uočiti u gotovo svim njegovim „Izvještajima" koji se nalaze u fondu knjižnice Arheološkog muzeja. Upravo u tim rukopisima Jelić jasno razlikuje starokršćansku baziliku sv. Marije, koja se tako naziva po „narodnoj predaji" i čiji se položaj ubicira u vrtu Artura Jeličića, od bazilike sv. Ivana Evanđelista (Sl. 17, 18). Ono što je sigurno, Jelić ne donosi slučajno takve zaključke, naime njegova razmišljanja temelje se na povijesnoj ispravi od 1. ožujka 1197. godine u kojoj stoji: *monasterium sancti Iohannis de Castello* (samostan svetog Ivana od Kaštela!). U istom dokumentu tumači se da se crkva i samostan sv. Ivana nalaze u dijelu grada gdje se nalazi gradski kaštel, a to je zapravo i jedina pobliža oznaka nekog samostana unutar gradskih zidina (!).[42]

U dosadašnjoj relevantnoj literaturi 20. i 21. stoljeća uglavnom se tumači da se biogradska bazilika sv. Ivana s kompleksom muškog benediktinskog samostana nalazila u spomenutom vrtu Artura Jeličića.[43] Zanimljivo je da većina autora

---

41 U Jelićevim rukopisima pronašla sam detaljan opis građevine, uz priložene tlocrte, što u dosadašnjoj literaturi nije publicirano.

42 L. Jelić, Povijesno-topografske crtice, 55 – 56; Odorik Badurina, Drevna benediktinska opatija u Biogradu na moru, *Hrvatska straža*, vol. VII, 1935., 134: 4 – 5. Detaljnije je o ovom problemu polemizirao i T. Galović, također oslanjajući se na spomenute povijesne izvore. S opravdanjem je ukazao da crkvu i samostan sv. Ivana treba tražiti kod gradskog kaštela. Tomislav Galović, Benediktinci i benediktinke u Biogradu u ranom srednjem vijeku, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Glagoljica na biogradskom području*, ur. Vjekoslav Ćosić, Biograd – Zadar, 2013., 95 – 116; *Libellus Policorion*, f. 18^{r} (33).

43 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, 217; Janko Belošević, Sv. Ivan, Biograd na moru – starohrvatska crkva, *Arheološki pregled*, vol. 12, Beograd, 1970., 167 – 168; Senka Sekulić-Gvozdanović, Grafički prilozi topografiji hrvatske sakralne arhitekture do romanike, u: *Prilozi*

toga vremena, koji su se bavili istraživanjem crkvene arhitekture u Biogradu, nisu koristila rukopise prvih istraživača, a tako ni zapise o prvim arheološkim kampanjama koje je na tome području vodio Luka Jelić. Ostala su zanemarena i istraživanja biogradskog svećenika Kažimira Perkovića, kao i tamošnjeg učitelja Grgura Urlića Ivanovića, koji su također u svojim radovima isticali položaj „stare crkve Sv. Marije" u Jeličića vrtu (!).[44] Otkrićem bogate arhivske građe u Splitu učinio se značajan korak da se javnosti objelodane sasvim nove spoznaje o biogradskim, ali i o brojnim drugim spomenicima sa zadarskog područja. Pregledom sačuvanih rukopisa čini se posve opravdanim uvažiti mišljenja prvih istraživača te na njihovim temeljima graditi nove znanstvene interpretacije sakralnih građevina u Biogradu.[45]

U Jelićevu arhivskom fondu nalazi se i vrlo značajan tlocrt Biograda (katastarska mapa grada), na kojem je spomenuti autor vlastoručno ucrtavao crkve koje je tijekom razdoblja od 1902. do 1905. i istraživao (Sl. 26). Budući da je taj tlocrt dugi niz godina ostao nepoznat znanstvenoj javnosti, koristim priliku da ukažem na njegovu značajnu ulogu tijekom daljnjeg ubiciranja položaja kako istraženih tako i neistraženih biogradskih crkava. Naime, na istom prikazu pratimo ucrtani položaj katedrale na Glavici, starokršćanske bazilike sv. Marije te bazilike sv. Ivana Evanđelista kod kaštela Matkovića (Sl. 26). Na istom prikazu Jelić je ucrtao i položaj „triju bazilika" koje su se nalazile na JI strani grada (Sl. 24, 25). Istražujući također neobjavljene bilješke biogradskog svećenika Kažimira Perkovića, uvidjela sam da i taj autor donosi vlastoručnu skicu sakralnih građevina u Biogradu, koje se svojim položajem ne razlikuju od položaja Jelićevih crkava (Sl. 27).[46]

Nakon dr. don Luke Jelića, prvo konkretno istraživanje na položaju bazilike sv. Marije radio je Arheološki muzej u Zadru 1969. godine pod vodstvom profesora Janka Belošević.[47] Belošević je tada istražio trobrodnu baziliku (29 x 12,5 m),

---

istraživanju starohrvatske arhitekture, ur. Andre Mohorovičić, Split, 1978., TAB. III; B. Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici, 445 – 471; R. Jurić, Srednjovjekovni spomenici, 281 – 285; Radomir Jurić, *Arheološka istraživanja u Biogradu na moru 2008. i 2009. godine*, katalog izložbe, Biograd na Moru, 2009.; Radomir Jurić, Biograd na Moru – Sv. Ivan Evanđelista, *Hrvatski arheološki godišnjak*, vol. 6, 2010, 501 – 502.

44 G. Urlić Ivanović, Albamaris-Biograd, 75 – 76, 90 – 93; G. Urlić Ivanović, Albamaris-Biograd, 1881., 29; Don Kažimir Perković, *Povijesne bilješke*., sv. br. 3, Rukopisi, Zavičajni muzej u Biogradu. Rukopisi don K. Perkovića nisu objavljeni te zahvaljujem Draženku Samardžiću, ravnatelju Zavičajnog muzeja u Biogradu, i Danijeli Deković što su mi omogućili uvid u spomenutu građu.

45 U kontekstu takvih promišljanja, nadam se da će i ovaj rad dati poticaj za daljnja istraživanja te vrijedne arhivske građe.

46 Oba su autora kao predložak koristila katastarsku mapu Biograda na Moru (Državni arhiv Zadar, Fond Borelli).

47 J. Belošević, Sv. Ivan, Biograd na Moru, 167 – 168. O tim istraživanja J. Belošević donio je vrlo kratak osvrt, pa sam dokumentaciju koju sam koristila za vlastita istraživanja pronašla u odjelu

a u njezinu opisu koristio je naslovnik posvećen sv. Ivanu Evanđelistu (Sl. 19). Važno je ukazati da su u to vrijeme u potpunosti otkriveni zidovi bazilike koji su tada i uspješno konzervirani, što je zasigurno uvjetovalo da se ta građevina očuva do danas. Međutim, zbog nedostatka arheološke građe spomenuta istraživanja nisu potvrdila stratigrafske odnose u gradnji, kao ni titular crkve. Isto tako valja napomenuti da nisu pronađeni ni ostatci arhitekture koji bi se mogli tumačiti kao dijelovi samostanskog kompleksa, jer u slučaju da je riječ o crkvi koja pripada muškom benediktinskom samostanu sv. Ivana, trebalo je pronaći barem neke njegove ostatke. Ako npr. pogledamo izgled same crkve i pojedinih njezinih dijelova, valja ukazati na izgled apside koja je jako duboka i velikim dijelom podsjeća na one ranokršćanske.

Zaštitna arheološka istraživanja na tome položaju vodio je muzejski savjetnik Radomir Jurić, također iz zadarskog Arheološkog muzeja, godine 2008. i 2009. Istraživanja su najvećim dijelom obuhvatila Narodni trg (Trg brce, Žegar), Ulicu sv. Ivana te spoj Ulice kneza Trpimira i Trga sv. Stošije.[48] Ostatci pretpostavljenih stambenih objekata pronađeni su na sjeveroistočnom, a manje na istočnom i zapadnom dijelu Narodnog trga. U dokumentaciji koja potječe s istraživanja uviđa se da su zidovi napravljeni od obrađenog i manje obrađenog kamena te da su podignuti na kamenu živcu. Daljnja istraživanja trebala bi zapravo potvrditi postojanje samostanskih prostorija na spomenutom dijelu.

Od pokretne arheološke građe ističe se nalaz koštanog tuljca iz 9. stoljeća te nalaz srednjovjekovne uljanice koja se datira u isto vrijeme. Pronađeni su i ulomci grube keramike i majolike te nalazi životinjskih kostiju.[49] Grobovi koji su istraženi na tri položaja (sveukupno njih 52) vežu se uz baziliku te se uglavnom radi o višekratnim ukopima. Sve to potvrđuje život lokalne zajednice koja je tijekom srednjeg vijeka bila vezana uz crkvu i samostan.

---

tehničke dokumentacije i fototeke Arheološkog muzeja u Zadru. Srdačno zahvaljujem kolegama Robertu Maršiću i Ivanu Čondiću na ukazanoj pomoći.

48 Radomir Jurić, Biograd na Moru, *Hrvatski arheološki godišnjak*, sv. 5, 2009., 479 – 482; R. Jurić, *Arheološka istraživanja*; R. Jurić, Biograd na Moru – Sv. Ivan Evanđelista, 501 – 502; Radomir Jurić, Osvrt na novija arheološka istraživanja srednjovjekovnih nalazišta u biogradskom kraju, u: *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju*, ur. Vjekoslav Ćosić, Biograd – Zadar, 2014., 235 – 259.

49 R. Jurić, Biograd na Moru – Sv. Ivan Evanđelista, 501 – 502; R. Jurić, Osvrt na novija arheološka istraživanja, 235 – 259. Daljnjim uvidom u muzejsku dokumentaciju navodi se da je uspješno rekonstruirana jedna veća posuda te ulomak čaše koji se danas nalaze u Zavičajnom muzeju u Biogradu. U popisu pokretne građe koja je bila namijenjena obradi u radionici muzeja navodi se sljedeće: obične naušnice razdvojenih krajeva, dio koštanog ukrasa (češalj?), brončani prsteni, dugmad, privjesci, brončana naušnica sa „S" završetkom, brončani novčići, rimski novac, keramički pršljen te srebrne naušnice.

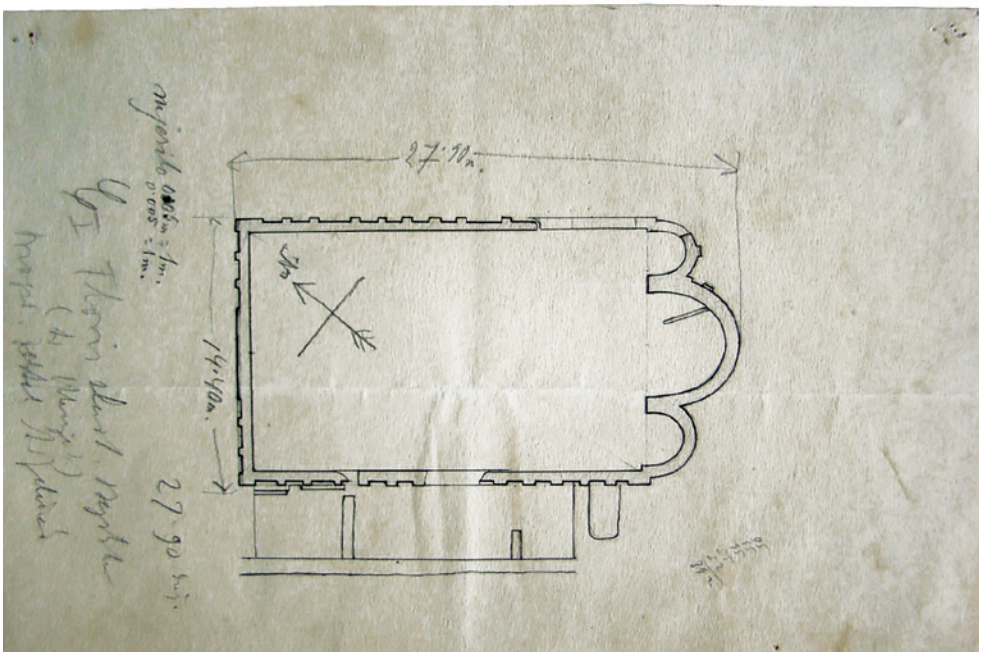

Slika 13. Biograd, Sv. Marija – tlocrt bazilike u vrtu Artura Jeličića koje donosi Luka Jelić (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

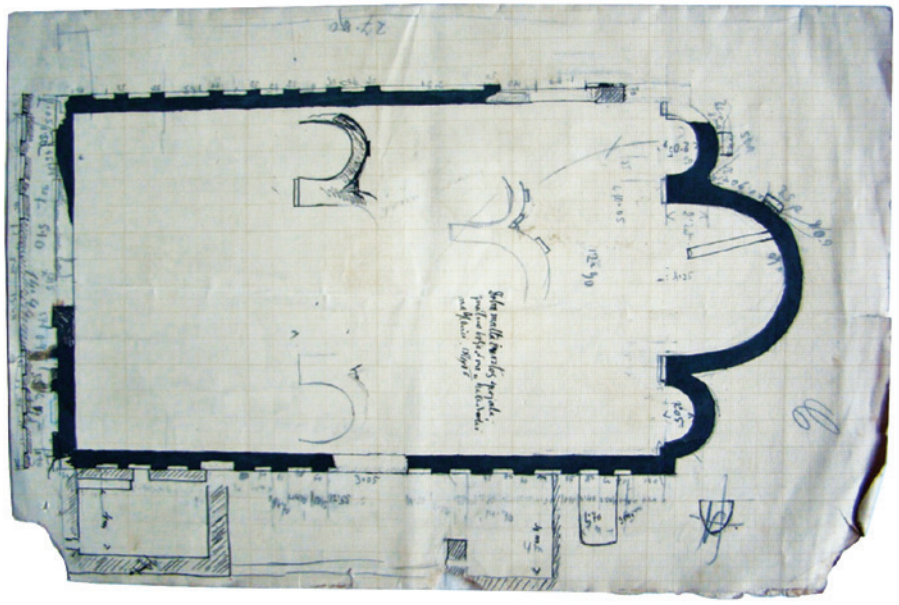

Slika 14. Biograd, Sv. Marija – tlocrt bazilike u vrtu Artura Jeličića (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 15. Biograd, Sv. Marija – rekonstruirani stup iz Zavičajnog muzeja u Biogradu koji se atribuira bazilici (foto: A. Jordan Knežević)

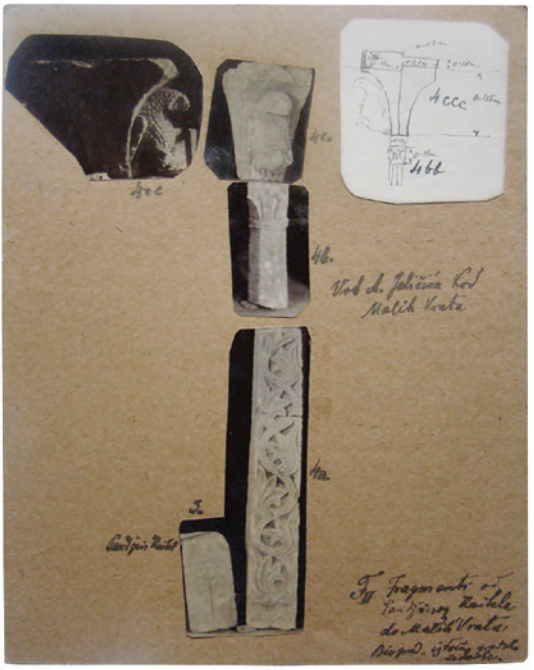

Slika 16. Jelićeva rekonstrukcija ulomaka koji su pronađeni na položaju u vrtu Artura Jeličića (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XXXIX)

Slika 17. Biograd, Sv. Marija – fotografije Jelićeve starokršćanske bazilike (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 18. Biograd, Sv. Marija – fotografije Jelićeve starokršćanske bazilike (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 19. Biograd na Moru – ostatci bazilike koja je otkrivena u revizijskim istraživanjima 1969. godine u vrtu Artura Jeličića (AMZ, Fototeka)

Matkovićev Kaštel i Žegar

Kao središnju točku grada Luka Jelić navodi u „Izvještaju" (Prilozi DI-DIII) položaje: Gromača (sjeverni dio grada) te Matkovićev Kaštel i Žegar (južni dio). U opisu tih lokaliteta Jelić donosi podatke i o crkvi sv. Ivana od Kaštela:

> „I doista, na istočnom kraju Gromače, vidjele su se razi tla zidine, koje ispod gornjeg zidovlja zavukuju se u skupinu Matkovićevog Kaštela, te završavaju ovećom absidom, u samom dvorištu Matkovićevom. To bi bili, dakle, ostatci crkve Sv. Ivana. Iz crkve je bilo izvađeno oko 1890. nekoliko kapitela ...za koje se ne zna gdje su dospjeli? Pri radnjama 1906. našao se jedan fragmenat starijeg sredovječnog pluteja (D III, 3)... te dalje kaže: Na ruševinama crkve Sv. Ivana, od koje se vidio rečeni ostatak stražnjega diela abside, za poznijih doba, iz druge polovine XVI vieka bilo je nadograđeno nekoliko dogradaka u fortifikatornoj formi, te su skupa sačinjavali zatvorenu cjelinu, kojoj je pročelje s glavnim ulazom gledalo k jugozapadu. Južni ugao ovog kompleksa imao je izgled četvornaste kule na više spratova, a do nje svodjena cisterna (D.II, 2 i 3). Posred sjeverozapadnog krila, oduljasta četvornasta zgrada imala je podrum podkriven bačvastim svodom; po predaji tamnica... Odstraniv gornje zidovlje, pretražilo se ostanke crkve kopajući do tvrdine."

Opisujući položaj Žegar Luka Jelić donosi sljedeće: „Dalje k istoku u predjelu Žegar našlo se također starog zidovlja. Na putu što vodi od ove točke k moru u sjeveroistočnom pravcu kao što i u susjednom vrtu Alviza Tolića, pod razinom tla našao se je zidani kanal, što u svem odgovara kanalu kod Panđinog Kaštela. Preko toga puta dalje k zapadu proviruju razi tla debeli zidovi. Po navedenim podatcima se može zaključiti u pogled ove središnje točke grada i od XI vieka označivane kao 'castellum'..."[50]

Svi navedeni lokaliteti koje Luka Jelić stavlja kao središnje točke grada detaljnije su prikazani na tlocrtu koji je u radu označen kao slika 26. Kao dio njegovih istraživanja u arhivu su pronađeni i brojni crteži i fotografije, a jedan dio njih odnosi se upravo na istraživanje položaja kaštela Matkovića te položaja Gromača i Žegar (Sl. 20, 21, 22). Zanimljive su i sačuvane fotografije kamenih lapida koje su pronađene kod gradskog kaštela i Malih vrata, odnosno na istočnom gradskom groblju. Na jednoj fotografiji jasno se vidi da Jelić kamene ulomke donosi kao fragmente bazilike sv. Ivana od Kaštela (Sl. 23).

---

[50] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 2, 2. dio (*Izvješće o iskopinama u Biogradu 1902. – 1905.*), Prilozi D, str. 36 – 42; T. Galović, Benediktinci i benediktinke, 105; *Libellus Policorion*, f. 18^{r}(33).

Slika 20. Biograd, Matkovića Kaštel – pogled na ostatke kaštela s označenom apsidom sv. Ivana (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 21. Biograd na Moru, Matkovićev Kaštel (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 22. Biograd na Moru, Matkovićev Kaštel (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 23. Biograd na Moru – ulomci crkvene kamene plastike koje je Luka Jelić pronašao na položaju crkve sv. Ivana (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Iako se radi o građi koju možemo tek na temelju stilskih karakteristika povezati uz nekadašnju biogradsku katedralu,[51] ta fotografija potvrđuje da je Jelić sve kamene ulomke sa spomenutog položaja atribuirao bazilici sv. Ivana te su one kao takve vjerojatno bile i pohranjene u prostorijama muzeja. Takvo što dodatno stvara problem, jer bez sigurnih materijalnih dokaza danas je vrlo teško potvrditi što je pripadalo biogradskim benediktinskim kompleksima, a što samoj katedrali.

Položaj „tri crkve" – crkvica u vrtu Joze Dokoze

U već spomenutom „Izvještaju" koji svjedoči o Jelićevim arheološkim istraživanjima u Biogradu („O izkopinama u Biogradu 1902. – 1905. g.", Arheološki muzej u Splitu), opisuju se sljedeći položaji: starokršćanska bazilika sv. Marije, Gromača – Matkovićev kaštel i Žegar, crkvica u vrtu Joze Dokoze. Kao posebno poglavlje izdvajaju se „Nahodjaji uz gradsko zidovlje istočne polovine grada" te „Nahodaji rimske dobe". Isti autor precizno smješta crkvicu u vrtu Joze Dokoze u JI dio grada, koji se po njemu naziva položaj „tri crkve" (Sl. 24, 25). Nažalost, ostatci arhitekture spomenutih crkava danas su nevidljivi, jer je taj dio grada gusto naseljen te su povijesni spomenici preslojeni novim gradnjama, uglavnom obiteljskim kućama. Na temelju sačuvane dokumentacije iz Jelićeva arhiva, iznosim mišljenje da je crkva nepoznatog titulara koja se nalazila u vrtu Joze Dokoze jedna od tih „triju crkava". O njoj Jelić u svom izvješću donosi: „Četvornastog nepravilnog tlorisa sa masivnim potpornjacima iznutra, ova zgrada adaptovana je medju slabo starije zidovlje te orientovana k jugozapadu. Po orijentaciji sudeć, i po slabom vanjskom zidu, sva je prilika da je ovo bila kućna kapela. Dok pročelje ima 5.50 m dužine, stražnja ravna stranica je tek 5.25 m duga i tako desni zid je 7.65 m, a lievi 7.85 m dug. Vanjski zid je samo 0.50 m debel, ali iznutra poduprt sa četvornastim podpornjacima. Glavna su vrata posred pročelja, a manja pobočna u istočnoj stranici pri samom uglu s pročeljem. Zgrada je očevidno nadkrivena bila s bačvastim svodom, koji je počivao poglavito na podpornjacima."[52]

U svojim bilješkama Jelić navodi da crkva nije sačuvana te da su njezine ruševine pretvorene u kamenolom koji je koristilo lokalno stanovništvo (Sl. 24). Od nalaza liturgijskog namještaja autor navodi samo ulomak stupića od bijelog kamena promjera 0,40 m. Zanimljivo je da Jelić istu crkvu datira u kasni srednji vijek. Budući da danas nismo u mogućnosti na tome položaju izvršiti revizijska

[51] Na fotografiji br. 23. ulomak, označen pod rednim brojem tri, stilski odgovara reljefima pronađenim u crkvi sv. Krševana u Zadru. Riječ je o radovima iste radionice koja je bila organizirana uz zadarsku katedralu, a koja se datira u posljednju četvrtinu 8. i na sam početak 9. stoljeća. Detaljnije o toj problematici vidi: I. Josipović, Biogradska predromanička skulptura, 75 – 76.

[52] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 2, 2. dio (*Izvješće o iskopinama u Biogradu 1902. – 1905.*), Prilozi E, str. 43 – 44.

arheološka istraživanja, vrlo su upitni takvi zaključci, odnosno nije isključena mogućnost da je građevina i starijeg postanka.

U istom dijelu grada autor navodi i ostatke crkve i ženskog benediktinskog Samostana sv. Tome, poznate zadužbine hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. koja je osnovana između 1060. – 1062. godine (Sl. 26).[53] Na vlastoručnoj skici koju nam donosi Kažimir Perković također se vidi ucrtana bazilika Sv. Tome (Sl. 27). Međutim, do danas nemamo pouzdanih podataka ni materijalnih dokaza koji bi nam potvrdili da se na tome položaju radi o crkvi koja nosi spomenuti titular. Iako su zaštitna istraživanja koja su se vodila 2008. godine u Ulici kneza Zvonimira (položaj ispred kuće Mirka Zorice) polučila ostatke zidane arhitekture, i to vjerojatno iz 11. stoljeća, nisu pronađeni sigurni dokazi o postojanju spomenute benediktinske opatije.[54]

Slika 24. Biograd na Moru – jedina Jelićeva fotografija crkve u vrtu Joze Dokoze (položaj „tri crkve“) (ZMB, Arhiv Jelić)

[53] CD, vol. I, 96 – 97; L. Jelić, Povijesno-topografske crtice, 56.

[54] Istraživanja je vodio Arheološki muzej u Zadru (dalje: AMZD), pod vodstvom prof. Radomira Jurića. Kako se to navodi u pripadajućoj dokumentaciji muzeja, tom prilikom istražen je dio kanala 22 x 2 m, gdje su pronađeni ostatci kaldrme te ostatci devet zidova. Zid br. 5 atribuira se bazilici, a njegova širina iznosi 1.06 m, te su na njemu otkriveni tragovi žbuke s crvenom bojom. Otkrivene su još i dvije grobnice, uglavnom bez nalaza. Uz veću količinu dislociranih kostiju, od pokretne arheološke građe pronađeni su ulomci grube i glazirane keramike iz srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja, staklo, čavli te praporac s ušicom. Također, pronađeni su i ulomci freski koji su vjerojatno pripadali crkvi, dvije kamene konzole te jedan ulomak tranzene (?) (Dokumentacija, AMZD). Kratki osvrt o tim istraživanjima vidi u; R. Jurić, Biograd na Moru – Sv. Ivan Evanđelista, 501 – 502; R. Jurić, Osvrt na novija arheološka istraživanja, 235 – 259.

Slika 25. Biograd na Moru – Jelićev tlocrt nepoznate crkve u vrtu Joze Dokoze (AMS, Arhiv Jelić, Reg. XII)

Slika 26. Katastarska mapa Biograda na Moru (*Zaravecchia*) s ucrtanim položajima crkava koje je Jelić istraživao u razdoblju od 1902. do 1905. (AMS, Arhiv Jelić, mapu doradila A. Jordan Knežević)

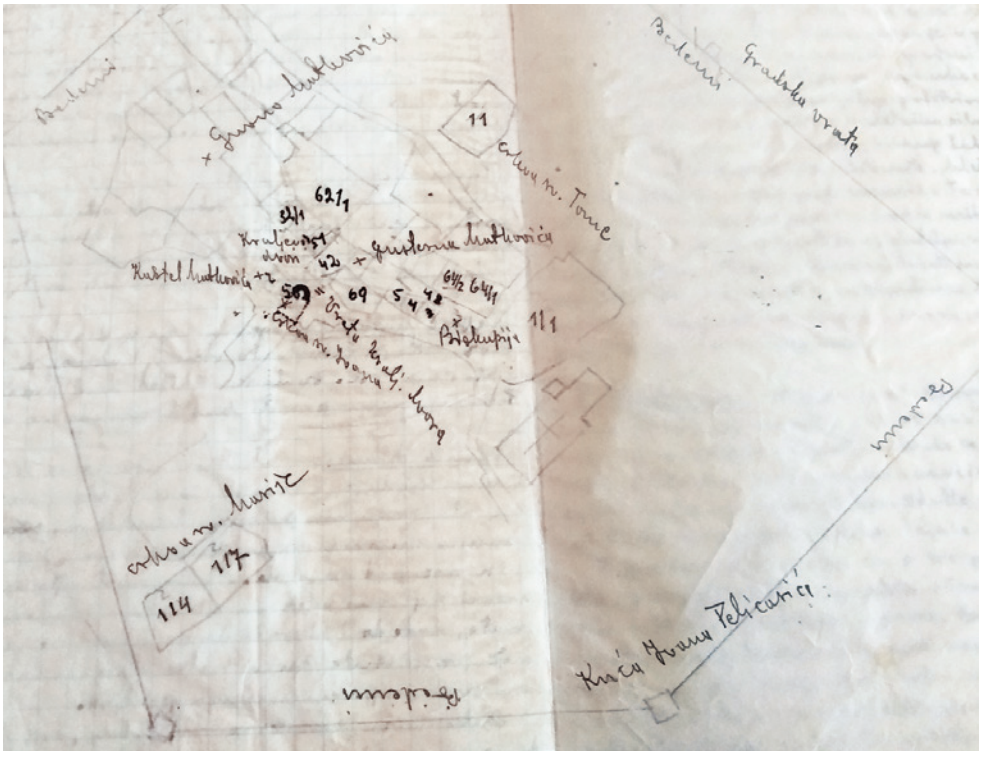

Slika 27. Nepoznati tlocrt Biograda s ucrtanim pozicijama crkava koji donosi don Kažimir Perković (ZMB, Rukopisi)

ZAKLJUČAK

Jelićeva dokumentacija koja se danas čuva u knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu, a koja se odnosi na njegova arheološka istraživanja u Biogradu u razdoblju od 1902. do 1905., obuhvaća razne crteže, karte, tlocrte, rukopise i bilješke. Sačuvan je i značajan broj Jelićevih „radnih" fotografija na temelju kojih danas možemo puno jasnije tumačiti ostatke nekadašnjih biogradskih crkava. Upravo njegov neumoran istraživački rad važan je u rasvjetljavanju još uvijek nepoznate arheološke građe, kao i povijesnih slojeva u gradnji crkava te urbane arhitekture.

Osobito se ističu Jelićeva istraživanja koja su objelodanila ostatke velebne trobrodne katedrale na položaju Glavica. Ništa manje nije značajna ni njegova sakupljačka strast te je tako fotodokumentirao, ali i nacrtao velik broj kamenih lapida, koji su danas uglavnom pohranjeni u prostorijama Zavičajnog muzeja u Biogradu. Upravo su Jelićeve fotografije bile presudne da se napravi rekonstrukcija liturgijskog namještaja iz katedrale, a tako i potrebna tipološko-stilska analiza, na temelju čega danas možemo tumačiti da je ona imala svoju prvu razvojnu fazu u 5./6. stoljeću te da je obnovljena već početkom ranog srednjeg vijeka (8./9. stoljeća). Ranokršćanski ulomci koje se atribuiraju katedrali sigurna su nam potvrda djelovanja prve kršćanske zajednice u Biogradu. Takvi zaključci uvelike mijenjaju dosadašnju sliku o tome gradu te ukazuju na činjenicu da je on bio zarana naseljen.

Neobjavljena rukopisna građa iz arhiva splitskog Arheološkog muzeja ukazala je i na posve nove činjenice u kontekstu ubiciranja biogradskih sakralnih građevina. Tako se kao potencijalni problem nameće pitanje ubiciranja bazilike sv. Ivana Evanđelista te Jelićeve bazilike sv. Marije čiji se položaj, prema dostupnoj arhivskoj građi, nalazio u vrtu Artura Jeličića.[55] Sukladno takvim navodima, don Luka Jelić baziliku sv. Ivana s kompleksom muškog benediktinskog samostana smješta kod gradskog kaštela Matkovića (*monasterium sancti Iohannis de Castello*), a važno je ukazati da ta svoja promišljanja donosi na temelju povijesnih činjenica, odnosno isprave iz 1. ožujka 1197. godine. I ostali istraživači s početka 20. stoljeća podržali su takve Jelićeve zaključke, uključujući i Kažimira Perkovića. Posve je zanimljivo da se Jelićeva bazilika sv. Marije nije uopće spominjala u dosadašnjoj literaturi te se otkrićem spomenutih rukopisa zapravo utro put k ubiciranju potencijalno nove građevine unutar gradskih zidina (!). Ništa manje nije problematičan ni položaj ženskog benediktinskog samostana i crkve sv. Tome, o kojem se u relevantnoj literaturi tek pisalo da je bio unutar zidina grada.

---

[55] Ana Jordan Knežević, O problemu ubikacije ranosrednjovjekovnih bazilika sv. Ivana Evanđeliste i sv. Tome u Biogradu na moru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 62, Zagreb – Zadar, 2020, 5 – 30.

Zaključno, postoji mogućnost da su benediktinski samostani s pripadajućim bazilikama dugi niz godina krivo interpretirani, odnosno da su njihove pozicije zamijenjene, što bi značilo da se bazilika sv. Ivana zaista nalazila kod gradskog Kaštela, a ne u vrtu A. Jeličića. O tome neminovno govore i povijesne činjenice koji se donose u radu. Da bi se u konačnici razlučilo porijeklo i položaj biogradskih sakralnih građevina, svakako je potrebno nastaviti s istraživanjima na tome području, posebice u JI dijelu grada gdje Jelić ubicira položaj „tri crkve".

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Jelić.
Zavičajni muzej u Biogradu na moru (ZMB), Arhiv o Luki Jeliću, Rukopisi.

OBJAVLJENI IZVORI:

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. I, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio – Constantinus Porphyrogenitus, De administrando Imperio*, Washington, D.C., 1967.

LITERATURA:

Antoljak, Stjepan, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 263 – 277.

Belošević, Janko, Sv. Ivan, Biograd na moru, *Arheološki pregled*, vol. 12, Beograd, 1970., 167 – 168.

Bianchi, Carlo Federico, *Zara cristiana*, vol. II, Zara, 1879.

Bianchi, Carlo Federico, *Kršćanski Zadar*, sv. 2, Zadar, 2011.

Buškariol, Frane, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 27, Split, 1988., 21 – 55.

Buškariol, Frane, Jelić, Luka, O katedrali u Biogradu na Moru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 351 – 372.

Chevalier, Pasquale, Mardešić, Jagoda, La ville de Salone dans l'antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale, *Hortus artium medievalium*, vol. 12, Zagreb – Motovun, 2006., 55 – 69.

Dubolnić Glavan Martina, Maršić Robert, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. sc. Luke Jelića*, Katalog izložbe, Zadar, 2019.

Galović, Tomislav, Benediktinci i benediktinke u Biogradu u ranom srednjem vijeku, u: *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju*, ur. Vjekoslav Ćosić, Biograd – Zadar, 2014., 95 – 116.

Goldstein, Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.

Filipi, Amos Rube, Biogradsko-vransko primorje u doba mletačko-turskih ratova, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, vol. 19, Zadar, 1972., 405 – 498.

Fisković, Cvito, *Dalmatinski spomenici i okupator*, Split, 1946.

Iveković, Ćiril Metod, Istraživanje starina u Biogradu na moru i njegovoj okolini, *Ljetopis JAZU za godinu 1930/1931*, sv. 42, Zagreb, 1932., 146 – 157.

Jadrešić, Vlatko, Jakšić, Nikola, Kraljev, Duško, Marić, Drago, *Biograd na moru – Biograd on the Sea*, Zadar, 2006.

Jelić, Luka, Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 2, Zagreb, 1898., 1 – 90.

Jelić, Luka, Znamenito otkriće u Biogradu, *Narodni list*, god. 41. br. 11, od 5. 2. 1902., Zadar, 1902.

Jelić, Luka, Contributio alla storia d'arte in Dalmazia, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, vol. 35, Split, 1912., 100 – 105.

Jordan Knežević, Ana, *Arheološka slika ranokršćanskih crkava s kontinuitetom u predromanici na zadarskom području*, doktorska disertacija, Zadar, 2016.

Jordan Knežević, Ana, Contribution to the study of development and function of sacral buildings at Zadar territory (4.-9. century), u: *Sacralization of landscape and sacred places*, ur. Juraj Belaj, Marijana Belaj, Siniša Krznar, Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec, Zagreb, 2018., 221 – 237.

Jordan Knežević, Ana, O problemu ubikacije ranosrednjovjekovnih bazilika sv. Ivana Evanđeliste i sv. Tome u Biogradu na moru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 62, Zagreb – Zadar, 2020, 5 – 30.

Juraga, Branka, Srednjovjekovni kameni spomenici na biogradskom području, *Diadora*, sv. 9, 1980., 445 – 492.

Jurić, Radomir, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 279 – 318.

Jurić, Radomir, *Arheološka istraživanja u Biogradu na moru 2008. i 2009. godine*, katalog izložbe, Biograd na Moru, 2009.

Jurić, Radomir, Biograd na Moru – Sv. Ivan Evanđelista, *Hrvatski arheološki godišnjak*, vol. 6, Zagreb, 2010., 501 – 502.

Jurković, Miljenko, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 26, Split, 1987., 61 – 86.

Karaman, Ljubo, *Iz koljevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930.

Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.

Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990.

Marasović, Tomislav, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994.

Marasović, Tomislav, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, Split, 2008.

Matejčić, Ivan, Aspetto e datazione dei primi edifici cristiani di Parenzo, u: *Cromazio di Aqvileia 388-408 al crocevia di genti e religioni*, ur. Sandro Piussi, Milano, 2008., 420 – 427.

Matejčić, Ivan, *Eufrazijana – katedrala u Poreču*, Pula, 2014.

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Split, 1964.

Petricioli, Ivo, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, u: *Gunjačin zbornik*, ur. Ivan Erceg, Zagreb, 1980., 113 – 120.

Petricioli, Ivo, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, ur. Božidar Čečuk, Ivan Marović, Željko Rapanić, Split, 1984., 221 – 225.

Porfirogenet, Konstantin, *O upravljanju carstvom*, Zagreb, 2003.

Rapanić, Željko, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987.

Smiljanić, Franjo, Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 319 – 333.

Škarpa, Velimir, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s.3, Zagreb, 1898. – 1899., 232 – 233.

Urlić-Ivanović, Grgur, Albamaris-Biograd, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, vol. 3, Split, 1880., 75 – 93.

Urlić-Ivanović, Grgur, Albamaris-Biograd *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, vol. 4, Split, 1881., 27 – 62.

Uroda, Nikolina, Novi antički nalazi iz Biograda na moru, *Obavijesti HAD-a*, vol. 36, Zagreb, 2004., 80 – 83.

Uroda, Nikolina, *Biogradska katedrala*, Katalog izložbe, Split, 2005.

Vasić, Miloje, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, Beograd, 1922.

Vežić, Pavuša, Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 247 – 262.

Vežić, Pavuša, Katedrala (Sv. Anastazije) u Biogradu, *Diadora*, vol. 23, Zadar, 2009., 193 – 207.

Zlatović, Stjepan, O starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima od Velebita do Neretve, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 1, Knin, 1895., 79 – 84.

Ana Jordan Knežević

REVD LUKA JELIĆ'S RESEARCH IN BIOGRAD AREA

SUMMARY

Luka Jelić's documentation related to his archaeological research conducted in Biograd in the period between 1902 and 1905, today kept in the Archives of Archaeological Museum of Split is comprised of different drawings, maps, floor plans, manuscripts and notes. A significant number of his „work" photographies and layouts enable a more precise interpretation of remains of former churches in Biograd. Their analysis is greatly hindered by insufficient research which is in part due to unfavorable conditions of most of these monuments over the years. Namely, the sacral monuments in Biograd in large part have been overlayed by residential properties, thus consequently in place of the old Cathedral of Biograd today stands a city substation. This is the reason why Jelić's relentless research of the area at the turn of the 20th century is of paramount importance when it comes to interpretation of still unknown archaeological material and historical layers in church and urban acrhitecture. In the year 1902, Luka Jelić initiated the first archaeological excavation in Biograd at Glavica site where he discovered remains of a three-nave basilica. Some years later he began with excavations of „Early Christian Basilica of St Mary" located in the garden that belonged to Artur Jeličić. During the same time, he also worked on other sites within the town: Gromača, Mataković Kaštel, Žegar and the site of „three-churches" in the southeast part of Biograd. Dr Revd Luka Jelić decribed in detail the above mentioned sites in his „Report on excavations in Biograd". In addition, the manuscript offers information on the Benedictine Monastery and the Basilica of St John the Evangelist which he ubicated using historical sources next to the town's castle (St John of Castle).

Keywords: Revd Luka Jelić, Biograd na moru, archaeological excavations, archival material, church architecture.

ARHIVA LUKE JELIĆA KAO IZVOR ZA GROBNU PLASTIKU I ARHEOLOŠKU TOPOGRAFIJU RIMSKE DALMACIJE – IZABRANI PRIMJERI IZ JUŽNE LIBURNIJE

Dražen Maršić
Odjela za arheologiju, Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

U arhivi L. Jelića čuvaju se brojne fotografije grobnih i drugih kamenih spomenika iz rimskog doba, od kojih neke prate i bilješke s vrijednim topografskim podatcima i skicama. Neki od tih spomenika danas su poznati iz dezintegriranih ostataka, za neke se zna samo preko objavljenih epitafa, ali ima i takvih koji su znanstvenoj javnosti potpuno nepoznati. U radu se obrađuju tri primjerka s prostora južne Liburnije. Prvi od njih je reljefna ploča izvorno monolitne izrade s motivom dvostrukih dvokrilnih vrata, u čijim su kasetonima gornjeg reda dva lika tzv. tugujućih erota i dva poprsja između njih (Sl. 1 – 2 i 4). Drugi je pokrov luksuznog sarkofaga razbijen u tri fragmenta, sa ženskim portretom u lijevom akroteriju, prikazanim u za to vrijeme karakterističnoj kasnoantičkoj nošnji (Sl. 8 – 10). Treći je spomenik otkriven na gradini Veliki Bak istočno od Vrane i prikazuje krilatog lava koji u kljunu drži lijevi kraj girlande iz kojeg se izvijaju vrpce (Sl. 15 – 17). Prvi spomenik pripada monumentalnom grobnom spomeniku kompozitne izrade nastalom u prvoj polovici 3. st., drugi predstavlja najljepši primjerak domaćeg sarkofaga iz prve polovice 4. st. na prostoru cijelog priobalja provincije, a posljednji je od izvanredne važnosti jer mjestom nalaza upućuje na značajno liburnsko-rimsko naselje.

Ključne riječi: vrata, kasetoni, mauzolej, pokrov, sarkofag, portret, girlanda, krilati lav, ara.

Odavno je poznato da je arhivska građa L. Jelića, pohranjena u knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu, pravi mali rudnik informacija, skica i fotografija o lokalitetima i spomenicima koji danas izgledaju drugačije negoli prije stotinjak godina ili ih uopće nema. S nekim od njih indirektno sam se počeo upoznavati još prije dvadesetak godina, a direktno za pripremu izlaganja održanog na skupu posvećenom L. Jeliću i pisanje ovoga rada. Iza dugog naslova krije se zapravo prilog o samo tri spomenika koji su kod mene pobudili poseban interes, a zajedničko im je da u izvornoj formi nisu poznati arheološkoj javnosti. Dva su sepulkralnog karaktera, dok treći vjerojatno pripada sferi javne skulpture. Sva tri potječu s prostora južne Liburnije. Proučavanjem arhivske građe L. Jelića i autopsijom danas preživjelih ostataka prikupio sam zanimljive podatke o njihovu podrijetlu, formi i drugim zanimljivim pojedinostima. O podrijetlu će u radu biti iznijeti nešto širi ekskursi.

TRI FRAGMENTA MONUMENTALNOG GROBNOG SPOMENIKA

Prvi spomenik koji je predmet ovoga rada snimljen je u starom Muzeju u Kninu (Sl. 1) i danas je dezintegriranih dijelova, a oni se k tomu nalaze unutar druge muzejske kuće – u depou antičkih epigrafskih spomenika Arheološkog muzeja Zadar.[1] Prepoznavanje činjenice da je nekoliko Jelićevih fotografija na kojima ga vidimo nastalo u Kninu bio je dugačak proces. Inicijalna stepenica bijaše spoznaja da arhitektura prostora u kojem su slike nastale ne odgovara starom muzeju sv. Donata u Zadru (Sl. 2). Daljnja provjera koju sam poduzeo s kolegom A. Duplančićem pokazala je da je zapravo riječ o prostoriji rimskog odjela Muzeja u Kninu, a za što je potvrdu pružila jedna fotografija M. Abramića snimljena u istom ambijentu.[2] Štoviše, kolega Duplančić na istoj je fotografiji i prepoznao predmetni spomenik, položen na podu prostorije i vidljiv u veoma malom segmentu (Sl. 3). Krucijalna je pak informacija koju nam donosi M. Zekan, kako se taj komad našao u kontingentu od sedam spomenika koje su Talijani 1921. otuđili iz Knina i odnijeli u Zadar, i ono najvažnije, kako potječe iz Burnuma.[3] Zanimljiv je naziv kojim je označen u arhivskoj građi nastaloj po devastaciji kninskog Muzeja, a koji glasi „kasetinum ploča", što savršeno odgovara karakteru njegova dekora. Podatak o podrijetlu utoliko je važan jer spomenik ne spominje nitko od starijih autora, pa ni poslovično informativni L. Marun.

Prvi susret s ovim nadasve zanimljivim spomenikom imao sam početkom 2000-ih godina u zadarskom Arheološkom muzeju, naravno, ne znajući za sve navedene podatke, kada sam radio na doktorskoj disertaciji o portretnim stelama u priobalju rimske Dalmacije. Tada sam imao priliku vidjeti njegove dijelove, provizorno ih spojiti, ali sam ga na koncu isključio iz razmatranja. U međuvremenu je inventiran pod br. A7676, a krajnji desni pripadajući mu fragment donosi i digitalna baza Ubi Erat Lupa pod brojem 23154 s veoma zanimljivim komentarom i dvije popratne fotografije.[4] Dijelove spomenika ponovno sam potražio i pregledao u veljači 2020. god. za potrebe pisanja ovoga rada.[5] Moje dvije revizije u razmaku od dvadesetak godina pokazuju da se

---

1 Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), *XXXIX. Slikovni materijal*, kut. 1, fotografije.

2 Mate Zekan, *Vizionarova misija. Fra Aloysius (Lujo) Marun (1857.-1939.), utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije*, Split, 2008., sl. na str. 29.

3 M. Zekan, *Vizionarova misija*, 47, bilj. 171.

4 Spomenik je nazvan „fragmentom reljefa s vratima", tipološki je određen kao „zid grobnice", a kao vrsta građevine navedena je „grobna edikula": lupa 23154, Fragment eines Türreliefs, posjećeno 12. 5. 2020.; http://lupa.at/23154.

5 Zahvaljujem kolegici Korneliji A. Giunio, voditeljici antičkog odjela Muzeja, koja mi je u tome pružila nesebičnu podršku.

stanje od Jelićeva vremena ponešto pogoršalo, ali ne dramatično. Lijevom od tri fragmenta nedostaju gornji lijevi i donji desni ugao, središnji je razbijen u dva dijela i nedostaje mu gornji desni ugao (s manjim otkrhnućima ostalih), a jedino je krajnji desni fragment sačuvan u potpuno nepromijenjenom stanju (Sl. 4). Današnje lošije stanje spomenika za posljedicu ima i lošiju sačuvanost reljefne dekoracije. Jelićeve su fotografije dragocjene baš zbog toga što pružaju daleko bolji uvid u njezin izvorni izgled (Sl. 1 – 2). Materijal od kojega je spomenik izrađen je vapnenac, ali bez validne petrografske analize u pitanje njegova podrijetla nezahvalno je ulaziti.

Već površni pogled budi asocijaciju na stelu arhitektonskog tipa, i to onu varijantu kod koje je ispod polja s natpisom motiv vrata, kakva je npr. stela Lucija Fabija iz Vojnića kod Tilurija (Sl. 5).[6] Međutim, iscrpna analiza pokazuje da je spomenik iz Burnuma morao biti znatno veći i da pouzdano nije riječ o steli. Samo krajnji desni fragment širine je 0,49 m, a onaj do njega 0,51 m (debljina im je 16 – 17 cm), pa prostim množenjem svih triju dijelova koji su gotovo identične širine dolazimo do mjere od oko 1,5 m, a to sve bez lijevog ruba koji nije sačuvan, ali je izgledom pouzdano morao odgovarati desnome (Sl. 1). Razlika u odnosu na stele s motivom vrata očituje se i u tome što su ovdje prikazana dvoja, odnosno dvostruka dvokrilna vrata, svaka s po četiri bogato profilirana pravokutna kasetona – dva u gornjem i dva u donjem redu – tj. ukupno njih osam. Kod stela se gotovo po pravilu javljaju samo jedna dvokrilna vrata, što je logičan izbor s obzirom na to da je riječ o okomito koncipiranom i samostojećem spomeniku (Sl. 5). Dvostruka vrata i dimenzije tako u startu sugeriraju da je u našem slučaju riječ o dijelu spomenika kompleksnije kompozicije i kudikamo većih gabarita. O ostalim razlozima koji su u suglasju s takvom ocjenom bit će riječi nešto kasnije.

Jelićeva fotodokumentacija u kombinaciji s autopsijom omogućuje prilično pouzdanu rekonstrukciju izvorne ikonografije koja je naglašenog sepulkralnog karaktera. U gornjim su rubnim kasetonima simetrično raspoređeni likovi erota s prema dolje okrenutim bakljama (Sl. 1 – 2).[7] Onaj na lijevoj strani prikazan je u liku nagog dječaka s raširenim i visoko podignutim krilima u kojima je naznačeno i perje. Stoji na desnoj nozi, a lijeva mu je savijena u koljenu i povučena natrag. Desnom rukom savijenom u laktu oslanja se na pilastar glatkog tijela, a preko njezine podlaktice obavijen mu je plašt koji je zatim spušten i djelomice skriva pilastar.[8] Lijevom pak rukom pridržava baklju okrenutu prema zemlji.

---

6 Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011., 36 i d., br. i sl. 14. Visina spomenika je 2,30 m, širina 0,76 m (!), a debljina 0,20 m.

7 Općenito o podrijetlu, ikonografiji i kronologiji toga motiva na salonitanskim arama i sarkofazima: Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Split, 2010., 48 i d.

8 Takva impostacija iznimno je zanimljiva jer, koliko je meni poznato, nije dokumentirana na nekom drugom provincijskom grobnom spomeniku, a izgledom podsjeća na statuarni tip Sciarra

Ona na jednom mjestu ima svezane ukrasne vrpce. Glava erota je u uspravnom položaju i okrenuta nadesno. Kvaliteta fotografija ne dopušta podrobniju analizu frizure, ali se ipak nazire kako nije naglašeno kovrčava i nema čuperak iznad čela. Desnom erotu nedostaje dio tijela od miški nagore. I on se naslonio na pilastar, ali svojom lijevom rukom. U rukama su mu isti atributi, ali u zrcalnom rasporedu, a pilastar nije toliko pokriven draperijom plašta. Između kasetona s erotima nalaze se kasetoni s oštećenim portretnim bistama, koje samo načelno (položajem) podsjećaju na slične biste s vojničkih stela (Sl. 5).[9] Obje su prikazane bez odjeće, što svjedoči da je riječ o „pravim" bistama, ali ponešto različite izvedbe (Sl. 1 – 2).[10] Lijeva je prepoznatljivog oblika, ramena su joj ravno zasječena te su okomiti i donji rub dovedeni u ravninu s profilacijom kasetona. Desnoj su nešto detaljnije naznačena ramena i vrhovi nadlaktica, koji su koso odrezanih krajeva, pa je u donjem dijelu dobila približno polukružno oblikovanje. Izvorno je lijeva bista bila bolje očuvana, iako s odlomljenim partijama grudiju, i prikazivala je starijeg muškarca jake brade, upalih obraza i nešto kraće uz lubanju prilegle kose (Sl. 1 – 2). Stanje desne danas je nepromijenjeno, što znači da joj je lice od čela naniže odlomljeno i izgubljeno za svaku analizu. Budući da kod druge nema tragova kose iza ušiju, moglo bi se u prvi mah zaključiti da je i tu riječ o muškom liku, no naglašenije grudi i finiji oval lica dopuštaju da ju se ipak prepozna kao žensku (Sl. 1 – 2). Mišljenja sam da se izostanak kose iza ušiju može objasniti time što je od čeonog razdjeljka bila počešljana iznad ušiju i prema potiljku te spletena u pundžu ili kratku posuvraćenu pletenicu. Tomu u prilog govore tragovi iznad desnog uha u vidu paralelnih rebara, koji se s naporom naziru tek pri uvećanju detalja. I različitost bista vjerojatno je uzrokovana željom da se i na taj način naglasi spolna diferencijacija. Još jedno pitanje vezano uz dekorativni program kasetona jest jesu li nekakav dekor imali i donji kasetoni. Usporedi li se razmak između motiva i gornjih rubova naprijed opisanih kasetona sa sačuvanom visinom donjih kasetona (Sl. 1), postaje jasno da u potonjima slični prikazi nisu mogli stajati iako je izvjesno da su oni bili nešto malo veći od gornjih. No duž donjih rubova presječenih kasetona, a osobito u kasetonu ispod desnog poprsja, nazire se zaobljeni završetak nekog motiva, pozicioniranog po svoj prilici točno u sredini polja. Zbog toga vjerujem da su u donjim kasetonima bili prikazani okovi ključanica ili npr. oni za kucanje, strukturalni element svakih rimskih vrata, pa tako i onih u nadgrobnoj umjetnosti, čija je funkcija često bila da spomenik

---

Amazonke, nastale najvjerojatnije prema Polikletovu originalu. O tipu Sciarra Amazonke: Rainer Vollkommer, ur., *Künstlerlexikon der Antike*, Hamburg, 2007., 720, s.v. Polykleitos.

9 D. Tončinić, *Spomenici VII. legije*.

10 O formatima „pravih bista" i razlikama prema polufiguri i poprsju: Hans G. Frenz, *Römische Grabreliefs in Mittel- und Süditalien*, Rim, 1985., 4 i d.

oslikaju kao stvarnu građevinu, iako se javljaju i u običnoj dekorativnoj ulozi ili kao detalj ulaza u neku prikazanu građevinu.[11]

Izvorno su vrata s vanjske strane bila flankirana pilastrima s okomitim žljebovima (kanelirima), od kojih se dijelom sačuvao samo onaj na desnoj strani s četiri žlijeba (Sl. 1 – 2). Pilastri su bez dvojbe morali imati baze i kapitele. Ako se ispod vrata nije nalazio neki drugi prikaz, baze su se nalazile otprilike u visini njihova donjeg ruba ili tek nešto malo niže (u razini s pragom), a kapiteli su morali stajati na danas nedostajućem gornjem dijelu spomenika, što vjerujem da i jest bio slučaj. Ako je nekakav prikaz ispod vrata ipak postojao, baze su se nalazile u donjoj ravnini s njime, a kapiteli su tada mogli završavati u liniji s rubovima gornjih kasetona. Ta pitanja – postojanja izgubljenog gornjeg ili eventualno donjeg dijela – usko su povezana s problemom tipološke pripadnosti spomenika, kompozicijom pročelja i razlogom višedijelnosti, pa raspravu nastavljam s njima. Najprije donosim zapažanja vezana uz kompozitnu prirodu spomenika.

Ono što sam primijetio tijekom druge revizije jest to da dva od tri fragmenta spomenika pokazuju nedvojbene tragove prerade i sekundarne funkcije! Riječ je o tome da su desni okomiti rubovi srednjeg i krajnjeg desnog dijela prerađeni u neukrašeni profil koji ima sve osobine onoga pod nazivom *cyma recta*.[12] Drugim riječima, ta su dva komada sekundarno bila uzidana u vodoravnom položaju, s kasetonima okrenutima prema gore (koji se nisu vidjeli), a desni su im rubovi dobili funkciju prednjice. Tom prilikom na srednjem su dijelu, na njegovoj novoj, stražnjoj strani, udubljene dvije rupe za metalne spojnice, a na jednom se njezinu mjestu uočavaju i ostatci žbuke! Činjenica da je spomenik recikliran u funkciji višedijelnog niskog vijenca (korniža) ili njegova vrha pokazuje da je sekundarno stajao na znatnoj visini, ali je teško reći unutar kakve strukture ili građevine. Podatak da je otkriven u Burnumu te nevješta i rustična izrada profila govore u prilog zaključku da je do prerade vjerojatno došlo u kasnoantičko doba.

Pojedinosti vezane uz preradu zorno pokazuju da dojam koji se stječe gledajući dijelove spomenika poredane na slici – o tobožnjoj kompozitnoj izradi – zapravo nije realan. Od svih rezova, samo onaj između lijevog i središnjeg dijela, po sredini dvaju supraponiranih kasetona, upućivao bi eventualno na takvu pretpostavku, ali pažljivim promatranjem i tu izlazi na vidjelo da pravilnost reza prisutna u gornjem kasetonu u donjem polako prestaje (Sl. 1). Kada bi taj rez čak i bio posve vertikalan, trebalo bi se zapitati zašto bi majstori sebi dali tako težak

---

[11] Pregledno o simbolici zatvorenih i otvorenih vrata na rimskim grobnim spomenicima: Glenys M. Davies, *Fashion in the graves: a study of the motifs used to decorate the grave altars, ash chests and sarcophagi made in Rome in the early empire (to the mid second century A.D.)*, London, 1978., 122 i d.

[12] O podrijetlu termina *cyma recta* vidi stari, ali još uvijek iznimno informativni rad: Allan Marquand, On the Terms *Cyma Recta* and *Cyma Reversa*, *American Journal of Archaeology,* vol. 10/3, Princeton, 1906., 282 i d.

zadatak spoja točno po sredini figure, kada su to puno lakše mogli napraviti po osi jednog od profila vrata, gdje spoj gotovo da i ne bi bio vidljiv. Uostalom, samo takva vrsta spoja i dolazi u obzir na desnoj strani (Sl. 1), pa odatle pitanje zašto bi na lijevoj bilo drugačije. Isto tako, kada se sačuvanoj širini triju dijelova od cca. 1,50 m pridoda pretpostavljena širina lijevog pilastra, čije je postojanje neupitno, ispada da je ukupna širina (duljina) iznosila između 1,70 i 1,80 m, a to je još uvijek manje od duljine sanduka većine sarkofaga, što opet znači da za kompozitnom izradom nije ni bilo prevelike potrebe. Zaključak bi glasio da su dijelovi spomenika odlomljeni naknadno, tijekom prilagodbe za sekundarnu funkciju, a da je izvorno bila riječ o monolitu s prikazom vrata i makar dijelom arhitektonskog okvira. Od tog monolita sačuvana su gornja tri komada, a donja tri očito nedostaju.

Uz danas sačuvanu i pretpostavljenu izvornu širinu, motiv erota s okrenutim bakljama još je jedan u nizu pokazatelja da nije riječ o dijelovima nadgrobne stele arhitektonskog tipa. Eroti s bakljama u rimskoj su umjetnosti Dalmacije motiv tipičan ponajprije za bočne strane nadgrobnih ara, na kojima se pojavljuju negdje od konca 1. st., a u paru možda tek od početka 2. st., da bi potom postali standardan motiv na bokovima ara i sa strana natpisne tabule na ranijim primjercima sarkofaga iz 2. st.[13] Sve to, uz pojavu muške biste s bradom, pokazuje da spomenik iz Burnuma datira iz razdoblja kasnog principata, točnije iz prve polovice 3. st., a to je vrijeme kada stele polako gube na popularnosti u korist ara i sarkofaga. Mnogostruki su međutim razlozi zbog kojih kao vrsta spomenika u obzir ne može doći ni velika ara odnosno sarkofag. Osnovni je da duljina od 1,70 do 1,80 m premašuje širinu fasade ili dubinu bočnih ploha većine ara, uz izuzetak salonitanske are Pomponije Vere.[14] Samo je jedna nadgrobna ara u priobalju provincije na kojoj su prisutna vrata, a riječ je o središnjem kvaderu nadgrobne are M. Ticija iz Salone, na kojoj su međutim vrata preživjela samo na lijevoj bočnoj plohi, i to bez dekoracije (osim ručki), te su u pitanju „obična" dvokrilna vrata.[15] U svim drugim slučajevima – na brojnim stelama 1. st. i sarkofazima prve polovice 2. st. u rimskoj Dalmaciji, a kako ćemo kasnije vidjeti i na brojnim grobnim spomenicima izvan provincije – vrata su sastavni

[13] N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije,* 48 i d.

[14] Dražen Maršić, Funerary Altars of Roman Iader – The study of the topical character and function of funerary altars of the Roman province of Dalmatia, u: *Zbornik sa skupa „Sepulkralna skulptura Zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva"*, ur. Nenad Cambi, Guntram Koch, Split, 2013., 385 – 386, bilj. 8 – 9, gdje se konstatira da je ara vjerojatno bila izvedena iz petnaestak dijelova. Širina njezina središnjeg elementa inače iznosi 2,33 m.

[15] Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005., 57 i d., sl. 77 – 78; D. Tončinić, *Spomenici VII. legije,* 85 – 86, br. i sl. 56.

dio pročelja, što je i njihov prirodni položaj u arhitekturi.[16] Mogućnosti da je u našem slučaju ipak riječ o nekadašnjoj bočnoj stranici are ili drugog spomenika u prilog ne ide ni pojava bista i erota, jer bi u tom slučaju valjalo pretpostaviti dupliranje tih motiva. Naposljetku, njihova pojava isključuje i mogućnost da je čak riječ o začelju spomenika, gdje se vrata nominalno mogu pojaviti, ali bi tada kasetoni nesumnjivo bili prazni. Povezivanje sa sarkofagom pati od još većih problema jer se dimenzije izvornog spomenika (posebice visina) ne mogu nikako dovesti u vezu s bokovima i pročeljem sarkofaga – s bokovima zbog veličine i izostanka vrata kao motiva na tome mjestu, a s pročeljem zbog uvijek provedenog središnjeg pozicioniranja natpisa i simetrije ornamentalnih polja sa strana. Zbog svih navedenih razloga preostaje samo jedno prihvatljivo tumačenje: ono glasi kako je riječ o dijelu oplošja manjeg mauzoleja, u najširem smislu te riječi, bilo kao jednostavne prizemne ili možda čak višekatne strukture (edikule). Pilastri su mogli biti dio kompozicije sa zabatnim pročeljem, ali su mogli i podržavati nadvratnik vrata ili možda arhitrav kao element koji je dijelio prizemlje i kat. Takav mauzolej morao je imati i natpis jer je on centralni sadržaj (fasade) svakoga sepulkralnog spomenika neovisno o formi i veličini. Ako nije vjerojatno da je izvorna ploča pripadala bočnoj ili začelnoj strani, onda ju se još može vidjeti samo na pročelju, zajedno s natpisom. Neke smjernice za pozicioniranje natpisa i rekonstrukciju ansambla u cjelini čini mi se da čak i postoje. Riječ je o relativno brojnim grobnim spomenicima rimskog doba manjeg formata – kao što su urne, osuariji i dr. – na kojima je provedena arhitektonska raščlamba pročelja s različitim motivima na bokovima. Najzanimljiviju skupinu takvih primjera predstavljaju urne izrađene u radionicama grada Rima koje karakteriziraju ugaoni pilastri ili stupovi, po sredini smještena vrata, katkad prikazana poluotvorena ili otvorena, koja mogu ispuniti i cijeli prostor između nosača, a u gornjem je dijelu, točno u osi vrata, vodoravno koncipirano natpisno polje.[17] Ono je širinom nekad podudarno vratima, a nekad je i veće, zbog čega

---

[16] Najbrojnije korpuse stela s vratima donose D. Tončinić, *Spomenici VII. legije,* 23 i d., 148 i d. s priložnim crtežima; Radoslav Dodig, Afterlife ideas on military monuments in Narona hinterland, u: *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici. Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, ur. Mirjana Sanader, Ante Rendić-Miočević, Zagreb, 2005., 205 – 211, Fig. 1 – 8; Nenad Cambi, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86/1993, 1994., 154 i d., sl. 6 i d. Pojavu vrata na sarkofazima analizira N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije,* 32 i d.

[17] Friederike Sinn, Stadtrömische Marmorurnen, *Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur*, vol. 8, Mainz, 1987., br. 21, tab. 9a-c, (bez natpisa koji je očito bio na poklopcu), br. 37, taf. 14e-f (natpis iznad vrata); br. 80, taf. 23c-d (isto); br. 93, Taf. 26c-d (isto); br. 162-163, taf. 34a-b (isto); br. 166, taf. 35a (isto), br. 299, taf. 53a (isto); br. 334, taf. 55a (isto); br. 438, taf. 68a (isto); br. 440-441, taf. 69a-b; br. 545, taf. 81b (otvorena vrata i supružnici u sceni *dextrarum iunctio*).

zna imati dodatne nosače, bilo oblika pilastara ili u vidu biljnih motiva kao lažnih nosača, a nekada su tu eroti, sfinge i slični motivi. S kapitela katkad vise i girlande čiji se lukovi spuštaju do ispred vrata. Pokrovi su uvijek koncipirani s dvije krovne strehe i ugaonim polupalmetama ili u kombinaciji zabata i pulvina. Vrata su dvojake izrade: nekad je riječ o vratnicama s kasetonima, a nekad o vratima natkriljenima niskim zabatima s ugaonim akroterijima. Osobito su zanimljivi oni primjerci urni na kojima su prikazi dvojnih dvokrilnih vrata. Takve su npr. urna P. Volumnija Violenta iz čuvene grobnice Volumnija (Perugia), datirana u srednje Augustovo doba, kod koje je natpis uklesan na arhitravu i frizu (Sl. 6), kao i urna s poklopcem Kaligulina roba i dispensatora Celada iz Kapitolijskog muzeja, na kojoj je natpis u zasebnom polju iznad vrata (Sl. 7).[18] Da je takva uporaba motiva vrata bila u Italiji široko raširena pokazuje zanimljiva skupina spomenika iz mjesta Carsuale u Umbriji koje S. Diebner tipološki određuje kao cipuse.[19] Vrata s četiri kasetona flankirana stupovima uobičajeni su motiv njihova pročelja, a kako je ono u pravilu tetrastilnog ustroja, do ugaonih su stupova simetrično raspoređeni još neki prikazi. Pokrovi su na dvije vode, pa je i tu jasna želja da se spomenik prikaže u formi kuće, a zanimljivo je da su natpisi uvijek na rubovima pokrova.

Iako su navedene usporedbe strukturalne, ali ne i kronološke prirode, nema sumnje da je i u našem slučaju razumno natpis tražiti iznad vrata, jer je to u vidnom polju i jer bi to podiglo i glave pilastara do željene visine. Ako je to bio slučaj, smjelo bi se pomišljati na to da je dio pročelja s natpisom i pripadajućim okvirom bio zasebno izrađen, kao drugi monolit, jer je teško povjerovati da je cijela kompozicija bila klesana iz jednog bloka kamena, što se opet ne može ni sasvim isključiti. U svakom slučaju, ispod vrata natpis pouzdano nije mogao stajati, ali neki drugi dekor možda i dolazi u obzir. Na takvu mogućnost upozoravaju dijelovi jednog grobnog spomenika iz Pule, na kojemu se ispod vrata s četiri kasetona nalazi prikaz rešetkaste ograde.[20] Tu je po svoj prilici riječ o neuspjelo osmišljenoj perspektivi ili možda želji da se objekt s vratima zamišljen iza ograde prikaže na visokom podiju. Unatoč oprezu, vrata kao motiv prizemne i središnje dionice pročelja te natpis u gornjem dijelu ostaju po mome sudu najizglednije

---

[18] Armin von Gerkan, Franz Messerschmidt, Das Grab der Volumnier bei Perugia*, Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Römische Abteilung*, vol. 57, Rim, 1942., 229 i d., Abb. 44-47; F. Sinn, Stadtrömische Marmorurnen, 93 i d., br. 10, Taf. 5d, 6a, (Violentova urna); 101, br. 38, Taf. 15a-b (Celadova urna).

[19] Sylvia Diebner, *Sonderformen* von Urnen und Grabstelen in den Regionen Mittelitaliens, u: *Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung – Status – Standard*, ur. Henner von Hesberg, Paul Zanker, München, 1987., 230 i d., Taf. 40e-41f.

[20] Alka Starac, *Reljefni prikazi na rimskim nadgrobnim spomenicima u Arheološkom muzeju Istre u Puli*, Pula, 2006., 85 – 86, br. i sl. 45a-b.

rješenje. Time bi zapravo bio ocrtan izgled samo jedne strane središnjeg dijela spomenika, no dalje od toga u projekciji izgleda nije moguće ići. Kako je izgledao gornji dio, kakvog je tlorisa bio spomenik (kvadratne ili približno kvadratne osnove?) i kako su ploče oplošja stajale na zidanoj strukturi – ako je nje uopće bilo – pitanja su o kojima rasprava nije moguća ni na hipotetskoj osnovi.

Imajući u vidu činjenicu da spomenik potječe s prostora aglomeracije nekadašnjeg legijskog i niza pomoćnih vojnih logora u Burnumu, nemoguće je ne primijetiti da je za ikonografiju uzeta ona koja je naglašeno vojničkog karaktera, makar na jedan posredan način. Naime, upravo su vojnici među najčešćim korisnicima stela arhitektonskog tipa, i to s motivom vrata i različitim prikazima u njihovim kasetonima, što se ima shvatiti kao iskaz želje da im se podigne reprezentativan spomenik koji imitira zagrobni hram, ali uz značajno manju cijenu, što je i razumljivo jer su uglavnom umirali kao samci.[21] Vlasnik našeg spomenika mogao je potjecati iz redova kasnije vojne posade Burnuma (pomoćne postrojbe), no jednako tako i iz redova lokalne municipalne aristokracije, koja je i sama jednim dijelom mogla biti vojničkog podrijetla. U tom svjetlu izbor dekorativnog programa bio bi razumljiv, uz jednu sadržajnu promjenu – prikaze u kasetonima u funkciji veličanja vojničke profesije i trijumfalne ideologije zamijenili su portreti vlasnika.[22]

TRI FRAGMENTA POKROVA SARKOFAGA

U arhivi L. Jelića nalazi se i nekoliko fotografija dijela pokrova sarkofaga u obliku dvoslivnog krova razbijenog u tri dijela, od kojih sam za ovu prigodu odabrao jednu (Sl. 8).[23] I one su nastale u starom kninskom muzeju te prikazuju danas dezintegrirani spomenik. Prva informacija o njegovu postojanju do mene je doprla početkom 2000-ih u obliku navoda kako se na kninskoj tvrđavi čuva spomenik s portretom rimskog centuriona, što je ostavilo trag i u jednoj

---

21 Dražen Maršić, Augustovo doba i početci provincijalne nadgrobne umjetnosti u Dalmaciji, u: *The Century of the Brave: Archaeology of the Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpora starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, ur. Dino Demicheli i Marina Miličević Bradač, Zagreb, 2018., 200.

22 U kasetonima vrata vojničkih stela pojavljuju se, iako ne prečesto, likovi zarobljenih Orijentalaca, poznatiji kao Atisi ili Atidi. Nenad Cambi, Attis or Someone else on Funerary Monuments from Dalmatia?, u: *Romanisation und Resistenz: in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum ; neue Funde und Forschungen. Akten des VII Internationalen Colloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, ur. Peter Noelke, Friederike Naumann-Steckner, Beate Schneider, Mainz, 2003., 511 – 520, Fig. 1 – 2.

23 AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, kut. 1, fotografije.

bilješki.[24] Kada sam ga doskora vidio, bilo mi je jasno da je riječ o portretu žene unutar akroterija sarkofaga. Ponovno sam ga zapazio na Umjetničkoj akademiji u Splitu, gdje se na njemu trebao obaviti konzervatorski zahvat i tada sam odlučio uvrstiti ga kao komparativni materijal u studiju o ženskoj modi na kasnoantičkim spomenicima Salone (Sl. 9 – 10).[25] O podrijetlu akroterija i postojanju ostalih ulomaka nije mi u tom trenutku bilo ništa poznato. Dok se o podrijetlu danas može raspravljati na prilično sigurnoj osnovi, pitanje što se dogodilo sa središnjim i desnim ulomkom ostaje do daljnjega bez odgovora.[26] Kako su dimenzije akroterija 0,65 m (visina) x 0,35 m (širina) x 0,31 m (debljina ili dubina), ukupna duljina triju komada pokrova na slici može se procijeniti na oko 1,4 do 1,5 m.

Fotografije ovog spomenika u Jelićevoj se arhivskoj građi nalaze zajedno s fotografijama različitih nalaza iz Burnuma i kamenih spomenika iz okoliša starokršćanske bazilike kod Sv. Bartula u Piramatovcima – u literaturi često spominjanog kao Sv. Bartul u Ždrapnju – što mi je bila smjernica da vjerojatno potječe s jednog od ta dva lokaliteta. S obzirom na to da je u Piramatovcima otkriveno nekoliko kasnoantičkih natpisa, među kojima i ulomci jednog sarkofaga, taj mi je lokalitet budio najviše sumnje kao potencijalno mjesto otkrića.[27] Međutim, potraga u literaturi u kojoj su objavljeni ili samo usputno spomenuti nalazi iz Piramatovaca (a koja osim W. Kubitscheka uključuje radove L. Maruna, Ć. Ivekovića, F. Radića, Ž. Krnčevića i A. Uglešića – čije citate ovom prilikom izostavljam) nije urodila plodom, iz jednostavnog razloga što očito nije nikada objavljen. Tada sam se odlučio za slamku spasa i tko zna koje po redu iščitavanje *Starinarskih dnevnika* L. Maruna, nadajući se da ću u njima naći neki konkretni trag. I doista, uz nadnevak 14. 11. 1910. Marun navodi sljedeće: „Ovu veče dovezao je Gladović prvi kar spomenika, našastih u bazilici u Ždrapnju i ogradi I. Bure u Piramatovcima. Medju ovima nadpis Tit. Fl. Craesentillae ... onaj D. M. od šarkofaga (slika), ulomak šarkofage (slika). Suviše ulomke od tri akroteria sa poprsjem Femina stolata itd. (slike)."[28] Iako izraz „femina stolata"

---

[24] Dražen Maršić, Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled), *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park „Krka", prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak: Zbornik radova*, ur. Drago Marguš, Šibenik, 2007., 218, bilj. 66.

[25] Dražen Maršić, Female fashion on late Antique monuments from Salona (3rd–4th c. AD), u: *Akti XII. Međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti*, ur. Ida Koncani Uhač, Pula, 2014., 205 i d., osob. 207 i d., Fig. 6.

[26] Kako ih nema u današnjem Kninskom muzeju koji izlaže komad s akroterijem, razumno je pretpostaviti da su možda upućeni u Arheološki muzej Zadar s ostalim kontingentom antičkih spomenika, no u toj ustanovi zasad nisu registrirani niti inventirani.

[27] Wilhelm Kubitschek, Dalmatinische Notizien, Dalmatinische Notizien, u: *Bulićev zbornik*, ur. Mihovil Abramić, Viktor Hoffiller, Zagreb – Split, 1924., 209 – 219.

[28] Lujo Marun, *Starinarski dnevnici*, Split, 1998., 203.

u sadržajnom smislu ne odgovara karakteru ženine odjeće, a među slikama (crtežima) nema akroterija s navedenim portretom, smatram kako se Marunov navod nedvojbeno odnosi na predmetni pokrov.[29] On je naime jedini koji se u *Starinarskim dnevnicima* spominje kao trodijelni i jedini je sa ženskim portretom u akroteriju, dapače jedini je na kojega bi se izraz „femina stolata" uopće mogao odnositi. Time ne samo da je sretno riješeno pitanje podrijetla spomenika nego je i otvorena mogućnost i konkretnije rekonstrukcije sarkofaga, o čemu će biti riječi u nastavku.

Ono što pokrov iz Piramatovaca čini iznimno zanimljivim jest kvaliteta izradbe portreta i nošnje, po čemu se definitivno ubraja u najljepše primjerke domaćih kasnoantičkih sarkofaga (Sl. 8). Riječ je o prednjoj strehi pokrova razbijenoj u tri dijela kojoj nedostaju vršni dijelovi i desni akroterij. Krov je sugeriran motivom ljuski (*squamae*) sa središnjim rebrom, a njegov rubni dio naznačen je elementima koji vjerojatno predstavljaju stilizirane antefikse. Oni se nastavljaju i na lijevoj bočnoj strani, a s gornje ih je strane nadvisivao profilirani zabat (Sl. 9). Portret se nalazi u približno polukružnom polju i najvećim je dijelom postradao (Sl. 8 i 10). Od glave su se sačuvali samo donji oval brade i punačkih obraza, mala usta obješenih krajeva i tragovi kose iza ušiju. Poprsje je bolje sačuvano, iako u svome lijevom dijelu značajno izlizano. Karakterističnim ga čini nošnja komponirana od donjeg odijela s rukavom vidljivim na desnoj ruci i dvije vrpce prekrižene na grudima. Vrpce imaju uske ravne okvire i šire središnje zone dekorirane nasuprotnim akantovim listovima i odvajajućom vijugavom viticom, motivima koji su u naravi sigurno bili izvezeni.[30] Izvezenim se predstavlja i rub rukava, a čini se i ramena traka od vrata do rukava (Sl. 10). Prema tome, riječ je o ženi prikazanoj u veoma raskošnoj nošnji, zacijelo pripadnici lokalne varvarinske aristokracije i najvjerojatnije supruzi osobe visokog ranga u lokalnoj zajednici.

Portret nije sačuvan u opsegu u kojemu bi se tip frizure na prvi pogled mogao pouzdano odrediti, međutim nakupljanje kose iza ženina desnog uha sa širokim krajevima apsolutno govori u prilog „frizure s posuvraćenom pletenicom" (*Scheitelzopffrisur*). Da je riječ o nekom drugom stilu češljanja karakterističnom

[29] O značenju toga izraza spomenutog na nekoliko desetaka latinskih i grčkih natpisa rimskog doba od kraja 1. st. nadalje vidi Bernard Holtheide, Matrona stolata – femina stolata, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol. 38, Köln, 1980., 127 i d., gdje se dokazuje da je riječ o nazivu za ugledne i bogate žene udane za osobe viteškog ranga. Kathrin Schade, *Frauen in der Spätantike – Status und Repräsentation. Eine Untersuchung zur römischen und frühbyzantinischen Bildniskunst*, Mainz am Rhein, 2003., 20, bilj. 144, koja s pravom upozorava da je riječ o nazivu retrospektivnog karaktera jer izraz *stolata* dolazi od riječi *stola* – naziva za tradicionalno odijelo (široku gornju tuniku) rimskih matrona.

[30] Iako dekor u osnovi podsjeća na naizmjenično okrenute palmete s odvajajućim volutama (*anthemion*), odvajajući motiv u našem slučaju (vitica) ima kontrasmjer.

za 3. i 4. st., npr. u formi vijenca, odnosno turbana, sastavljenih od jedne ili više pletenica, ili frizuri s čvorom na potiljku, ali i neke druge, nakupine iza uha ne bi postojale i ne bi bile tolike širine.[31] Tip frizure s posuvraćenom pletenicom izdignutom na tjeme ili sve do čela najzastupljeniji je u provincijalnoj umjetnosti Dalmacije. Izrastao je iz mode ranog severskog razdoblja i dominantna je moda na sarkofazima i stelama 3. i 4. st. Uzroci dugotrajne uporabe leže u brzom smjenjivanju vladara toga vremena i nemogućnosti kreiranja većeg broja portretnih tipova njihovih žena.[32]

Interpretacija ženine nošnje predstavlja kudikamo složeniji problem. Analogije joj pronalazimo tek na dva salonitanska pokrova sarkofaga lokalne izrade (Sl. 11 – 12).[33] I salonitanskim akroterijima i našemu zajedničko je da pripadaju lijevoj strani pokrova! Salonitanke također nose *Scheitelzopffrisur*, vratove im ukrašava visoko postavljena ogrlica, što zajedno s identičnim detaljima odjeće nesumnjivo ukazuje na blisko radioničko i vremensko postanje (prema N. Cambiju početak 4. st.).[34] Već i površna analiza međutim pokazuje da su salonitanski prikazi izradom inferiorni. Razlika u odnosu na akroterij iz Piramativaca je i ta da se portreti Salonitanki nalaze u okruglom polju. Iz toga bih osobno zaključio da je ipak riječ o radovima dviju približno suvremenih radionica. Kako god bilo, žene su očito prikazane u istim ili sličnim odjevnim kombinacijama.

Neosporno je da odjeća triju žena svjedoči o tranzicijskom procesu iz „klasične" (ranocarske) rimske u kasnoantičku i kasnije bizantsku nošnju, ali generira i mnogobrojna pitanja na koja je teško odgovoriti oslanjajući se samo na prikaz u kratkom isječku. O tome sam raspravljao na drugom mjestu i ovdje nema potrebe ponavljati tamo iznesene stavove.[35] Umjesto toga upozorio bih na sljedeće: raspravljajući u to vrijeme o akroteriju iz Piramatovaca nisam znao sa sigurnošću je li prikaz (akroterij) u donjemu dijelu cjelovit, tj. je li pokojničina desna ruka bila prikazana, i to možda u odjeći.[36] Fotografije iz Jelićeve ostavštine pružaju nepobitan dokaz da se nije vidjela jer se ispod poprsja i desnog rukava jasno zapaža ravan okvir pokrova (Sl. 8). Donje odijelo žene jasno je prikazano s izvezenim rubom „rukava" i ramenom trakom (Sl. 9), dok je kod salonitanki

---

31 Pregledno: K. Schade, *Frauen in der Spätantike*, 12 i d., 25 i d.; D. Maršić, Female fashion, 208 i d., gdje se spominju svi tipični stilovi češljanja toga vremena. Njima treba pridodati i idealiziranu frizuru s uvojcima koji se spuštaju na ramena.

32 K. Schade, *Frauen in der Spätantike,* 13.

33 N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije*, 122, kat. br. 125, tab. 72, 1; 131, kat. br. 171, tab. 99, 1; D. Maršić, Female fashion, 205 i d., fig. 4 – 5.

34 Datacija: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije*, 122, 131. Radioničko podrijetlo: D. Maršić, Female fashion, 205.

35 D. Maršić, Female fashion, 205 i d.

36 D. Maršić, Female fashion, 207.

dužih rukava naglašenih naborima (Sl. 11 – 12). Tunika prve jest tako prekratka da bi mogla biti riječ o osnovnoj tunici s rukavima (*manicata*), ali i preluksuzne izrade za običnu tuniku. Stoga može biti riječ samo o dalmatici ili kolobiju. Iako sam prvotno bio skloniji kolobiju, dijelom bih taj stav revidirao.[37] *Dalmatica* je naime veoma široka i duga tunika koja se obično prepoznaje po rukavima širokog i nerijetko zvonolikog kroja, koji mogu biti različite duljine, ali obično sežu sve do zapešća.[38] Međutim, nekada su i kraći i završavaju u visini laktova. U našem slučaju majstor je mogao biti ograničen visinom akroterija i jednostavno prisiljen da rukav luksuzne dalmatike završi razmjerno visoko, na način da podsjeća na kratak rukav. Jedina alternativa, ako ne i glavna mogućnost, jest ta da je riječ o kolobiju (lat. *colobium*, grč. *κολόβιον*), dugoj i luksuznoj kasnoantičkoj tunici skrojenoj u pravilu bez rukava (Isid. Origines, 19, 22, 24), koja se također oblačila preko osnovne tunike manikate, a „rukave" je dobivala zbog širokog kroja i pada preko ramena.[39] Prepoznavanje donjeg odijela žene zapravo je dobrim dijelom arbitrarne prirode i više počiva na subjektivnim razlozima negoli na stvarnim argumentima. Da stvar bude interesantnija, i u Dioklecijanovu ediktu o cijenama kolobij je po cijeni na nekoliko mjesta izjednačen s dalmatikom (XXVI: 39, 49, 59, 72), iz čega se nerijetko izvlači zaključak da je riječ o varijantama istog odijela, tj. da je kolobij bio dalmatika posebnog kroja, bez rukava.[40] Već sam upozorio na činjenicu da se u hrvatskoj publicistici o kolobiju gotovo i nije raspravljalo, međutim spominju ga brojna literarna vrela, a u stranoj su literaturi prisutni argumentirani pokušaji prepoznavanja na prikazima nastalima od 4. st., kako ženskim tako i muškim.[41]

Ako između donjeg odijela dviju Solinjanki i žene iz Piramatovaca i postoje neke razlike, prekrižene vrpce identičnim slaganjem i dekorom nesumnjivo upućuju na isti odjevni predmet ili modni dodatak. Manjih razlika istina ima, ali se one svode na veći kut pod kojim je položena prednja vrpca kod Solinjanki i stiliziraniju izvedbu njezina dekora, koji je gotovo poprimio oblik nasuprotnih trokutnih polja (Sl. 8 i Sl. 11 – 12). Prikaz u akroteriju iz Piramatovaca utoliko je važniji jer pokazuje da u njegovu slučaju prikazane trake ne mogu biti okomiti

---

37 Usp. prethodnu bilj.

38 Korisne informacije o dalmatici: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* (dalje: *DAGR*), vol. II/1, 1892., 19 i d., s.v. dalmatica (C. Bayet); August Friedrich von Pauly, Georg Wissowa (ur.), *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vol. IV/2, 1901., 2025 i d., s.v. Dalmatica (Mau).

39 Korisne informacije o kolobiju: *DAGR*, vol. II/1, 1892., 20, s.v. dalmatica (C. Bayet); *DAGR*, vol. V/1, 1892., 539, s.v. tunica (G. Blum). O kolobiju u hrvatskoj publicistici: D. Maršić, Female fashion, 203 i d.

40 Siegfried Lauffer, *Diokletians Preisedikt*, Berlin, 1971., 171 i d. Pregledno s bilješkama K. SCHADE, *Frauen in der Spätantike,* 29.

41 O takvim pokušajima vidi D. Maršić, Female fashion, 206, bilj. 35 i 36.

izvezeni *clavi,* iako se oni znaju pojaviti u tolikoj širini, a što primjerice potvrđuje kipić iz Nacionalne biblioteke u Parizu o kojemu će biti riječi kasnije, kod kojega *clavi* nesumnjivo pripadaju dalmatici. S reljefa se stječe dojam da vrpce nisu ušivene ili izvezene na donjem odijelu, nego su položene na njega (Sl. 8 i 10), jer je razlika u visini reljefa znatna. Imajući to u vidu, kao i ono što znamo o razvoju ženske rimske nošnje od 3. st., teoretski još može biti riječ samo o širokom izvezenom ili prišivenom obrubu ženskog ogrtača pale (*palla*), odnosno dugačkom i uskom rupcu/ručniku (*fociale*) ili još prije šalu (*orarium*).

Jedan od glavnih problema u pokušaju prepoznavanja svakako je i taj da predmetno odijelo ili modni dodatak vidimo samo u gornjem dijelu. Zbog toga mi se čini metodološki ispravnim najprije upozoriti na prikaze koji ga donose u punom formatu. Jedan od njih je žlica br. 7 srebrnog blaga iz dječjeg groba na lokalitetu San Canzian d'Isonzo kraj Akvileje.[42] Na žlici su, u sceni *dextrarum iunctio*, najvjerojatnije prikazani carski par Konstancije II. i Flavija Euzebija, a žena nosi bogatu ceremonijalnu nošnju koja se sastoji od manikate (vidljive na desnom zapešću), dalmatike s dugim i zvonolikim rukavima i gornjeg odijela ili modnog dodatka s vrpcama prekriženim na grudima (Sl. 13). Zanimljivo je i da na vratu nosi ogrlicu s perlama, baš kao i Salonitanke. Gornji element već na prvi pogled možemo shvatiti i kao raskošni šal (*orarium*). Prekrižene vrpce naprijed se spuštaju otprilike do visine koljena i odatle su očito bačene na leđa. Ako je riječ o šalu, dužina bi mu morala iznositi barem 2 – 3 m i morao bi biti uhvaćen (prekrižen?) na leđima, a u tom slučaju neodoljivo bi podsjećao na đakonov orar u pravoslavnoj crkvi (kod katolika *stola*) kada je formiran u obliku Andrijina križa (oblik X). S takvim prepoznavanjem problem zapravo leži u tome što iz izvora doznajemo da je ženski ručnik ili šal bio insignij žena plemenitog podrijetla – kao što je to kod muškaraca bio manji rubac (*mappa*) – ali ga se na spomenicima može rijetko prepoznati ili tek naslutiti. Prema dobro upućenoj K. Schade, samo je nekoliko prikaza žena s njime i kod većine se nalazi u lijevoj ruci, najčešće preklopljen (no ipak valja primijetiti da autorica ne donosi prikaze slične našima!).[43] Valja nam se zapitati zašto bi rubac ili šal kod žena bio obješen oko vrata i spušten toliko duboko, a kod muškaraca (*mappa*) stisnut u šaci? Imajući to u vidu, objašnjenje vrpci kao specifično posloženog orarija je istina moguće, ali

---

[42] Pregledno sa starijom lit.: Maurizio Buora, Angelo Maria Cortenovis e i cucchiai degli *Eusebii*. Un eccezionale ritrovamento del periodo tardoantico nell'agro di Aquileia, *Antichità altoadriatiche*, vol. LXII, Trieste, 2006., 626 i d., Fig. 10.

[43] K. Schade, *Frauen in der Spätantike,* 111, 115; I 38, tab. 47, 2-3 (rubac ili okrajak pale); III 3, tab. 15, 2 (gotovo sigurni prikaz rubca); III 21, tab. 16, 4 (sigurni prikaz kratkog rubca); III 15, tab. 14, 3 (rubac ili okrajak pale). Rubac ili šal u desnoj ruci ima i četvrta dama zdesna carici Teodore na znamenitom mozaiku iz apside crkve San Vitale u Raveni. K. Schade, *Frauen in der Spätantike,* Taf. 21, 1.

ne i posve uvjerljivo. Taj prikaz zapravo se može mnogo konkretnije usporediti s nekim drugim spomenicima 4. st. od kojih je za ovu prigodu najzanimljiviji jedan ženski kipić iz pariške Nacionalne biblioteke.[44] Na kipu nepoznate nam carice izrađenom u ispodprirodnoj veličini donje odijelo ceremonijalne nošnje pouzdano je dalmatika širokih rukava (ispod koje se u naravi nosila donja tunika), a preko nje je prebačena „tkanina" koja obuhvaća tijelo i u vršnom se dijelu poput plitke trake s naborima dijagonalno penje na lijevo rame. Takva vrsta tkanine s bogatim rubnim bordurama u starijoj se literaturi često nazivala „dijagonalnom dalmatikom", a svoje pobornike ima i među nekim suvremenim istraživačima.[45] S takvim se objašnjenjem i terminom ne mogu nikako složiti, jer je dalmatika po svojoj naravi široka i teška tunika koja se oblačila preko glave i ne može nikako dobiti opisani oblik. Rimljanke su tijela omatale drugim vrstama ogrtača, a najčešće palom pravokutnog kroja (*palla*).[46] Taj problem naslućuje, čini se, i K. Schade, koja raspravljajući o kipu konstatira kako „dijagonalno" odijelo podsjeća na nagnuti ogrtač, da bi uskoro konstatirala ono što i sam tvrdim, a to je da je „teško razumjeti kako se takva „dijagonalna dalmatika" omatala oko tijela" (upozoravam na korištenje navodnika!).[47] Time postaje besmislena primjedba koju donosi na drugom mjestu kako se na mnogim ženskim prikazima javlja dvojba je li u slučaju ogrtača kao dijela ceremonijalne nošnje riječ o upotrebi obične pale, kontabulirane pale ili „dijagonalne dalmatike".[48] Po meni, u svim takvim slučajevima riječ je o pojavi istoga ogrtača (pale), bez obzira na to kako ga izvori ili mi nazivali, naravno s manjim ili većim razlikama u drapiranju.[49]

---

[44] K. Schade, *Frauen in der Spätantike*, 204 i d., I 46, Taf. 54, 1-2 (teodozijansko doba). Kip je zaveden i u digitalnoj bazi *Arachne*, 24691: Statue der Helena oder der Aelia Flaccilla?, posjećeno 3. 5. 2020., http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/24691 (konstantinsko doba).

[45] Bente Kiilerich, The Image of Anicia Juliana in the Vienna Dioscurides: Flattery or Appropriation of Imperial Imagery?, *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, vol. 76, Oslo, 2001., 172 i d.; Bente Kiilerich, Attire and Personal Appearance in Byzantium, u: *Byzantine culture: papers from the conference „Byzantine days of Istanbul"*, ur. Dean Sakel, Ankara, 2014., 445.

[46] O pali kao ženskom ogrtaču pregledno: Judith Lynn Sebesta, Symbolism in the Costume of the Roman Woman, u: *The World of Roman Costume*, ur. Judith Lynn Sebesta, Larissa Bonfante, Madison, Wisconsin, 2001., 48 i d.; Norma Goldman, Reconstructing Roman Clothing, u: *The World of Roman Costume*, ur. Judith Lynn Sebesta, Larissa Bonfante, Madison, Wisconsin, 2001., 228, fig. 13.17.

[47] K. Schade, *Frauen in der Spätantike*, 107.

[48] K. Schade, *Frauen in der Spätantike*, 109.

[49] Zanimljivo je da su u digitalnoj bazi *Arachne* kao odjevni predmeti kipa iz Pariza navedeni *tunica, dalmatica* i *palla*. Usp. bilj. 45. I na mrežnim stranicama institucije u kojoj se kip čuva kao elementi nošnje spominju se tunika (*dalmatica*) i plašt (*palla*): *Médailles et Antiques de la Bibliothèque nationale de France*, statuette, „Aelia Flacilla ou Poulcherie" (inv. 57.13), pristupljeno 3. 5. 2020.; http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/ark:/12148/c33gbg5bd.

Razlog zbog kojeg sam se u ovoj raspravi odlučio za nešto širi ekskurs o pariškom kipu jest taj što se na njemu jasno vidi kako je traka nabora provučena preko grudiju od pazuha prema lijevom ramenu na leđima trokutasto kontabulirana, i drugo, što se na dalmatici nalaze dva široka kanala u kojima su bili okomiti *clavi*, zacijelo izrađeni od posebnog materijala i boje, što upućuje i na bojanje čitavog kipa. Prisutnost kontabulacije na leđima znak je da i dijagonalnu traku na grudima koju se jedva nazire treba shvatiti kao sličan element, samo naborani, za razliku od leđnoga koji je plošne izvedbe sa svega par ugrebenih linija. Iz toga slijedi zaključak da se gornje odijelo carice mora prepoznati kao palu, a ako je zamislimo u izvedbi sa širokim rubnim obrubom, dobivamo prikaz usporediv onome iz Piramatovaca. Ono što želim poentirati je sljedeće: ako i nismo sigurni prikazuje li na našem spomeniku donja vrpca *clavus* dalmatike, tj. kolobija ili ne, gornja sigurno nema veze s dalmatikom jer se *clavi* stezanjem pojasa u struku nikako ne mogu naći u tako ukrštenom položaju, niti se gornji može toliko podvlačiti pod desni pazuh.[50] Osobno smatram da je riječ o stilu dijagonalnog, tj. križnog drapiranja pale sličnom suvremenoj togi triumphalis, za što se primjeri, osim u skulpturi, mogu pronaći čak i na novcu kovanom od kraja 3. do u 5. st.[51]

Na kraju bih želio upozoriti na jedan veoma interesantan detalj. U iskapanjima starokršćanske bazilike u Piramatovcima otkriveni su i fragmenti sanduka sarkofaga s imenom varvarinskog dekuriona Aurelija Nepocijana, kao još jedinog primjerka takvog tipa spomenika na lokalitetu. Taj je podatak nepoznat znanstvenoj javnosti. Nepocijanov natpis objavio je W. Kubitschek u *Bulićevu zborniku*, no u opisu ne spominje vrstu spomenika te kaže kako je natpis razbijen u dva dijela koji su odlomljeni s donje i desne strane.[52] Uspoređujući restituciju natpisa s fotografijom koju sam našao u Jelićevoj ostavštini, a koju sam morao mukotrpno obraditi da bi ju doveo u koliko-toliko prihvatljivo stanje (Sl. 14), lako se dolazi do spoznaje da su na njoj i dva fragmenta koje Kubitschek nije vidio: lijevi s ravnom površinom i dijelom anse i podnožni s tek nekoliko slova.[53]

---

[50] Za ženu sa salonitanskog akroterija na sl. 11 Cambi smatra da je „odjevena u palu s izvezenim vrpcama koje su dijagonalno (*contabulatio*) prekrižene na grudima"; N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije*, 131, br. 171. S druge strane, o razlozima sličnog motiva na žlici br. 7 iz okolice Akvileje M. Buora se ne izjašnjava, niti uopće raspravlja o ženinoj nošnji.

[51] K. Schade, *Frauen in der Spätantike*, 55, Taf. 1, 10 (Magnia Urbica), Taf. 2, 1-2 (Galeria Valeria), Taf. 4, 5 (Licinia Eudoxia).

[52] W. Kubitschek, Dalmatinische Notizien, 213 i d.

[53] AMS, Arhiv Jelić, *XXXIX. Slikovni materijal*, kut. 1, fotografije. Restitucija natpisa prema Kubitscheku (isto mj.) glasi: *D(is) M(anibus) / Aur(elio) Nepotiano dec(urioni) m(unicipi) [Var]/ var(ini), q(ui) v(ixit) a(nnos) LI [m(enses) VII?] / d(ies) XXII, Aur(elia) Veri[na ...].* Više je mjesta koja se analizirajući stanje na sl. 13 iskazuju problematičnim. Ponajprije, moguće je da je prvi redak teksta bio cjelovito sačuvan (usp. odnos zadnjeg slova M i gornjih sigli DM) i da početak drugog

Prema tome, Kubitschek nije ni mogao ulaziti u tipološka razmatranja. Važna pažnje jest činjenica da u kratkoj objavi donosi dimenzije dvaju ulomaka koje je vidio: za duljinu kaže da iznosi 0,43 m, visina je 0,28 m, a debljina iznosi 0,08 m. Kada te podatke preračunamo u mjerilo fragmenata prikazanih na sl. 14 dolazi se do izračuna da je na njoj tijelo sanduka duljine oko 0,8 m. Daljnju mogućnost analize i rekonstrukcije pružaju sigle DM iznad tabule ansate. One su očito simetrično raspoređene, što pruža oslonac za izračun ukupne duljine tabule s ansama od oko 0,75 m. Iako ravnoj površini do tabule lijevi kraj nije sačuvan (Sl. 14), pa odatle ne možemo znati koliko je tabula bila udaljena od uglova, a time ni kolika je bila ukupna duljina sanduka, jedan zaključak je siguran: spomenik Aurelija Nepocijana nedvojbeno je sarkofag. Ako je tomu tako, uputno je i logično zapitati se nije li riječ o dijelovima sanduka istog sarkofaga kojemu pripadaju i tri fragmenta pokrova? Sve upućuje na takvu mogućnost, iako postoje i detalji koji se tomu na prvi pogled protive. Prvi od takvih je da se ženin portret nalazi u lijevom akroteriju, a natpis započinje imenom Aurelija Nepotijana, a ne ženskim imenom. No s druge strane, Nepocijanovo ime s pripadajućim podatcima zauzimalo je očito cijeli prvi redak, pa taj detalj i nema odlučujuću važnost – njegov se prikaz tako jednako mogao smjestiti u oba akroterija. Na salonitanskim sarkofazima 3. i 4. st., primjerice, gotovo je i pravilo da se ženski portret nalazi u lijevom, a muški u desnom akroteriju. Drugi detalj jest debljina Nepocijanova spomenika koja iznosi svega 8 cm i za sanduk sarkofaga može se doimati premalom. No cijeli je niz salonitanskih primjeraka kojima je debljina stijenki oko 10 cm, a nekoliko ih je i sa stijenkama od 9 cm. Debljina, dakle, nije mala za primjerak sarkofaga osrednjih gabarita. Ono što upućuje na mogućnost zajedničke pripadnosti u prvom redu jest crta loma između fragmenta s ansom i onih sa slovima (Sl. 14), koja otprilike odgovara crti loma između akroterija i prvoga susjednog ulomka pokrova (Sl. 8), te zakošena crta desnog loma natpisa usporediva kosoj crti loma između srednjeg i desnog dijela pokrova (Sl. 8 i 14). Također i pokojnikovo ime (*Aurelius Nepotianus*) jasno upućuje na 3. ili 4. st.[54] Iako je prva asocijacija 3. st., cijeli je niz paralela koje dokazuju da je muško ime u dvoimenoj formuli s carskim gensom *Aurelius* kao prvim članom itekako

retka glasi *Var(variae)* ili *Var(varini)*. Na kraju drugog retka, iza broja LI, nije vidljiv nijedan grafem i nije jasno je li taj dio u međuvremenu otkrhnut. Naposljetku, u trećem retku, prvo slovo D uopće se ne vidi, a iza broja XXII, koji nije upitan, sigurno slijede slova AVR NEPOTI. Od njih je Kubitschek očito vidio samo vrhove te ih je zato krivo pročitao. Prema tome, restitucija natpisa zapravo bi morala glasiti: *D(is) M(anibus) / Aur(elio) Nepotiano dec(urioni) m(unicipi) / Var(variae vel varini), q(ui) v(ixit) a(nnos) LI [m(enses) ... / d(ies)] XXII, Aur(elius?) Nepoti[anus? ...].*

[54] Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969., 27 – 28, 46 i d., s.v. Aurelius.

uobičajeno za epigrafske spomenike prve polovice 4. st.[55] Konačno, i ravna površina s lijeve strane tabule ansate ide u prilog kasnijeg datiranja sarkofaga, sigurno ne prije tetrarhijskog razdoblja.[56] Sve u svemu, postoje veliki izgledi da raspolažemo integralnim ostatcima jednog sarkofaga lokalne izrade sa shemom pročelja uobičajenom za prvu polovicu i sredinu 4. st.

RELJEFNI FRAGMENT S GRADINE BAK

Posljednji spomenik iz Jelićeve fotografske i rukopisne ostavštine o kojemu ću ovdje ukratko izvijestiti možda je i najinteresantniji. Arheološkoj zajednici potpuno je nepoznat, ne raspolažemo podatcima gdje se danas nalazi i je li uopće očuvan, a ima ogromnu važnost po pitanju topografskih razmatranja rimskodobne južne Liburnije, odnosno šireg prostora današnje Vrane. Riječ je o masivnom fragmentu s reljefom fantastičnog bića i girlande, koji L. Jelić spominje u bilješkama na hrvatskom jeziku nastalima nakon posjeta platou trostruke gradine Bak (Veliki Bak – Mali Bak – Stražbenica) sjeverno od Vranskog jezera 20. siječnja 1914. godine, ali i u jednoj starijoj bilješki na talijanskom jeziku nastaloj prije toga događaja.[57] Tijekom posjeta lokalitetu 1914. nastala je fotografija spomenika *in situ* (Sl. 15), kao i radni tehnički crtež naličja i boka (Sl. 16). Na rekognosciranje su ga navele starije informacije o postojanju fragmenta i drugih arheoloških ostataka, o čemu svjedoče barem dva podatka iz njegove arhive u svesku o Vrani. Prvi se nalazi u tekstu pisanom talijanskim jezikom, naslovljenom „Gradina Bak", u kojemu Jelić spominje kako je prije mnogo godina na gradini bio otkriven basreljef s krilatim bićem i festonom, koji je nacrtala gospođa Amelia Borelli, a njega je u lipnju 1877. god. na mjestu navodno vidio i J. Alačević, koji lokalitet kratko spominje u drugom svesku splitskog *Bullettina*.[58] Drugi je podatak tekst (legenda) na poleđini crteža predmetnog reljefa u tušu,

---

[55] N. Gauthier, Emilio Marin, F. Prevot, ur., *Salona IV: Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles*, Rim – Split, 2010., 60 i d., 165 i d., br. 16 i 17 (obredne are). Od sigurno datiranih sepulkralnih spomenika prve polovice 4. st. možda najpoznatiji jest pokrov hamosorija (sanduka isklesanog u stijeni) s portretima Aurelija Satrija i sestre mu Aurelije Maksime: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije*, 120, br. 118, tab. LXVIII, 1.

[56] Cijeli je niz salonitanskih sarkofaga koji iskazuju slično oblikovanje pročelja sanduka bez prikaza koji flankiraju natpisnu tabulu. N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije*, 98 i d., br. 8 i d., tab. V – VI.

[57] AMS, Arhiv Jelić, *X. Sjeverna Dalmacija*, sv. 1, Vrana-Trojangrad (Bak kod Vrane).

[58] Josip Alačević, Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *Bulettino di archeologia e storia dalmata*, vol. 2, 1879., 11, gdje stoji „Bak, sopra la casa Knežević. Fortezza con mura a secco abbastanza grosse". U genealogiji obitelji Borelli, Amelia Borelli (1845. – 1929.) jest kći Frane II. Borellija i Antonije Borelli (Cattani) te supruga Josipa Lantane. Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-635, *Obitelj Borelli 1628.-1990.* (analitički inventar), Zadar, 2017., 2.

koji zbog povijesne važnosti ovdje donosim (Sl. 17), a u kojemu stoji nešto drugačiji sadržaj: „Fragio delineato dalla Signora Gina Maschek nata de Borelli e trovato fra le rovine di costruzioni ch'erano sul monte Bak sopra Vrana."[59] Iako se odnose na isti spomenik, dva podatka tako spominju različite autorice crteža, zapravo dvije sestre Borelli, od kojih prednost, čini se, treba dati starijoj. Postoji i mogućnost da je svaka od njih izradila po crtež, no ovaj sačuvani i vjerujem jedini očito je crtež Angioline Borelli. Čak bih se usudio reći i da je to vjerojatno onaj ranije u Alačevićevu vlasništvu, ali s točnim navodom autora. O okolnostima u kojima je ulomak zapravo otkriven najjasnije pak svjedoči kratak osvrt kod G. Urlića Ivanovića, objavljen u četvrtom svesku splitskog *Bullettina*, u kojemu se kaže da ga je otkrio neki tragač za novcem, a opisuje kao „liepo ukresani četvorac kamen s urisanim lavom i s obilnicom (kornukopiom) na rubu pročelne strane kamena".[60] Iz navedenih je podataka prema tome jasno da je već u Jelićevo doba bila riječ o nalazu starom gotovo pola stoljeća!

Jelićev tehnički crtež nastao je očito na licu mjesta 1914. god. i važan je zato što donosi dimenzije pojedinih elemenata, nažalost ne visinu i širinu (Sl. 16). U određivanju širine pomaže činjenica da je fragment fotografiran s rasklopnim zidarskim metrom na gornjoj plohi (Sl. 15), pa je se tako lako može izračunati i iznosi oko 0,4 m. Na isti se način dobiva i visina, koju se pak preko bokocrta može kalibrirati na oko 0,5 m. Debljina je donijeta i iznosi 0,37 m, a od ostalih mjera još je vrijedna spomena visina polja s glavnim motivom koja iznosi 0,16 m.

Jelić u bilješkama i legendama uz fotografiju i crtež spomenik čas naziva basreljefom, čas stelom, i nema potrebe posebno argumentirati da je prvi termin prikladniji. O dataciji se izjašnjava usputno i očito je kako spomenik smatra rimskodobnim. Podrobnija analiza to potvrđuje. Gornji dio spomenika ispunja izduženo slikovno polje u funkciji friza, u kojemu je nadesno okrenuto fantastično biće (gledano prema spomeniku) koje u ustima drži kraj girlande iz čije se manžete izvijaju dvije ukrasne vrpce (tenije): jedna iznad luka girlande, a druga ispod nogu. Jelić biće prepoznaje kao hipokampa, a na crtežu A. Borelli prikazano je s protomom orla (kao grifon), međutim nisam pristalica ni jedne od tih interpretacija. Po mome mišljenju glava nema ni konjske ni orlovske, već mačje crte lica, usta bića definitivno su razjapljena, a ne skupljena (npr. u kljun), a čak se na spoju vrata i tijela naziru linije runa. Prema tome, ovdje je zapravo riječ o lavljoj protomi i u pitanju je krilati lav, najvjerojatnije onaj s ribljim repom (*leocampus*), što međutim ipak nije pouzdano jer nedostaje stražnji dio životinje. Girlanda je jednostavnog izgleda, ispletena je samo od lišća i nema

[59] Gina (Angiolina) Maschek de Maarsburg (1838. – 1925.) jest sestra Amelije Lantane (rođ. Borelli) i supruga Luigija Aloisa Mascheka de Maarsburga. Vidi prethodnu bilj.

[60] Grgur Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, *Bulettino di archeologia e storia dalmata*, vol. 4, 1881., 108.

tragova plodova voća. S donje strane prikaz uokviruje uska ravna traka, kakva je nesumnjivo postojala i na gornjoj, odlomljenoj strani. Ispod ravne trake pruža se prazni *cyma reversa* profil čija izrada iskazuje neke neuobičajene detalje.[61] Na desnoj je strani profil pune visine, ali mu je na lijevoj strani donji konkavni dio odstranjen, što *ad hoc* ostavlja dojam prerade i reciklaže. U visini mjesta eventualne prerade, u polju ispod, nalazi se izdubljeno četvrtasto polje s dnom kružnog formata. S desne se strane toga polja nalazi preostatak izvorne površine pročelja reljefa koje se nalazilo ispod profila, a koji na fotografiji ostavlja utisak pilastra odlomljene prednjice (Sl. 15). Sve u svemu, fragment je u trenutku otkrića očito bio odlomljen s obje strane, pri čemu lom na desnoj strani jasno sugerira luk girlande, a usporedba stanja na fotografiji i bokocrtu ukazuje da posljednji i nije najpreciznije napravljen. Da komad potječe od nekog rimskog spomenika javnog karaktera ponajprije sugerira pojava ukrasnih vrpci (tenija) i karakter prikaza. Sigurno je naime da je drugi kraj girlande pridržavalo isto fantastično biće, pa otpada mogućnost da je u pitanju npr. nekakav mletački lav. Držim da je čak moguće ići u projekciju izvorne duljine našeg elementa. Izračun se dobiva tako da se sačuvanom tijelu krilatog lava dometne izgubljeni stražnji dio (ukupno cca. 25 cm), takav motiv duplira na desnu stranu (ukupno cca. 0,5 m) i tomu pribroji pretpostavljena duljina girlande (cca. 0,4–0,5m), što nas u konačnici dovodi do duljine od oko 1 m. Sada se samo postavlja pitanje je li to bila i konačna duljina ili duljina jednog u nizu elemenata. Naime, sačuvana girlanda nije morala biti jedina i na obje strane moglo ih je biti još, naravno s istim životinjama nosačima. Ritam leđima okrenutih krilatih lavova s girlandama u tom slučaju mogao je biti prekinut razdvajajućim motivima ili elementima. Ipak mislim kako to nije bio slučaj. Debljina od 0,37 m prevelika je za plutej (ploču balustrade), a upravo je to najčešće mjesto pojave girlandi s nosačima u rimskoj provincijalnoj umjetnosti Dalmacije. Jasno to pokazuju pluteji forumskih trijemova u Jaderu i Aseriji, na kojima su međutim nosači girlandi eroti,[62] ili npr. pluteji ograde donedavno pripisivane pročelju zadarskog Kapitolijskog hrama, na kojima su girlande pouzdano bile ovješene o protome Jupitra-Amona i Meduze (prikazane na razdvajajućim stupcima), a ne o bukranije, kako je vjerovao M. Suić.[63] Prilično sam siguran da naš spomenik ne može biti ni element vijenca (korniža), jer nema odgovarajući slijed elemenata, a u tom bi se slučaju uostalom i friz našao

---

61 A. Marquand, On the Terms *Cyma Recta* and *Cyma Reversa*, 282.

62 Vibeke Goldbeck, *Fora augusta. Das Augustusforum und seine Rezeption im Westen des Imperium Romanum*, Regensburg, 2015., 138, sl. 242 (Jader); Nenad Cambi, Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria*, no. 1, Zadar, 2003., 45 i d., sl. 1 - 4 (Asseria).

63 O tome raspravljam u radu „Stubci s protomama Jupitra-Amona i Gorgone iz Zadra i problem njihova arhitektonskog konteksta", koji je u postupku objave u zborniku koji će biti posvećen M. Suiću. Rekonstrukcija spoja pluteja i stubaca te izgleda dekoracije je na sl. 10.

u zoni lakunara. Zbog tih razloga, činjenice da krilati lavovi nisu potvrđeni na javnoj skulpturi forumske i hramske pripadnosti, ravne prednjice i masivnosti elementa otkrivenog na Baku, držim da je najvjerojatnije riječ o ulomku kultnog oltara (are), jer još jedino na takvim spomenicima nalazimo prikaze girlandi i fantastičnih bića. Kultni žrtvenici navedene ikonografije kod nas zapravo i nisu sačuvani, ali jesu oni sepulkralnog karaktera koji su ih oblikom i ikonografijom imitirali.[64] Prema takvoj interpretaciji, polje s girlandom i nosačima pripadalo bi obrubnoj traci uokolo središnjeg polja, ne nužno i onoga na prednjoj strani, nego možda prije na bočnim plohama, zbog nešto rudimentarnije izvedbe. Okomite i donja vodoravna traka obrubnog friza mogle su sadržavati i druge prikaze, na prednjoj strani npr. one s vegetativnim (akantovim) prepletom i medaljonima.

Razumno je postaviti pitanje što jedan takav spomenik radi na platou prapovijesne gradine i koji mu je izvorni kontekst. Odgovor neizravno daje sam L. Jelić, koji je u prigodi njegova ponovnog otkrića 1914. pohodio i prostor ispod gradine (južne terase), gdje se po njegovim riječima kriju površinski ostatci značajnog rimskodobnog naselja. Jasno to pokazuju u bilješkama spomenuti i na fotografijama vidljivi ostatci temelja pojedinih zgrada, okomito priklesavanje živca i udubljivanje utora za drvene grede krovišta, kao i rijetki primjerci baza nadgrobnih spomenika.[65] Petstotinjak metara zapadno od toga naselja Jelić je, vjerojatno vođen lokalnim vodičima, locirao i ostatke kolotragova (*spurilae*) u dužini od otprilike 200 m. Svoja zapažanja na koncu je uobličio na karti u mjerilu 1 : 1000 na kojoj je prostor trostruke gradine Bak označio zelenom bojom i legendom „rudera aetatis praehistoricae", a površinu rimskog naselja podno gradine pravilnom mrežom crvenih linija i legendom „rudera aetatis romanae" (Sl. 18).[66]

Hodološko istraživanje i karta šireg prostora Baka izvrstan su primjer Jelićeva studioznog pristupa topografskim pitanjima, uvijek oplemenjenim podatcima iz literarnih vrela, ali i njegova vrsnog kartografskog umijeća. Na

---

64 Emilio Marin, Marc Mayer, Gianfranco Paci, Isabel Roda, *Corpus inscriptionum naronitanarum. I. Erešova kula – Vid*, Macerata – Split, 1999., 66., sl. 15 (*cippo romano*). O mogućnosti da tom spomeniku pripada i drugi ulomak iz Erešove kule vidi: Dražen Maršić, Nadgrobna ara obitelji *Rutilius* iz Ridera i grupa salonitanskih ara s animalnim frizovima, u: Šibenik od prvog spomena. *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „950 godina od prvog spomena Šibenika"*, ur. Iva Kurelac, Šibenik-Zagreb, 2018., 28.

65 Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969., 27 – 28, 46 i d., s.v. Aurelius.

66 Može se primijetiti da se na Jelićevoj karti Stražbenica nalazi na prostoru na kojem suvremene karte stavljaju Veliki Bak (220 m). Na izuzetnu Jelićevu vještinu u izradi tehničke dokumentacije i tematskih arheoloških i povijesnih karata upozorili su s pravom: Martina Dubolnić-Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, Katalog izložbe, Zadar, 2019., 23 i d., s dva primjera na sl. 18-19.

primjeru Baka Jelić zapravo pokazuje ono što arheološka znanost danas jako dobro zna, a to je da u rimsko doba mnoge prapovijesne gradine nastavljaju svoj život, bilo da doslovno prerastaju u naselja rimskih karakteristika (npr. Aserija)[67] ili tako što se život spušta u njihova podnožja i pripadajuće terase, a prostor gradine dobiva akropolsku funkciju s javnim i kultnim sadržajima (npr. Cvijina gradina).[68] U slučaju Baka nalaz žrtvenika (?) jest utoliko značajan što govori u prilog posljednjeg fenomena. No smije li se pomišljati i na mogućnost da je on na gradinu prenijet kao spolij iz novog, donjeg naselja? U takvo što ne treba vjerovati iz nekoliko razloga. Prvi je taj da je komad zamjetne veličine i težine, pa bi to bio veoma zahtjevan posao. Drugo, na gradini nema vidljivih znakova graditeljske aktivnosti iz kasnijih epoha zbog kojih bi ga uopće imalo smisla nositi na toliku udaljenost. Sve upućuje na to da je riječ o nalazu iz njegova približno izvornog topičkog i eventualno graditeljskog konteksta. S obzirom na to da govorimo o platou gradine, žrtvenik je mogao stajati *sub divo*, ali i u sklopu nekakve manje hramske građevine, a prva analogija u tome pogledu je manji (kapitolijski?) hram na platou Cvijine gradine.[69]

Ukupni Jelićevi podatci o naseobinskom kompleksu trostruke gradine Bak i pripadajućem antičkom naselju – sročeni u dva različita teksta na hrvatskom i talijanskom jeziku – iznimno su zanimljivi jer je riječ o prostoru koji je nakon Jelića samo jednom bio predmet studioznog terenskog pregleda čiji su rezultati i objavljeni, ali bez naknadnih arheoloških istraživanja.[70] Jelić gradinu smatra najvećom i najvažnijom na širem području Vrane (!), a kao argument uzima to što se s njezina prostora vidi i kontrolira znatan priobalni prostor i dio Ravnih kotara. Smjestila se između danas mnogo poznatijih gradina Trojan kod Stabnja, koja je 6,5 km zapadnije, i Samograda u Otonu oko 2 km istočnije. Ta se gradinska naselja od većine novijih autora uzimaju kao središta liburnskih teritorijalnih općina i potencijalni kandidati za smještaj Blandone (odnosno Blanone) ili po njoj nazvane putne postaje, pa je istom logikom u krug kandidata ne samo moguće nego i prijeko potrebno uvrstiti i naselje ispod Baka.[71] Blandonu

---

67 Ivo Fadić, Berislav Štefanac, Fortifikacije Aserije, *Asseria*, no. 12, Zadar, 2014., 46 i d. (razvoj grada kroz prizmu razvoja fortifikacija).

68 Natalija Čondić, Marina Jurjević, *Cvijina gradina – tragom zaboravljene prošlosti*, Zadar, 2014., 20 i d., gdje se navodi i starija literatura.

69 N. Čondić, M. Jurjević, *Cvijina gradina*, 32 i d., 40 i d., sl. na str. 32 – 34, karta na str. 22 s oznakom „hram".

70 Zdenko Brusić, Biogradsko područje. Rekognosciranje gradina, *Arheološki pregled,* vol. 27, Ljubljana, 1987., 165, sl. 1 - 4, gdje autor donosi tloris i tri pogleda na gradinu te razmišljanje da je glavni dio naselja bila Stražbenica, a da su vrhovi Veliki i Mali Bak imali ulogu refugija za stoku. Zanimljiva je i autorova konstatacija kako je ispod Stražbenice „prostran plato s ostacima kućnih prostora", o čemu izvješćuje i Jelić.

71 Mate Suić, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* vol. 2,

spominju tek dva antička izvora: *Antoninov itinerarij* navodi ju (kao Blandonu) 20 rimskih milja ili oko 30 km udaljenu od Jadera, a prema ranijim točkama (*Pola, sinus Liburnici, Iader*) morala bi se po svemu nalaziti na obali ili nedaleko nje, dok je u Ptolemejevoj *Geografiji* označena (kao Blanona) koordinatama 42° 10′ i 44° te je zbog krive geografske duljine kartirana previše istočno.[72] Arheološki ostatci pružaju malo osnove za sigurnije zaključivanje. Trojan je bogat nalazima helenističkog razdoblja, Bak je od Trojana prostorno veći i u ovom se trenutku čini da ima znatnije rimske ostatke, dok je Samograd približno iste veličine i s još znatnijim ostatcima rimskog doba od Baka, koji se odnedavno i arheološki istražuju, ali je kao geografska točka, čini se na prvu, previše istočno.[73] Samogradu u prilog govori masivnost predrimskih bedema građenih u prepoznatljivoj „megalitskoj" tehnici i nekoliko rimskih natpisa, od kojih jedan bez sumnje pripada monumentalnoj javnoj arhitekturi (dio trijema?), ali su ostali koji su mu pripisivani, a uzidani su u Hanu u Vrani, lako mogli biti donijeti i s nekog od zapadnijih položaja.[74] Od tri navedena lokaliteta toponomastički gledano najzanimljiviji je Bak, jer je pouzdano riječ o (liburnskom?) oronimu

---

no.1, Zadar, 1963., 91 – 92; Boris Ilakovac, Vranska regija u rimsko doba, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. 18, Zadar, 1971., 87, 97 i d. (Trojan ili Biograd); Šime Batović, Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda n/m, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. 18, Zadar, 1971., 22 – 23 (Trojan); Slobodan Čače, Blandona i susjedna središta. Prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990.,197 – 211 (Trojan ili eventualno Samograd); Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* vol. 32, no. 19, Zadar, 1993., 141, sl. 1 (Trojan); Zdenko Brusić, Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskom kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju, *Asseria*, no. 5, Zadar, 2007., 23, bilj. 15, sl. br. 2 na str. 33 (Samograd), gdje autor pretpostavlja napuštanje Trojana u 1. st. po Kr.

72 Pregledno s kritičkom analizom izvora: S. Čače, Blandona i susjedna središta, 199 i d., gdje autor smatra da je Blandona 30 km istočnije od Zadra i najviše 10-ak km od obale. Prema Ž. Miletiću Blandonu indirektno spominje i Tabula Peutingeriana, ali uz pogrešku što je nakon 20 rimskih milja od Zadra kao putna postaja krivo označena Scardona, a ne Blandona: Željko Miletić, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* vol. 31, no. 18, Zadar, 1993., 63 – 64, 87; Ž. Miletić, Rimske ceste, 140.

73 Istraživanja provode Marko Meštrov u ime Javne ustanove Agencije Han – Vrana i Jure Šućur s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Od 2017. do 2019. god. obavljene su tri istraživačke kampanje. Najznačajnije arhitektonske nalaze predstavljaju ostatci jedne liburnske nastambe iz kasnog željeznog doba (4. – 3. st. pr. Kr.), potezi bedema građenog masivnim, grubo obrađenim kamenim blokovima te dijelovi prostorija rimske urbane vile iz razdoblja kasnog principata (2. – 3. st. po Kr.) s ostatcima podnog mozaika i sustava hipokausta. Na podatcima zahvaljujem kolegi J. Šućuru.

74 O tri natpisa podrijetlom iz Samograda: B. Ilakovac, Vranska regija, 79 – 80, 88; Najzanimljiviji natpis donosi Z. Brusić, Biogradsko područje, 167, jer je riječ o monolitu s arhitravom i zonom friza na kojoj je natpis *G. L. Illiricus cum [---]*. Da su natpisi u Hanu donijeti iz Samograda prvi je bez argumenata tvrdio G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, 108, a podatak prenosi i B. Ilakovac, Vranska regija, 88. No vjerojatnije je da su donijeti iz neposredne blizine.

usporedivom s imenom Bag-Karlobag i brdom Bag na južnom dijelu Krka odakle vjerojatno dolazi ime susjednog mjesta Baška.[75]

Ako se kao pomoć u pokušaju lociranja Blandone iskoriste podatci o duljinama pojedinih sekvenci akvadukta Biba-Jader, koje je studiozno prikupio B. Ilakovac, a čija se najduža, gotovo ravna obalna dionica smjerom i duljinom nije mogla puno razlikovati od rimske ceste koja je od Babinduba vodila prema sjevernoj sinklinali Vranskog jezera, tada se može zaključiti da je 30 km udaljenosti od Jadera k istoku padalo otprilike na liniji zapadnog oboda Vranskog jezera, tj. u otprilike u visini Biograda na moru.[76] I nalaz miljokaza u Bibinju, na čiju je važnost prvi upozorio upravo L. Jelić, govori u prilog postojanja jedne obalne komunikacije, najvjerojatnije izgrađene ili upotrijebljene kao operativne ceste za izgradnju i održavanje akvadukta za Zadar.[77] Odatle mi se u ovom trenutku čini uputnim zaključiti da su najizgledniji kandidati za lociranje Blandone Bošana kod Biograda, Trojan i Bak, ne nužno i tim redoslijedom. No to je pitanje za neka buduća istraživanja i razmatranja. Čini mi se važnim tek podsjetiti da je i Jelić lutao po pitanju lociranja Blandone, isprva je videći u Vrani, zatim na Trojanu, a naposljetku na gradini Kostelj u Pakoštanima.[78] A ako je netko imao studiozno prikupljene spoznaje o širem prostoru Vrane iz svih povijesnih epoha, to je svakako bio don Luka Jelić, kojemu posvećujem ovaj rad.

---

75 S. Čače, Blandona i susjedna središta, 210, bilj. 59, gdje autor dopušta mogućnost da se u imenu Bak čuva trag imena liburnske općine sa sjedištem na Samogradu. Po mome sudu, blizina Baka i Samograda svakako govori u prilog pripadnosti istoj teritorijalnoj zajednici.

76 Boris Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982., 221, sl. 68, gdje autor početnu dionicu gravitacijskog kanala određuje u duljini od 2,05 km, sifonsku dionicu u duljini od oko 5 km, a duljinu glavnog gravitacijskog kanala, koji započinje oko 3 km istočnije od Biograda, u duljini 33,3 km. Trasu rimske ceste od Zadra i Babinduba za Skardonu opisuju B. Ilakovac, Vranska regija, 101 i d.; Ž. Miletić, Rimske ceste, 140 i d.

77 Luka Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. 3, 1898., Zagreb, 33.

78 Luka Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, vol. 10, Sarajevo, 1898., 543 (Vrana); L. Jelić, *Povjesno-topografske crtice*, 33, 97, 100 (Trojan); Luka Jelić, Die Halbinsel Bosoljina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, vol. 7, Wien, 1913., 232 b, 239 b (Pakoštane).

Prilozi:

Slika 1. Tri fragmenta monumentalnog grobnog spomenika s motivom dvojnih vrata (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XXXIX. Slikovni materijal)

Slika 2. Gornji dio spomenika u prostorima rimskog odjela Muzeja u Kninu (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XXXIX. Slikovni materijal)

Slika 3. Spomenik na podu rimskog odjela Muzeja u Kninu s M. Abramićem u radu (preuzeto iz: Zekan M., 2008., sl. na str. 29)

Slika 4. Aktualno stanje spomenika pohranjenog u depou Arheološkog muzeja Zadar (foto: D. Maršić)

Slika 5. Stela Lucija Fabija iz Vojnića kod Garduna (preuzeto iz: Tončinić D., 2011., sl. 14)

Slika 6. Urna P. Volumnija Violenta (preuzeto iz Gerkan, A. von, Messerschmidt, F., 1942., Abb. 47)

Slika 7. Pročelje urne carskog roba Celada (preuzeto iz Sinn, F., 1987., tab. 15a)

Slika 8. Tri fragmenta pokrova sarkofaga (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XXXIX, Slikovni materijal)

Slika 9. Poluprofil akroterija sarkofaga prije konzervatorskog zahvata na Umjetničkoj akademiji u Splitu (foto: D. Maršić)

Slika 10. Prednja strana akroterija sarkofaga prije konzervatorskog zahvata na Umjetničkoj akademiji u Splitu (foto: D. Maršić)

Slika 11. Akroterij salonitanskog sarkofaga s poprsjem žene (preuzeto iz: Cambi, N., 1987., tab. 6a)

Slika 12. Akroterij salonitanskog sarkofaga s poprsjem djevojke (foto: D. Maršić)

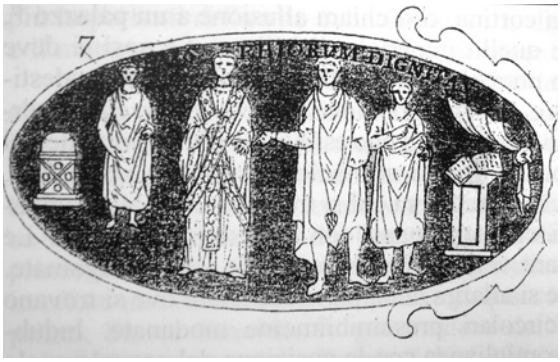

Slika 13. Crtež žlice br. 7 srebrnog blaga s položaja San Canzian d'Isonzo kod Akvileje (preuzeto iz: Buora M., 2006., fig. 10)

Slika 14. Fragmenti sanduka sarkofaga Aurelija Nepocijana iz Piramatovaca (izvor: AMS, Arhiv Jelić, XXXIX. Slikovni materijal)

Slika 15. L. Jelić s reljefnim fragmentom *in situ* na platou trostruke gradine Bak (izvor: AMS, Arhiv Jelić, X. Sjeverna Dalmacija, sv. 1)

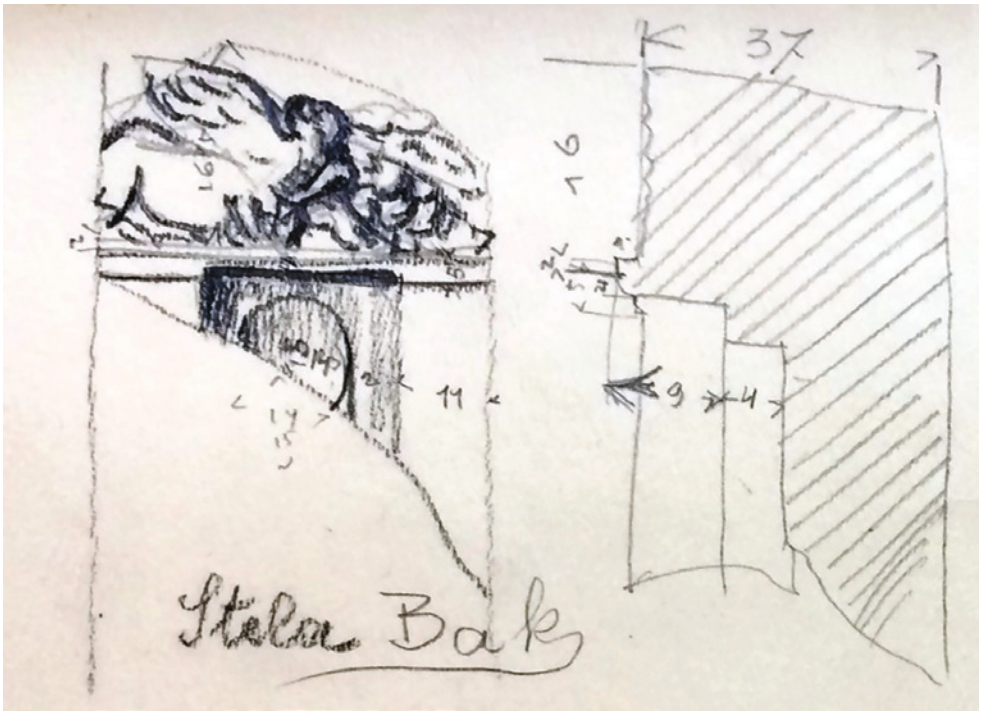

Slika 16. Jelićev radni tehnički crtež reljefnog fragmenta s gradine Bak (izvor: AMS, Arhiv Jelić, X. Sjeverna Dalmacija, sv. 1)

Slika 17. Crtež reljefnog fragmenta s gradine Bak; autorica vjerojatno Angiolina Maschek de Maarsburg, rođ. Borelli (izvor: AMS, Arhiv Jelić, X. Sjeverna Dalmacija, sv. 1)

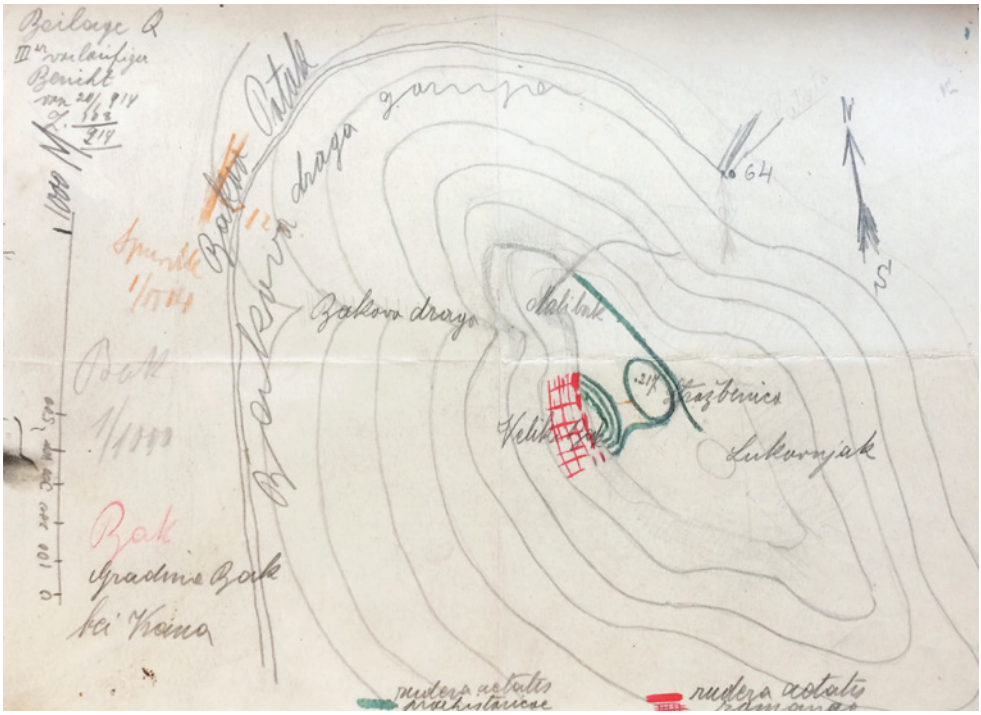

Slika 18. Jelićeva topografsko-arheološka karta šireg prostora Baka u mjerilu 1 : 1000 (izvor: AMS, Arhiv Jelić, X. Sjeverna Dalmacija, sv. 1)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića
Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-635, Obitelj Borelli 1628.-1990. (analitički inventar)

LITERATURA:

Alačević, Josip, Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *Bulettino di archeologia e storia dalmata*, 2, Split, 1879., 10 – 12.

Alföldy, Geza, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969.

Batović, Šime, Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda n/m, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. 18, Zadar, 1971., 9 – 73.

Brusić, Zdenko, Biogradsko područje. Rekognosciranje gradina, *Arheološki pregled,* vol. 27/1986, Ljubljana, 1987., 164 – 167.

Brusić, Zdenko, Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskom kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju, *Asseria*, vol. 5, Zadar, 2007., 11 – 37.

Buora, Maurizio, Angelo Maria Cortenovis e i cucchiai degli *Eusebii*. Un eccezionale ritrovamento del periodo tardoantico nell'agro di Aquileia, *Antichità altoadriatiche*, vol. LXII, Trieste, 2006., 613 – 636.

Cambi, Nenad, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 86, Split, 1994., 147 – 181.

Cambi, Nenad, *Kiparstvo*, u: *Longae Salonae*, sv. I, ur. Emilio Marin, Split, 2002., 115 – 174.

Cambi, Nenad, *Kiparstvo*, u: *Longae Salonae*, sv. II, ur. Emilio Marin, Split, 2002., 44 – 98.

Cambi, Nenad, Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria*, vol. 1, Zadar, 2003., 45 – 69.

Cambi, Nenad, Attis or Someone else on Funerary Monuments from Dalmatia?, u: *Romanisation und Resistenz: in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum ; neue Funde und Forschungen. Akten des VII Internationalen Colloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, ur. Peter Noelke, Friederike Naumann-Steckner, Beate Schneider, Mainz, 2003., 511 – 520.

Cambi, Nenad, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.

Cambi, Nenad, Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji, u: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva*, ur. Nenad Cambi i Guntram Koch, Split, 2013., 17 – 99.

Cambi, Nenad, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Split, 2010.

Čače, Slobodan, Blandona i susjedna središta. Prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990.,197 – 211.

Čondić, Natalija, Jurjević, Marina, *Cvijina gradina. Tragom zaboravljene prošlosti,* katalog izložbe, Zadar, 2014.

Davies, Glenys M., *Fashion in the grave: a study of the motifs used to decorate the grave altars, ash chests and sarcophagi made in Rome in the early empire (to the mid second century A.D.)*, London, 1978.

Diebner, Sylvia, *Sonderformen* von Urnen und Grabstelen in den Regionen Mittelitaliens, u: *Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung – Status – Standard*, ur. Henner von Hesberg, Paul Zanker, München, 1987., 229 – 237.

Dodig, Radoslav, Afterlife ideas on military monuments in Narona hinterland, u: *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici. Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, ur. Mirjana Sanader, Ante Rendić-Miočević, Zagreb, 2005., 205 – 211.

Fadić, Ivo, Štefanac, Berislav, Fortifikacije Aserije, *Asseria*, vol. 12, Zadar, 2014., 37 – 118.

Frenz, Hans G., *Römische Grabreliefs in Mittel – und Süditalien*, Roma, 1985.

Gauthier, N., Marin, Emilio, Prevot, F., ur., *Salona IV: Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles*, Rim – Split, 2010.

Gerkan, Armin von, Messerschmidt, Franz, Das Grab der Volumnier bei Perugia, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Römische Abteilung,* vol. 57, Rim, 1942., 122 – 235.

Goldbeck, Vibeke, *Fora augusta. Das Augustusforum und seine Rezeption im Westen des Imperium Romanum*, Regensburg, 2015.

Goldman, Norma, Reconstructing Roman Clothing, u: *The World of Roman Costume*, ur. Judith Lynn Sebesta, Larissa Bonfante, Madison, Wisconsin, 2001., 213 – 237.

Holtheide, Bernard, Matrona stolata – femina stolata, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol. 38, Köln, 1980., 127 – 134.

Ilakovac, Boris, Vranska regija u rimsko doba, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. 18, Zadar, 1971., 75 – 136.

Ilakovac, Boris, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982.

Jelić, Luka, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. 3, 1898., Zagreb, 33 – 126.

Jelić, Luka, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, vol. 10, Sarajevo, 1898., 531 – 559.

Jelić, Luka, Die Halbinsel Bosoljina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, vol. 7, no. 1, Wien, 1913.

Kiilerich, Bente, The Image of Anicia Juliana in the Vienna Dioscurides: Flattery or Appropriation of Imperial Imagery?, *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, vol. 76, Oslo, 2001., 169 – 190.

Kiilerich, Bente, Attire and Personal Appearance in Byzantium, u: *Byzantine culture: papers from the conference „Byzantine days of Istanbul"*, ur. Dean Sakel, Ankara, 2014., 439 – 511.

Kubitschek, Wilhelm, Dalmatinische Notizien, u: *Bulićev zbornik*, ur. Mihovil Abramić, Viktor Hoffiller, Zagreb – Split, 1924., 209 – 219.

Lauffer, Siegfried, *Diokletians Preisedikt*, Berlin, 1971.

Marin, Emilio, Mayer, Marc, Paci, Gianfranco, Roda, Isabel, *Corpus inscriptionum naronitanarum. I. Erešova kula – Vid*, Macerata – Split, 1999.

Maršić, Dražen, Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled), *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park „Krka", prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak: Zbornik radova*, ur. Drago Marguš, Šibenik, 2007., 203 – 228.

Maršić, Dražen, Funerary Altars of Roman Iader – The study of the topical character and function of funerary altars of the Roman province of Dalmatia, u: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva*, ur. Nenad Cambi i Guntram Koch, Split, 2013., 383 – 418.

Maršić, Dražen, Female fashion on late Antique monuments from Salona (3rd–4th c. AD), u: *Akti XII. Međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti*, ur. Ida Koncani Uhač, Pula, 2014., 203 – 210.

Maršić, Dražen, Nadgrobna ara obitelji *Rutilius* iz Ridera i grupa salonitanskih ara s animalnim frizovima, u: Šibenik od prvog spomena. *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „950 godina od prvog spomena Šibenika"*, ur. Iva Kurelac, Šibenik – Zagreb, 2018., 19 – 36.

Maršić, Dražen, Augustovo doba i početci provincijalne nadgrobne umjetnosti u Dalmaciji, u: *The Century of the Brave: Archaeology of the Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpora starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, ur. Dino Demicheli i Marina Miličević Bradač, Zagreb, 2018., 183 – 210.

Maršić, Dražen, Stubci s protomama Jupitra-Amona i Gorgone iz Zadra i problem njihova arhitektonskog konteksta (u tisku).

Marquand, Allan, On the Terms *Cyma Recta* and *Cyma Reversa*, *American Journal of Archaeology,* vol. 10/3, 1906., 282 – 288.

Marun, Lujo, *Starinarski dnevnici*, ur. Maja Petrinec, Split, 1998.

Miletić, Željko, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* vol. 31, no. 18, Zadar, 1993., 63 – 88.

Miletić, Željko, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* vol. 32, no. 19, Zadar, 1993., 117 – 150.

Pauly, August Friedrich von, Wissowa, Georg, ur., *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Berlin, 1901.

Schade, Kathrin, *Frauen in der Spätantike – Status und Repräsentation. Eine Untersuchung zur römischen und frühbyzantinischen Bildniskunst*, Mainz am Rhein, 2003.

Sebesta, Judith L., Symbolism in the Costume of the Roman Woman, u: *The World of Roman Costume*, ur. Judith Lynn Sebesta, Larissa Bonfante, Madison, Wisconsin, 2001., 46 – 53.

Sinn, Friederike, *Stadtrömische Marmorurnen*, Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur, vol. 8, Mainz, 1987.

Starac, Alka, *Reljefni prikazi na rimskim nadgrobnim spomenicima u Arheološkom muzeju Istre u Puli*, Pula, 2006.

Suić, Mate, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* vol. 2, no. 1, Zadar, 1963., 82 – 94.

Tončinić, Domagoj, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011.

Urlić Ivanović, Grgur, Ruševine kotarske, *Bulettino di archeologia e storia dalmata*, vol. 4, Split, 1881., 107 – 109.

Vollkommer, Rainer, ur., *Künstlerlexikon der Antike*, Hamburg, 2007.

Zekan, Mate, *Vizionarova misija. Fra Aloysius (Lujo) Marun (1857. – 1939.), utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije*, Split, 2008.

INTERNETSKI IZVORI:

Ubi Erat Lupa, 23154, Fragment eines Türreliefs, posjećeno 12. 5. 2020., http://lupa.at/23154.

Arachne, 24691: Statue der Helena oder der Aelia Flaccilla?, posjećeno 3. svibnja 2020., http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/24691.

Médailles et Antiques de la Bibliothèque nationale de France, statuette, „Aelia Flacilla ou Poulcherie“ (inv. 57.13), posjećeno 3. 5. 2020., http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/ark:/12148/c33gbg5bd

Dražen Maršić

LUKA JELIĆ'S ARCHIVES – A SOURCE OF GRAVE PLASTIC AND ARCHEOLOGICAL TOPOGRAPHY OF ROMAN DALMATIA – CHOSEN SPECIMEN FROM SOUTH LIBURNIA

SUMMARY

Luka Jelić's archives hold numerous photographies of Roman stone monuments (the archives of the Archaeological Museum in Split). Some are known through disintegrated remains, some only through epitaphs, while others still remain unknown to the scientific community. This paper discusses three specimen from the territory of south Liburnia. The first used to be kept in the Old Museum in Knin (figures 1-3). Disintegrated in three parts, today it is kept in the Archaeological Museum of Zadar, (fig. 4) where it was taken by the Italians in 1921. The „coffering panel" found in the archival material that corroborates such turn of events allegedly originated from Burnum. Jelić's photos give insight in the former state of today's damaged relief (figs. 1-2).

The monument is preserved not exceeding 0.17m in thickness and approximately 1.5m in width (fig 1). It depicts a double set of double-leaf doors with 4 coffering each. The top edges of cofferings depict erotes with torches facing downward (figs. 1-2). Cofferings between them contain damaged portrait busts without clothes details (figs. 1-2). Originally, the left bust was better preserved, representing a man with a strong chin, hollow cheeks and short hair, which helped it date back to the first half of the 3rd century. The state of the right bust has remained unchanged and what is more, a more pronounced breasts and a delicate oval face connote a female person, with her hair seemingly combed from the frontal parting above the ears and towards the back of the head and twisted into a bun or a short, down-the-nape-of-the-neck braid. Bottom cofferings were probably represented by keyhole fittings or knocking handles. The doors were originally flanked by pilasters, whereby only the right one was partially preserved (Figure 1-2). The pilasters must have had bases and capitals.

Two of three monument fragments show traces of adaptation and a secondary function, since the former fitting assumed a profile reminiscent of *cyma recta*. The two fragments were embedded in the wall with cofferings turned upwards so that their right edges acted as the forepart. At that time, two holes for metal clips were dented in the central part, on its new, back side (one contained stucco remains). This adaptation must have occured in the Late Antiquity. Even though it originally must have been a monolithic panel, the analysis confirms that today's composite character is in fact a result of its reuses.

The monument was 1.8m wide which was probably a surface area of a smaller mausoleum. The pilastres might have been a part of a composition with a gable facade, or might have functioned as a support for a lintel or an architrave as a divisive element between two floors. Such a mausoleum also must have had an inscription, it being the central element (of a facade) of any burial monument. The position of the original panel should be considered somewhere on the facade, together with the inscription. Roman burial monuments smaller in size could offer some guidelines into the reconstruction of the ansamble, namely the ones subjected to the architectural dissection of facade with different motifs on the sides. (Figure 6-7). It is also possible to consider that the part of the facade with the inscription and relative frame were built separately, as a separate monolith.

The sarcophagus lid in the form of a gabled roof but broken in three parts (Figure 8) was also photographed in the Old Museum in Knin, however, only the one with acroterion and woman's portrait is still kept there (Figure 9 – 10). The fate of the two other parts remains unknown. It could be safe to assume that the lid originated from the environment of an Early Christian basilica at St Bartul in Piramatovci – in literature often referred to as St Bartul in Ždrapanj.

The production quality of the lid surpasses all contemporary or even later sarcophagus lids, including the ones from Salona (Figure 11 – 12) The lid fragment was in fact a front eave of a lid missing its top parts and right acroterion. The roof could have been ornamented with a motif of fish scales (*squamae*), and its edges with stylized antefixes. They continue on to the left lateral side, where they were exceeded by a gable. (Figure 9) The portrait that occupied a somewhat semi-circular position is for the most part damaged (Figure 8 and 10). The woman undoubtedly wore a *Scheitelzopffrisur.* Her garment is particulary interesting as it was an undergarment with a wide shoulder part (a sleeve?) visible on the right arm and outerwear with two crossed ribbons, in kind most probably embroidered. The hem of „the sleeve" is also embroidered, and apparently also the shoulder ribbon from neck to the „sleeve" (Figure 10). A comprehensive analysis and analogies laid out in the paper suggest that the undergown must be in fact a *dalmatica* or *colobium*, and the outerwear *palla* draped in the fashion typical of the 4th and 5th century.

The excavations at St Bartul yielded fragments of a sarcophagus box with the name of decurion Varvarius Aurelius Nepotian, which was the only such specimen at the site. This in turn led the author to assume that both parts belonged to the same sarcophagus. An inscription with Nepotian's name was published by W. Kubitschek, but Jelić's photo (Figure 14) reveals two fragments unknown to Kubitschek – the left one with flat surface and part of a handle and the base part with only several letters. They allow the inscription to be amended and corrected. It is quite possible that the remains are integral remains of a sarcophagus with scheme of the facade and female fashion typical of the first half and middle of the 4th century.

The final analysed monument is completely unknown to the scientific community and its fate remains unknown. It was unearthed at Bak Hill Fort east of Vrana sometime before 1877. In 1914, L. Jelić took a picture *in situ* (Figure 15) and made a sketch of its reverse and side (Figure 16). Also found in Jelić's archives was a drawing in ink and on its reverse a writing which said it was made by Angiolina (Gina) Maschek (born Borelli) (Figure 17).

The top part of the drawing occupies a fantastical being that holds in its mouth end of a wreath with two decorative ribbons (tenias), facing the right. The being is probably a *leocampus*, however, it cannot be verified because the back part of the animal is missing. The monument was probably unearthed in its original context which implies that the hill-fort plateau was active even during the Roman era, with a new Roman settlement having developed on the terraces below (Figure 18). The same settlement could potentially be a new candidate for a location of the Roman *Blandonae* (i.e. *Blanone*).

Keywords: door, cofferings, mausoleum, lid, sarcophagus, portrait, wreath, winged lion, ara.

DON LUKA JELIĆ NA MANASTIRINAMA

Nenad Cambi
profesor emeritus Sveučilišta u Zadru
Hrvatska akdemija znanosti i umjetnosti
Split, Hrvatska

U uvodnom dijelu donose se temeljni biografski podatci o L. Jeliću. Fokus rasprave je na njegovu djelovanju u Saloni na Manastirinama. Bulić, Jelić i suradnici (osobito arhitekt A. Bezić) su u razdoblju od 1890. do 1898. donijeli temeljne spoznaje o čitavom sklopu i razvoju arhitekture na Manastirinama. Tek je R. Egger dao novi zamah istraživanjima, a posebno obradi brojnih natpisa. Glede arhitekture, potonji je dao više-manje samo utvrđivanje posljednje faze razvitka tzv. Not Kirche. E. Dyggve je u svojim radovima malo raspravljao o Manastirinama. Tek znatniji napredak donijela su hrvatsko-francuska istraživanja. Pogreške Jelića su njegovo nizanje novih martira u memorijama od I do V. On se vrlo kompetentno osvrnuo i na najvažniji prežitak s Manastirina, sarkofag Dobrog pastira. Njegovo tumačenje ni danas nije neprihvatljivo, iako je spomenik još uvijek enigma, a datacija ispravna. Glede pitanja osnutka salonitanske crkve, odnosno njezina apostoliteta, razišli su se dotadašnji suradnici F. Bulić i L. Jelić, ali takav razlaz rezultirao je Jelićevim odlaskom u Zadar, gdje je dao nemjerljive rezultate.

Ključne riječi: Jelić, Salona, Manastirine, Dobar pastir.

Don Luka Jelić (1864. – 1922.), sin sestre don Frane Bulića, u svom razmjerno kratkom životu bio je logično predodređen da u Saloni nastavi istraživački rad svoga ujaka, ali nije. Tomu su se ispriječili razni i brojni događaji. Kolikogod treba žaliti što je razvoj tekao u neželjenom pravcu, ipak njegov odlazak u Zadar i rad na zadarskom području nije ostao bez rezultata. U ovom će radu biti riječi o Jelićevu djelovanju u Saloni, ali samo na Manastirinama gdje je uspješno pomagao Buliću, uključivši istraživanje i znamenitog sarkofaga Dobrog pastira.

Prije svega valja kazati najosnovnije o njegovu životnom putu do preseljenja u Zadar. Završio je klasičnu gimnaziju u Splitu 1883. gdje je stekao temeljna znanja iz povijesti i klasičnih jezika. Bogoslovni studij pohađao je u Zadru, a godine 1887. zaređen je za svećenika. Studirao je crkveno pravo na Pravnom fakultetu Papinskog sjemeništa pri Svetom Apolinaru, na kojem je godine 1889. postigao doktorat. Za školovanja u Rimu, smješten u hrvatskom Zavodu sv. Jeronima, dobio je sklonost prema antici slušajući kolegije kršćanske arheologije u razdoblju od 1887. do 1891. Kako se nije zadovoljio samo znanjima iz kršćanske prošlosti, pohađao je i predavanja iz klasične arheologije na Accademia di conferenze storico-giuridiche. Svoju marljivost pokazao je i u Paleografsko-diplomatičkoj školi u Vatikanskom arhivu. Don F. Bulić pomogao mu je da ga prime u njemački

zavod Campo santo Teutonico u Rimu. Potom je od 1891. do 1893. godine, nakon rimskog školovanja, studirao povijest, povijest umjetnosti i zemljopis na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beču.

Široko i raznoliko obrazovanje koje je stekao na različitim institucijama i sveučilištima pobudilo je u Jelića zanimanje za mnoge povijesne i geografske znanosti kojima se bavio u raznim vremenskim razdobljima. Tijekom aktivnog životnog razdoblja napisao je malo manje od sto raznih članaka, rasprava, podataka i vijesti. U Beču godine 1892. upoznao se i povezao s P. Sticottijem koji je bio veoma privržen znanstvenim istraživanjima dalmatinske obale i Albanije. Suradnja sa Sticottijem urodila je plodom u knjizi *Römische Stadt Doclea in Montenegro* (Wien, 1913.). U Splitu je s F. Bulićem – kojemu je pomagao još pri izradbi knjige *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici* (Zagreb, 1888.) – sudjelovao i u radu kninskog Starinarskog društva. Bio je Bulićev glavni suradnik u osnivanju starinarskog društva „Bihać" za istraživanje domaće arheologije i povijesti godine 1894. Važnu je ulogu imao i u organizaciji I. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju koji je potakao F. Bulić i održao godine 1894. U povodu kongresa, u suradnji s F. Bulićem i S. Rutarom, objavio je i danas iznimno važnu knjigu *Vodja po Spljetu i Solinu* (pretisak Zagreb, 2019.) koja je izišla i na talijanskom jeziku. Sudjelovao je u radu spomenutog kongresa s vrijednim radovima u izdanjima *Ephemeris Salonitana* i *Ephemeris Spalatensis* (oba Zadar, 1894., pretisci u *Radovima Prvoga međunarodnoga kongresa za starokršćansku arheologiju*, Split, 1993.). O radu kongresa izvijestio je u *Nuovo bullettino di archeologia cristiana* (Rim, 1895.) i *Starohrvatskoj prosvjeti* (1895.). Njegova suradnja u časopisu *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (1887., 1889., 1893. – 1898.) proistekla je dobrim dijelom iz istraživanja grobaljâ Manastirine i Marusinac. Proučavao je salonitanske natpise, raspravljao je o salonitanskim biskupima i martirima, zvoniku splitske stolne crkve te reljefu s prikazom okrunjenog lika u njezinoj krstionici.

Pisac ovih redaka posebno važnim smatra njegov rad „Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta" objavljenom u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva* (II, 1, Zagreb, 1897., 26 – 41), u kojem je kao prvi upozorio na antičke nalaze u Splitu koji nemaju veze sa Salonom, nego su izvorno iz Splita.[1] Iz toga proizlazi i to da su Split i Salona dvije cjeline, iako se Split nalazi unutar salonitanske podjele zemljišta (*ager publicus*).

Od 1893. do umirovljenja godine 1917. predavao je crkveno pravo i crkvenu povijest na visokom bogoslovnom učilištu dalmatinskih biskupija pri

[1] Jelićev rad o Splitu obilno je koristio pisac ovih redaka u knjizi N. Cambi, *Split u antici. Dioklecijanova palača. Dioklecijan nakon abdikacije*, Split, 2021. Bez Jelićeva rada poznavanje Splita u antici ne bi bilo moguće unaprijediti.

Centralnom bogoslovnom sjemeništu u Zadru. Za boravka u Zadru obavljao je i službu konzervatora umjetničkih i povijesnih starina za sjevernu Dalmaciju. Njegova bolest (tuberkuloza) prouzrokovala je da je od 1910. pa do umirovljenja bio gotovo stalno na bolovanju. Umro je skršen bolešću 3. veljače 1922. u svom domu u Kaštel Starom.

Razlog odlaska L. Jelića iz Splita i intenzivni rad u sjevernoj Dalmaciji, o kojem će posebno biti u ovom Zborniku riječi, jest znanstveni sukob između njega i F. Bulića i u vezi sa salonitanskim martirima. Iako nisu posve prekinuli međusobne odnose, oni su se ipak zahladili. Smjelo bi se ustvrditi da je taj sukob planuo jer se Bulićeva istraživanja navedenog problema nisu slagala s više od tisućljetnom tradicijom splitske crkve.[2] Naime, Bulić je dokazao da je utemeljitelj salonitanske crkve Domnio martir za Dioklecijanovih progona 304. što je jasno proizišlo iz natpisa njegova nasljednika i nećaka Prima. Ovo potonje ime izgubilo se u popisima biskupa jer se smatralo obilježjem Domnija (*Domnio primus* (*episcopus*)), za razliku od nekog drugog imenjaka koji bi bio *Domnius secundus* itd. Tako je nestao biskup Primus, Domnijev nasljednik na salonitanskoj katedri.[3] Povijesnu pogrešku ili, još bolje, povijesnu *pia fraus* ispravio je natpis koji glasi: *Depositus Primus epi/scopus XII Kal(endas) Febr(uarias), ne/pos Domniones martores* (Sl. 1). Natpis je toliko jasan da jasniji ne može biti i vremenski pozicionira biskupovanje Domnija od oko 280. do 304., a Prima od 304. do oko 320. Posebno je važno što je Prima vratio na mjesto koje mu pripada u dijakronijskom slijedu salonitanskih prelata. Kronološka kula salonitansko-splitske biskupije time se dobrano poljuljala. Nije, dakle, Domnio učenik sv. Petra i martir pod Trajanom, nego biskup i martir u doba Dioklecijana, kao i svi ostali, osim Venancija. Kronotaksa salonitanskih biskupa od navodnog Domnija Prvog do Domnija iz kasnog III. i ranog IV. st. je falsifikat, što se zapaža i po reduplikaciji nekoliko imena. Vjerojatno je jedini povijesno utemeljeni biskup bio Venancije. Iako odani svećenik splitske biskupije, Bulić se nije bojao istupiti

---

2 Već je Toma Arhiđakon vjerojatno uveo već postojeću tradiciju o dva Domnija. Nenad Cambi, Uz poglavlje „De sancto Domnio et sancto Domnione" kronike Tome Arhiđakona, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić, Split, 2008., 67 – 80.

3 Ovo je bilo senzacionalno Bulićevo otkriće u prezbiteriju bazilike na Manastirinama. Sarkofag biskupa Prima bio je pokriven zidom Eggerove Not Kirche pa se natpis nije vidio. Bulić je intuitivno osjetio da je prava strana sarkofaga na suprotnoj strani i napravio je rupu u zidu. Kroz uzani otvor opazio da je na sarkofagu natpis. S obzirom na smještaj, bilo je jasno da natpis mora biti važan, pa ga je dao okrenuti. Sadašnje mjesto sarkofaga nije izvorno jer je bio okrenut za 90°. Sasvim je logično da je pročelje sarkofaga bilo okrenuto prema otvorenom prostoru velike memorije. Taj potez možda konzervatorski nije ispravan, ali se debelo isplatio, jer se pojavio natpis koji je, doduše, poništio splitsku tradiciju, ali je na vidjelo iznio istinu. Nenad Cambi, Frane Bulić kao arheolog, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 79, Split, 1986., 35 – 55.

svojim mišljenjem, i povrijediti ponos (apostolicitet) splitske crkve. Jelić se odupro Buliću i branio tradiciju splitske crkve o dva martira Domnija i dva martira Anastazija. Jelićeva pozicija, međutim, bila je znanstveno neodrživa. Očito je da suradnja dvojice čak i rodbinski povezanih istraživača više nije bila moguća na prijašnji način. Jelićevim dolaskom stanje istraživanja u zadarskoj okolici značajno se poboljšalo, pa za njegovim odlaskom iz Splita ne treba žaliti.

Ovdje će biti samo govora o Jelićevu veoma značajnom doprinosu na Manastirinama i njegovu viđenju sarkofaga Dobrog pastira, najreprezentativnijeg i u svijetu najpoznatijeg spomenika otkrivenog ne samo na tome ranokršćanskom groblju nego općenito u Saloni. Buliću je L. Jelić bio veoma koristan na terenu i u organizaciji I. Međunarodnog kongresa za kršćansku arheologiju 1894. godine. Pratio je terenska istraživanja i iz autopsije razmišljao o razvoju najvažnije kršćanske lokacije u Dalmaciji približno tijekom desetak godina. Prethodno je njihova suradnja trajala oko jedno desetljeće i rezultirala je s nekoliko radova. L. Jelić bio je zapravo prvi koji je dobro rasvijetlio razvoj arhitekture od IV. do VII. st. i dao lokaciju grobova i sarkofaga na Manastirinama.

Valja istaknuti da je Bulić malo pisao o Manastirinama osim što je objavljivao natpise. On je povremeno iskopavao od 1883. pa do 1890., zamijenivši tada J. Alačevića, dotadašnjeg ravnatelja Arheološkog muzeja i voditelja iskopavanja na Manastirinama. Suradnja s Jelićem otpočela je 1890. godine.[4] Ta je godina važna jer je tada kupljeno zemljište na kojem je najveći dio groblja i arhitekture, kao i građevinski teren za „Tusculum". Doduše, nije Bulić iz svojih studija isključio Manastirine, ali se kao izvjestitelj lokacijom ponajviše bavio Jelić. Bulićev interes bili su uglavnom martiri i natpisi. L. Jelić postupno nestaje iz Salone 1898. godine. O tom groblju, osim ponekog članka u *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Jelić je napisao i dvije veće studije, što pokazuje njegov trajni interes za Manastirine.[5] Zanimljivo je analizirati što je Jelić zapazio i utvrdio. Prije svega valja kazati da je L. Jelić raspolagao izvrsnim tlocrtom arhitekta Ante Bezića, nedostajali su, doduše, presjeci i detalji koji bi pomogli u interpretaciji arhitektonskih ostataka (Sl. 2). Taj tlocrt je više-manje identičan onome koji je

[4] Navodno samo jedanput, godine 1890. za vrijeme školskih praznika. Frane Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, *Prilog „Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku"*, god. 1924. – 1925., Zagreb, 1925., 103.

[5] Luka Jelić, *Das Coemeterium von Manastirine zu Salona und der dortige Sarkophag des Guten Hirten*, Rim, 1891.; Luka Jelić, Frane Bulić, Simon Rutar, *Vodja po Spljetu i Solinu*, Zadar, 1894. Ovaj potonji rad sačinio je L. Jelić, a koristio se radovima Bulića i Rutara. Sam je napisao 11. poglavlje, „Groblje svetog kršćanskog zakona (*Coemeterium legis sanctae christianae)*", 236 – 270. Obje su studije fiksirale stanje spoznaje u vrijeme posljednjeg desetljeća XIX. st. Zapravo je riječ o gotovo istom tekstu bez, dakako, sarkofaga Dobrog pastira, koji je obradio Bulić u dijelu koji se odnosio na Arheološki muzej u Splitu.

koristio R. Egger.[6] E. Dyggve nije uopće napravio novi tloris Manastirina, nego se poslužio Eggerovim, a mogao je i Bezićevim koji je izradio za Bulića i Jelića.[7] Potonji je jasno utvrdio četiri faze gradnje. Egger je tome dodao samo još tzv. Not Kirche, posljednju fazu koja je ograničena samo na prezbiterij izvorne bazilike, što je važno za sam kraj života u Saloni. Posebna vrijednost Eggerova rada je izvrsna obrada (osobito za ono doba) epigrafičke građe. Prva faza je gospodarski objekt, druga grobovi oko svetog mjesta (martirska faza), treća su popravci tih konstrukcija, a četvrta je gradnja bazilike. Ništa posebno novoga u pogledu faza nisu iznijela ni francusko-hrvatska istraživanja, obavljena devedesetih godina XX. st.[8] Ta su istraživanja bila metodološki temeljitija, znatno skuplja i donijela su mnoge detalje, ali u osnovi ništa više od onoga što je uočio L. Jelić. Međutim, Jelić je znatno i tvrdoglavo zaostajao u povijesno-liturgijskoj interpretaciji pojedinih faza. Za njega su sve apside na sjevernoj strani bazilike nastale oko grobova poznatih i nepoznatih martira. Za to nije bilo elemenata, iako mu još nije bilo poznato da je martir Anastazije pokopan na Marusincu, a Asterije, Antiohijan, Gajan, Telije i Paulinijan na Kapljuču. Njihova groblja s bazilikama otkrivena su, naime, znatno kasnije. Međutim, on je tomu broju pridodao još imena Acidija, Agapita, Valerija, Eusebija, Victuricusa i Hermogenesa kojih uopće nema. Jelić je poznate kršćanske sepulkralne formule *beatae memoriae*, *sanctae memoriae*, *dies natalis* i dr. držao kao znak da su u njima bili pokopani martiri, što, naravno, nije točno. Tipična Jelićeva pogreška je što je sarkofag s natpisom biskupa Gajana pripisao martiru Gajanu,[9] jednako kao što je martirom proglasio i Hezihija koji to nije, nego je jedan od najistaknutijih salonitanskih biskupa, najvjerojatnije prvi nadbiskup.[10] Kao da je u don Luki tinjala želja da solinsko-splitsku crkvu obogati s više martira, iako ih već i onako ima mnogo za prilike u zapadnom kršćanskom svijetu. U Saloni su se progoni događali od ožujka do kolovoza 304. godine. Salonitanski progoni zapravo su bili bezuspješna kampanja suzbijanja kršćanske poplave od koje su vrlo brzo čak i sami tetrarsi odustali.[11] Jelić nije samo ustrajao na besmislenom povećavanju broja mučenika

---

6 Rudolf Egger, *Forschungen in Salona II*, Wien, 1926., sl. 4. Očito je da je Egger minimalno korigirao ono što je izvrsno načinio arhitekt A. Bezić uz pomoć Bulića i Jelića. Potpuniji plan je u: L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar, Vodja, tab. III. nego u: L. Jelić, Das Coemeterium.

7 Ejnar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951., 72, tab. IV, 3.

8 Noël Duval, Emilio Marin, ur., *Salona III. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Manastirine. Ètablissement préromaine, nécropole et basilique paléochretienne à Salone*, Rim – Split, 2000.

9 L. Jelić, Das Coemeterium, 11; L. Jelić, Vodja, 247.

10 L. Jelić, 1891., 12 – 13.

11 Nenad Cambi, Uvod u punu slobodu kršćanstva. Galerijev edikt o slobodni kršćanstva od 30. travnja 311., u: *Zbornik radova Liber amicorum posvećen Antunu Cvitaniću*, ur. Željko Radić, Split, 2016., 43 – 52.

i njihovu smještaju u memorijama koje je on zvao *basiliculae*, nego je čak tipično gubitnički pokušao udvajanjem dvojice martira Domnija i Anastazija „spasiti" apostolicitet splitske crkve, koji je uspješno „razorio" F. Bulić. Potonji je riskirajući sukob i razlaz ustrajavao na svojim arheološkim rezultatima.[12] Na taj način Jelić je unakazio i svoje uspješno arheološko tumačenje arhitekture koje je, naravno poslije, doživjelo neke izmjene i bolje interpretacije, ali je položio temelj. Jelić je memorije I – V na planu tumačio kao martirske, a od VI do XI kao privatne. Međutim, one su sve bile privatnog karaktera, osim poveće memorije koja je poslije ostala unutar prezbiterija crkve, gdje su grobovi martira Domnija i Septimija.[13]

Jelić je vrlo zanimljivo interpretirao reljefe na sarkofagu Dobrog pastira koji je ostao do danas ikonografička enigma, unatoč bezbrojnim studijama (Sl. 3, 4, 5).[14] Sarkofag je otkriven 1859., a 1872. prebačen je u Arheološki muzej u Split na topovskim vučnim kolima.[15] Prije svega on je upozorio (što se obično bespotrebno ispušta) da je sarkofag namijenjen pokopu dviju osoba. Po sredini dna sanduka bila je pregrada visoka 8 cm isklesana s nakanom da se odredi odvojeno mjesto za dva tijela (*bisomus*), za bračni par koji je bio prikazan na pročelju ispod arkada.[16] Upozorio je, jasno vidjevši veliku razliku u kvaliteti rada sanduka i poklopca, da je potonji sekundarno upotrijebljen, tobože preuzet od nekog drugog. Ta konstatacija nije točna, jer je to tip pokrova na kojem se javlja koncepcija ležećeg bračnog para i krova kuće na dvije vode kakvih ima više u Saloni.[17] Međutim, za sam sarkofag dobro je istakao da je to jedinstveni primjerak, što je ostalo i do danas, iako su novi nalazi na iskopu za pilone Mosta F. Tuđmana u Solinu

---

12 Luka Jelić, Sveti Anastazije Kornikular mučenik solinski, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (dalje: *BASD*), vol. XIX, Split, 1896., 1 – 18; Luka Jelić, Anastasius cornicularius der Martyrer von Salona, u: *Festschrift zum 1100 Jährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo in Rom*, ur. Stephan Ehses, Freiburg im Breisgau 1897., 21 – 32. Luka Jelić, S. *Anastasio Fullone e S. Anastasio Corniculario, martiri salonitani, BASD*, vol. XXI, Split, 1898., 85 – 100. Za taj problem važno je poglavlje u radu: Slavko Kovačić, Pitanje početka salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća, u: *Salonitansko splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić, Split, 2008., 26 – 28.

13 E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, 72, tab. IV 12 a.

14 L. Jelić, Das Coemeterium, 39 – 56, tab. III-VIII.

15 Mirja Jarak, Nenad Cambi, O Dobrom pastiru kao sepulkralnom motivu u povodu objave fragmenta sarkofaga s otoka Raba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHD*), vol. 109, no. 1, Split, 2016., 305 – 337., sl. 2, 3.

16 L. Jelić, Das Coemeterium, 26.

17 To je mišljenje, doduše, preuzeo od znamenitog R. Garuccija. O problemu takvih pokrova usporedi: Nenad Cambi, Sarkophag-Deckel aus prokonesischen marmor im „gemischten" Typus, u: *Akten des Symposiums „Römische Sarkophage": Marburg, 2. – 8. Juli 2006.*, ur. Guntram Koch, Karin Kirchhainer, Heidemarie Koch, Marburg, 2016., 89 – 94.

iz iste radionice, a jedan fragment mogao bi biti slično raskošan i ikonografski sličan, možda čak raniji pandan onome Dobrog pastira, ali je sačuvano veoma malo vertikalnih strana i to uz samu podnicu.[18] Nažalost, jako fragmentirani primjerak mogao je biti sličan sarkofagu Dobrog pastira s natpisom žene (ime se nije očuvalo) koja je umrla na porodu, ali se na temelju ostataka teško može izreći konkretniji sud (Sl. 6).[19] Središnji lik Dobrog pastira interpretirao je u skladu s drevnom molitvom za pokojnika poslije obreda pokopa (*Oratio post sepulturam*) koja u bitnim dijelovima glasi: „Deum deprecemur, ut (defuncti animam).... boni pastoris humeris reportatam .....sanctorum consortio perfrui concedat".[20] Jelić je analizirao i sve likove i utvrdio ono što se vidi bez učenih spekulacija: čitavu skalu uzrasta žena i muškaraca.[21] Dobro je uočio da pokojni muškarac nosi *pallium* (nikako togu). Muškarca kao učitelja koji je poučavao Kristovo evanđelje, a ženu kao alegorički prikaz (tobože dojenče hrani mlijekom kršćanske nauke) objašnjavao je A. Conze, a prihvatio R. Garucci,[22] inače Jelićevi uzori. Iako je Conzeova teza zanimljiva, ipak je fantazija. Mnogo bolje objašnjenje ponudio je L. Jelić, da su prikazani ljudi različitih dobnih skupina okupljeni na proslavi obljetnice smrti (*dies natalis*) njihovih vjeroučitelja, što je i danas prihvatljivo. On također upućuje na činjenicu da su se uz ženu okupile žene, a oko muškarca muškarci kao i u liturgiji (odvajanje po spolu). U mnogim mjestima do danas se očuvao običaj da se kod praćenja liturgije muškarci i žene razdvajaju. Zato su u ranokršćanskim crkvama i postojali matroneji. Međutim, Jelićevo mišljenje još je izravnije: da su to preživjeli potomci bračnog para i da je to zapravo prikaz njihova oproštaja s njima. Za bočnu stranu na kojoj se javljaju figure u stavu oranta Jelić drži da ne treba mnogo objašnjavati, jer je to molitva za pokojne. Mnogo mu je teže bilo objasniti pojavu genija s izvrnutom bakljom na lijevoj bočnoj strani, ali ipak usudio se izreći mišljenje da je klesar kao poganin na praznu stranu stavio poznati motiv iz sepulkralnog repertoara koji ne pripada kršćanstvu. To je mišljenje jednostavno i prihvatljivo, ali može biti da je motiv namjerno iskorišten da zamete kršćanski trag.[23]

---

18 Siniša Bizjak, Vinka Marinković, Antički sarkofazi s lokaliteta Ribnjak u Solinu, *VAHD*, sv. 112, 2019., 99 – 125, sl. 1 – 13. U ovom radu, koji je fokusiran na zaštitu i restauraciju, nije donesen onaj fragment koji bi mogao biti sličan sarkofagu Dobrog pastira. O njemu vidi: Nenad Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split, 2020., 384, sl. 609.

19 L. Jelić, Das Coemeterium, 28 – 29, tab. VIII.

20 L. Jelić, Das Coemeterium, 53.

21 L. Jelić, Das Coemeterium, 39.

22 L. Jelić, Das Coemeterium, 47.

23 Nenad Cambi, Un sarcofago crittocristiano dell' isola di Ugljan (Preko) in Dalmazia, u: *Le plaisir de l' art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l' œuvre d' art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, ur. Rosa Alcoy i Pedros et alli, Paris, 2012., 90 – 93, sl. 3, 4.

L. Jelić dobro procjenjuje da je sarkofag iz prve četvrtine IV. st., da je u njemu pokopan bračni par koji potječe iz obitelji Domitia, vlasnika zemljišta (*praedium*), i da su na njemu prikazani članovi obitelji i drugi bližnji. Uz to on (pogrešno) vidi obitelj matrone Asklepije koja se tobože postarala za mučenike. Po Jeliću čitava arheološka situacija na Manastirinama i sarkofag tvore jednu stranicu u povijesti kršćanstva u Saloni. Sarkofag Dobrog pastira nedvojbeno čini dio bogate kršćanske baštine grada, što je moguće, iako je između natpisa Domicija i kršćanskog kompleksa proteklo više stoljeća. Sam sarkofag bračnog para s Dobrim pastirom pokazatelj je visoke civilizacijske vrijednosti elitnih dijelova zajednice i njihove umjetničke senzibilnosti.

Jelićevi radovi su vrijedno promišljanje na temelju vlastite erudicije, s otklonom od autoriteta toga doba Aleksandra Conzea i Raffaele Garuccija. Dok je Conze bio klasični arheolog, Garucci je bio utemeljitelj proučavanja rane kršćanske umjetnosti. Oba rada o Manastirinama Jelić je pisao još za Conzeova života, dok je Garucci umro 1888. godine. Sama ta činjenica pokazuje da je Jelić bio u kontaktu s tadašnjim autoritetima prvog reda. Ponekad pregrube primjedbe na njegov rad prouzročile su njegovo zapostavljanje, pa čak i porugu. Bulić je nedvojbeno bio povrijeđen Jelićevim čudnim protivljenjem njegovim otkrićima glede salonitanske crkvene povijesti i gotovo je čudno i neobično što mu se nije priklonio, ali L. Jeliću morala je, kao osobi i svećeniku Splitske biskupije, biti bolna spoznaja da Bulićevim tumačenjem splitska crkva gubi drevnost i apostolicitet. U svakom slučaju, pisac ovih redaka drži da takvo pogrešno mišljenje ipak nije moralo biti karika u lancu njegova posvemašnjeg nerazumijevanja.

Prilozi:

Slika 1. Salona, sarkofag biskupa Prima

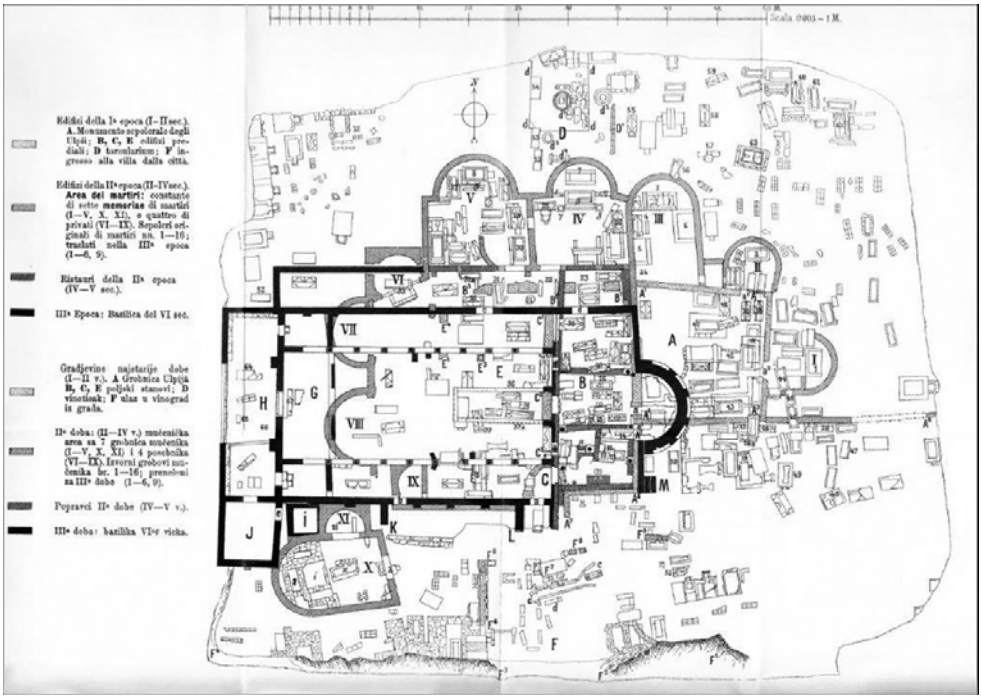

Slika 2. Manastirine (A. Bezić)

Slika 3. Salona, the Good Sheperd Sarcophagus

Slika 4. Salona, Dobri pastir, lijeva bočna strana

Slika 5. Salona, Dobri pastir

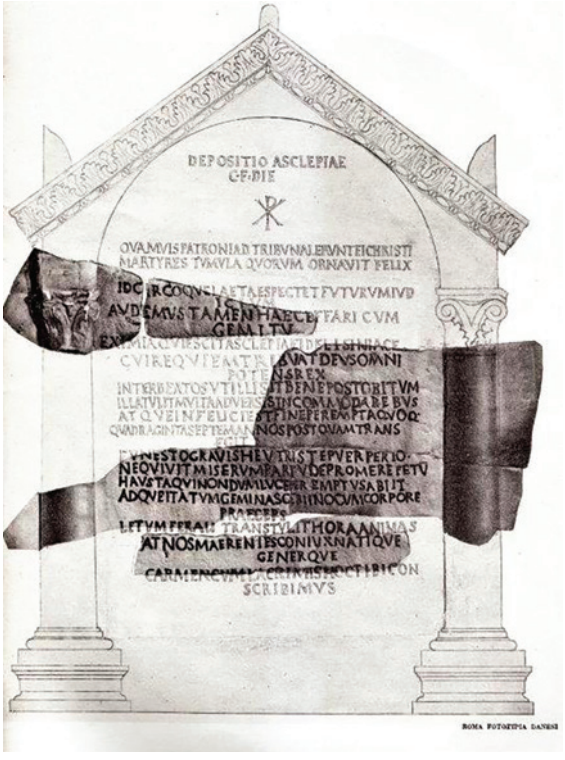

Slika 6. Salona, Manastirine, fragmenti sarkofaga nepoznate žene umrle na porodu

IZVORI I LITERATURA

LITERATURA:

Bizjak, Siniša, Marinković, Vinka, Antički sarkofazi s lokaliteta Ribnjak u Solinu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 112, Split, 2019., 99 – 125.

Bulić, Frane, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, *Prilog „Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku"*, god. 1924. – 1925., Zagreb, 1925.

Cambi, Nenad, *Split u antici. Dioklecijanova palača. Dioklecijan nakon abdikacije*, Split, 2021.

Cambi, Nenad, Uz poglavlje „De sancto Domnio et sancto Domnione" kronike Tome Arhiđakona, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić, Split, 2008., 67 – 80., 67 – 80.

Cambi, Nenad, Frane Bulić kao arheolog, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 79, Split, 1986., 35 – 55.

Cambi, Nenad, Uvod u punu slobodu kršćanstva. Galerijev edikt o slobodni kršćanstva od 30. travnja 311., u: *Zbornik radova Liber amicorum posvećen Antunu Cvitaniću*, ur. Željko Radić, Split, 2016., 43 – 52.

Cambi, Nenad, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split, 2020.

Cambi, Nenad, Un sarcofago crittocristiano dell' isola di Ugljan (Preko) in Dalmazia, u: *Le plaisir de l' art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l' œuvre d' art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, ur. Rosa Alcoy i Pedros et alli, Paris, 2012., 90 – 93.

Cambi, Nenad, Sarkophag-Deckel aus prokonnesischem Marmor im „gemischten" Typus, u: *Akten des Symposiums „Römische Sarkophage": Marburg, 2. – 8. Juli 2006.*, ur. Guntram Koch, Karin Kirchhainer, Heidemarie Koch, Marburg, 2016., 89 – 94.

Duval, Noël, Marin, Emilio, ur., *Salona III. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Manastirine Établissement préromaine, nécropole et basilique paléochretienne à Salone*, Rim – Split, 2000.

Dyggve, Ejnar, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951.

Egger, Rudolf, *Forschungen in Salona II*, Beč, 1926.

Jarak, Mirja, Cambi, Nenad, O Dobrom pastiru kao sepulkralnom motivu u povodu objave fragmenta sarkofaga s otoka Raba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 109, no. 1, Split, 2016., 305 – 337.

Jelić, Luka, *Das Coemeterium von Manastirine zu Salona und der dortige Sarkophag des Guten Hirten*, Roma, 1891.

Jelić, Luka, Bulić, Frane, S. Rutar, *Vodja po Spljetu i Solinu*, Zadar, 1894.

Jelić, Luka, Sveti Anastazije Kornikular mučenik solinski, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, vol. XIX, Split, 1896., 1 – 18.

Jelić, Luka, Anastasius cornicularius der Martyrer von Salona, u: *Festschrift zum 1100 Jährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo in Ro*m, ur. Stephan Ehses, Freiburg im Breisgau 1897., 21 – 32.

Jelić, Luka, S. Anastasio Fullone e S. Anastasio Corniculario, martiri salonitani, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, vol. XXI, Split, 1898., 85 – 100.

Kovačić, Slavko, Pitanje početka salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić, Split, 2008., 26 – 28.

Nenad Cambi

REVD LUKA JELIĆ AT MANASTIRINE

SUMMARY

The introduction opens with basic information about L. Jelić, while the discussion part focuses on his activities in Salona at Manastirine. Bulić, Jelić and associates brought fundamental knowledge on the entire complex and development of architecture at Manastirine in the period between 1890 – 1898. Worth mentioning is the design made by A. Bezić who defined the diachronic floor plan/layout (Figure 2). Subsequently Jelić established four main development stages: pagan *villa (praedium)*, Christian graves, corona of memories and finally, the basilica. Jelić did not define the so called Not Kirche that was correctly established by R. Egger, i.e. the stage of the structure degradation before its end. Careless in his desire to discover tombs of martrys in the north memories (I-V), L. Jelić added to the historical Domnio and Septimius then not historical Acidius, Agapitus, Eusebio, Hesychius, Valerio, Victuricus and Hermogenes. Through no fault of his own he searched Manastirine for the well known and recorded martyrs of Salona: Anastasio, Asterius and the four soldiers (Antiochiano, Gaiano, Paoliniano and Telio) – he could not have known then that they were in fact buried in other cemeteries yet to be discovered: Anastasio at Marusinac and the others at Kapljuč. However, his greatest mistake might have been confusing the sarcophagus bearing the inscription of Bishop Gaiano with that of the martyr Gaiano, while Hesychius was one of the most prominent names of Salonitan bishops (probably the first archbishop). Jelić considered the normal formulas such as *beatae memoriae, snactae memoriae dies natalis* and others as markings of tombs of martyrs. Unlike Jelić, F. Bulić solved all dilemmas of the beginnings of the Salonitan church when he discovered the sarcophagus of Bishop Primo, the nephew and successor of the founder of Salonitan Diocese, Bishop Domnio (Figure 1). R. Egger thirty years later provided new impetus to the research, mainly with numerous inscriptions. However, as far as the layout was concerned, he relied on the records of L. Jelić. In architectural terms, Egger's contribution related more or less only to the introduction of the last stage of development of the so called Not Kirche. E. Dyggve discussed Manastirine in his papers only briefly, he mainly dissociated the stage of graves of memories. A slightly substantial progress was made by Croatian-French excavations, but even these explorations – despite the unparalleled funds and larger crews – relied on the results of previous excavations.

Jelić offered a valid interpretation of Good Shepherd Sarcophagus, the most important monument unearthed at Manastirine (Fig. 2, 3, 4). He discerned who the little figures next to the statues of the deceased under the arcades represented. Jelić reviewed specifically the interpretations of R. Garucci and A. Conze. He interpreted the figure of the Good Shepherd in line with an ancient funeral prayer (*Oratio post sepulturam*): „Deum deprecemur, ut (defuncti animam)... boni pastoris humeris reportatam.... sanctorum consortio perfrui concedat". According to Jelić, the left lateral side with the figure of genius with an inverted torch had to be the work of a pagan sculptor, whereas the right side was a clear act of prayer. Jelić was accurate in dating the sarcophagus to the first quarter of the IV century. He was wrong to attribute the great lid adorned with only boasted recumbent deceased persons to the secondary use from another sarcophagus. However, it was a standard lid, i.e. the mixed lid type. Nevertheless, he gave a solid contribution to the development of Manastirine complex.

For this reason the cruel remarks on Jelić's work were sometimes the cause of his

neglect and even defamation. Bulić was undoubtedly hurt by Jelić's strange objection to his discoveries regarding the Salonitan Church history. However, it must have been painful for Luka Jelić both as a person and as a priest of Diocese of Split to acknowledge that such an interpretation coming from Bulić meant the loss of antiquity and apostolicity of the Church of Split. In any case, the author of this paper considers that such wrong interpretation should not have been a link in the chain for his utmost lack of appreciation. L. Jelić's departure from Split to Zadar was as end result a great contribution to the understanding archaeology, history and art history of Zadar region.

Keywords: Jelić, Salona, Manastirine, Good Shepherd.

ISTRAŽIVANJA DON LUKE JELIĆA NA PODRUČJU KAŠTELA

Anamarija Bralić
Muzej grada Kaštela
Kaštel Lukšić, Hrvatska

U radu će se donijeti nova saznanja o znanstvenom radu don Luke Jelića na području Kaštela. Kao član strukovnog odbora i jedan od osnivača društva „Bihać", hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti, sudjelovao je u istraživanjima na području Mira u Kaštel Novom. Iako nije sudjelovao u istraživanjima kod crkve sv. Marte u Bijaću (tada se već odrekao časti biti glavnim izvjestiteljem strukovnog odbora u društvu), u *Bulletinu* 1912. godine objavljuje članak u kojem kritizira provedena istraživanja te naglašava kako je njihov nadzor bio povjeren amaterima. U njegovim bilješkama saznajemo i o do sada nepoznatom nalazištu grobova te o miljokazu cara Publija Licinija Valera s Ponikvice (Kaštel Štafilić).

Ključne riječi: don Luka Jelić, Sv. Marta, Bijaći, Miri, sv. Jure, Sustipan.

U arhivu Arheološkog muzeja u Splitu čuvaju se kao zasebna arhivska jedinica bilješke, izvještaji s arheoloških istraživanja te fotografije don Luke Jelića. Nažalost, suprotno očekivanjima, arhivska ostavština koja se odnosi na kaštelansko područje vrlo je oskudna. Radi se samo o usputnim bilješkama (npr. miljokaz s Ponikvice, ulomak natpisa iz Sućurca te bilješka o dvije crkve na Sustjepanu...) i fotografijama s istraživanja na Mirima.[1] Njegovo djelovanje na području Kaštela usko je povezano s radom društva „Bihać", te bi se skromna ostavština vezana za ovo područje mogla objasniti i njegovim ranim napuštanjem društva zbog nesuglasica s don Franom Bulićem. „Bihać", hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti, osnovao je don Frane Bulić nakon ostavke u Kninskom starinarskom društvu. Uz don Franu Bulića, jedan od osnivača te član Strukovnog odbora bio je i don Luka Jelić. Dana 20. prosinca 1893. godine Namjesništvu u Zadru obratili su se don Ivan Matešan (župnik u Kaštel Kambelovcu), Frane Ivanišević, don Frane Bulić, Ante Mlikotin (Kaštelanin), Ante Butier (Kaštelanin), Ante Trumbić i Josip Smodlaka kao promicatelji za zasnivanje „Bihaća", hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu.[2] Mjesec dana poslije, tj. 28. siječnja 1894. Kotarski poglavar u Splitu javlja don Ivanu Matešanu da je Namjesništvo odobrilo postojanje novog društva i njegova pravila. Bile su tri kategorije članova: počasni, utemeljitelji (jednom uplate 25

[1] Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), *VII/4 Spalatensia*.

[2] Arsen Duplančić, Počeci rada društva „Bihać", *Mogućnosti,* br. 11 – 12., Split, studeni – prosinac 1982., 1060.

forinti) i godišnji (plaćaju 3 forinte godišnje). Najviše tijelo bila je Skupština koja se sastajala jednom godišnje, ona je birala Upraviteljstvo i Strukovni odbor.[3]

Osnivačka skupština društva „Bihać", hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti, održana je 14. svibnja 1894. u kaštelanskom polju kod crkve sv. Marte, što je znakovito ako povučemo paralelu s Trpimirovom darovnicom i opsjednutošću traženja vladarskih dvorova.

U srpnju 1895. započelo je iskapanje u Kaštelanskom polju na mjestu zvanom Miri (Slika 1) gdje su smatrali, prema izvještaju Društva, da se prostirao Samostan sv. Petra od Klobučca.[4] Istraživanja su vodili Pavao Ergovac i Pavao Perat, a izvještaje koje su slali obradio je s povijesno-umjetničkog stajališta upravo don Luka Jelić, te izvještavao stručni odbor o provedenom znanstvenom radu. Iz izvješća je vidljivo kako su zamijenili antičku *villu rusticu* za srednjovjekovni samostan. U prva tri tjedna iskapanja otvoreni su zidovi, kako su oni smatrali, do polovice crkve i dijelovi samostana. Naišli su na ulomke stupova, kapitela i mozaika. U izvještaju s istraživanja piše kako je riječ o trobrodnoj crkvi i samostanu za koji Toma Arhiđakon govori da se u njega bio smjestio kralj Bela IV. sa svojom svitom.[5] Nadalje, navodi se kako su ovaj samostan porušili Trogirani 1419. te su sve što je lijepo i važno prenijeli u svoj grad. Bulić navodi kako su stupovi uzidani u trogirskoj crkvi, za koje se drži da su doneseni iz Bijaća, vjerojatnije zapravo iz crkve sv. Petra od Klobučca jer je ona velebnija. O razmjerima očekivanja potvrde kako se radi o velebnom zdanju i senzacionalnom otkriću govori i činjenica da je 1896. godine jedino provedeno istraživanje bilo na Mirima. Zbog pomanjkanja sredstava nije se istraživalo ni na Rižinicama ni kod Gospe od Otoka u Solinu. Te godine pronađeni su i ostatci dviju preša, don Luka je napravio njihovu rekonstrukciju te na skupštini društva navodi kako „ovo otkriće popunjava jednu od najtamnijih stranica naše kulturne povijesti i napokon vidimo kako su stari Hrvati pravili vino i ulje".[6] Ono još zanimljivije je što on sam na kraju kaže kako su ove preše vjerne kopije rimskih. Osim preša, detaljno opisuje i nadvratnik, koji je u sredini ukrašen Isusovim monogramom te ga podsjeća na starokršćanske Konstantinove monograme s Manastirina iz 4. i 6. stoljeća. Zbog svega ovoga, iako su prvotno smjestili posjed u 12. stoljeće, Jelić mijenja dataciju na 9. st. Uskoro je u potpunosti napuštena teza o samostanu s

---

3 A. Duplančić, Počeci rada društva „Bihać", 1060.

4 Frane Bulić, Izvještaji i izvadci iz dopisa muzejskih povjerenika, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 1, no. 1, Zagreb, 1895., 210.

5 F. Bulić, Izvještaji i izvadci, 210.

6 Josip Brunšmid, Zapisnik glavne skupštine hrv. arheološkog društva u Zagrebu, izvještaj treće glavne skupštine „Bihaća" hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti, izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, sitne vijesti, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, vol. 2, no.1, 1897., 149.

crkvom te zaključuju „kako je na Mirima pronađen, ne samostan, već vladarski dvor posred krunskog posjeda, koji se proteže od Solina do Bihaća“[7] (Slika 2).

U arhivu je, uz izvještaje s istraživanja, pronađena i karta (Slika 3) koju je izradio Pavao Ergovac 1897. (on je provodio istraživanja na području Mira i o tome izvještavao don Franu) gdje su osim crkve i samostana ucrtani i temelji gospodarske zgrade duge 18 m, široke 10 m, u čijoj je sredini pronađena ploča koja je funkcionirala kao tijesak za masline, a zapravo se radi o rimskoj nadgrobnoj steli s tri lika. Nešto poviše „gospodarskog objekta“ pronađena je presvođena zidana grobnica s ukopima odraslih osoba te dva manja groba s ukopima djece. O, kako je navedeno na karti, „starom nalazištu grobova“ nema ni riječi, o kakvom se nalazištu radi do danas nije poznato.[8]

Nakon euforičnog zaključka kako se radi o velebnom vladarskom dvoru, istraživanja u Mirima naprasno prestaju i društvo prebacuje fokus istraživanja, što se tiče Kaštelanskog područja, na Sv. Martu u Bijaćima.

Iste godine kada su započela istraživanja na Mirima, točnije 1895., stoji u arhivu bilješka o crkvi sv. Jure od Žestinja (Slika 4).[9] Selo Žestinj, zvan i Miran u trogirskim srednjovjekovnim dokumentima,[10] kao i crkva, nalazi se na prostoru Rudina, odnosno na teritoriju današnjeg K. Novog i dijelom K. Štafilića. Prostor sela Žestinj još je arheološki poprilično neistražen, jedina poznata, do 2018. godine, arheološka istraživanja na ovom prostoru proveo je 2007. T. Burić. Tada je prilikom građevinskih radova otkriveno 47 grobova za koje je utvrđeno da pripadaju ranom srednjem vijeku (7. – 11. st).[11]

Za crkvu imamo, prema obliku i tehnici zidanja te sačuvanim ulomcima arhitektonske skulpture, potvrde o romaničkoj i gotičkoj fazi. Opstala je do danas, a ona i groblje leže na većem antičkom kompleksu rimske vile rustike. Da je jednom i ona bila u fokusu društva „Bihać“ znamo iz arhiva. Naime, 1895. Jelić odlazi u crkvu te opisuje palu oltara, spominje i groblje oko nje, ali ne ulazi u nekakvu dublju raspravu o samom lokalitetu.[12]

Istraživanje crkve u rujnu 2018. godine proveo je Konzervatorski odjel u Trogiru u suradnji s Muzejom grada Kaštela. Tom prilikom otkrivena je podnica

---

7 Josip Brunšmid, Izvještaj četvrte glavne skupštine „Bihaća“ hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti, izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, sitne vijesti, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, vol. 3, no. 1, 1898., 226.

8 AMS, Arhiv Jelić, VII/4 *Spalatensia*, Položajni nacrt Klobučca i okolišnih starinarskih nalazišta, 16. 12. 1897.

9 AMS, Arhiv Jelić, VII/4 *Spalatensia*, fotografija.

10 Vjeko Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX stoljeća*, sv. 1, Kaštela, 2001., 106.

11 Tonči Burić, Ivana Anterić, Željana Bašić, *Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje u predjelu Rudine u Kaštel Novom*, Kaštela, 2016.

12 AMS, Arhiv Jelić, VII/4 *Spalatensia, nepag.*

ranije crkve s polukružnom apsidom koja bi vremenski odgovarala nadvratniku (11. – 12. st.) (Slika 5). U njoj se nalazio devastirani grob. Ploče poklopnice bile su razbijene, te su njezini dijelovi bačeni okomito u grob. Drugi grob, i to dvojni ukop, pronađen je uz lijevu stranu crkve, pokraj vrata. Pronađene su kosti nogu, tj. potkoljenice i natkoljenice odrasle osobe, te sitne kosti lubanje i rebara, najvjerojatnije je riječ o malom djetetu, odnosno bebi. U unutrašnjosti crkvice vidljivi su i tragovi crteža konjanika i brodova, uglavnom koncentriranih unutar apside. Na jednom prikazu vidljiv je trup broda s jarbolom, a vesla nisu prikazana, pa bi se moglo reći kako se radi o jedrenjaku. Drugi prikazani brodovi imaju vesla te se tumače kao ratni brodovi – galije. Prema dokumentima iz 1470. godine o opremanju trogirske galije koja je u sklopu mletačke flote trebala ići ususret Osmanlijama na Egejskom moru, selo Žestinj trebalo je ustupiti sedam veslača. Šest ih je našlo zamjenu u drugim selima, Trogiru i Šibeniku, tako da je tek jedan stanovnik ovog sela bio zapisan za tu galiju.[13] Grafiti unutar crkava najčešće se tumače kao zavjetni darovi pomoraca bilo prije odlaska ili nakon dolaska s puta ili iz pomorske bitke. Konjanički prikazi iz crkve predstavljaju rijedak slučaj na našem području. Iako bi se mogli vezati uz samog sveca kojem je posvećena crkva, evidentna je potpuna odsutnost zmaja. Neki od konjanika djeluju kao da su izvedeni u određenim kompozicijama u paru, po troje ili čak više njih. Stoga ne treba isključiti ni mogućnost da prikazuju neke bitne događaje bilo za zajednicu ili za pojedince.[14]

U arhivu slijede bilješke koje se odnose samo na slučajne nalaze, miljokaz cara Valerijana (253. – 260.), ulomak natpisa te kratka bilješka o dvije crkve na Sustipanu.

Miljokaz (Slika 6, 7) iz 3. st. pronađen je 1895. na Ponikvicama (područje današnjeg K. Novog), danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu (epigrafička zbirka, A-2263).[15]

Impp(eratoribus) Caes(arribus) / P(ublio) Licinio Va/ler[iano ---] / p(ontifici) m(aximo) t[r(ibunicia) (potestate) ---] / [-----[16]

Ulomak natpisa TOREI pronađen je u Kaštel Sućurcu na položaju Sustipan (Slika 8), v: 10 cm, d: 20 cm, deb.: 18 cm. Bio je uzidan u kuću Pavla Biočića iz Sućurca. Kupljen je za splitski arheološki muzej 1900. i inventariziran u katalogu

[13] Vjeko Omašić, Opremanje galije suprakomita Jakova Andreisa 1470. godine, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 22, br. 1, Split, 1980, 86 – 106.

[14] Deni Tojčić, *Stručni izvještaj o provedenim arheološkim istraživanjima i arheološkom nadzoru na lokalitetu Svećurje – Žestinj*, Split, prosinac 2021.

[15] AMS, Arhiv Jelić, VII/4 *Spalatensia*, bilješka iz 30. 7. 1895. g.

[16] CIL 03, 14333, 8.

natpisa A pod brojem 2870. Bulić u inventarnoj knjizi navodi kako se radi o srednjovjekovnom ulomku, natpis nije objavio, a danas je izgubljen.

Druga bilješka koja se odnosi na Sustipan govori po postojanju dviju crkava na ovom području (slika 9).[17] Ona glasi:

Sustjepan
2 crkve
glavna ganz modern(?) saču
vana samo apsida (skica)
ul[omak ?] 1 poklopac
stećci
hrv. komadi u slabom stanju

Sućurački je Sustipan odavno privukao pažnju arheologa zbog antičkih i srednjovjekovnih ostataka, ali sustavna istraživanja nisu obavljena. Po zapisu fra Luje Maruna iz 1892. godine tu je bila mala crkva iz doba hrvatskih narodnih vladara,[18] dok pisci vodiča po Splitu i okolici 1894. (Jelić, Bulić, Rutar) kažu da je tu u srednjem vijeku bila glasovita crkva *Solinskoga sv. Stjepana, S. Stephanus ad Salonam*.[19] Brojni su se autori osvrnuli na postojanje crkve na Sustipanu, jedni navode kako je samo jedna crkva (Marun), dok drugi poput Šimuna Milinovića spominju postojanje dviju crkava, a kako iz arhiva vidimo i Jelić spominje dvije crkve (Slika 9).[20] Nažalost, izgradnjom tvornice Jugovinil na tom lokalitetu 1947. vjerojatno su u potpunosti uništeni svi arheološki tragovi te smo uskraćeni za pouzdanije zaključke.

Iako je službeno napustio društvo prije početka istraživanja kod Sv. Marte u Bijaću (1902. – 1905.) te u njima nije sudjelovao, 1912. godine napisao je osvrt na njih.[21] Tim istraživanjima prepoznati su ostatci samo jedne manje trobrodne crkve s pravokutnom apsidom i dograđenim zvonikom na pročelju. Tadašnje spoznaje su, dakle, upućivale na to, da je upravo to ranosrednjovjekovna crkva

---

17 AMS, Arhiv Jelić, VII/4 *Spalatensia*, nepag.

18 Lujo Marun, *Starinarski dnevnici*, Split, 1998., 40: „Dne 28/4 Bio sam u Kaštel Sućurcu da po četvrti put razmišljam o ruševinan na Sustjepanu, gdje bi se nagadjalo da bi mogli biti grobovi hrvatskih kraljeva. Ovom prigodom dobro sam se uvjerio da je tu mogla biti samo nekakva mala crkva sv. Stjepana iz dobe hrvatske samovladavine, ali da je ista iskrčena. Opazio sam nešto malo zida, iza vinograda Miolinova. O grobovima ili o kakvu samostanu tu nema već govora. Za me je ovo pitanje bistro, da grobove i baziliku S. Stjepana treba tražiti drugamo izmedj Sućurca i Solina."

19 Arsen Duplančić, Tri srednjovjekovna spomenika iz Kaštela, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 41, No. 1, Split, 2008., 54.

20 A. Duplančić, Tri srednjovjekovna spomenika, 55.

21 Luka Jelić, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, *Supplemento al Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, vol. 35, Split, 1912., 92 – 97.

sv. Marte koja je bila podignuta nad temeljima starijeg gospodarskog zdanja iz antičkog razdoblja. Pronađeno je i mnogo ulomaka crkvenog namještaja, među kojima se posebno ističu dijelovi ciborija, a pronađen je i kameni nadvratnik s uklesanim imenom đakona i prezbitera Gumpertusa. U svom članku Jelić je oštro iskritizirao dojučerašnje suradnike, Pavla Ergovca i Pavla Perata koji su vodili istraživanja. Navodi kako je nadzor nad istraživanjima povjeren osobama s malo iskustva (*prakse*) u sistematskim istraživanjima. Spominje i sliku koja se nalazi kod obitelji Slade u Trogiru, a prikazuje crkvu sv. Marte kakva je bila u ranom srednjem vijeku.[22] Radoslav Tomić obradio je slike obitelji Slade – Šilović iz Trogira i nije pronašao tu sliku koju navodi Jelić.[23] Članak završava u naoko pozitivnoj noti, pišući kako prepoznaje zasluge društva „Bihać" na započetim istraživanjima i brizi za čuvanjem nađenih ostataka te kako se nada da će se istraživanja i nastaviti, ali priželjkuje kako će ona biti pod neposrednim nadzorom iskusne osobe.[24]

Nakon razlaza s don F. Bulićem Jelić svoj znanstveni rad, ali i život, prebacuje na sjever Dalmacije, u Nin i Biograd na Moru. Ipak, na kraju svog života vraća se u Kaštela, točnije kod sestre udate u obitelj Tranfić,[25] gdje i umire 1922. godine. Pokopan je na groblju u Kaštel Starom u grobnici predviđenoj za svećenike. Dana 1. ožujka 2013. godine Društvo za očuvanje kulturne baštine – Bijaći postavilo mu je spomen-ploču na, do tada, neoznačen grob. Za pretpostaviti je kako je obitelj njegove osobne stvari spalila, a spise ujak don Frane odnio u arhiv muzeja. Tu su pak zbog straha od zaraze tuberkulozom dugo stajali nedirnuti. Šteta što se ranije nisu pregledali ti spisi, osobito skica razmještaja mogućih arheoloških lokacija uokolo Miri. Najintrigantiji dio na karti Mira označen kao *staro nalazište grobova* potpuno je nepoznat, a svi sudionici istraživanja davno su umrli. U neku ruku možemo kazati kako nam je don Luka ostavio da to pronađemo.

---

22 L. Jelić, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, 94.

23 Ante Milošević, Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 3, no. 26, Split, 1999., 257.

24 L. Jelić, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, 94.

25 Zahvaljujemo obitelji Tranfić za ovaj podatak.

Prilozi:

Slika 1. Sveti Petar od Klobučna u Mirima (arhiv Luka Jelić)

Slika 2. Vladarski dvor u Mirima (crtež Iveković 20.01.1898. godine, Arheološki muzej u Splitu, arhiv Luke Jelića)

Slika 3. Karta Klobučca i okolnih nalazišta u Mirima (crtež P. Ergovac, Arheološki muzej u Splitu, arhiv Luke Jelića)

Slika 4. Crkva sv. Jurja od Žestinja (foto: A. Bralić)

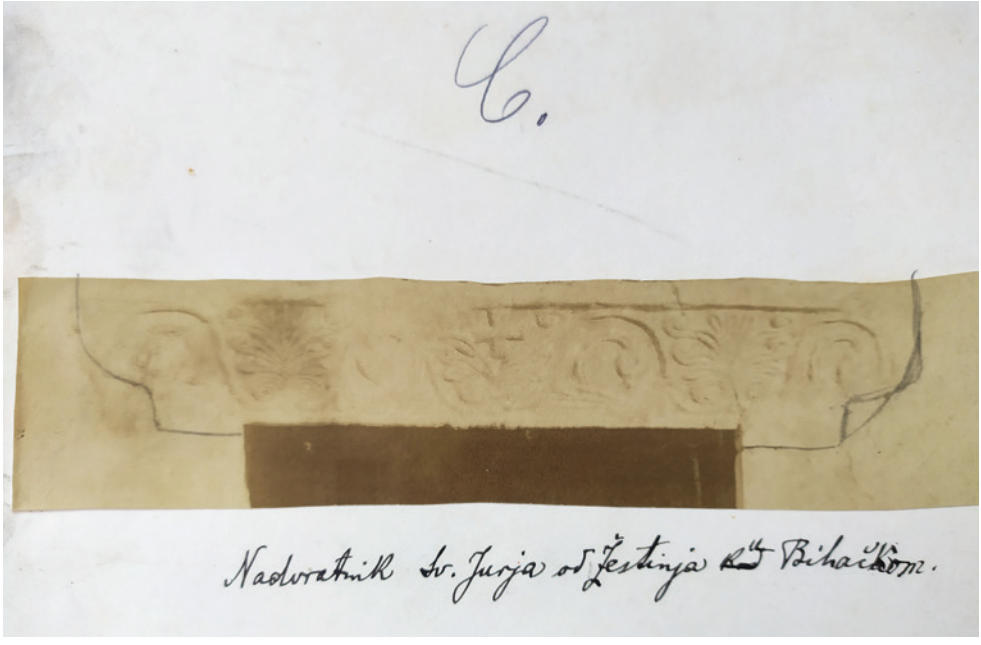

Slika 5. Nadvratnik crkve sv. Jurja od Žestinja (Arheološki muzej u Splitu, arhiv Luke Jelića)

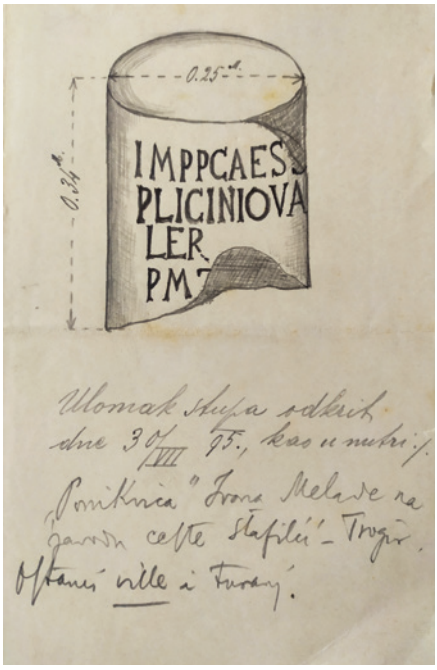

Slika 6. Skica miljokaza cara Valerijana (Arheološki muzej u Splitu, arhiv Luke Jelića)

Slika 7. Miljokaz cara Valerijana (foto arhiv: Arheološki muzej Split)

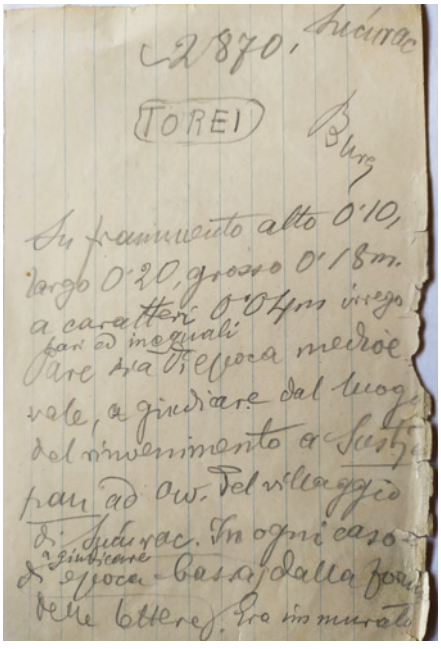

Slika 8. Ulomak natpisa TOREI (Arheološki muzej u Splitu, arhiv Luke Jelića)

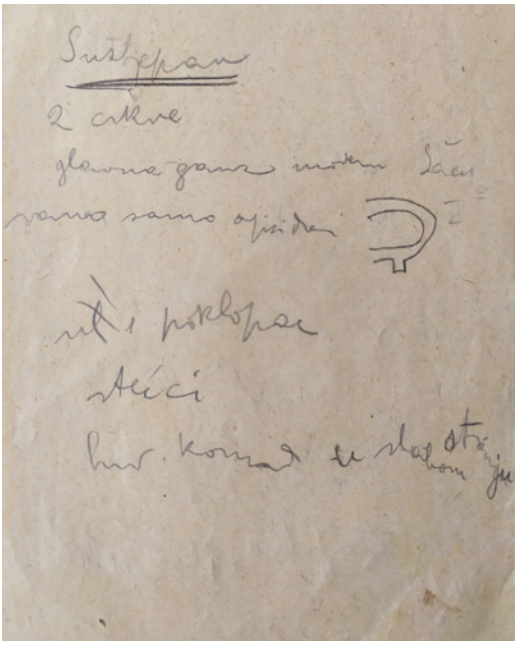

Slika 9. Bilješka o dvije crkve na Sustipanu (Arheološki muzej u Splitu, arhiv Luke Jelića)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića.

LITERATURA:

Brunšmid, Josip, Zapisnik glavne skupštine hrv. arheološkog društva u Zagrebu, izvještaj treće glavne skupštine „Bihaća" hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti, izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, sitne vijesti, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 2, no. 1, Zagreb, 1897., 133 – 175.

Brunšmid, Josip, Izvještaj četvrte glavne skupštine „Bihaća" hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti, izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, sitne vijesti, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 3, no. 1, Zagreb,1898., 217 – 251.

Bulić, Frane, Izvještaji i izvadci iz dopisa muzejskih povjerenika, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 1, no. 1, Zagreb, 1895., 204 – 224.

Burić, Tonči, Anterić, Ivana, Bašić, Željana, *Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje u predjelu Rudine u Kaštel Novom*, Kaštela, 2016.

Duplančić, Arsen, „Počeci rada društva „Bihać", *Mogućnosti*, broj 11 – 12, Split, studeni – prosinac, 1982., 1059 – 1071.

Duplančić, Arsen, Tri srednjovjekovna spomenika iz Kaštela, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 41, No. 1, Split, 2008., 49 – 66.

Jelić, Luka, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, *Supplemento al Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, vol. 35, Split, 1912., 92 – 97.

Marun, Lujo, *Starinarski dnevnici*, Split, 1998.

Milošević, Ante, Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 3, no. 26, Split, 1999., 237 – 263.

Mommsen, Theodor, ur., *CIL III: Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III, Berlin, 1873.

Omašić, Vjeko, Opremanje galije suprakomita Jakova Andreisa 1470. godine, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 22, br. 1, Split, 1980., 86 – 106.

Omašić, Vjeko, *Kaštela od prapovijesti do početka XX stoljeća*, sv. 1*,* Kaštela, 2001.

Tojčić, Deni, *Stručni izvještaj o provedenim arheološkim istraživanjima i arheološkom nadzoru na lokalitetu Svećurje – Žestinj*, Split, prosinac 2021.

Anamarija Bralić

REVD LUKA JELIĆ'S RESEARCH IN KAŠTELA AREA

SUMMARY

Revd Luka Jelić's activities in the territory of Kaštela were closely related to the activities of Bihać Society, having been one of the founders and a member of its Occupational Board alongside Frane Bulić. When the first excavations started in the Miri area in the Field of Kaštela, he closely collaborated with Pavao Ergovec and Pavao Perat who were at the time the leaders. He used to process their reports and inform the Occupational Board of „Bihać" up until the termination of excavations. The archive, aside from Miri, contains notes on the Church of St George of Žestinje, accidental finds such as milestone in Ponikvica and fragment of an inscription TOREI from Kaštel Sućurac. It also contains another note that pertains to the region of Kaštel Sućurac, Sustipan area, which was wrongly classified under Split. Revds Luka Jelić and Frane Bulić wrote in their guide of Split and surroundings that during the Middle Ages there used to be a famous Church of St Stephen of Solin in the area. Numerous authors reflected on the existence of a church on Sustipan peninsula, some claiming that only one church existed (Fr Lujo Marun) while others like Šimun Milinović suggest the existence of two churches. The latter mentions a smaller church and an apse or a presbytery of a larger church. Considering the existing ancient layer on Sustipan, it would be safe to conclude that the apse of the much larger church belonged to an Early Christian Basilica inside of which or next to which a smaller church was erected in the Middle Ages. The presented archival note of Revd Luka Jelić confirms the existence of two churches.

Keywords: Revd Luka Jelić, St Martha, Bijaći, Miri, St George, Sustipan.

UTVRĐENJA ŠIBENIKA I OKOLICE U OSTAVŠTINI LUKE JELIĆA

Josip Pavić
Javna ustanova u kulturi „Tvrđava kulture Šibenik“
Šibenik, Hrvatska

Deveta kutija ostavštine dr. Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu, imena Sibenicensia, sadrži rukopisni materijal nastao uglavnom početkom 1910-ih. Šibenski kraj Jeliću nije bio u pretjerano velikom fokusu, no u svojim posjetima zabilježio je ključne detalje o nekolicini utvrđenja u gradu i njegovoj neposrednoj okolici. Iznimno su zanimljivi i zapisi o lokalitetima koji su i stoljeće kasnije vrlo skromno istraženi ili pak potpuno nepoznati.

Ključne riječi: Luka Jelić, ostavština, Šibenik, utvrđenja, Tvrđava sv. Mihovila, dvostruki bedem, Mandalina, Grebaštica.

UVOD

U razmatranju opusa dr. Luke Jelića, silnog po količini i vrlo raznovrsnog po karakteru, Šibenik i njegova neposredna okolica ne zauzimaju posebno značajno mjesto. Njegova ostavština sadrži jednu kutiju naziva *Sibenicensia*, u kojoj se nalaze dva sveska: *Šibenik – razno* i *Murter, Bilice, Zlarin, Vodice, Peluće, Mandalina*.[1] Unutar svezaka su sveščići o određenom lokalitetu ili lokalitetima, ali van sveščića nalaze se razni materijali poput bilježnica, poštanskih omotnica te pojedinačnih listova s nacrtima i zabilješkama. Također, materijali iz različitih sveščića, svezaka i kutija još uvijek se međusobno isprepliću ili ponavljaju, pa se tako sveščići o Mandalini nalaze unutar oba šibenska sveska, rukopisi o Hiličkom poluotoku dijelom se nadopunjavaju s onima iz kutije *Traguriensia*, a oni o Bribiru s materijalima iz zbirke *Sjeverna Dalmacija*. Zbog svih ovih razloga istraživanje vrlo vrijednog šibenskog dijela Jelićeva arhiva ponešto je otežano.

Što se metodologije tiče, šibenska kutija pokazuje da je Jelićev istraživački interes, barem na ovom području, bio usmjeren primarno prema rimskom i kasnoantičkom periodu te dobu hrvatskih narodnih vladara. Lokalitete, nalaze i događaje iz drugih razdoblja Jelić je bilježio, no vrlo rijetko ih je dodatno obrađivao. Za ovu relativno suženu temu ključni su pak rukopisni i fotografski materijali koje je Jelić zabilježio tijekom odužeg posjeta šibenskom kraju

[1] Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), *IX. Sibenicensia.*

u siječnju i veljači 1911. godine.[2] Tada, često uz pratnju lokalnih istraživača, obilazi Donje polje, Mandalinu, Dubravu i Danilsko polje te posjećuje različite spomenike u šibenskoj jezgri.

TVRĐAVA SV. MIHOVILA

Smještena na stijeni neposredno iznad gradske jezgre, Tvrđava sv. Mihovila najstariji je spomenički lokalitet u Šibeniku, s arheološkim nalazima koji sežu od željeznog doba do Drugog svjetskog rata.[3] Zaštićena je kao kulturno dobro 1964., a od 1972. do 1996. godine pod vodstvom kustosa Muzeja grada Šibenika odrađeno je 11 arheoloških kampanja.[4] U doba Jelićeva posjeta Šibeniku tvrđava se još uvijek koristi kao vojni objekt – ratna mornarica upravo izvodi radove koji će na južnu kvadratnu kulu nadograditi signalnu stanicu za promet Kanalom sv. Ante.[5] U ponedjeljak, 13. veljače 1911. godine Jelić i *platzkommandant* Kopf penju se na tvrđavu, gdje Jelić nalazi „u friškom nasipu od porušenog zida iz radiotelegrafske štacije krt ploče od bjelaša sa fragmentima pletera na jednoj strani. Dadoh ga radio telegrafskom vojniku da ga spremi u report, s jednim krtom ploče od bjelaša."[6] Jelić je fragment kamena s pleterom detaljno precrtao (Slika 1) i uspio fotografirati 22. veljače (Slika 2), no njegova sudbina nakon tog datuma je nepoznata.[7] Više od pola stoljeća kasnije na Jelićev zapis

---

2 Jelićev dolazak u Šibenik bio je dovoljno važan događaj da bi ga zabilježio lokalni tisak: „U našem gradu boravi od nekoliko dana prof. Luka Jelić koji se, kako je poznato, u velike bavi arkeologijom te u zadnje doba osobito marno radi oko ninskih izkopina. Ovo dana obašao je u svrhu iztraživanaja šibensku okolicu." (Iz grada i okolice, *Hrvatska rieč*, br. 509, 14. 1. 1911.)

3 Tvrđava je dugo bila znana kao „kaštel sv. Ane". O tvrđavi više u: Josip Ćuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, Šibenik, 2005., 27 – 48.

4 Ivo Glavaš, Andrija Nakić, Josip Pavić, Sperone – najraniji poznati položaj za upotrebu vatrenog oružja na Tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, vol. 41/42, Zagreb, 2017., 35 – 44, bilj. 3; Darka Bilić, Krasanka Majer Jurišić, Josip Pavić, Dvostruki bedem u Šibeniku – funkcija, valorizacija i prezentacija, *Portal*, sv. 10, Zagreb, 2019., 42 (bilj. 63, 64). O parcijalnim arheološkim rezultatima vidi: Željko Krnčević, *Srednjovjekovna arheološka topografija na području Županije šibenske*, magistarski rad, Zagreb, 1998., 41 – 42.

5 Gradnja stanice najavljena je još 1905. (Domaće viesti, *Hrvatska rieč*, br. 54, 4. 11. 1905.), da bi se radovi odvijali tek tijekom 1910. (Iz grada i okolice, *Hrvatska rieč*, br. 467, 17. 8. 1910.; Iz grada i okolice, *Hrvatska rieč*, br. 484, 15. 10. 1910.), dok je u funkciji bila, čini se, 1911. godine (Pokrajinske viesti, *Hrvatska rieč*, br. 528, 22. 3. 1911.)

6 Krt je arhaični izraz za komadić, segment, dio. AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik i okolica, Grad Šibenik – Kaštel sv. Ane (radiotelegrafska štacija), str. 1.

7 Na poleđini fotografije nema zabilješke, ali je Jelić u gore navedenom zapisu zabilježio datum njezina nastanka. Fotografija se nalazi u manjoj omotnici adresiranoj na *Professor N.* (!) *Jelić*, a sekundarno je Jelić na nju napisao Šibenik 1911, kaštel s. Ane.

upozorava Zlatko Gunjača, kojemu je fotografija u ostavštini promakla.[8] Čak i nakon svih odrađenih arheoloških kampanja, još i danas je riječ o jedinom ranosrednjovjekovnom ulomku kamene plastike pronađenom na tvrđavi, kao i o jednom od samo dva nedvojbeno ranosrednjovjekovna nalaza (Slika 3).[9]

Po uspostavi svoje vlasti 1412. godine, Mlečani na zapadnim obroncima Tvrđave sv. Mihovila grade dvostruki bedem, utvrđeni prolaz koji je omogućavao direktnu komunikaciju posade tvrđave s morskom obalom.[10] Nedavna istraživanja pokazala su da je taj fortifikacijski element, jedinstven na našoj obali, dovršen početkom 1420-ih, na što ukazuju pisani izvori, ali i grb obitelji Pesaro koji je bio postavljen na zapadnom zidu, visoko iznad ulaza u dvostruki bedem.[11] Cijela ova struktura bila je zanimljiva i Luki Jeliću, koji je nakon tvrđave posjetio i „utvrđene stepenice što vode k moru od jugozapadnog ćoška kaštela".[12] Južni zid dvostrukog bedema, konkretno – „onaj dio zidovlja, što se od vanjskog obziđa današnjeg kaštela proteže na zapad do kuća, koji ide ravno na more" – Jelić smatra „najstarijim dijelom kaštela šibenskoga", donosi njegovu skicu (Slika 4) i snima dvije fotografije iz kuće Ante Dulibića podno tvrđave (Slika 5).[13] Također primjećuje i da „nad vratima, presvođenima lukom malko oštrog oblika povisoko stoji grb pila i nad njim lav s. Marka", koji precrtava i bez znaka sumnje ga pripisuje obitelji Pesaro.[14] Jelić je tako u svojim bilješkama došao do gotovo

---

8 „Jedan ulomak pleterne plastike pronašao je 1911. god. L. Jelić u nasipu svježe porušenog zida radio-telegrafske stanice na tvrđavi sv. Ane. Prema crtežu se vidi da je to bio sićušan fragment ukrašen prepletom načinjenim od troprutih pletenica. O njegovoj sudbini nije nam ništa poznato." Zlatko Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, u: *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 48.

9 Drugi nalaz je uljna svjetiljka (lucerna) koja je temeljem analognih primjera s istočnojadranske obale smještena u 9. stoljeće. Nikša Petrić, Ranosrednjovjekovne svjetiljke iz Dalmacije, *Diadora*, vol. 18 – 19, Zadar, 1996. – 1997., 365 – 378.

10 Dvostruki bedem detaljno je obrađen nedavnim radom koji je nastao kao produkt konzervatorskog elaborata izrađenog 2018. godine od strane Hrvatskog restauratorskog zavoda. D. Bilić, K. Majer Jurišić, J. Pavić, Dvostruki bedem.

11 D. Bilić, K. Majer Jurišić, J. Pavić, Dvostruki bedem, 29 – 30.

12 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik i okolica, Grad Šibenik – Kaštel sv. Ane (radiotelegrafska štacija), 2.

13 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik i okolica, Grad Šibenik – Najstariji dio Kaštela Šibenskoga, 1. Jelićev zaključak o značajno starijem južnom zidu dvostrukog bedema (Jelić ga na skici stavlja u 11. stoljeće) ponavlja i Ćuzela, koji kaže da „taj dio gradskog obrambenog zida pokazuje karakteristike gradnje 14. stoljeća". J. Ćuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 51. Najnoviji znanstveni rad planski izbjegava precizno datirati daj segment zidina: D. Bilić, K. Majer Jurišić, J. Pavić, Dvostruki bedem, 28.

14 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik i okolica, Grad Šibenik – Kaštel sv. Ane (radiotelegrafska štacija), 2; Najstariji dio Kaštela Šibenskoga, 2.; dva desetljeća ranije Galvani donosi znatno lošiji precrt grba, bez poveznice s nekom plemićkom obitelji: Federico Antonio Galvani, *Il Re d'Armi di Sebenico: con illustrazioni storiche,* vol. I., Venezia, 1884., 8, tav. XV.

istih zaključaka kao i istraživači koji su stoljeće nakon njega pomno proučavali ovu temu, što će se ponoviti i u idućim primjerima.

SREDNJOVJEKOVNE KULE U KANALU SV. ANTE

U svojim bilješkama Jelić obrađuje nekoliko lokaliteta u Kanalu sv. Ante, među kojima su i porušene utvrde koje se nalaze „na nutarnjim ustima kanala s obe strane".[15] Južna kula nalazi se „ispod zaselka Dalle Feste pri moru",[16] dok sjevernu kulu, i danas bolje sačuvanu, Jelić opisuje opširnije: „Na samom rtu, kojih 5m nad razinom, vidi se zidovlje u raznim pravcima površine 30x40m. S kopnene strane je sačuvan dosta dug zid oko 1m debel. U litici na morskoj obali ima na dva mjesta rukodjelna usječina, za namještaj nekakve sprave." U ostavštini se nalazi i fotografija koja prikazuje izlaz iz kanala i jedan od zidova sjeverne kule (Slika 6).[17] Nije poznato kada su točno kule izgrađene, no u punoj funkciji svakako su bile tijekom mletačke opsade grada između 1409. i 1412. godine.[18] Sredinom idućeg stoljeća, a najkasnije 1570. godine, obje su kule porušene kako ne bi poslužile kao utočište Osmanlijama, a o morskoj obrani Šibenika brinula je novoizgrađena Tvrđava sv. Nikole na izlazu iz kanala.[19]

O ovim srednjovjekovnim kulama također je nedavno napisan izvorni znanstveni rad, u kojem su autori posvetili veliki segment postojanju i funkcioniranju metalnog lanca koji je bio razapet između kula i tako zatvarao šibensku luku.[20] Koristeći očito iste izvore, Luka Jelić uz svoje bilješke o kulama u kanalu također upisuje „Srednjovjekovni lančani zatvor", te objašnjava kako je poznato „da je za srednjeg vijeka šibenska luka s nutarnje strane bila zatvarana željeznim lancem, koji se je natezao među dva tornja. Ovi se tornji spominju za razdoblja od XII-XIV stoljeća, te su zacijelo starije dobe."

---

15 Svi Jelićevi citati iz ovog poglavlja nalaze se u: AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Kanal sv. Ante pred Šibenskom lukom.

16 'Zaselak Dalle Feste' ustvari je vila koju je 1905. izgradio šibenski ljekarnik Ivan Dalle Feste. Ivo Glavaš, Ivo Šprljan, Kule na ulazu u Kanal sv. Ante – neodvojivi dio šibenskih fortifikacija, *Ars Adriatica*, vol. 8, Zadar, 2018., 48.

17 Fotografiju je snimio A. Vlahović na datum 21. 3., no nije zabilježena godina.

18 I. Glavaš, I. Šprljan, Kule na ulazu u Kanal sv. Ante, 52.

19 I. Glavaš, I. Šprljan, Kule na ulazu u Kanal sv. Ante, 53.

20 I. Glavaš, I. Šprljan, Kule na ulazu u Kanal sv. Ante, 50 – 51.

PODRUČJE MANDALINE

Mandalina je poluotok u šibenskoj luci koji je naseljen još od prapovijesti.[21] Može se reći da je šire područje ovog poluotoka Luki Jeliću vrlo atraktivno, zbog brojnih arheoloških i toponomastičkih tragova povezanih uz periode koji najviše potiču njegov istraživački duh. Mandalina se našla i na najviše fotografija – sedam – u šibenskom dijelu Jelićeve ostavštine.[22]

Moguće je da su neke fortifikacijske strukture na mandalinskom poluotoku postojale i ranije,[23] no svakako u drugoj polovici 15. stoljeća Mlečani ga pregrađuju bedemom,[24] koji je ustaljeno ucrtavan na svim grafičkim prikazima Šibenika i šibenskog kotara kroz iduća dva stoljeća (Slika 7).[25] Danas je sačuvano oko pola dužine njegova središnjeg zida s kruništem, bez obalnih kula koje su nedvojbeno postojale, no originalna vrata u bedemu još su uvijek na svom mjestu. Jelić u bilješkama kratko opisuje mandalinski „čvrsto zidani branik, što od mora do mora štiti selo spram kopna, s jednim glavnim vratima u sredini".[26] U strukturi zida on prepoznaje dvije faze, stariju predmletačku, obilježenu tek pokojim velikim kamenim klesancem, a iznad nje nepravilni slog nastao u 15. stoljeću.[27] Kratke bilješke o bedemu nadopunjene su fotografijama, od kojih je neke na prijelazu stoljeća snimio Ante Vlahović, jedan od prvih šibenskih fotografa (Slika 8). Tadašnje stanje zida bilo je slično današnjem, izuzev nekoliko segmenata koji su porušeni i potom obnavljani kroz 20. stoljeće (Slika 9).[28]

No Jelića značajno više zanimaju okolni lokaliteti koji ga mogu vratiti u antiku ili rani srednji vijek. Nakon crtica o bedemu i crkvi sv. Mandaline, koja se nalazila neposredno uz glavna vrata,[29] uz značajni „nego", Jelić prelazi na ono što mu je zaista pobudilo pažnju: „Nego na nadvratniku glavnih vrata stoje dva vajarska

---

21 Za najstarije nalaze na području Mandaline vidi: Z. Gunjača, O kontinuitetu, 37.

22 Najveći broj fotografija nalazi se u dijelu: AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje.

23 Krsto Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, 1941., 35.

24 Josip Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb, 1995., 61.

25 Većina tih prikaza objavljena je u: Grga Novak, Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412. – 1797. godine, u: *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 160 – 161.

26 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Mandalina (Klobuk), str. 9.

27 Ostaje pomalo nejasno koji period Jelić smatra predmletačkim. Veliki kameni klesanci položeni su oko glavnih vrata i čine se istovremenima ostatku bedema.

28 Bedem u Mandalini nije adekvatno obrađen u znanstvenoj literaturi. O njemu je kratko pisao i: Ivo GLAVAŠ, *Mandalina je bila ključna za obranu Šibenika (tamo su čuvali 'srednjovjekovnu naftu')*, Šibenik IN, posjećeno 29. 10. 2020. https://www.sibenik.in/zaboravljeni-sibenik/mandalina-je-bila-kljucna-za-obranu-sibenika-(tamo-su-cuvali-srednjovjekovnu-naftu-)/61082.html.

29 Budući da je originalna crkva sv. Mandaline (Magdalene) bila na rubu poluotoka, ostaje upitno je li crkva uz glavna vrata bila posvećena toj svetici ili ipak sv. Nikoli. Svakako je već dotrajala crkva izgorjela 1939. godine: K. Stošić, *Sela šibenskog kotara*, 39 – 40.

komada znatno davnije dobi. Kameni kip sv. Mandaline i ploča s golubicom u basrelijevu koje živo sjećaju na stariji srednji vijek, i to na VIII. ili IX. stoljeće po prilici."[30] Bilježi i da se prilikom uređivanja rta poluotoka i gradnje zgrade dočasničke škole „naišlo na nepravilne ukope ranije dobe – očito postradalih od zaraze u lazaretu. Osim toga u dubljim slojevima na starinsko zidovlje, rađeno kamenje, skulpture i kipiće, za koje se nezna gdjeli su dospjeli. Potom slijedi da je na sprednjoj strani poluotoka bilo neko davnije naselje."[31]

Negdje na području poluotoka nalazila se i zagonetna Poncina kulina, ziguratski građeno suhozidno zdanje na četiri terase, tlocrta 40 x 40 metara, koje kao da je pomalo smelo i samog Jelića: „O dobi i podrijetlu ove vrste građevine ne zna se ništa."[32] Lokalne memorije ili predaje o tom objektu „nema nikakve", osim one „da je to zdanje znatno starije od turske dobe".[33] S južne strane objekta nalaze se stepenice koje vode prve do četvrte terase „i tu završavaju udubinom, koja sluti na položaj nekakva omanjeg ograđenog predmeta (žrtvenika). Prvi utisak je taj, da je to poganski hram, te da je na dnu stepenica bio žrtvenik."[34] Kasnije će Jelić uvrstiti Poncinu kulinu među tzv. građevine dalmatinsko-persijskog križno-kubetnog tipa, koje pripisuje „alanskim Horvatima", te donijeti jedinu poznatu fotografiju lokaliteta (Slika 10).[35] Budući da je lokalitet danas izgubljen, teško je reći kojoj svrsi je služio, no po svoj prilici nije riječ o utvrđenom objektu.

Nadalje Jelić prelazi na nekoliko lokaliteta u uvalama koje okružuju poluotok Mandalinu, koje je potrebno kratko spomenuti usprkos izostanku fortifikacijske arhitekture (Slika 11). Prvi od njih je uvala i poluotok Klobušac, koji se nalazi sjeveroistočno od Mandaline i pruža se u istom smjeru – „Klobušac zove se predjel uz jugoistočni rukav šibenske luke uz crkvicu sv. Križa, do mandalinskog groblja sv. Petra. Posebice zove se Klobučac ili Klobušac zidoderina Turnina između crkvice sv. Križa i poluotočića na kojem je skladište ljesa."[36] Jelić pokušava povezati ovaj toponim s Porfirogenetovim Klobukom (Κλαβώκα) i proteže ga u prostoru kako bi potvrdio tu tezu, pa je tako nekoliko puta veći

---

30 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Mandalina (Klobuk), str. 9.

31 „Živa je još (...) u pučanstvu uspomena na crkvu sv. Mandaline na ratu; bio je običaj da se nekršteni ili mrtvorođenu djecu pokapalo kod crkve sv. Mande, dok se ostali kapali kod sv. Petra u groblju", AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Mandalina (Klobuk), str. 9.

32 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Podatkovno izvješće o istraživanju područja Rider (šibenski hinter land na jug Krke), str. 6.

33 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Poncina kulina, kao i kut. 2., sv. Poncina kula.

34 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Poncina kulina. Usporedi: K. Stošić, *Sela šibenskog kotara*, 34.

35 Luka Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1911., 32. i slika 44.

36 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Klobuk, str 1. Lokacija crkvice sv. Križa nije poznata, vjerojatno je porušena tijekom gradnje šibenske luke.

poluotok Mandalina „očito (...) dio predjela Klobučac“,[37] no razborito odustaje od te tvrdnje već nakon nekoliko stranica u bilješkama.[38] Između Mandaline i Klobušca nalazi se uvala Vrnaža ili Fornaža, gdje „je bila mletačka ciglana“.[39] Još niže, s južne strane mandalinskog poluotoka, nalazila se danas nasuta uvala Duboka, na obali koje su dva susjedna lokaliteta, crkva sv. Petra i Badnjina. Jelić prema nadvratniku s križem i rozetama crkvu sv. Petra smješta u 9. stoljeće.[40] Od crkve prema uvali, na posjedima obitelji Aras, nalazi se lokalitet Badnjina, „oveći kompleks starinskih građevnih ostataka“,[41] koje je Jelić datirao u rimsko doba i povezivao ih s lokalitetom Ad Pretorum odnosno Praetorium iz Tabule Peutingeriane.[42] Jelićeve bilješke o Badnjini detaljno je analizirao Gunjača, kojeg ovdje nije potrebno dopunjavati.[43]

OSTALI UTVRĐENI LOKALITETI UNUTAR SVEZAKA *SIBENICENISA*

Na brojnim stranicama svojih zabilješki Jelić se tek ovlaš dotiče još nekih fortifikacijskih struktura šibenske okolice. Vjerojatno su najvrjednije tri fotografije srednjovjekovnog bedema u Grebaštici, tada zvanog Niringrad (Slika 12).[44] Jelić pritom nakratko pokušava uspostaviti Niringrad kao centar Porfirogenetove županije „Nina“, odnosno kako je Jelić čita „Nira“.[45] No budući

---

37 Jelić kao da rezignirano piše napomenu da „na rtu Klobuči (...) nije bilo nikakvog zidovlja; učitelj Vlahović je taj predjel pregledao i snimio, i ništa nenašao“. AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Klobuk, str. 1 – 2.

38 Na području Klobušca i Mandaline pronađeni su rimski i kasnoantički grobni nalazi: Z. Gunjača, O kontinuitetu, 44 – 45.

39 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Klobučac. Stošić pak nešto kasnije toponim Furnaža povezuje s Rimom, no svoju argumentaciju ne pojašnjava : K. Stošić, *Sela šibenskog kotara*, 34.

40 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Klobuk, str. 3. (Badnjina i sv. Petar). O crkvi dodatno vidi: K. Stošić, *Sela šibenskog kotara*, 40.

41 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Podatkovno izvješće o istraživanju područja Rider (šibenski hinter land na jug Krke), str. 1., kao i zasebni sv. Badnjina/Badnjinica.

42 Kasniji autori su Ad Pretorum poprilično pouzdano smjestili u Grebašticu: Željko Miletić, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, vol. 31, no. 18, Zadar, 1993., 77 – 79.

43 Z. Gunjača, O kontinuitetu, 39 – 41.

44 AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Građa za starohrvatsku topografiju šibenskog područja, omotnica *Grebaštica Niringrad*. Obrambeni bedem u Grebaštici izgrađen je krajem 15. stoljeća. J. Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, 61.

45 Istraživačima poput Jelića ili nešto kasnije Stošića toponimija često služi kao dodatni argument kojim će potkrijepiti svoju tvrdnju. Što se tiče Niringrada, varijacije toponima *mirina* koji označava ruševine – obično bedema ili neke stare građevine – nalazimo po cijeloj istočnojadranskoj obali: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, vol. II., Zagreb, 1972., 485.

da se ova poveznica ne pojavljuje u drugim zapisima, možemo zaključiti da nije dodatno razrađena.

U Morinjskom zaljevu Jelić bilježi lokalitet „zidine Seoce", ostatke navodnog kaštela na sjeverozapadnoj obali, koji bi mogli biti „središnja točka Donjopoljske općine za srednjeg vijeka".[46] Poznato je da se danas u sjeverozapadnom dijelu zaljeva nalaze ostatci srednjovjekovnih i novovjekovnih solana, no iznad površine mora nazire se samo jedan slabo očuvani zid.[47]

Utvrda Vrpolje, vrlo značajna u 16. i 17. stoljeću, nije spomenuta u bilješkama, a istodobne utvrde Castel Andreis[48] i Parisotto[49] dobile su tek nekoliko redaka. Što se zapadnog dijela tiče, Jelić donosi kratke opise utvrda Rakitnice i Dazline, koje su također imale važnu ulogu u mletačko-osmanskim sukobima 16. i 17. stoljeća.[50] Na istom mjestu prilaže i precrt očito osmanskog srebrnog prstena s polumjesecom i zvijezdama pronađenog u Rakitnici, koji je u posjedu imao Vodičanin Pavao Roca.

---

[46] AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Zidine Seoce; Jelić prenosi podatak iz austrijskog katastra 1820. godine, na je kojem za tu lokaciju navodno upisano „castello distrutto" – no javno dostupan katastar iz 1825. godine ima upisano *c.* (chiesa) *dirocata,* pristupljeno 9. 11. 2020. https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox= 1773483.1054780916%2C5417366.369836638%2C1775373.7275995826%2C5417963.534120116;. Koliko je poznato, na tom dijelu Morinja nije bilo arheoloških istraživanja.

[47] J. Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, 200; Šime Vrkić, Ubikacija utvrde Ribnica iz Putopisa Evlije Čelebije, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 61, Zadar, 2019., 310 – 312.

[48] Kod Jelića, Castel Andreis, zapravo današnji Jadrtovac, nalazimo unutar segmenta koji obrađuje lokalitet Jadriju u Šibenskom kanalu: AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Jadrija. Ovu je utvrdu nedavno obradio: Ivo Glavaš, Kaštel Andreis u Zamurvi (Jadrtovcu) u Morinjskom zaljevu kod Šibenika, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39, Zagreb, 2016., 125 – 130. Šime Vrkić pouzdano ju je povezao s kasnijim toponimom Ribnica. Šime Vrkić, Ubikacija utvrde Ribnica, 312 – 314.

[49] AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Šibenik polje, Kraljevi dvori: Turnina u Morinju. Utvrdu Parisotto, čiji se ostatci danas nalaze iznad šibenskog Donjeg polja, obradili su: Ivo Glavaš, Ivo Šprljan, Utvrde u šibenskom „campo di sotto" – ostaci kaštela Vrpolje i kule Parisotto, *Portal*, vol. 7, Zagreb, 2016., 141 – 142.

[50] AMS, Arhiv Jelić, *IX. Sibenicensia*, kut. 1, sv. Gornja Luka i Bribir. O ovim lokalitetima također je nedavno napisan rad: Ivo Glavaš, Andrija Nakić, Josip Pavić, Rakitnica, Dazlina i Velim – ostatci nekadašnje obrane zapadnog dijela šibenskog distrikta, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 62, Zadar, 2020., 113 – 138.

ZAKLJUČAK

S obzirom na svoju plodnu karijeru i bogatu ostavštinu, Luka Jelić je na području Šibenika proveo razmjerno malo vremena, posjetivši ga sa znanstvenom namjerom tek na nekoliko tjedana 1911. i 1912. godine. Terenski zapisi, nacrti i fotografije u „šibenskim" svescima unutar ostavštine Luke Jelića predstavljaju izvanredno vrijedne izvore, unatoč tomu što ih je zbog čestog nedostatka kronologije Jelićevih obilazaka, ponavljanja informacija i izostanka osnovnih alata poput naslova i brojeva stranica vrlo teško obrađivati. No zbirka svakako pruža uvid u Jelićev terenski rad te kasniji historiografski proces. Kako je opisano na primjeru različitih fortifikacijskih struktura na području Šibenika i njegove okolice, zabilježenih na stranicama zbirke *Sibenicensia*, Jelić donosi stanje lokaliteta, konzultira do sada poznatu literaturu i tek se u nedostatku iste upušta u nove analize. Najvrjedniji podatak svakako je onaj o pronađenom fragmentu pleterne plastike na Tvrđavi sv. Mihovila, koji je Jelić opisao, precrtao i fotografirao. Osim o šibenskoj tvrđavi, u ostavštini se nalaze vrijedni materijali o kulama u šibenskom Kanalu sv. Ante, obrambenim bedemima u Mandalini i Grebaštici te još ponekom manjem utvrđenju. Određene teorije koje Jelić razrađuje u svojim zabilješkama, poput komentara o lancu koji je zatvarao šibensku luku, potvrđene su tek radovima današnjih istraživača. Druga, pomalo smiona razmatranja teško da će uopće biti potvrđena. No njegov opsežni rad teško može biti potpuno valoriziran samo proučavanjem osobnih zapisa koji nisu bili namijenjeni za javno objavljivanje. Jasno je da Luku Jelića treba obrađivati kao istraživača koji je neizbježno u skladu sa svojom erom, ali i kao istraživača koji je svojom neiscrpnom energijom i pedantnim evidentiranjem „zaposlio" brojne generacije koje su ga slijedile.

Prilozi:

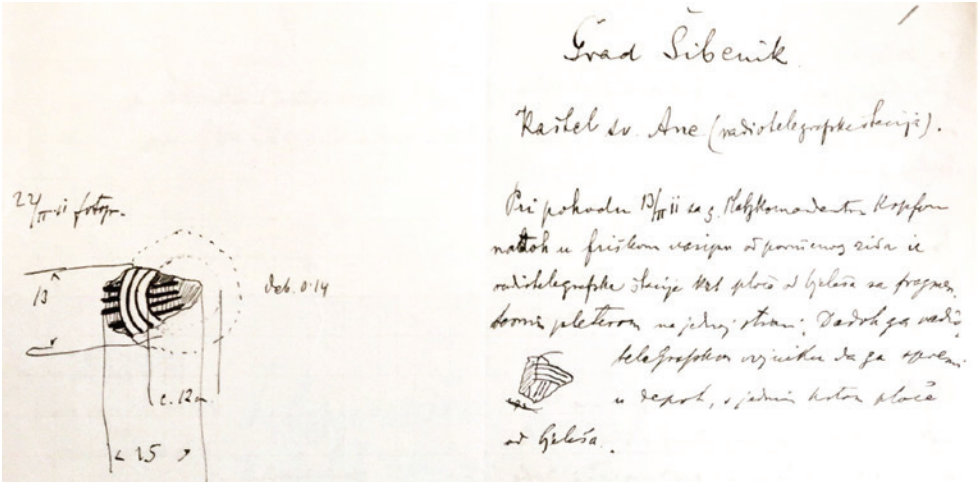

Slika 1. Jelićev zapis o pronalasku fragmenta pletera na Tvrđavi sv. Mihovila (Arheološki muzej u Splitu)

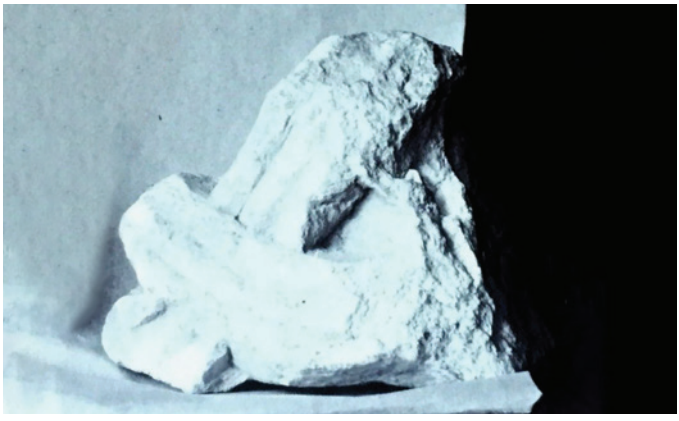

Slika 2. Fotografija danas izgubljenog fragmenta pletera (AMS)

Slika 3. Pogled na južnu kvadratnu kulu Tvrđave sv. Mihovila, 2014. (JUK Tvrđava kulture Šibenik)

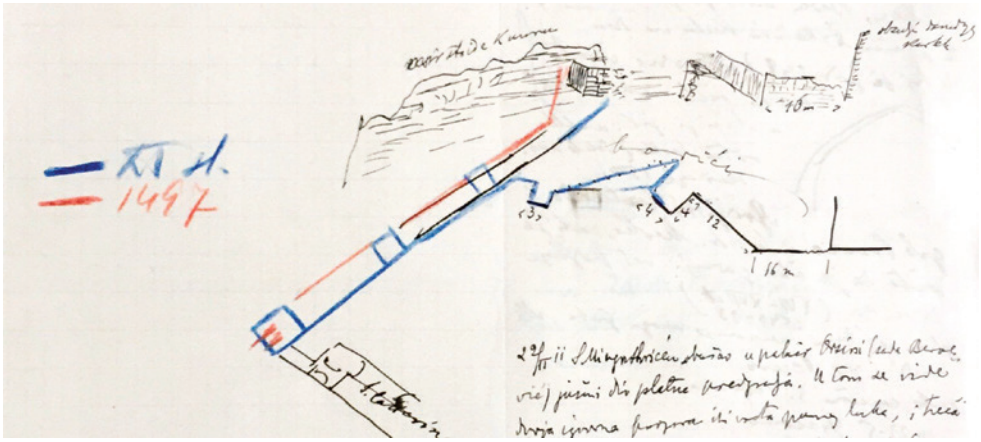

Slika 4. Jelićeva skica, pogled i datacija dvostrukog bedema Tvrđave sv. Mihovila (AMS)

Slika 5. Pogled s početka kanala sv. Ante prema Šibeniku; krajnje lijevo naziru se zidovi sjeverne kule (AMS)

Slika 6. Detalj Šibenika i istočnog dijela šibenskog zaljeva s Mandalinom na Kolunićevoj karti iz 1570. g. (Muzej grada Šibenika)

Slika 7. Pogled na mandalinski bedem (AMS)

Slika 8. Današnje stanje mandalinskog bedema (JUK Tvrđava kulture Šibenik)

Slika 9. Jedina poznata fotografija Poncine kule ili kuline (Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, sl. 44)

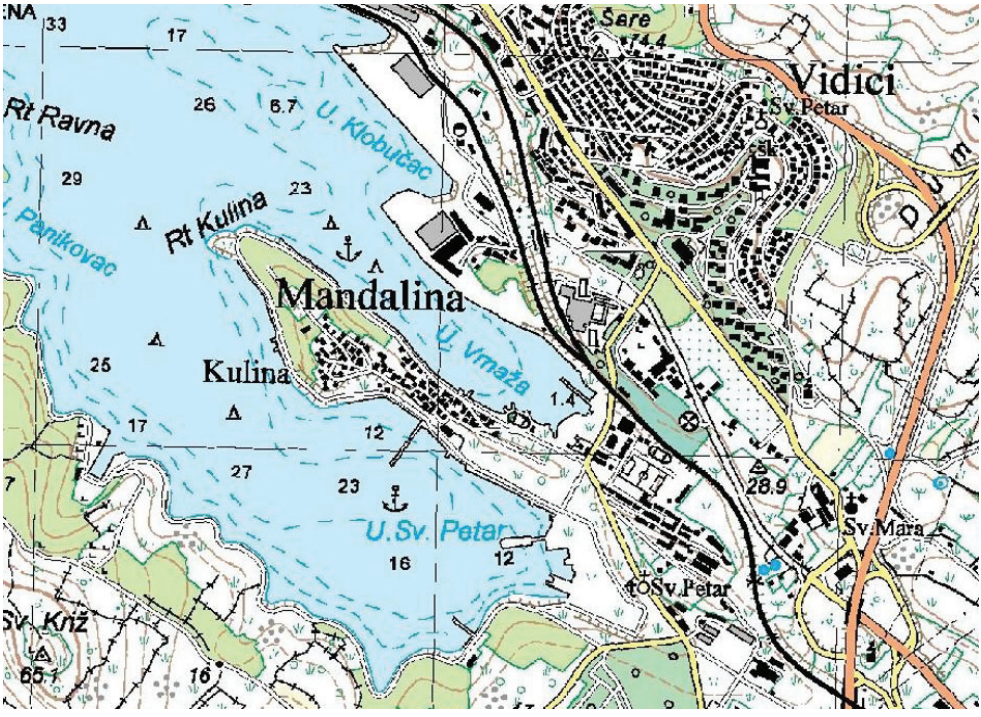

Slika 10. Istočni dio šibenskog zaljeva s Mandalinom i okolnim uvalama na topografskoj karti 1:25.000 (Izvor: ispu.mgipu.hr, pristupljeno 9. 11. 2020.)

Slika 11. Obrambeni bedem u Grebaštici – Niringrad (AMS / JUK Tvrđava kulture Šibenik)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića, *IX. Sibenicensia*

NOVINE:

Hrvatska rieč (Šibenik), 1905., 1910. – 1911.

LITERATURA:

Bilić, Darka, Majer Jurišić, Krasanka, Pavić, Josip, Dvostruki bedem u Šibeniku – funkcija, valorizacija i prezentacija, *Portal*, vol. 10, Zagreb, 2019., 27 – 45.

Ćuzela, Josip, *Šibenski fortifikacijski sustav*, Šibenik, 2005.

Galvani, Federico Antonio, *Il Re d'Armi di Sebenico: con illustrazioni storiche*, vol. I. Venezia, 1884.

Glavaš, Ivo, Kaštel Andreis u Zamurvi (Jadrtovcu) u Morinjskom zaljevu kod Šibenika, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, vol. 39, Zagreb, 2015., 125 – 130.

Glavaš, Ivo, Mandalina je bila ključna za obranu Šibenika (tamo su čuvali 'srednjovjekovnu naftu'). Šibenik IN, posjećeno 29. 10. 2020. https://www.sibenik.in/zaboravljeni-sibenik/mandalina-je-bila-kljucna-za-obranu-sibenika-(tamo-su-cuvali-srednjovjekovnu-naftu-)/61082.html

Glavaš, Ivo, Nakić, Andrija, Pavić, Josip, Rakitnica, Dazlina i Velim – ostatci nekadašnje obrane zapadnog dijela šibenskog distrikta, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, no. 62, Zadar, 2020., 113 – 138.

Glavaš, Ivo, Nakić, Andrija, Pavić, Josip, 'Sperone' – najraniji poznati položaj za upotrebu vatrenog oružja na Tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, vol. 41/42, Zagreb, 2017., 35 – 44.

Glavaš, Ivo, Šprljan, Ivo, Kule na ulazu u Kanal sv. Ante – neodvojivi dio šibenskih fortifikacija, *Ars Adriatica*, No. 8, Zadar, 2018., 47 – 60.

Glavaš, Ivo, Šprljan, Ivo, Utvrde u šibenskom „campo di sotto" – ostaci kaštela Vrpolje i kule Parisotto, *Portal*, vol. 7, Zagreb, 2016., 135 – 146.

Gunjača, Zlatko, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 27 – 58.

Jelić, Luka, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1911.

Kolanović, Josip, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku,* Zagreb, 1995.

Miletić, Željko, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, vol. 31, no. 18, Zadar, 1993., 63 – 88.

Novak, Grga, Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412. – 1797. godine, *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 133 – 288.

Petrić, Nikša, Ranosrednjovjekovne svjetiljke iz Dalmacije, *Diadora*, vol.18-19, Zadar,1996. – 1997., 365 – 378.

Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, vol. II. Zagreb, 1972.

Stošić, Krsto, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, 1941.

Vrkić, Šime, Ubikacija utvrde Ribnica iz Putopisa Evlije Čelebije, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 61, Zadar, 2019., 307 – 326.

Josip Pavić

FORTIFICATIONS IN ŠIBENIK AND THE SURROUNDING AREA IN THE LEGACY OF LUKA JELIĆ

SUMMARY

Considering his fruitful career and vast legacy, Luka Jelić spent considerably small amount of time exploring Šibenik, having visited it for research reasons only several weeks during 1911 and 1912. Field records, drawings and photographies in „Šibenik volumes" that form part of Luka Jelić's legacy represent remarkably valuable source, notwithstanding the frequent lack in chronology of his visits, repetition of information and absence of basic features such as titles and page numbers, which aggravate study thereof. Still, the collection offers a valuable insight into Jelić's field activities and later historiographic process.

As described in the examples of different fortification structures in Šibenik and its surroundings, recorded on the pages of *Sibenicensia* collection, Jelić would give a report of a site's current state using all known literary sources and only when there weren't any would he indulge in new analyses. The most valuable information pertains to an intertwined plastic fragment found in St Michael's Fortress that Jelić described, copied and photographed. Aside from the Šibenik Fortress, Luka Jelić's legacy contains other valuable materials on watchtowers in The Channel of St Anthony in Šibenik, defence walls of Mandalina and Grebaštica and other smaller fortifications. He discussed some of his theories in his notes, for example, a chain that was used to close the port of Šibenik has only recently been confirmed in works of modern-day scientists. Other, somewhat audacious considerations will probably never be validated.

However, his extensive work cannot be fully evaluated solely on the study of his personal notes which were never intended for publishing. Obviously, Luka Jelić should be regarded as a researcher inevitably harmonized with the period he lived in, but also as a researcher whose inexhaustable energy and minute documentation „put" to work generations that followed.

Keywords: Luka Jelić, Legacy, Šibenik, fortifications, St Michael's Fortress, double walls, Mandalina, Grebaštica.

LUKA JELIĆ I ISTRAŽIVANJE POVIJESTI ROGOVSKE OPATIJE*

Tomislav Galović
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska

Krajem 19. stoljeća na Spisima samostana sv. Kuzme i Damjana, odnosno Rogovske opatije – sada je to arhivski fond koji nosi naziv Benediktinski samostan sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru pod signaturom HR-DAZD-337 – intenzivno je radio hrvatski arheolog i povjesničar don Luka Jelić (Vranjic, 22. XII. 1864. – Kaštel Stari, 3. II. 1922.). Iako se može pomisliti da je te spise i arhivski uredio, on to nije učinio jer, među ostalim, nije bio zaposlenik arhiva. Učinio je to prije njega na kronološkom principu arhivist Henrik Böttner (Zadar, 23. IX. 1868. – Zadar, 28. IX. 1944.) te izradio „Inventario dell' archivio della soppressa Abbazia dei ss. Cosma e Damiano di Rogovo, 30. novembre 1897.". No ono što je Jelić svojim istraživanjem tada učinio, a riječ je i o danas dragocjenom, ali i jedinom analitičkom inventaru navedenih spisa tiskom objavljenom, rezultatima je gotovo jednako sređivanju samog gradiva. O Rogovskom arhivu konstatira da je on morao „negda biti bogat" jer nam to jamče mnogobrojne njegove listine. Na temelju toga rada objelodanio je svoju temeljitu i vrlo vrijednu studiju pod naslovom „Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju", objavljenu 1899. godine u *Vjesniku Hrvatskoga arheološkoga društva u Zagrebu* (n. s. III – 1898/1899/, 33 – 126), a tiskana je i zasebno kao knjiga/separat: *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju* (Zagreb, 1899.). Iako je taj opširni prilog – ključan za cjelokupno proučavanje povijesti Biograda i šireg biogradskog područja u starini – naslovljen kao „crtice", riječ je o savjesnom, na arhivskom gradivu i arheološkim svjedočanstvima fundiranom tekstu kojemu je u središtu pažnje samostan, odnosno benediktinska opatija sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, kasnije sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu kod Tkona na otoku Pašmanu. I jedno je i drugo područje obradio u radu koliko su mu to dopuštali sačuvani izvori. U ovom radu ocijenit ćemo ukupan Jelićev rad na pisanoj baštini Rogovske opatije, a također analizirati njegovu rukopisnu ostavštinu koja se sada čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (XII., sv. 2 i 3), a koja se odnosi na tu iznimno važnu hrvatsku kraljevsku benediktinsku opatiju.

Ključne riječi: Luka Jelić, benediktinci, Rogovska opatija, epigrafija, paleografija, diplomatika, topografija, arhivsko gradivo, inventar.

UMJESTO UVODA

„Nije bez temelja glas 'fantasta' koji ga je pratio već za života, no tek predstoji puno vrjednovanje njegova opusa, otkrića, prvih čitanja, ciljanih i razrađenih ili usputnih hipoteza i interpretacija, osobito onih tema koje i danas izazivaju

* Ovaj se članak manjim dijelom temelji na rezultatima iznesenim u autorovoj doktorskoj disertaciji. Tomislav Galović, *Libellus Policorion – Rogovski kartular (diplomatičko-povijesna analiza)*, sv. I., doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2010., 17, 37 – 38, 62 – 65.

dvojbe. Unatoč tomu, može se ustvrditi kako je pripadao vodećim znanstvenicima hrvatskoga Juga s kraja XIX. i poč. XX. st., pionirima arheološke i povijesne discipline".[1] Tako glasi sažeta, ali u potpunosti točna konstatacija o osobi i njezinu opusu o kojoj pišemo u ovome radu. Naime, život i djelo zaslužnog hrvatskog povjesničara i arheologa don Luke Jelića (1864. – 1922.) – unatoč postavljenom spomeniku-bisti u Zadru još davne 1969. godine i bisti ispred župne crkve u Vranjicu (1994.) te spomen-ploči na njegovu grobu na groblju sv. Nikole u Kaštel Starom 2013. godine – ostalo je zapravo na marginama naše historiografije.[2] Tako je to bilo sve do hvalevrijednog znanstvenog skupa *Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa* (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 2019.) i popratne izložbe s vrijednim katalogom: *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*.[3]

Međutim, unatoč prije iznesenom pogrješno bi bilo tvrditi da ime don Luke Jelića nije poznato i da se nije spominjalo unutar hrvatske historiografije i arheologije. Posebice unutar arheologije, a ponajprije zahvaljujući svom ujaku don F. Buliću (s kojim je, nažalost, u jednom trenutku došlo do nepovratnog razilaženja) te svome učeniku L. Katiću, ali i drugima kao što je I. Ostojić. Tako

---

1 Slavko Kovačić, Nikša Lučić, Jelić, Luka, arheolog i povjesničar (Vranjic, 22. XII. 1864 – Kaštel-Stari, 3. II. 1922), u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6 (I – Kal), ur. Trpimir Macan, Zagreb, 2005., 438.

2 Za osnovne bio-bibliografske podatke o Luki Jelići vidi: Ivan Ostojić, Don Luka Jelić – život i djela, *Kačić – zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja / Acta Provinciae ss. Redemptoris Ordinis Fratrum Minorum in Croatia*, sv. XI, Split, 1979., 291 – 316; S. Kovačić, N. Lučić, Jelić, Luka, arheolog i povjesničar, 436 – 439; Slavko Kovačić, *Iz povijesti škola i odgojnih ustanova*, Split, 2020., 293 – 294, 308 – 312; Slavko Kovačić, Dr. don Luka Jelić, profesor bogoslovnog učilišta dalmatinskih biskupija i crkveni povjesničar, *Hrvatska obzorja – časopis Matice hrvatske*, god. II., br. 3, Split, 1994., 639 – 644; Slavko Kovačić, Hrvatski kolegij u Rimu prije apostolskog pisma Slavorum gentem, *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901. – 2001.). Zbornik u prigodi stoljetnice Papinskoga hrvatskog zavoda svetog Jeronima*, vol. 5, prir. Jure Bogdan, Rim – Zagreb, 2001., 94; Grga Novak, O životu i radu dr Luke Jelića (Govor pri otkriću spomenika u Zadru), *Proslava 900-godišnjice Krešimirove darovnice o našem moru (1069-1969)*, Zadar, 1971., 36 – 38; Grga Novak, O životu i radu dr Luke Jelića (Govor pri otkriću spomenika u Zadru), *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XVIII, Zadar, 1971., 534 – 536.

3 Ovdje moramo spomenuti i izložbu „Don Luka Jelić i Nin" autora Mate Radovića, koja je bila realizirana 2012. godine u Muzeju ninskih starina u Ninu (Odjelu Arheološkog muzeja Zadar), povodom 180. obljetnice Arheološkog muzeja Zadar i znanstvenog skupa „Hrvatska arheologija i Aachenski mir 812. – 2012.". Uz izložbu tiskan je i popratni katalog: Mate Radović, *Don Luka Jelić i Nin*, Zadar, 2012. Izložba je 2013. bila postavljena u Muzeju Grada Kaštela u Kaštel Sućurcu kada je bilo upriličeno i otkrivanje spomen-ploče u čast don Luki Jeliću, u organizaciji društva „Bijaći", na groblju svetog Nikole u Kaštel Starom. Izložba je 2014. bila postavljena i u Muzeju grada Koprivnice, a 2015. u Narodnom muzeju Labin. Marija Kolega, In memoriam Mate Radović (Zadar, 27. srpnja 1974. – Vir, 17. rujna 2018.), *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, br. 7, Zadar, 2020., 253 – 257; Jakov Vučić, Mate Radović (1974. – 2018.), *Diadora*, Vol. 32, Zadar, 2018., 251 – 256.

Bulić u prikazu „Razvoja arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij", napisanom 1925. godine za *Zbornik Matice hrvatske – o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva*, pedantno navodi Jelićeve rezultate i publicirane tekstove pritom istaknuvši: „Pok. prof. Jelić, kao profesor teologije u Zadru (g. 1894 do g. 1912) bacio se uz ostala istraživanja, i na istraživanje spomenika iz rimskoga i hrvatskoga doba, a naročitu pažnju je pritom posvetio istraživanju u Ninu i Biogradu na moru. (...)" – kritički napomenuvši da su pojedini njegovi zaključci, tj. izvodi – „bili ovdje i ondje ponešto preuranjeni, jer su kasniji nalazi doveli do drugih rezultata."[4] Iste godine – u nacionalnom leksikonu *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre* (...) – E. Laszovski za Jelića piše da je bio „vrstan historičar i arheolog, nešto prebujne mašte".[5] Jelićev učenik i veliki poštovatelj don L. Katić desetak godina kasnije u velebnoj publikaciji *Obzor. Spomen-knjiga 1860–1935.*, pišući o razvitku hrvatske arheologije u Dalmaciji područje Nina i Biograda opisuje temeljem radova svoga profesora.[6] Navedimo ovdje kao primjer i Josipa Matasovića koji je u svojim predavanjima, a koje je nakon Drugog svjetskog rata držao na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,[7] ovako skicirao L. Jelića: „4. Jelić Luka, dr., prof. teol. u Zadru. Bavi se arheologijom i historijom (najviše crkv.). Kad je za afere sa zavodom sv. Jeronima u Rimu izbilo hrv. ime i glagoljsko pitanje, naumi izdati 'Fontes historici glagolito-romanae' (1906., Vegliae, izdaje to djelo). Isprave teku od 1215. – 1892., sabrane iz rimskih arhiva, pa onda u dalm. i bečkim arhivima. Građa je razdijeljena po vijekovima, te je njeno izdanje za to pitanje veoma važno."[8]

---

4 Frane Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, *Zbornik Matice hrvatske – hrvatskome narodu njegovima prošlim naraštajima na spomen sadašnjima i budućim na pobudu – o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva*, knj. I, sv. 1, ur. Filip Lukas, Zagreb, 1925., 148, 153, 156, 158, 180, 184, 218, 230, cit. tekst na 244 – 245.

5 Emilij Laszowski, Jelić, Luka, dr., svećenik, prof., u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. vladara, hercega, banova i biskupa kao uvodom. Sa 9 zasebnih slika, te 421. slikom u tekstu. Prigodom proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva*, ur. Emilij Laszowski, Zagreb, 1925. (reprint izdanje, Zagreb, 1990.), s. v. (121).

6 Lovre Katić, Razvitak hrvatske arheologije u Dalmaciji, u: *Obzor. Spomen-knjiga 1860 – 1935.*, ur. Milivoj Dežman i Rudolf Maixner, Zagreb, 1935. [1936.], 166.

7 O J. Matasoviću vidi: Tomislav Galović, Josip Matasović kao profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23. – 24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod – Zagreb, 2013., 243 – 276.

8 Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 4418., Matasović, Josip, „Pregled hrvatske historiografije. Školska predavanja", (rukopis), f. 4^{v}. Usp. i Stjepan Antoljak, *Hrvatska historiografija*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb, 2004., 7 – 8 (bilj. 23).

Vrlo širok raspon tema kojima se u svom znanstvenom radu bavio rezultirale su vrijednim radovima. Neki su prihvaćeni, a neki bili kritizirani i odbačeni. Objavljivao je u različitim uglednim časopisima i zbornicima, kronološki i tematski se krećući od starog vijeka do suvremenosti u kontekstu arheologije, povijesti i pomoćnih povijesnih znanosti, povijesti umjetnosti, topografije, kartografije, ali baveći se i lingvistikom, evangelizacijom Amerike prije Kristofora Kolumba itd. Sve što smo ovdje iznijeli ima svrhu upozoriti o kakvom se profilu znanstvenika i stručnjaka radi kako bi se što bolje i preciznije mogli vrjednovati njegovi rezultati i publicirani radovi.

JEDAN SKUP I JEDNA DISKUSIJA: „BIOGRAD I NJEGOVA OKOLICA U PROŠLOSTI" (1988.) I DON LUKA JELIĆ

Naime, počesto se zna dogoditi da zaslužne osobe na nekom od područja ili polja svoga znanstveno-stručnog, kulturnog ili umjetničkog djelovanja ostanu desetljećima nevalorizirani ili se o njima iz određenih razloga ne govori i piše. Takav je slučaj nažalost bio i s hrvatskim znanstvenikom, svećenikom Lukom Jelićem. Iako su održane komemoracije i prigodni govor, iako se na njegovo ime referiralo u različitim zgodama te njegove radove citiralo, cjelokupan pogled na njegov znanstveni opus ostao je neizrečen i nenapisan. Za ilustraciju pak poprilično negativne historiografske recepcije don Luke Jelića vrijedi se prisjetiti jednog velikog i važnog skupa koji se održao u Biogradu u razdoblju od 11. do 13. studenoga 1988. pod nazivom „Biograd i njegova okolica u prošlosti". Na skupu koji je formalno organizirao Zavod za povijesne znanosti Filozofskog fakulteta u Zadru nastupio je niz uglednih hrvatskih znanstvenika i stručnjaka različitih profila. Prema *Programu znanstvenoga skupa* na njemu je trebalo svojim referatima sudjelovati preko četrdeset predavača.[9] Među njima na srednjovjekovnu tematiku, a time što izravno, što neizravno i na djelo L. Jelića, odnosili su se sljedeći autori: Stjepan Antoljak („Biograd u doba hrvatskih narodnih vladara 10-11. st."), Radomir Jurić („Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području"), Franjo Smiljanić („Sidraška županija u srednjem vijeku"),[10] Frane Buškariol („*Katedrala XI vieka na Glavici u Biogradu* – izvještaj Luke Jelića uz komentar"), Janko Belošević („Arheološka istraživanja

[9] Program znanstvenoga skupa „Biograd i njegova okolica u prošlosti", u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 17 – 18.

[10] Franjo Smiljanić, Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 319 – 333.

benediktinskog samostana sv. Ivana Evanđeliste u Biogradu"), Tomislav Raukar („Biogradski samostan sv. Ivana i hrvatsko srednjovjekovno društvo"), Ivo Petricioli („Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadranina /druga pol. XIV. st./"),[11] Miljenko Domijan („Rezultati zaštitnih istraživanja na Ćokovcu u Tkonu"), Nikola Jakšić („Formiranje utvrđenih naselja biogradskog primorja"), Lucijan Kos („Dva rukopisa iz mletačkog arhiva iz 1125. i 1646. godine o rušenju Biograda") i Nedo Grbin („Glagoljski spomenici na biogradskom području"). Nažalost, dio spomenutih predavača nije nastupio na skupu, a dio potom nije dostavio svoje pisane priloge za planirani zbornik radova. No unatoč tomu, dvije godine po održanju skupa publiciran je voluminozni zbornik radova: *Biograd i njegova okolica u prošlosti* (*Biogradski zbornik I*). Osim vrijednih prinosa i zanimljivih izlaganja, na ovome skupu ništa manje, čini se, nije bila zanimljiva diskusija koja je organizirana 11. i 13. studenog 1988., tj. dnevno nakon ciklusa predavanja. Tim raspravama protresla su se neka pitanja i problemi izneseni na skupu. No slaba je strana svega toga to što diskusija nije bila audio-vizualno snimana, pa je ona kao takva manjkava jer svaki je od sudionika mogao poreći (zbog neautorizacije) ono što je u tekstualnom obliku objavljeno u zborniku. No unatoč tomu može se dobiti okvirna slika o glavnim pitanjima iz rasprave. *Raspravu o predavanjima na znanstvenom skupu u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988.*[12] zabilježio je Š. Batović.[13] U raspravi su sudjelovali gotovo svi predavači. Ovdje ćemo izdvojiti samo ono što je izravno povezano s temom ovoga rada. Prvi se J. Belošević općenito osvrnuo na trenutno stanje Biograda glede spomeničke baštine, a potom naglasio da je Biograd „nastao u ranom srednjem vijeku, a ne ranije". Potkrjepljuje to riječima: „Iskopavanjem bazilike sv. Ivana u Biogradu nisam našao ništa ranijeg od srednjeg vijeka." Potom je iskazao svoje neslaganje s predavanjem F. Buškariola o izvještaju L. Jelića i razvojnim fazama izgradnje biogradske katedrale upozorivši na to da su mnogi to istraživali, pa i E. Dyggve „koji je pogrešno snimio i crkvu sv. Ivana, iako je veliki stručnjak". Š. Batović o starosti Biograda suprotno je konstatirao: „(...) nameće se sumnja u njegovo srednjovjekovno postanje, jer imamo više naznaka za ranije postojanje naselja na

---

[11] Ivo Petricioli, Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadranina, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 381 – 396.

[12] Šime Batović, Rasprava o predavanjima na znanstvenom skupu u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988., u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 707 – 714.

[13] Na njezinu početku odmah je napomenuo sljedeće: „Rasprave se, nažalost, magnetofonski nisu snimale, niti stenografski bilježile, pa ću ih iznijeti prema tadašnjim bilješkama, jer niti sudionici tada ni naknadno nisu dostavili pismeni sadržaj svojih rasprava. Prema tome, navedena rasprava ovdje nije cjelovita, već djelomično i dijelom slobodno prepričana." Š. Batović, Rasprava o predavanjima, 707.

njegovu položaju". U prilog tomu govorio bi njegov geografski položaj i tek neki arheološki nalazi jer stratigrafski nije istražen. N. Jakšić je podatak L. Jelića o biogradskoj crkvi sv. Andrije na položaju Bošana u Biogradu povezao s navodom iz tzv. proširene verzije isprave Petra Krešimira IV. iz 1060. gdje stoji *in Bassano iuxta maris littora, illic, ubi est quedam vetus ecclesia.* Smatra „da je ona mogla biti starokršćanska, što je također dokaz o naseljenosti Biograda u to vrijeme". Ništa manja nije bila zanimljiva diskusija o *Rogovskom kartularu*, potom ocjena Jelićeva rada i dosta toga drugoga. Prvo je S. Antoljak asocirao svoja sjećanja te iznio sljedeće: „Godine 1939-1941. ja sam vršio dužnost tajnika, a Grgo Novak predsjednika Hrvatskog arheološkog društva. 1941. došao je k meni Mirko Šeper tražeći da mu predam dokumentaciju Društva. 1939. priredili smo ekskurziju od Zagreba do Zadra i Biograda. U Biogradu nas je vodio don Kažo Perković i prenio nam, uz ostalo, i razne fantazije, kao o keltskom rječniku na ovom prostoru i dr. Andrija Dandolo u 14. st. kaže točno koliko je bilo bizantskih kastruma na našoj obali, a ne kako se to kod nas sada govorilo da ih je bilo svugdje, kao što i Ivan Ostojić govori o broju benediktinskih samostana kod nas, jer ih nije bilo toliko ni u Italiji." Nakon ovih riječi Antoljak nastavlja: „Osim toga, u nas se sve (u ranom srednjem vijeku) datira u 8. ili 11. st. Bilo bi dobro da naši arheolozi to razjasne, jer ja raspolažem i radim samo s pisanim ispravama." Zatim se izravno osvrnuo na pojedina predavanja: „Buškariol je interesantno govorio o Luki Jeliću. Jelić je bio polugenijalan. Ne zaboravimo da je on bio nećak Frane Bulića. Bulić ga je favorizirao. Buškariol je trebao iznijeti odakle mu ti podaci o Jeliću i tko je sve nosio Jelićeve fotografije. Belošević je prvi put usporedio pisane i arheološke podatke. Kad gledam vas mlade, dobivam dojam kako vas je teško kritizirati. Vi mislite: što ovaj hoće, on je ishlapio. (...)." Na Antoljaka se prvi nadovezao F. Smiljanić, a zatim je F. Buškariol rekao da Jelićevi podatci potječu iz arheološkog društva „Bihać", a da je jedan dio građe, nakon otkupa, „prisvojio Mihovil Abramić" koji je radio na kritičkoj analizi Jelićeva izvještaja o katedrali u Biogradu. Za Jelića Buškariol iznosi sljedeće: „Jelić je bio fantasta. Krajnje je vrijeme da se počnu Jelićevi podaci kritički analizirati." – te posebno ističe da – „Jelić u interpretaciji može biti ovakav ili onakav, ali njegovu dokumentaciju radili su vrhunski stručnjaci u (iz) Zadra. Jelić je bio, ipak, jedan od vrhunskih stručnjaka."

Š. Batović, kao svojevrsni kroničar skupa, na kraju zbornika donio je zaključnu riječ o radu znanstvenog skupa „Biograd i njegova okolica u prošlosti", a o medievističkim temama izrekao da su referenti njima donijeli brojne i značajne nove rezultate, posebno iz ranosrednjovjekovne povijesti, a čime je pojašnjen njezin povijesni razvitak. U tome smislu navodi „nove dokaze" o postojanju biogradske biskupije još u 10. st., a uz to direktno vezuje kao posljedicu i ranu gradnju katedrale u Biogradu (na što se nadovezuje referat o arheološkim

iskapanjima L. Jelića). Također konstatira da se novim spoznajama približila problematika „o uvjetima i razlozima postanka Biograda prijestolnicom hrvatskih vladara", odnosno razjašnjena ona o postanku i prostoru Sidraške županije. Nadalje navodi da su važni rezultati referata o srednjovjekovnim biogradskim spomenicima i topografiji, kao i izvještaj o „nedavnom istraživanju, uređenju i djelomičnoj obnovi ostataka crkve benediktinskog samostana u Biogradu, koji je osnovao u 11. st. kralj Petar Krešimir IV, osobito zbog točnih podataka o vremenu njene gradnje, pa je ona mjerilo i međaš mnogih kulturno-umjetničkih pojmova u tadašnjoj našoj kulturi". U nastavku Batović sumira rezultate predavanja o vezama Bosne i sjeverne Dalmacije, graditeljskoj aktivnosti rogovskog opata Petra Zadranina, glagoljskim spomenicima (paleografskim i epigrafskim) te navodi da je osvijetljeno „nastajanje i svojstva utvrđenih naselja u biogradskom primorju (Krmčina, Tukljača, Turanj, Filipjakov, Biograd, Pakoštane) u 16. st., od prebjeglog stanovništva iz zaleđa pred Turcima, poput Kaštela, što je posebnost ovoga kraja". Navode se i rezultati konzervatorske (benediktinski samostan na Ćokovcu kod Tkona) i muzeološke djelatnosti (Biograd), a cijeli skup Š. Batović ocjenjuje riječima kako je naša znanost obogaćena napose nizom vrijednih priloga i raznolikih doprinosa u pravcu poznavanja ranohrvatske prošlosti i narodne predajne kulture.[14]

ROGOVSKA OPATIJA I *POVIJESNO-TOPOGRAFSKE CRTICE O BIOGRADSKOM PRIMORJU* (1899.)

U svome bogatom i raznovrsnom opusu L. Jelić posvetio je jedan važan dio svoga vremena istraživanju i proučavanju povijesti Benediktinskog samostana sv. Ivana Evanđelista u Biogradu odnosno svetih Kuzme i Damjana na Ćokovcu kod Tkona na otoku Pašmanu kao nastavljača prvospomenutog. Treba napose istaknuti da je upravo L. Jelić ovo benediktinsko zdanje među prvima prozvao zajedničkim imenom Rogovska opatija – a što na najbolji mogući način objedinjuje dva povijesna razdoblja ovog samostana i njegovih redovnika: ono u Biogradu i zaleđu te ono na susjednom otočnom prostoru. To je pak objasnio sljedećim riječima: „To je najobičniji naziv biogradske opatije sv. Ivana Evangeliste, po glavnom joj posjedu na kopnu, dvoru u Rogovu. Kad je g. 1125. s Biogradom postradala i matica ove opatije, kojoj se ostaci nalaze pod kaštelom Matkovića, g. 1129. izhodiše biogradski benediktinci od zadarskoga

[14] Šime Batović, Važnija dostignuća znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988., u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 715 – 717.

nadbiskupa Mike, te im je povratio tkonski kaštel s crkvom sv. Kuzme i Damjana, kamo oni prenesoše maticu. Tako je ova opatija poznata pod tri imena: sv. Ivana Evangeliste ili biogradska, sv. Kuzme i Damjana ili tkonska te rogovska."[15] Takav zaključak, ali i historiografsku konvenciju da se ova opatija naziva *Rogovskom* potvrđuju brojni navodi iz povijesnih vrela. Primjerice, u jednom nedovršenom notarskom aktu iz 1349. stoji zapisano: *monasterii sancti Cosme et Damiani de Rogova, diocesis Iadrensis, ordinis sancti Benedicti*.[16] U kasnijim dokumentima iz mletačkog razdoblja navodi se kao *Abbazia di Rogovo* itd.[17]

U pogledu pak cjelovite povijesti Rogovske opatije L. Jelić je – unatoč vlastitom velikom trudu uloženom u njezino istraživanje – vrlo kritički pripomenuo da: „Na sustavnu povjest rogovske opatije ne možemo još misliti. Arhivalno je gradivo za starije doba do izmaka XIV. vijeka dijelomice objelodanjeno. Monumentalno gradivo i topografija još nijesu ni načeti, jer što je dosele učinjeno, ne zadovoljava znanstvenim zahtjevima."[18]

Međutim, L. Jelić je bez premca bio fasciniran značenjem i poviješću Rogovske opatije. I o Vrani i vranskom prostoru također je pisao s neskrivenim zadovoljstvom.[19] U zgodnoj popularno pisanoj publikaciji *Hajdemo do Vrane. Izletna crtica* iz 1898. zabilježio je o Rogovu i Vrani sljedeće: „Po izpravama pak znamo, da je zapadni dio vranskoga polja bio krunski teritorij hrvatskih vladara, te da ga je kralj Krešimir 1069. darovao samostanu sv. Ivana Belgradskoga, središte mu bijaše Rogovo, odakle pozniji naziv opatije Rogovske, valjda najbogatije u hrvatskoj državi. (...) Napokon južni dio vranskog polja, takodjer kraljevski teritorij sa središtem u vladarskom dvoru Vrana, najprije predje u vlast papinske stolice, pak onda vitezova Templara te Ivanovaca. Rekosmo kako je vranski priorat bio najbogatiji u hrvatsko-ugarskoj državi."[20]

---

15 Luka Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. III/1898, Zagreb, 1899., 57.

16 Jakov Stipišić, ur., *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze iz 1349.-1350. – Notarii Jadrensis Francisci ser Manfredi de Surdis de Placentia acta quae supersunt 1349.-1350.*, Zadar, 1977., dok. 60, str. 40.

17 Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima,* Sv. II, Split, 1964., 222.

18 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 57.

19 O odnosu između Rogovske opatije i vranskog prostora vidi: Tomislav Galović, Rogovska opatija i Vrana, u: *Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti održanog u Biogradu 25. travnja 2014.*, ur. Božo Došen, Zadar, 2017., 283 – 300.

20 Luka Jelić, *Hajdemo do Vrane. Izletna crtica* (Pretiskano iz „Novoga Vieka"), Spljet, 1898., 10; Luka Jelić (Priopćio), Discorso del priorato della Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese Canonico di Sibenico, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. XVIII, br. 3, Sarajevo, 1906., 279 – 305.

Svoja istraživanja biogradskog prostora Jelić je provodio kroz nekoliko segmenata ili etapa znanstveno-stručnog rada: fizički obilazak prostora, arheološka istraživanja i rekognosciranje terena, arhivska istraživanja te pisanje i objavljivanje radova. Tako je koncem 19. stoljeća na arhivskoj građi „Rogovskog odsjeka" kod C. k. Namjesničkog arhiva u Zadru, tj. Spisima samostana sv. Kuzme i Damjana – to je sada arhivski fond pod nazivom Benediktinski samostan sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru pod signaturom HR-DAZD-337 – intenzivno radio L. Jelić. Njegov rad na tim spisima ima arhivističke karakteristike, međutim on nije njih i arhivistički uredio jer nije bio zaposlenik zadarskog arhiva. Prije Jelića uradio je to na kronološkom principu arhivist i prvi knjižničar zadarskog arhiva – Namjesničkog arhiva Heinrich Böttner (1868. – 1944.) te izradio „Inventario dell' archivio della soppressa Abbazia dei ss. Cosma e Damiano di Rogovo, 30. novembre 1897.".[21] Međutim, Böttnerov rad nije tiskan i ostao je u rukopisu, pa je ono što je Jelić tiskom objavio odgovaralo onomu što zovemo analitički inventar navedenih spisa. O samom pak Rogovskom arhivu Jelić s pravom konstatira da je taj arhiv morao „negda biti bogat" jer nam to jamče mnogobrojne njegove sačuvane listine. Te su isprave „hronologički podijeljene na snopiće sa progresivnim brojem", a pohranjene u „ormaru najstarijih isprava u prvoj dvorani" ondašnjeg Namjesničkog arhiva u Zadru.[22]

Nakon temeljitog istraživanja i proučavanja povijesti Biograda i šireg biogradskog područja, Luka Jelić objavio je 1899. godine „Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju" u novoj seriji *Vjesnika Hrvatskoga arheološkoga društva* u Zagrebu (III/1898). Važno je za napomenuti da je ovaj Jelićev rad 1899. godine objavljen zasebno kao knjiga, bolje rečeno separat. Međutim, paginacija

---

21 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 71, bilj. 2.

22 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 70 – 71; František Pechuška, Benediktinské opatství rogovské v Dalmácii. Kulturně historický obraz, *Časopis katolického duchovenstva - Ephemerides theologicae cleri Catholici (Bohemici)*, god. LXXX [CV], br. 3, Prag, 1940., 195; Tomislav Galović, Arhiv Rogovske opatije, *Arhivski vjesnik*, vol. 55, Zagreb, 2012., 103 – 116. Raspadom Austro-Ugarske Monarhije zadarski arhiv i dalje nastavlja svoj rad pod drugim imenom: *Archivio del Governo della Dalmazia e delle isole dalmate e curzolane* (Arhiv vlade za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke, 1918. – 1922.), odnosno kao *Archivio storico presso la R. Prefettura* (Povijesni arhiv kraljevske prefekture, od 1922.), te najzad od 1928. kao *Archivio di Stato in Zara* (Državni arhiv u Zadru) u nadležnosti Ministarstva unutarnjih poslova u Rimu. Prilikom podjele arhivskog gradiva između Kraljevine SHS i Italije, temeljem Ugovora sklopljenoga 23. listopada 1922. u Rimu (čl. 25–31), *Spisi samostana Sv. Kuzme i Damjana* ostali su u Zadru. O procesu podjele arhivskog gradiva detaljno: Šime Peričić, Podjela zadarskih „arhiva" između Italije i Kraljevine SHS (1924-1926), *Arhivski vjesnik*, vol. XXI – XXII, Zagreb, 1980., 357 – 374; Ivan Pederin, Povijest arhiva i muzeja u Dalmaciji, *Zadarska smotra – časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. XLV, br. 1 – 3, Zadar, 1996., 103; Josip Kolanović, ur., *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*, sv. I, Zagreb, 2006., 878.

je u tom izdanju provedena iznova, tj. nije zadržana ona koja je bila u časopisu. Stoga u literaturi, zavisno od autora do autora, zna biti razlike u paginaciji, iako se i u jednom i u drugom slučaju navodi da je rad objavljen u *Vjesniku Hrvatskoga arheološkoga društva*.[23]

U sadržajnom pogledu studija se sastoji od uvodnih stranica na kojim se izlaže starovjekovna, srednjovjekovna i novovjekovna povijest promatranog prostora (str. 33 – 41). Slijedi poglavlje **I. Biograd** (str. 42 – 57) s potpoglavljem Biogradski spomenici (str. 53 – 57), potom poglavlje **II. Rogovska opatija** (str. 57 – 108) s potpoglavljima Rogovski opati (str. 65 – 70), Arhiv rogovske opatije (str. 70 – 88) s dvije cjeline I. Rogovski odsjek kod c. k. Namjesničkog arhiva u Zadru. A. Pergamene; B. Papiri /I. Ulomci zbornika isprava XI- XV. vijeka; II. Prijepisi isprava raznih doba/ (str. 71 – 88) te II. Ponte-ovi papiri u zbirci „Bihaća" (str. 88) i III. Župni arhiv u Tkonu (str. 88). Nastavljaju zatim potpoglavlja: Poglavitiji rogovski posjedi (str. 88 – 89), Rogovo (str. 89 – 96), Vrbica i Zidine (str. 96 – 98), Biogradska opatija (str. 98), Bošana i sv. Filip i Jakov (str. 98 – 100), Tkonski samostan (str. 101 – 106), Tkonska župna crkva i rogovska riznica (str. 106 – 108). Slijedi poglavlje **III. Primorske sidraške podžupanije** (str. 108 – 126) s potpoglavljima A) Podžupanija Tukljača (str. 109 – 117), B) Podžupanija zablatska (str. 117 – 122), C) Podžupanijsko ustrojstvo (str. 123 – 126). Tekst studije opremljen je crtežima, tlocrtima i kartama.

U „Arhivu Luke Jelića" koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu nalazi se niz zanimljivih bilježaka, crteža, reljefnih otisaka (frotaža), fotografija i drugih zapisa koji vrlo vjerno dokumentiraju metodu rada L. Jelića.[24] Interdisciplinarnost je dobra riječ za opis njegova rada i pristupa spomeničkoj baštini. U „Arhivu Luke Jelića" nalaze se brojne zanimljivosti. Tako J. Brunšmid, kao urednik nove serije *Vjesnika Hrvatskoga arheološkoga društva*, piše L. Jeliću vezano uz njegov članak „Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju" nekoliko napomena, od kojih izdvajamo sljedeću: „Ako niste ostatak članka još konačno uredili, molim Vas budite po mogućnosti što kraći, te navlastito nemojte u radu ne samo latinskim ili talijanskim jezikom iz izvora opetovati ono isto, što ste u tekstu već hrvatski rekli."[25]

Iako je opširni prilog „Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju" naslovljen kao „crtice", riječ je o savjesnom na arhivskom gradivu i arheološkim svjedočanstvima fundiranom tekstu kojemu je u središtu pažnje samostan

[23] U ovom se radu redovno pozivamo na rad objavljen u časopisu s paginacijom od 33. do 126. stranice.

[24] Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića (Arhiv Jelić), *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 2. Biograd, Rogovo, Tkon, Zemunik.

[25] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 2. Biograd, Rogovo, Tkon, Zemunik. Pismo J. Brunšmida.

odnosno benediktinska opatija sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, kasnije sv. Kuzme i Damjana na otoku Pašmanu. I jedno je i drugo područje obradio u radu koliko su mu to dopuštali sačuvani izvori. Prvo je ukratko izložena povijest Biograda od njegovih početaka i utemeljenja do turske vladavine na tome području i protjerivanja Turaka (Osmanlija) te najzad autorova ocjena Biograda njegova vremena riječima da je on „dandanas sjetna varošica na podrtinama slavnog grada".[26] Autor posebno predstavlja biogradske građevne spomenike: kule, kaštel, palaču, samostane i crkve, različite zgrade, trg itd. Nakon toga slijedi odlomak posvećen Rogovskoj opatiji koji je podijeljen na cjeline u kojima se govori o rogovskim opatima, arhivu rogovske opatije, poglavitijim rogovskim posjedima, selima Rogovo, Vrbica i Zidine, biogradska Opatija, Bošana i Sv. Filip i Jakov. U nastavku toga odlomka slijedi dio o tkonskom samostanu, tkonskoj župnoj crkvi i rogovskoj riznici. Posebno treba istaknuti dio gdje L. Jelić piše o arhivu benediktinske opatije i donosi sumarni inventar arhivskog gradiva koje se na nju odnosi.[27] Popisane su i ukratko opisane sve pergamene[28] i drugi važniji samostanski spisi te izrađen detaljan kronološki popis rogovskih opata, od prvog Andrije do posljednjeg Ante Karamana.[29] U trećem, ujedno završnom dijelu svojih „crtica" autor je prikazo vlastito viđenje primorske sidraške županije koju je pak podijelio na podžupaniju Tukljača i podžupaniju Zablatsku, a na koncu rada sumira podžupanijsko ustrojstvo poglavito na temelju *Novigradskog zbornika* starohrvatskog običajnog prava, ali i drugih vrela.

Temeljito i metodološki stručno pristupio je L. Jelić pitanju povijesti i topografije Biograda i šireg biogradskog područja – točnije biogradskog primorja. Krenuo je u razrješavanje topografske problematike i važnosti posjeda Rogovske opatije, što je posebno došlo do izražaja u topografiji užeg biogradskog područja. Napravio je u tome trenutku mnogo, odnosno onoliko koliko je mogao i znao. Temeljem podataka iz samostanskog kartulara *Libellus Policorion*[30] – koji zgodno naziva izvornim katastrom 14. stoljeća i „kod nas najstarijem

---

26 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 53.

27 Za „Arkiv sv. Kuzme i Damjana rogovskoga" – piše T. Smičiklas u II. svesku *Diplomatičkog zbornika* – „najprije opatije benediktinske sv. Ivana kraj Belgrada, a od tridesetih godina XII. vijeka na otoku Pašmanu u nekadanjoj filijali benediktinaca u samostanu sv. Kuzme i Damjana – nalaze se listine koje idu – u dobu kraljeva hrvatskih – a – imade ih 184 smotanih u pet svezaka III-VII." *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. II, ur. Tadija Smičiklas, Zagreb, 1904., VIII. Pritom napominje da prvi i drugi svezak nedostaju, a od literature upućuje na članak L. Jelića: „Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju", odnosno odjeljak naslovljen „Arkiv rogovske opatije" (str. 70 – 88).

28 Državni arhiv u Zadru, Spisi samostana sv. Kuzme i Damjana (sign. HR-DAZD-0337), Pergamene. Tomislav Galović, ur., *Libellus Policorion – Rogovski kartular*, sv. I, Zadar, 2018., 175 – 202.

29 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 65 – 88.

30 HR-DAZD-0337, kut. 1. *Libellus Policorion* (nadalje *LP*).

spomeniku ove vrste“,[31] te različitih samostanskih isprava Jelić je ustvrdio da su posjedi Rogovske opatije „većim dijelom darovštine hrvatskih vladara i velmoža ili pridošli kupom ili kao zadužbine u sljedećim vijekovima, obuhvatili velik opseg na otočju i na kopnu“. Potom konkretno ocrtava te posjede tvrdeći da najstariji posjed samostana „bijaše polovina Žirja“. Međutim, u privilegiju Petra Krešimira IV. nema takvog određenja o polovici otoka, štoviše je u proširenoj verziji: *tota insula Zuri* (čitav otok Žirje).[32] Kako je Jelić došao do ovoga podatka nažalost nije potkrijepio izvorom.[33] U nastavku nabraja da je samostan na otoku Pašmanu posjedovao selo Tkon i Ždrelac, a u biogradskom kotaru Rogovo, Vrbicu sa Zidinama, Bošanu i Suštinu ili Sušinu. Potom teritorijalno rasprostire ova sela tako da u sjevernu Sidragu, osim dijela samostanskih imanja, pripadaju: Tuš, Kosica, Zviždane kod Raštana, Sikovo, Jelčane (Jošane), Smokova i Vlaška sela, Klokoćina, Gorica, Podvrsje, Tustica, Kamenjane, a od toga sjeverno se nalaze Trejčići, Vukići, Narak i Pisačane. U tinjsku podžupaniju ubraja Bubnjane, Smrdečane, Nabrežje, Lišane i tinjsku Sidragu (Polača), te Jasene, dok bi u miranjskoj podžupaniji bili Miranje i Jagodnja.[34] Treba napomenuti da u ovom Jelićevu popisu ima sela koja nisu navedena u kartularu *Libellus Policorion*, već su za njegovo sastavljanje korišteni drugi izvori vezani uz Rogovsku opatiju i uopće biogradsko primorje.

Treba napomenuti da je većinu samostanskih posjeda L. Jelić ubicirao u širu okolicu Biograda iako se – kako je to meritorno pokazala V. Jakić-Cestarić[35] – dio posjeda zapravo nalazio na otoku Pašmanu, a što su potvrdila i recentna istraživanja.[36] L. Jelić u nastavku svoga rada odlučuje detaljnije proučiti neke od posjeda, pa kaže da mu je za sada u interesu „poglavito samo monumentalna topografija biogradskoga primorja“, točnije posjedi oko Biograda, a to su Rogovo,

---

31 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, 88.

32 *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967., 90.

33 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 88 – 89.

34 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 89.

35 Vesna Jakić-Cestarić, Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XIII. stoljeća, *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 29–30, Zadar, 1983., 21 – 55; Vesna Jakić-Cestarić, Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XIII. stoljeća, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2 – 4. prosinca 1981.*, ur. Vjekoslav Ćosić, Zadar, 1987., 129 – 160.

36 T. Galović, *Libellus Policorion*, sv. I., 316 – 366; Tomislav Galović, Benediktinci i benediktinke u Biogradu u ranom srednjem vijeku, u: *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu*, ur. Vjekoslav Ćosić, Biograd – Zadar, 2014., 100.

Vrbica i Zidine, Sv. Filip i Jakov i Bošana te biogradska Opatija i Konvent ili Sošina. Uz to obrađuje i mjesto Tkon na otoku Pašmanu.[37]

U pogledu grada Biograda važno je istaknuti tumačenje L. Jelića o tome da je samostan sv. Ivana Evanđelista bio unutar gradskih zidina i da je bio „u blizini gradskog kaštela biogradskog". Stoga ga i naziva „samostanom sv. Ivana od kaštela". Spominje i da „trg, što je u starim slavenskim gradovima poznat kao kružasta opsega" upravo trg „pred sv. Ivanom biogradskim" kako to svjedoči jedna isprava.[38] O biogradskoj katedrali koncem 19. stoljeća Jelić je mogao samo konstatirati sljedeće: „O samoj stolnoj crkvi biogradskoj ni do Farlatija nije doprla nikakva vijest. Poharanje Biograda g. 1125. kao da joj je satrlo svaku uspomenu. Ipak se je nadati, da joj ne će biti teško otkriti ostanke."[39] No danas više nema spora o lokaciji katedrale u Biogradu jer je njezina dostupna i poznata građa obrađena i publicirana te su dana i nova tumačenja.[40] Katedrala se nalazila na istaknutom gradskom predjelu zvanom Glavica.

Glavna gradska luka Biograda naziva se Bošana (*Bassanum*), a smještena je na sjeverozapadnom priobalnom prostoru. Na području Bošane kralj Petar Krešimir IV. darovao je biogradskom samostanu sv. Ivana Evanđelista jednu zemlju. Darovanje se vjerojatno zbilo 1060. godine, a u samostanskom kartularu *Libellus*

---

37 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 89. Tek pola stoljeća kasnije, u djelu *Benediktinci u Hrvatskoj*, Ivan Ostojić pokušao je popisati samostanske posjede izradivši pritom kartu posjeda. No na toj zemljopisnoj karti bio je primoran često konstatirati kako mu je nepoznat smještaj (*neodređen položaj*) brojnih sela i posjeda Rogovske opatije. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, Sv. II, 231.

38 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 55 – 56.

39 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 44; Velimir Škarpa, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. 1. Popis manjih starinskih predmeta u Biogradu, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. III/1898, Zagreb, 1899., 232 – 233.

40 Frane Buškariol, Luka Jelić, O katedrali u Biogradu na moru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 351 – 372; Frane Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju glavica – Biogradski spomenici I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 27, Split, 1988., 21 – 55; Branka Juraga, *Spomenici kulture na području djelovanja jednog muzeja (na bazi istraživanja terena Zavičajnog muzeja u Biogradu na moru)*, magistarski rad, Zagreb, 1979., 75 – 76; Branka Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, Vol. 9, Zadar, 1980., 445 – 448; Radomir Jurić, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 281 – 285; Nikolina Uroda, *Biogradska katedrala*, katalog izložbe, Split – Biograd, 2005.; Ivan Josipović, Biogradska predromanička skulptura, *Ars Adriatica*, sv. 7, Zadar, 2017., 65 – 82; Ana Jordan Knežević, O problemu ubikacije ranosrednjovjekovnih bazilika sv. Ivana Evanđeliste i sv. Tome u Biogradu na Moru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 62, Zadar, 2020., 5 – 30. Zanimljive su i arheološke bilješke fra L. Maruna u njegovim Starinarskim dnevnicima i Starinarskim bilješkama o istraživanjima u Biogradu i okolici, iako sam pisac nije bio njihovim sudionikom, već samo promatračem. Lujo Marun, *Starinarski dnevnici*, Split, 1998., 64, 118 – 121, 261 – 262, 272.

Policorion nosi zaseban naslov: *De regali terra in Bassano* („O kraljevskoj zemlji u Bošani").[41] Inače, u navedenom samostanskom kartularu Bošana je zabilježena dva puta. Prvi navod iz tzv. proširenog Krešimirova privilegija: *eam terram, que est in Bassano iuxta maris litora, illic, ubi est quedam uetus ecclesia* („onu zemlju, koja se nalazi u Bošani kraj morske obale, ondje, gdje je neka stara crkva")[42], potakao je raspravu povjesničara umjetnosti i arheologa o kojoj se to crkvi (*uetus ecclesia*) u navedenom zapisu radi. Koliko je poznato, prvi je pokušao dati na to odgovor upravo L. Jelić. Pozivajući se na prethodni navod, piše da se ta crkva „već g. 1059. smatrala davnom, te je bila ili starokršćanska zgrada, ili poganski hram". Potonje pokušava pravdati izrazima, također iz kartulara *Libellus Policorion*, kao što je *ad eclexiam paganam*[43] ili drugim napisima koji u sebi sadrže pridjev *paganus*. Međutim, takvo tumačenje ne može izdržati filološku i historiografsku kritiku jer se naoko povezuju pojmovi koji međusobno ne korespondiraju, a neki se odnose i na susjedni otok Pašman. Uostalom, *ad eclexiam paganam* jednostavno se može tumačiti kao seoska crkva, a tvrdnja pak istoga da se u Bošani možda još do 11. stoljeća održao „rimsko-liburnijski poganski živalj ili ostatak nepokrštenih još Hrvata" nema nikakve podloge u izvorima. Nadalje, Jelić konstatira da je u 13. stoljeću Bošana imala crkvu sv. Adrijana čije se ruševine nalaze na mikrolokalitetu koji se danas zove Kapelica.[44] Po ovome slijedi da autor razlikuje crkvu (*uetus ecclesia*) iz tzv. proširenog privilegija kralja Petra Krešimira IV. od bošanske crkve sv. Adrijana (tj. Hadrijana). Dio Jelićeva mišljenja ponovio je, ali i dao svoj prijedlog prema kojem bi se pod *uetus ecclesia* radilo upravo o crkvi sv. Adrijana N. Jakšić u usmenoj raspravi na znanstvenom skupu „Biograd i njegova okolica u prošlosti" (1988.).[45]

U novijem rekognosciranju obalnog pojasa između Sv. Filipa i Jakova i Biograda na području je Bošane obrađen lokalitet Kapelica ili Crkvica s pojedinim arheološkim ostatcima. Autori citiraju dosadašnja saznanja o ovoj luci, ali oprezno spominju i navod o *uetus ecclesia*.[46] Međutim, pouzdan odgovor na to pitanje leži upravo u samom kartularu *Libellus Policorion* 15-ak folija dalje od prvog spomena Bošane. On glasi: *ad mare iuxta Bosannam ex australi parte unam peciam terre, et medietatem de terra que est sub puteo Bosanne et a puteo uersus occidentem sub uiam*

---

41 *LP*, f. 3^{r} (3).
42 *LP*, f. 3^{r} (3).
43 *LP*, f. 37^{v} (72).
44 L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 99.
45 Š. Batović, Rasprava o predavanjima, 708. Doduše, u tekstu stoji da se radi o „crkvi Sv. Andrije" što je očiti *lapsus calami*. Jelićev stav ponavlja i R. Jurić. R. Jurić, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, 286.
46 Zdenko Brusić, Filip Đinđić, Rekognosciranje obalnog pojasa između Sv. Filipa i Jakova i Biograda, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVI, br. 2, Zagreb, 2004., 87 – 94.

publica[m] usque ad mare et usque ad sanctum Adrianum et sicut sunt macerie („do mora blizu Bošane s južne strane jedan komad zemlje, i polovicu od zemlje koja je ispod zdenca Bošane i od zdenca u pravcu zapada ispod javne ceste pa sve do mora i sve do Svetog Adrijana i ovdje su kao suhozidi").[47]

Povezivanjem, dakle, rezultata arheologije i dostupnih povijesnih izvora došli smo do sigurnih činjenica kako se u izrazu *uetus ecclesia* radi o crkvi sv. Adrijana (Hadrijana)[48] čiji su ostatci danas vidljivi na lokalitetu Kapelica ili Crkvica.[49] Tu su nedavno pronađeni i kasnoantički paljevinski grobovi okvirno datirani od 5. do 7. stoljeća.[50]

ČLANAK IZ *NARODNOG LISTA* – „ZNAMENITO ODKRIĆE U BIOGRADU" (1902.)

Nakon što je publicirao svoje *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju* (1899.), L. Jelić je – vezano uz Biograd – objavio još jedan važan članak pod naslovom „Znamenito odkriće u Biogradu". Bilo je to 5. veljače 1902. godine u *Narodnom listu. Glasilu za interese hrvatskoga naroda*. Zapravo tu je – nakon recentnih arheoloških istraživanja predjela Glavica u Biogradu – iznio svoje mišljenje odnosno (hipo)tezu koja se udaljava od onoga što je bio napisao u *Povjesno-topografskim crticama*. Zbog važnosti i zanimljivosti donosimo navedeni članak u cijelosti:

> „Ne zamjerite mi, štovano uredništvo, što vašoj opravdanoj želji niesam mogao odmah da udovoljim. Evo me na nekoliko obćih poteza toliko s povjestnog gledišta o Biogradu, koliko odnosno na najnovije odkriće. Moram vam baš od srdca zahvaliti, da se za ovaj zaista zanimiv dogadjaj toliko zauzimljete vi, kao što i vaši čitatelji; te vas molim, da se zadovoljite za sada sa ovo nekoliko redaka, dok ćemo do skora po svoj prilici od samih spomenika, što se tek odkrivaju, biti još potanje podučeni.
>
> I doista Biograd je još za narodnu poviest knjiga pod sedam pečata; kad ih razlomimo, sinut će nam slika gradskog živovanja na primorju za dobe hrvatskih vladara.

---

47 *LP*, f. 19r (35).

48 *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, IV. dopunjeno izdanje, Zagreb, 2000., s. v. Hadrijan, mučenik.

49 U srednjovjekovnim se izvorima ovaj lokalitet naziva *confinio Sancti Andree* (1440.), *Sutjadrig* (1469.), *Sut Iadria* (1528.). Ante Jurić, Nikola Vuletić, Toponimija naselja Sv. Filip i Jakov, *Folia onomastica Croatica*, vol. 15, Zagreb, 2006., 105.

50 Filip Đinđić, Slučajni nalaz paljevinskih grobova na Kapelici u mjestu Sv. Filipu i Jakovu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVII, br. 1, Zagreb, 2005., 104 – 108.

Već Konstantin Porphyrogeneta (950) broji Biograd medju poglavitije gradove kraljevine Hrvatske i Dalmacije; a arapski geograf Edrisi (XII viek) označuje ga kao jedan od najznamenitijih gradova bizantinske carevine. Iz dokumenata XI vieka razabire se, da su hrvatsko-dalmatinski kraljevi u Biogradu stolovali, te su u njemu podigli više zadužbina: stolnu crkvu, benediktinski samostan S. Ivana i onaj za koludrice S. Tome. Poznato je pak, da se je baš u Biogradu 1102 ugarski kralj Koloman za hrvatskog i dalmatinskog kralja krunio. Ovaj sa političkoga i trgovačkog gledišta za starije sredovječne dobe znameniti grad bio je 1125 porušen od Mlečića, a 1647 od Turaka, te je danas još većim dielom prekriven ruševinama, u koje su ugniezdene moderne kuće.

Više je točaka u gradu s monumentalnoga gledišta od osobite važnosti, kako je to pišući u svojoj razpravi „Poviestno-topografičke crtice o Biogradskom primorju" pred četiri godine izložio. A najvažnija od svih jest Glavica, na koju nekidašnja odkrića dobacuju novog svjetla.

U sredini grada po prilici, nešto više k jugozapadnom uglu, leži župska crkva sa okolišnom visoravni, nazvanom Glavica, koja crkvi stoji s iztočne i južne strane. Visoravnica je u obliku jednog odugog petokuta, kojeg duža os iznosi 50 metara, a kraća 20. Nad razinom okolišnih ulica tlo visoravnice stoji poprečno 2 metra više.

O toj visoravni Glavici 1650 godine piše Zadranin D.r Liubavac: „Fù detta città nelli trasandati secoli de' re Croati, mentre durò lo scettro loro, frequentata di abitazione, e vi appaiono oggidi le rovine del direccato palaggio, che a guisa di piccolo colle s' innalza in mezzo al luoco". (Storica dissertazione sul contado e territorio di Zara, dedicata a S. E. Leonardo Foscolo Provveditore Generale di Dalmazia et Albania, 1646-51). Dakle, još 1650 godine su se vidile ruševine vladarskog starohrvatskog dvora.

Općinsko upraviteljstvo Biograda počelo je dne 25 siečnja prenositi materijal s Glavice za nasipanje novog puta pri ulazu u grad. Tom se je prigodom odkrila na jugoiztočnom uglu jedna apsida, koja je na žalost odmah do temelja razrušena za namještanje tračnica. Sliedećih dana pak došao je na vidjelo omašan perimetralan zid sa kontrafortima iznutra i vana, druga veća apsida i jedan zidani stup, što u promjeru mjeri 1 30 metra.

Uslied toga je obćinsko upraviteljstvo pozvalo brzojavno podpisanoga na lice mjesta dne 29 siečnja, te su snimljeni i fotografani dotadašnji nahodjaji; i sporazumno s obćinskim upraviteljstvom bi utanačeno: da se ništa ne smije dalje rušiti i da se izkopanje vodi racijonalnim sustavom, po naputku podpisanoga, komu je obćinsko upraviteljstvo povjerilo nadzor radnjâ.

Do rečenoga dana, 29 siečnja, odkopani nahodjaji pripadaju crkvi. Vidi se polovina abside, čitava iztočna manja absida, vanjski iztočni zid, te jedan stup i jedan kvadratan pilov. Od drugih predmeta našao se ostatak žrtvenika u otvoru glavne abside sa ulomcima njegove arhitektonske dekoracije, te nekoliko grobova zidanih od opeke, i baza jednog monolitskog stupa.

Očito je, da se sgrada proteže dalje na sjever i zapad, te da je bila na svodovlje ili kupolu, jer se našla velika naslaga krševa od sige i klaka, što je od svoda pala na tlo crkve.

Odkriveni već ostanci za cielo pripadaju monumentalnoj crkvi starije sredovječne dobe; a ako je navedena već oznaka D.ra Ljubovca točna, to bi bila ili dvorska kapela, ili opatija S. Ivana od kralja Petra I. Krešimira 1059 godine sagradjena. Po svoj prilici, da će se uz crkvu naći još i ostanci vladarskog dvora, vidjenog od Ljubovca.

Perimetralni zid crkve je 1·20 metra debel, a uz to još izvana i iznutra pričvršćen s pornjacima; nutrnji su četverougastog oblika, te odskaču do 40 centimetara, vanjski su nasuprot polueliptični i odskaču za obilat metar. Zidovi absida su pak za 1 metar debeli, dok zidani stup mjeri u promjeru do 1·30 metra.

Po ovom je očito, da se je na biogradskoj Glavici počela otkrivati gradjevina važna ne samo za lokalnu poviest, nego i za obću poviest umjetnosti. Još nam nije pobliže poznat nijedan od dvorova hrvatskih vladara u gradu, koji se češće spominju u dokumentima iz dobe narodnih vladara, te će biogradski biti prvi sustavno iztražen.

Kada se uvaži pak, da je velika riedkost i kod prosvietljenijih naroda jedan krunski dvor iz starije sredovječne dobe, to ćemo lakho shvatiti veliku važnost biogradskog odkrića. Nije izključena mogućnost, da se nadje i nadpisâ, koji bi novog svjetla unieli u najtamniju stranu naše povjetnice, kao što je slučaj bio pri odkriću ruševina krunskog dvora na Solinu, gdje se je našla grobnica kraljice Jelene s toli zanimivim nadpisom. U nadi, da će nas izkopine obradovati takovim darom, bilježim se s veleštovanjem.

Arbanasi, 2. veljače 1902. Dr Luka Jelić."[51]

Iz navedenog se vidi da je L. Jelić bio skloniji rezultate navedenih arheoloških istraživanja tumačiti, povezujući iste s opisom Biograda povjesničara Šimuna Ljubavca (Simeone Gliubavaz, 1608. – 1663.) u njegovu rukopisnu djelu *Storica dissertazione del contado e territorio di Zara*, da se ovdje radi o kraljevskoj dvorskoj kapeli ili pak pridodaje Jelić samostanu – opatiji sv. Ivana Evanđelista koja je bila utemeljena – kako pouzdano znamo – od kralja Petra Krešimira IV. 1060. godine. Po važnosti uspoređuje sve to sa Solinom i tamošnjim krunskim dvorom te grobnicom kraljice Jelene i njezinim nadgrobnim natpisom.

Na Jelićev članak iz 1902. u svojim se dnevničkim zapisima kritički osvrnuo fra Lujo Marun. Tako pod datumom od 8. veljače 1902. piše:

„Prispio sam u Biograd u $3^{1/4}$ po podne. Dočekao me Jeličić i Lovrović, te me odmah odpratili na ruševine. Tu se odmah sjatila množija srednje i otmenije ruke

[51] Luka Jelić, Znamenito odkriće u Biogradu [Podlistak], *Narodni list. Glasilo za interese hrvatskoga naroda*, god. XLI, br. 11 (od 5. veljače 1902.), Zadar, 1902., 1.

Biogradjana. Prvi utisak izkopina nije me uzhitio ali hinjeno sam ih uzveličavao. Pomljivo sam oblazio odkopane dielove bazilike. Vidio sam ulomke stupovlja od mramora cipolino, te izjavio da su iz rimske dobe; jedan ulomak ploče – salidža ili slična – od porfira; pokraj – izvana – abside od evangelija stoji pravilno podnožje jednog stupa za kojeg mislim da je iz rimske dobe. Opazio sam i u drugom pilonu – onomu četvrtastomu iste abside jedan kamen iz rimske dobe uzidan kao materijal. Moguće da bi mogao biti ornamentiran ili sa nadpisom pa bi ga trebovalo izvaditi i pregledati. Izvana tik uz sjeverni brod, na sredini izmedju dvaju podpornjaka od prilike za 1.50 visok, preko 2 dug podignut je zid kao priliepak a u njemu pravilno u klak ozidana grobnica. Poklopci grobnice sastojali su se od više nepravilnih tankih pločica. U njemu je ostanaka od viših istruhnulih mrtvaca, orientirani pogledom smjerom bazilike u iztok. Niesam ih htio pregledavati. Ovo bi bio jedini do tad odkriveni važniji grob. Izvan bazilike opazio sam takodjer sa sjevernoga zida bazilike, tamo amo, dva tri groba prosta groba, koja do tad niesu bila pretražena. Orientacija ovih grobova nepravilna je. Njihovo pretraživanje odgodjeno je za kasnije. Ovdje sam se zadržao preko pol sata, te odgovarao na razne upite ljubopitnika, te izjavio, kako ova bazilika nije dvorska, niti je u vezi s kraljevskim dvorom, kojemu da tu na žalost nevidim tragova Rekao sam da je bazilika skoro sasma slična onoj u Vrelu Cetine ali nešto viša i onoj u Biskupiji na Stupovima u zadnjemu broju t. j. 3 i 4 „S. P." [= *Starohrvatske prosvjete*, op. T. G.] objelodanjenomu, te sam ih pokazao odnosnu sliku iste. Rekao sam da se prenaglilo [= *don Luka Jelić*, op. T. G.] sa viešću ob odkriću kraljevskog dvora. Ipak opetovano sam naglasio da je za nas arkeologe prekovažno odkriće, što je učinjeno u Biogradu i što svaka iskrica iz dobe narodne samostalnosti pravo je biserje."[52]

U nastavku fra L. Marun općinskim vlastima obrazlaže važnost istraživanja u Biogradu te cilj i djelokrug njegova kninskog Hrvatskog starinarskog društva te konkurentskog splitskog Društva za istraživanje hrvatske povijesti „Bihać" pod vodstvom don Frane Bulića, a vezano uz mogući sporazum između tih dvaju arheoloških udruženja:

„(...) ali obzirom da bi se imale izkopine nastaviti po čitavom Biogradu kako bi shodno bilo da oba družtva, naše i Bihać uz svoje predstavnike dogovorno na tomu budu radili. Ja sam im najprije potanko razložio cilj i djelokrug obaju družtava, napose što je naše družtvo od prvoga dana do danas za Biograd učinilo, kako je sada glavna točka našega družtva Biograd ipak da ću rado pozdraviti ako dodje do sporazuma, o čemu istakoh dvojbe radi žugljivosti dr. Jelića, obaju družtava, te da odmah ovlašćujem prisutnu gospodu da na tomu uzrade, ali da sam uvjeren

[52] L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 119 – 120; Radomir Jurić, Fra Lujo Marun u zadarskom kraju, u: *Zbornik o Luji Marunu. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857. – 2007.), Skradin – Knin, 7. – 8. prosinca 2007.*, ur. Željko Tomičić i Ante Uglešić, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., 72 – 75.

da dr. Jelić na to neće pristati. Pošto prisutnici mi rekoše, da će sutra – u nedjelju – doći Bulić, savj. Tomino, poglavar Golf, savjetnik Iveković, dr. Jelić i još jedan činovnik – čije se ime sad nespominjem te me savjetovaše da ih dočekam, te da se o pitanju medjusobno sporazumimo. Odvratio se da negajim nade u sporazum radi nepomirljive čudi Jelića ali obzirom da bi mogao doći Bulić, o čemu istakoh dvojbu, obećao sam upraviteljstvu da ću se odmah brzojavno obavjestiti preko Ivekovića, dali će ovaj i Bulić doći, inčije da ću morati odputovati pošto sutra namjeravam biti na Bribiru. Brzojavio sam Ivekoviću, te sutra dobio odgovor, da on radi bolesti ne dolazi a za Bulića da ne zna. (...) Poslie sam otišao u svoj stan kod Jeličića i tu me došao pozdraviti Joso Šimunović mladji, te mi nešto kazivao o rovarenju Jelićevu na namjestničtvu, ali da ga neslušaju."[53]

Nadalje, fra L. Marun – koji je u Biogradu boravio 8. i 9. veljače 1902. – iznosi neke personalne zamjerke na L. Jelića i njegov rad,[54] ali koje ujedno dijelom govore i o samome piscu:

„(...) Otišao sam vratiti posjet općinskom upraviteljstvu na općinu. Tu me na vratima općine dočekao liečnik dr. Braun i prvi prisjednik Pelicarić, te sam ovomu se naklonio. U njegovoj sobi dao mi je ovu kategoričku izjavu: Općina nije s Bihačem sklopila nikakve nagodbe niti ugovora. Jelića je naprosto pozvala kao najbližeg strukovnjaka da im pokle su naišli na starinske zgrade dade naputke kako da kopaju, buduć su se bojali odgovornosti pred zakonom, pa da su i namjestničtvu takodjer brzojavno odkriće saobćili. Jelić da je došao poslie nekoliko dana te im u ime Bihača obećao podporu, koju su oni spravni bili primiti ali bez ikakovih obveza. Jelić da je bio drugi put u zadnji utorak t. j. na 3/2.; da im stavlja nekih indirektnih uvjeta protiva našemu družtvu na koje oni niesu niti hoće pristati. Za to da mene i naše družtvo ovlašćuje u ime općine da sve moguće izvide radimo na odkrivajućim sgradam i da ih po miloj volji opisujemo. Da oni nebi ništa odiozna učinili za zlato koliko je njihova 'Glavica', jer bi se ogriešili protiva znanosti, patriotizmu i zaslugam 'Prvoga starinarskoga hrv.' kad bi mi išta za njegovo omalovaženje učinili. Za to da me ovlašćuju po miloj volji na sve što budem smatrao na korist našega družtva i biogradskih starina. Izjave dotičnika na me učiniše kao da je do skrajnosti odan našemu družtvu samo da sad nezna kako da izadje iz spletaka Jelićevih. Dok je on to govorio liečnik reče: imalo bi se nas nekoliko odmah danas upisati u Kninsko družtvo, što ja odmah sada činim. Za tim pregledao sam ono nekoliko ulomaka u odkopanoj bažilici našasti, medju kojima balčak jednog mača – čini mi se kasnije dobe – i jednog ključa slična onomu našastu u bazilici na rim. groblju u Biskupiji ali za polovinu manji. Za tim sam s liečnikom pošao gori u njegovu sobu, gdje mi

[53] L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 121.

[54] Željko Rapanić, Fra Lujo Marun – istraživač hrvatske prošlosti, u: *Starinarski dnevnici*, 12 – 14.

je pokazao liepu zbirku starinskih novaca. Ovom prigodom reče mi: ovo je svemu kriva Jelićeva nenavidnost."[55]

Međutim, završni rad o istraživanjima lokaliteta Glavica Jelić – kao glavni istraživač u Biogradu te član i predstavnik Društva za istraživanje hrvatske povijesti „Bihać" iz Splita – nije publicirao, već je u njegovoj pisanoj ostavštini ostao opširni izvještaj – „Izvješće o izkopinama u Biogradu 1902 – 1905. g." (sadrži cjeline: a. Pristup; Poviest Biograda i iztraživanja biogradskih spomenika; Katedralka XI vieka na Glavici) i „Dodatak".[56] Čini se da je F. Buškariol pretpostavljao zašto do toga nije došlo, te je obećao to obraditi jednom drugom prilikom što nažalost zbog iznenadne smrti (1989.) nije uspio učiniti, no 1988. napomenuo je sljedeće:

„(...) potrebno je reći da je don Frane Bulić bio recenzent i kourednik časopisa „Jahrbuch des Kunsthistorichen Institutes der K. K. Zentral Kommission für Denkmalpflege", i u tom statusu vodio je poslove oko tiskanja ovog Jelićeva izvještaja, a najintenzivnije tijekom 1907. i 1908. g. Međutim, rad se u ovom obliku nije pojavio u brojevima tiskanim između 1909. i 1918. g. (nakon čega je spomenuti časopis prestao izlaziti)".[57]

Navedeni Jelićev izvještaj nakon što je pronađen – napominjemo – ne u njegovoj pisanoj ostavštini u Arheološkom muzeju u Splitu, već u fondu osobnog arhiva Mihovila Abramića (1884. – 1962.), ravnatelja toga muzeja od 1926. do 1950., publicirao je F. Buškariol[58] te u svezi s time s pravom napomenuo i upozorio:

---

[55] L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 121. Napomenimo da je i nakon Jelićeve smrti u svojim „Starinarskim bilješkama" iz 1925. godine („Eskurzija u benkovačko-biogradsku okolicu") fra L. Marun prisjetio se L. Jelića ovim riječima: „Stali smo redom oblaziti kuće starije po Biogradu a u prvom redu ruševine starinske odkopane od dr. Jelića bazilike. Ova bi bila stajala sa sjeverne strane tik sadanje župske crkve ali joj skoro sada nema ni traga. Pratioc Jeličić tvrdi da su tu bile spomenute ruševine ali po mojem pamćenju imale su biti sa jugoistočne strane nešto podalje od sadanje crkve. Moguće da mene uspomena izdala te se mora vjerovati Jeličiću. Ali je žalostan da su ostanci odkopane bazilike sasma sa zemljom srazene tako da: 'nij znamena od ničesa'" – te izrazio veliku ogorčenost gdje se otkriveni spomenici čuvaju: „Našli tajnika Jelasku. Od ovoga saznali da se hrv. spomenici našasti prigodom iskopina od dr. Jelića provedenih nahode u podrumu pučke škole. Pošli smo tamo i gazeč preko pruća i ljudskih izmetina, u nerednu podrumu našli s desne strane vrata kubirane u gomilu spomenike i sgrozili se nad nečuvenim nemarom čuvanja istih." L. Marun, *Starinarski dnevnici*, 261.

[56] U „Dodatku" stoji napomena: „Drugi dio Izvješća sliedit će. Dr. L Jelić".

[57] F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 24.

[58] Navedeni izvještaj publiciran je tako u dva navrata: F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića 24 – 42, te slikovni prilozi; F. Buškariol, L. Jelić, O katedrali u Biogradu na moru, 354 – 364, te slikovni prilozi.

„Nejasno je zašto Abramić nekim svojim suvremenicima (npr. Karamanu) nije ukazao na postojanje i vrijednost podataka iz ovog izvještaja. Noviji istraživači biogradske spomeničke baštine, i nakon temeljitih pretraga Jelićeva arhiva, nisu doznali za postojanje ove dokumentacije pa se njenom objavom ispravlja njima načinjena nepravda, kao i samom Jeliću."[59]

Međutim, svoj novi pogled na promatranu tematiku i problematiku u osnovnim je crtama L. Jelić ipak iznio u *Supplemento al „Bulletino d'archeologia e storia Dalmata"* 1912. godine. Tu je u poglavlju IV. *La priorità delle forme architettoniche dalmate del primo medio evo e l'indipendenza del neoromanico dalmato dall'Italia superiore* svog opsežnog priloga „Contributo alla storia d'arte in Dalmazia. Chritiche, recensioni ed osservazioni alle publicazioni degli a. 1910 e 1911" – istaknuo sljedeće: „Un'altra caratteristica esclusiva dall'architettura dalmata avanti il mille, è l'uso della copertura a vôlta anche delle navate più ampie. Prescindendo dai monumenti già noti di questo genere (S. Lorenzo e S. Pietro a Zara, S. Barbara a Traù ecc.), ricorderemo che la cattedrale del IX s. scoperta a Biograd presso Zara, aveva tutte le tre navate coperte da vôlta a botte massiccia su colonne murate del diametro di 1·30 m" – odnosno – „La basilica di Biograd aveva invece del nartice nel mezzo della facciata il portale esteriore, fiancheggiato sul lato meridionale dalla torre quadrata." Dakle, na Glavici je identificirao biogradsku katedralu i datirao je u 9. stoljeće (s tri broda koja su natkrivena kamenim svodom na stupovima promjera 1,30 m, vanjski portal na mjestu narteksa, zvonik itd.).[60]

Daljnja istraživanja pokazala su da Jelić nije bio u pravu u pogledu onoga što je tiskom objavio 1899. i 1902., no bio je u pravu u onome što je iznio i pretpostavio u svom rukopisnom izvještaju te tek sumarno konstatirao u „Contributo alla storia d'arte in Dalmazia" iz 1912. godine. Na temelju navedenog rukopisnog izvještaja F. Buškariol objavio je dva rada i potvrdio stav da se na Glavici nalazila biogradska katedrala.[61] Potom je N. Uroda napisala povijest istraživanja i priredila katalog skulpture uz izložbu „Biogradska katedrala" koja je 2005. godine bila postavljena u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, pod pokroviteljstvom Grada Biograda na Moru i Zadarske županije, a u organizaciji Zavičajnog muzeja Biograd na Moru i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.[62] Sve je to nedavno

[59] F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 24.

[60] Luka Jelić, *Contributo alla storia d'arte in Dalmazia. Chritiche, recensioni ed osservazioni alle publicazioni degli a. 1910 e 1911*, Supplemento al „Bulletino d'archeologia e storia Dalmata", vol. XXXV, Split, 1913., 100.

[61] F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 21 – 55; F. Buškariol, L. Jelić, O katedrali u Biogradu na moru, 351 – 372.

[62] N. Uroda, *Biogradska katedrala.*

ponovno analizirala i iznijela nova tumačenja A. Jordan Knežević, s pravom ukazavši na važnost Jelićeve ostavštine te nanovo otvorivši vrlo važno pitanje ubikacije i sakralne topografije biogradske gradske jezgre.[63]

ĆOKOVAC I PLANINSKO I TURISTIČKO DRUŠTVO „LIBURNIA" IZ ZADRA

Uz brojne druge aktivnosti, L. Jelić bio je inicijator i jedan od članova utemeljitelja Planinskog i turističkog društva „Liburnia" u Zadru. Bilo je to 1899. godine.[64] Zadaća i svrha navedenog društva jest: „Pronaći i istraživati ljepote kraljevine Dalmacije, činiti iste pristupne osobito strancima za turističke svrhe, te tim promicati saobraćaj stranaca, nadalje istraživati i opisivati špilje, jezera, gore i predhistorične predmete, koji s istim stoje u savezu itd." Sve to provodit će se na sljedeće načine: 1. nastojanjem oko istraživanja svih onih predjela Dalmacije, koji su turistički zanimljivi, te ih učiniti pristupačnim; 2. priređivati izlete; 3. provoditi turističku propagandu za dalmatinske krajeve putem javnih predavanja i objavljivanjem prikladnih članaka u dnevnoj štampi, te u beletrističkim, znanstvenim i turističkim časopisima; 4. pristupanjem u savez sa sličnim društvima u Austro-Ugarskoj.[65]

L. Jelić je u „Liburniji" – uz Ć. Ivekovića – bio član uprave i „duša svega",[66] a isprva je obavljao službu tajnika toga društva te bio član znanstvenog odbora[67] i speleološkog odbora.[68] Posebno je bio zaslužan što su mnogi povijesni spomenici bili „objekti pažnje i čuvanja od strane 'Liburnije'".[69] Između ostaloga, upravo je i zalaganjem L. Jelića Ćokovac došao u razmatranja i na koncu 1907. godine uzet u najam od društva „Liburnia" na rok od 20 godina.[70] Tim je zasigurno barem

---

63 A. Jordan Knežević, O problemu ubikacije, 5 – 30.

64 Vjekoslav Maštrović, *Prvi turistički savezi u Dalmaciji g. 1899. i 1909*., Zadar, 1960., 10.

65 V. Maštrović, *Prvi turistički savezi u Dalmaciji g. 1899. i 1909*., 11.

66 V. Maštrović, *Prvi turistički savezi*, 14.

67 Lavoslav Golf, Glavni izvještaj o radu planinskog i turističkog družtva „Liburnia" u Zadru, podnesen u glavnoj skupštini dne 8. lipnja 1901. u Zadru, *Hrvatski planinar. Viestnik „Hrvatskoga planinarskoga družtva" u Zagrebu*, god. IV, br. 12, Zagreb, 1901., 138, 140.

68 V. Maštrović, *Prvi turistički savezi*, 17 – 18; *Luka Jelić, otac zadarskog planinarstva i hrvatske speleologije*, 2019., Planinarsko društvo Paklenica u Zadru: http://www.pdpaklenica.hr/11-novosti/698-luka-jelic-otac-zadarskogplaninarstva-i-hrvatske-speleologije (pristupljeno 01. 11. 2019.).

69 Vjekoslav Maštrović, Organizacija i rad Planinarskog i turističkog društva „Liburnija" u Zadru 1899. – 1918., *Zadarska revija*, god. I., br. 3, Zadar, 1952., 49.

70 Lavoslav Golf, Dopis. Planinarsko i turističko društvo „Liburnia" u Zadru, *Planinar. Vjesnik „Hrvatskoga planinarskoga društva" u Zagrebu*, god. X, br. 3–4, Zadar, 1907., 29.

na određeno vrijeme bila spriječena devastacija ovoga sakralnog zdanja[71] koji je postao zanimljiva tzv. turistička stanica. Pokazalo se to itekako točnim jer je samostan nakon što više nije bio pod „Liburnijom" doživio devastaciju i bio porušen dočekavši svoju obnovu i povratak benediktinaca tek sredinom 20. stoljeća.[72]

Naime, godine 1907. aktualizirale su se unutar društva „Liburnije" ideje o uređenju putova do tvrđava sv. Mihovila (nekoć benediktinski samostan) na otoku Ugljanu te „da bi se druga turistička postaja mogla urediti i na drugom takodjer krasnom kraju zadarskog otočja, a to baš na vrhu Ćokovac kod Tkona na otoku Pašmanu, gdje se nalazi starodrevni manastir i crkva Sv. Kuzme i Damjana, koja je do godine 1808. bila vlasništvo Benediktinaca, te se mora smatrati važnim historičkim spomenikom. – Manastir se nalazi u dosta dobrom gradjevnom stanju, te bi se ne prevelikim troškom mogao urediti kao turistička postaja sa 5-6 soba za stanovanje."[73] Potonje se već na ljeto iste godine i počelo realizirati pa tako u izvještaju o radu „Liburnije" piše: „Osim toga bavimo se preuredjenjem nekadanjeg starodrevnog benediktinskog manastira na Ćokovcu (Monte Merlo) na otoku Pašmanu kod Tkona, gdje ćemo urediti 5 soba za strance, koji će tu moći primiti i čitavu opskrbu. Ispod ovog brda, na moru, koje je daleko manje od 500 m., namjeravamo urediti morsko kupalište, jer je tamo more sasvim plitko i posuto pržinom, na kojoj se hoda kao na ćilimu."[74]

Tako je – prema riječima V. Maštrovića – na Ćokovcu bio uređen „prvi turistički planinarski dom u Dalmaciji".[75] Također je, za potrebe turističke propagande, 1907. godine izdana panoramska razglednica Ćokovca veličine 28,5 x 9 cm koja „spada među prve naše dopisnice, koje su izdane u većem formatu i isključivo u turističke svrhe".[76] Za pomorsku komunikaciju i prijevoz putnika između kopna i navedenih otoka (Ugljana i Pašmana) bio je čak od ratne mornarice unajmljen jedan brod.[77]

L. Golf, koji je bio c. kr. kotarski poglavar i dugogodišnji društveni funkcioner, ovako je opisao kako je i što je društvo „Liburnia" napravilo s Ćokovcem. Zanimljivo je to svjedočanstvo o ovom tada nefunkcionalnom sakralnom zdanju:

> „Osim špilja zanimali smo se i za druge znamenitosti osobito po otocima gđe ima mnogo krasnih ali zapuštenih građevnih spomenika i druih objekata na

---

71 Ivan Ostojić, *Katalog benediktinskih samostana na dalmatinskom primorju*, Split, 1941., 24.

72 Josip Kolanović, Benediktinci na Pašmanu, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2–4. prosinca 1981.*, ur. Vjekoslav Ćosić, Zadar, 1987., 105 – 107.

73 L. Golf, Dopis, 29.

74 Lavoslav Golf, Planinsko turističko društvo „Liburnia" u Zadru, *Planinar. Vjesnik „Hrvatskoga planinarskoga društva" u Zagrebu*, god. X, br. 5-12, Zagreb, 1907, 51.

75 V. Maštrović, *Prvi turistički savezi*, 18.

76 V. Maštrović, *Prvi turistički savezi*, 21.

77 V. Maštrović, *Prvi turistički savezi*, 16 – 17.

divnim položajima, te predstavljaju osobitu atrakciju za strance. Između ovih je bivši benediktinski Manastir na Ćokovcu, malom jedva 80 met. visokom brijegu u Tkonu na otoku Pašmanu, koji već svojim lijepim položajem na glavici brijega tik mora izazivlje pažnju i čuđenje svijeta, koji svaki dan u manjem ili većem broju prolazi morem na parobrodima, jedrilicama ili ribarskim lađicama. Iako manastir potiče iz god. 918 i ima lijep historičku prošlost te je od grada Zadra odaljen samo 14 morskih milja, ipak nitko nije se interesirao za taj manastir, osim bliže okolice 2 put na godinu, kada se služi svečana velika misa u manastirskoj crkvi Sv. Kuzma i Damjana, na koju običavaju dolaziti ne samo Pašmanci i Tkunjani nego veliki broj iz drugih sela a osobito iz općine Biogradske, na čijem se području manastir nalazi. Premda se manastir nalazio u veoma lošem a dijelomice ruševnom stanju kad ga je prvi put naš predsjednik (Alfons conte Borelli Vranjski, op. T. G.) posjetio prigodom jednog izleta na drugoj obali, ipak bio je tako očaran krasnim položajem da je odmah zametnuo pregovore sa župnikom-dekanom u Tkonu Don Stipom Banovom, kako bi se manastir mogao predobiti za društvo 'Liburnia'. Sporazum je brzo postignut u smislu, da manastir prelazi pod upravu 'Liburnije' za 20 godina uz plaćanje godišnje daće u iznosu od 100 krona te je o tome sastavljen ugovor dne 27. marta 1907. Ali tim ugovorom bio je društvu ustupljen samo manastir unutar zidom ograđenog prostora dočim je zemljište van manastirskih zidova privatno vlasništvo plemićke obitelji Erco u Tkonu, koje nije bila voljna da svoje zemljište i ako neobrađeno i neplodno ustupi društvu na uporabu a još manje da ga proda, jer je obitelj nastojala da ona dođe u posjed manastira kako bi onda njoj pripadao cijeli bivši fratarski posjed. Teškom mukom sklonuo je naš predsjednik vlasnika P. Erco, da kao naš član društvu ustupi barem pravo uporabe zemljišta oko manastira ali nije htio nikako pristati da se o tome sastavi pravovaljano pismo; nego je samo usmeno dopustio društvu, da se može besplatno služiti zemljištem, ograditi i nasaditi i uživati ga dokle god društvo bude postojalo. Ovo privatno zemljište bilo je još arondirano sa komadom općinskog zemljišta, koje je općina besplatno prepustila društvu.

Istoga mjeseca priređen je već prvi društveni izlet na dan Sv. Benedikta te je na Ćokovcu svečano dočekana običajna procesija sa crkvenim barjacima, da u crkvi sluša glagoljašku misu i propovjed župnika-dekana iz Tkona. On je tom prigodom narod obavijestio o predaji manastira i crkve našem društvu, što je narod oduševljeno pozdravio, jer mu se je obećalo da će se crkva i manastir iz osnova popraviti. Time se je odmah i počelo, ali se brzo vidilo da se zato hoće mnogo većeg troška, nego ga je društvo moglo namaknuti. Zbog toga je, društvo zatražilo pomoć od vlade, koja je i bila udijeljena u iznosu od 10.000 kr. ali uz uvjet, da radovi budu izvršeni tačno po odobrenom projektu, izrađenom po našem članu arhitektu Ćirilu Ivekoviću. S ovim novcem i sa drugim svojim sredstvima počelo se je odmah raditi na manastirskoj zgradi i crkvi. Te su radnje trajale preko 2 godine, jer su se izvađale pod nadzorom predsjednika po članu uprave, Josipu Ljubić-Pedišiću Domingu, a obojica nisu mogli za dulje vremena ostaviti svoje

zvanične dužnosti, premda su se često po cijele nedjelje na licu mjesta zadržavali, razumije se o svome trošku.

Napokon bila je manastirska zgrada iz temelja popravljena, manastir i crkva novim krovom od kupa pokrivena, bile su uređene nutarnje prostorije zgrade sa novim stropom, podovima, vratima i prozorima. Isto tako bila je od temelja očišćena i preuređena starinska venecijanska čatrnja sa sadržinom od 1000 hektolitara i popločana terasa za hvatanje kišnice.

Kad su radovi god. 1910. dovršeni manastirska zgrada bila je u redu. Pri zemlji velika blagovaonica, bivši fratarski refektorij sa originalnom starom trpezom i klupama, kojim su se Benediktinci služili; s jedne strane blagovaonice bio je novo ožbukani i betonirani podrum snabđeven sa nekoliko novih bačava i potrebnim priborom, a na drugoj strani bila je kuhinja, iz koje su se kroz starinski prozorčić jela donosila u blagovaonicu. Uz kuhinju bio je stan za čuvara od 2 sobe. Na prvom katu bilo je 7 lijepih soba za strance udešeno od predašnjih fratarskih ćelija sa lijepim i prostranim hodnikom s izlazom na novo popločanu terasu, odakle se pruža divan pogled na Pašmanski i Zadarski kanal i na sučelnu obalu Biogradsku.

Na prvom katu bio je također uređen moderni zahod sistema Water-Closet. U malom dvorištu uz kuhinju bio je napravljen veliki kokošinjak zatvoren sa žicom i betonirano đubrište. Cijelo zemljište oko manastira bilo je ograđeno novim suhozidom, i onda pošumljeno sa preko 40.000 biljaka najviše borova, čempresa i cedara a bilo je posađeno i oko 2000 raznih voćaka (smokava, bajama, trešanja, marašaka, oraha, jabuka, šipaka i t. d.).

Okolo manastira uredilo se je zemljište na terase, koje su bile iskrčene, obrađene i posađene nešto lozom a nešto povrćem. Skoro sasvim zapušteni i neplodni vrt pred crkvom bio je prekopan i posađen sa šumskim biljkama, grmovljem, cvijećem, lozom i voćkicama."[78]

U zaključku L. Golf ističe: „Malo po malo Ćokovac je postao omiljelo izletište za domaći i strani svijet (...)" – a tomu je svojim radom pridonio i L. Jelić.[79]

[78] Lavoslav Golf, *Razvoj turizma (planinarstva, saobraćaja putnika) u Dalmaciji*, Split, 1929., 20 – 21.

[79] L. Golf, *Razvoj turizma*, 22. Upravo se u ovoj prigodnoj publikaciji L. Golfa nalazi zanimljiv prikaz što se sve na Ćokovcu događalo tijekom uprave „Liburnije" nad njime.

ZAKLJUČAK

Prema pisanju T. Smičiklasa najljepše je nade u F. Račkog „probuđivao mladi dr. Luka Jelić zato ga i u Rimu i u Spljetu, a napokon u Zadru tražio sa svojim pismima i radi prepisa arkivalija i radi arkeologije".[80] I. Ostojić je temeljem prikupljenih sjećanja različitih osoba konstatirao za L. Jelića da je bio „jedan od najboljih profesora što ih je ikada imala" Visoka bogoslovna škola u Centralnom bogoslovskom sjemeništu dalmatinskih biskupija u Zadru.[81] U govoru prilikom otkrića spomenika L. Jeliću u Zadru G. Novak ovako je skicirao onoga u čiju je čast spomenik podignut: „Dr Luka Jelić spada u red najzaslužnijih hrvatskih arheologa i historičara XIX i XX stoljeća, kome treba danas odati puno priznanje i zahvalnost" – odnosno – u interpretaciji „arheoloških iskopina on se je veoma mnogo služio svojom fantazijom, pa često izgleda da mu izlaganje nema prave osnove i argumentacije. Međutim novija istraživanja pokazuju da su mnogi njegovi naoko čudni zaključci imali svoje opravdanje."[82] Pohvalnu ocjenu iznosi i Š. Batović koji pak napominje kako je L. Jelić iza sebe ostavio „golemo djelo, kao malo koji naš stručnjak" – odnosno da je – „teško shvatljivo da ga je stvorio jedan tako trajno boležljiv čovjek i u samo dvadesetak zbiljskih godina rada".[83] Povjesničar umjetnosti i konzervator M. Ivanišević, pišući o „arheološkom zanosu, trudu i snovima" Luke Jelića s pravom ističe kako ni najpoznatiji i najzaslužniji hrvatski arheolog onoga vremena – a to je bio don Frane Bulić – „nije u mladosti pohađao onoliko učevnih zavoda kao njegov mladi nećak".[84] Arheolog R. Jurić značajnim je ocijenio Jelićeve prinose na polju istraživanja, otkrivanja, evidentiranja i tumačenja spomeničke baštine kako u samom Biogradu tako i na širem biogradskom području.[85]

Vrijedi još jednom ponoviti kako je znanstveno-stručno djelo don Luke Jelića bogato i poticajno. Raznovrsnost i interdisciplinarnost odlike su koje prate taj opus. Ništa manje nije nezanimljiv ni njegov životni vijek. Stoga je više nego točna tvrdnja koju iznose M. Dubolnić Glavan i R. Maršić u tekstu kataloga *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića* (2019.) da je don Luka Jelić bio nositelj pionirskih istraživanja

---

80 S. Antoljak, *Hrvatska historiografija*, 488, bilj. 2503.

81 I. Ostojić, Don Luka Jelić – život i djela, 296.

82 G. Novak, O životu i radu dr Luke Jelića, 36 – 37; 534 – 535.

83 Šime Batović, Luka Jelić (Vranjic 1864 – Kaštel Stari 1922), *Zadarska smotra*, god. XLI, br. 4–5, Zadar, 1992., 250 – 251.

84 M. Ivanišević, Arheološki zanos, trud i snovi Luke Jelića, 647.

85 Radomir Jurić, Arheološki muzej u Zadru, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 24. – 26. svibnja 2007.*, ur. Jelena Hekman, Jacqueline Balen i Božidar Čečuk, Zagreb, 2009., 330.

unutar povijesnih znanosti – odnosno: „Školujući se na prestižnim sveučilištima Europe onog doba, Luka Jelić stekao je vrlo široko obrazovanje i išao u korak s tadašnjim modernim istraživanjima i znanstvenim spoznajama, što se odrazilo i na metode i tehnike njegovih istraživanja. Možemo se složiti s mišljenjem prof. dr. Ive Petriciolija koji ga je okarakterizirao kao *začetnika moderne arheološke metodologije kod nas*, što bi se slobodno moglo proširiti i reći da je bio jedan od začetnika i moderne metodologije povijesnih znanosti u Hrvatskoj."[86]

***

Historiografska recepcija i ocjena Jelićeva rada vezanog za povijest hrvatskih benediktinca gotovo je jednoglasna. Naime, temeljni Jelićev rad za proučavanje hrvatske benediktinske baštine upravo su njegove *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju* (1899.). U tome pogledu dovoljno je pogledati historiografske ocjene koje su iznesene upravo o toj studiji i one su bez iznimke pozitivne. I. Ostojić – kao definitivno najbolji znalac povijesti benediktinskog reda na našim prostorima – Jelićeve *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju* ocjenjuje kao „opsežan i dobar" rad.[87]

U pogledu istraživanja povijesti Rogovske opatije L. Jelić učinio sve što je mogao i što mu je bilo tada na raspolaganju. Izradio je jedini analitički inventar Spisa samostana sv. Kuzme i Damjana, odnosno Rogovske opatije (sada je to arhivski fond Benediktinski samostan sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu) koji se čuva u Državnom arhivu u Zadru. Nakon temeljitih arhivskih istraživanja te arheološkog rekognosciranja terena objelodanio je studiju pod naslovom „Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju", objavljenu 1899. godine u *Vjesniku Hrvatskoga arheološkoga društva u Zagrebu* (n. s. III-1898 /1899/, str. 33 – 126), a tiskana je i zasebno kao knjiga/separat: *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju* (Zagreb, 1899.). Iako je taj opširni prilog – ključan za cjelokupno proučavanje povijesti Biograda i šireg biogradskog područja u starini – naslovljen kao „crtice", riječ je o savjesnom, na arhivskom gradivu i arheološkim svjedočanstvima fundiranom tekstu kojemu je u središtu pažnje

---

86 Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića,* katalog izložbe, Zadar, 2019., 22.

87 I. Ostojić, Don Luka Jelić, 303 – 304, 312 – 314. Takvu ocjenu komentira M. Ivanišević sljedećim riječima: „Boravak u Zadru upućivao je Jelića i na proučavanje Biograda i Vrane. 'Dao je znatan doprinos otkrivanju i registriranju hrvatskih kulturnih spomenika. Opsežan i dobar njegov rad jesu *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju (1898)*'. To zaključuje najbolji poznavatelj benediktinske prošlosti Ivan Ostojić, a on nije nikad propustio veoma obzirno ispraviti nečiji pogrešan zaključak, pa njegovoj ocjeni valja vjerovati." M. Ivanišević, Arheološki zanos, trud i snovi Luke Jelića, 650.

samostan, odnosno benediktinska opatija sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, kasnije sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu kod Tkona na otoku Pašmanu. I jedno je i drugo područje obradio u radu koliko su mu to dopuštali sačuvani povijesni izvori, arheološki ostatci i povijesno-umjetnički spomenici. Sumirajmo ukratko. Rad Luke Jelića iako objavljen prije više od jednog stoljeća i danas je nezaobilazan, te čini u svakom pogledu vrijedan izvor podataka i tumačenja bez kojih bi proučavanje cjelokupne povijesti Rogovske opatije bilo itekako otežano. Iako se i njemu danas može štošta prigovoriti ili drugačije interpretirati, upravo to govori o njegovoj važnosti i vrijednosti.

Ukupan Jelićev rad na pisanoj baštini Rogovske opatije, a koji se zrcali i u njegovoj rukopisnoj ostavštini koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu kao „Arhiv Luke Jelića", iznimno je temeljit i pouzdan unatoč nekim novim tumačenjima ili novim rezultatima koje su iznjedrile historiografska, arheološka i druga istraživanja ove iznimno važne hrvatske kraljevske benediktinske opatije.

Prilozi:

POVJESNO-TOPOGRAFSKE CRTICE O BIOGRADSKOM PRIMORJU.

Biogradsko primorje u Dalmaciji za najstarijeg povjesnog doba rimsko-liburnijskog dosta se slabo ističe. Po svoj je prilici uz primorsku rimsku cestu opstojalo samo nekoliko omanjih nastavanih točaka, koje su bile cestama vezane sa gradovima Nadinom, Blandonom (Trojangrad) i Asserijom (Podgrađe). Najvažnije primorsko pristanište u to davno doba bila je luka kod današnjeg sela Pakoštana. Od te je luke vodila u Asseriju (Podgrađe) cesta, kojoj se tragovi vide na Crnoj gori na istočnoj strani vranskog jezera. Stara cesta spaja i Filipjakov sa Trojangradom (Stabanj), gdje je valjda stojao liburnsko-rimski grad Blandona Nadin je bio vezan sa sukošanskom dragom. Važnija je cesta bila ona, što po hrptu primorske kose ili po istočnom joj obronku još danas kao jahaći put teče od Babinduba sve do Zlosela. Isprave srednjega vijeka te ceste češće spominju (via carri), a na nje se odnosi i jedan miljokaz u Bibinju, koji javlja, da se je jedna od tih cesta gradila ili popravljala za cara Julijana Odmetnika (361.—363. po Kr.)[1] Glavna rimska cesta u starohrvatskoj županiji Sidragi još se sada na više mijesta vidi. Ona ide od Zadra na Nadin (Nedinum), Trojangrad (Blandona) i Raslinu kod Zatona (Arausa).[2]

Najvažniji rimski spomenik u županiji Sidrazi je monumentalni vodovod od vrela Bibe iznad Vrane preko vranskoga blata i prve primorske kose u Zadar. Podrtine se ovog vodovoda vide još gdjegdje n. pr. kod Vrane, u uskoj drazi kod zablaćanske crkvice, zatim na hrptu prve primorske kose među Pručanikom i Debelom glavicom, odakle skoro neprekidno teče na biogradsku opatiju, Filipjakov, Turanj, bibinjsko polje, zadarsko polje i uz pokrajinsku cestu do ogranka, što iza Kotlarove krčme vodi u Arbanase. Narod nazivlje ove podrtine „Vilinski zid“.

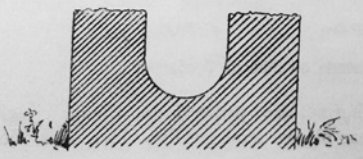

Sl. 1. Zidan žlijeb rimskog zadarskog vodovoda.

Sa tehničkog gledišta ovaj je vodovod veoma zanimiv. Drugi dio, od Pručanika do Zadra zidani je žlijeb, 0·58 m. širok, u 1·58 m. debelom zidu, što odgovara rimskom mjerilu od 2 i 5½ stopa (Sl. 1.). Zid je sad viši sad niži, kako zahtijeva elevacija tla, gdjegod s koritom razi zemlje, a gdjegod do 3 m. visok. Najbolje je

[1] C I L. III. 3208.

[2] Itin. Ant. 272. Rav. V. 14.

3

Slika 1. Naslovnica: Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. III/1898, Zagreb, 1899., 33 – 126.

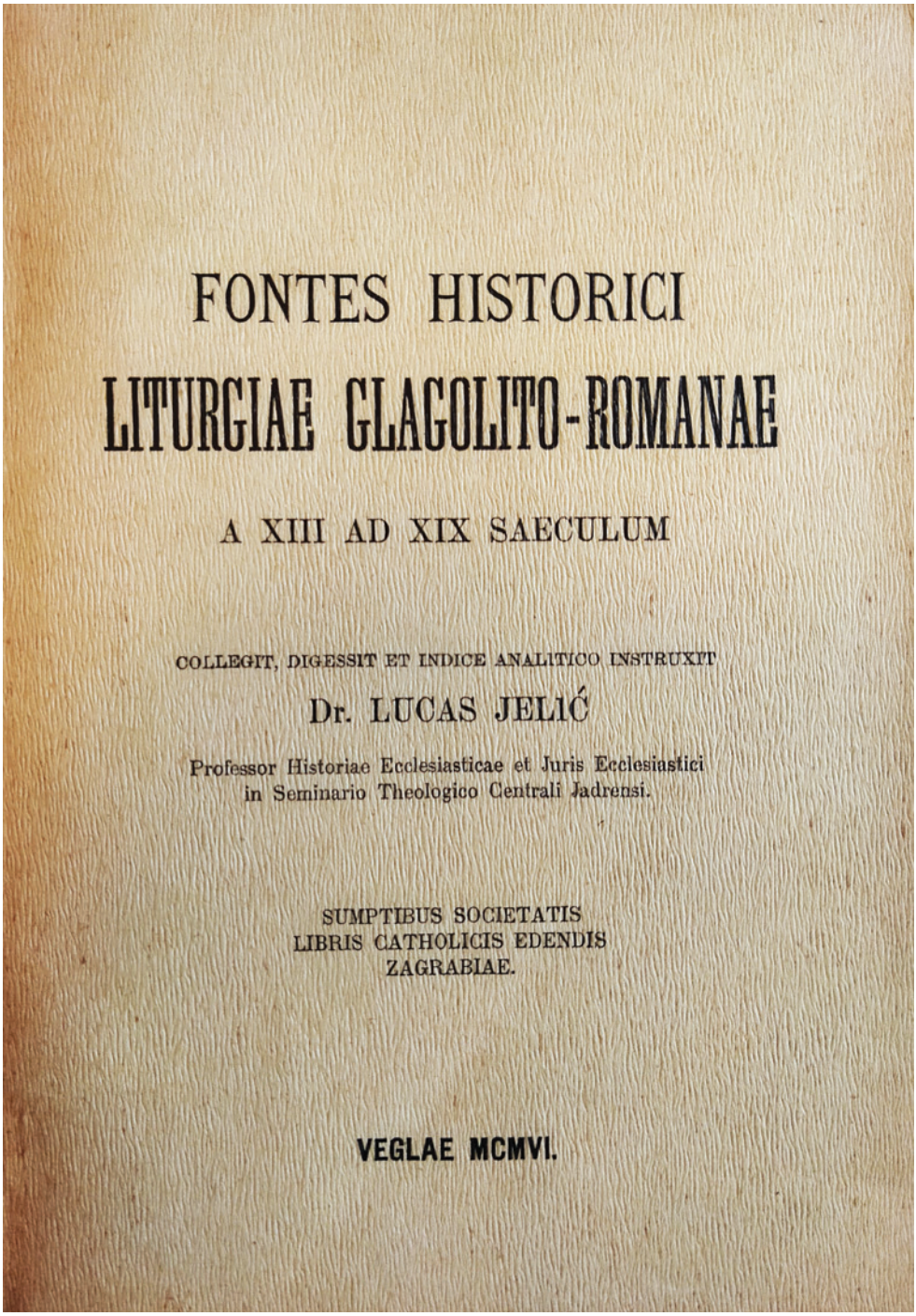
FONTES HISTORICI

LITURGIAE GLAGOLITO-ROMANAE

A XIII AD XIX SAECULUM

COLLEGIT, DIGESSIT ET INDICE ANALITICO INSTRUXIT

Dr. LUCAS JELIĆ

Professor Historiae Ecclesiasticae et Juris Ecclesiastici
in Seminario Theologico Centrali Jadrensi.

SUMPTIBUS SOCIETATIS
LIBRIS CATHOLICIS EDENDIS
ZAGRABIAE.

VEGLAE MCMVI.

Slika 2. Naslovnica: *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglae: Sumptibus Societatis libris Catholicis edendis Zagrabiae, 1906.

Slika 3. Karta Sidraške županije (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 2. Biograd, Rogovo, Tkon, Zemunik)

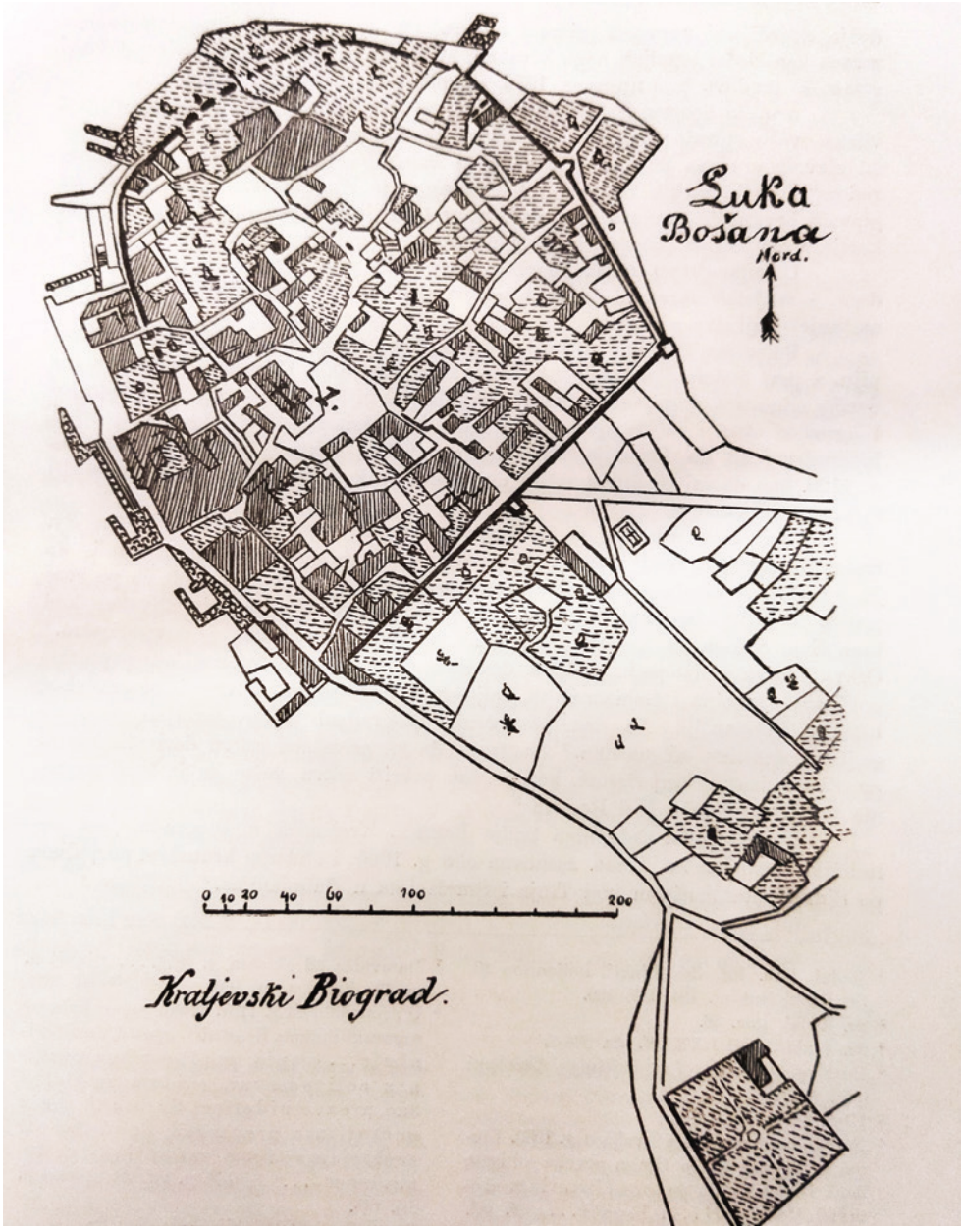

Slika 4. Karta – Tloris Biograda (L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 43)

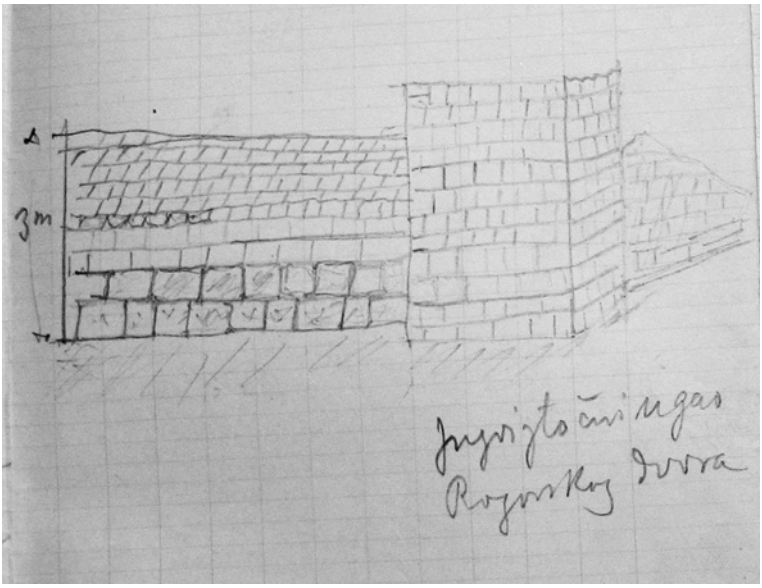

Slika 5. Rogovo – jugoistočni ugao Rogovskog dvora (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 2. Biograd, Rogovo, Tkon, Zemunik)

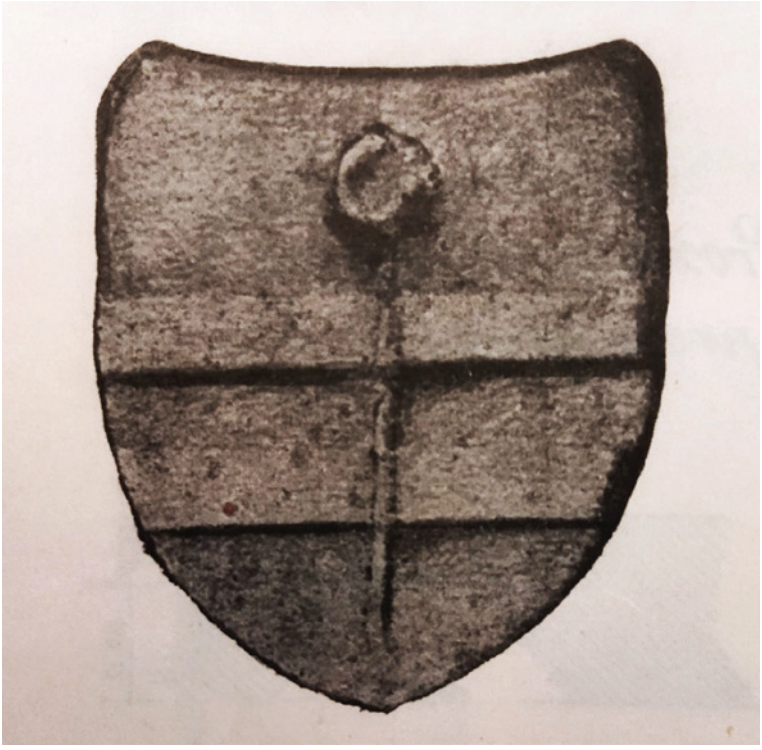

Slika 6. Grb rogovskog opata Petra II. Zadranina (L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 96)

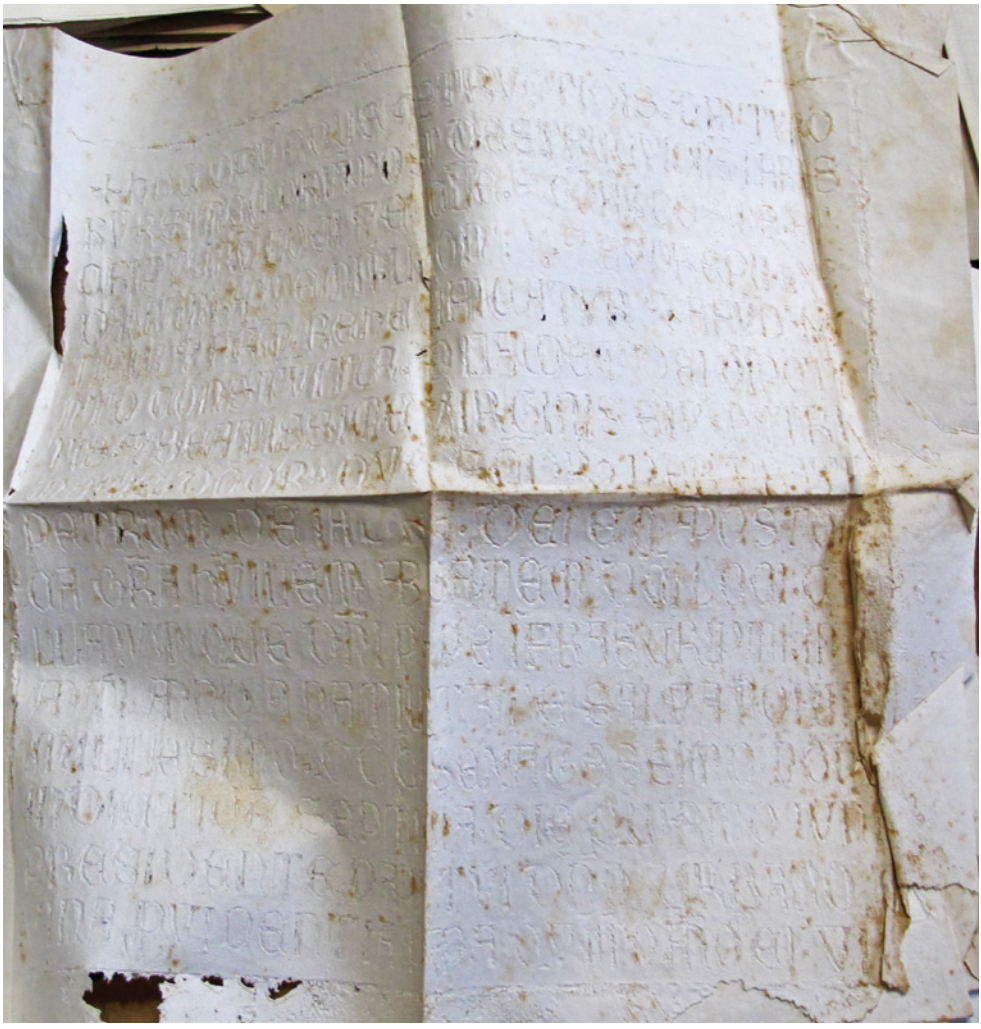

Slika 7. Reljefni otisak na papiru latinskog natpisa iz 1369. godine koji se nalazi na južnom bočnom zidu crkve sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu kod Tkona na otoku Pašmanu – na mramornoj ploči „u polukružnom učelku pobočnih vrata“ (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 2. Biograd, Rogovo, Tkon, Zemunik)

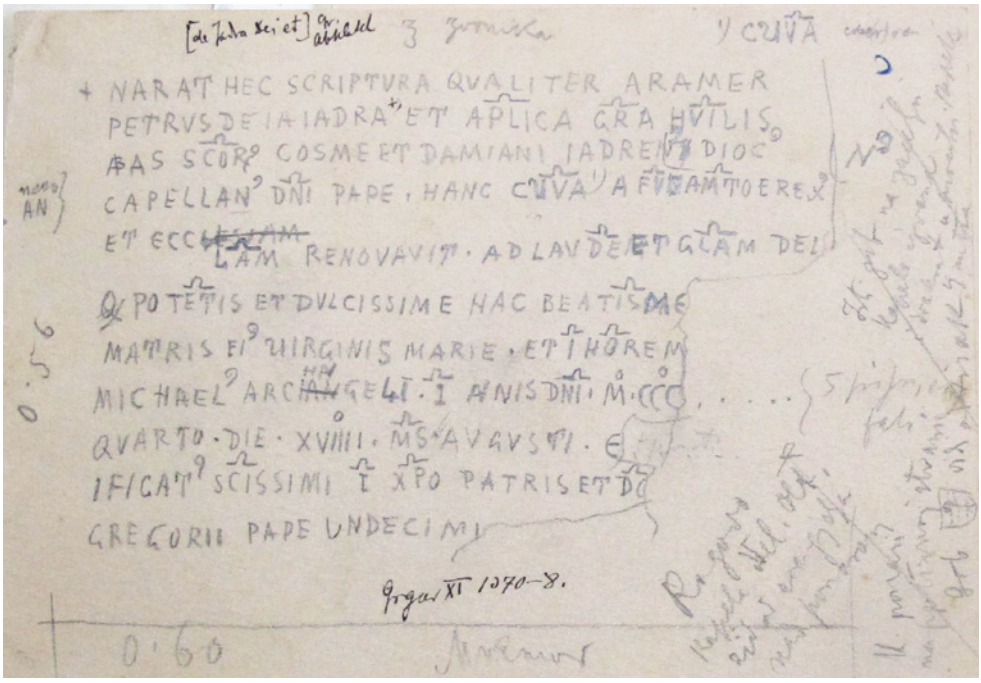

Slika 8. Precrt latinskog natpisa iz 1374. godine koji se nalazi crkvi sv. Mihovila u Rogovu (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 2. Biograd, Rogovo, Tkon, Zemunik)

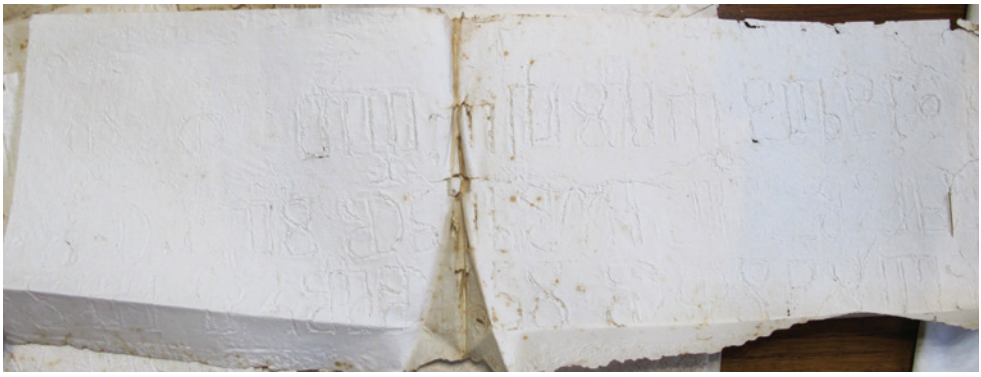

Slika 9. Reljefni otisak glagoljskog natpisa iz 1517. godine (*1517, aprila na dan 29, priur dom Anton Bogdanić s koludri učini to*) iz samostanskog kompleksa sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu kod Tkona na otoku Pašmanu (AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, sv. 2. Biograd, Rogovo, Tkon, Zemunik)

Slika 10. Panoramska razglednica turističke stanice Ćokovac na otoku Pašmanu iz 1907. godine u izdanju Planinskog i turističkog društva „Liburnia“ iz Zadra (V. Maštrović, *Prvi turistički savezi*, 19)

Slika 11. Pogled na samostanski kompleks na Ćokovcu – danas (foto: Dražen Kušen, kolovoz 2019.)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića

Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD), Spisi samostana sv. Kuzme i Damjana (HR-DAZD-0337)

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 4418.

OBJAVLJENI IZVORI:

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. I, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967.

Libellus Policorion – Rogovski kartular, ur. Tomislav Galović, sv. I, Zadar, 2018.

Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum, ur. Lucas Jelić, Krk, 1906.

Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze iz 1349. – 1350., ur. Jakov Stipišić, Zadar, 1977.

LITERATURA:

Antoljak, Stjepan, *Hrvatska historiografija*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb, 2004.

Batović, Šime, Rasprava o predavanjima na znanstvenom skupu u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988., u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*: *zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 707 – 714.

Batović, Šime, Važnija dostignuća znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988., u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*: *zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 715 – 717.

Batović, Šime, Luka Jelić (Vranjic 1864 – Kaštel Stari 1922), *Zadarska smotra*, god. XLI, br. 4-5, Zadar, 1992., 250 – 253.

Brusić, Zdenko, Đinđić, Filip, Rekognosciranje obalnog pojasa između Sv. Filipa i Jakova i Biograda, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVI, br. 2, Zagreb, 2004., 87 – 94.

Bulić, Frane, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, u: *Zbornik Matice hrvatske – hrvatskome narodu njegovima prošlim naraštajima na spomen sadašnjima i budućim na pobudu – o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva*, knj. I, sv. 1, ur. Filip Lukas, Zagreb, 1925., 93 – 246.

Buškariol, Frane, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju glavica – Biogradski spomenici I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 27, Split, 1988., 21 – 55.

Buškariol, Frane, Jelić, Luka, O katedrali u Biogradu na moru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*: *zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 351 – 372.

Dubolnić Glavan, Martina, Maršić, Robert, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, katalog izložbe, Zadar, 2019.

Đinđić, Filip, Slučajni nalaz paljevinskih grobova na Kapelici u mjestu Sv. Filipu i Jakovu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVII, br. 1, Zagreb, 2005., 104 – 108.

Galović, Tomislav, *Libellus Policorion – Rogovski kartular (diplomatičko-povijesna analiza)*, sv. I–II., doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2010.

Galović, Tomislav, Arhiv Rogovske opatije, *Arhivski vjesnik – Bulletin d'archives*, god. 55, Zagreb, 2012., 103 – 116.

Galović, Tomislav, Josip Matasović kao profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23. – 24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod – Zagreb, 2013., 243 – 276.

Galović, Tomislav, Benediktinci i benediktinke u Biogradu u ranom srednjem vijeku, u: *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu*, ur. Vjekoslav Ćosić, Biograd – Zadar, 2014., 95 – 116.

Galović, Tomislav, Rogovska opatija i Vrana, u: *Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti održanog u Biogradu 25. travnja 2014.*, ur. Božo Došen, Zadar, 2017., 283 – 300.

Golf, Lavoslav, Glavni izvještaj o radu planinskog i turističkog družtva „Liburnia" u Zadru, podnesen u glavnoj skupštini dne 8. lipnja 1901. u Zadru, *Hrvatski planinar. Viestnik „Hrvatskoga planinarskoga družtva" u Zagrebu*, god. IV, br. 12, Zagreb, 1901., 138 – 142.

Golf, Lavoslav, Dopis. Planinarsko i turističko društvo „Liburnia" u Zadru, *Planinar. Vjesnik „Hrvatskoga planinarskoga društva" u Zagrebu*, god. X, br. 3 – 4, Zadar, 1907., 28 – 30.

Golf, Lavoslav, Planinsko turističko društvo „Liburnia" u Zadru, *Planinar. Vjesnik „Hrvatskoga planinarskoga društva" u Zagrebu*, god. X, br. 5 – 12, Zagreb, 1907., 50 – 51.

Golf, Lavoslav, *Razvoj turizma (planinarstva, saobraćaja putnika) u Dalmaciji*, Split, 1929.

Ivanišević, Milan, Arheološki zanos, trud i snovi Luke Jelića, *Hrvatska obzorja*, god. II., br. 3, Split, 1994., 645 – 650.

Jakić-Cestarić, Vesna, Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XIII. stoljeća, *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 29-30, Zadar, 1983., 21 – 55.

Jakić-Cestarić, Vesna, Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XIII. stoljeća, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2. – 4. prosinca 1981.*, ur. Vjekoslav Ćosić, Zadar, 1987., 129 – 160.

Jelić, Luka, *Hajdemo do Vrane. Izletna crtica* (Pretiskano iz „Novoga Vieka"), Spljet, 1898.

Jelić, Luka, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. III/1898, Zagreb, 1899., 33 – 126.

Jelić, Luka, Znamenito odkriće u Biogradu, *Narodni list. Glasilo za interese hrvatskoga naroda*, god. XLI, br. 11 (od 5. veljače 1902.), Zadar, 1902., 1.

Jelić, Luka, Discorso del priorato della Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese Canonico di Sibenico, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. XVIII, br. 3, Sarajevo, 1906., 279 – 305.

Jelić, Luka, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia. Chritiche, recensioni ed osservazioni alle publicazioni degli a. 1910 e 1911, *Supplemento al „Bulletino d'archeologia e storia Dalmata"*, vol. XXXV, Split, 1913.

Jordan Knežević, Ana, O problemu ubikacije ranosrednjovjekovnih bazilika sv. Ivana Evanđeliste i sv. Tome u Biogradu na Moru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 62, Zadar, 2020., 5 – 30.

Josipović, Ivan, Biogradska predromanička skulptura, *Ars Adriatica*, sv. 7, Zadar, 2017., 65 – 82.

Juraga, Branka, *Spomenici kulture na području djelovanja jednog muzeja (na bazi istraživanja terena Zavičajnog muzeja u Biogradu na moru)*, magistarski rad, Zagreb, 1979.

Juraga, Branka, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, vol. 9, Zadar, 1980., 445 – 492, tabl. I – XX.

Jurić, Ante, Vuletić, Nikola, Toponimija naselja Sv. Filip i Jakov, *Folia onomastica Croatica*, vol. 15, Zagreb, 2006., 81 – 112.

Jurić, Radomir, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine,* ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 279 – 318.

Jurić, Radomir, Arheološki muzej u Zadru, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 24. – 26. svibnja 2007.*, ur. Jelena Hekman, Jacqueline Balen, Božidar Čečuk, Zagreb, 2009., 321 – 356.

Jurić, Radomir, Fra Lujo Marun u zadarskom kraju, u: *Zbornik o Luji Marunu. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857. – 2007.), Skradin – Knin, 7. – 8. prosinca 2007.*, ur. Željko Tomičić, Ante Uglešić, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., 66 – 79.

Katić, Lovre, Razvitak hrvatske arheologije u Dalmaciji, u: *Obzor. Spomen-knjiga 1860 – 1935.*, ur. Milivoj Dežman, Rudolf Maixner, Zagreb, 1935., 161 – 166.

Kolanović, Josip, Benediktinci na Pašmanu, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2. – 4. prosinca 1981.*, ur. Vjekoslav Ćosić, Zadar, 1987., 95 – 107.

Kolanović, Josip, ur., *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*, sv. I., Zagreb, 2006.

Kolega, Marija, In memoriam Mate Radović (Zadar, 27. srpnja 1974. – Vir, 17. rujna 2018.), *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, br. 7, Zadar, 2020., 253 – 257.

Kovačić, Slavko, Dr. don Luka Jelić, profesor bogoslovnog učilišta dalmatinskih biskupija i crkveni povjesničar, *Hrvatska obzorja*, god. II., br. 3, Split, 1994., 639 – 644.

Kovačić, Slavko, Hrvatski kolegij u Rimu prije apostolskog pisma 'Slavorum gentem', u: *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901. – 2001.). Zbornik u prigodi stoljetnice Papinskoga hrvatskog zavoda svetog Jeronima*, ur. Jure Bogdan, Rim, 17 – 98.

Kovačić, Slavko, *Iz povijesti škola i odgojnih ustanova*, Split, 2020.

Kovačić, Slavko, Lučić, Nikša, Jelić, Luka, arheolog i povjesničar (Vranjic, 22. XII. 1864 – Kaštel-Stari, 3. II. 1922), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, ur. Trpimir Macan, Zagreb, 2005., 436 – 439.

Laszowski, Emilij, Jelić, Luka, dr., svećenik, prof., u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. vladara, hercega, banova i biskupa kao uvodom. sa 9 zasebnih slika, te 421. slikom u tekstu. Prigodom proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva*, ur. Emilij Laszowski, Zagreb, 1925. (reprint, Zagreb, 1990.), s. v. (121).

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, ur. Anđelko Badurina, IV. dopunjeno izdanje, Zagreb, 2000.

Marun, Lujo, *Starinarski dnevnici*, Split, 1998.

Maštrović, Vjekoslav, Organizacija i rad Planinarskog i turističkog društva „Liburnija" u Zadru 1899. – 1918., *Zadarska revija*, god. I., br. 3, Zadar, 1952., 48 – 51.

Maštrović, Vjekoslav, *Prvi turistički savezi u Dalmaciji g. 1899. i 1909*., Zadar, 1960.

Maštrović, Vjekoslav, *Proslava 900-godišnjice Krešimirove darovnice o našem moru (1069 – 1969)*, Zadar, 1971.

Novak, Grga, O životu i radu dr Luke Jelića (Govor pri otkriću spomenika u Zadru), u: *Proslava 900-godišnjice Krešimirove darovnice o našem moru (1069-1969)*, Zadar, 1971., 36 – 38.

Novak, Grga, O životu i radu dr Luke Jelića (Govor pri otkriću spomenika u Zadru), *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XVIII, Zadar, 1971., 534 – 536.

Ostojić, Ivan, *Katalog benediktinskih samostana na dalmatinskom primorju*, Split, 1941.

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Split, 1964.

Ostojić, Ivan, Don Luka Jelić – život i djela, u: *Kačić – zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. XI, Split, 1979., 291 – 316.

Pechuška, František, Benediktinské opatství rogovské v Dalmácii. Kulturně historický obraz, *Časopis katolického duchovenstva – Ephemerides theologicae cleri Catholici (Bohemici)*, god. LXXX [CV], br. 3, Prag, 1940., 192 – 208.

Pederin, Ivan, Povijest arhiva i muzeja u Dalmaciji, *Zadarska smotra – časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. XLV, br. 1 – 3, Zadar, 1996., 87 – 121.

Peričić, Šime, Podjela zadarskih „arhiva" između Italije i Kraljevine SHS (1924 – 1926), *Arhivski vjesnik*, vol. 21 – 22, Zagreb, 1980., 357 – 374.

Petricioli, Ivo, Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadranina, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 381 – 396.

Radović, Mate, *Don Luka Jelić i Nin / Father Luka Jelić in Nin*, katalog izložbe, Zadar, 2012.

Rapanić, Željko, Fra Lujo Marun – istraživač hrvatske prošlosti, u: *Starinarski dnevnici*, ur. Maja Petrinec, Split, 1998., 7 – 22.

Smiljanić, Franjo, Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 319 – 333.

Škarpa, Velimir, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. 1. Popis manjih starinskih predmeta u Biogradu, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. III/1898, Zagreb, 1899., 232 – 233.

Uroda, Nikolina, *Biogradska katedrala*, katalog izložbe, Split – Biograd na moru, 2005.

Vučić, Jakov, Mate Radović (1974. – 2018.), *Diadora*, vol. 32, Zadar, 2018., 251 – 256.

INTERNET IZVORI:

Luka Jelić, otac zadarskog planinarstva i hrvatske speleologije, 2019., Planinarsko društvo Paklenica u Zadru, posjećeno 1. 11. 2019. http://www.pdpaklenica.hr/11-novosti/698-luka-jelic-otac-zadarskogplaninarstva-i-hrvatske-speleologije

Tomislav Galović

LUKA JELIĆ AND RESEARCHING INTO HISTORY OF ROGOVO ABBEY

SUMMARY

At the turn of the 19th century Croatian archaeologist and historian Revd Luka Jelić worked extensively on the Files of St Cosmas and Damian Monastery, i.e. Rogovo Abbey – today an archive called Benedictine Monastery of St Cosmas and Damian on the island of Pašman, kept in the State Archives under signature HR-DAZD-337. Although it is plausible that he actually arranged those files in the archive, it was not the case because, among other, he was not their employee. The files were archived cronologically by the archivist Henrik Böttner (Zadar, 23/9/1868 – Zadar, 28/9/1944) into „Inventario dell' archivio della soppressa Abbazia dei ss. Cosma e Damiano di Rogovo, 30. novembre 1897 ". However, what Jelić did with his research then, which still remains a valuable and the only analytical inventory of those files published in print, gave results almost equal to sorting out the material itself. He stated that the Rogovo archive „must have been rich", considering the vast number of sheets it contained. He used it to publish his thorough and very valuable study „Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju" in *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva u Zagrebu* (n.s. III-1898/1899, pp. 33 – 126), which was also published as a book/offprint, *Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju* (Zagreb, 1899). Although such a detailed supplement – crucial for the overall study of history of Biograd and wider Biograd region in Antiquity – is entitled „Sketches", it is a conscientious text founded on archival material and archaeological records which focuses on the monastery, i.e. Benedictine Abbey of St John the Evangelist in Biograd, later known as St Cosmas and Damian in Ćokovac near Tkon on the island of Pašman. He studied both areas as much as the preserved sources allowed him. This paper evaluates Jelić's overall work on the written heritage of Rogovo Abbey and gives an analysis of his legacy of manuscripts preserved today in the Archaeological Museum in Split (XII, vol. 2 and 3) which pertain to that exceptionally important Croatian Royal Benedictine Abbey.

Keywords: Luka Jelić, benedictines, Rogovo Abbey, epigraphy, palaeography, diplomatics, topography, archival material, inventory.

RAZVOJ CRKVENIH STRUKTURA (BISKUPIJE) U BIOGRADU DO 1125./1126. GODINE (DON LUKA JELIĆ I ISTRAŽIVANJE BIOGRADSKE BISKUPIJE)

Zvjezdan Strika
Bistum Augsburg
Njemačka, Augsburg

U radu se prikazuje razvoj crkvenih struktura u Biogradu do njegova razaranja koje je poslije neuspjele križarske vojne poduzeo dužd Dominik Michieli 1125./1126. godine. Nestanak izvornog materijala otežava cjelokupni prikaz. Taj nedostatak nadopunjuju terenska istraživanja don Luke Jelića koja je započeo 1902. godine. Svoja zapažanja ipak nije uspio objelodaniti, nego ih je tek Frane Buškariol predao široj znanstvenoj javnosti. Ona predstavljaju temelj za daljnja istraživanja. U tom kontekstu neobično je važna Biogradska biskupija kao institucija i njezini biskupi kao njezini predvoditelji. Oni su svaki na svoj način djelovali na razvoj crkvenih, a tako i društveno-političkih institucija u Hrvatskoj tijekom 11. i u prvim desetljećima 12. stoljeća.

Ključne riječi: don Luka Jelić, iskapanja na Glavici, razvoj kršćanstva u Biogradu, Biogradska biskupija, biogradski biskupi.

U sklopu istraživačkog opusa don Luke Jelića grad Biograd je nezaobilazan, premda to istraživanje nije predstavljalo njegov prvi i najvažniji istraživački pothvat. Tek pošto se razišao s tada daleko poznatijim i utjecajnim ujakom, don Franom Bulićem, mogao se potkraj 1890-ih godina okrenuti vlastitim znanstvenim projektima. Među njima posebno se može istaknuti istraživanje sjevernodalmatinskog područja, nekadašnjih hrvatskih prijestolnica, Biograda i osobito grada Nina.[1] Njima je don Luka posvetio posebnu pažnju ukazujući, svojim iskapanjima, na polagani razvoj kršćanskih struktura tijekom kasne antike i poslije dolaska Hrvata ukorjenjivanje kršćanstva među njima.

Tema naše studije je razvoj crkvenih struktura (biskupije) u Biogradu do 1125./1126. godine koju don Luka nije mogao nikako zaobići. Druge crkvene institucije, osobito obje benediktinske opatije, muška i daleko poznatija sv. Ivana Evanđelista te ženska sv. Tome Apostola, preuzeli su drugi sudionici znanstvenog skupa. Don Luka istraživao je 1902. godine na položaju Glavica,[2] ali tek je 1988.

[1] Luka Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Viestnik hrvatskog arheološkoga društva,* vol. 3, Zagreb, 1898./99., 33 – 126; Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 4, Zagreb, 1900., 156 – 192, 6, Zagreb, 1902., 103 – 116; Luka Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1911.

[2] Luka Jelić, Znamenito otkriće u Biogradu, *Narodni list*, god. 41, br. 11 (5. veljače 1902.), Zadar, 1902., 1.

godine njegove zabilješke objelodanio Frane Buškariol.[3] Prije njega njezinom poviješću bavili su se Farlati[4] i Bianchi[5] i još poneki povjesničari čija će imena u radu biti spomenuta. Poslije don Luke ostaje jedna poduža praznina sve do Stipišića[6] i Antoljaka, koji je objavljujući povelju hrvatskog kralja Krešimira I. ukazao na važnost Biograda i njegove crkve.[7] Na znanstvenom skupu u Biogradu 1988. godine dokazivao je, još jednom, osnutak Biogradske biskupije tijekom prve polovice 10. stoljeća.[8] Na istom je skupu na temelju dostupnih vrela i mjerodavne literature Peričić prikazao povijest Biogradske biskupije do 1125. godine.[9]

Posljednjih godina iznova se među znanstvenicima pokazao interes za Biograd. Među njima se posebno ističu Jakšić,[10] Migotti,[11] Uroda[12] i Vežić.[13] Josipović je iznio pojedine aspekte ranokršćanske prisutnosti u Biogradu koristeći se upravo Jelićevom ostavštinom. Nestanak pisanih vrela nadoknađuju bar donekle arheolozi koji pokazuju da se pojedini predromanički ulomci iz biogradskog muzeja, a čije mjesto nalaska nije bilo nepoznato, trebaju povezati s lokalitetom Glavica, te da „se s velikom sigurnošću moglo zaključiti da su pripadali liturgijskim instalacijama građevine koja se nalazila na tom položaju".

***

Samo sjedište Biogradske biskupije do 1125./1126. godine je naravno u Biogradu. Je li on stvarni nasljednik rimske Blandone ili nije, danas je teško

---

3 Frane Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 27, Split, 1988., 21 – 53; Frane Buškariol, O katedrali u Biogradu na Moru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 351 – 372.

4 Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, sv. IV, Venecija, 1769., 1 – 6.

5 Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana*, sv. II, Zadar, 1880., 141 – 148. Od nedavno je dostupan i hrvatski prijevod: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II, Zadar, 2011., 134 – 146.

6 Jakov Stipišić, Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, vol. 6, Zagreb, 1969., 75 – 96.

7 Stjepan Antoljak, *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*, Split, 1996., 111 – 175.

8 Stjepan Antoljak, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine,* ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 263 – 277.

9 Eduard Peričić, Biogradska biskupija*,* u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 335 – 350.

10 Nikola Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, doktorska disertacija, Zadar, 1986.

11 Branka Migotti, Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, vol. 34, no. 21, Zadar, 1994./1995., 113 – 144.

12 Nikolina Uroda, *Biogradska katedrala*, Split – Biograd na Moru, 2005.

13 Pavuša Vežić, Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu, *Diadora*, vol. 23, Zadar, 2009., 193 – 206.

odgonetnuti, može se pretpostaviti, ali se ne može točno dokazati.[14] Don Luka je poricao takvu pretpostavku smatrajući da nema dovoljno dokaza „da bi se to nagađanje moglo smatrati osnovanim".[15] Ime grada prevedeno je na hrvatski *Bjelograd*, odnosno Biograd, što bi ukazivalo na dugu tradiciju mjesta. Farlati je izveo njegovo ime iz riječi *bijeli* i *grad*, latinizirano Belgradum, te se prevodi *Alba civitatis*.[16] Drugi izvori nazivaju ga Starigrad (*Zara vecchia*). Bianchi, pozivajući se na zadarske predaje, objašnjava da bi mnogobrojne izbjeglice iz Salone 641. godine naselile Blandonu, obnovile bi njezine ruševine i prozvale bi je *Jadria*, pučki *Zara*, u spomen na rijeku Jadro koja je tekla uz Salonu.[17] Nasuprot njemu, don Luka je smatrao da se Salonitanci nisu preselili u Biograd, nego da se radi o mjestu Jadertovac kod Šibenika.[18]

O tome koji od tih naziva odgovara povijesnoj stvarnosti teško se danas može, uslijed nedostatka vrela, nešto točnije reći. Salonitanci zasigurno nisu došli u Biograd i nastanili se u njemu, nego su najvjerojatnije tražili utočište u svojoj neposrednoj blizini, a to su bili najbliži otoci i Dioklecijanova palača. Don Luka nije se bavio tom temom, nego je samo u ranim svojim radovima istraživao pitanje biskupa Dujma i njegove uloge u salonitanskoj kršćanskoj zajednici. Upravo je to bio razlog njegova razilaska s ujakom don Franom Bulićem. Njegov pogled usredotočio se na druga znanstvena polja i 1902. godine istraživao je u Biogradu, te je pri tome uspostavio da kod gradnje crkve postoje tri faze: prva faza od sredine 6. stoljeća do polovice 7. st., druga faza sredinom 11. st., dok treća faza ne bi dala nikakvih arhitektonsko-dekorativnih ulomaka. Buškariol je detaljnije proučio Jelićevu ostavštinu, ta ga revidira smatrajući da postoje četiri građevinske faze crkve na Glavici: prva faza zbila se na samom zalasku antike (6. st.), druga u 9., treća u 11. stoljeću, a četvrta poslije 1125./1126. godine, pošto je gradski biskup prenio biskupsko sjedište u Skradin.[19]

Nas najprije interesira ona prva faza gradnje koja pokazuje početke kršćanske prisutnosti u Biogradu. I upravo su don Lukina zapažanja vrlo važna za daljnja istraživanja. Njih sažima ukratko sljedećim riječima: „Karakteristike tehničke i dekorativne odaju očito, da je starija crkva pripadala starokršćanskoj dobi, po svoj prilici Vl og vieka, oblik križeva na dekorativnim komadima i ornamentike

---

[14] Pojedinosti donosi: Slobodan Čače, Blandona i susjedna središta – prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 197 – 212.

[15] L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 42.

[16] Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, vol. IV, Venecija, 1769., 1; F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 25.

[17] C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, II, 134.

[18] L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 42.

[19] F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 51; E. Peričić, Biogradska biskupija, 338.

svetišta skladaju se sa onima Justinianove dobe starokršćanske bazilike u Manastirinama na Solinu. Arhitektonski dekorativni motivi kao što i izradba još živo sjećaju na ravenatsko-bizantinsku tradiciju." Dalje navodi don Luka: „Pravilni paleografični oblici posvetnog nadpisa na pregradi svetišta pristaju u VI ili najkasnije u prvu polovinu VII-oga vieka, kad se počimlju javljati i kvadratni oblici pomješani sa oncijalnim, svakako u dobu stariju od pobarbarenja pisma koje je zavladalo drugom polovicom VII-og vieka."[20]

Taj podatak ukazuje na njezino ranokršćansko porijeklo i što je, za temu našeg prikaza, još daleko važnije, potvrđuje da se kršćanstvo u Biogradu i cijeloj Dalmaciji širi otprilike podjednako kao i drugim provincijama Rimskog Carstva: Dalmacija spada među najbogatije provincije Carstva, nju nastanjuje bogati sloj društva i samim time je ona pogodna za prihvaćanje novijih ideja i novih vjerskih strujanja.[21] Kršćanstvo je na svojim početcima izrazito gradska religija i ono se najprije ukorjenjuje u gradskim centrima (Salona, Narona, Zadar), a zatim se širi i na manja naselja,[22] pa Migotti ide još korak dalje zaključujući da „ranokršćanska crkva u blizini srednjovjekovne katedrale bila je, ukoliko nije riječ o biskupskom središtu, župna, na što upućuje istaknut položaj u okviru gradske vizure, te kultna tradicija mjesta".[23] Ona ukazuje na sakralni kontinuitet koji je „toliko snažan, da se odražava i u slučajevima privremene, pa čak i višestoljetne prenamjene ili napuštanja crkvene građevine, očitujući se prije svega u ustrajanju na prvobitnom naslovniku".[24]

To pak nije bio slučaj s Biogradom, njegov prvi svečar nepovratno je zaboravljen, njegovo ime ostalo je do danas nepoznato, ali to pak ne znači da mjesto nije imalo svoju kršćansku tradiciju. Nju je don Luka svojim iskapanjima načeo i pokazao smjer kojim je tijekom kasnijeg vremena krenula moderna arheologija i crkvena historiografija. Kada su pristigli kršćanski vjesnici u Biograd? Na to pitanje nije

---

20 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 38.

21 Pojedinosti s mjerodavnim vrelima i literaturom donosi: Zvjezdan Strika, *Partikularni sabori i dijecezanske sinode zadarske Crkve. Povijesno-kronološki pregled saborske i sinodalne tradicije od samih početaka do svršetka 17. stoljeća*, Zadar, 2021., 37 – 47. Kršćanstvo na svojim početcima nije vjera robova i potlačenog sloja društva, nego njezine elite. Ono je avangarda koja uspijeva odgovoriti na pitanja tadašnjeg čovjeka i uspijeva se etablirati u svim slojevima društva. Paul Veyne, *Als unsere Welt christlich wurde. Aufstieg einer Sekte zur Weltmacht*, München, 2008., 26 – 53.

22 Ante M. Strgačić, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do Milanskog edikta 313.*, Šibenik, 1931., 5 – 70; Branimir Gabričević, Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena, u: *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., 327 – 352; Nenad Cambi, *Dioklecijan – povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split, 2016., 95 – 102.

23 B. Migotti, Vrste i namjene, 124. Opširnije: P. Vežić, Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu, 193 – 206.

24 Branka Migotti, Antičko-srednjovjekovni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archeologica*, vol. 16, Zagreb, 1992., 226.

don Luka odgovorio, a kako izgleda, on to nije smatrao svojom zadaćom, nego je samo ukazao na razvoj kršćanskih struktura. Don Luka je dalekovidan u svojem pogledu na razvoj kršćanskih struktura biogradskog područja i danas ne postoje vrela koja bi potvrdila kršćansku opstojnost, samo Bianchi, kao i prije njega Farlati, navodi da je Biograd teritorijalno pripadao Zadarskoj biskupiji,[25] a poslije utemeljenja Ninske biskupije postao je njezin integralni dio: „Nije poznato kada je grad primio kršćanstvo. No kako je bio ugledan grad u carsko vrijeme i ne baš daleko do Zadra, oni isti apostoli koji su propovijedali u Zadru, nesumnjivo su propovijedali i u Blandoni. U početku sve do 8. stoljeća bio je pod zadarskom crkvenom upravom, a kad su došli Hrvati, došao je pod jurisdikciju hrvatskog biskupa u Ninu."[26] Na ovaj navod naslanja se Peričić tvrdeći da je Biograd poslije osnutka Ninske biskupije odcijepljen od Zadarske crkve i pripojen Ninu.[27]

Odgovara li iznesena pretpostavka povijesnoj stvarnosti ili ne, pitanje je na koje se ne može danas dati adekvatan odgovor. I te je činjenice bio svjestan don Luka kada je 1902. godine započeo iskapanja na Glavici u Biogradu. Njemu su poznata mjerodavna vrela koja je prije negoli je započeo iskapanja marljivo studirao: njihov pregled s kritičkim osvrtom nalazi se u uvodnom tekstu koji je priredio, ali ga nije publicirao on, nego tek Frane Buškariol.[28] U svakom slučaju teško se može pretpostaviti da na izmaku antike u Dalmaciji postoji samo devet biskupija. Njihova imena danas su poznata iz supskripcije akata Salonitanskih sabora 530. i 533.[29] Posljednji spomenuti sabor donio je odluku da se utemelji još nekoliko biskupija i da se pokrajinski sabori u Dalmaciji više ne održavaju dva puta godišnje, nego samo jednom.[30] Kratak pogled na susjednu Italiju pokazuje posvema drugu sliku, primjera radi navodim samo da je u Italiji u isto vrijeme bilo oko 250 biskupija.[31] U svemu tome čudno je da u Dalmaciji postoji samo nekoliko i sve bi bile smještene na priobalnom području. U unutrašnjosti pokrajine ne spominje se niti jedna jedina.[32]

---

25 D. Farlati, *Illyricum sacrum*, vol. IV, 1.

26 C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II, 135.

27 Peričić se u svojoj argumentaciji poziva na Baradu.

28 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 24 – 27.

29 Radoslav Dodig, Ante Škegro, Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni, *Povijesni prilozi*, sv. 35, Zagreb, 2008., 17, 21 – 22; Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, sv. I, Zagreb, 1914., 160 – 161, 163 – 164; Nada Klaić, ur., *Historia Salonitana Maior*, Beograd, 1967., 81, 85.

30 Latinski original s hrvatskim prijevodom donose: R. Dodig, A. Škegro, Akti crkvenih sabora, 20; F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, sv. I, 163; N. Klaić, ur., *Historia Salonitana Maior*, 84.

31 Harald Bruckert, *Beschützer der Stadt bei Gott und in den Stürmen der Welt. Vergleichende Studien zur bischöflichen Herrschaft in Gallien und Italien im 4. und 5. Jahrhundert*, Hamburg, 2012., 43.

32 Đuro Basler, *Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1991.; Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2003.

Saborski zaključak Prvog salonitanskog sabora za našu je temu interesantan jer su ga potpisali svi prisutni biskupi i uz njih drugi saborski sudionici.[33] S jedne strane njihova imena pokazuju neprekidni kontinuitet kršćanstva za gotske vladavine, a s druge se strane već nazire diskontinuitet koji doseže vrhunac tijekom 7. st. kada Salonitanci prelaze u Dioklecijanovu palaču: na Salonitanskim saborima prisutna su samo dvojica biskupa čija se biskupska sjedišta nalaze sjevernije od Krke, sva su ostala južnije od Salone. Jedan dio biskupa nije prisutan, no barem su poznata biskupska sjedišta u Senju, na otoku Krku, Rabu i Osoru koja su nastala tijekom 5. stoljeća.[34] Biskupsko sjedište Cisse na otoku Pagu, kako to pretpostavlja Stanko J. Škunca, a protiv njega ustao je Mate Suić, čini mi se realnije negoli jedan nepoznati i potonuli otok nadomak Pule.[35] U tom kontekstu jedna je činjenica neosporna: rimska Blandona nigdje se ne spominje kao sjedište biskupa. Od Zadra sjevernije po Ravnim kotarima i Bukovici kopnom sve do Senja nije, prema dostupnim izvorima, poznato niti jedno jedino biskupijsko sjedište,[36] a koliko ih je bilo još sjevernije u unutrašnjosti pokrajine, osobito u današnjoj Bosni, ostaje još uvijek nepoznato.[37] Na tri otoka, Krku, Cresu i Rabu, utemeljene su biskupije, pa iz kojeg se razloga ne bi moglo razviti biskupsko sjedište u nekom središtu na otoku Pagu ili u nekom drugom gradskom središtu u unutrašnjosti Dalmacije?

---

33 F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, sv. I, 163 – 164; N. Klaić, ur., *Historia Salonitana Maior*, 81; R. Dodig, A. Škegro, Akti crkvenih sabora, 21 – 22.

34 Mile Vidović, *Povijest Crkve u Hrvata*, Split, 1996., 176, 203 – 207. Zvjezdan Strika, Zadar – novo nadbiskupsko i metropolijsko središte u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 52, Zagreb, 2003., 24, bilj. 89 – 91.

35 Mate Suić, Cissa Pullaria baphium cissense – episcopus cessensis, *Arheološki radovi i rasprave*, vol. 10, Zagreb, 1987., 185 – 216; Mate Suić, Episcopus Cesssensis – iterum, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 16, Zagreb, 1992., 11 – 35; Stanko J. Škunca, Problem Cisse i njene biskupije, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 15, Zagreb, 1991., 1 – 20.

36 Na ovom mjestu osjeća se nedostatak povijesnih vrela, barem za Nin koji je u antici imao svoju vlastitu samoupravu (*duo viri*), a njegovo područje nastanjivalo je negdje oko 10 000 stanovnika. Skoro svaki rimski civitas i municipij imao je vlastitog biskupa, pa Nin sa svojim prigradskim područjem s oko 10 ili više tisuća stanovnika nije se nalazio izvan tih općih kretanja, nego je na njima participirao, te s pravom pretpostavlja Branimir Gušić (1901. – 1975.) da je posvema teško vjerovati da jedan tako velik grad na izmaku antike nema vlastitog biskupa. Zvjezdan Strika, Početci i razvoj Ninske crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 53, Zagreb – Zadar, 2011., 1 – 48; Zvjezdan Strika, Hagiografska baština Ninske crkve i njen odnos prema hagiografskoj tradiciji Splitske crkve: Sukobljavanje salonitansko-splitskog i ninskog biskupa oko uspostave metropolije u svjetlu hagiografske literature, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 59, Zagreb – Zadar, 2017., 53 – 114.

37 Pored svega napretka moderne arheologije i historiografije, te u njezinu sklopu osobito crkvene historiografije, još uvijek nedostaje opširnija monografija kršćanske prisutnosti na području današnje Bosne i Hercegovine, stoga ukazujem na: Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2003.

Upravo na tu problematiku ukazao je don Luka kada je poduzeo arheološka iskapanja u Biogradu 1902. godine. On je svojim istraživanjem postavio pitanje razvoja kršćanstva u manjim naseljima, na biogradskom području koje je bilo doduše naseljeno, ali ipak izvan dometa velikih gradskih centara; njegovo je područje gravitiralo Skradinu. U tom kontekstu odmah se nameće pitanje Biogradske biskupije, njezina utemeljenja i njezina razvoja do 1125./1126. godine: don Luka je bio svjestan da na to pitanje ne može dati adekvatan odgovor bez novih izvora i temeljitijih arheoloških iskapanja, pa, u svojem prikazu koji je objavio Buškariol, samo sumarno navodi da je ona osnovana oko 1050. godine.[38] Don Luka je dakle prihvaćao tada već prošireno mišljenje relativno kasnog osnutka Biogradske biskupije, a u tom kontekstu nije naodmet napomenuti da se u svim tim raspravama promatra biskupska služba izvan konkretnog povijesnog i praktičnog konteksta, dakle ona se ne promatra unutar antičke crkve, nego u kasnijem razvoju (osobito poslije Tridentskog sabora) što ne odgovara stvarnosti antičke crkvene prakse i razvoju crkvenih institucija po Rimskom Imperiju i izvan njega.[39] On je djelomično drugačije protekao, imao je drugačije poglede, a što je vrlo važno naglasiti, i različiti društveno-pravni status. Odvijao se izborom, koji je sprovodila mjesna zajednica vjernika, a ne imenovanjem zakonodavne svjetovne vlasti ili samog pape.[40] Doduše, biskupi su zadobivali sve više državne privilegije, ali je tek car Justinijan uzdigao njihovu službu u gradskoj zajednici tako visoko da su oni stajali iznad gradskog defensora.[41]

***

U taj konkretni povijesni kontekst skladno se uklapa rušenje starog svijeta, antike, i naseljavanja novih plemenskih skupina: njihov dolazak na područje između rijeke Drave i Jadrana izmijenio je dobrano dotadašnju etničku sliku stanovništva, ali keltsko-ilirski i rimsko-grčki starosjedioci nisu nestali niti su se

---

38 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 25. U jednom drugom radu smatrao je don Luka da je Biogradsku biskupiju osnovao „polovicom 11. vijeka kralj Petar Krešimir I". L. Jelić, Povjesno-topografske crtice, 44.

39 Hans Küng, *Sämtliche Schriften*, *Christentum*, vol. 16, Freiburg – Basel – Wien, 2018., 176 – 193; Christoph Markschies, *Das antike Christentum: Frömmigkeit, Lebensformen, Institutionen*, drugo prerađeno izdanje, München, 2012., 192 – 214; Peter Walter, *Syngrammata. Gesammelte Schriften zur Systematischen Theologie*, Freiburg – Basel – Wien, 2015., 338 – 341; José Eusebio Pérez Mayo, *Hausgemeinden und kirchliche Ämter im Hirten des Hermas*, Münster, 2016., 51 – 92.

40 Peter Stockmeier, Gemeinde und Bischofsamt in der alten Kirche, *Theologische Quartalschrift*, vol. 149, Tübingen, 1969., 144; Hubert Müller, *Der Anteil der Laien an der Bischofswahl: Ein Beitrag zur Geschichte der Kanonistik von Gratian bis Gregor IX.*, Amsterdam, 1977., 14.

41 Pojedinosti donosi: Bernard Flusin, Bischöfe und Patriarchen. Die Strukturen der Reichskirche, u: *Die Geschichte des Christentums: Religion – Politik – Kultur, sv. 3: Der lateinische Westen und der byzantinische Osten, (431 – 642)*, ur. Luce Pietri, Freiburg, 2001. (pretisak 2010.), 521 – 583.

nekamo odselili, nego su ostali na svojim starim ognjištima. Oni su, barem u prvoj fazi međusobnog suživota, živjeli jedni pored drugih. Njihov međusobni kontakt je, ako možemo vjerovati izvješću koje donosi *Liber pontificalis*, bio za vrijeme pape Zadranina, Ivana IV. (640. – 642.), neprijateljski raspoložen, pa je papa u svoju domovinu poslao legata koji je otkupljivao kršćanske zarobljenike i donio je relikvije istarskih i dalmatinskih mučenika u Rim. Za njih je papa dao urediti kapelu u koju su one položene.[42] Tomi Arhiđakonu (1200. – 1268.) još je tijekom 13. stoljeća poznat papin pothvat koji nadopunjuje kratkim, ali vrlo važnim podatkom, da je papinski legat otkupljene osobe vratio njihovim rođacima.[43] Ta činjenica daje Tominu izvješću veliko značenje i iz nje se može zaključiti: misija u Dalmaciji je poznata, a da je Ivan IV. potjecao iz Salone zasigurno bi to Toma naglasio kao što je to već naveo kod pape Gaja (283. – 296.).[44]

Bizantski car Porfirogenet u svojem izvješću navodi da nadošli Hrvati imaju naseljene gradove. On ih ne navodi redoslijedom od sjevera prema jugu ili obratno, nego, kako izgleda, po njihovu značenju i utjecaju u političko-gospodarskom životu Hrvatske: Nin, Biograd, Belce, Skradin, Hlijevno, Stupon, Knin, Karin i Klobuk.[45] Dakle, Biograd je naveden na drugom mjestu, odmah poslije Nina, i kao gradsko naselje razvija se u općim prilikama, a to znači da se, isto tako, i u njemu razvijaju crkvene strukture krštene Hrvatske. Kakve su one u tom trenutku bile, ne može se danas sa sigurnošću utvrditi, nego se samo može pretpostaviti da one odgovaraju općem razvoju crkvenih struktura u drugim zapadnoeuropskim zemljama: crkvene strukture na razini biskupije uvodile su se u onom mjestu koje je imalo dovoljno vjernika i laika, a pri tome je ono, isto tako, imalo politički utjecaj. Jedno od drugog je, dakle u smislu crkvenog i političkog značenja, teško odvojivo i narušavalo bi simbiozu ranosrednjovjekovne društvene stvarnosti. Nijemi svjedok toga razvoja u gradu Ninu je pregradnja crkve sv. Anselma,[46] a u Biogradu prva faza gradnje crkve na Glavici[47]. Kako se vidi iz kasnijih stoljeća, one su identične onima u drugim europskim zemljama, pa nema nikakvog razloga ne vjerovati da one ne bi odgovarale ondašnjoj crkvenoj praksi. U svakom slučaju velik broj biskupija, koji se spominje na Salonitanskom

---

42 Louis Duchesne, ur., *Liber pontificalis*, vol. I, Pariz, 1886., 330.

43 Thomae Archidiaconi, *Historia Salonitanorum atque Spalatinum ponntificum*, Split, 2003., 38.

44 Frane Bulić, *Izabrani spisi*, ur. Vladimir Rismondo, Split, 1984., 393 – 402; Milan Ivanišević, Prvi papa iz Dalmacije, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić, Split, 2008., 169 – 196.

45 Ferdo Šišić, *Poviest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925. (pretisak 1990.), 449.

46 Z. Strika, Početci i razvoj Ninske crkve, 14 – 24; Z. Strika, Hagiografska baština Ninske crkve, 58 – 80.

47 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 51; E. Peričić, Biogradska biskupija, 338.

saboru 530. godine, ugasio se dolaskom novih plemenskih skupina. Među njima to su tri biskupije, Epidaurska, Skradinska i Bestoenska.[48] Od njih je kasnije obnovljena samo Skradinska biskupija, i to tek poslije Drugog splitskog sabora koji je zasjedao negdje oko 927./928. godine.[49]

Isto tako, Salonitanski sabor 4. svibnja 533. godine spominje četiri nestale biskupije, naime Naronitansku, Sarsentersku, Mukoretsku i Ludroensku biskupiju. Uz prisutne, biskupske su koncilske zaključke potpisala još dva biskupa, Pavao i Salvijan, čija biskupska središta nisu izričito spomenuta.[50] Od njih, kako izgleda, samo je kasnije jedno obnovljeno, uz pretpostavku da se Mukoretska identificira s kasnijom Makarskom biskupijom. A tko su bili biskupi Pavao i Salvijan? Jesu li oni bili biskupi na proputovanju i slučajno su dospjeli u Salonu ili su možda iz nestalih biskupija negdje u unutrašnjosti Dalmacije ostaje nepoznato. Takva pretpostavka može se iznijeti, ali se ne može dokazati dostupnim vrelima. Iz tog razloga ona ostaje samo jedna teza i ništa više.[51] Njih se ne može označiti korskim biskupima jer bi zasigurno kod signiranja koncilskih zaključaka bilo pribilježeno da su oni takvi biskupi.

Među sudionicima osobito je za našu temu važna Skradinska biskupija čiji biskup Konstantin sudjeluje na Salonitanskom saboru 530. godine.[52] Ni njegovo ime ni ime njegova nasljednika ne spominju akti Salonitanskog sabora 4. svibnja 533. godine. Što se zbilo s njim i sa Skradinskom crkvom u pomanjkanju povijesnih vrela ne može se ništa detaljnije napisati. Kasnije vijesti nisu poznate. Skradin kao sjedište biskupa spominje se samo jedanput (530. godine), a biskupiji se skoro sljedećih četiri stotine godina zameće svaki trag. Ona se odjednom oživljava tijekom prve polovice 10. stoljeća kada papa Lav

---

48 R. Dodig, A. Škegro, Akti crkvenih sabora, 20; F. Šišić, *Priručnik izvora*, 163; N. Klaić, ur., *Historia Salonitana Maior*, 84.

49 Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972., 36 – 37, br. 28; Stjepan Antoljak, *Hrvati u prošlosti*, 143; Atanazije G. Matanić, ur., *Vita religiosa morale et sociale ed i concili di Split (Spalato) del secc. X-XI. Atti del symposium internazionale di storia ecclesiastica*, Padova, 1982.; Petar Vrankić, Spliter Synode des 10. Jahrhunderts als Weg der kirchlichen und politischen Selbstfindung Kroatiens nach Thomas Archidiaconus, *Annuarium Historiae Conciliorum*, vol. 40, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2011., 241 – 280.

50 R. Dodig, A. Škegro, Akti crkvenih sabora, 22.

51 U antičkoj je crkvi biskup bio povezan s određenom crkvom i vršenje njegove službe bez intenzivnije povezanosti s vjerujućom zajednicom nije bilo moguće. Obojica spomenutih biskupa morala su imati vlastito biskupsko sjedište, koja su tijekom povijesti nestala ili su oni bili korski (seoski) biskupi. Drugačije se ne može pojasniti njihova služba. O korskim biskupima usporedi: Jörg Müller, Gedanken zum Institut der Chorbischöfe, u: *Medieval Church Law and the Origins of the Western Legal Tradition. A Tribute to Kenneth Pennington*, ur. Wolfgang P. Müller, Washington, 2006., 77 – 94; Peter Kritzinger, *Ursprung und Ausgestaltung bischöflicher Repräsentation*, Stuttgart, 2016., 55 – 60.

52 R. Dodig, A. Škegro, Akti crkvenih sabora, 17.

VI. (†928.) naređuje biskupu Grguru neka iz Nina prijeđe u Skradin.[53] To je jedini izvor koji bi u tom vremenskom periodu pokazivao opstojnost Skradinske crkve. Iz tog vremena neki drugi izvori nisu danas više poznati, te se može pretpostaviti da se biskupsko sjedište tijekom seobe naroda posvema ugasilo, možda upravo između Salonitanskih sabora 530. i 533. godine. Niti jedan kasniji izvor ne spominje njezinu opstojnost, tek na nju, poslije splitskih sabora, ukazuje papa Lav VI. u već prije spomenutom pismu biskupu Grguru iz Nina. Dapače, kada se papa Ivan VIII. (872. – 882.) obratio 10. lipnja 879. godine biskupima u Dalmaciji, ne spominje skradinskog biskupa. Papa se u prvom redu obraća zadarskom biskupu Vitalu, a poslije njega biskupu osorskom Dominiku (870. – 880.), drugim biskupima i naposljetku arhiprezbiteru Ivanu iz Salone (Splita).[54]

Upravo je taj podatak, iz današnje perspektive, i te kako kontroverzan! Postoje li u Dalmaciji samo četiri biskupska središta? Istodobno se nameće jedno drugo pitanje: kako se može odjednom pojaviti biskupija u Skradinu? Kako se može danas objasniti ta činjenica: papi Ivanu VIII. nije poznato postojanje skradinskog biskupskog sjedišta, a po njegovu nasljedniku Lavu VI., pedeset godina kasnije, ono već postoji i papa čak nalaže biskupu Grguru neka prenese svoje sjedište u Skradin. To su dva grada u naseljenoj Hrvatskoj koja spominje car Porifrogenet u svojem izvješću, samo sada papa Lav VI. zamjenjuje njihovo značenje, s četvrtog mjesta dolazi Skradin na prvo mjesto, a što je bilo s Ninom ostaje i dalje nepoznato. U nedostatku vrela ne može se objasniti taj potez Rimske kurije, nego se samo nameće pitanje: odakle je Lav VI. mogao znati za jednu nestalu biskupiju čije se ime više od tri stotine godine više nigdje ne spominje? Odgovor nije baš tako jasan: njemu i njegovim suradnicima to je moglo biti poznato iz nekih starijih i danas nestalih kataloga. Tako ili sličnim riječima može se objasniti papino poznavanje Skradinske crkve. Upravo zbog toga nameće se drugo pitanje: ako je papa Lav VI., kojim slučajem, iz nekog starijeg kodeksa (popisa biskupija) znao za antičko postojanje Skradinske biskupije, tada mu je isto tako moralo biti poznato da je biskupija ugašena i da poslije Drugog splitskog sabora prve polovice 10. stoljeća to naselje nema nikakvih uvjeta da bi u njemu mogao obitavati biskup! Papinski poslanici dojedrili su u Dalmaciju, najvjerojatnije najkraćim morskim putem, a taj je od Ankone do Zadra, a odatle su plovili prema Splitu gdje su sudjelovali na saboru. Oni su mogli upoznati situaciju u Hrvatskoj i u svojim izvješćima najvjerojatnije su je detaljnije i opisali;

---

[53] Hrvatski prijevod papinog pisma objavila je N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, 36 – 37, br. 28. O saborima S. Antoljak, *Hrvati u prošlosti*, 143; te različite članke u A. G. Matanić, ur., *Vita religiosa morale et sociale*; P. Vrankić, Spliter Synode des 10. Jahrhunderts, 241 – 280.

[54] Franjo Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabi, 1877., 10; *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (dalje: CD), vol. I, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967., 16, br. 13; Z. Strika, Catalogus, 138.

šturo izvješće o tim saborima u *Historia Salonitana Maior* nepotpuno je da bi se moglo nešto detaljnije navesti. Isto tako su se sami mogli uvjeriti da Skradinsku biskupiju u tom povijesnom trenutku nije bilo moguće obnoviti jer nisu postojali ni minimalni uvjeti za njezino otvaranje: ona najvjerojatnije nije imala dovoljno klerika ni laika vjernika. Ona se po prvi put spominje tek sredinom 12. stoljeća kada je biogradski biskup prenio sjedište iz porušenog Biograda u Skradin. Iz tog razloga jedna druga pretpostavka izgleda vjerojatnijom, a ta bi bila mogućnost da je sadržaj papinskog pisma u splitskoj kompilatorskoj radionici prerađen tek poslije prelaska biogradskog biskupa 1125./1126. godine u Skradin, dok bi biskup Grgur iz Nina, po rimskoj naredbi, prešao u neko drugo središte, najvjerojatnije u Biograd. Na takav zaključak upućuje zaključak Splitskog sabora iz 1185. godine koji određuje da Biograd s Bribirom i cijelom Sidragom pripada Skradinskoj crkvi.[55] Naravno, iz danas dostupnih vrela jasno proizlazi da je mletačka vlada poslije 1125./1126. godine Biograd priključila Zadarskoj nadbiskupiji i da ga Splitski sabor nije mogao nikako dodijeliti Skradinskoj biskupiji.[56]

To su moguće pretpostavke koje se na temelju oskudnih vrela mogu danas iznijeti, a da se istovremeno ne zanemari povijesna metoda. Iz tog razloga neophodno je ukazati na dostupne povijesne činjenice koje ih smještaju u opći kontekst ondašnjeg vremena. U Bizantskoj Dalmaciji postojalo je više biskupijskih središta koja su imala svoju antičku tradiciju. Carskoj administraciji u Konstantinovu gradu bilo je itekako važno da na području pod carskom vlašću opstoje i dalje se razvijaju crkvene strukture. One su svojom postojanošću

---

55 *Scradonam, Brebir, Belgradum cum tota Sidraga.* CD, vol. II, 193, br. 189.

56 C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II, 139. Interesantno je u ovom kontekstu navesti da zadarski nadbiskup Damjan ne sudjeluje na Splitskom saboru 1185. godine. Njegova nasljednika Petra spominje dokument od 18. veljače 1187. godine kao izabranog nadbiskupa (*archiepiscopus electus*). Na temelju tih činjenica smije se pretpostaviti da je za vrijeme zasjedanja sabora zadarska nadbiskupska stolica popunjena, ali nadbiskup ipak nije sudjelovao na saboru jer je to bio sabor Splitske metropolije. Sabor reorganizira metropolijske i biskupijske granice, dodjeljuje Biograd i Sidragu Skradinskoj biskupiji i ujedno podređuje Hvar splitskom metropolitu. To je neobična konstelacija i nameće se pitanje kako se mogu reorganizirati biskupijske granice kada nije prisutan nadbiskup onog područja koji se reorganizira. Isto tako se mora postaviti pitanje: kako je sabor mogao dodijeliti Hvarsku biskupiju Splitskoj kada ona pripada Zadarskoj metropoliji? Historiografija predvođena Baradom i danas Kovačićem ne osvrće se na takva pitanja, nego raspravljala drugo pitanje, naime koji je kodeks, splitski ili trogirski, originalan. Oba autora ne osvrću se na pismo pape Urbana III. (1185. – 1187.), koji za vrijeme sedisvakancije u Zadru iznova pokrenuo pitanje metropolitanske jurisdikcije nad Hvarskom biskupijom. Na temelju iznesenih činjenica smije se pretpostaviti da su saborski zaključci iz 1185. godine kasnije prerađeni u splitskoj radionici kako bi se mogao naglasiti veliki utjecaj Splita i njegova nadbiskupa. Taj aspekt nije se uzimao u obzir, nego se samo raspravljalo koji je prijepis stariji, splitski ili trogirski. Miho Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*, Zagreb, 1952., 16; Slavko Kovačić, Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka Krbavske biskupije*, ur. Mile Bogović, Rijeka – Zagreb, 1988., 24 – 29.

podržavale državne strukture i u njih su inkorporirane.[57] Od 750./751. godine njezin je politički centar Zadar u kojem je nazočan arhont, a na crkvenom je polju time postao prvi i najvažniji prelat, zadarski biskup, premda on 787. godine nije sudjelovao na Drugom nicejskom saboru s drugim biskupima iz Dalmacije.[58] Biskup Donat čak nosi nadbiskupsku titulu,[59] a jedan ponovno otkriveni zadarski nadbiskup zvao se Urso čije su ime starije kronotakse Zadarske crkve izgubile iz svojeg misaonog vidokruga.[60]

Tu činjenicu potvrđuje i trierski biskup Amalarije iz Metza (775. – 850.) 813. godine, kada se taj crkveni prelat zaustavio u Zadru na svojem putovanju s opatom Petrom iz Nonantula caru Mihovilu I. (811. – 813.) u Konstantinov grad. U pismu benediktinskom opatu Saint Denisa Hilduinu (cca. †840. ili 855./861.) prisjećao se biskup svojeg boravka u Zadru tijekom svojeg putovanja prema bizantskoj prijestolnici. On se zaustavio u Zadru i opisuje svoje sudjelovanje na liturgijskim svečanostima sv. Petra i Pavla (29. lipnja). Budući da je gradska prvostolnica tada bila posvećena sv. Petru (a možda još i sv. Pavlu),[61] blagdan je slavljen sa svečanim bogoštovljem, koje je na franačkog gosta ostavilo takav dojam da ga se još godinama poslije svoje misije prisjećao. Važno je ipak naglasiti da biskup Amalarije ne donosi službeno izvješće, koje je najvjerojatnije podnio poslije

---

[57] Po bizantskoj tradiciji car se trebao brinuti za dobrobit svojih podanika. Isto se tako trebao brinuti da oni ispovijedaju istu vjeru (kao i car osobno), a to konkretno znači kršćansku. Hrvati su došli u novu domovinu kao carski federati te su bili oslobođeni od religiozne discipline Carstva. Car im nije mogao nametnuti kršćanstvo, nego je car Heraklije pozvao svećenike iz Rima, dakle iz Rimskog patrijarhata, da oni sprovode njihovu kristijanizaciju. Oni nisu došli iz susjedne Italije, nego su to bili biskupi i svećenici iz dalmatinskih gradova i s otoka (Osora, Raba, Krka, Zadra, Splita, Rausiona, Kotora).

[58] O sudjelovanju dalmatinskih biskupa na Drugom nicejskom sabor usp. Jean Darrouzès, Listes épiscopales du concile de Nicée (787), *Revue de études byzantines*,vol. 22, Paris, 1975., 56 – 60; Radoslav Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split, 1993., 25 – 35; Predrag Komatina, Dalmatian bishops at the Council of Nicaea 787 and the status of the Dalmatian church in the eighth and ninth centuries, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš, London – Oxford, 2018., 253 – 260.

[59] Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, drugo izdanje, Zagreb, 2007, 370; Zvjezdan Strika, Translatio beati Chrysogoni martyris kao narativno vrelo rane hrvatske prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 51, Zagreb – Zadar, 2009., 1 – 53.

[60] Natpis s njegovim imenom otkrio je Pavuša Vežić, *Episcopalni kompleks*, Zadar, 2013., 8; Ivan Basić, Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I. dio), *Starohrvatska Prosvjeta*, vol. III, no. 44-45, Split, 2017. – 2018., 153 – 179.

[61] Na ovom mjestu ne može se poduže o tome raspravljati, te se može samo kratko navesti postojanje indicija koje govore da je zadarska katedrala bila izvorno posvećena apostolskim prvacima, Petru (a možda i Pavlu). Ana Mišković, O matroneju katedrale u Zadru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 61, Zagreb – Zadar, 2019., 114, bilj. 5.

svojeg povratka Karlovoj administraciji o svojem putovanju prema Carigradu, već kratko bez pobližih objašnjenja oslovljava svojeg domaćina „arhiepiscopus" (*nadbiskup*).[62] Za temu naše studije su to itekako važne povijesne činjenice, one pokazuju funkcioniranje crkvenih struktura, a državne su postale još čvršće: od cara Bazilija I. Makedonca (867. – 886.) Zadar je sjedište teme,[63] pa i zadarski biskup ima časno prvenstvo među episkopatom u Dalmaciji koje je, u ovom povijesnom trenutku, očigledno respektirao Rim.

U pismu koje je papa Ivan VIII. (872. – 882.) 10. lipnja 879. godine uputio u Dalmaciju, na prvom mjestu spominje se zadarski biskup Vital, a zatim drugi biskupi, pa ta činjenica govori u prilog prvenstva Zadarske crkve u Dalmaciji.[64] Sjevernije su smještene danas poznate tri biskupije, na Krku, Osoru i Rabu, a južnije od Zadra je samo poznato biskupsko sjedište u Splitu, zatim u Dubrovniku i Kotoru. Svi su drugi biskupijski centri u vihoru dolaska novih naroda nestali, a njihova sjedišta samo su djelomično kasnije bila obnavljana. Odjednom se, kao iz vedra neba, sredinom 9. stoljeća pojavljuje Ninska biskupija. Kako i na koji način je ona nastala povjesničari posvema različito argumentiraju i donose oprečne sudove, a velik dio se priklanja Baradinu mišljenju,[65] premda ono predstavlja samo jednu i do danas ostalu uspješnu tezu koja, iz više razloga, nije više prihvatljiva.[66] Uz mnoge druge argumente protiv tako kasnog osnutka Ninske biskupije smije se iznijeti primjedba: Hrvati su već duže vrijeme „kršćanski narod", na njegov teritorij sklanja se učeni franački teolog Gottschalk (805. – 869.) 846. do 848. godine i već je uvedena desetina kako to pokazuje Trpimirova darovnica (cca. 852. godine),[67] a oni ne bi na svojem političkom teritoriju imali razvijene ondašnje crkvene strukture? Oni ne bi imali vlastitu crkvenu hijerarhiju, nego bi i dalje bili navezeni na biskupe s kvarnerskih otoka, onog iz Zadra, Splita, Dubrovnika ili Kotora koji su carski podanici. Kronologija nije logična, u Hrvatskoj bi se

---

62 Trpimir Vedriš, Još jedan franački teolog u Dalmaciji: Amalarije iz Metza i njegovo putovanje u Carigrad 813. godine, *Historijski Zbornik*, sv. 58, Zagreb, 2005., 1 – 27; Trpimir Vedriš, Amelarius' stay in Zadar reconsidered, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš, Oxford, 2018., 288 – 311.

63 Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb, 1992., 112 – 113.

64 Zvjezdan Strika, Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae arhiđakona Valerija Pontea, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 48, Zagreb – Zadar, 2006., 91, bilj. 39, 138 – 139.

65 Miho Barada, Episcopus Chroatensis, *Croatia Sacra*, vol. 1, Zagreb, 1931., 151 – 215.

66 Argumentaciju na ovom mjestu ne želim ponavljati jer sam je već prije prikazao, pa navodim samo Z. Strika, Translatio beati Chrysogoni martyris, 1 – 53; Z. Strika, Početci i razvoj Ninske crkve, 1 – 48; Z. Strika, Hagiografska baština Ninske crkve, 53 – 114.

67 Upravo navedena godina uobičajeno se danas u povijesnim studijama ponavlja, a ne može se isključiti ni drugo datiranje Trpimirove darovnice: 837., 838., ili 840. – 843. godine.

uvela tako nepopularna dadžbina kao što je desetina prije negoli postoji redovna crkvena hijerarhija? Uz to treba samo napomenuti da je desetina zabranjena u Bizantu, a splitski biskup kao carski podanik nije je smio zahtijevati. Tako nešto u ondašnjoj kršćanskoj Europi nije poznato, pa se na ovom mjestu nameće pitanje iz kojeg razloga bi se tako nešto zbivalo samo u Hrvatskoj.

Sljedbenici Baradine teze još uvijek nisu donijeli adekvatan odgovor na iznesene povijesne činjenice, a takva pretpostavka upućuje samo na zaključak da Ninska biskupija ne predstavlja neku novotariju koja bi bila osnovana u pogodno vrijeme zategnutih odnosa Rima i Bizanta, nego je Nin imao vlastite crkvene institucije još prije dolaska Hrvata i nadošli Franci samo ih obnavljaju. Ono postaje misionarsko središte za njihovo daljnje djelovanje. Možda su ga upravo oni sami koncem 8. stoljeća obnovili jer je grad imao dovoljno vjernika i klerika kako je to propisivao Sabor u Sardici 342./343. godine,[68] a Sabor u Kalcedonu 451. godine odredio je da se kod uspostave novih biskupijskih središta treba slijediti državni red i poredak.[69] Nasuprot Zadra koji pripada Bizantu, grad Nin pogodno je gradsko središte koje se, poslije dolaska Franaka u hrvatske krajeve, nalazi u Franačkom Carstvu i ono je njihovim kršćanskim vjesnicima služilo kao baza za njihovo daljnje misionarsko djelovanje među Hrvatima. Upravo u njemu i preko njega oni povezuju ranokršćansku tradiciju rimsko-keltskih starosjedioca sa svojom vlastitom. Njihovom simbiozom ukorjenjuje se dublje kršćanstvo među Hrvatima i odatle se osjeća veliki utjecaj Akvileje.[70] Takav pogled posredno potvrđuje izvješće Konstantina Porfirogeneta kada car navodi imena naseljenih gradova kršćanske Hrvatske: na prvom mjestu nalazi se Nin, Biograd na drugom, zatim Belce, Skradin i drugi gradovi,[71] a samim time potvrđuje se njihovo značenje u konkretnoj političkoj situaciji. Manje je vjerojatno da Hrvati nemaju crkvene strukture nego da su one razvijene kao i kod drugih naroda ondašnje zapadne Europe.

***

Ranokršćanske pravne norme koje su donesene na saborima karakterizirale su konkretnu situaciju tijekom sedmog i osmog stoljeća. Na njih bi se, na ovom mjestu, trebalo ukratko sažeti kako bi se mogla lakše razumjeti kristijanizacija

---

68 Sabor je odredio da se biskupska središta ne smiju osnivati u malenim i ruralnim naseljima, nego samo u velikim kako biskupska služba ne bi gubila na dostojanstvu. Zvjezdan Strika, Kada i gdje se prvi put spominje zadarski biskup?, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, Zagreb – Zadar, 2004., 59, bilj. 92.

69 Z. Strika, Kada i gdje, 59, bilj. 93.

70 Z. Strika, Početci i razvoj Ninske crkve, 1 – 43; Z. Strika, Hagiografska baština Ninske crkve, 53 – 114.

71 F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 449.

i inkulturacija Hrvata u kršćanskom svijetu. Taj je proces započeo odmah po njihovu dolasku u novu domovinu, a dovršen je za franačke dominacije. Biograd, kao jedan od naseljenih hrvatskih gradova, prosperirao je u tom razvojnom procesu. Naime, upravo se u to vrijeme pregrađuje gradska crkva, a don Luka ju je okvirno smjestio u 9. i 10. stoljeće.[72] Da je don Luka svojim datiranjem imao pravo i točno datirao njezinu pregradnju pokazuju kameni ulomci koji su pronađeni u Biogradu. Njegovu argumentaciju Pavuša Vežić najprije je potvrdio,[73] a Jelićevo datiranje prihvatili su, u novijoj literaturi, Ivo Petricioli,[74] Nikolina Uroda,[75] Nikola Jakšić[76] i Ivan Josipović. Posljednji spomenuti arheolog u njoj zapaža dvije različite pregradnje: pregradnju koja se zbila za kneza Trpimira i drugu za kneza Branimira.[77] Ako tu fazu posvema točno omeđimo, Trpimirovom (845. – 864.) i Branimirovom (879. – 892.) vladavinom, tada očigledno proizlazi da je Biograd na samim početcima hrvatskih početaka važno gradsko središte koje svojom postojanošću potvrđuje Porfirogenetevo izvješće gdje se Biograd spominje na drugom mjestu, odmah poslije Nina.[78] Kakve je i kolike crkvene strukture grad u tom vremenu imao ostaje nepoznato, on ih je svakako morao imati jer su obojica „kršćanski knezovi", a tek se, za vladavine kralja Krešimira I., spominje biogradski biskup Prestancije. Kraljevska povelja datirana je 950. godine: jedni je smatraju uspjelim falsifikatom, a drugi doduše prijepisom iz 1397. godine koji je nastao iz vjerodostojnog originala. O tome se razvila diskusija među hrvatskim povjesničarima, osobito kod Stjepana Antoljaka (1909. – 1997.) koji ju je kritički obradio i objavio.[79] On je na temelju dostupnih vrela iznio više razloga koji ukazuju na postojanje Biogradske biskupije već sredinom 10. stoljeća.[80] Neovisno o njemu, na više mjesta ukazuje Brković na Krešimirovu povelju smatrajući da

---

72 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 51.

73 Pavuša Vežić, Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine,* ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 247 – 251.

74 Ivo Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, u: *Gunjačin zbornik: u povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, ur. Ivan Erceg, Anđela Horvat, Ivan Mažuran, Mate Suić, Zagreb 1980., 115.

75 N. Uroda, *Biogradska katedrala*, 11, 21.

76 N. Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice*, 134 – 138; Nikola Jakšić, Emil Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar, 2008., 31.

77 Ivan Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2013., 55; Ivan Josipović, Radionica pluteja zadarske katedrale, *Ars Adriatica*, vol. 4, Zadar, 2014., 57; Ivan Josipović, Biogradska predromanička skulptura, *Ars Adriatica*, vol. 7, Zadar, 2017., 71 – 72.

78 P. Vežić, Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu, 193 – 206.

79 S. Antoljak, *Hrvati u prošlosti*, 111 – 175.

80 S. Antoljak, Biograd u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 264 – 266.

u njoj ima jako puno dokaza koji govore o njezinoj vjerodostojnosti.[81] Ako bi ona bila vjerodostojna (ili bi barem djelomično bili vjerodostojni podatci koji su u njoj sadržani), tada je i Biogradska biskupija osnovana znatno ranije, ona bi postojala još sredinom 10. stoljeća.

U kraljevskoj se povelji kao svjedok pojavljuje Prestancije, biogradski biskup. On je ujedno i pisar kraljevske povelje.[82] Upravo su njegovo ime i osobito njegova služba kamen spoticanja i za mnoge dokaz da je kraljevska povelja uspjeli falsifikat: ona nije nastala u Biogradu, Skradinu ili Zadru, nego upravo u Splitu, pa se nameće pitanje: iz kojeg bi razloga Splitska crkva trebala falsificirati povelju kada ona od nje nije imala nikakve koristi? Iz kojeg bi razloga bila potrebna falsificirana povelja Splitskoj crkvi? Odgovor je jednostavan: povelje su se uobičajeno falsificirale kako bi se preko njih mogla postići nekakva korist nasuprot drugih osoba ili drugih institucija! Splitska crkva je, koliko je danas poznato, prednjačila u falsificiranju povelja, ali ipak nije imala nikakve koristi od Krešimirove povelje! Biogradska crkva nije bila konkurent Splitu, a iz tog razloga se treba pogledati u koje vrijeme historiografija smješta osnutak Biogradske biskupije. Utjecajni Šišić smatrao je da se ona ne spominje na Splitskim saborima, ali ne isključuje mogućnost da je poslije njih osnovana, negdje između 1000. i 1060.[83] Negdje oko 1000. godine je za Nadu Klaić Biograd postigao svoj civilitet pošto je potpao pod Veneciju, te pretpostavlja da se osnutak Biogradske biskupije može smjestiti koncem 10. ili samim početkom 11. stoljeća.[84] Nasuprot njoj smatra Radomir Jurić da „je za Krešimira III, oko 1018., postao prijestolni grad, a oko 1059. i sjedište biogradske biskupije, te sjedište županije Sidraga".[85] Originalnim putem pošao je Mile Vidović koji tvrdi da je 1035. godine južni dio Zadarske biskupije odcijepljen i da je na tom teritoriju ustanovljena Biogradska biskupija.[86]

To su samo iznesene pretpostavke pojedinih povjesničara, pa s pravom predbacuje Antoljak Farlatiju, Jeliću, Šišiću i svim onima koji ukazuju na osnutak Biogradske biskupije sredinom 11. stoljeća da oni nemaju za to nikakvih dokaza, nego da je povelja kralja Krešimira I. vjerodostojan izvor i pokazuje

---

81 Milko Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velemoža*, Zadar – Mostar, 1998., 26, 226, 240, i osobito 330 – 331.

82 S. Antoljak, *Hrvati u prošlosti*, 134.

83 F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 660.

84 Nada Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990., 108 – 109.

85 Radomir Jurić, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 280.

86 M. Vidović, *Povijest Crkve u Hrvata*, 197.

postojanje Biogradske biskupije još sredinom 10. stoljeća.[87] Njegov zaključak odgovara danas poznatim vrelima i u istom smjeru argumentira Jakov Stipišić ne spominjući ni s jednom riječi Antoljakovo ime. On je smatrao da treba odbaciti dosadašnje datiranje osnutka Biogradske biskupije i da je, na temelju podataka iz povelje kralja Krešimira I. iz 950. godine, treba prenijeti njezino utemeljenje neki stotinjak godina ranije: „Mi znamo da se Biograd nazivlje i civitas. Ne znamo od kada. To je moglo biti mnogo ranije od 1060. godine. Znamo i to da je u to vrijeme u prerogative grada spadalo i to da ima vlastitog biskupa. Prema tome biogradska je biskupija mogla biti osnovana mnogo prije spomenute isprave, ali mi nemamo izvora koji bi nam to mogli potvrditi. Zanimljivo je napomenuti da su izvori koji govore o Biogradu vezani isključivo na benediktince. Znamo dobro da mnogi arhivi počinju s njima i da oni jedini u ovo vrijeme čuvaju isprave, posebno ili u kartularima. Ostale crkve skoro da nisu čuvale isprave. Prema tome, ako hoćemo riješiti ovu zagonetku, ne preostaje nam drugo nego odbaciti tvrdnju da je biogradska biskupija osnovana tek 1060. godine i pomaknuti njen osnutak za stotinjak godina ranije. Konstantin Porfirogenet na spomenutom mjestu ističe da Biograd spada među gradove pokrštene Hrvatske, pa bismo mogli pretpostaviti da je kao takav već u njegovo doba mogao biti i sijelom biskupa. A to što nemamo pisanih spomenika o osnutku biskupije, ne bi nas trebalo zbunjivati, jer i o ninskoj biskupiji u IX stoljeću sve do 892. godine, tj. do Muncimirove isprave nemamo u našem diplomatičkom materijalu nikakva spomena."[88]

Upravo iznesene Stipišićeve pretpostavke ukazuju na nestanak izvornog materijala koncem 9. i početkom 10. stoljeća. Njega se teško može nadoknaditi, pa povjesničari kombiniraju i pokušavaju bar donekle uskladiti dostupne izvore nadopunjujući ih još dodatno saznanjima moderne arheologije. Tako je već Eduard Peričić iznio mišljenje „da je Biograd odabran za biskupsko sjedište umjesto Skradina". I dalje nadodaje Peričić: „Smijemo pretpostaviti da je ninski biskup izabrao za svoje novo središte nakon 928. Biograd, koji je jednako kao i Nin bio jedan od političkih centara tadašnje Hrvatske. Ako je istinito da je Grgur Ninski živio i umro u nekom samostanu blizu Šibenika, mogao je tamo dospjeti i iz Skradina i iz Biograda. Za Biograd se ipak odlučujemo kao za sjedište nekadašnjeg ninskog, sada skradinskog biskupa iz jednostavnog razloga što se do druge polovice 12. stoljeća ni u jednom dokumentu ne spominje ni jedan skradinski biskup, kao što se spominju biskupi: biogradski, hrvatski, osorski, rapski, krčki, zadarski i nadbiskup splitski."[89]

---

87 S. Antoljak, Biograd u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 264 – 266.
88 J. Stipišić, Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa, 88 – 89.
89 E. Peričić, Biogradska biskupija, 339 – 340.

Ako je Krešimirova isprava autentična, ili barem njezini pojedini dijelovi na koje ukazuje Brković,[90] tada se treba pomaknuti osnutak Biogradske biskupije poslije Splitskih sabora, odnosno premještanjem biskupskog sjedišta iz Nina u Biograd, a ne u Skradin. Peričićeva pretpostavka pokazuje se prihvatljivom jer na Splitskim saborima Ninska biskupija kao institucija nije ugašena, nego je njezino sjedište samo preneseno na drugo mjesto. To pak znači da su Hrvati na svojem političko-upravnom teritoriju imali biskupa, ali ne više u Ninu, nego sada u Biogradu. Taj grad spominje car Porfirogenet u svojem izvješću na drugom mjestu i on je uz Nin na teritoriju pod vlašću hrvatskog vladara imao najadekvatnije uvjete za razvoj biskupske službe. U njemu je vladar često boravio, a biskup je, po svojoj službi, pripadao užim kraljevskim savjetnicima. Isto tako, zapažanja Frane Buškariola o pregradnji biogradske crkve u Trpimirovo ili Branimirovo vrijeme pokazuje veliko značenje grada i njegovu gospodarsku moć da bi ju je mogao financijski podnijeti.[91] U tom bi slučaju biskup Prestancije, koji se spominje u ispravi kralja Krešimira I. 950. godine, mogao biti prvi nasljednik daleko poznatijeg biskupa Grgura Ninskog i samim time pokazuje se kontinuitet crkvenih struktura u Hrvatskoj.

Naravno ostaje neodgovoreno pitanje koji je pak smisao imalo premještanje biskupskog sjedišta iz Nina u Skradin (točnije u Biograd) i kako se ta biskupija službeno nazivala. Na to pitanje ne može se danas dati adekvatan odgovor jer se Skradinska biskupija spominje tek poslije 1125./1126. godine, te s pravom zaključuje Antoljak: „Od kraja 10. ili početka 11. stoljeća pa sve do sredine toga stoljeća gotovo ništa ne znamo o historiji Biograda, tj. kada se i koliko puta oslobađao Venecije, te koliko je utjecao na hrvatske nutarnje prilike na Jadranu, a isto tako i na hrvatske obalne gradove Bizanta, koji je u Zadru preko svoga protospatora stajao na čelu bizantskih Dalmacija. Isto tako je pitanje zašto se više iza 950. ne spominje Biogradska biskupija ili njen biskup, nego tek od 1060. dalje. No, to vrijedi i za još neke manje biskupije u Dalmaciji, pa se iz toga ipak ne pravi pitanje.“[92] Antoljak dakle ponavlja drugim riječima samo ono mišljenje koje je već prije iznio kada je kritički obradio ispravu Krešimira I. iz 950. godine. On ipak ne povezuje Biogradsku biskupiju s premještanjem ninskog biskupa u Skradin (točnije u Biograd), nego polazi od pretpostavke da je Biogradska biskupija osnovana kao vlastito biskupsko sjedište neovisno o Ninu ili bilo kojem drugom središtu.

---

90 M. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara*, 330 – 331.

91 I. Josipović, *Predromanički reljefi*, 55; I. Josipović, Radionica pluteja, 57; I. Josipović, Biogradska predromanička skulptura, 71 – 72.

92 S. Antoljak, Biograd u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 268.

Moguće objašnjenje prijenosa biskupskog središta iz Nina u Skradin, bolje rečeno u Biograd, danas je shvatljivo samo u sklopu patrijaršijskog sustava i nadmetanja triju patrijarhata oko crkve u Hrvatskoj: Rima, Akvileje i Carigrada. Papa, kako bi preduhitrio veliki utjecaj Akvilejskog patrijarha, koji je u jadranskom podneblju njegov konkurent, prenosi nominalno sjedište Ninske biskupije u Skradin (u stvarnosti u Biograd), a istodobno je tim činom preduhitrio utjecaj Zadra i njegova biskupa koji je pripadao Bizantskom Carstvu. Upravo je njegov biskup Formin pokušao proširiti teritorij svoje biskupije, ali ga papa opominje neka ostane u granicama koje je njegova crkva imala od davnina.[93] Ako bi se proširio utjecaj Zadra na veliki dio Ninske biskupije, tada bi se širio utjecaj Bizanta, a s njime i utjecaj carigradskog patrijarha. Ivan X. (914. – 928.) i njegov nasljednik Lav VI. († 928.) željeli su sačuvati svoj utjecaj na istočnojadranskoj obali preko biskupa koji ne pripadaju ni Akvilejskom ni Carigradskom patrijarhatu, nego su direktno podređeni njihovoj jurisdikciji. Rim dakle prenosi biskupsko sjedište iz Nina u neznatni Skradin (stvarno u Biograd) kako bi mogao imati više utjecaja na crkvene strukture u Hrvatskoj.

U tom kontekstu preneseno biskupsko sjedište preuzelo je onu funkciju u Hrvatskoj državi koju je do tada imao ninski biskup. Biskup skradinski koji živi u Biogradu ima svoju jurisdikciju nad cijelom Hrvatskom, a biskupi iz bizantske Dalmacije nisu mogli proširiti vlastitu jurisdikciju, nego su se morali zadovoljiti uskim priobalnim područjem. Sve to govori u prilog isprave Krešimira I., skradinski biskup Prestancije nije u Skradinu, nego u Biogradu. Tek negdje koncem prvog desetljeća 11. stoljeća biskup se ponovo vraća u Nin i nominalno se obnavlja Ninska biskupija.[94] Nijemi svjedok takvog razmišljanja je umetak u zaključke Splitskih sabora koji donosi *Historia Salonitana Maior* gdje jedan nepoznati autor izričito navodi: „Hoćemo također da splitski nadbiskup ima vlastitu biskupiju u zemlji Hrvata kao što ju je u starini imala Salonitanska crkva, jer biskupija ne može svršavati među gradskim zidinama nego (treba da se proširi) nad mnogim zemljama, narodima, selima, dvorovima, crkvama i nad narodom koji joj je od starine određen.“[95] Ako se ispravno protumači citirani tekst, tada je neki nepoznati splitski kompilator nesvjesno ukazao na teritorijalnu ograničenost Salonitansko-splitske crkve: splitski prvosvećenik u zaleđu grada nije imao utjecaja i granice njegove biskupije svršavale su pred gradskim zidinama, dok je ninski biskup vršio jurisdikciju nad vjernicima pod vlašću hrvatskog vladara. Zadarski biskup, isto tako, nije bolje prolazio, ni on

[93] CD, vol. I, 39, br. 27; N. Klaić, *Izvori*, 37, br. 28.

[94] Zvjezdan Strika, Toma Arhiđakon i obnova Ninske biskupije, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 56, Zagreb – Zadar, 2014., 27 – 43.

[95] CD, vol. I, 37, br. 27; N. Klaić, ur., *Historia Salonitana Maior*, 105; N. Klaić, *Izvori*, 37, br. 28.

nije imao veliki kopneni teritorij, nego ga je uspio proširiti tek pošto su Mlečani razorili Biograd, a njegovo upravno područje pripojili Zadru. To se zbilo tek 1125./1126. godine, a upravo se u isto vrijeme zadarski biskup Miha (Mihovil) Kaloprestancij (1124. – 1136./1137.) protiv volje splitskog metropolite kiti nadbiskupskom titulom (*archiepiscopus*).[96]

***

Don Luka nije se detaljnije pozabavio pitanjem osnutka Biogradske biskupije, ali ipak je na ovom mjestu neophodno ukazati na nekoliko drugih činjenica koji ukazuju na razvoj crkvenih struktura poslije dolaska Hrvata: Biograd je gradsko središte, ali od 950. godine do sredine 11. stoljeća danas ne postoji nikakav povijesni dokaz da u tom gradu postoji biskupsko središte. Kraljevina Hrvatska je „kršćanska država", njezin je vladar „kršćanski kralj", a da na njezinu teritoriju ne postoji niti jedno jedino biskupijsko središte, nego bi svi crkveni poslovi išli preko biskupa u „drugoj državi", u Bizantskom Carstvu, manje je vjerojatno i danas se treba smjestiti u svijet mašte. U tom slučaju hrvatski kraljevi ne bi imali utjecaja na njih, nego ih se moglo samo tako pridobiti podjeljujući im unosne privilegije. To su oni doduše i radili, ali bi bilo neuobičajeno da oni ne utemeljuju crkvene strukture na području kojim vladaju. Upravo sredinom 11. stoljeća pojavljuju se u Hrvatskoj biskupska središta, biogradsko i kninsko biskupijsko središte.[97] Uz njih postoji još i „Hrvatski biskup", a negdje sredinom drugog desetljeća 11. stoljeća obnavlja se i biskupsko sjedište u Ninu.[98]

Nas u ovom kontekstu zanima samo Biogradska biskupija. Argumentacija Stjepana Antoljaka prihvatljiva je i bez Krešimirove isprave. Naime, car Porfirogent naziva Biograd *castrum*. Istodobno car naziva *castra* Dubrovnik, Kotor, Osor, Rab i Nin. Ako su spomenuta *castra* imala biskupa, a Biograd je isto tako i grad (*urbs*), samim koncem 10. stoljeća, tada je i on imao pravo dobiti svojeg gradskog biskupa.[99] Nijemi svjedok je gradska crkva koja je upravo u ovo vrijeme doživjela još jednu pregradu. Nju don Luka Jelić smatra „trećom pregradnjom" koja sprovedena u 11. stoljeću,[100] a na temelju njegovih iskapanja zaključuje Peričić „da je bazilika u to doba bila biskupsko sjedište budući da su u srednjoj apsidi pronađeni elementi koji govore da je tu bila biskupska katedra".[101]

---

96 CD, vol. II, 44 – 45; Zvjezdan Strika, „Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae" arhiđakona Valerija Pontea, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru,* sv. 48, Zagreb – Zadar, 2006., 148; Z. Strika, *Partikularni sabori i dijecezanske sinode zadarske Crkve*, 188.

97 M. Vidović, *Povijest Crkve u Hrvata*, 173 – 175.

98 Z. Strika, Toma Arhiđakon i obnova Ninske biskupije, 27 – 43.

99 S. Antoljak, Biograd u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 265 – 266.

100 F. Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića, 51.

101 E. Peričić, Biogradska biskupija, 338.

Ako je Biograd bio sjedište biskupije, tada je biskupija morala imati i strukture koje su neophodne, određeni teritorij, posvema određeno područje sa župama, kaptol (arhiđakona, arhiprezbitera i kanonike), biskupsku kuću i kuće za kanonike. Njih svjedoči povelja koja je izdana poslije 1. rujna 1076. godine. U njoj biskup biogradski Prestancije poklanja benediktinskom samostanu sv. Ivana crkvu sv. Kuzme i Damjana. Njezini svjedoci su Drago, arhiprezbiter biogradski, i Ivan, arhiđakon biogradski.[102] Bianchi je pronašao još jednog biogradskog arhiđakona. On se zvao Nikola i povezuje ga s 1072. godinom. Uz njega spominje i natpopa Dragonju čije ime povezuje s godinama 1066. i 1076.[103] Njihova imena djelomično su hrvatska i djelomično općekršćanska. Ona nisu proizvoljno navedena, nego očigledno ukazuju na postojanje crkvenih struktura (barem kaptola), dakle Biogradska biskupija kao institucija ima razvijene službe koje su neophodne za njezino uspješno funkcioniranje. Uz to, prema navodu splitskog arhiđakona Tome, bila je ona nadomak Zadra koji je imao maleno područje „zbog blizine ninske i biogradske biskupije".[104]

Isto tako se biogradski biskup Teodozije ne spominje slučajno. U fundacijskoj povelji osnutka samostana sv. Ivana Evanđelista 1060. godine uneseno je njegovo ime. Samostan je podignut zaslugom priora Andrije i njegove subraće, a kralj Petar Krešimir IV. podjeljuje mu privilegije: njega se oslobađa bilo kakvih podavanja, oslobođen je svjetovne vlasti, svih podavanja i kraljevskih poreza. Kralj poklanja samostanu otok Žirje i kraljevski posjed Rogovo koji je smješten između današnjih naselja Turnja i Sv. Filipa i Jakova. Povelja je izdana dok je službu vršio biskup Teodozije i prior Dragoslav.[105]

Položaj gospodarskog imanja ili dvora (*curtis*) iz Krešimirove donacije može se na temelju dostupnih vrela posvema točno locirati. Njegova donacija dostupna je u više verzija, a polazeći od podataka iz njezine prve verzije, gdje se navodi da se dvor nalazi u blizini Biograda, i iz druge verzije, da je dvor podignut na uzbrdici kose Biogradu s burne strane, uspio ga je don Luka Jelić točno lokalizirati i pronaći čak njegov tloris: dvor je bio dug 28,63 m, širok 21 m i na jugoistočnoj strani imao je kulu promjera 5 m x 2,90 m.[106]

U kraljevskoj povelji spominje se biogradski biskup Teodozije i danas se uobičajeno pretpostavlja da je on bio prvi biogradski biskup. Odgovara li ta pretpostavka povijesnoj stvarnosti ili ne, teško je dati adekvatan odgovor. Proširena verzija kraljevske povelje (iz prve polovice 14. stoljeća) kojom kralj

[102] CD, vol. I, 146, br. 113.
[103] C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, II, 140.
[104] T. Archidiaconi, 63.
[105] CD, vol. I, 88, br. 64; D. Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, 2.
[106] L. Jelić, Povijesno-topografske crtice, 91.

poklanja samostanu sv. Ivana otok Žirje i neke druge posjede sačuvana je u tri različite verzije. Na jednom mjestu navodi se svjedok Draže, sin biskupa Prestancija.[107] Ako je Draže već odrasla osoba i mogao je biti svjedok, a bio je sin biskupa (najvjerojatnije biogradskog), tada je morao imati najmanje dvadesetak godina. Računajući unatrag, on je morao biti rođen najkasnije za vladavine kralja Stjepana I. (1030. – 1058.). Na temelju tog navoda već je pretpostavljao Eduard Peričić da bi biogradski biskup Prestancije mogao biti prethodnik biskupa Teodozija. U tom bi slučaju on bio Prestancije I., dok biogradski biskup Prestancije koji se spominje poslije 1. rujna 1076. godine je bio Prestancije II.[108]

Ime biogradskog biskupa Teodozija spominje se u povelji Petra Krešimira IV. kojom kralj poklanja benediktinskom samostanu sv. Tome u Biogradu zemlju u Sidragi.[109] Ta ga povelja posljednji put spominje, a kada je biskup Teodozije preminuo i tko ga je naslijedio, teško se može dokučiti. Je li on sudjelovao na saboru koji je sazvao legat pape Aleksandra II. (1061. – 1073.), kardinal Ivan, 1063. godine u Splitu nije poznato. Toma Arhiđakon jedini je autor koji spominje legatovu misiju, ali ipak ne donosi imena sudjelovatelja.[110] U svakom slučaju, poslije njega spominje se biogradski biskup Dabro u povelji 25. prosinca 1066. godine, izdanoj u Šibeniku, kojom kralj Petar Krešimir IV. uzima pod svoju zaštitu benediktinski samostan sv. Marije u Zadru.[111] Njega je u to vrijeme predvodila opatica Čika, koju kralj, u dokumentu izdanom u Šibeniku 25. prosinca 1066. godine, izričito naziva svojom sestrom.[112] Kraljevsku povelju potvrdili su mnogi biskupi: nadbiskup Lovro, biskup Stjepan iz Zadra, hrvatski biskup Rajner, biskup Ivan iz Trogira, biskup Dabro iz Biograda, biskup Drago iz Raba, biskup Petar iz Osora. Radi li se ovdje o jednom metropolitanskom saboru ili ne, ostaje nepoznato. Takva mogućnost ne može se isključiti. U svakom slučaju, neuobičajeno je da većina biskupa izbiva na sam blagdan Božića izvan svojih biskupija, pa se s Peričićem može pretpostaviti, da su se svi oni sastali „zbog nekog, nama nepoznatog razloga".[113]

Upravo na ovom mjestu teško se može odgonetnuti tko je predvodio biogradsku biskupiju. Biskup Teodozije sudjelovao je na Saboru koji je sazvao

---

[107] CD, vol. I, 91, br. 64; D. Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, 2.

[108] E. Peričić, Biogradska biskupija, 342.

[109] CD, vol. I, 98, br. 69.

[110] T. Archidiaconi, 73; Velimir Blažević, *Crkveni partikularni sabori i dijecezanske sinode na području Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja*, Zagreb, 2012., 76.

[111] CD, vol. I, 102, br. 74.

[112] F. Rački, *Documenta*, 66; F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, 242; Viktor Novak, *Zadarski katular samostana svete Marije (Chartularae Iadrensium Monasterii sanctae Mariae)*, Zagreb, 1959., 243; CD, vol. I, 102, br. 74.

[113] E. Peričić, Biogradska biskupija, 344.

legat Girard kojeg je papa Grgur VII. (1073. – 1085.) poslao u Hrvatsku.[114] Održavanje sabora datira se 1074. godine. U popratnoj bilješci Olga Perić navodi da se biogradski biskup nije zvao Teodozije nego Prestancije, a Radoslav Katičić, u popratnoj studiji, nadodaje da Toma Arhiđakon nije razlikovao hrvatske kraljeve Stjepana I. (1030. – 1058.) i Stjepana II. (1089. – 1090.).[115] Ako njegova pretpostavka odgovara povijesnoj stvarnosti, tada je moguće da je Toma pomiješao podatke koji nemaju ništa zajedničkog jedni s drugima. U tom slučaju Farlatijeva i Bianchijeva pretpostavka da se radi o jednom drugom Teodoziju kojeg naziva Teodozije II. bila bi točnija.[116] Taj Teodozije bi, prema Bianchiju, bio već 1069. godine biogradski biskup i upravo za njegova vremena osnovan je samostan benediktinki uz crkvu sv. Tome Apostola. U povelji koju je izdao kralj Petar Krešimir IV. oslobođen je samostan od svakog nameta i ovisnosti. Kralj mu poklanja još neke zemlje u Sidragi i bogati posjed na položaju zvanom Rasohatica.[117]

U kronotaksi biogradskih biskupa poslije Teodozija došao bi biskup Prestancije. Njegovo ime spominje se na kraju povelje u studenom 1074. godine.[118] Naime, dužd Dominik Silvio (1071. – 1084.) došao je u Dalmaciju i prisilio dalmatinske gradove da ga priznaju svojim gospodarom, a Biograđani su se zakleli da neće više zvati Normane u pomoć. Među potpisnicima spomenutog dokumenta od 8. veljače 1075. godine je i biogradski biskup Prestancije tako da je Biograd dobio Mlečanina za priora.[119]

Ime biskupa Prestancija navodi se isto tako u ispravi izdanoj poslije 1. rujna 1076. godine u kojoj građani Biograda potvrđuju da će samostanu sv. Ivana podjeljivati desetinu uroda maslina.[120] I ova darovnica ima svoju vlastitu povijesnu pozadinu koju određuje odnos hrvatskog kralja i Mlečana: Biograd je već 1076. godine ponovo pripojen Hrvatskoj i nalazi se pod vlašću Dimitra Zvonimira, kralja Dalmacije i Hrvatske.

Svi spomenuti navodi ukazuju da je Prestancije biogradski biskup. Isto tako, njegovo se ime spominje u popisu zemalja samostana sv. Ivana. Popis se danas uobičajeno datira 1070. – 1076. godine,[121] pa bi samo datiranje trebalo biti smjestiti poslije 1075. godine. Prestancijevo ime spominje se u povelji (nastala

[114] T. Archidiaconi, 79; E. Peričić, Biogradska biskupija, 344 – 345.
[115] T. Archidiaconi, 412.
[116] C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II, 137.
[117] CD, vol. I, 97, br. 68.
[118] CD, vol. I, 137 br. 107.
[119] CD, vol. I, 138, br. 108; S. Antoljak, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, 272.
[120] CD, vol. I, 146, br. 114.
[121] CD, vol. I, 150, br. 116.

poslije 1076. godine) u kojoj je sačinjen popis zemalja samostana sv. Ivana koje su pribavljene za opata Lupa i Madija.[122]

Njegov bi nasljednik mogao biti Ivan, koji je prema navodu Ante Gulina potjecao iz jedne zadarske patricijske obitelji.[123] On je bio veoma učen čovjek i vrstan govornik. Svoje umijeće govorništva dokazao je, prema zadarskoj tradiciji, više puta u bazilici sv. Ivana na Lateranu. U Zadru je izabran za arhiprezbitera i hodočastio je u Svetu zemlju. Poslije svojeg povratka izabran je za biogradskog biskupa. Na časti se zahvalio ljubeći skroman način života. Svoju imovinu razdijelio je među siromasima, a 1103. godine preminuo je u Zadru. Pobožni svijet zahtijevao je da njegovo tijelo ostane nekoliko dana nepokopano.[124]

Među biogradskim biskupima spominje se 7. ožujka 1095. godine[125] još i biskup čije je ime ostalo do danas nepoznato, samo je poznata skraćenica njegova imena B. Povjesničari ga različito nazivaju, jedni ga zovu Bono (Bonus), a drugi Bazilije.[126] Upravo bi, prema Šišiću, taj biskup 1102. godine okrunio ugarskog kralja Kolomana u Biogradu na Moru hrvatskom kraljevskom krunom.[127] Taj isti biskup sudjelovao je na metropolitanskom saboru u Zadru 7. ožujka 1095. godine gdje je među drugim odlukama zaštitio imanja benediktinskog samostana svete Marije u Zadru.[128] Naime, taj je sabor još jednom svojim autoritetom potvrdio već prije zadobivenu povlasticu slobode (*chartula libertatis*), prema kojoj su benediktinke ostale i dalje oslobođene od svih javnih podavanja i dadžbina, te desetine, izuzetak je samo ako se radi o službenom putu gradskog priora, njegova sina ili jednog gradskog predstavnika za zajedničko dobro svih sugrađana (*pro communi utilitate omnium concivium*), što zapravo znači ako je to potreba cijele gradske zajednice. Dakle, samo u tom slučaju isto su tako i monahinje iz benediktinskog samostana sv. Marije dužne sudjelovati u općinskoj pomoći i doprinijeti vlastiti prilog za dobro svih zadarskih građana. Njihov doprinos nije točno označen, to nije bilo ni moguće, nego je u slučaju potrebe gradska uprava mogla odrediti samostanski prilog za opće dobro cijele općinske zajednice, jer „u ostalim slučajevima svako prisvajanje samostanskih dobara povlači *ipso facto*

---

122 CD, vol. I, 156 – 157, br. 122.

123 Ante Gulin, *Srednjovjekovni katedralni kaptol svete Stošije u Zadru. Capitulum cathedrale sanctae Anastasiae Iaderae*, Zagreb, 2011., 40.

124 A. Gulin, *Srednjovjekovni katedralni kaptol*, 40.

125 Pojedinosti o tom saboru donosi: Z. Strika, *Partikularni sabori i dijecezanske sinode zadarske Crkve*, 165.

126 Pius B. Gams, *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae,* Regensburg, 1873. – 1886. (pretisak Graz, 1957.), 396; F. Rački, *Documenta*, 160, bilj. 1; CD, vol. I, 205, bilj. 5, br. 164; C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, vol. I, 24. Potonji je slijedeći utjecajnog Farlatija riješio je skraćenicu B imenom Basilius (Bazilije); Z. Strika, *Partikularni sabori i dijecezanske sinode zadarske Crkve*, 163 – 172.

127 F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 642.

128 CD, vol. I, 204, br. 164.

kaznu izopćenja".[129] Samo kratko se u izvješću navodi: „Pred nas je izneseno mnogo stvari na pretresanje i ispitivanje, kao što je običaj na jednom generalnom saboru."[130]

Do kada je biogradski biskup B obnašao službu nije poznato. Prilike u Hrvatskoj su se poslije bitke na gori Gvozdu u proljeće 1097. godine znatno izmijenile. Ne samo da je posljednji muški potomak kraljevske obitelji Trpimirović, Petar, poginuo nego je time Kolomanu bio otvoren put na hrvatsko prijestolje.[131] No on ipak nije odmah uspio skršiti otpor hrvatskih velikaša, nego mu je bilo potrebno još nekoliko godina da bi se domogao hrvatske krune. Poslije Kolomanova dogovora s hrvatskom vlastelom, on je 1102. godine okrunjen u Biogradu. Tko ga je pak okrunio hrvatskom krunom nije poznato: je li to bio biskup biogradski B ili netko drugi ostaje još uvijek nepoznato.

Prema danas dostupnim vrelima biskup biogradski B sukobio se s opatom samostana sv. Ivana oko crkve sv. Kuzme i Damjana na otoku Pašmanu. Nju je biskup prisvojio, ali opat nije bio spreman popustiti. Spor je iznesen pred kardinala Augustina, legata pape Paskala II. (1099. – 1118.), koji je po papinu nalogu 1103. godine boravio u Hrvatskoj i Ugarskoj. Pošto su proučene starije povelje, dodijelio je legat spornu crkvu benediktinskoj opatiji sv. Ivana.[132]

Važan događaj u povijesti Biogradske biskupije je sabor koji je održan 1111. godine. Njega je najvjerojatnije sazvao kralj Koloman, a on po svojem koncilskom tipu predstavlja *concilium mixtum* ili *synodus regia*.[133] Dostupna saborska povelja spominje sljedeća imena iz mađarskih biskupija: ostrogonski nadbiskup Laurencije (cca. 1103. – 1111.), Marcel, biskup iz Vača (1103. – 1119.), Šime, biskup Pečuha (1106. – 1134.), Matija, biskup u Vesprimu (cca. †1113.?), biskup Grgur iz Jura (Győr) (1111. – 1118.), biskup Siksto iz Velikog Varadina (1103. – 1113.) i biskup Fulbert iz Kaloče (1111. – 1123.?). Iz hrvatsko-dalmatinskih biskupija na saboru su prisutni nadbiskup splitski i metropolit Krescencije (1100. – 1112.), biskup Anastazije iz Knina, biskup Ivan iz Trogira (1063. – 1111.), biskup Bono iz Biograda (cca. 1095. – 1111.), biskup Marko iz Zadra (1111. – 1124.), biskup Dominik iz Krka (oko 1106. – 1133.) i biskup Petar iz Osora (oko 1110.).[134]

---

[129] Marijan Grgić, Časoslov opatice Čike, Zagreb, 2002., 327; Eduard Peričić, Samostan svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas, u: *Kulturna baština Samostana svete Marije u Zadru. Radovi Instituta JAZU u Zadru*, ur. Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1967., 12 – 13.

[130] D. Farlati, *Illyricum sacrum*, V, 49; V. Novak, *Zadarski kartular*, 255; V. Blažević, *Crkveni partikularni sabori*, 84.

[131] F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 623.

[132] CD, vol. II, 11 – 12, br. 8.

[133] Z. Strika, *Partikularni sabori i dijecezanske sinode zadarske Crkve*, 179 – 183.

[134] F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, 634.

Je li biogradski biskup B koji se spominje na Zadarskom saboru identičan biskupu Bonu koji je sudjelovao na Biogradskom saboru, pitanje je koje mora u nedostatku povijesnih vrela ostati otvoreno. Njihova identičnost može se pretpostaviti, ali se ne može dokazati. Originalni saborski protokoli nisu danas više sačuvani, ali se na temelju dostupne kraljevske odredbe koju je izdao Koloman u korist Rapske crkve može zaključiti da se na tom kraljevskom saboru i o drugim temama raspravljalo. Među njima je pitanje razgraničenja pojedinih biskupija, zatim pitanje crkvenog imuniteta, razdiobe crkvene desetine, a između ostaloga zaključilo je kraljevsko vijeće (*regni universo concilio*) da Koloman svojim kraljevskim autoritetom potvrđuje darovnicu Rapskoj crkvi, koju je izdao kralj Petar Krešimir IV.[135]

Kada je biskup Bono preminuo i tko ga je naslijedio ostaje, do današnjih dana, skriveno u polutami srednjovjekovlja. Bianchi samo kratko navodi da je 1116. godine Biograd imao svojeg biskupa, ali da je njegovo ime nepoznato.[136] Taj je, pošto su Mlečani razorili grad do samih temelja, prešao u Skradin gdje su ostali njegovi nasljednici sve do reorganizacije metropolijskih i biskupijskih granica 1828. godine koju je sproveo papa Lav XII. (1823. – 1829.) u dogovoru s bečkom vladom: Skradin je s okolicom pripao Šibenskoj biskupiji.[137]

***

Dužd Dominik Michieli je poslije neuspjele križarske vojne u Svetoj Zemlji 1125./1126. godine, na svojem povratku prema Veneciji, dao do temelja razoriti Biograd. Grad se nije odmah obnavljao, nego je gradski biskup, čije ime je do današnjih dana ostalo nepoznato, prešao s kaptolom u susjedni Skradin gdje je

---

135 F. Šišić, *Priručnik izvora*, 633 – 634; Stjepan Antoljak, *Izvori i literatura o prošlosti otoka Raba od ranoga srednjeg vijeka do godine 1797.*, Zadar – Rab, 1986., 5 – 7. Na ovom mjestu treba napomenuti da su stariji povjesničari smatrali Kolomanovu darovnicu Rapskoj crkvi uspjelim falsifikatom. Nasuprot njima, u novijoj literaturi nakon dublje diplomatske analize Brković zastupa mišljenje da bi se rapsku ispravu „trebalo datirati u 1072. ili još vjerojatnije u 1074. godinu, jer cijela indikcija odgovara arapskoj brojci (ΔIIIIII). Ova se datacija po svojoj strukturi poklapa s ostalim Krešimirovim datacijama u njegovim ispravama i da drugi elementi ne govore o njezinom falsifikatu, prema samoj dataciji ne bismo to mogli znati. Indikcija kao i kontrolni element odgovara 1072. ili 1074. godini inkarnacije, a uz to je naveden dan, mjesec i papa. Deveta se indikcija javlja na kraju isprave ali nejasno." M. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara*, 136; Z. Strika, *Partikularni sabori i dijecezanske sinode zadarske Crkve*, 181 – 182.

136 C. F. Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II, 138.

137 Zvjezdan Strika, „Catalogus episcoporum ecclesiae Nonensis" zadarskog kanonika Ivana A. Gurata, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zagreb – Zadar, 2007., 61 – 62; Stjepan Ćosić, Crkveni preustroj i državna uprava u Dalmaciji 1828. godine, *Sedamnaest stoljeća Zadarske crkve. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o 1700. godišnjici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, sv. II, ur. Livijo Marijan, Zadar, 2013., 65 – 80.

sjedište biskupije ostalo do 1828. godine. Benediktinci iz samostana sv. Ivana Evanđelista pronašli su, poslije podužeg traženja i premještanja, novo utočište na otoku Pašmanu (na uzvišici Ćokovac), a benediktinke iz samostana sv. Tome apostola sklonile su se u Zadar.[138] Zadarski biskup Mihovil (1124. – 1136./1137.) iskoristio je povoljnu situaciju i proširio teritorij svoje biskupije na Biograd i njegovo područje, a što je vrlo važno naglasiti, zbog svoje proširenosti, počeo se kititi nadbiskupskom titulom. Rim doduše nije priznao njegov nadbiskupski naslov, ali je mletačka vlada sustavno radila na tome da se Zadar uzdigne na čast nadbiskupije i postane novo metropolijsko sjedište na istočnojadranskoj obali. To mu je uspjelo 1154. godine, a Biograd je ostao integralni dio Zadarske crkve. Rimska kurija prihvatila je njezin nestanak i tek je 1948. godine obnovila naslovnu Biogradsku biskupiju. Do danas je imala šest naslovnih biskupa, a od 6. svibnja 2019. godine naslovno je sjedište upražnjeno.

Sve navedene informacije oko Biogradske biskupije pokazuju sliku koja nije jasna i skrivena je u polutami hrvatskog srednjovjekovlja. Konkretna povijesna stvarnost teško je dokučiva, ona se ne može, zbog nedostatka mjerodavnih vrela, točno rekonstruirati. Don Luka je objektivni promatrač, on je u svojem istraživanju krenuo putem koji se još i danas pokazuje ispravnim, a to znači da se on oslanjao na dostupna vrela i vlastita zapažanja iskapanjem u Biogradu 1902. godine. On je imao osjećaj za razvoj ranokršćanskih struktura na biogradskom području datirajući ih samim koncem antike. U svojem istraživanju izdigao se iznad legenda ili bilo kakvih regionalnih pogleda i u tome ga danas moderna historiografija slijedi.

[138] Ivan Ostojić, *Benediktinici u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Split, 1964., 215 – 217, 240 – 242; Zvjezdan Strika, Samostan sv. Ivana Evanđelista u Biogradu od utemeljenja do 1125. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 52, Zagreb – Zadar, 2010., 149 – 172.

IZVORI I LITERATURA

OBJAVLJENI IZVORI:

Archidiaconi,Thomae, *Historia Salonitanorum atque Spalatinum pontificum*, ur. Radoslav Katičić, Olga Perić, Mirjana Matijević Sokol, Split, 2003.

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, vol. I, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967.

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, vol. II, ur. Tadija Smičiklas, Zagreb, 1904.

Historia Salonitana maior, ur. Nada Klaić, Beograd, 1967.

Liber pontificalis, vol. I, ur. Louis Duchesne, Paris, 1886.

Zadarski kartular samostana svete Marije, ur. Viktor Novak, Zagreb, 1959.

Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, ur. Franjo Rački, Zagreb, 1877.

Priručnik izvora hrvatske historije, vol. I, ur. Ferdo Šišić, Zagreb, 1914.

LITERATURA:

Antoljak, Stjepan, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 263 – 277.

Antoljak, *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*, izabrao i uredio Stjepo Obad, Split, 1996.

Barada, Miho, Episcopus Chroatensis, *Croatia Sacra,* vol. 1, Zagreb, 1931., 151 – 215.

Barada, Miho, *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*, Zagreb, 1952.

Basić, Ivan, Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I. dio), *Starohrvatska Prosvjeta*, vol. III, no. 44–45, Split, 2017. – 2018., 153 – 179.

Basler, Đuro, *Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1991.

Bruckert, Harald, *Beschützer der Stadt bei Gott und in den Stürmen der Welt. Vergleichende Studien zur bischöflichen Herrschaft in Gallien und Italien im 4. und 5. Jahrhundert*, Hamburg, 2012.

Bianchi, Carlo Federico, *Zara cristiana*, vol. II, Zara, 1877./80.

Bianchi, Carlo Federico, *Kršćanski Zadar*, sv. II, Zadar, 2011.

Buškariol, Frane, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 27, Split, 1988., 21 – 53.

Buškariol, Frane, O katedrali u Biogradu na Moru, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 351 – 372.

Cambi, Nenad, *Dioklecijan – povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split, 2016.

Ćosić, Stjepan, Crkveni preustroj i državna uprava u Dalmaciji 1828. godine, u: *Sedamnaest stoljeća Zadarske crkve. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o 1700. godišnjici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, sv. II, ur. Livijo Marijan, Zadar, 2013., 65 – 80.

Čače, Slobodan, Blandona i susjedna središta – prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa*

održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 197 – 212.

Darrouzès, Jean, Listes épiscopales du concile de Nicée (787), *Revue de études byzantines*, vol. 22, Paris, 1975., 5 – 76.

Dodig, Radoslav, Škegro, Ante, Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni, *Povijesni prilozi*, sv. 35, Zagreb, 2008., 9 – 23.

Farlati, Daniele, *Illyricum sacrum*, vol. IV, Venecija, 1769.

Gabričević, Branimir, Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena, u: *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., 327 – 352.

Gams, Pius Bonifacius, *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae,* Regensburg, 1873. – 1886. (pretisak Graz, 1957.).

Goldstein, Ivo, *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, drugo izdanje, Zagreb, 1992.

Grgić, Marijan, Časoslov opatice Čike, Zagreb, 2002.

Gulin, Ante, *Srednjovjekovni katedralni kaptol svete Stošije u Zadru. Capitulum cathedrale sanctae Anastasiae Iaderae*, Zagreb, 2011.

Jakšić, Nikola, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, doktorska disertacija, Zadar, 1986.

Jakšić, Nikola, Hilje, Emil, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar, 2008.

Jelić, Luka, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Viestnik hrvatskog arheološkoga društva*, vol. 3, Zagreb, 1898./1899., 33 – 126.

Josipović, Ivan, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2013.

Josipović, Ivan, Radionica pluteja zadarske katedrale, *Ars Adriatica*, vol. 4, Zadar, 2014., 43 – 62.

Josipović, Ivan, Biogradska predromanička skulptura, *Ars Adriatica*, vol. 7, Zadar, 2017., 65 – 82.

Katičić, Radoslav, *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split, 1993.

Komatina, Predrag, Dalmatian bishops at the Council of Nicaea 787 and the status of the Dalmatian church in the eighth and ninth centuries, *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš, London – Oxford, 2018., 253 – 260.

Kovačić, Slavko, Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka Krbavske biskupije*, ur. Mile Bogović, Rijeka – Zagreb, 1988., 11 – 39.

Kritzinger, Peter, *Ursprung und Ausgestaltung bischöflicher Repräsentation*, Stuttgart, 2016.

Küng, Hans, *Sämtliche Schriften*, vol. 16, Freiburg – Basel – Wien, 2018.

Markschies, Christoph, *Das antike Christentum: Frömmigkeit, Lebensformen, Institutionen*, drugo prerađeno izdanje, München, 2012.

Migotti, Branka, Antičko-srednjovjekovni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archeologica*, 16, Zagreb, 1992., 225 – 249.

Migotti, Branka, Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *Radovi FF u Zadru*, vol. 34, no. 21, Zadar, 1994./1995., 113 – 144.

Mišković, Ana, O matroneju katedrale u Zadru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 61, Zagreb – Zadar, 2019., 113 – 133.

Müller, Hubert, *Der Anteil der Laien an der Bischofswahl: Ein Beitrag zur Geschichte der Kanonistik von Gratian bis Gregor IX.*, Amsterdam, 1977.

Müller, Jörg, Gedanken zum Institut der Chorbischöfe, u: *Medieval Church Law and the Origins of the Western Legal Tradition. A Tribute to Kenneth Pennington*, ur. Wolfgang P. Müller, Washington, 2006., 77 – 94.

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Split, 1964.

Paškvalin, Veljko, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2003.

Pérez Mayo, José Eusebio, *Hausgemeinden und kirchliche Ämter im Hirten des Hermas*, Münster, 2016.

Peričić, Eduard, Samostan svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas, u: *Kulturna baština Samostana svete Marije u Zadru*, ur. Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1967., 7 – 59.

Peričić, Eduard, Biogradska biskupija, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 335 – 350.

Stipišić, Jakov, Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, vol. 6, Zagreb, 1969., 75 – 96.

Stockmeier, Peter, Gemeinde und Bischofsamt in der alten Kirche, *Theologische Quartalschrift*, vol. 149, Tübingen, 1969., 133 – 146.

Strgačić, Ante Marija, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do Milanskog edikta 313.*, Šibenik, 1931.

Strika, Zvjezdan, Kada i gdje se prvi put spominje zadarski biskup?, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, Zagreb – Zadar, 2004., 31 – 64.

Strika, Zvjezdan, „Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae" arhiđakona Valerija Pontea, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 48, Zagreb – Zadar, 2006., 81 – 185.

Strika, Zvjezdan, „Catalogus episcoporum ecclesiae Nonensis" zadarskog kanonika Ivana A. Gurata, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zagreb – Zadar, 2007., 59 – 150.

Strika, Zvjezdan, Samostan sv. Ivana Evanđelista u Biogradu od utemeljenja do 1125. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 52, Zagreb – Zadar, 2010., 149 – 172.

Strika, Zvjezdan, Početci i razvoj Ninske crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 53, Zagreb – Zadar, 2011., 1 – 48.

Strika, Zvjezdan, Hagiografska baština Ninske crkve i njen odnos prema hagiografskoj tradiciji Splitske crkve: Sukobljavanje salonitansko-splitskog i ninskog biskupa oko uspostave metropolije u svjetlu hagiografske literature, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 59, Zagreb – Zadar, 2017., 53 – 114.

Strika, Zvjezdan, *Partikularni sabori i dijecezanske sinode zadarske Crkve. Povijesno-kronološki pregled saborske i sinodalne tradicije od samih početaka do svršetka 17. stoljeća*, Zadar, 2021.

Suić, Mate, Cissa Pullaria baphium cissense – episcopus cessensis, *Arheološki radovi i rasprave*, vol. 10, Zagreb, 1987., 185 – 216.

Suić, Mate, Episcopus Cesssensis – iterum, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 16, Zagreb, 1992., 11 – 35.

Šišić, Ferdo, *Poviest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925. (pretisak 1990.).

Škunca, Stanko Josip, Problem Cisse i njene biskupije, *Croatica Christiana Periodica*, vol 15, Zagreb, 1991., 1 – 20.

Uroda, Nikolina, *Biogradska katedrala*, Split – Biograd na Moru, 2005.

Vežić, Pavuša, Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu, *Diadora*, vol. 23, Zadar, 2009., 193 – 206.

Vežić, Pavuša, *Episcopalni kompleks*, Zadar, 2013.

Vidović, Mile, *Povijest Crkve u Hrvata*, Split, 1996.

Walter, Peter, *Syngrammata. Gesammelte Schriften zur Systematischen Theologie*, Freiburg – Basel – Wien, 2015.

Zvjezdan Strika

DEVELOPMENT OF ECCLESIASTICAL STRUCTURES (DIOCESE) IN BIOGRAD UNTIL 1125/1126
(Revd Luka Jelić and research of Biograd Diocese)

SUMMARY

Many different historians presented historical development of ecclesiastical structures in Biograd and the town area on multiple occasions, namely Daniel Farlati and Carlo F. Bianchi. They were followed by modern historiography of Stjepan Antoljak, Eduard Peričić and Frane Buškariol. In such a context the issue of whether Biograd was the successor of missing Roman Blandona was raised. Revd Luka Jelić, who initiated the archaeological excavations in near vicinity of today's church in 1902 was opposed to such interpretation because he believed it lacked proof of continuity. His field excavations led him to conclusion that the first Christian structure in Biograd was built as early as the 6th century. In ecclesiastic terms, the territory of Biograd belonged to Zadar Diocese.

That in turn raised the question of founding of Biograd Diocese, which was something Revd Luka did not spend much time answering. He rather accepted a widespread opinion that it was founded in mid 11th century. Today such considerations are unacceptable and should better be observed through prism of development of ecclesisatical structures in Dalmatia and Croatia during the first decades of the 10th century. Indeed, after Pope Leo VI ordered the bishop Gregory (of Nin) to relocate from Nin to Skradin, it is presumable that he transferred to Biograd. Skradin was not an adequate location centre for a bishop, whereas Biograd represented a more suitable solution, despite the lack of historical sources today. Even the Charter of King Krešimir I mentions Prestancije, Bishop of Biograd during the second half of the 10th century. The Charter itself is not available in the original, but as a transcript from the 14th century, hence one group of historians considers it to be a plagiarism while others believe it is a credible document. There is still no judgement on that exceptionally important document for the Croatian past.

The Church of Biograd in general terms developed during the 11th century. Biograd was a centre of activity of bishops and frequent place of visit for Croatian kings. Petar Krešimir IV was one of its particularly frequent visitors. Koloman was coronated as Croatian king in Biograd in 1102 and in 1111 he summoned a council in the town. Doge Domenico Michieli sealed that development and ordered the town destroyed after the unsuccessful Crusade of 1125/1126. The Bishop relocated his headquarters to Skradin where he remained until the year 1828 when Pope Leo XII in accordance with Vienna government conducted The Great Reorganisation of Diocesan Boundaries.

Keywords: Revd Luka Jelić, excavations at Glavica site, development of Christianity in Biograd, Diocese of Biograd, bishops of Biograd.

DON LUKA JELIĆ I NJEGOVE ARHEOLOŠKE BILJEŠKE U BOKI KOTORSKOJ I ALBANIJI

Vinicije B. Lupis
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Područni centar Dubrovnik
Dubrovnik, Hrvatska

Don Luka Jelić spada u plejadu visokoobrazovanih dalmatinskih svećenika koji su svojim predanim radom na očuvanju kulturnih spomenika i istraživanju povijesnih, arheoloških i povijesnoumjetničkih tema, udarili temelje suvremenom promišljanju kulturne baštine i njezinu očuvanju. Tijekom svog školovanja u Beču 1892. don Luka Jelić bio je na istraživačkom putovanju po Albaniji, Kneževini Crnoj Gori i južnoj Dalmaciji, ali do sada je bilo nepoznato kako je tijekom tog istog putovanja ostavio iznimno zanimljive arheološke bilješke, koje nisu nikada objavljene. U ovom radu obrađuju se većinom one s krajnjeg juga tadašnje Kraljevine Dalmacije, ali i iz Kneževine Crne Gore i Albanije, tada još uvijek pod osmanskom vlašću. Arhivske bilješke don Luke Jelića iz Arheološkog muzeja u Splitu nadopunjene su s do sada nepoznatim pismima sačuvanim u Nadžupnom arhivu u Perastu. U ovom radu obrađuje se važan lokalitet Plavda i Jelićev nacrt danas uništenih ostataka predromaničke crkve sv. Petilovrijenaca na ovom lokalitetu. Zanimljivo je čitanje epigrafskih predromaničkih natpisa iz crkve sv. Petra u Bijeloj, kao i crteži fresaka iz crkve sv. Srđa i Bakha na Bojani, a nadasve opis crkve sv. Pavla u Baru s zabilježenim freskama i romaničkim natpisom.

Ključne riječi: don Luka Jelić, Bijela, Sv. Petilovrijenci, Sv. Srđ i Bakh, Bar.

UVOD

Istraživanje arheoloških spomenika i epigrafskih natpisa u Hrvatskoj ima svoju dugu povijest, ali sustavno bavljenje baštinom tek dobiva na hrvatskim područjima svoj institucionalizirani oblik u 19. stoljeću.[1] Među hrvatskim kulturnim pregaocima pionirsko mjesto u popisivanju kulturne baštine zauzima Mijat Sabljara, koji je proveo jednu od svojih ekspedicija 1852. godine na hrvatskom jugu,[2] a mladi hrvatski znanstvenik – don Luka Jelić,[3] točno četrdeset godina kasnije, u uređenoj Kraljevini Dalmaciji pohodio je hrvatski jug i Albaniju. Don Luka Jelić je tijekom studijskog putovanja 1892. po Albaniji, Crnoj Gori i Dalmaciji (Boka kotorska i Paštrovići) zabilježio u jednu od bilježnica, koje se

1 Žarka Vujić, *Izvori muzeja u Hrvatskoj*, Zagreb, 2007.

2 Martina Juranović Tonejc, *Putne bilješke Mijata Sabljara, (1852. – 1854.): crkveni inventar*, Zagreb, 2010.

3 Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, katalog izložbe, Zadar, 2019.

čuvaju u Arhivskoj ostavštini don Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu, brojne vrijedne podatke o spomenicima Boke kotorske sve do Bojane i Albanije.[4] U ovom radu ići ćemo redom suprotnim od putovanja don Luke Jelića, koji je krenuo iz pravca Albanije prema Boki tijekom mjeseca rujna i početkom listopada 1892. godine. Važna je činjenica da je don Lukin boravak u Boki kotorskoj povezan jednim zanimljivim prijateljstvom s don Srećkom Vulovićem (1840. – 1900.), kojeg on naziva profesorom u sačuvanim pismima iz Nadžupskog arhiva sv. Nikole u Perastu. Po svemu sudeći, između njih je postojao iznimno prisan odnos, pretpostavljajući kako je don Srećko mogao biti profesorom don Luki u nekom od razreda niže gimnazije. Don Srećka redio je kotorski biskup Marko Kalogjera, isti biskup koji je spasio don Franu Bulića – don Lukina ujaka u Hercegovačkoj aferi,[5] i koji je don Franu podupirao u znanstvenoj karijeri.[6] Don Srećko Vulović dopisivao se s gotovo svim važnim hrvatskim intelektualcima svoga vremena: Franom Radićem, Antunom Rossijem, Antunom Tresićem Pavičićem, biskupom dubrovačkim Josipom Marčelićem, dr. Milivojom Šrepelom, biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom, Baltazarom Bogišićem, dr. Vjekoslavom Klaićem, dr. Franjom Račkim, Kerubinom Šegvićem, don Franom Bulićem, dr. Kostom Vojnovićem, dr. Franom Vrbanićem, Josipom Jelčićem, Vlahom Bukovcem *etc*. Valja napomenuti kako je upravo don Srećko Vulović, ugledni publicist svog vremena, preporučio Bukovca svom mentoru mons. Marku Kalogjeri i mons. Josipu Jurju Strossmayeru, otvorivši put mladom slikaru iz provincije da dobije prve velike narudžbe. Isto tako, Kosta Vojnović u jednom od svojih pisama piše i o mladom autoru *Geranijuma* – koji se potpisao pod pseudonimom Sergej, a radilo se o njegovu sinu Ivu Vojnoviću. Vlaho Bukovac portretirao je i don Srećka Vulovića. Samozatajni peraški župnik poznavao je bitne ljude svoga vremena, koji su igrali važnu ulogu u ondašnjem kulturnom životu hrvatskog naroda. Iz međusobne prepiske starijeg župnika koji je bio poznanik don Lukina ujaka, a koji se zanimao za antičku i srednjovjekovnu epigrafiku u trenutcima početka snažne velikosrpske propagandne ofenzive Srpske pravoslavne crkve na hrvatsku

---

4 Posebno zahvaljujem kolegi Arsenu Duplančiću na pomoći i savjetima prilikom pisanja ovog rada i korištenju arhivskog gradiva Rukopisne ostavštine don Luke Jelića koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

5 Branko Kirigin, Arthur Evans in Dubrovnik (1875-1882), u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ur. Željko Rapanić, Zagreb, 1988., 217 – 225; Ivica Puljić, *Katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza*, Dubrovnik – Neum, 2004., 18, 133, 137, 181, 187, 192, 196, 199, 210, 220, 223, 226, 340 i 355.

6 Vinicije B. Lupis, Odnos biskupa Marka Kalogjere prema kulturi, umjetnosti i politici, u: *Biskup Marko Kalogjera o 120. obljetnici smrti Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u prosincu 2008. u Blatu*, sv. 1, ur. Vinicije B. Lupis, Blato, 2008., 103 – 136. U župnom uredu u Blatu čuva se memorijalna knjižnica biskupa Marka Kalogjere u kojoj su sačuvani arheološki radovi don Frane Bulića s posvetama i zahvalama biskupu Marku Kalogjeri.

kulturnu baštinu na ovom rubnom hrvatskom području, razvidna je visoka razina međusobnog diskursa i interes da se pribavi onodobna najkvalitetnija epigrafička literatura. Isto tako, don Luka je pomogao don Srećku u transkripciji latinskih i grčkih natpisa s Općinske zgrade u Perastu i Gospi od Škrpjela, koje su ponajviše tijekom baroknog razdoblja Peraštani donosili s antičkih lokaliteta u Risnu, sukladno tendenciji kolekcionarstva baroka i stvaranja antičkog imaginarija Općine peraške.[7] U arhivu Nadžupnog ureda sv. Nikole u Perastu pohranjena je zanimljiva rukopisna ostavština don Srećka Vulovića i sačuvana pisma dragocjen su arhivski izvor, kojim se nadopunila arhivska ostavština iz Splita. Iz don Lukine i don Srećkove prepiske sačuvane od 1891. godine u Perastu doznajemo kako don Luka Jelić daje na raspolaganje svoje epigrafske bilješke don Srećku Vuloviću. Iz pisma od 20. 7. 1891. godine razvidno je kako je don Lukina glavna preokupacija bila novo izdanje *Illyricuma Sacruma*.[8]

KOTOR

U bilježnici iz Arheološkog muzeja u Splitu don Luka je skicirao dana 2. 10. 1892. godine (u Perastu je sačuvano pismo od samo osamnaest dana kasnije u kojem zahvaljuje na čitanju natpisa – očito iz Bijele), kasnocarsku portretnu rimsku stelu s približnim dimenzijama nad ulazom u franjevački Samostan sv. Klare u Kotoru.[9] Zanimljivo je kako je njegovu pozornost privukla samo ova kasnocarska mramorna nadgrobna

Slika 1. Antička stela uzidana na pročelju franjevačkog Samostana sv. Klare u Kotoru (foto: Anton Marković)

7 Srećko Majić, *Pustinjak*, Perast, 1997., 93 – 95.

8 Miloš Milošević, ur., *Vodič kroz arhivsku građu sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki*, Kotor, 1977.; Nadžupski arhiv crkve sv. Nikole u Perastu (NAP), fond XIII, Miscellanea (Misc)III – Ostavština don Srećka Vulovića P 1-45 (razno), 386. Zahvaljujem opatu i nadžupniku u Perastu don Srećku Majiću na korištenju arhivske građe don Srećka Vulovića. Zahvaljujem na sugestiji uglednog povjesničara i knjižničara Arheološkog Muzeja u Splitu Arsena Duplančića kako je don Frane Bulić pokrenuo akciju pretiskavanja *Illiricuma Sacruma*, o čemu svjedoče okružnice, jer je zbog pretiska za onodobnu tiskarsku tehnologiju trebalo žrtvovati jedan komplet za tiskanje (vidi: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 79, 161 – 162).

9 Arheološki muzej Split (dalje AMS), Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.

stela s portretom pokojnika, a ne i romanički reljef s motivom Agnus Dei. U istoj crkvi šest godina kasnije mjesni konzervatorski povjerenik i učitelj iz Škaljara Antun Rossi zabilježio je jedan komad pluteja i u Tivtu jedan pleterni ulomak.[10]

SV. PETAR U BIJELOJ

Don Luka Jelić u mjestu Bijela u Boki kotorskoj zabilježio je točne mjere jednobrodne crkve (6,5 x 2,4 m), presvođene bačvastim svodom i s polukružnom apsidom. Uz crtež je napisao kako je na njezinu pročelju uzidano više komada kamene plastike, a neki su ugrađeni i s obrađenom površinom unutar, a to sve po kazivanju don Srećka Vulovića.[11] U arhivskoj građi nadžupne crkve sv. Nikole u Perastu čuva se prepiska između don Srećka Vulovića i don Luke Jelića, dvojice bliskih prijatelja. U prvom pismu sačuvanom u Nadžupskom arhivu u Perastu, od 20. srpnja 1891. godine, zamolio je don Srećka Vulovića da pregleda arheološki lokalitet u Risnu i utvrdi moguće postojanje biskupskih grobnica (vidi Prilog 1). U trećem pismu od 3. prosinca 1892. godine (Prilog 3) don Luka Jelić, na temelju otisaka dvaju srednjovjekovnih natpisa iz Boke, šalje njihovo čitanje. Zanimljivo je kako u ovom pismu izvještava i potiče don Srećka na potpomaganje hrvatskih škola u Istri, vođenih Matkom Laginjom. U četvrtom pismu, poslanom iz Zadra 6. lipnja 1894. godine (vidi Prilog 4), don Luka Jelić preporučuje priručnik iz paleografije i diplomatike don Srećku u Perastu. Ovo je za lokalitet Bijelu vrlo važno, jer iz pisma od 20. listopada 1892. godine doznajemo kako don Luka precizno datira natpis u 8. na 9. stoljeće i predlaže čitanje početka natpisa: „EPISCOP(us)". Don Luka je u istom pismu nadnevenom 20. listopada 1892. pokušao pročitati ulomak natpisa iz Bogdašića, a donosi čitanje natpisa iz crkve Gospe od Karmena (Lepetane?). Don Luka u pismu donosi čitanje natpisa iz crkve sv. Luke u Kotoru iz 1350. godine (vidi Prilog 2).[12] Na pročelju postojeće crkve, građene na mjestu stare, ugrađeno je više komada kamenih srednjovjekovnih nadgrobnih ploča. U bilješci iz Arheološkog muzeja u Splitu stoji: „Bijela, Ilići (Palac Burovića), crkva S. Petra u pročelju uzidano, pietra bianca..."

---

[10] Vinicije B. Lupis, *Franjevački samostan sv. Klare u Kotoru*, Dubrovnik, 2012., 1 – 59; Vinicije B. Lupis, Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca u Dubrovniku i Kotoru, u: *Baštinske teme Boke kotorske*, ur. Vinicije B. Lupis, Dubrovnik – Zagreb, 2013., 169, 171; Antun Rossi, Ulomak starohrvatske ploče u crkvi sv. Klare u Kotoru. (Sa slikom.), *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. 4, br. 2., Knin, 1898., 62 – 63; Antun Rossi, Ulomak starohrvatskog crkvenog uresa II Tivtu II Boki Kotorskoj. (Sa slikom.), *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. 4, br. 2., Knin, 1898., 71.

[11] AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.

[12] *Vodič kroz arhivsku građu*, Kotor, 1977., 386.; NAP, fond XIII, Misc III – Ostavština don Srećka Vulovića P 1-45 (razno), 386.

Prvi ulomak oltarne predromaničke pregrade na pročelju s rakovicama u gornjem nizu nacrtao je i dao čitanje natpisa: „MAG(ister) et DN IOH(annes) EPISCOP(us)". Drugi ulomak sadrži dio natpisa: „EPISCOP...", treći ulomak je bez natpisa samo s pleternim ukrasom. Na četvrtom nalazimo prikaz križa u kružnici. Iznad crkvenog portala uzidan je ulomak srednjovjekovne nadgrobne ploče s pletenicom. Predromanički ulomak s duljim natpisom uzidan je s južne strane portala. Don Luka Jelić u svojoj je bilježnici opisao i nacrtao tlocrt crkve sv. Petra koja je bila sagrađena na starom lokalitetu uz barokni ljetnikovac Burović, koji je danas posve uništen. Ova crkva sagrađena je očito na lokalitetu benediktinske opatije sv. Petra od Polja koju spominje papa Klement VI., jer je tražio 1345. godine od srpskog kralja Stefana Dušana neka vrati kotorskom biskupu Sergiju nekoliko crkava i osam benediktinskih opatija, među kojima se nalazio Sv. Petar od Polja (*de Campo*), a o samoj lokaciji postoje razna mišljenja, ali većina ga autora postavlja u današnje mjesto Bijelu u Boki kotorskoj.[13] Crkva sv. Petra u Bijeloj, sadašnja barokna kapela uz ljetnikovac, po svemu sudeći sagrađena je na starijem lokalitetu sa starokršćanskom i srednjovjekovnom fazom.[14] Za iste i njegovo čitanje natpisa nisu znali ni stariji ni mlađi autori, iako su stariji bokeljski autori mogli pretpostavljati da je don Srećko možda istraživao ovaj lokalitet. Ulomke prvi put spominje Anton Milošević 1920. godine, potom u nekoliko navrata Petar Šerović te Jovan Kovačević, a natpise je 2006. iščitao Milenko Lončar, a potom Meri Zornija.[15] Svakako, terenski rad don Luke Jelića

---

13 Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II., Split, 1964., 492 – 494; Ilija Pušić, *Predromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Podgorica, 2006., 34; Ante Milošević, Crkvica Sv. Petra u Bijeloj u Boci Kotorskoj, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. XLIII, Split, 1920., 191 – 194; Petar Šerović, Starine crkvice Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, *Starine Crne Gore*, vol. III – IV, 1965./1966., 173 – 177; Jovan Kovačević, Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II, *Spomenik*, sv. 105, Beograd, 1956., 1 – 11; Milenko Lončar, Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana, *Croatica et Slavica Iadertina*, sv. 2, Zadar, 2006., 185 – 193, 186 – 189; Nikola Jakšić, Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike, u: *Blago Kotorske biskupije, Zagovori svetom Tripunu, povodom 1200. obljetnice prijenosi moći svetoga Tripuna u Kotor*, ur. Radoslav Tomić, Zagreb, 2010., 87.

14 Meri Zornija, *Ranosrednovjekovna skulptura na tlu Boke kotorske*, doktorska disertacija, Zagreb, 2014., 81; Meri Zornija, „TEMPORIBUS DOMINI JOHANNIS EPISCOPI..." – o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj, *Ars Adriatica*, sv. 6, Zadar, 2016., 23 – 40; Meri Zornija, Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana, *Istorijski zapisi*, vol. LXXXIX, no. 3-4, Podgorica, 2016., 91 – 92.

15 M. Zornija navodi u svojem članku tijek istraživanja lokaliteta, koji je dva puta tiskala u Republici Hrvatskoj i Republici Crnoj Gori. M. Zornija, „TEMPORIBUS DOMINI" Istraživanja je vodio Ilija Pušić iz Zavičajnog muzeja Herceg Novi, te nisu objavljena, osim nekoliko redaka u: I. Pušić, Tragovi arheoloških lokaliteta na terenu hercegnovske opštine, *Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg Novi*, sv. 3, 1998., 20. Prilikom istraživanja pronađeno je i nekoliko predromaničkih ulomaka koji se danas nalaze u Arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja Herceg-Novi. Od prvotne opreme ranokršćanske crkve sačuvali su se u unutrašnjosti današnje crkvice dva masivna pilona s reljefom križeva i sačuvanim *loculusom* u jednome od njih, vjerojatno podnožja oltara. O problematici lokaliteta pisao je i Ivica Puljić, Prva stoljeća Trebinjske biskupije, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, ur. Ivica Puljić, Sarajevo 1988., 14.

ostao je gotovo 130 godina neprimijećen, ali je iznimno vrijedan, jer je prvi predložio čitanje kamenih ulomaka iz crkve sv. Petra u Bijeloj.

Slika 2.a i 2.b: Crkva sv. Petra u Bijeloj. Ulomci predromaničke grede iz predromaničke crkve (preuzeto iz M. Zornija, „TEMPORIBUS DOMINI JOHANNIS EPISCOPI...“.)

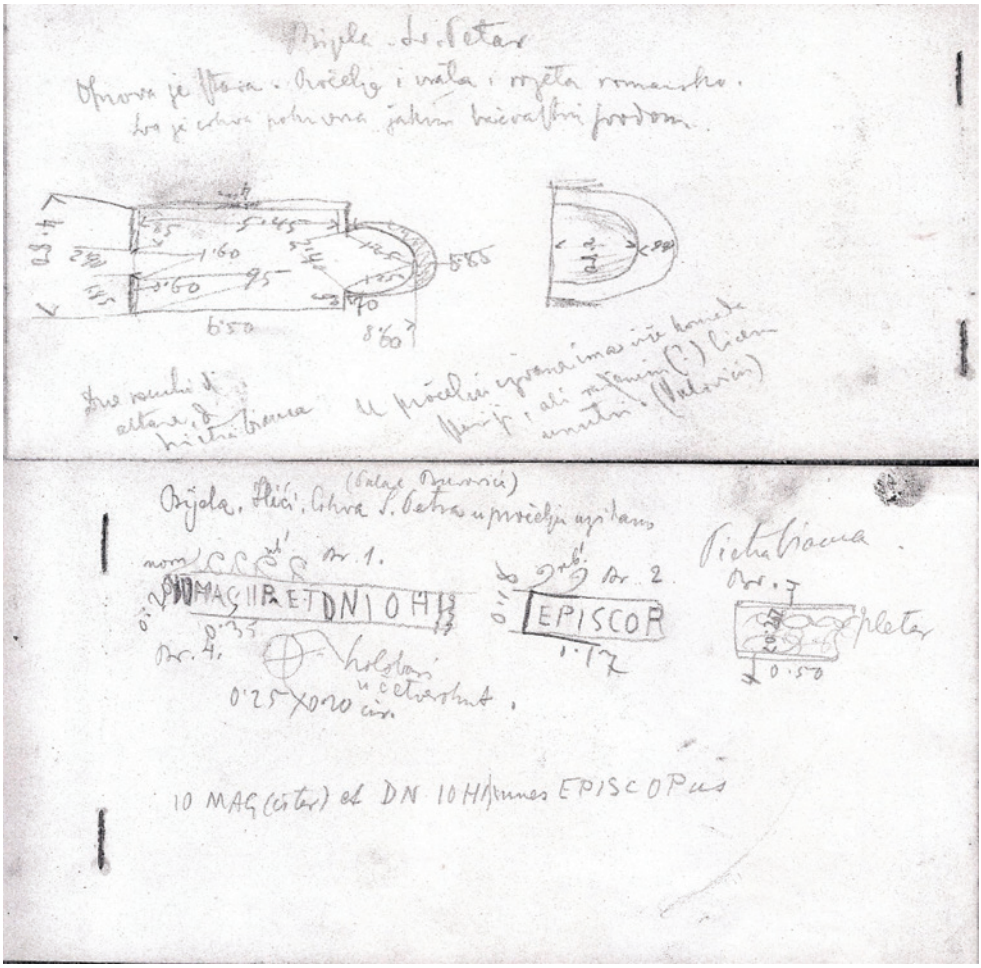

Slika 3.a i 3.b Crteži predromaničke plastike i tlocrt crkve sv. Petra u Bijeloj iz putnih bilježaka don Luke Jelića (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

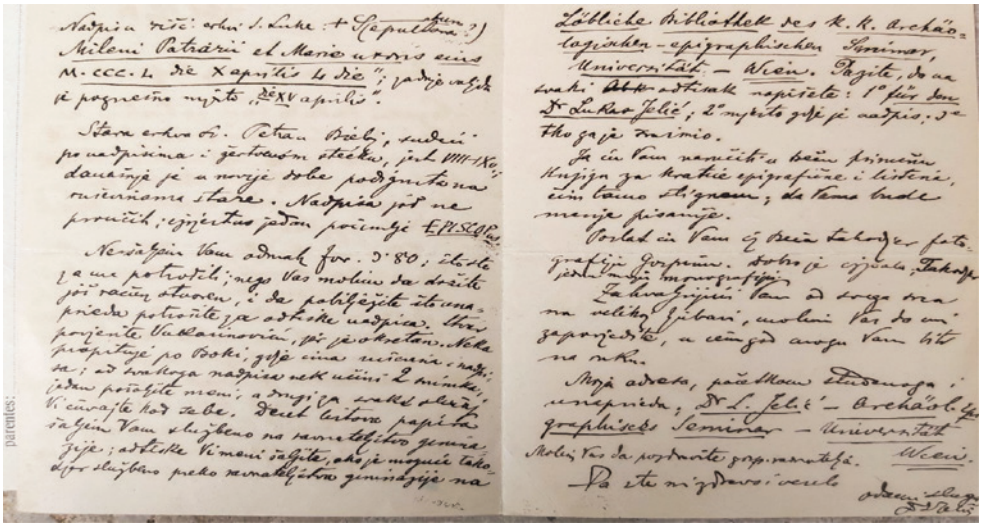

Slika 4. Pismo don Luke Jelića upućeno don Srećku Vuloviću iz Splita dana 20. listopada 1892. g., Nadžupski arhiv Perast.

LEPETANE

Iznimno dragocjena putna bilješka don Luke Jelića iz njegove arhivske ostavštine odnosi se na jedan od najvažnijih starokršćanskih lokaliteta u Boki kotorskoj koji nije nikada arheološki istražen, a to je Plavda. Kult bokeljske braće Petra, Andrije i Lovrijenca, zvan u Dubrovniku Petilovrijenci, ima poseban značaj za duhovnost srednjovjekovlja u Dubrovniku i Boki kotorskoj.[16] Na skici iz bilježnice koja je vođena 1892. godine tijekom don Lukine ekspedicije, na nepaginiranoj stranici stoji: „Boka Lepetane (Plavda – precrtano) (Verige) u baštini Plavda Filip Tomanović kapetan (kosti Svetaca u Male braće u Dubrovniku) Sv. Lovre". Don Luka Jelić donio je nacrt trotravejne crkve raščlanjene unutrašnjosti s polukružnom apsidom, prepoznatljivog oblika s detaljnim mjerama i iznimno vrijednim bilješkama: „sull'incarto nell'apside traccie di antiche pitture", odnosno u apsidi crkve bili su tada vidljivi ostatci fresaka, a ispod crteža mramornog praga navodi: „Prag od mramora starokršćanski." Jednobrodni tip

[16] Vinicije B. Lupis, Povijest i sakralna baština crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi, u: *Spomenica 600. obljetnice Crkve Male Gospe u Gornjo (1410. – 2010.)*, ur. Vinicije B. Lupis, Zagreb, 2010., 57 – 58; Vinicije B. Lupis, Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca u Dubrovniku i Kotoru, u: *Dani Stjepana Gunjače 2: zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Dani Stjepana Gunjače 2 i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, ur. Tomislav Šeparović, Split, 2012., 149 – 163; V. B. Lupis, Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca, 13 – 38.

s raščlanjenom unutrašnjošću ove crkve pripada skupini predromaničkih crkava pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom, te s plitkim nišama na bočnim zidovima i u unutrašnjosti raščlanjene lezenama, s bačvastim svodom, a u ovom slučaju s mogućom kupolom.[17] Isto tako do sada nepublicirani katastarski crtež iz Državnog arhiva u Kotoru, nastao u 18. stoljeću, potvrđuje točnu poziciju crkve sv. Petilovrijenaca u mjestu Lepetane. Na ovom katastarskom nacrtu navodi se: „Nota X. Significa anche la Chiesa dirrocata di S: Lorenzo". I na lokaciji je nacrtano pročelje crkve s portalom iznad kojeg je urušena monofora ili, što je vjerojatnije, preslica u pravilnoj orijentaciji.[18]

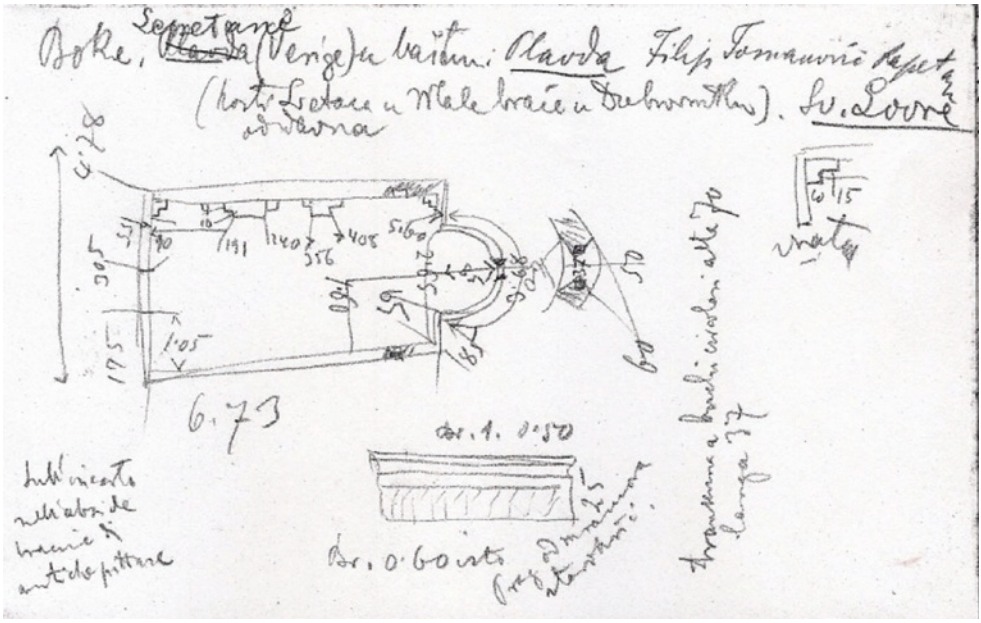

Slika 5. Tlocrt crkve sv. Petilovrijenaca (sv. Lovre) na Plavdi u Lepetanima (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

[17] AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.

[18] Državni arhiv Crne Gore – Odsjek Istorijski arhiv Kotor (dalje: CG DA 1 IAK), M. SK. J. 48.

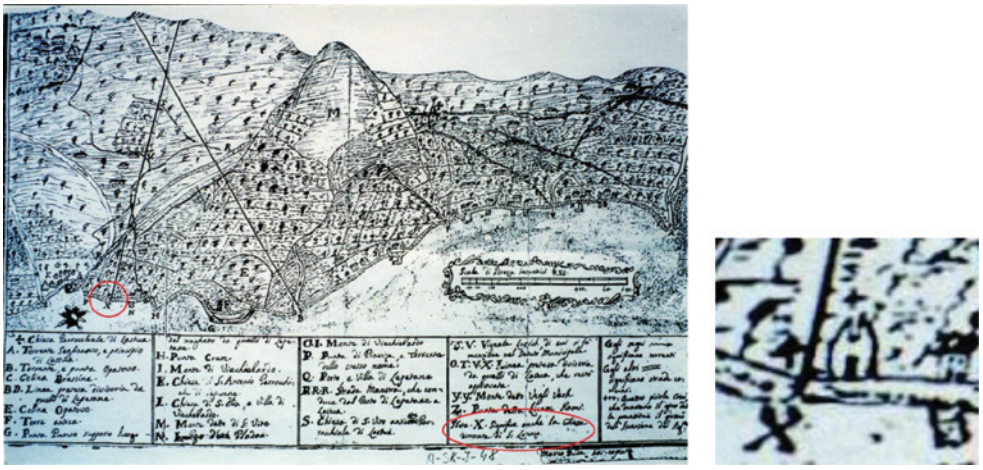

Slika 6.a i 6.b, Katastarska mapa Donje i Gornje Lastve s ucrtanim ruševinama crkve sv. Petilovrijenaca i detalj mape, Arhiv Kotor, M.SK. J. 48.

U povijesnim vrelima postoje brojne nedoumice o vremenu dolaska moći sv. Petilovrijenaca u Dubrovnik, a važno je spomenuti kako je lokacija više-manje bila poznata, i sada je posve jasno kako je poput Sv. Petra u nedalekoj Bijeloj na starokršćanskom lokalitetu u srednjovjekovnom razdoblju podignuta trotravejalna predromanička crkva oslikana freskama. Valja naglasiti kako je autor ovog rada već ranije pretpostavio da je ova crkva postojala, objavljujući starokršćanski stup i ulomak predromaničkog pletera iz 8. na 9. stoljeće, potvrđujući proces obnove Kotorske biskupije u 8. na 9. stoljeće.[19] Pred Drugi svjetski rat don Petar Bokarica bio je župnik u Gornjoj Lastvi i odlično je poznavao teren svoje bivše župe, a tada još bio slobodan pristup današnjem vodocrpilištu i području bivše vojarne JNA, koje se danas nalaze na lokalitetu Plavda. Očito je mogao poznavati i mikrotoponim Žagri na Plavdi, a upravo taj toponim Žagri zaveo je brojne ostale prevoditelje povijesnih dubrovačkih izvora, misleći kako se radi o otočiću i samostanu Žanjica, koji ne odgovara zemljopisnim i geomorfološkim uvjetima samom tekstu legende. Autor legende o dolasku moći sv. Petilovrijenaca u Dubrovnik morao je isto tako dobro poznavati konfiguraciju terena tog dijela Boke kotorske. Don Petar Bokarica preveo je na hrvatski jezik i *Annali di Ragusa* Nikole Ranjine, koji obuhvaćaju razdoblje od 400. do 1552. godine.[20] Razzi očito koristi Ranjinine *Anale* u svojoj *Povijesti*

[19] V. B. Lupis, Povijest i sakralna baština crkve, 57 – 58; V. B. Lupis, Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca, 149 – 163.

[20] Petar Bokarica, *Prijevodi najstarijih kronika*, sv. II., Dubrovnik, 1980., 352 – 354; „1026. po. Kr. Vital Dubrovčanin postao je nadbiskup dubrovački, pošto je umro Nicifor, primio je nadbiskupiju

Dubrovnika. Ranjinina inačica srednjovjekovne legende datira se u vrijeme nadbiskupa Vitala, a njegova datacija povezana je s Milecijevim povijesnim predloškom, ali pada u oči nedosljednost u mjestu nalaska tijela mučenika, povezavši se s toponimom Žanjic, koji je u stvari toponim Žagri. Isto donosi i Ivan Marina Gundulić u svojoj *Croniche di Ragusa*, gdje navodi kako su 1026. kod brda Platana, pokraj mora kod Žanjice, kotorskog područja, gdje i danas stalno teče voda, pronađena tri tijela svetih Petra, Andrije i Lovrijenca. Povjesničar umjetnosti Joško Belamarić u svojoj raspravi „Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika" iz 1994., a nadopunjenom bilješkama u novoj objavi 2001., donosi stav kako se ovaj *furtum sacrum* mogao dogoditi u 11. i 13. stoljeću. U svojoj objavi donosi istovjetno mišljenje Richarda Gyuga, uz mogućnost kako su moći mogle doći u Dubrovnik 1026., a legenda je mogla nastati u 13. stoljeću. Gyug je skloniji prijenos Petilovrijenaca u Dubrovnik tražiti u 13. i 14. stoljeću, kada je kulminirao rivalitet Dubrovnika i Kotora za povlasticama u trgovanju sa zaleđem. Isti Richard Francis Gyug u knjizi *Missale Ragusium/The Missal of Dubrovnik* u analizi i nadnevku postanka – koji stavlja u kasno 13. stoljeće, na osnovi spominjanja bokeljske braće, donosi široku interpretaciju njihova kulta. Isti donosi mišljenje Miha Demovića kako se radi o katedralnom, a ne o samostanskom misalu. Svoju dataciju Richard Francis Gyug temeljio je i na podatcima Filippa Ferrarija koji je u svom *Catalogus generalis sanctorum qui in Martyrologio Romano non sunt* (Mletci, 1625.) datira mučeništvo u 1249., ali donosi i podatak iz djela *Illyrici sacri* Jacopoa Coletija i Danielea Farlatija (1800.), o ranijem mučeništvu i prijenosu moći 1026. u Dubrovnik. Autor rada bio je, neovisno o pronalasku arhivske skice crkve sv. Petilovrijenaca don Luke Jelića, pristalica datiranja dolaska moći u Dubrovnik u 11. stoljeću, potvrđujući

---

i živio u toj časti 23. godine. Za vrijeme njegova pontifikata donešena su u Dubrovnik tjelesa sv. mučenika Lovrijenca, Petra i Andrije. Još je bilo donešeno tijelo preblaženoga Vlaha mučenika. Sa ovim, pošto je umro, bio je sahranjen u crkvi sv. Stjepana prvomučenika. Tijela sv. mučenika Lovrijenca, Petra i Andrije doneseni su u Dubrovnik od kotorske strane kod Plata (Platano), podno brda uz more, od „idi Gianiz", gdje do danas toči živa voda. Ovi mučenici se javiše nekoj ženi Kati, da podje Kotoranima, da dignu njihova tijela sa tog mjesta, ali Kotoranima se učiniše čudne i lude izjave ove žene. Napokon, ona je imala drugo viđenje u kojima upućuju Dubrovčanima pošto joj Kotorani nisu vjerovali i nisu digli njihova mjesta s tog mjesta. Po Božjem planu dođu iz Dubrovnika ribari do otoka, odmah im bi objašnjena ova stvar, kako treba reći upraviteljima grada Dubrovnika da dođu, i pokupe ostatke ovih mučenika s tog mjesta. Ovi s velikom radošću prikažu to nadbiskupu dubrovačkom, koji se satane na savjetovanje s upraviteljima grada, odmah pošalju galiju sa nadbiskupom i pjevanjem. Došli su na to mjesto, u pet sati po noći, nađoše svjetlom obasjano, kao da gore svijeće na tim tijelima. Po tim znakovima nađoše tri tijela, koji bijahu mučeni radi kršćanske vjere, od nekih Kotorana zvanih Zaguronići, koji bijahu za tog vremena odmetnici i pogani. Bila su sva trojica mučeni i napokon im je odsječena glava i bačeni su da ih kučki jedu, dok napokon ostatke nisu sahranili neki kršćani. Kad Dubrovčani dođoše da ih prenesu, našli su ih ispod brda gomile kamenja. Iskopaše to i ispod nađu tri tjelesa jedno preko drugog bačena..."

ovu dataciju pojavljivanjem likova bokeljske braće na moćniku desne ruke sv. Vlaha iz prve četvrtine 12. stoljeća. Definitivno je ovu tezu potvrdio crtež don Luke Jelića koji je zabilježio predromaničku crkvu s uzidanim starokršćanskim ulomkom, odnosnom da je u ranom srednjem vijeku nastala nova sakralna građevina na starokršćanskom kompleksu, očito poslije gubitka moći, jer kroničari navode podatak kako su tjelesa svete braće bila izvađena ispod hrpe kamenja. Pristalica ranijeg kulta sv. Petilovrjenaca je i Miho Demović. Miho Demović misal iz dubrovačke prvostolnice, a koji se danas čuva u Bodleian Library u Oxfordu, datira u 12. stoljeće, a što se i poklapa s prikazom na moćniku desne ruke sv. Vlaha. U misalu se na 87. stranici nalazi i obrazac mise (sakramentarij) u čast kotorskih mučenika Petra, Andrije i Lovrijenca, a koji glasi: „Bože, ti si današnji dan uresio mučeništvom blaženih tvojih mučenika Lovrijenca, Petra i Andrije, daj da mi koji ih častimo pobožnom ljubavlju na zemlji osjetimo njihovu nebesku zaštitu." Isto je stajalište Miho Demović potvrdio u cjelovitoj studiji uz reprint misala dubrovačke katedrale. Kao što je vijest o mjestu rođenja historiografski nepotvrđena, isto se dogodilo i s pričom o njihovu navodnom martiriju. Mučeništvo je bitan čimbenik beatifikacije u ranom i srednjovjekovnom kršćanstvu. Kako bi izrazili kajanje, Kotorani su u čast svetoj braći podigli crkvicu sv. Lovrinca. Crkvica posvećena sv. Lovrincu (Lovri) povijesna je činjenica. O njoj don Ivo Stjepčević piše kako je vrlo stara i navodi prvu godinu njezina spomena u povijesnim vrelima: 1326.: „... predjel sv. Lovrinca – contrata s. Laurenti ... vine ade S Laurentio." Ne podliježući legendi, naglašava kako je „sumnjivo, nosi li (ova crkvica) ime po bokeljskim Mučenicima ... jer se u ispravama nigdje ne spominju Petar i Andrija". Kasnije navodi obavijesti o crkvici: „Kod kanonskog pohoda Oktavijana Garzadorusa, zadarskog nadbiskupa i apostolskog vizitatora, 30. studenoga 1624. čita se: Crkvica u selu Lepetanima, pokraj mora, kotorske dijeceze, posvećena je sv. Lovrincu, juspatronatu kotorskoga biskupa, ima neke prihode i polja, koja se nalaze oko crkvice, u iznosu od 4 dukata. Nadarbenik je dužan misiti na dan sv. Lovrinca. Oltar su Turci porušili. Biskup Sborovazzi kod pohoda, 5. listopada 1662. nalazi crkvicu zapuštenu i kao sklonište stoke. Ruševine su postojale do prošlog rata." Anita Mažibradić piše o „kapelici Sv. Martina", stavljajući u zagradu: „Lovre, Petra i Andrije", citirajući dopis „Cesarsko-Kraljevskog Kotorskog Poglavarstva iz 1912. upućen općinskom Upraviteljstvu u Kotoru", u kojem se govori o „popravci ili ponovnoj gradnji" navedene kapelice: „... čast je pišućem obznaniti da je popravljanju crkvice Sv. Martina (Lovre, Petra i Andrije) u Lepetanima bilo raspravljano u istom selu..." U komentaru dokumenta koji je citirala, A. Mažibradić obavještava da su u stvarnosti postojale dvije crkvice: „U rečenom dokumentu se poistovjećuje crkvica Sv. Martina s crkvom Sv. Mučenika (Lovre, Petra i Andrije), što nije slučaj u starijim dokumentima gdje se navodi da

se Sv. Martin nalazi 'negdje na Plavdi povrh Sv. Lovrinca'. (...) Prema tome, ostaje još zagonetnih pitanja oko te crkvice."[21]

Damir Magaš u studiji „Osnovne prirodno-geografske značajke prostora Boke kotorske" piše o Plavdi kao „povremenome potoku i priobalnome izvoru" na kojemu su se nalazili mlinovi „Sv. Lovre, Opatovo i Seljanovo", te spominje i „brojne izvore u višoj zoni u području Gornje Lastve". Činjenica da se moći bokeljskih svetaca štuju jedino u Dubrovačkoj i Kotorskoj biskupiji upućuje na njihovo lokalno podrijetlo. Smije se pretpostaviti da u legendi o prijenosu njihovih kostiju u Dubrovnik postoji stanovita povijesna podloga. Svakako, ostaje otvoreno pitanje samog arheološkog lokaliteta na Plavdi koji nije nikada arheološki istražen. S ovog lokaliteta potječe mramorni stupić s urezanim križem iz VI. stoljeća i ulomak mramorne grede.[22] Ovi nalazi sugeriraju postojanje starokršćanske crkve s ranosrednjovjekovnom fazom, koja je mogla stradati u burnom povijesnom razdoblju političkih borbi početkom XI. stoljeća. Tradicija kulta bokeljskih mučenika imala bi opravdanja datiranja u starokršćansko razdoblje.[23]

BUDVA

Don Luka Jelić zabilježio je više kamenih natpisa iz Budve. Tako u crkvi sv. Frana (tada vojarna) donosi natpis. Vjerojatno se radi o crkvi sv. Marije „In punta" u Budvi, koju su franjevci držali od 1530. do francuske okupacije 1807. godine, kada je samostan pretvoren u vojarnu, a crkva zapuštena. Stoga je don Luka Jelić i naziva Sveti Franjo (vojarna) i dolazi u dubiozu je li to crkva Svetog Sabe, jer je i ona pripadala franjevcima.[24] Također je i ona pripadala franjevcima i njoj se nalazi natpis: „ECL(es)IA FR(ato)RUM M(ino)RUM", ali su je franjevci predali pravoslavnim Budvanima 1657., s pravom da i dalje posjeduju ključeve crkve.[25] Da se radi o crkvi sv. Sabe iz franjevačkog razdoblja upravljanja crkvom otpada, jer je natpis iz 18. stoljeća,

---

21 Anita Mažibradić, Tivat kroz vjekove, u: *Sidrišta zavičaja. Zbornik radova*, ur. Marija Vučinović, Kotor, 2009., 113.

22 Vinicije B. Lupis, O starokršćanskom stupiću iz Lepetana, *Hrvatsko slovo*, br. 846, Zagreb, 2011., 16 – 17; Vinicije B. Lupis, Starokršćanski stupić, *Dubrovački list*, br. 656., Dubrovnik, 2011., 60 – 61; V. B. Lupis, Povijest i sakralna baština, 60 – 61.

23 V. B. Lupis, Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca, 149 – 163; Ines Ivić: Crkva i kult sv. Petilovrijenaca u srednjovjekovnom Dubrovniku, *Peristil*, sv. 59, Zagreb, 2016., 17 – 25.

24 AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.

25 Marija Saulačić, Kulturna baština franjevaca na tlu Kotorske biskupije, u: *Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, ur. Lovorka Čoralić, Zagreb, 2009., 757 – 758.

i to Antuna Bečića (Budva, 1698. – Rim, 1761.), pjesnika, biskupa skradinskog i hvarskog, stoga je natpis zabilježen iz crkve Sv. Marije: „IMMU. TABILEM HANC PETRAM/ SVOA BIECTIONIS CINERI/ ALVMNVS COLLEGI. FIRMIET ROMAE DE PROPAGANDA/ FIDE ANTO:BECICH. OLIM/ CANONI. MISINARIVS/APOSTOLICVS ACVICARIVS GENERALIS/ POSTEA CAPITVLARIS ANTIBARENSIS/ ET BVDENSIS MODVER/ EPISCOPVS NICOPOLENSIS/ SACRAVIT MENSE AVGVSTI/ MDCCXLIIII PRAEVIDENS HOC STVDIO/ NEPATRAE MVRIATVR CARISSIMAE.“[26]

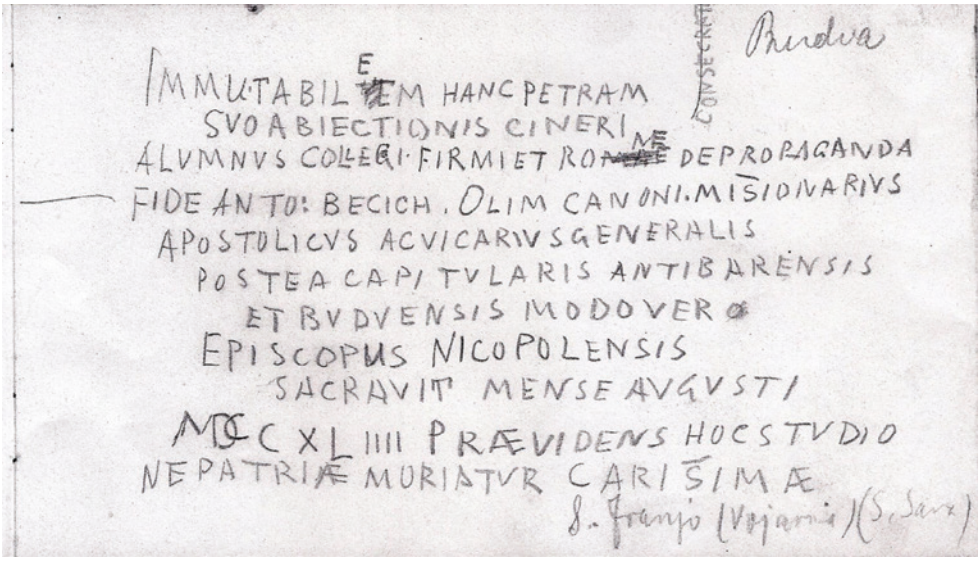

Slika 7. Natpis mons. Antuna Bečića iz crkve sv. Marije u Budvi (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

[26] „Antun Bečić (Budva, 1698. – Rim, 1761.), pjesnik, biskup skradinski i hvarski. Stvarao pjesme na talijanskom i latinskom Podrijetlom iz Paštrovića. U Rimu studirao bogoslovlje. Generalni vikar Budvanske biskupije te apostolski vikar za čitavu Vlašku. God. 1743. imenovan za biskupa u Nikopolju, 1754. imenovan skradinskim biskupom, a 1759. Klement XIII premjestio ga za biskupa na Hvar. Njegov dugogodišnji prijatelj papa Klement XIII namjeravao ga je proglasiti kardinalom, ali je Bečić umro na putu za Rim radi poslova u novoj biskupiji. Pjesme pisao pod pseudonimom Mistargo i slao rimskoj književnoj akademiji Arcadia. Šime Ljubić ga je uvrstio u svoj biografski rječnik uglednih osoba iz Dalmacije i Constantin Wurzbach u Leksikonu Austrijskog Carstva.“ Posjećeno 7. 10. 2019., https://hr.wikipedia.org/wiki/Antun Bečić.

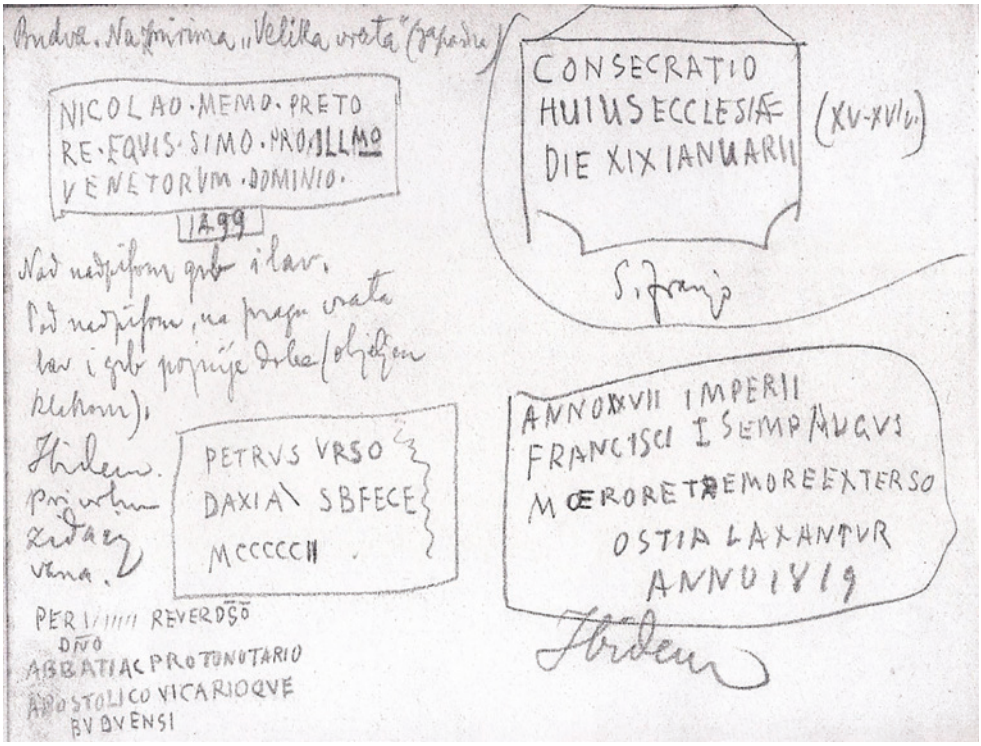

Slika 8. Zabilježeni natpisi iz Budve (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

U istoj crkvi sv. Franje zabilježio je natpis iz 15./16. stoljeća: „CONSCECRATIO/ HUIUS ECCLESIAE/ DIE XIX IANUARII". Na gradskim je zidinama tada bio sačuvan natpis u čast cara Franje I.: „ANNO XXVII IMPERII/FRANCISCI I SEMP AVGVS/M OERORET.EMORE EX TERSO/ OSTIA LAXANTVR/ ANNO 1819." Nad Velikim vratima sa zapadne strane grada nalazio se natpis iznad kojeg je bio mletački lav i grb obijeljen vapnom:[27] „NICILAO.MEMO. PRETO/ RE.EQVIS.SIMO-PRO.ILLMO/ VENETORVM. DOMINIO." Isto tako donosi natpis sa zidina: „PETVS VRSO/DAXIA SB FECE/MCCCCCII" te natpis: „PERI.....REVERENDSMO/ DNO/ ABBATIA AC PROTONOTARIO/ APOSTOLICO VICARIOQVE/ BVDVENSI".[28]

[27] Alberto Rizzi, *I leoni di Venezia in Dalmazia*, Venezia, 2005., 115.
[28] AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.

RATAC

Don Luka Jelić 30. 9. 1892., tijekom obilaska ruševina benediktinske opatije sv. Marije Ratačke kraj Bara, crta apsidalnu kapelu i lukove u crkvenoj lađi i lik molitelja koji se nalazio iznad ulaza u dnu ruševina crkve. U njegovoj bilježnici zabilježena je ruševina bazilike koju je započeo graditi 1347. opat Pavao Rugerijev, a to je upravo središnji dio opatije Gospe Ratačke koja je i danas u kultu u apsidalnom prostoru.[29]

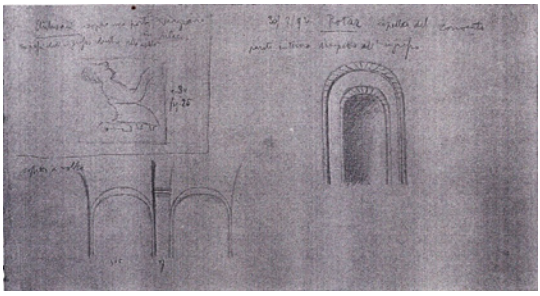

Slika 9. Skice iz crkve sv. Marije na Ratcu (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

Slika 10. Unutrašnjost crkve sv. Marije na Ratcu

[29] I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II. 511 – 519; Đurđe Bošković, Vojislav Korać, Ratac, *Starinar*, sv. VII – VIII, Beograd, 1956. – 1957., 39 – 75; Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962., 180 – 186; Vojislav Korać, *Graditeljska škola primorja*, Beograd, 1965., 47 – 52.

BAR

Tijekom posjete gradu Baru don Luka Jelić ostavio je iznimno važan prijepis natpisa koji smješta u crkvu: „Antivari Crkva S. Jovana vulgo S. Pavla", s bilješkom na dnu lista: „opis crkve u N.L. Nova Zeta 1890 (II), str. 70 – 71.", a na drugom listu svoje putne bilješke stoji: „Natpis u crkvi S. Jovana (vulgo Pavla) u Baru – po obilasku prof. Petrićevića. Ploča od ...pet odlomaka. Sačuvano lice visoko 0.35, širina ..." Dalje detaljno opisuje ulomke natpisa i donosi detaljan crtež natpisa i tri čitanja. No zanimljivo je da u bilješci od 29. 9. 1892. donosi grubu skicu fresaka na stropu (*soffito*) crkve sv. Pavla.[30] Svod je bio podijeljen u devet polja. U središnjem polju je bio prikaz *Maestas Domini* s simbolima četiriju evanđelista. U dva su polja ucrtani tada još vidljivi prikazi, očito Prikazanja u hramu i Navještenja, a u polju prema vratima bio je naslikan, sudeći po skici, mletački lav. Bočno na zidovima bili su još vidljivi posvetni romanički križevi upisani u krug crvene boje s trolisnim raširenim hastama.

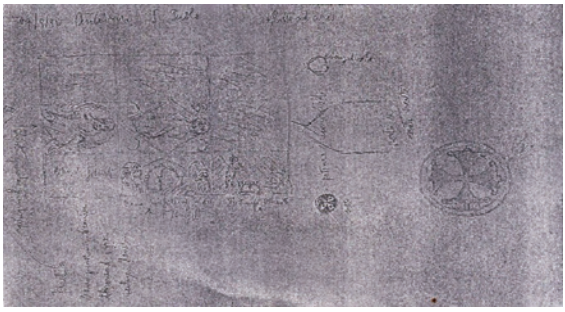

Slika 11. Skica fresaka iz Crkve sv. Pavla (preuzela ju je SPC pod titularom sv. Jovan) (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

Slika 12. Sadašnje stanje crkve sv. Pavla koju je preuzela SPC s izmijenjenim titularom sv. Jovana.

[30] AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.

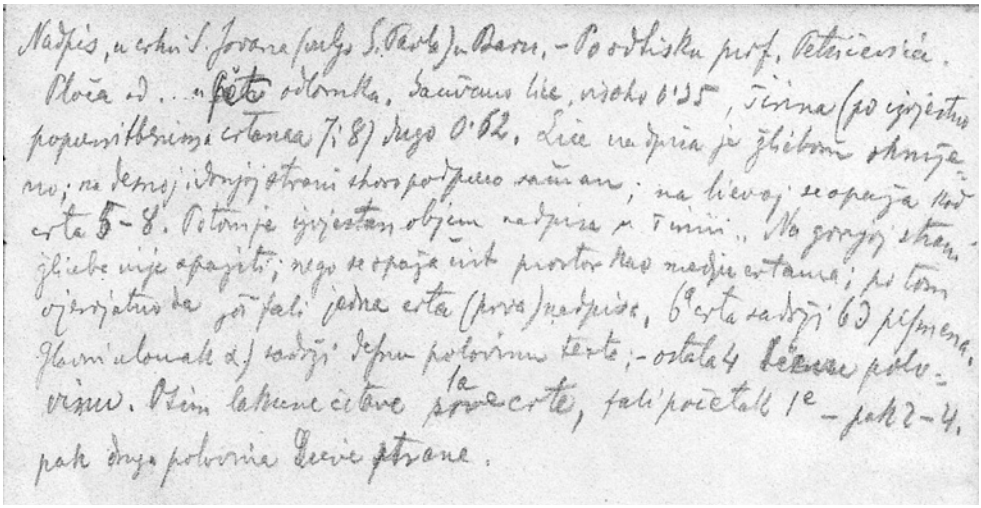

Slika 13. Bilješke don Luke Jelića o crkvi sv. Pavla u Baru (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

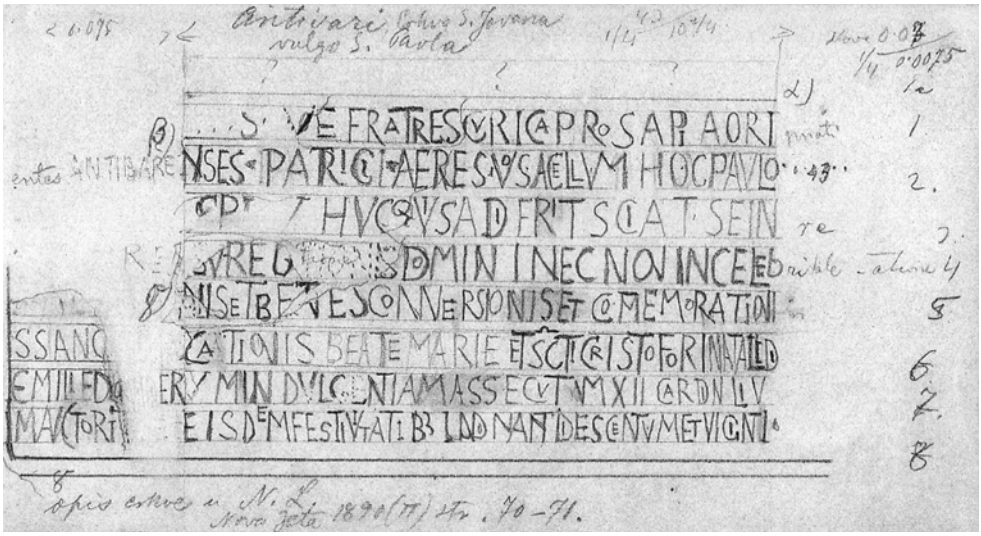

Slika 14. Crtež posvetnog natpisa iz crkve sv. Pavla u Baru (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

Tada već fragmentirani natpis pisan romaničkom kapitalom u osam redova glasi: „...S. VE FRATRES CVRICA PROSAPIA ORI(gine)/(antibare)NSES. PATRICII.AERE SUO SACELLVM HOC PAVLO/(Apostolo erexerunt (?) HVC QVIS ADIDERIT SCIAT. SE IN/(die reSVRECtionis) DOMINI NECNON IN CELEB/(ritate diei nativitatis et) CONVERSIONIS ET COMEMORATIONI(s) /(et purifi)CATIONIS BEATE MARIE ET SANCTI

CRISTOFORI NATALI DIE/ EORVM INDULGENTIAM ASSECVTVM XII CARDINALIVM EISDEM FESTIVITATIBVS CONDONANT (?) DIES CENTVM ET VIGINTI". Radi se o crkvi sv. Pavla koju su podigli barski plemići – braća Cvrica 1200. godine uz kardinalsku indulgenciju pohađanja crkve na blagdane Porođenja i Očišćenja Blažene Djevice Marije i sv. Kristofora. Ovaj natpis otklonio je nedoumicu da se ne radi o crkvi sv. Pavla koja se u suvremenim objavama povezuje s crkvom sv. Petra.[31]

Crnogorski povjesničar Savo Marković ovu crkvu povezuje s titularom sv. Petra. Don Luka Jelić zabilježio je u svojim bilješkama natpis koji se tada još nalazio u crkvi. Natpis koji je tada bio još na izvornom mjestu u suglasju je s arhivskom vijesti iz oporuke Božidara Vukovića iz 1539. koji spominje „vel sacello S. Pauli (...)" u gradu Baru.[32]

Romanički fragmentirani natpis sačuvan do kraja 19. stoljeća u Baru *in situ* potvrda je kako je izvorno romanička crkva kasnije bila obnovljena u gotičko-renesansnom stilu i romaničko-gotički portal preuređen je i sada ima spolirani renesansni nadvratnik kao dio istog. Po predaji, mjesno stanovništvo spominjalo je freske i natpis „GLORIA IN EXCELSIS DEO" i vjerojatno su to prizori Porođenja Kristova sa svoda crkve, a koje je freske don Luka Jelić ugrubo skicirao u svojoj terenskoj bilježnici krajem 19. stoljeća. Stoga bi upravo u prvom izvještaju Kongregaciji barskog nadbiskupa Marka Jorge od 15. lipnja 1697. godine bilo pravo rješenje, jer navodi kako je u Baru, pored katedralne, „unutar svojih zidina" bilo „više od pet crkava: sv. Pavla, sv. Petra, sv. Marka, sv. Ilije, sv. Venerande i jedan koludrički samostan (...) ostalih 5 (crkava) pretvorene su dijelom u džamije, ili dijelom u konjske štale i druge profane upotrebe, od kojih sv. Petar i sv. Ilija bijahu župne crkve..."[33]

Iz ovog izvještaja jasno se vidi kako su postojale dvije posebne crkve sv. Petra i sv. Pavla. Don Luka Jelić zabilježio je živu predaju te je zatekao izvorno stanje crkve prije konačne devastacije. Crkvu su okupirali pravoslavci krajem 19. stoljeća, odnosno poslije ulaska Crnogoraca u grad Bar. Bila je vraćena katoličkom kultu uz Te Deum održan 1. kolovoza 1916. godine, tijekom razdoblja kada je Bar bio u rukama austro-ugarskih vlasti, i tako je crkva bila vraćena katoličkom kultu poslije tri stoljeća okupacije muslimana i pravoslavaca. Crkvu su ponovo zauzeli

---

31 AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.

32 Savo Marković, Povjesnica ECCLESIÆ COLLEGIATÆ S. PETRI ANTIBARENSIS, *Croatia Cristiana Periodica*, sv. 81. Zagreb, 2018., 25 – 42. Autor u ovom radu detaljnije razlaže poglavlje o barskoj crkvi iz svoje ranije objavljene knjige i ustraje na titularu crkve sv. Petra; Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast, 2014., 805.

33 Šerbo Rastoder, Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697. (prijevod: msgr. Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. 67, br. 1–2, Podgorica, 1994., 159; Savo Marković, *Studia Antibarensia*, Perast, 2006., 386.

pravoslavci 1920./1927. godine i posvećena je sv. Jovanu Vladimiru,[34] kada su svi tragovi romaničko-gotičkih fresaka i natpisa uklonjeni. Vrlo je zanimljivo kako je među crkvama grada Bara Vojislav Korać ne spominje i ne obrađuje.[35] Don Lukine bilješke, dakle, sačuvale su romanički posvetni natpis barskih plemića i ubicirale su još jednu barsku crkvu po izvornom titularu. U svojim skicama don Luka donosi i nacrt jedne neidentificirane crkve u gradu Baru većih dimenzija.[36]

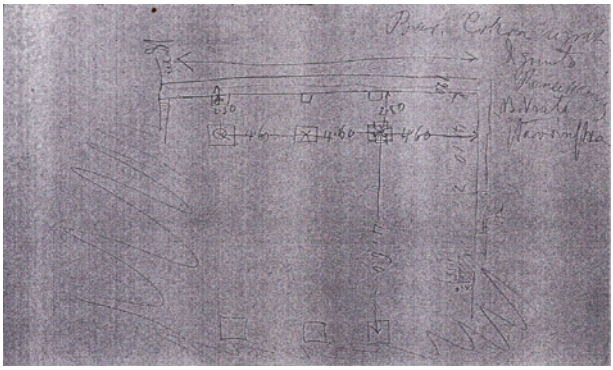

Slika 15. Nacrt nepoznate crkve kraj gradskih vrata u Baru (AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.)

SV. SRĐ I BAKH NA BOJANI

U svojoj bilježnici don Luka je posvetio posebno pažnju ostatcima benediktinske opatije sv. Srđa i Bakha na Bojani, gdje je boravio 24. 9. 1892. godine. Na jednoj stranici svoje putne bilježnice donosi dimenzije jednog dijela samostanske crkve s detaljnim mjerama. Na drugom listu crta pogled prema svetištu, gdje bilježi u središnjoj apsidi dva svetačka lika u žutim i crvenim tonovima sa štapovima u rukama. Isto tako navodi kako se ispod kupole još vide figure anđela.[37]

U apsidi se nalazio vijenac s florealnim motivom čiji crtež donosi, a bio je izveden u dvobojnom crveno-crnom tonalitetu, a potom detaljno opisuje stanje kako rijeka Bojana otplavljuje crkvu i opisuje figure svetaca u apsidi, te da su visoki 122 cm. Iz crteža s tlocrtom crkve vidljivo je kako su tada mogli biti vidljivi natpisi kraljice Jelene, supruge srpskog kralja Stefana Uroša I., koja je sa svojim sinom i uz pomoć opata Petra Dochne obnovila opatiju i sagradila crkvu. O tome su svjedočila dva latinska natpisa na pročelju crkve, jedan iznad glavnih vrata, a drugi lijevo od njih.

[34] S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 797.
[35] V. Korać, *Graditeljska škola primorja*, 1 – 237.
[36] AMS, Arhiv Jelić, kut. XIV., Crna Gora, sv. 3.
[37] AMS, Arhiv Jelić, kut. XV. Albanija.

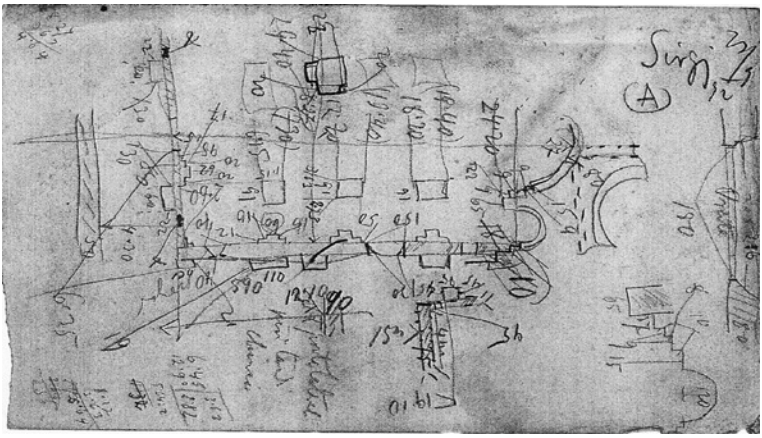

Slika 16. Skica nacrta crkve sv. Srđa i Bakha na Bojani (AMS, Arhiv Jelić, kut. XV. Albanija)

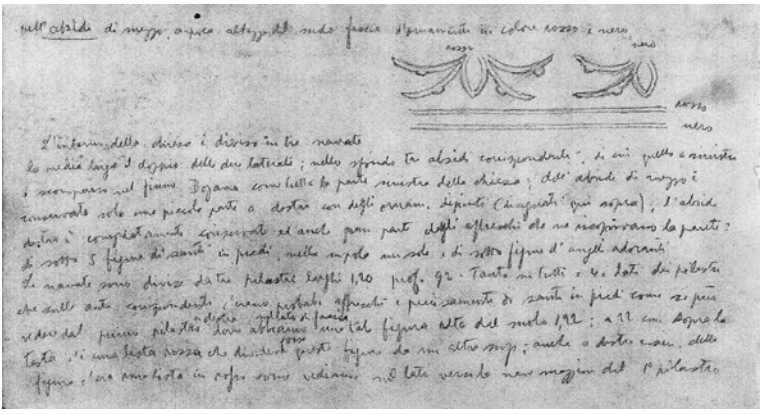

Slika 17. Don Luka Jelić, bilješka o crkvi sv. Srđa i Bakha na Bojani (AMS, Arhiv Jelić, kut. XV. Albanija)

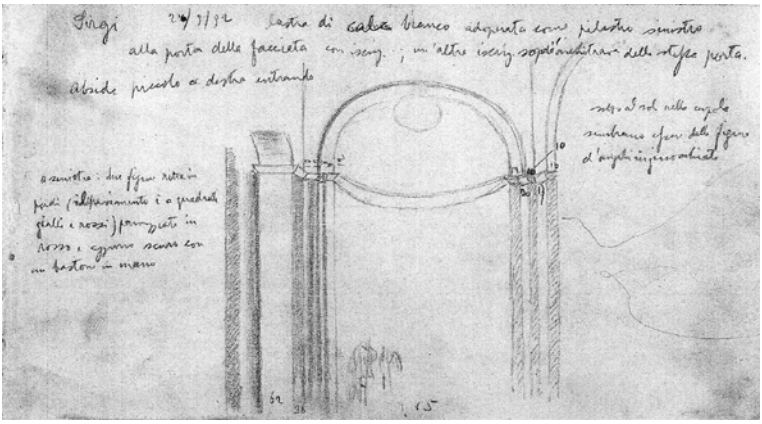

Slika 18. Skica glavne apside crkve sv. Srđa na Bojani (AMS, Arhiv Jelić, kut. XV. Albanija)

Upravo taj lijevi natpis zabilježio je dubrovački povjesničar Serafin Marija Crijević u svojem rukopisu: *Notizie universali dello stato di Albania e dell'operato da Vincenzo Zmajevich Arcivescovo d'Antivari, Visitator Apostolico, l'anno MDCCII*. PF.: „Inter multa notatu et scitu dignissima, quae ha cin Notizia leguntur describere hic placet, quae pag. 19 in Scutarensis diaecesis et pareciae Trumpsi superioris descriptione habentur: 'La Parochiale (sic ibi) è la chiesa Abatiale di san Sergio fabricata alla ripa del fiume Bojana da Elena, regina di Servia, madre delli re Stefano et Urosio del 1290 conform'appare dalla lapide posta a lato destro della portta maggiore colla seguente iscrizione (litteris maiusculis): '+ MEMENTO DOMINE FAMULAE TUAE HELENAE REGINAE SERVIAE, DYOCLAE, ALBANIAE, CHILMIAE DALMACIAE ET MARITIME REGIONIS, QUAE UNA CUM FILIIS SUIS REGIBUS UROSIO ET STEPHANO AEDIFICVAVIT DE NOVO ISTAM ECCLESIAM AD HONOREM BB MARTYRUM SERGI ET BACHI ET AD FINEM USQUE COMPLEVIT ANNO DOMINI MCCLXXXX. E' fatta in tre navi di bella e maestsa struttura, longa XXIV passi e larga XII &. E' tutta lastricata da finissimo marmore e dipinta a fresco all'antica. Vicino all'altare maggiore si vede la sepoltura de SS. Sergio e Baccho con l'iscrizione (lett. maiuscole): AD HONOREM SS. MARTYRUM SERGI ET BACHI AUXILIANTE REGE CONSTANTINO ET ANDREA. Li corpi di questi santi nelle occasione di Scutari alli Turchi (l'anno 1479) furono trasportati a Venezia."[38]

---

[38] Knjižnica Dominikanskog samostana u Dubrovniku, Rkp. *Notizie universali dello stato di Albania e dell'operato da Vinceanzo Zmajevich Arcivescovo d'Antivari, Visitator Apostolico, l'anno MDCCII*. PF, *Seraphinus M. Cerva, Chirographotheca caenobii S. Dominici de Ragusio Ordinis Praedicatorum, sive codices MSS qui in Bibliotheca eiusdem Caenobii asservantur*, 70. Zahvaljujem akademiku Stjepanu Krasiću na ustupljenom podatku. Valja spomenuti kako za ovo čitanje natpisa iz 18. stoljeća nije znao nitko od istraživača, pa čak ni Vojislav Korać u svom djelu *Graditeljska škola Pomorja*, na stranici 28 i 29, gdje donosi čitanja natpisa, ne pozna ovaj izvor. Ovdje je doneseno doslovno čitanje natpisa dominikanskog povjesničara fra Serafina Marije Crijevića. Izgledno je kako je Zmajević sam prepisao natpis ili je natpis preuzeo od Petra Bogdanija, iz njegove vizitacije iz 1685. godine: „Relatio de statu ecclesiae e temporale del regno d'Albania e Servia, data dall'arcivescovo di Scopia, stato per corso di 30. anni vescovo in quella parte," Ovo je izvješće objavio: Augustino Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia...*, sv. II., Zagabriae, 1875., 218; „(...) Tre miglie lontano da Scuttari alla riva della Bogiana è la chiesa di ss. Sergio e Bacco; è longa 50 passi in circa, larga 20, e altretante branca alta. È celeberrima per le sepolture de'rè d'Albania, come nell'infrascritte memorie si vedrà. Ha un bellissimo campaniele, quale per la sua altezza scopre tutto il paese di Scuttari. Le campane, si tiene per traditione, siano sepolte tra questa chiesa regia e la chiesola di santa Veneranda, 300 passa lontana. Si dice di più. Ivi essere nascoste l'argentarie ecclesiastice, non essendosi potuto estrahare, quando il paese fù sogiogato. Stanno appresso le solo vesigie del monasterio de'fratti Beneditini, che han allora avuto in governo della chiesa. Ha il titolo d'abatia, e si tiene per traditione, ch'abbia avuto 16.000 fiorini d'entrata all'anno; e ora il luogo non è potente mantenere un semplice sacerdote. Ha nel frontespizio o facciata con lettere antiche le seguenti parole incise in marmo: + *In nomine domini amen. Cxi- mre. Virginis filii anno MCCCXVIII*

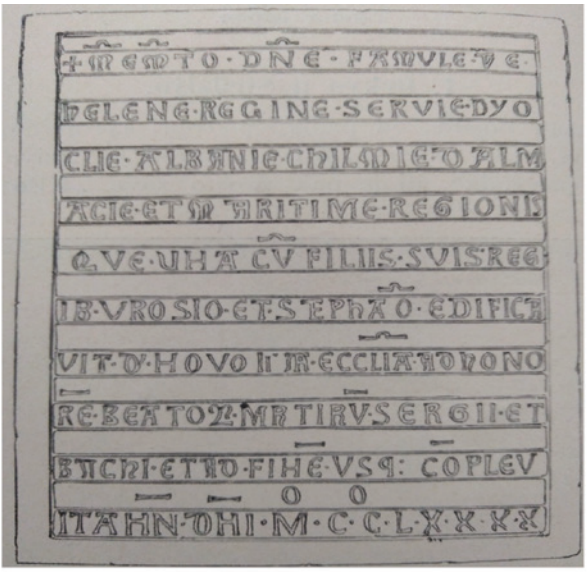

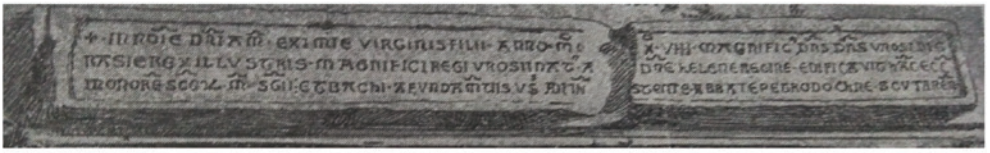

Slike 19.a i 19.b, Natpisi s pročelja crkve sv. Srđa i Bakha na Bojani (preuzeto iz T. Ippen, Stare ruševine u Albaniji)

Teodor Ippen u opisu crkava u Albaniji opisuje crkvu sv. Srđa i Bakha u Širdžiju koju su katolici nazivali „Šne Prenda", odnosno Sveta Veneranda ili „Kiša Širdži". Autor donosi čitanje obaju natpisa, i prvi je natpis posve istovjetan čitanju Serafina Marije Crijevića iz 18. stoljeća (koji je istovjetan i čitanju Petra Bogdanija). Drugi

magnificus dominus Urosius, dei gratia Rassię rex illustris, magnifici regis Urosii natus (et) dominę Elenę regine, edificavit hanc ecclesiam ad honorem ss. Mm. Sergi et Bachi a fundamentis usque ad finem, stante abbate Petro Dioclen, Scuttarensi. Nella costa destra al di fuori sono le seguenti memorie: *Memento domine famulae tue Eleneae, reginae Serviae, Diocliae, Albaniae, Chulmiae, Dalmatiae et maritimae regionis, quae una cum filiis suis, regibus Urosio et Stephano, aedificavit de novo istam ecclesiam ad honorem bb. Mm. Sergij et Bachi, et ad finem usque conplevit anno domini MCCLXXX.* Nel questo ingresso della prima porta della pescaria appresso il bagno stano incise in marmo le seguenti parole e insegne: M. C. C. C. C. L. X. X. V. O. C. T. (i. e. 1470, 5 oct.) Nella moschea nova appresso il ponte rotto in una pietra quadra stano incise le seguenti parole: IMP.CAE./L. SEPTIMIO/SEVERO.PER/TINACI.AVG./TR.P.II.IMP./III. COS. I./P.P.D.D. Nella moschea del castello, stata chiesa di. S. Stefano protomartire, protetore di Scuttari, visto un'organo disfatto, che i barbari tengono per memoria delle loro impresse. (...)" Svakako, dubrovački povjesničar Serafin Marija Crijević bio je upoznat s izvješćem nadbiskupa Zmajevića, a najpotpunija bilješka bila je upravo ona nadbiskupa Petra Bogdanija. Don Luka Jelić u svojoj putnoj bilježi zabilježio je stanje sačuvanosti crkve sv. Srđa i Bakha koja je još u drugoj polovici 17. st. imala sačuvani zvonik.

natpis iznad ulaznih vrata glasi: „IN NOMINE DOMINI AMEN. EXIMIAE VIRGINIS FILII ANNO MCCLXXXXIII. MAGNIFICUS DOMINUS UROSIUS DEI GRATIA RASCIAE REX ILLUSTRIS MAGNIFICI REGI(S) UROSII NATUS ATQUE DOMINAE HELENAE REGINAE AEDIFICAVIT HANC ECCLESIAM IN HONOREM SANCTORUM MARTYRUM SERGII ET BACCHI A FUNDAMENTIS USQUE AD FINEM, ASSISTENTE ABBATE PETRO DOCHNE SCUTARENSIS.“

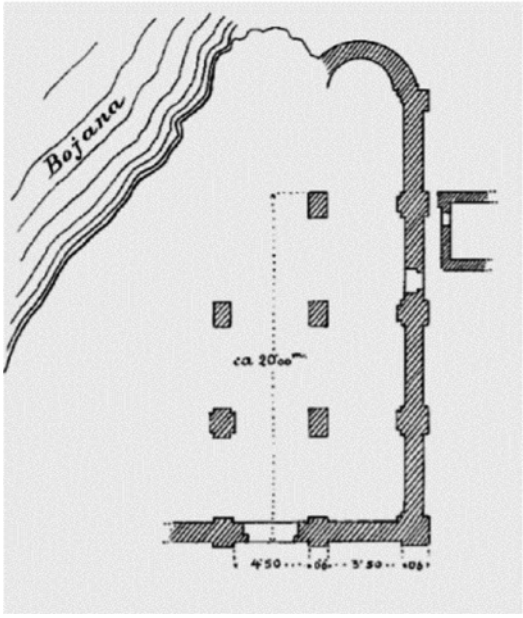

Slika 20. Tlocrt crkve sv. Srđa i Bakha na Bojani po T. Ippenu iz 1899. godine.

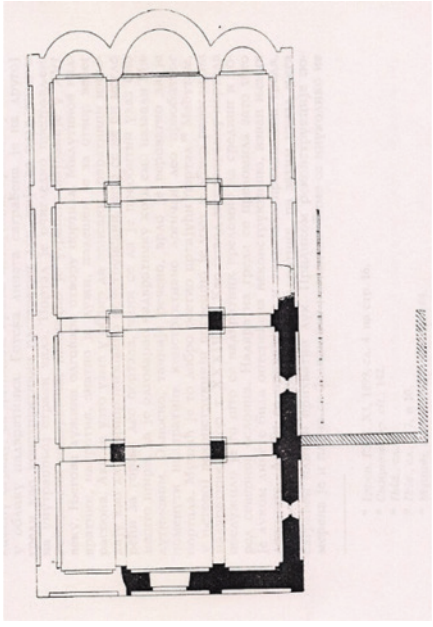

Slika 21. Tlocrt crkve sv. Srđa i Bakha na Bojani po V. Koraću

Romanička crkva Sv. Srđa i Bakha još je bila relativno sačuvana i Teodor Ippen 1899. objavljuje fotografije stanja crkve koje su usklađene s Jelićevim skicama, ali Jelić je bio mnogo detaljniji u opisivanju ostataka fresaka u crkvi.[39] Isto tako, Bojana je u razmaku od 1892. i 1899. otplavila dio apside i Jelićev tloris bilježi još nesrušenu središnju apsidu, koju 1899. na tlocrtu Karla Parika više ne-

[39] Teodor Ippen, *Scutari und die Nordalbanische Küstenebene*, Sarajevo, 1907., 45; Teodor Ippen, Stare ruševine u Albaniji, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. 1, Sarajevo, 1899., 2 – 23. Ovaj autor opisao je brojne spomenike po Albaniji, pa tako i grob Karla Topije u Šin Džonu kraj Elbasana; Teodor Ippen, Nadgrobni spomenik kneza Karla Topije od Albanije, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. 1 – 3, Sarajevo, 1901., 439 – 442.

Slika 22. Ruševine crkve sv. Srđa i Bakha na Bojani krajem 19. st. (preuzeto od T. Ippena, *Scutari und die Nordalbanische Küstenebene*)

ma.[40] Valja spomenuti činjenicu kako su freske u katoličkim crkvama u Van Dajsu (Lači), Širču, Rubigu i Šnanoj na rtu Rondoni[41] djelo „pictores greces", što je posve uobičajena praksa na rubnom području katoličke ekumene, a isti fenomen imamo sačuvan u poljskoj u kapeli sv. Trojstva u gradu Lublinu. U crkvi Še Mri kraj Kroje krajem 19. stoljeća bile su sačuvane očito romaničke freske, među kojim se razabirao još sv. Ambrozije. Svakako, Drač je 1271. postao glavni grad *Regnum Albanie* Karla I. Anžuvinca, a koji je od 1272. nosio titulu *Rex Albanie.* Tada se rubna katolička ekumena Albanije uz anžuvinsko kraljevstvo na jugu Italije i u Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu prožimala, dovodeći ove prostore do ekonomskog i kulturnog uzleta. U tom svojevrsnom *koinè* stilova nastaju u Rubiku u crkvi sv. Spasitelja gotičke freske, kao i u Balldrenu crkva sv. Venerande s freskama, bliskim onima koje su se mogle nalaziti u crkvi sv. Srđa i Bakha na Bojani.[42] Crkva sv. Srđa i Bakha na Bojani bila je don Luki Jelići iznimno značajna, a zanimljivo je kako nije u svojim bilješkama zabilježio natpise s pročelja ove glasovite crkve, koje donosi Teodor Ippen i stoljeće i pol ranije dubrovački dominikanac Serafin Marija Crijević. Svakako, crkvu sv. Srđa i Bakha na Bojani treba vezati uz anžuvinsku gotiku na talijanskom jugu, blisku s crkvom Santa Maria del Casale u Apuliji.[43]

---

40 T. Ippen, Stare ruševine u Albaniji, 83 – 97.

41 T. Ippen, Stare ruševine u Albaniji, 577 – 588; T. Ippen, Stare crkve po sjevernoj Albaniji, 607 – 610. Unutrašnjost župne crkve u Lači oslikana je freskama na kojima su tada bili prepoznatljivi sv. Juraj, sv. Grgur, sv. Bazilije, Bogorodica i skupina svetaca. Ova romanička crkva najbliža je svojom arhitekturom crkvi koja se sada naziva crkva sv. Spasa u Prizrenu.

42 Teodor Ippen, Stari spomenici u Albaniji, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. 1, Sarajevo, 1898., 511 – 531; Alekandër Meksi, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (Shekujt VII-XV)*, Tirana, 2004., 1 – 156; Gianvito Campobasso, *L'Albanie des Anjou. Alcuni aspetti di cultura occidentale nel Levante adriatico*, *Iconographica*, sv. XIV, Firenca, 2015., 72 – 99; Gianvito Campobasso, Alcune fonti per lo studio del Regnum Albaniae degli Angiò: documenti, epigrafi, araldica e visual evidences, *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge*, vol. 128, no. 2, Rim, 2016., 1 – 29.

43 Stefania Mola, *Puglia. Le Cattedrali*, Bari, 2010., 148; Gaetano Curizi, *Santa Maria del Casale a Brindisi. Arte, politica e culto nel Salento angioino*, Pescara, 2014., 1 – 160; Vittorio Galati, I

LJEŠ

Don Luka Jelić svoju ekspediciju po Albaniji započeo je, kako zaključujemo na temelju sačuvanih putnih bilješki, u gradiću Lezhëu (čitaj: Ljež), koji se nalazi pedesetak kilometara južno od Skadra. Don Luka Jelić u svojoj bilježnici 25. 9. 1892. crta skicu dvije crkve, i naziva ih „rišćanske crkve".[44] Postavlja se pitanje misli li na pravoslavne crkve ili ruševine crkve sv. Nikole. Za grad Lješ vrijedi mišljenje da je najkatoličkiji grad u Albaniji. U njemu se, prema jednoj predaji, zaustavio sv. Franjo Asiški 1220. godine na svom povratku iz Svete zemlje. Smatra se da je tom zgodom osnovana i prva franjevačka zajednica u Albaniji. Samo malo kasnije, 1241. godine, u ovom je gradu sagrađena i najstarija franjevačka crkva u Albaniji. Nad crkvenim vratima bio je i latinski natpis: Hoc templum fratrum minorum aedificatum est A. D. MCCXLI – ali su taj natpis komunisti razbili 1967. godine kad su crkvu pretvorili u skladište, pa proširivali vrata da unutra može ući kamion. Pri obnovi crkve pronađeno je porazbijano kamenje s natpisom, te je natpis barem djelomice restauriran. Nedaleko od te crkve, odmah preko Drima, nalazi se Skenderbegov mauzolej. Gjergj Kastrioti, zvani Skenderbeg (1405. – 1468.), sahranjen je u katedrali Lježa, posvećenoj sv. Nikoli biskupu, ali je ta crkva 1580. pretvorena u džamiju.[45] Zanimljivo je kako don Luka Jelić nije prepisao latinski natpis s franjevačke crkve.

Na temelju arhivske građe iz Arheološkog muzeja u Splitu, nadopunjene pismima don Luke Jelića upućenih don Srećku Vuloviću, možemo zaključiti kako je mladi znanstvenik pokazivao iznimno zanimanje za epigrafsku građu i srednjovjekovne spomenike s rubnih hrvatskih i albanskih područja. Iznimno je vrijedno bilježenje natpisa s lokaliteta sv. Petra u Bijeloj, Bogdašićima, iz crkve sv. Luke u Kotoru. Zanimanje za antičke spomenike potvrđuje crtež kasnocarske stele s pročelja samostana sv. Klare u Kotoru i uputstva don Srećku Vuloviću da istraži postojanje biskupskih grobnica u Risnu. Ruševine benediktinskih opatija na lokalitetu Ratac kraj Bara, ruševine srednjovjekovnog grada Bara, njegovi epigrafski spomenici i ruševine benediktinske opatije sv. Srđa i Bakha na Bojani odraz su širine interesa mladog znanstvenika. Ruševine antičke Duklje nisu samo bile u središtu njegova interesa, nego i šire područje, koje je mladim istraživačima pružalo nove izazove. Upravo ovaj dio njegove rukopisne baštine internacionalizira don Luku Jelića kao znanstvenika koji se bavio i temama van užeg nacionalnog prostora, ograničivši se u drugoj fazi života na područje sjeverne Dalmacije.

---

principi angioini di Taranto e l'erezione di Santa Maria del Casale presso Brindisi, *Paesaggi, città e monumenti di Salento e Terra d'Otranto tra Otto e Novecento*, Firenca, 2017., 327 – 330.

44 AMS, Arhiv Jelić, kut. XV. Albanija.

45 Lovro Mihačević, *Po Albaniji. Dojmovi s puta*, Zagreb, 1911., 1 – 144; Marijan Karaula, *Franjevci Bosne Srebrene u Albaniji*, Tomislavgrad, 2012., 1 – 177.

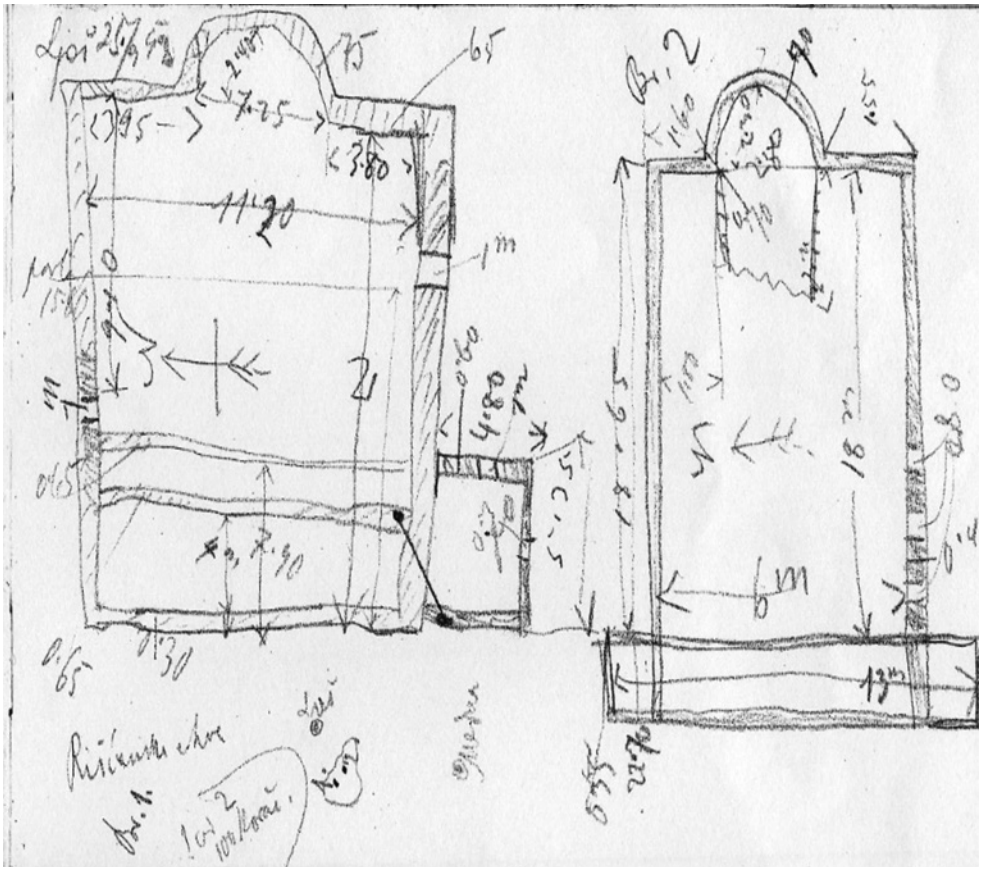

Slika 23. Don Lukine skice crkava iz grada Lješa u Albaniji (AMS, Arhiv Jelić, kut. XV. Albanija)

Prilog 1.

Nadžupski arhiv Perast (dalje NAP), fond XIII, Misc III – Ostavština don Srećka Vulovića P 1-45 (razno), 386.

„Rim, Via della Sagristia al Vaticano 17. 20/7. 91.

Veleučeni Gospodine Profesore!

Očekivajući dan po dan od knjižare Treves traženu brošuru, neodgovorio Vam. Kako ćete iz priložene dopisnice mletačkog nakladnika Ongarine, pisane rečenoj knjižari, razabrati, radi pometnje u oznaci ispod nje s Vaše strane – Izvolite razvidjeti gdje je pogreška, pa pisati izravno nakladniku u Mletke. Liepo Vam zahvaljujem na susretljivoj ponudi. Već sam sabrao dovoljno gradiva za seriju južnoslavenskih biskupa, te bih mogao počet ga obrađivati, dotiče li vremena. Kad ste tako dobar, da mi stavite na raspolaženje gradivo što Vi imate, za svaku eventualnost, dajte napraviti točan prijepis, pa mi ga pošaljite; tako, da izgubili se slučano, kod Vas ostane izvornik. Kad pogledam, javit ću Vam da li bude imalo o sebi vriednosti; u tom slučaju, mogao bih Vam staviti na raspoloženje i moje bilješke, pa da to sami Vi objelodanite u Bullettino dalmata. Kako je moja osnova obsežna, bude li zdravlja i sredstava prirediti II.o izdanje Illyric. Sacr., tako bih vele radostan bio, kada bi se za pojedine biskupije zauzimali sposobni i dobre volje ljudi, da se tako uskori taj pothvat; a meni odmjeni trud i gubitak vremena! Dajte razgledajte, u Risnu pod rišćanskom crkvom, da su katakombe s grobnicama biskupa prvih vjekova? Ima li o tom bilježaka ili osnovane predaje. Ima li ostataka grobova? Je li volje biskupa? – Pazite zdravlje!- U nadi da ću Vam drugom prigodom obširnije pisati, također na Vašu uslugu

Odani DR.L Jelić“

Prilog 2.

NAP, fond XIII, Misc III – Ostavština don Srećka Vulovića P 1- 45 (razno), 386.

„Spljet 20/10 92

Veleučeni i predragi Gosp. Profesore!

Neznam kako da Vam zahvalim na liepim darovima, kojima me obradovaste i snimcima natpisa, koje imadoste dobrotu poslikavti se izradit cu. Osobito Vam zahvaljujem na izradi negative, koja je prilično uspjela. Natpis na crkvi Gospe od Karmena glasi: +In nomine domini Dei salvatoris nostri Ihiesu Christi: a drugi slabije sačuvan na jednom – „ora pro...", a na drugom „...ot..m" valjda, oertum? Prvi je izvjestno Istog v., a drugi nipošto stariji. Natpis u Bogdašićima je patrljak. Čini mi se moguće „....Amronik? ex? Prior claustrum istum eactruxit [per]Reclusam magistrum. To je nagadjanje; nužda mi je svakako dobar otisak. Natpis u rišč. Crkvi S. Luki: +S(epulctura?) Mileni Patrizii et Marie uxoris eius M. CCC. L die X aprilis 4 die"; zadnje valjada je pogrešno mjesto „ die XV aprilis".

Stara crkva Sv. Petra u Bijeloj, sudeći po nadpisima i žertvenom stećku, jest VIII-IXv.; današnje je u novije dobe podignuto na ruševinama stare. Napisa još ne poručih, izvjestan jedan počimlje EPISCOPus. Ne šaljem Vam odmah for 9.80: što ste za mene potrošili; nego Vas molim da držite još račun otvoren, i da pobilježite što unaprieda potrošite za ostatke nadpisa. Stvar povjerite Vukmanoviću, jer je okretan. Neke propitaju po Boki, gdje ima ruševina i nadpisa; od svakoga nadpisa nek učini 2 rimska jedan pošaljite meni; a drugi za svaki položaj. Vi čuvajte kod sebe. Devet listova papira šaljem Vam službeno na ravnateljstvo gimnazije; otstatke Vi meni pošaljite, ako je moguće takodjer službeno preko ravnateljstva gimnazije na Löbliche Bibliothek des K. K. Archäologischen-epigraphischen Seminar, Universität – Wien. Pazite, da na svaki otisak napišete: 1 für den Dr Luka Jelić; 2 mjesto gdje je natpis; 3e tko ga je zaprimio.

Ja ću Vam naručiti u Beču primienu Knjigu za kratice epigrafičke i listina, čim tamo stignem; da Vam bude manje pisanije.

Poslat ću Vam iz Beča takodjer fotografiju Gospinu. Dobro je ispala. Takodjer jednu moju monografiju. Zahvaljujem Vam od svega srca na velikoj ljubavi, molim Vas da mi zapovijedite, u čemu god Vam biti na ruku.

Moja adresa, početkom studenoga i unaprieda; Dr L. Jelić -Archäol. Epigrapischens Seminar – Universität – Wien. Molim Vas da pozdravite gosp. Ravnatelja. Da ste mi zdravo i veselo.

Odani sluga D. Luka Jelić"

Prilog 3.

NAP, fond XIII, Misc III – Ostavština don Srećka Vulovića P 1-45 (razno), 386.

„Beč, VII. Sppittelbergasse 31(III St. 16) 3/XII 92

Veleučeni Profesore!

Hvala Vam na dvama otiscima, koje sam na mom dolazku primio.

Prvi čitam; + IN NOMINE XPI./CLAVSTRVM IS/TVM COSTRAVXIT/ RECOLVSVM MAGISTRI/+In nomine ChristiClaustrum istvm co(n)struxit Recolsu(s') Magis(t)r...?

Otisak nije posve sretno uspio. Valjalo bi da je papir bolje namočen, i dobro pritučen u kamen, da se vide i namanji potezi, i krajevi kamena. Ne smeta ništa da papir ispuca. Zato nastojte po mogućnosti dobiti još jedan otisak dobro istisnust. Gdje sam stavio znakove olovkom, toga na papiru ne vidim, a nesunjam da na izvorniku obstoji. Osobito, ne razabirem oblik zadnjega pismena u zadnjoj crti, isto sam označio.

Paleografski oblici mi se čine (poprilici) desetoga ili jedanaestoga vieka, a moraju biti i dvanaestoga. Valjalo bi imati više napisa tih vjekova iz Kotora i okolice za moći točno suditi; jer pri ovakvim nadpisima odlučni su lokalni kriteriji.

Drug je datiran:

+E (go) DOBRANA/CCRANCEVIC/ C(vm) HEREDIBUS/M.CCCCXX

Izručio sam profesoru Petričeviću fotografiju Gospe od Škrpjela; nadam se da će te biti primjeli. Obveseliteme još s kojim liepim nadpisom. Čestit Božić u mlado Ljeto! Da bude zdravo i veselo. Vaš odani Don Luka Jelić" (na drugoj strani pisma). „U Istri se osnivaju privatne hrvatske škole, da se narod osobito zapadne strane, strese tudjinskog jarma. Prinosi se već sabiru, i Dalmacija se dobro odazvala. Kotor još zaostaje. Dajte, nastojte, da se naši ljudi pokrenu tko forint, tko 50 novčića, a tko može i više, to je u sadašnji zeman najsvetiji prinos na olatar domovine. Taj Božičmo darak tužnom istarskjom narodu, pošaljite na Gosp. Dra Matka Laginju, zastupnika i odvjetnika u Poli. Bude li Vamtrebala garancija pred darovateljima, dostavite mu istodobno imena i forinte, a on će Vam poslati priznanicu za svakoga na pare. To je dobro da učnite, jer se sada radi opreza stvar ne će razglašavati po novinama. Inače, možete rečenu svotu poslati i meni, a ja ću je Dr Laginji izručiti."

Prilog 4.

NAP, fond XIII, Misc III – Ostavština don Srećka Vulovića P 1-45 (razno), 386.

„Zadar 6/6 94

Veleučeni i dragi gosp. Profesore!

Odgovoram odmah na Vaše cijenjeno pismo 3/6. Dr. Andrea Gloria"Compendio delle lezioni teorico-pratiche di Paleografia e diplomatica" – Padova, P. Prosperi 1871. Ova je za Vašu svrhu najbolja priručna knjiga; ali; bojim se da će biti raspačana. Pitajte je u koga knjižara u Italiji makar antikvarno. Dobre su francuske: Chassant „Paléographie des chartes" Paris, 1885 – Chassant „Dictionnaire des abréviations", Paris, 1884. Molim Vas da mi javite, koliko iznosi moj dug kod Vas. jer je zbilja sam zaboravio na moju dužnost. Da ste zdravon i veselo!

Vaš odani DLJelić

Odnosno drugo pitanje, ja mislim da nije potrebno poduzimati ikakva iztraživanja. Najprije protivnici će morati priložiti u orginalu il će u autentikovanom prepisu isprave 1544 god. i Della Cassinu potvrdu; inače, kako dobro znate, za sudbenu vlast isprave su neprikosnovene. S druge strane, sada poći tražiti te isprave u Rimskim Arkivima bez izvjestnosti, dali doista obituje trud je golem, skopčan s velikim troškom a uspjeh? – Osobi koja bi se uzela toga traženja, valjalo bi najmanje 10 franaka na dan plaćati. U samom Vatikanskom Arkivu, angažirajući drugih, ima 50 debelih svezaka povelja Pavla IVog, samo prelistati jih, koliko vremena i truda. Dakle, čekati da protivnici te isprave iznesu, pak onda je lako sravniti; da li su sačuvane u rimskom izvorniku ili ne."

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Nadžupski arhiv crkve sv. Nikole u Perastu (NAP), fond XIII
Državni arhiv Crne Gore - Odsjek Istorijski arhiv Kotor
Knjižnica Dominikanskog samostana u Dubrovniku
Arheološki muzej Split (AMS), Arhiv Jelić

LITERATURA:

Bokarica, Petar, *Prijevodi najstarijih kronika*, sv. II., Dubrovnik, 1980.

Bošković, Đorđe, Korać, Vojislav, Ratac, *Starinar*, sv. VII–VIII, Beograd, 1956. – 1957., 39 – 75.

Bošković, Đurđe, *Stari Bar*, Beograd, 1962.

Campobasso, Gianvito, *L'Albanie des Anjou. Alcuni aspetti di cultura occidentale nel Levante adriatico*, *Iconographica*, sv. XIV, Firenca, 2015.

Campobasso, Gianvito, Alcune fonti per lo studio del Regnum Albaniae degli Angiò: documenti, epigrafi, araldica e visual evidences, *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge*, vol. 128, no. 2, Rim, 2016.,1 – 29.

Curzi, Gaetano, *Santa Maria del Casale a Brindisi. Arte, politica e culto nel Salento angioino*, Pesacara, 2014.

Dubolnić Glavan, Martina, Maršić, Robert, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, katalog izložbe, Zadar, 2019.

Galati, Vittorio, I principi angioini di Taranto e l'erezione di Santa Maria del Casale presso Brindisi, *Paesaggi, città e monumenti di Salento e Terra d'Otranto tra Otto e Novecento*, Firenca, 2017., 327 – 330.

Ippen, Teodor, *Scutari und die Nordalbanische Küstenebene*, Sarajevo, 1907.

Ippen, Teodor, Stari spomenici u Albaniji, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini,* vol. X, Sarajevo, 1898., 511 – 531.

Ippen, Teodor, Stare ruševine u Albaniji, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. XI, Sarajevo, 1899., 2 – 23.

Ippen, Teodor, Stare crkve po sjevernoj Albaniji, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. XI, Sarajevo, 1899., 607 – 610.

Ippen, Teodor, Stare ruševine u Albaniji, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. XII, Sarajevo 1900., 577 – 588.

Ippen, Teodor, Stare ruševine u Albaniji, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. XIII, Sarajevo, 1901., 83 – 97.

Ippen, Teodor, Nadgrobni spomenik kneza Karla Topije od Albanije, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. XIII, Sarajevo, 1901., 439 – 442.

Ivić, Ines, Crkva i kult sv. Petilovrijenaca u srednjovjekovnom Dubrovniku, *Peristil*, br. 59, Zagreb, 2016., 17 – 25.

Juranović Tonejc, Martina, *Putne bilješke Mijata Sabljara, (1852. – 1854.): crkveni inventar*, Zagreb, 2010.

Jakšić, Nikola, Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike, u: *Blago Kotorske biskupije: Zagovori svetom Tripunu. Povodom 1200. obljetnice prijenosi moći svetoga Triuna u Kotor*, ur. Radoslav Tomić, Zagreb, 2010., 82-113.

Karaula, Marijan, *Franjevci Bosne Srebrene u Albaniji*, Tomislavgrad, 2012.

Kirigin, Branko, Arthur Evans in Dubrovnik (1875-1882), u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ur. Željko Rapanić, Zagreb, 1988., 217 – 225.

Korać, Vojislav, *Graditeljska škola primorja*, Beograd, 1965.

Kovačević, Jovan, Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II, *Spomenik*, sv. 105, Beograd, 1956., 1 – 11.

Lončar, Milenko, Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana, *Croatica et Slavica Iadertina*, sv. 2, Zadar, 2006.,185 – 193.

Lupis, Vinicije B., Odnos biskupa Marka Kalogjere prema kulturi, umjetnosti i politici, u: *Biskup Marko Kalogjera o 120. obljetnici smrti Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u prosincu 2008. u Blatu*, sv. 1., ur. Vinicije B. Lupis, Blato, 2008., 103. – 136.

Lupis, Vinicije B., Povijest i sakralna baština crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi, *Spomenica 600. obljetnice Crkve Male Gospe u Gornjo (1410. – 2010.)*, ur. Vinicije B. Lupis, Zagreb, 2010., 57 – 58.

Lupis, Vinicije B., Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca u Dubrovniku i Kotoru, u: *Dani Stjepana Gunjače 2, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Dani Stjepana Gunjače 2"*, ur. Tomislav Šeparović, Split, 2012., 149 – 163.

Lupis, Vinicije B., O starokršćanskom stupiću iz Lepetana, *Hrvatsko slovo*, br. 846, Zagreb, 2011., 16 – 17.

Lupis, Vinicije B., Starokršćanski stupić iz Lepetana, *Dubrovački list*, br. 656., Dubrovnik, 2011., 60 – 61.

Lupis, Vinicije B., *Franjevački samostan sv. Klare u Kotoru*, Dubrovnik, 2012.

Lupis, Vinicije B., Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca u Dubrovniku i Kotoru, u: *Baštinske teme Boke kotorske*, ur. Vinicije B. Lupis, Dubrovnik – Zagreb, 2013., 13 – 38.

Mažibradić, Anita, Tivat kroz vjekove, u: *Sidrište zavičaja. Zbornik radova*, ur. Marija Vučinović, Kotor, 2009., 113.

Majić, Srećko, *Pustinjak*, Perast, 1997.

Marković, Savo, *Studia Antibarensia*, Perast, 2006.

Marković, Savo, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast, 2014.

Marković, Savo, Povjesnica ECCLESIÆ COLLEGIATÆ S. PETRI ANTIBARENSIS, *Chroatia Cristiana Periodica*, sv. 81., Zagreb, 2018., 25 – 42.

Meksi, Alekandër, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë (Shekujt VII-XV)*, Tirana, 2004.

Mihačević, Lovro, *Po Albaniji. Dojmovi s puta*, Zagreb, 1911.

Mijović, Pavle, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd, 1980.

Milošević, Antun, Crkvica Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. XLIII, Split, 1920., 191 – 194.

Mola, Stefania, *Puglia. Le Cattedrali*, Bari, 2010.

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II., Split, 1964.

Puljić, Ivica, Prva stoljeća Trebinjske biskupije, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije,* ur. Ivica Puljić, Sarajevo, 1988.

Puljić, Ivica, *Katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza*, Dubrovnik – Neum, 2004.

Pušić, Ilija, Tragovi arheoloških lokaliteta na terenu hercegnovske opštine, *Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg Novi*, sv. 3, 1998., 20.

Pušić, Ilija, *Predromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Podgorica, 2006.

Rastoder, Šerbo, Izvještaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697. (prijevod Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. 67, br. 1–2, Podgorica, 1994.

Rizzi, Alberto, *I leoni di Venezia in Dalmazia*, Venezia, 2005.

Rossi, Antun, Ulomak starohrvatske ploče u crkvi sv. Klare u Kotoru. (Sa slikom.), *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 4, br. 2., Knin, 1898.

Rossi, Antun, Ulomak starohrvatskog crkvenog uresa u Tivtu u Boki Kotorskoj. (Sa slikom.), *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 4, br. 2., Knin, 1898.

Saulačić, Marija, Kulturna baština franjevaca na tlu Kotorske biskupije, u: *Zbornik radova Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, ur. Lovorka Čoralić, Zagreb, 2009., 757 – 758.

Šerović, Petar, Starine crkvice Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, *Starine Crne Gore*, vol. III–IV, 1965./1966., 173 – 177.

Theiner, Augustino, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia...*, sv. II., Zagabriae, 1875.

Vujić, Žarka, *Izvori muzeja u Hrvatskoj*, Zagreb, 2007.

Zornija, Meri, *Ranosrednovjekovna skulptura na tlu Boke kotorske*, doktorska disertacija, Zagreb, 2014.

Zornija, Meri, „TEMPORIBUS DOMINI IOHANNIS EPISCOPI...“ – o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj, Ars Adriatica, sv. 6, Zadar, 2016., 23 – 40.

Zornija, Meri, Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana, *Istorijski zapisi*, vol. LXXXIX, no. 3-4, Podgorica, 2016., 91 – 92.

Vinicije B. Lupis

REVD LUKA JELIĆ AND HIS ARCAEOLOGICAL NOTES ON BOKA KOTORSKA AND ALBANIA

SUMMARY

Revd Luka Jelić is an interesting and unique personality in Croatian culture and a member of an illustrious group of highly educated Dalmatian priests who devotedly worked on preserving cultural monuments; by researching diverse historical, archaeological and art history topics they struck foundations of modern considerations of the cultural heritage and its preservance. In 1892, during his school years in Vienna, Revd Luka Jelić went on an exploration journey to Albania, Principality of Montenegro and South Dalmatia where he collected interesting but insofar unknown and never published archaeological notes. This paper mostly covers the ones collected from the far south of former Kingdom of Dalmatia, but also from the Principality of Montenegro and Albania both at that period under Ottoman rule. The archival notes of Revd Luka Jelić retrieved from Arcaheological Museum Split have been supplemented by unknown correspondence kept in the Archparish (main parish) archives in Perast. This paper focuses on an important Early Christian-Medieval site Plavda located in Lepetane in Boka Kotorska. Jelić documented its existance by sketching now destroyed remains of Early Christianity Church with Pre-Romanesque stage of San Petilovrijenci (Three Martyrs of Kotor) at this site. Particularly worth noting are the reading of epigraphic Pre-Romanesque inscriptions from St Peter's Church in Bijela and the drawings of the Church of St Sergius and Bacchus on the Bojana River, but most notably the drawing of ruins of St Mary's Benedictine Church (Abbey) in Ratac near Bar. The correspondence and exchange of information and literature dicovered between the two great Croatian intellectuals, Revd Luka Jelić and Archpriest of Perast Revd Srećko Vulović is a testimony to their friendship. Revd Jelić's drafts on the Church of St Sergius and Bacchus on the Bojana River are valuable because they recorded a formerly preserved larger part of the church that was later almost completely destroyed. Revd Luka Jelić's travel notes are of crucial importance to the understanding of the sacral heritage of the town of Bar as they contain the original title, inscription and frescoes of St Paul's Church which was later taken over by Serbian Orthodox Church and renamed into Church of St Jovan Vladimir. The inscription on the Church of St Paul in Bar testifies to a high knowledge of Latin and to a donation of one of Patrician families of Bar in 13th century. A summary drawing of a Late Imperial stele immured in the facade of St Clare's Franciscan Church in Kotor confirms Revd Luka Jelić's interest in monuments of Antiquity. These unknown arhaeological notes shed a new light on Revd Luka Jelić's work, add to his international importance and provide new insights into numerous monuments preserved today only in archival sources of the far southern ethnic area.

Keywords: Revd Luka Jelić, Bijela, San Petilovrijenci, Ss Sergius and Bacchus, Bar.

PRILOZI BORBI ZA GLAGOLJICU IZ OSTAVŠTINE DON LUKE JELIĆA

Mate Bobanović
Osnovna škola Franka Lisice
Polača, Hrvatska

Ostavština don Luke Jelića sadrži razne dokumente, skice, prijepise i bilješke kojima je Jelić pridonosio očuvanju hrvatske glagoljaške baštine. Na vrhuncu borbe za glagoljicu 1906. godine, Jelić je izdao opsežno gradivo Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum, a prema dostupnim podatcima može se zaključiti da je pripremao izdati i drugi svezak Fontesa. U radu se spominju Jelićeve bilješke o glagoljskim natpisima iz Sali, Subocke i Glavotoka te njegova korespondencija s bosanskim franjevcima, slovenskim svećenikom Josipom Grudenom i pojedinim župnicima Zadarske nadbiskupije u vezi skupljanja građe o glagoljici i glagoljaštvu s područja Bosne, Hercegovine i Slovenije te župa zadarskog kraja. Kao primjer neslaganja suprotstavljanih strana u tijeku borbe za glagoljicu, u radu je prikazan sukob zadarskog nadbiskupa i mladog glagoljaša oko održavanja mise na narodnom jeziku temeljen na zapisniku razgovora sačuvanom u Jelićevoj ostavštini.

Ključne riječi: Luka Jelić, borba za glagoljicu, Fontes, glagoljski natpisi, bosanski franjevci, Josip Gruden, glagoljanje.

UVOD

Važan, a nedovoljno valoriziran dio ostavštine don Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu odnosi se na prikupljenu građu o glagoljici, glagoljskim spomenicima te staroslavenskoj baštini.[1] Kako se Jelićev osebujni istraživački život uvelike poklapa s vremenom borbe za glagoljicu, upravo je ta borba ostavila značajan trag na Jelićevu znanstveno-istraživačkom opusu. U vrijeme nacionalnog buđenja i jačanja nacionalne svijesti, glagoljica odnosno glagoljanje označavalo je pripadnost, prepoznatljivost i specifičnost hrvatskog naroda naspram drugih, zato ne treba čuditi da su mnogi hrvatski istaknuti intelektualci iz tog vremena u glagoljici vidjeli i politički cilj, borbu za hrvatski jezik i kulturu, pa je tako borba za glagoljicu percipirana i kao borba za nacionalno samoodređenje.

[1] Jelićevi nedovršeni radovi i ogromno prikupljeno gradivo u rukopisu čuva se u sedamdesetak kutija u Arheološkom muzeju u Splitu. Gradivo je podijeljeno na 40 dijelova, no pojedini se dijelovi ne poklapaju s brojem kutije. Prema popisu građe iz fonda don Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu, Jelićeva građa o slavenskoj liturgiji i glagoljici nalaze se pod brojem XVI. Potpuni popis građe iz Arheološkog muzeja u Splitu vidi u: Mate Bobanović, Glagoljaška ostavština don Luke Jelića, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić i Grozdana Franov Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 111 – 138.

Don Luka Jelić bio je dio borbe, posvetio joj je značajan dio svog znanstvenog rada, pa se tako u njegovoj ostavštini mogu naći razni pisani radovi, pisma, skice i bilješke vezane za glagoljicu i glagoljsku baštinu, zatim prijepisi glagoljskih natpisa te razni papirići s podatcima koje je potrebno pažljivo analizirati i povezati s osobama i događajima iz tog vremena kako bi se dobila potpunija slika kako Jelićeva znanstveno-istraživačkog djelovanja tako i općenita slika o tadašnjima političkim, kulturnim i vjerskim zbivanjima.

Građa o glagoljskoj baštini u Jelićevoj ostavštini dijelom je fragmentirana i na prvi pogled djeluje razbacano i nepovezano, no dubljom analizom može se iščitati Jelićev istraživački duh kojemu je gotovo sve dovoljno bitno da se zabilježi i spremi, u čemu se vidi značaj koji je Jelić davao društvenom i kulturnom značenju glagoljice.

BORBA ZA GLAGOLJICU

Glagoljica u Hrvatskoj ima tradiciju dulju od tisuću godina. Ukorijenila se u 9. stoljeću, a opstala sve do početka 20. Iako se fraza borba za glagoljicu veže uz pitanje upotrebe glagoljice u misnom slavlju od druge polovine 19. do početka 20. stoljeća, borba je zapravo započela već samim prihvaćanjem glagoljice kao pisma. U početcima glagoljica je zabranjivana jer se u njoj prepoznavala opasnost ulaska poganskih običaja odnosno krivovjerja,[2] dok se u 19. stoljeću u glagoljici vidjela opasnost za velikohrvatske ili pak sveslavenske ideje.[3]

Popovi glagoljaši bili su čuvari žive hrvatske riječi koja je odzvanjala u njihovim crkvama, za razliku od javnog i kulturnog života Dalmacije koji se odvijao na talijanskom jeziku. Pisali su isključivo hrvatskim jezikom nazivajući ga slovinski i arvacki i bili brana prodoru tuđeg jezika te čuvari narodnog imena.[4] No s vremenom je glagoljanje u Dalmaciji, naročito od sredine 19. stoljeća, prolazilo određenu krizu koja je uzrokovana prirodnim odlaskom starih glagoljaša iz službe zbog starosti ili bolesti i dolaskom mladih svećenika koji su bogoslužje znali obavljati samo na latinskom.[5]

Novi zamah i svojevrsno buđenje u crkvenom i javnom životu glagoljica dobiva objavom enciklike Grande Munus pape Leona XIII. iz 1880. godine,

---

2 Ivo Prodan, *Uspomene X. Borba za glagolicu. Poviest glagolice i nje izvori*, Zadar, 1900., 7, 114 – 115.

3 Marijo Reljanović, Enciklika Grande Munus i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 43, Zadar, 2001., 364.

4 Don Ivo Prodan braneći upotrebu glagoljice u liturgiji piše: „...pravom naš puk kaže, da je glagolica starohrvatski jezik, jer u ovo tisuću godina govor se nije bitno nego sasvim malo promienio, tako da i neuk može da razumije staroslovenski." I. Prodan, *Uspomene X. Borba za glagolicu*, 12.

5 M. Reljanović, Enciklika Grande Munus, 357 – 358.

kojem je svetkovina sv. Ćirila i Metoda uvedena u cijelu Katoličku crkvu i kojom se potvrđuje ravnopravnost staroslavenskog i latinskog u bogoslužju.[6] Papa u spomenutoj enciklici poziva na sjedinjenje Katoličke i pravoslavnih crkava, a očuvanje narodnog jezika prilikom misnog slavlja šalje poruku da pravoslavne crkve neće izgubiti svoj identitet u smislu obreda i jezika.[7]

Austrougarska diplomacija u obnovi glagoljaštva vidjela je prvorazredno političko pitanje i opasnost za održivost Monarhije.[8] Iz tog razloga ministar vanjskih poslova grof Kálnoky u pismu upućenom papi 1883. godine izričito traži zabranu staroslavenske službe za Hrvate jer oni narodni jezik koriste za svoje političke i nacionalne ciljeve, a takve ideje bi se, u slučaju uspjeha, mogle preliti na Čehe i Slovence. Papa je na koncu popustio i obećao da neće biti promjena po pitanju bogoslužja bez znanja Beča.[9]

Iako se činilo da se pitanje narodnog jezika u liturgiji stišava, bura se podigla 1887. godine kada je papa Leon XIII. pismom dopustio glagoljsko bogoslužje malobrojnim katolicima Crne Gore.[10] Austrougarska diplomacija pritiskala je papu tvrdnjama da liturgija na narodnom jeziku nije više samo vjersko već i bitno političko pitanje te se bojala širenja takvih ideja,[11] zbog čega je apostolski nuncij u Beču Aloysius Galimberti pismom 1887. godine istaknuo da je u Crnoj Gori samo potvrđeno ono što je već postojalo i ne može se prenositi u druge krajeve.[12]

Dalmatinski biskupi nisu imali ujednačen odnos prema tumačenju pisma. Dok su jedni smatrali da je glagoljaštvo u Dalmaciji stoljećima uvriježeno i ne treba nikakvo novo dopuštenje iz Rima, drugi su započeli zabranjivati glagoljanje. Neki biskupi, čak i skloni glagoljanju, zabranjuju glagoljsko bogoslužje.[13] Car Franjo Josip tražio je najjednostavnije rješenje, a to je naprosto ukidanje glagoljice, zbog

---

6 U ostavštini don Luke Jelića nalazi se Jelićev rad *Život sv. Ćirila i Metoda* (*Vita ss. Cyrilli et Methodii*). Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Luke Jelića, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

7 M. Reljanović, Enciklika Grande Munus, 357 – 361.

8 Uvođenje staroslavenskog bogoslužja u sve crkve bosansko-srijemske biskupije, koje je 1882. godine dobio biskup Strossmayer prigodom posvećenja velebne katedrale u Đakovu, papa je morao povući nakon što je austrougarska vlada zaprijetila priznavanjem okupacije Rima ako se bogoslužje na narodnom jeziku nastavi. Luka Jelić, *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Krk, 1906., XIX. s., 162., br. 93a.

9 M. Reljanović, Enciklika Grande Munus, 357 – 364.

10 L. Jelić, *Fontes*, XIX. s., 84 – 85, br. 99.

11 Koliko je pitanje narodnog jezika glagoljašima zaista bilo bitno najbolje ocrtava prijedlog don Frane Bulića koji je zajedno s don Ivanom Danilom javno iznio ideju da se u staroslavenskim misalima komplicirana glagoljska slova trebaju zamijeniti dobro poznatim latiničnim, a sve kako bi se u bogoslužju učvrstio hrvatski, narodni jezik. Takav javni istup izazvao je brojne pozitivne, ali i negativne reakcije. Slavko Kovačić, Don Frane Bulić i glagoljica, *Crkva u svijetu*, vol. 20, br. 2, 1985, 176 – 178.

12 L. Jelić, *Fontes*, XIX. s., 86 – 87, br. 100.

13 M. Reljanović, Enciklika Grande Munus, 365 – 366.

čega su se dalmatinski biskupi našli u nezavidnom položaju. S jedne je strane bilo važno udovoljiti Beču, dok su s druge strane morali slušati glas svojega naroda i svećenstva koji su zahtijevali narodni jezik u bogoslužju.[14]

OČUVANJE GLAGOLJSKIH NATPISA KAO DIO BORBE ZA GLAGOLJICU

Dio borbe za glagoljicu svakako je bilo i očuvanje samih glagoljskih natpisa od zaborava ili uništenja. Zahvaljujući neumornom radu don Luke Jelića znamo kako su izgledali određeni glagoljski spomenici koji su danas izgubljeni. Bilješke, skice i crteži koje je uradio Jelić od izuzetne su važnosti za poznavanje glagoljskih spomenika. U ostavštini don Luke Jelića mogu se naći skice glagoljskih natpisa koji potječu iz Privlake, Oliba, Huma, Grusi, Tkona, Bibinja, Zadra, Miranja, Sali, Subocke i Glavotoka. Kako je jedan dio Jelićevih skica već obrađen, u nastavku slijedi prikaz skica glagoljskih natpisa iz Sali, Subocke i Glavotoka koje nisu ranije spominjani.[15]

Glagoljski natpis iz Sali[16]

Don Luka Jelić na jednom papiriću donosi bilješku o glagoljskom natpisu iz Sali. Na vrhu bilješke stoji kako se natpis nalazi na vratima crkve, i to u dijelu koji bi povećan nazad pedesetak godina. Don Luka ne donosi izgled glagoljskih slova, već samo transkripciju na latinicu koja glasi:

„1581 na ozen bi poč eta (fa)brika crikve ste Marie Sali na vrime počtovanoga
domina Matula Bazića parohj na antona kraine antona Račića
Petra Marinčića Mariana Brzinčića na slavu božju i rečene ne ga di mm amen“

[14] Koliko se situacija s glagoljaštvom činila bezizlaznom najbolje govori članak u zagrebačkom *Hrvatstvu* u kojem stoji: „Apstrahirajući posvema Svetu Stolicu možemo mirne duše, po najboljim informacijama uztvrditi da bi nam neki prije dozvolili ujedinjenje svih hrvatskih zemalja negoli uvođenje glagoljice“. M. Reljanović, Enciklika Grande Munus, 369 – 371.

[15] Više o glagoljskim natpisima iz Privlake, Oliba, Huma, Grusi, Tkona, Bibinja, Zadra i Miranja u ostavštini don Luke Jelića vidi u: M. Bobanović, Glagoljska ostavština, 111 – 138.

[16] Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiva Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

Natpis je evidentirao Branko Fučić i prema njemu čitanje glasi:[17]

„1581, na 1. zenara bi početa fabrika crikve svete Marije Sali na vrime počtovanoga domina Matula Batalića parohijana, Antona Krajine, Antona Račića, Jurja Marinsića, Marijana Brzičića, na slavu Božju i rečene njega Divi Marije, amen."

U bilješci don Luka Jelić donosi i svoje nedoumice glede čitanja natpisa pa je tako zapisao da je godinu čitao prema Malom senjskom azbukvaru iz 1894. i da je dodao fa ispred brika jer smatra da je izostavljeno. Kod riječi Bazića ne razumije jasno treće slovo stoga je stavio z jer je najvjerojatnije, navodi da se prezime Kraine odnosi staru obitelj Karinja, a smatra da se prezime Račić odnosi na staru i nekad imućnu obitelj Rančić. Navodi da ime Petra nije točno pročitano, a mm i ne ga ne može pročitati, no misli da se odnosi na Djevicu Mariju. Natpis je evidentiran u Fontesu gdje stoji da se radi o glagoljskom natpisu iz 1581. godine uklesanom na nadvratnik sjevernih vrata župne crkve Blažene Djevice Marije u Salima.[18] Bilješka je vjerojatno nastala prilikom prikupljanja građe za Fontes.

Glagoljski napis iz Subocke[19]

U ostavštini don Luke Jelića nalazi se i jedan papir na kojem je zabilježen glagoljski natpis iz Subocke. Radi se o danas izgubljenom natpisu iz 1095. godine koji je evidentirao Ivan Kukuljević Sakcinski. Don Luka piše na vrhu papira 1100, Subocka in Slavonia, a zatim zapisuje slabo čitkim rukopisom Epitaphium Budimiri, Pribiblae Sudemiri filii, characteribus cyrillianis glagoliticis admioctis te donosi originalni prijepis natpisa. Pozivajući se na Kukuljevićeve Natpise sredovječne i novovjeke u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1891. godine, donosi transkripciju preuzetu od Kukuljevića gdje stoji Počiva vod Bu(di)mir sin (Pri)bibla Sudemi(rova) 1090.[20]

Prema svemu sudeći, Luka Jelić donosi podatke iz Kukuljevićeve knjige jer se prijepis s Jelićeva papira podudara s onim koji donosi Kukuljević.[21] Don Luka

---

17 B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982., 309., br. 368.

18 L. Jelić, *Fontes*, XVI s., 36., br. 143.

19 AMS, Arhiv Jelić, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

20 Usporedi s Ivan Kukuljević, *Natpisi sredovječne i novovjeke u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891., 266, br. 890, dostupno na https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00776

21 Natpis je već u Kukuljevićevo vrijeme bio izgubljen, a Kukuljević piše da je Luka Ilić Oriovčanin početkom 19. stoljeća zabilježio kako je na natpisu vidljivo nekoliko glagoljičnih slova (b, č, r), uz više ćiriličnih. Izvor: Milica Lukić, Vera Blažević Krezić, Tragom hrvatske ćirilične baštine u Slavoniji, *Hrvatska revija*, br. 4, XII, Zagreb, 2012., 20.

također preuzima podatak da Kukuljević ispravlja Luku Ilića koji čita 1090. godinu umjesto 1100. za koju Kukuljević smatra da je točna. Natpis iz Subocke ne spominje se u Jelićevu Fontesu. Glagoljski natpis iz Subocke, koji je zapravo nadgrobni natpis iz vremena Bašćanske ploče, uz glagoljske natpise iz Brodskoga Drenovca i Lovčića, dvaju sela iz Požeštine i Brodskoga Posavlja, te opeku iz Rudina kod Požege iz 12. stoljeća, ostavlja prostor za pretpostavku kako je glagoljica bila u upotrebi na području Slavonije i prije 14. stoljeća.[22]

Glagoljski natpis iz Glavotoka[23]

Na jednom papiriću don Luka Jelić olovkom je prepisao glagoljska slova za koja bi teško mogli utvrditi s kojeg su glagoljskog natpisa da na samom rubu papirića ne stoji teško čitljivim rukopisom zapisano šest riječi od kojih je jedna zasigurno Glavotok, iz čega se moglo zaključiti da se radi o glagoljskom natpisu iz Glavotoka na otoku Krku.

Natpis je evidentirao i Branko Fučić koji navodi da se radi o izgubljenom natpisu na nekadašnjem nadvratniku samostanskih vrata.[24] U nastavku slijedi Fučićev prijepis i čitanje:

„C H • A • IJu(?)N[A] • N [A] • I TAD
B[I]ŠE VRD[I]EN BR(?) S(VE)T(E) M[ARIE] GL(A)V
OTOK OTA F[RA] ST[I]P[A]N D L B S •
AL • [A]NIN •

1601, i juna na 20. Tad
biše vrdijan (= gvardijan) Svete Marije Glav
otok... fra Stipan Saljanin."

Jelić ne donosi čitanje natpisa osim što na jednom dijelu bilješke stoji v(a)-rdijan što se poklapa s Fučićevim čitanjem te iste riječi.

[22] Pavla Mautner, Tragovi glagoljaške ostavštine u ljepoti Slavonije, *Magnificat Gospe Donjogradske*, god. VI., br. 1, Osijek, 2015., 12.

[23] AMS, Arhiv Jelić, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

[24] B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, 156.

PRIJEPOR ZADARSKOG NADBISKUPA I MLADOG GLAGOLJAŠA OKO GLAGOLJANJA U ZADRU[25]

U ostavštini don Luke Jelića nalazi se zapisnik razgovora koji su vodili zadarski nadbiskup i jedan mladomisnik glagoljaš iz Splitske nadbiskupije. Nije zapisano ni ime nadbiskupa ni ime mladomisnika, no stoji da je vlastoručni zapisnik razgovora vođenog 21. studenoga 1882. godine u nadbiskupskoj palači u Zadru načinio don Antun Jelić. Ako je datum vođenja razgovora točno napisan, zadarski neimenovani nadbiskup zasigurno je Petar Dujam Maupas, a splitski biskup koji se također spominje u zapisniku je Marko Kalođera. Ime mladomisnika ostaje zasad nepoznato.

Nakon što su se pristojno pozdravili, glagoljaš je upitao nadbiskupa može li održavati misu u Zadarskoj nadbiskupiji na glagoljaškom, tj. staroslavenskom jeziku. Nadbiskup je prijazno, ali ozbiljno odgovorio da ne može dozvoliti traženo jer nema ovlasti za davanje takvih dozvola pravdajući odluku da pitanje glagoljice još uvijek nije riješeno u Rimu i daje primjer zabrane glagoljanja đakovačkom biskupu. Glagoljaš naglašava kako su u Đakovu druge okolnosti, kako tamo nije bio ni običaj glagoljati, a da u Zadru jest. Nadbiskup jasno odgovara da u njegovoj nadbiskupiji zaista ima župnika koji glagoljaju s nadbiskupovim odobrenjem, no njemu kao mladom svećeniku to neće dopustiti. Glagoljaš uzvraća da u njegovoj, Splitskoj biskupiji biskup dozvoljava glagoljanje, a glagoljanje su dozvoljavali i biskupi prije njega te da je tako nekad bilo i u Zadru. Udarajući rukom po stoliću, nadbiskup optužuje splitskog biskupa da čini zlo dopuštajući svakomu glagoljati te da će na području njegove nadbiskupije biti onako kako on kaže. Navodi i primjer stanovitog profesora Danila kojemu također nije dopušteno glagoljati na području Zadra iako mu splitski biskup dozvoljava glagoljanje. Mladi glagoljaš navodi primjer crkve sv. Mihovila u kojoj se još uvijek glagolja te traži od nadbiskupa da mu dopusti glagoljanje barem u toj crkvi. Smatra kako njegova aktivnost neće izazvati skandal jer su Zadrani u crkvi sv. Mihovila navikli na glagoljanje. Ako mu pak nadbiskup ne želi dopustiti glagoljanje u crkvi sv. Mihovila, neka mu dozvoli u bilo kojoj drugoj crkvi. Nadbiskup odgovara kako nikako nije dobro u crkvi sv. Mihovila u isto vrijeme latiniti i glagoljati i dodaje da mu ne može dozvoliti glagoljanje ni u jednoj crkvi. Mladi glagoljaš pita nadbiskupa kako je prošle godine glagoljao bogoslov Banić, na što nadbiskup odgovara kako je Banić glagoljao bez njegova znanja te da su u Kuriji potvrdili njegov celebret bez da su ga čitali. Nadbiskup upozorava da se ni u Splitskoj biskupiji ne glagolja, već samo u Poljicima, što glagoljaš demantira tvrdeći da se glagolja i van Poljica. S druge strane, nadbiskup naglašava da nije isto ako

[25] AMS, Arhiv Jelić, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

je svećenik ujedno i župnik (*in cura animarum*) ili ako nije, na što glagoljaš odgovara da će i on uskoro biti župnik te da ne vidi razloga zašto ne bi glagoljao i prije negoli postane župnik. Stajalište nadbiskupa je da su prijašnji biskupi previše dozvoljavali glagoljanje jer župnici nisu znali latinski. Navodi i primjer popa Stipčevića, kojeg poznaje i mladi glagoljaš, koji je znao i glagoljati i latiniti, no izabrao je održavati misu na latinskom jeziku kao i mnogi drugi svećenici. Nadbiskup je jasan u svom stajalištu i tvrdi da mladi svećenik može ili održavati misu na latinskom jeziku ili je ne održavati uopće. Mladi glagoljaš brani se da ne zna latinski jezik, no nadbiskup odgovara da mu je zasigurno latinski poznat i da može čitati iz celebreta dok ne nauči. Nakon toga nadbiskup uzima glagoljaški celebret mladog svećenika i upozorava da i u glagoljaškom celebretu ima latinskog jezika i da nije dopušteno u svakom trenutku glagoljati. Na koncu nadbiskup pita mladog svećenika hoće li služiti misu na latinskom, na što on opet odgovara da ne zna latinski, a nadbiskup mu opet savjetuje da dio mise nauči napamet, a da dio čita iz celebreta. Glagoljaš izražava zabrinutost kako će reagirati njegov (splitski) biskup kad sazna da on služi misu na latinskom iako biskup traži da se misa glagolja. Nadbiskup mu odgovara da se ne brine i da misu služi na latinskom jeziku te uzima od mladog svećenika celebret u koju će mu sutradan upisati da misu može služiti samo na latinskom jeziku.

Razgovor biskupa Maupasa i mladomisnika na dobar način održava borbu za glagoljicu iz tog vremena. Nadbiskup se odlučuje na stopiranje glagoljanja, iako svojim autoritetom može dozvoliti glagoljanje i pomoći očuvanju narodnog jezika u crkvi kao što to radi npr. splitsko-makarski biskup Kalođera. Dojam koji prilikom razgovora ostavlja biskup Maupas nije da je veliki protivnik glagoljice, već se više postavlja kao da mu glagoljanje trenutno smeta jer njegovo pitanje nije jasno riješeno, a on želi pod svaku cijenu izbjeći nepotrebne sukobe s nadređenima i zato želi da mladomisnik učini što mu se kaže i ne komplicira mu poziciju. Za zadarske nadbiskupe Maupasa i Rajčevića don Frane Bulić kaže kako nisu bili protivnici glagoljice,[26] ali se nisu znali suprotstaviti Beču, što dobrim dijelom odražava i zapisnik razgovora iz Jelićeve ostavštine.[27]

---

[26] Sukobi i nesporazumi oko *glagoljanja* nisu bili rijetkost o čemu svjedoči i sukob zadarskog nadbiskupa Grgura Rajčevića i tribanjskog župnika don Lovre Dražića o čemu više vidi u: Ante Gverić, Kad glagoljica uzrokuje sukobe: Slučaj don Lovre Dražića i nadbiskupa Grgura Rajčevića, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić i Grozdana Franov Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 139 – 150.

[27] „Ne bih mogao reći da su bili protivni glagoljici, ali su bili slabi proti drakonskim befehlima iz Beča". S. Kovačić, Don Frane Bulić i glagoljica, 179.

BILJEŠKE O GLAGOLJANJU U ŽUPAMA RAŠTANE-GORICA I NIN

U ostavštini don Luke Jelića mogu se naći i pisma dvojice župnika koji su zabilježili vijesti vezane uz glagoljicu i glagoljaštvo u župama Raštane-Gorica i Nin. Pisma su vjerojatno pisana na upit don Luke Jelića jer je svaki od župnika koncipirao pismo kao odgovor na unaprijed postavljenih šest pitanja vezanih uz glagoljicu.

Zapis datiran 20. studenoga 1899. godine učinio je don Mate Dražić župnik Škabrnje i u njemu navodi da u obližnjoj Župi Gorica-Raštane postoji jedan glagoljski misal te da su razni župnici rabili glagoljicu u toj župi neprekidno do 1860. godine. Navodi da puk pjeva dijelove mise na staroslavenskom jeziku, dok župnik pri blagoslovu koristi *šćavet*.[28] Pri podijeli svetih sakramenata, prilikom pokapanja pokojnika i prilikom blagoslova župnik koristi hrvatski ritual. Sve ostale crkvene službe, osim mise, obavljaju se na hrvatskom jeziku. Don Mate navodi da njegove tvrdnje može posvjedočiti cijelo mjesto, no kao svjedoke navodi dva vjerodostojna seljaka iz navedene župe, a to su Marko i Joso Colić (*dva kerštena i bogoljubna starca*).[29]

Kanonik Pavao Zanki, nadpop i župnik Nina, zapisao je 29. studenoga 1899. godine da su u Ninskoj župi sačuvani glagoljski misali te da se glagoljica koristila u Ninskoj biskupiji kroz povijest, no da je odavno glagoljica istisnuta u korist *latinštine*. Zanki piše da se u zadnjih 40 godina misa služila samo na latinskom jeziku osim što je jednom, prije osam ili devet godina, trećoredac Hijacint Buić zamijenio župnika i služio misu za *puk glagoljski*. *Šćavet* se još uvijek rabi i kod svečane i kod pjevane mise. Hrvatski ritual koristi se kod podijele svetih sakramenata, kod pogreba i raznih blagoslova osim blagoslova Svetotajstva koji se obavlja na latinskom jeziku. Na hrvatskom jeziku obavlja se oficij za mrtve, *oficij velike nedjelje, blagoslov vode u nadvečerje Vodokršća,*[30] *blagoslov polja za velikih i malih litanija, svetčani Tebe Boga hvalimo i Pridji duše*.[31]

---

[28] Šćavet (tal. *Schiavetto*) je crkvena knjiga hrvatskih primorskih krajeva pisane pučkim hrvatskim jezikom, tj. čakavsko-ikavskim govorom (od XV. do u XX. st.). Izvor: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59389

[29] AMS, Arhiv Jelić, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

[30] *Vodokršće* je nekada raširen posebno svečani blagoslov vode uoči Bogojavljenja ili na sam blagdan (koji se po tome i nazivao *Vodokršće*). Crkva je bezuspješno pokušavala suzbiti blagoslov vode koji je u naše krajeve stigao putem glagoljske baštine, a podrijetlo je vukao iz istočne liturgije. Snježana Majdandžić-Gladić, *Nekadašnji blagoslov vode na Vodokršće (Bogojavljenje)*, 5. 1. 2015., https://www.vjeraidjela.com/nekadasnji-blagoslov-vode-na-vodokrsce-bogojavljenje/

[31] AMS, Arhiv Jelić, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

Na kraju zapisa dodana je opaska kako je na Uskrs 1894. godine don Nikola Liatković (!)[32] služio glagoljsku misu. Ispod opaske stoji još jedan zapis crvenom olovkom koji nije jasno čitljiv i u kojem se spominje župnik Zanki. S obzirom na to da su oba pisma praktički odgovori na ista pitanja u gotovo isto vrijeme (studeni 1899. godine), zasigurno su obojica župnika odgovarali na upit iste osobe, vjerojatno don Luke Jelića. Šaljući upite lokalnim župnicima, pokušavao je saznati nekadašnji i trenutni položaj glagoljice i narodnog jezika u misnom slavlju po župama Zadarske nadbiskupije. Iz dostupne građe zasad nije poznato koliko je upita poslao ni koliko je župnika odgovorilo.

FONTES HISTORICI LITURGIAE GLAGOLITO-ROMANAE A XIII AD XIX SAECULUM

Jedan od najvećih doprinosa borbi za glagoljicu jest Jelićev „Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum" objavljen na Krku 1906. godine. Radi se o opsežnom gradivu u kojem Jelić kronološki nabraja sve njemu poznate hrvatske glagoljske spomenike, natpise i dokumente od 13. do 19. stoljeća navodeći izvore svog istraživanja. Jelić u Fontesu donosi vijesti vezane uz glagoljske misale, brevijare, zbornike, knjige, oporuke, natpise i fragmente raznih drugih isprava te uz znane glagoljske spomenike, dokumente i natpise spominje i neke koji su danas izgubljeni. Ukupno je ih je pobrojao preko 1300. Područje s kojeg donosi najviše vijesti o glagoljskoj liturgiji proteže se od Dalmacije, Istre, Hrvatskog primorja preko Bosne i Hercegovine do Crne Gore.

Manje je poznato da je Jelić planirao izdati u drugi svezak Fontesa. U pismu don Josipu Grudenu u Sloveniji 1908. godine Jelić navodi da je fotografirao nedatirane i nepoznate glagoljske spomenike i fragmente po Sloveniji u namjeri da ih objavi u drugom svesku Fonetsa.[33] U Jelićevoj ostavštini nalazi se naslovna stranica drugog sveska Fontesa. Na vrhu stoji Monumenta historica liturgiae glagolitico-romanae volumen II, zatim na središnjem dijelu stranice stoji Fontes liturgiae glagolito-romanae inde a XIII ad XIX saeculum, choronologica serie dispositi, nakon toga upisano je Jelićevo ime kao ime autora, a na samom dnu stoji Krk 1905.

Pismo u kojem Jelić spominje drugi svezak Fontesa pisano je 1908. godine, dakle dvije godine nakon tiska prvog Fontesa, stoga je vrlo izvjesno da je Jelić

[32] Nije posve čitljivo.

[33] U pismu Jelić piše: „...dao sam fotografirati ne datirane ili neobjavljene spomenike, osobito fragmente po Sloveniji, s namjernom da to nastavim i drugdje, e u II-om svesku „Fontes" pružiti po uzorak od svakog spomenika..."

planirao drugi svezak. Jedino se godina 1905. na naslovnoj stranici drugog sveska Fontesa iz Jelićeve ostavštine ne uklapa u kronologiju osim ako Jelić nije već u samom začetku ideje o Fontesu planirao dva sveska od kojih drugi svezak ili nije uspio dovršiti, ili nije uspio tiskati, ili je pak tiskan pa nikad nije objavljen.

KORESPONDENCIJA S BOSANSKIM FRANJEVCIMA[34]

Jelićevo traganje za glagoljašima i glagoljaškim bogoslužjem u vrijeme borbe za glagoljicu odvelo ga je i izvan Dalmacije, u Bosnu i Hercegovinu. Kako je pisao župnicima i tražio izvješća o glagoljašima na području Dalmacije, isto je radio i na području Bosanske Posavine i Hercegovine. U ostavštini se može naći nekoliko pisama u kojima je Jelić vodio korespondenciju s bosanskim franjevcima od kojih je tražio podatke o glagoljskoj liturgiji na njihovu području.

Don Luka Jelić vodio je pisanu korespondenciju vezanu uz pitanje glagoljice s franjevcem Mijom Vjenceslavom Batinićem iz Brestovskog.[35] U pismu iz siječnja 1905. godine fra Mijo navodi da su glagoljaši opstali u Duvnu, Livnu, Kupresu i Posavini do sredine 19. stoljeća te da još ima živih ljudi u župama Seonica-Rakitno, Vidoši, Kupres i Tolisa na Savi koji pamte bogoslužje na narodnom jeziku.

U drugom pismu iz travnja 1905. godine fra Mijo piše o glagoljašima iz Posavine te navodi da je na području Fojničkog samostana 1836. godine djelovalo nekoliko svećenika glagoljaša, a to su Elio Jurčević, Jakov Jurčević, Josip Juković, Grgur Dilber i Ivan Kolak. Također navodi da je župnike Kupresa, Županjca (danas Tomislavgrad, op. a.) i Livna tražio podatke o glagoljašima, no nije dobio odgovor.

Don Luka je pisao i toliškim fratrima fra Milivoju Mijatoviću i fra Iliji Oršoliću vezano uz popove glagoljaše na toliškom području. U jednom pismu iz travnja 1905. godine franjevci navode kako se četrdesetih godina 19. stoljeća u posavskom kraju spominju dva popa. To su Tadija Čalić, i za njega se može utvrditi da nije bio glagoljaš, i don Jozo Lučić koji je bio glagoljaš. Franjevci navode kako u njihovoj biblioteci nema nijedne glagoljske knjige.

---

[34] AMS, Arhiv Jelić, *XVI. Slavenska liturgija. Glagoljica.*, kut. XVI/2.

[35] Mijo Vjenceslav Batinić je hrvatski povjesničar rođen u Fojnici 1846. gdje je i umro 1921. godine. Bio župnik u više župa te gvardijan u Fojnici. Istraživao je i objavljivao o bosanskohercegovačkoj crkvenoj povijesti. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6270

KORESPONDENCIJA S DON JOSIPOM GRUDENOM

Don Luka Jelić pokazivao je interes i za glagoljske spomenike u Sloveniji o čemu svjedoči njegova korespondencija sa slovenskim povjesničarom don Josipom Grudenom.[36] U Jelićevoj ostavštini nalazi se popis glagoljskih natpisa u Kranjskoj (Najdišča glagolskih odlomkov na Kranjskem) koji je, na upit Jelića, sastavio don Josip Gruden. Prema Grudenu, na području Kranjske glagoljskih natpisa ima u Ljubljani, i to u Župi sv. Petra, Župi sv. Jakoba, Magistratnom arhivu, Licejskoj knjižnici, Muzejskom arhivu i Nadškofijskom arhivu, zatim u župama Rudnik kod Ljubljane, Šmartin ispod Šmarne gore, Sora, Mengeš, Selca, Kranj, Naklo, Radoljica, Trebnje, Sveti Rupert, Škocjan kod Dobrave, Slavina i Trnovo kod Ilirske Bistrice. Glagoljica je zabilježena i u dvorcima Turn kod Preddvora i Turjak, mjesnom arhivu u naselju Višnja Gora, u crkvi sv. Nikolaja u Župi Metliki, na spomeniku u Čatežu na Savi te u Šmartinu pri Litiji i Lancovu kod Radolice. Na istom listu papira u jednoj naknadno dodatnoj bilješci stoji kako se u Ljubljani nalazi još i Zbirka župnika Lovra Pintarja uz još jedan dio teksta koji nije jasno čitljiv.[37]

Popis je vjerojatno napravljen krajem 1907. ili početkom 1908. godine na upit don Luke Jelića, a na takav zaključak upućuje Jelićevo pismo pisano u Zadru u travnju 1908. godine u kojem Jelić zahvaljuje na razmjeni podataka o glagoljskim spomenicima u Sloveniji. U pismu nije naznačeno komu je upućeno, no vjerojatno se radi o don Josipu Grudenu. Jelić piše da je prikupljajući građu za Fontes fotografirao nedatirane i nepoznate glagoljske spomenike i fragmente po Sloveniji u namjeri da ih objavi u drugom svesku Fonetsa, a ako ih pak ne uspije objaviti, važno mu je da ostane nekakav trag o njihovu postojanju u slučaju da se originali zagube. No kad je saznao da se don Josip Gruden temeljitije uhvatio posla, Jelić piše da je spreman odustati od svog nauma o objavi glagoljskih spomenika i fragmenata iz Slovenije jer nema smisla da obojica rade isti posao.[38] U nastavku pisma don Luka navodi da se kod njega nalaze fotografije snimljene u slovenskim krajevima, i to 26 negativa i 23 pozitiva koje je spreman ustupiti te se ostatak pisma odnosi na dogovor oko ustupanja.

---

[36] Josip Valentin Gruden slovenski je povjesničar rođen u Ljubljani 1869. gdje je i umro 1922. Bio je profesor crkvenog prava i povijesti na bogosloviji u Ljubljani. Napisao je popularno (nedovršeno) djelo *Povijest slovenskoga naroda* (*Zgodovina slovenskega naroda*). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23556

[37] Lovro Pintar je slovenski svećenik, voćar, pisac, političar rođen 1814. u naselju Sveti Tomaž gdje je i umro 1875. godine. Lucijan Adam, Pintar, Lovro. (1814-1875). *Obrazi slovenskih pokrajin*, Kranj, 2020. https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/pintar-lovro/

[38] U pismu nije izrijekom navedeno ime komu je pismo pisano, no vjerojatno se radi o Josipu Grudenu.

ZAKLJUČAK

Doprinos Luke Jelića borbi za glagoljicu je neizmjeran. Neumoran Jelićev duh bio je posvećen traganju za svakim, pa i najmanjim djelićem glagoljaške baštine. Izvještaji župnika o glagoljanju u njihovim župama danas pokazuju da je narodni jezik u bogoslužju tradicija i posebnost hrvatskog naroda, ali i da je glagoljaška liturgija imala svoje uspone i padove, pristaše i protivnike kako u Beču i Rimu tako i među hrvatskim klerom. Dokaz tomu je i zapisnik razgovora mladog glagoljaša i zadarskog nadbiskupa Maupasa iz Jelićeve ostavštine u kojem se jasno vidi da zadarski nadbiskup Maupas ne traži načine za zadržavanje glagoljanja, već suprotnu tomu naglašava razloge za uvođenje latinice i ukidanje bogoslužja na narodnom jeziku.

Dok su neki biskupi i svećenici pokleknuli pred političkim pritiscima i zabranjivali glagoljanje, drugi su im pak oponirali i svojim marljivim radom dokazivali da su glagoljica i narodno bogoslužje vrijedni borbe. U tom je duhu nastao i „Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum", Jelićevo najznačajnije djelo. Riječ Fontes, ili prevedeno izvori, sama po sebi već kazuje na što se Jelić referira, a to su izvori glagoljaške baštine pa Jelić donosi vijesti o glagoljskim misalima, brevijarima, zbornicima, knjigama, oporukama, natpisima i fragmentima raznih drugih isprava te uz znane glagoljske spomenike, dokumente i natpise spominje i neke koji su danas izgubljeni.

Korespondencija s bosanskim franjevcima ili pak slovenskim katoličkim svećenstvom pokazuje Jelićevu znanstveno-istraživačku širinu. On ne želi ništa propustiti, ni jedan glagoljski spomenik ne smije proći nezabilježen ma koliko udaljen bio. Iako u ostavštini don Luke Jelića ima još puno materijala za daljnju obradu i jezgrovitiju interpretaciju Jelićeva glagoljaškog opusa, sasvim je jasno da se radi o značajnom istraživaču hrvatske glagoljaške baštine i jednom od prvaka borbe za glagoljicu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića.

LITERATURA:

Bobanović, Mate, Glagoljaška ostavština don Luke Jelića, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić i Grozdana Franov Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 111 – 138.

Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982.

Gverić, Ante, Kad glagoljica uzrokuje sukobe: Slučaj don Lovre Dražića i nadbiskupa Grgura Rajčevića, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić i Grozdana Franov Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 139 – 150.

Kovačić, Slavko, Don Frane Bulić i glagoljica, *Crkva u svijetu*, vol. 20, br. 2, Split, 1985., 169 – 181.

Kukuljević, Ivan, Natpisi sredovječne i novovjeke u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1891., (https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00776).

Jelić, Luka, *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Krk, 1906.

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera, Tragom hrvatske ćirilične baštine u Slavoniji, *Hrvatska revija*, br. 4, vol. XII, Zagreb, 2012., 20 – 23.

Mautner, S. M. Pavla, Tragovi glagoljaške ostavštine u ljepoti Slavonije, *Magnificat Gospe Donjogradske*, god. VI., br. 1, Osijek, 2015.

Prodan, Ivo, *Uspomene X. Borba za glagolicu. Poviest glagolice i nje izvori*, Zadar, 1900.

Reljanović, Marijo, Enciklika Grande Munus i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 43, Zadar, 2001., 355 – 374.

MREŽNI IZVORI:

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr

Obrazi slovenskih pokrajin. Mestna knjižnica Kranj, 2020. https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/pintar-lovro/

Mate Bobanović

WRITTEN LEGACY OF REVD LUKA JELIĆ IN SERVICE TO THE STRUGGLE FOR GLAGOLITIC SCRIPT

SUMMARY

The struggle for Glagolitic script refers to the use of Glagolitic script in the Holy Mass service from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century, which became a real political issue. The common language gained its momentum in 1880 when Pope Leon XIII confirmed the equality of Old Slavic and Latin languages in liturgy with the encyclic Grande Munus.

Revd Luka Jelić played an active role in the struggle, as documented in much of his written legacy, namely different letters, documents, sketches and notes on Glagolitic script and heritage, and transcripts of Glagolitic inscriptions found in many villages such as Privlaka, Oliba, Hum, Grusi, Tkon, Bibinje, Zadar, Miranje, Sali, Subocka and Glavotok.

His written collection contains a record of a conversation led by Acrhbishop of Zadar and an ordainee from Archdiocese of Split, on the topic of Holy Mass services in Zadar being performed in the common language. Namely, the ordainee asked for a permission to hold the service in the common language, but was refused because the Archbishop considered the issue of Glagolitic script in the liturgy ambiguous and decided not to cause problems in his own Archdiocese by pressing the matter.

Revd Luka Jelić showed interest in the state of common worship in many parishes so he wrote letters to parish priests and asked for written reports on the use of Glagolitic script in their Holy Mass services. His legacy contains such reports from parish priests of Raštane-Gorica and Nin. Revd Jelić also kept corrispondence with Bosnian Franciscan friars and Josip Gruden, a Catholic priest from Slovenia.

Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum is the most important written work of Revd Luka Jelić related to the Glagolitic script, written in 1906. Revd Luka Jelić lists chronologically and cites sources of all the Croatian Glagolitic monuments, inscriptions and documents known to him, dated from 13th to 19th century. He was intent on publishing the second volume of Fontes.

Keywords: Luka Jelić, struggle for Glagolitic script, Fontes, Glagolitic inscriptions, Bosnian Franciascan friars, Josip Gruden, speaking Glagolitic.

JELIĆEVA ISTRAŽIVANJA OBIČAJNOG I STATUTARNOG PRAVA

Grozdana Franov-Živković
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
Zadar, Hrvatska

U arhivskom fondu don Luke Jelića pronađene su njegove bilješke, prijepisi i kopije zakonika običajnog prava koji su poslužili kao temelj za istraživanje ove teme. U radu je napravljen kratak prikaz i analiza Jelićevih nedovršenih istraživanja i njegova razmišljanja o temama vezanim uz običajno i statutarno pravo na dalmatinskom području. Jelić u svojim rukopisima ukratko opisuje do tada poznate pravne akte običajnog prava (Rogoznički i Poljički statut te Novigradski zakonik) i statutarnog prava (Zadarski statut). Najveći dio istraživanja odnosio se na uspostavu liga i posoba te na osnovi fondova tadašnjeg Namjesničkog arhiva Jelić pravi kronologiju događaja početkom Kandijskog rata koji se odnose na mletačke teritorijalne snage i njihove zapovjednike.

Ključne riječi: Luka Jelić, običajno pravo, statutarno pravo, Rogoznički statut, Zadarski statut, Poljički statut, lige i posobe.

UVOD

Pregledavajući arhivski fond don Luke Jelića u splitskom Arheološkom muzeju, uočeno je da se u pojedinim kutijama nalaze njegove rasprave i razmišljanja o običajnom i statutarnom pravu.[1] Većinu je Jelić obradio u svojim radovima,[2]

[1] Prema mrežnom izdanju Hrvatske enciklopedije statutarno pravo je: „Pravo sadržano u statutima, tj. zbirkama pravnih propisa kojima su u sr. vijeku i ranom modernom razdoblju stanovnici autonomnih grad. zajednica uređivali svoj pravni život. Jezgra statutarnoga prava nastala je od zasebnih odredaba, koje su donosile institucije vlasti, obično zapisanih u obliku isprave. Razvoj komune stvara potrebu za sistematizacijom i modernizacijom tih propisa kako bi se zajamčila pravna sigurnost i stabilan pravni poredak. Statuti su se u tal. komunama izrađivali od XII. st.; u nas su najstariji sačuvani statuti Korčulanski statut (1265) i Dubrovački statut (1272), no iz pov. vrela znamo da su postojali i stariji, iz 1230-ih i 1240-ih. Osim domaćih propisa, u statute se unose elementi rimskoga prava (u srednjovj. obradbi), kanonskoga prava i običajnoga prava (lokalnoga, trgovačkoga, pomorskoga i dr.). Raščlambama pojedinih statutarnih odredbi mogu se utvrditi utjecaji bizantskoga, hrv. običajnog prava, langobardskoga, langobardsko-franačkoga prava itd. U nekim se statutima primjećuje sličnost pravnih rješenja, koja se pojavljuju zbog odnosa dominacije (npr. statuti nekih dalmatinskih gradova nose elemente mletačkoga prava), zato što se izrađivači statuta jednoga grada ugledaju na statut drugoga, zato što se oslanjaju na zajedničku pravnu baštinu (rimsku i dr.), ali i zato što se gradovi nalaze na sličnom stupnju društv. razvoja i u srodnom okruženju.“ Pristupljeno 14. 11. 2023. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57907

[2] Luka Jelić, Povijesno – topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s., br. III, Zagreb, 1898., 3 – 126; (poglavlje „Podžupanijsko ustrojstvo“) Luka Jelić, Lički sandžakat i postanje mletačke krajine, *Narodni koledar*, vol. 36, Zagreb, 1898., 79 – 115; Luka Jelić, Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, Hagiografsko-povijesna studija,

dok su neka od ovih istraživanja neobjavljena i nepoznata znanstvenoj javnosti. Fascikl pod nazivom *Običajno narodno pravo* sastoji se od nekoliko cjelina,[3] ali i cijelog niza nepovezanih bilješki i zapisa. Riječ je o nedovršenim Jelićevim istraživanjima.

Sačuvana su Jelićeva istraživanja o sljedećim zakonicima: Rogozničkom zakoniku,[4] Poljičkom statutu,[5] Novigradskom zakoniku,[6] Statutu Zaostroga (Prigorja),[7] Zadarskom statutu,[8] a sačuvana je i bilješka o običajnom pravu Boke Kotorske te običajnom pravu na otoku Šolti, *savezu za pašenje stoke*.[9] Nije pronađeno da je Jelić u svojim istraživanjima običajnog prava[10] konzultirao

---

Rad JAZU, Zagreb, 1901., 158 – 225; Luka Jelić, Hrvatski zavod u Rimu, *Vjestnik Kr. Hrv.-Dalm. Zemaljskog arkiva*, god. IV, svez. 1, Zagreb, 1902.

3 Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.

4 AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.

5 Za Poljički statut sačuvano je više rukopisa pisanih bosanicom. Najstariji sačuvani rukopis s kraja 15. i početka 16. stoljeća nalazi se u Arhivu HAZU u Zagrebu pod signaturom I c 65. Isto je tako objavljeno više analiza ovog Statuta npr. Miroslav Pera, *Poljički statut*, Split, 1988.

6 Miho Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb, 1957., poglavlje „Novigradski zbornik", 149 – 177.

7 Ovaj statut Jelić samo spominje na nekoliko mjesta. Rukopis pisan na bosančici nalazi se u Samostanskom arhivu u Zaostrogu. Njega je prepisao Stjepan Zlatović i predao u JAZU. Bartul Marušić, Statut i kazneno pravo Makarske s okolicom u hercegovačkom sandžaku, *Hercegovina*, 3, Mostar, 2017, 154: Samostanski arhiv u Zaostrogu (još u uređivanju klasifikacije), spisi na bosančici, nalazi se original. A o statutu, nazvavši ga „primorskim", pisao je ukratko (jedino) Ivan Grgić, Statut primorske lige, *Zadarska revija*, br. 4., god. 4., Zadar, 1955., 193 – 203. A prijepis statuta se nalazio u JAZU, navodno u svesku s natpisom „St. Zlatović, Po listinah bosanicom napisanih u arhivih franovaca Presv. Otkupitelja u Dalmaciji. Prepisi starih listina bosanicom 1464-1780. Kronika Ot. Dubovčanina", pod signaturom I.d. 166 koja je u današnjem HAZU drugačije postavljena; Državni arhiv u Zadru, Vlada za Dalmaciju (dalje: HR-DAZD-33), 1802., *Stampa delli nobili di Rogosnizza*, sv. 167, br. spisa f. 852. U uvezanoj knjižici nalaze se talijanski prijepisi raznih statuta i isprava npr. dijelova Rogozničkog, Makarskog, Kotorskog statuta i slično.

8 *Zadarski statut (Statuta Jadertina) sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563*., priredili: Josip Kolanović i Mate Križman, Zadar, 1997.

9 Opisano u članku L. Jelić, Povijesno – topografske crtice o biogradskom primorju, 3 – 126.

10 Prema mrežnom izdanju Hrvatske enciklopedije Običajno pravo je: „Pravo nastalo time što su običaji iz pravne sfere, nesmetanim dugotrajnim ponavljanjem, prerasli u obvezatna pravila općepoznata sadržaja. Običajno pravo vrijedilo je prema teritorijalnom kriteriju među svim stanovnicima određenoga područja, ili prema personalnom kriteriju među članovima neke društvene grupe, staleža ili profesije (npr. među trgovcima). U pristupu pravnopovijesnim vrelima potreban je oprez, jer su se nazivi za običajno pravo (*consuetudo, mores, usus*) rabili ponekad i u širem smislu, kao oznaka cjelokupnoga pravnog poretka uključujući i normativne izvore (npr. statutarno pravo), a mogu se odnositi čak na potpuno novu odredbu, pa i na nečije subjektivno pravo. Običajno pravo kroz dugo je razdoblje moglo ostati nepisano, a povod zapisivanju obično je bila nesigurnost i dvojbe glede njegova sadržaja. Pravne norme koje je donosila državna vlast potiskivale su običajno pravo i izrijekom mu u hijerarhiji pravnih izvora davale sekundarnu i supsidijarnu vrijednost. Kako i nadalje znatni segmenti društvenog života nisu regulirani propisima, običajno pravo je zadržalo veliku važnost. Tek potkraj

Vranski zakonik[11] i Statut lige kotara ninskoga[12] (*Statut lige kotara ninskog*, a ranije zvan *Libar od kaštige i pokaranja*). Statut lige kotara ninskog nije se sačuvao u originalu nego u prijepisu don Ivana Vlatkovića iz Novigrada 1744.[13]

---

staroga poretka (franc. *ancien régime*), probijanjem novih shvaćanja o načelu zakonitosti i pravnom sustavu, te kodifikatorskim valom koji je uslijedio u XIX. st., prostor prepušten običajnomu pravu počeo se ozbiljno sužavati. Proučavanje običajnoga prava iz zbirki, u kojima je popisano, usložnjeno je time što u te zbirke mogu biti umetnute i nove norme, koje nije uvijek lako prepoznati i razlučiti, te što se običajno pravo taložilo tijekom dugoga razdoblja, pa je teško datirati pojedina pravna rješenja. Te metodološke teškoće potrebno je uzeti u obzir i pri raščlanjivanju izvorâ iz hrvatske pravne prošlosti (Vinodolski zakon, Poljički statut, Novigradski pravni zbornik, Vranski zakonik i dr.). Običajno pravo može se proučavati i iz sudskih spisa, jer se u postupcima ponekad stranke i sud pozivaju na običajno pravo, dokazuju njegov sadržaj i raspravljaju o njemu." Pristupljeno 14. 11. 2023. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44553.

11 Pronašao ga je i spomenuo Grgić 1960. godine. Vranski zakonik zabilježio je 1. travnja 1454. godine zadarski notar i kancelar kneza, a potpisali su ga Lorenzo Loredan, zadarski knez, te Benedetto de Mula, kapetan. U Vranskom zakoniku u čl. 7. spominju se posobe (*da sve seoske posobe oko Vrane mogu prijestupnike koje zateknu na svojem području osuditi na 10 lira globe po prijestupniku*). A u članku 31 spominje se kolektivna odgovornost svih mještana za krađu na njihovu području u kojem su dužni svi mještani pomoći u hvatanju kradljivaca. U istom se zakoniku u nekoliko članaka direktno spominje vranski sudac. Ivan Grgić, Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736/40. godine, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. VI–VII, Zagreb – Zadar, 1960., 551 – 605. Vranski kmetski zakonik spominje na str. 559, u bilješci 23. Objavio ga je Maren M. Freidenberg, Vranski zakonik. Novi spomenik hrvatskog običajnog prava, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. 18, Zadar, 1971., 323 – 340; Opisao ga je i: Tomislav Raukar, Marginalia uz novootkriveni „Vranski zakonik" iz godine 1454., *Historijski zbornik*, vol. XXV–XXVI, Zagreb, 1972. – 1973, 369 – 375; Stjepan Antoljak, Vransko običajno pravo, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 18: *Razdio društvenih znanosti*, br. 8, Zadar, 1979., 167 – 220; Damir Karbić, Hungarian and Croatian Customary Law: Some Contrasts and Comparisons, *Custom and Law in Central Europe*, ur. Martin Rady, Cambridge, 2003., 37 – 45; Damir Karbić, Marija Karbić, *The Laws and Customs of Medieval Croatia and Slavonia: A Guide to the Extant Sources*, ur. Martin Rady, London, 2013. Jedan primjerak pronašao je Tomislav Raukar u Državnom arhivu u Zadru u arhivskom fondu Općina Zadar. Knez Zadra, u svesku pod naslovom Registar dukala upućenih zadarskim knezovima i kapetanima 1430. – 1500., fol. 97 – 97v. Nažalost, nedostaju folije 95 – 96v koje sadrže ostatak teksta rukopisa.

12 Statut lige Kotara ninskog ili *Libar od kaštiga i pokaranja za pomanjkanja od starine učinjen kako slidi i iskopian godišta gospodinova 1744.* (objavljen u: Petar Karlić, Statut lige kotara Ninskog, *Vjesnik Arheološkog društva u Zagrebu*, vol. XII, 1912., 287 – 298; Petar Karlić, Otkriće Statuta lige kotara ninskoga, *Mjesečnik Pravničkog društva*, vol. XXXIX, no. I, Zagreb, 1913., 394 – 402). Statut je bio neko vrijeme u Ostavštini don Kažimira Perkovića u Muzeju Grada Biograda, međutim trenutno je zagubljen.

13 Pavao Kero, *Građa za biografski leksikon zadarskih svećenika* (u pripremi): „Vlatković, Ivan, rođen u Novigradu. Zaređen za svećenika 17. travnja 1718. Župnik Posedarja, potom kapelan Novigrada te vikar izvanjski Novigrada i cijelog okruga, sve do kraja Bukovice, s pravom rasuđivati civilne parnice, a u kriminalnim slučajevima saslušavati svjedoke. Kao arkižakan Nina i viceparokian u Novome gradu napisao 1741. „Statut Lige kotara Ninskoga", za držati ga pri sebi i svojih poslidnih u kući svojoj u Novome gradu (Izdao ga je Karlić u Vjesniku hrvatskog arheološkog društva, Nova serija, sv. XII., Zagreb, 1912., p. 1 – 10. Ima 80 kapitula, po kojima su se kažnjavali za krađu i prekršaje. Tu je popisano običajno pravo počevši od godine 1103. Ima 10 listova. Veličina: 28 x 19,5 mm. Pisan je latinicom). *Član Bratovštine Uznesenja u Biogradu: Bi brat poš(tova)ni go(spodi)n*

To je zakonik običajnog prava, a za kancelara lige[14] bio je postavljen svećenik glagoljaš don Ive Petković.[15] U uvodu svog članka u kojem je objavio tekst Statuta lige kotara ninskog Karlić navodi da je tu riječ o ponovnom početku osnivanja lige. Na osnivačkoj skupštini sastali su se kapitani i *sudci od svih selov vladanja ninskoga*. Statut ima 80 odredbi.[16]

---

*don Ivan Vlatković dade sviću (*HR-DAZD, MUM Biograd, 5r.); Prokura don Ive Vlatković iz Novoga (HR-DAZD, MUM Biograd, 88v.). Umro 17. travnja 1766. godine (KG Novigrad)." Isto vidi u: Grozdana Franov-Živković, Društveni položaj pripadnika mletačkih teritorijalnih snaga (černida) sa zadarskog područja u 17. i 18. stoljeću na temelju glagoljskih matičnih knjiga i ostalih dokumenata, *Acta Histriae*, br. 26, Koper, 2018., 473 – 502.

14 Liga (prema lat. *ligare:* vezati), od srednjega je vijeka oblik seoske organizacije u Dalmaciji. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 14. studenog 2023. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36452.; Ivan Grgić, O ligama i posobama. Nekoliko priloga za njihovo proučavanje, *Zadarska revija*, god. 3/1, Zadar, 1954., 1: „Liga je savez više posoba (sela), a posoba je skup kućnih starješina samog jednog sela, koji su se s vremena na vrijeme sastajali radi izbora sudaca i ostalih seoskih dužnosnika, a raspravljali su o lokalnim, seoskim temama i problemima kao što je imenovanje predstavnika radi zastupanja kolektivnih interesa sela pred vlastima i sudovima, raspodjela radnih i novčanih davanja za potrebe sela, zaštita od kriminalnih radnji itd." Prema mrežnom izdanju hrvatske enciklopedije posoba je: „U srednjem i novom vijeku na području Dalmacije zbor stanovnika sela, vjerojatno kućnih glavara, koji je raspravljao i odlučivao o svemu što se ticalo sela te provodio naloge viših vlasti. Posoba je često djelovala kao samostalna pravna osoba. U nekim je krajevima obnašala i ulogu seoske, a u doba osmanske opasnosti i granične policije, te je morala u slučaju potrebe davati određen broj ljudi sposobnih za oružje." Pristupljeno 14. studenog 2023. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49675.

15 Pavao Kero u svojoj *Građi za biografski leksikon zadarskih svećenika* (u pripremi) piše o don Ivi Petkoviću sljedeće: 15. IV. 1678. godine generalni providur Pietro Valier je imenovao don Ivu bilježnikom Kotarske lige o čemu svjedoči dokument: *Noi Pietro Valier, per la Serenissima Repubblica di Venezia, Provveditor Generale in Dalmatia et Albania. Stabilissimo Noi le regole del Sboro o Liga, che due volte all`anno vogliamo sia raccolta in questo Territorio dalli habitanti di esso, et tra gl`altri particolari stimassimo necessario l`ellettione d`un prete illirico, che serva per Nodaro alla medesima unione, e conservi gl`atti; onde informati della sufficienza, e fede di Don Zuanne Petcovich parroco di Raxanze in Virtu delle presenti coll`autorita del Generalato Nostro l`ellegemo in Nodaro della Radunanza predetta, sicuri che invigilara alla puntual essecutione delli ordini nostri, in diversi Capitoli espressi, per meritare il publico agradimento. In quorum etc. et cio sino ad altro ordine Nostro, Zara li 15 aprile 1678., Pietro Valier Provveditor Generale, Girolamo Zappich Nodaro al Criminal.* Za vrijeme službe župnika don Ive je iz Rima donio brojne relikvije svetaca (*Sv. Desideria, Sv. Eusebia, Sv. Cesaria, Sv. Fortunata, Sv. Modesta, Sv. Datia i dva komadića kosti pape Inocenta XI*), što navodi vizitacija iz 1723. godine, a koja se i danas čuva u župnoj crkvi u Ražancu.

16 Po Karliću, Statut lige nastao je 1103. godine te je ponovno sastavljen 11. listopada 1305., pod nazivom *Libar od kaštiga i pokajanja za pomanjkanja* koji je od vlasti bio potvrđen 1306. godine. P. Karlić, Statut lige, 287-298; P. Karlić, Otkriće Statuta lige, 394 – 402; Karel Kadlec, Petar Karlić, Statut Lige kotara Ninskoga, otisak iz Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva, nova serija, sv. XII., Zagreb, 1912., *Mjesečnik pravničkog društva*, god. XXXIX, knj. II, Zagreb, 2013., 221 – 225; Đ. Ljubić smatra da Statut nije mogao nastati 1103. godine, nego u vrijeme 15. stoljeća kada su se formirale lige te kada su dobile svoje statute, a bio je potvrđen 1. siječnja 1474. godine. Đuro Ljubić, Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu,

Teme koje Jelić najčešće obrađuje u ovoj mapi su običajno i statutarno pravo u Dalmaciji, s naglaskom na zadarsko područje, Rogoznički zakonik, Poljičku republiku, lige i posobe, odnosno teritorijalne organizacije u prošlosti, zatim krađa, otmice djevojaka, vlasništvo nad zemljom i blagom (oštećenje vlasnika) i slično.

BILJEŠKE O OBIČAJNOM PRAVU XV. – XVIII. STOLJEĆE.[17]

Barada na kraju knjige *Starohrvatska seoska zajednica* donosi tekst Novigradskog zbornika običajnog prava iz 1551. i 1553.[18] U uvodu navodi da je Novigradski zbornik do 1957.[19] tiskan dva puta. Prvi puta 1863. godine u Zadru kao *spomendar* za vjenčanje Gaje Bulata, a drugi puta ga je objavio L. Thaloczy pod nazivom „Hrvatsko običajno pravo od god. 1551. do 1553." na temelju prijepisa iz 19. stoljeća koji je našao u knjižnici Garagnin-Fanfogna u Trogiru. Barada navodi da je za Zbornik znao i Baltazar Bogišić. Znao je za tiskani tekst iz 1863. te dva starija prijepisa, jedan iz franjevačke knjižnice u Dubrovniku, a drugi iz *Archivio di Stato di Venezia*.[20]

Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga, vol. 240, Zagreb, 1931., 1 – 104; Franjo Smiljanić, *Studije o srednjovjekovnim Slavenskim/Hrvatskim institucijama,* Zadar, 2010.; Ivan Strohal, Opet jedan hrvatskim jezikom pisani statut, *Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu*, vol. XXXIX, no. I, Zagreb, 1913., 347 – 352; Ivan Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, I. dio. Zagreb, 1913., 221 – 225; Ivan Strohal, Još dvi tri o Statutu Lige kotara ninskog, *Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu*, vol. XXXIX, no. II, Zagreb, 1914., 934 – 938; Vladislav, Brajković, Odredbe prava mora i ribolova u Statutu Lige kotara ninskog, *Radovi Instituta JAZU*, vol. 16–17, Zadar, 1969., 479 – 484; Branko Brkić, Libar od kaštiga i pokaranja za pomanjkanja, *Zadarska smotra*, br. 1–4, Zadar, 2004., 11 – 33; Nikola Čolak, Naše ribarstvo od pada Mletačke Republike, *Pomorski zbornik*, vol. II, Zadar – Zagreb, 1962, 393 – 424; Lucijan Kos, Naši prvi kazneno-pravni propisi o zaštiti plovidbe i ribolige kotara ninskog lova na Jadranu, *Zadarska revija*, br. 4, Zadar, 1952., 23 – 27; D. Karbić, M. Karbić, *The Laws and Customs*, 65, 66.

17 AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.

18 M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, 149-177. O Novigradskom zborniku vidi: Damir Karbić, Hrvatski plemićki rod i običajno pravo, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 16, Zagreb, 1998., 73 – 117; Nikola Jakšić, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000., 170 – 180; D. Karbić, Hungarian and Croatian Customary Law: Some Contrasts and Comparisons, 37-45; Mladen Ančić, Vrijeme i okolnosti postanka Novigradskog zbornika, *Povijesni prilozi*, vol. 22, br. 25, Zagreb, 2003., 133–161; D. Karbić, M. Karbić, *The Laws and Customs of Medieval Croatia and Slavonia*, 61 – 63.

19 Godina kad je izdana Baradina knjiga *Starohrvatska seoska zajednica*.

20 M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, 149 – 177. U daljnjem tekstu na str. 150 – 152. Barada opisuje rukopise Novigradskog zbornika do kojih je on sam mogao doći: a) u rukopisnom materijalu Ivana Luciusa (1604. – 1679.), koji se čuva u Arhivu splitske stolne crkve, b) prijepis Zbornika pronađen u rukopisnoj Ljubićevoj ostavštini, koju je S. Antoljak nabavio za Državni arhiv

Barada je dobro proučio Jelićevo istraživanje Novigradskog zbornika pa navodi da je Jelić spominjao ovaj zbornik u trima raspravama: „Povijesno – topografske crtice biogradskog primorja“,[21] „Moći sv. Šimuna u Zadru“[22] i „Hrvatski zavod u Rimu“.[23] Jelić je rukopise pronašao na više mjesta: 1) u knjižnici Paravia u Zadru (današnja Znanstvena knjižnica), 2) u bivšem Arhivu dalmatinskog namjesništva, 3) u knjižnici dubrovačkih franjevaca, 4) u knjižnici Fanfogna-Garagnin u Trogiru i 5) tiskani tekst iz godine 1863.[24]

U fondu don Luke Jelića, u mapi Običajno pravo, Jelić u svojim bilješkama[25] pokušava analizirati i usporediti običajna prava na zadarskom, šibenskom, trogirskom, splitskom području te na području Poljica i Boke. Pa tako na temelju istraženih izvora zaključuje da svaka posoba (ili liga) ima jednog ili dva sudca (koji se kasnije naziva kapetan), a više sela čine zbor ili ligu (*socida*) koja na svom sudbenom području ima svoj sudbeni stol i pristave. Zadarski teritorij sačinjavaju dvije posobe, Sv. Ciprijan i Crno. Sv. Ciprijan obuhvaća sela Bokanjac, Cerodol, Diklo, Petrčane i Kožino, dok posoba Crno obuhvaća mjesta Crno, Dračevac, zadarsko polje i zadarsku varoš. Ovaj dio obradio je na temelju Novigradskog statuta običajnog prava. Nadalje pokazuje da mletačka vlast funkcionira kroz gradsko i vangradsko sudstvo.
Skica glasi ovako:[26]

1. Običajno pravo: Zadar, Šibenik, Trogir, Spljet, Poljica, Boka
Srednjovječno nazivlje se posoba /ili liga/ svaka ima 1 (ili dva) sudca (kašnje kapitan nazvan) Starinska župa sa više sela sačinjava zbor ili ligu (SOCIDA) koja ima svoj stol i pristave, te i sudbeno područje (Statut zadarski).
Zadarski gradski teritorij: 2 posobe
Sv. Ciprijan (Bokanjac, Cerodol, Diklo, Petrčane, Kožino)
Crno (Crno, Dračevac, zadarsko polje, zadarska varoš)
Otočje
Kotar[27]

Napominje da *sve župske posobe sačinjavaju obći zbor posoba ili lige (Novigradski statut obič. Prava 1551)*

---

u Zadru, c) u knjižnici dubrovačkih franjevaca, d) tiskani tekst iz godine 1863. i e) u knjižnici Garagnin-Fanfogna u Trogiru.

21 L. Jelić, Povijesno – topografske crtice o biogradskom primorju, 3 – 126.

22 O tome piše don Luka Jelić u bilješci 1. L. Jelić, Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, 181 – 182.

23 L. Jelić, Hrvatski zavod u Rimu, 1 – 55. U tekstu detaljno opisuje osnivanje i djelovanje bratovštine sv. Jerolima u Rimu od 1453. do 1901.

24 M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, 149, 150.

25 AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.

26 AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.

27 Bilješka nije dovršena.

Dalje opisuje funkcioniranje mletačke vlasti. Vrhovni sudac u zemlji je mletački namjesnik (*Proveditore generale di Dalmatia et Albania*), koji se imenuje *na trogodište*. Stolovao (*stolica mu je*) je u Zadru, a u imao je sve ovlasti i vojničku i političku i sudbenu. *U političkim parnicama je običavao Proveditore Generale prepustiti zadnju presudu vrhovnim vlastima u Mlecima, premda toga nije propisivao ni zakon ni običaj*.

U gradskoj općini (*comito*) stajalo je na čelu plemićko vijeće (*consiglio generale*) pod predsjedništvom mletačkog *representante*. Ovo vijeće biralo je četiri sudca, a birali su se na tjedan ili mjesec dana. Imali su odlučan glas u gradskim parnicama, a morali su sjediti s desne ili lijeve strane mletačkog *representantea*. *Kad je proglašavao kriminalnu osudu sudilo se je obično u občinskoj loži (loggia) na glavnom trgu, a kad te ne bilo, u stanu mletačkog predstojnika, koji je tako bio i sudbenim dvorom. U sudnici, u navedenoj loži, pri vrhu stoji kameni stol, a oko toga kamena sjedala, na kojem sjede sudci, zaledje pak ukrašeno je sudbenim amblemima*.

Na drugom mjestu Jelić piše da je u *kriminalnim težim parnicama Vieće Desetorice (Consiglio dei Dieci) komu je Veliko Vieće (Il Gran Consiglio) povjerilo presudu o životu i smrti, svojatalo svoje pravo da izda zadnju osudu, nu Proveditore Generale nije nego iznimno to priznavao, pod izlikom velike udaljenosti od glavnog grada*.

Jelić u daljnjem tekstu objašnjava koja je uloga bila općinskog sudca *ispitatelja* (*giudice esaminatore*), javnog procjenitelja (*publico stimatore*). Građanstvo je u svojim skupštinama biralo svoje zastupnike kao *punomoćenike* (*procuratori*), branitelje (*difensari*) ili *pučke tribune* (*pristave*). Jelić dalje naglašava da je svaka dalmatinska općina imala svoje zakone, odnosno svoje posebne statute koji su bili mješavina rimskih i običajnih zakona s primjesom mletačkih propisa te da je *sudbenost* u gradovima gdje je stolovala mletačka vlast bila različita od one u krajevima gdje tih vlasti nije bilo i naziva ih *krajinama*.

Jelić zatim sudstvo dijeli na gradsko i vangradsko.

Vangradsko sudstvo
A) 1409 – 1647.
B) 1647 – 1797. Krajine
Poljica
Boka
(Dubrovnik)[28]
A) običajno pravo
1) Statut zadarski
2) Običajno pravo Novigrad 1557 – 1573 (ili 70)

[28] Prekriženo.

3) Običajno pravo Prigorja (Statut Zaostroga po Sjepanu Zlatoviću)
4) Rogoznički zakonik

Na kraju zaključuje da je Venecija održala prijašnju teritorijalnu uredbu u svojoj vangradskoj službi. Više sela sačinjavalo je posobu (*socida*), a to je odgovaralo staroj župi, na čelu koje je bio sudac (stari satnik).[29]

Jelićevi zapisi o ligama i posobama

Jelić razmatranja o ligama i posobama temelji na venecijanskoj uredbi od 25. studenog 1455. pod nazivom *Preustrojen zakon o posobskoj uredbi*. Riječ je o prijepisu dokumenta koji je pisan talijanskim jezikom.[30] Iako je kod nekih bilješki vidljivo da se katkad dotiče Ninskog kotara i običaja iz ovog kraja, u sačuvanim bilješkama Jelić se nigdje izravno ne referira na Statut lige kotara ninskoga pa bismo mogli pretpostaviti da je dio Jelićevih bilješki o običajnom pravu izgubljen ili da u trenutku Jelićevih istraživanja o običajima i pisanja ovih bilješki taj statut još nije bio pronađen.[31] Na kraju mape o običajnom pravu priložena je Teritorijalna uredba na hrvatskom jeziku.

---

[29] O organizaciji mletačkih vojnih snaga na području Dalmacije vidi: Tea Mayhew, Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata, *Spomenica prof. dr. sc. Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić i Damir Agičić, Zagreb, 2009., 243-262; Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd, 1970.; Gligor Stanojević, *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*, Zagreb, 1987.; Giuseppe Sabalich, *Huomeni d'arme di Dalmazia*, Zadar, 1909.; Arduino Berlam, Le milizie dalmatiche della Serenissima, *Rivista dalmatica*, god. 16, fasc. 1, Zadar, 1935., 47 – 58; Domagoj Madunić, The Adriatic Naval Squadron (1645-1669): Defense of the Adriatic during the War for Crete, *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 45, Zagreb, 2013., 199 – 235; Šime Peričić, Vojna krajina u Dalmaciji, *Vojna Krajina*, ur. Dragutin Pavličević, Zagreb, 1984., 199 – 204; Šime Peričić, Glavari i časnici Vojne krajine u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 35, Zadar, 1993., 219 – 232; Nikola Markulin, Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684.-1699.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 56, Zagreb – Zadar, 2014., 91 – 142; Nikola Markulin, Mletačka organizacija teritorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1648. do 1718. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59, Zagreb – Zadar, 2017., 251 – 287; Grozdana Franov-Živković, *Društvena slika ugljanskih sela od 15. do 18. stoljeća prema podacima iz glagoljskih vrela*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013.; Grozdana Franov-Živković, Glagoljski mandat iz 1750. o postrojavanju teritorijalnih snaga zadarskih otoka, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu,* br. 33, Zagreb, 2015., 199 – 215; G. Franov-Živković, Društveni položaj pripadnika mletačkih teritorijalnih snaga, 473 – 502.

[30] Jelić nije naveo u kojem se arhivskom fondu nalazi taj dokument.

[31] P. Karlić, Statut lige, 287; navodi da je Prijepis Statuta lige kotara ninskoga dobio od don Kažimira Perkovića, koji je u to vrijeme bio župnik u Polači. Danijela Deković, Glagoljska rukopisna građa

Dokument počinje ovako:[32]

1455 25 novembra u Zadru
Mletačka vlada proglašuje preustrojen zakon o posobskoj uredbi
Plemeniti i slobodni ljudi ne imadjahu svoje vojske, nego su po posobama sastavljali četu, kojim su u Banovini zapoviedili župani ali mletačkim kotarima voivode.
Stališu plemenitih i slobodnih ljudi u najstarije doba pripadahu i one obitelji (onih dvanaest) velikaških rodova ili plemena /oni se zovu didići ili tetići/ koja nijesu imale preko pet kmetova i prišlaci (pridošlice), *koji su od vladara ili velmoža bili podarivani dovoljnim posjedom, postajahu plemeniti ili slobodni.*
Kad je plemenit izgubio svoje kmete, postao je slobodan, a kad je izgubio plemešćinu onda je postao kmetom. Obratno, kmet je otkupom i stečenjem kmetova postajao slobodan i plemenit.

Po Jeliću su unutarnju upravu sačinjavale slobodne plemenske općine nazvane *bradstva plemenitih ljudi.* Svako bratstvo ili pleme biralo je po volji svoga *sudca braće (judex generationis).* U jednoj kasnijoj bilješci Jelić dodaje: *iznimno su u tom sela u obsegu vranske kaštelanije, koja imaju svako po dva sudca.* Svako je bratstvo svoje zborove održavalo u župnoj crkvi gdje se vijećalo i sudilo (*takov seoski sbor se spominje u Tinju županije Sidrage već jedanaestog vieka*).

Osim što se sbor održao i kašnje u seoskim općinama, bio je običajan takodjer u primorskim gradovima. Tako su 1292 godine se Šibenčani sastajali na gradskom trgu u sbor po hrvatskom običaju, da urede svoj Statut po obliku inih gradova.

Sudci svakog bratstva, jednog plemena ili župe sastajali su se u određeno doba godine, *u stanovite godišnje rokove na narodnom mjestu, da vrše sudačku vlast, to je bio županijski sud ili stol.* Na drugom mjestu Jelić dodaje: *sve se dva puta na godinu sastaju o Duhovima i o jesenskom Miholjdanu gdje im zadarski knez naredi.*

Obično se zadarske, biogradske i otočke posobe sastaju u Biogradu, Ninske u Visočanima, a kotarske u Novigradu.

Taj sastanak, kojemu osim sudaca posobe pristupaju po četiri izaslanika svake plemenske zadruge, te dva zadarska ili ninska velikaša, zove se SBOR OPĆENITI.

Svako je pleme davalo na raspolaganje određeni broj ljudi za vojsku pa se od cijelog plemena formirala satnija, a njihov zapovjednik bio je satnik. U

---

don Kažimira Perkovića pohranjena u Zavičajnom muzeju Biograd na Moru, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić, Grozdana Franov-Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 151 – 173. Don Kažimir Perković bio je župnik u Rašteviću i Polači od 1909. do 1917. godine.

32 AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.

južnoj županiji, u Luci (*današnjoj Bukovici koja je pripadala Banovini*), sjedište rotnog stola bilo je u Vukšiću.[33] Iz dokumenata je vidljivo da je taj lučki štab bio sastavljen od sljedećih članova: predsjedao mu je župan ili špan lučki, koji je bio istovremeno i sudac jednog od lučkih bratstava. Sudci su bili od četiri bratstva ili plemena: Šubića, Karinjana, Kukara i Virevića, a dva pristava bila su iz Otresa i Polače (Morpolače) ili iz Podostrovice. Po Zadarskom statutu[34] Mlečani su sačuvali starohrvatsku plemensku ili slobodnjačku uredbu na zadarskom i ninskom teritoriju te u sjevernoj Luci.

To je uredba službeno nazvana „Privilegia ligarna comitatis Jadrae" te je svečano potvrđena dukalom Frana Foscara 16 studenoga 1455 i uvrštena u Statut zadarski.
Što je u Banovini župa ili pleme, to je na mletačkoj strani posoba hrvatski ili liga talijanski i latinski.
Slijedeći su mlečani ovu starohrvatsku ustanovu u Kotarima sačuvali, pridavajući im novih zakona i naredba. Ona se je održala u pravnoj i stvarnoj kreposti svojoj sve do francuske dobe. Premda su je moderni zakonici, francuski i austrijski pravno dokinuli, ona se je u mnogočemu održala običaja sve do proglašenja ustava 1868.
Kronologija događaja vezanih uz teritorijalne snage i popisi časnika teritorijalnih snaga najviše iz 17. stoljeća (Prilozi 1, 2, 3, 4)
Zadarska pukovnija 1684.
Neretvanska pukovnija
Poljica – Poljička republika
Biranje sudca posobe obavljalo se svečanim obredom, a kom se časno uspomena sačuvala do dandanas u takozvanom „biranju kralja" u Velom Ižu.[35]

---

[33] Jelić je vjerojatno u rukama imao Kukuljevićevu *Actu Croaticu*. Kukuljević spominje dvije odluke rotnog stola u Vukšiću iz 1492. i 1498. Ivan Kukuljević Sakcinski, Acta Croatica – Listine hrvatske, *Monumenta historica Slavorum Meridionalium, Povjestni spomenici Južnih Slavenah*, br. CXXXVI, Zagreb, 1863., str. 146/147; br. CLVII, 170 – 171. Prva listina ponovno je objavljena 2017. godine na temelju prijepisa iz fonda Stjepana Ivšića. *Acta croatica, hrvatski spomenici, Hrvatske glagoljične i ćirilične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100.-1527.*, knjiga I, priredio: Josip Bratulić, 302, Zagreb, 2017., 303, br. 131.

[34] *Zadarski statut (Statuta Jadertina) sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563.*

[35] O ovom običaju biranja kralja na zadarskim otocima pišu: Petar Bačić, Izbor seoskog kralja u Dalmaciji*, Zbornik za narodni život i običaje*, vol. 26, 2. dio, Zagreb, 1928., 319 – 328; Vladislav Cvitanović, Dva priloga o „biranju kraljeva" u Dalmaciji*, Zbornik za narodni život i običaje,* vol. 35, Zagreb, 1951., 29 – 60; Vladislav Cvitanović, Zadudžbine – „laši" na otocima zadarskog arhipelaga, *Radovi Instituta za povijesne znanosti JAZU u Zadru,* vol. 9, Zadar, 1962., 191 – 217; Franjo Smiljanić, *Studije o srednjovjekovnim Slavenskim/Hrvatskim institucijama*; Franjo Smiljanić, Novi pogledi na običaj biranja seoskog kralja na zadarskim otocima, u: *Zbornik otok Rava*, ur. Josip Faričić, Zadar, 2008., 439 – 443; Nevena Škrbić, *Milčetićeva „Koleda u južnih Slavena" i običaj biranja*

U bilješkama nazvanim *II period 1684-1817* Jelić piše da je na čelu svakoj krajini bio serdar, a pod serdarom su bili seoski glavari ili harambaše. Više krajina sačinjavalo je pukovniju, a njome je zapovijedao Narodni podpukovnik ili pukovnik (*Colonello della Natione*). Pokušao je napraviti podjelu na pukovnije, ali istraživanje nije završio. Napravio je samo na posebnom papiru skicu *Krajiške Zadarske Pukovnije iz 1684.* koju je podijelio na 8 potpukovnija ili serdarija koje su bile pod Pukovnikom ili *suprainten-dantima* Zadarskih Kotara:

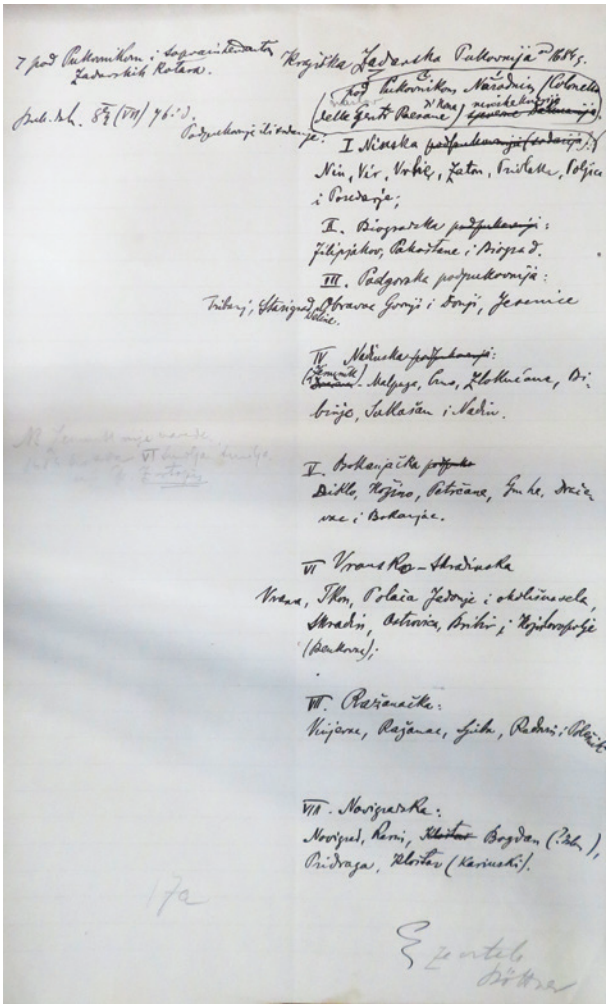

SLIKA 1. Rukopis o zadarskoj pukovniji (Izvor: AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo)

1) Ninska – Nin, Vir, Vrhe, Zaton, Privlaka, Poljice i Posedarje
2) Biogradska – Filipjakov, Pakoštane i Biograd
3) Podgorska – Tribanj, Starigrad, Seline, Obrovac Gornji i Donji, Jesenice
4) Nadinska – Zemunik, Malpaga, Crno, Zlokućane, Bibinje, Sukošan i Nadin
5) Bokanjačka – Diklo, Kožino, Petrčane, Gruhe, Dračevac i Bokanjac

kralja, diplomska radnja, Zagreb, 1999., 1 – 48; Ivan MILČETIĆ, Koleda u južnih Slavena na osnovi istoričkih vijesti narodnih pjesama i običaja našega vremena*, Zbornik za narodni život i običaje*, vol. 22, Zagreb,1917., 1 – 124; G. FRANOV-ŽIVKOVIĆ, *Društvena slika ugljanskih sela*; G. FRANOV-ŽIVKOVIĆ, O kaljskim običajima u razdoblju od 15. do kraja 19 st., u: Zbornik Kali, ur. Josip Faričić, Zadar, 2017., 237 – 274.

6) Vransko-Skradinska – Vrana, Tkon, Polača, Jagodnje i okolišna sela, Skradin, Ostrovica, Bribir i Kožulovopolje (Benkovac)
7) Ražanačka – Vinjerac, Ražanac, Ljuba, Radovin i Polešnik
8) Novigradska – Novigrad, Rami(?),[36] Bogdan (Islam?), Pridraga, Kloštar (Karinski)

O ligama i posobama u članku „Povijesno – topografske crtice o biogradskom primorju"

Sređeni tekst o ovoj temi Jelić je dijelom objavio u članku „Povijesno – topografske crtice o biogradskom primorju" u poglavlju „G) Podžupanijsko ustrojstvo".[37] Jelić navodi da istraživanje pravi na temelju činjenice da je isto ustrojstvo ostalo za vrijeme mletačke vladavine: „Još u XI. vijeku županija se je dijelila u omanje podzupanije, kojima je na čelu bio podžupan. Podžupanija se je dijelila na satnije (*centena*), a svakoj je satniji bio glavarom satnik ili stotinjaš, koji je bio sudijom i vojničkim vođom. Izvršbeni sudbeni organ od slučaja do slučaja bijaše pristav ili glasonoša. Za slijedećih vijekova svakolika uprava u zadarskim Kotarima, uključiv ninsku županiju, otočje, novigradsku nadinsku i vransku kaštelaniju, bijaše osnovana na 'posobi'. Taj su ustroj Mlečići zatekli u prvoj polovici XV. vijeka, te ga i pridržali po starodavnom običaju."[38] Mletačka je vlast, dakle, na ranijoj organizaciji sudaca i sudčija organizirala sličnu strukturu vlasti temeljenu na ligama i posobama (sela lige).[39] O nadležnosti sudaca nalazimo na više mjesta podatke i u Zadarskom statutu.[40]

---

[36] Nečitljivo.

[37] L. Jelić, Povijesno – topografske crtice, 123 – 126.

[38] L. Jelić, Povijesno – topografske crtice, 123. „Posobu ovdje definira a u starim izvorima znamenuje ratni savez, uzajemno potpomaganje te ju mletački izvori prevađaju sa 'liga' ili 'socida'."

[39] Tomislav Raukar, Ivo Petricioli, Franjo Švelec, Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom 1409–1797*., Zadar, 1987., 35 – 36; Ivan Grgić, Didići na Ugljanu, *Zadarska revija*, vol. V, br. 4, Zadar, 1956., 284 – 286; D. Karbić, Hrvatski plemićki rod, 73 – 119; Josip Kolanović, Hrvatsko običajno pravo prema ispravama XIV. i XV. stoljeća, *Arhivski vjesnik*, vol. 36, Zagreb, 1993., 85 – 98; Lujo Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, Čakovec, 1983.; Lujo Margetić, Krčki knezovi i otok Krk od kraja XII. do kraja XIV. stoljeća, u: *Krčki (Vrbanski) statut iz 1388*, ur. Lujo Margetić, Krk, 1988., 11 – 44; I. Grgić, O ligama i posobama, 1 – 15; Ivan Grgić, Pabirci po dalmatinskoj agrarnoj historiji. O jednoj staroj feudalnoj agrarnoj instituciji, *Zadarska revija*, vol. III, Zadar, 1954., 124 – 133; F. Smiljanić, *Studije o srednjovjekovnim Slavenskim/Hrvatskim institucijama*; F. Smiljanić, Novi pogledi na običaj biranja seoskog kralja, 439 – 443; G. Franov-Živković, Društveni položaj, 473 – 502; Mletačka vlast prihvatila je starohrv. obič. pravo te je na njihov poticaj napravljen novigradski statut. M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, 149 – 177.

[40] *Zadarski statut (Statuta Jadertina) sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563*., čl. 137., 627 – 633.

I sam Jelić piše da je ova istraživanja temeljio na dva starija pravna zbornika – Zadarskom statutu (*Forma priuilegiorum ligarum comitatus Jadrae*)[41] te Novigradskom zborniku običajnog hrvatskog prava („popisanom po nalogu mletačke vlade od predstavnika svih kotarskih posoba u Novigradu 12. veljače 1551. i 20. ožujka 1553.“).[42] Jelić spominje arhivske dukale i terminacije te „bilješku o običajnom pravu na otoku Šolti spljetskoga područja, *savez za pašenje stoke*“.[43] „Posopska uredba imala je i upravno-sudbeni i vojnički djelokrug.“ Zadatak svakog člana posobe bio je da prikaže razbojnike te da ih progoni i dovede pred zadarskog kapetana, u protivnom je sam odgovarao za štetu i trebao platiti globu od 50 libara, „a ako nije na vrijeme u zvono brecnuo, pritekao na tjeralicu ili pripomogao uloviti zlikovca, potpadao bi pod globu od 4 libre, od kojih 2 na korist mletačke općine, a 2 na korist posobe“.[44] Posobe su djelovale i u slučajevima otmica djevojaka i žena.

O posobama s vojničkog gledišta Jelić piše: „S vojničkog gledišta posoba bijaše uređena po teritorijalnom sustavu. U mirno doba svaki posobnik preko šesnajst godina bijaše vojnik. To je domobranstvo (*cernide* ili *ordinanze*), kojemu je prva dužnost, da u slučaju rata brani i stražari u svom kraju. Dijelilo se u pješadiju (*fanti*), puškare (*archibugieri*) a u potrebi na galijaše (*falilele*). Plaću je domobranstvo dobivalo samo kada bi išlo služiti van svoga predjela. U ratno se je doba u posobi novačila satnija od 50 ljudi, kojoj je zapovijedao jedan posobnik, kapetan. Takova plaćenička satnija je služila i izvan granica posobe. Unovačenik se je na pogodbu ili dobrovoljno obvezavao na šestgodišnju ili dulju službu za unaprijed opredijeljenu plaću. Kapetan se je brinuo za oružanje i opskrbu momčadi. Posobe na kopnu davale su laku konjicu (*Nation Croata, Croati a cavallo*), a one na primorju jednu lađu sa 50 oružanih ljudi (*barche armate dei Croati*), koja je služila za krstarenje po moru i za ratovanje na kopnu. Satnija se

---

41 *Zadarski statut (Statuta Jadertina) sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine* 1563.

42 Ovdje se Jelić također ne poziva na Statut lige kotara ninskoga.

43 L. Jelić, Povijesno – topografske crtice, 123. „Iz tih se izvora razabire, da je područjem toga pašnoga saveza općinski pašnjak i da posoba zahvaća jednu današnju poreznu općinu. Svakolika stoka posobe na zajedničkom se je pašnjaku čuvala od dvojice posobnika redomice, dok bi se svi izmijenili. Ako bi se koje živinče izgubilo, čuvar je bio dužan, da to još istog dana dojavi dotičnom gospodaru, inače je on morao platiti otštetu. Za to je čuvar morao svaki dan doći na opredijeljeno mjesto i prebrojiti stoku, što bi mu ju bio koji gospodar izručio; za neprebrojeno blago nije on bio odgovoran. Izgubljeno živinče je s gospodarom morao poći tražiti. Čuvar je bio dužan, da prijavi gospodaru svaki pojav pošasti. S toga je tri puta na dan morao prebrojati stada i pregledati glavu po glavu. Nemar, ako nebi prijavio, da se je koje živinče udavilo, udušilo ili padom ubilo, također seje strogo kaznio. Kad bi stoku s paše dotjerao imao ga je pred gospodarom prebrojati.“

44 L. Jelić, Povijesno – topografske crtice, 121. Ostale odredbe koje navodi Jelić odnose se na slučajeve ako razbojnik bude ranjen, što raditi u slučajevima krađe i slično.

je zvala po svom kapetanu, te je imala pobočnika (*tenente*), i barjaktara (*alfiere*). Uniforma ove domaće vojske bijaše narodno odijelo. Kapetan je bio dužan, da uvježba svoju četu, te se je svake nedjelje držalo vježbanje. Tom prigodom i u slučaju potrebe kapetan bi okupljao svoju satniju zabiv posobni barjak na javnom mjestu i izmetnuv nekoliko hitaca iz mužara ili dževerdara."

Na čelu posobe ili lige bio je sudac ili kapetan, a pod njim ostali časnici. Svi su oni prolazili dodatnu provjeru i nisu se smjeli ogriješiti o zakon. Sudac se birao svake godine,[45] osim pristava, koji je u mirno doba izvršavao osude, a u ratno doba bio barjaktar.[46] Svaka posoba imala je još i zapisničara i arhivista, tu dužnost obnašao je svećenik glagoljaš,[47] te jednog blagajnika. Sva sela ograđivala su se zidom bez otvora, a dozvoljena su bila samo jedna ili dvoja vrata, koja su noću bila zaključana, a ključeve je imao sudac posobe (kapetan) ili neka druga ovlaštena osoba.

Jelić dalje naglašava razliku između starohrvatske satnije i zbora posoba: „Dok nam posoba mletačkog doba predstavlja starohrvatsku satniju (*centena*), podzupaniju nam predstavlja 'zbor posoba'. Sami mletački izvori ga nazivlju tako: *sborro delle possobe*, *sbor universale delle possobe delle lighe*, ili u prijevodu: *congresso delle possobe delle lighe*. Razlika među starom podžupanijom i poznijim zborom posoba je samo ta, da zboru nije na čelu jedna osoba tj. podžupan, nego stol od biranih lica iz posoba."

Zborovi posoba sastajali su se dva puta godišnje, na Duhove i na Miholje, na već unaprijed određenim mjestima. Na primjer, zborovi dviju podžupanija biogradskog primorja održavali su se u Zablaću i pri *sv. Martinu u Kozmanima*, ili zajedno u Biogradu. „Satnijama jednog zbora posoba ili podžupanije u

---

45 O dužnostima sudca nalazimo u odredbama Zadarskog statuta. *Zadarski statut (Statuta Jadertina) sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine* 1563., čl. 137, 627 – 633. Reformacija piše da venecijanska vlast sudcima lige daje punomoć da po dužnosti saslušaju i presuđuju građanske parnice do vrijednosti od pet libara te je naređeno da su svi seoski sudci iz sela udaljenih najmanje deset milja od grada dužni u slučaju da je na njihovu teritoriju učinjen nekakav zločin prijaviti taj zločin zadarskom knezu u roku od dva dana, a oni udaljeni preko deset milja u roku od tri dana, posebno ako je riječ o umorstvu prije nego umrli bude pokopan. Na samom je terenu ipak situacija bila drukčija. U pjesmi zapisanoj glagoljicom *Historija od dvih žen* koja je nastala po stvarnom događaju u mjestu Ugljan 1740. godine prilikom ubojstva (hotimičnog ili ne) nahočeta iz svoje kuće i krađe nahočeta koje je odgajala susjedna obitelj, na mjesto događaja izlazi sudac, koji osobu tuži i kapitan sela da donese presudu (*da je sudi*). U slučaju da se ne nađe rješenje, spor se nastavlja pred zadarskim knezom, ali su kazne tada puno teže: oduzimanje imovine i služenje kazne na galiji, pa čak i smrtna kazna, zbog toga su sporovi često završavali nagodbom u samom selu (HR-HDA, Fond Fanfogna-Garagnin, glagolitica).

46 Izvorno sasvim izgledno *alfiere*.

47 Pavao Kero u svojoj *Građi za biografski leksikon zadarskih svećenika* (u pripremi) piše da je 15. IV. 1678. godine generalni providur Pietro Valier imenovao don Ivu Petkovića, glagoljaša, bilježnikom Kotarske lige.

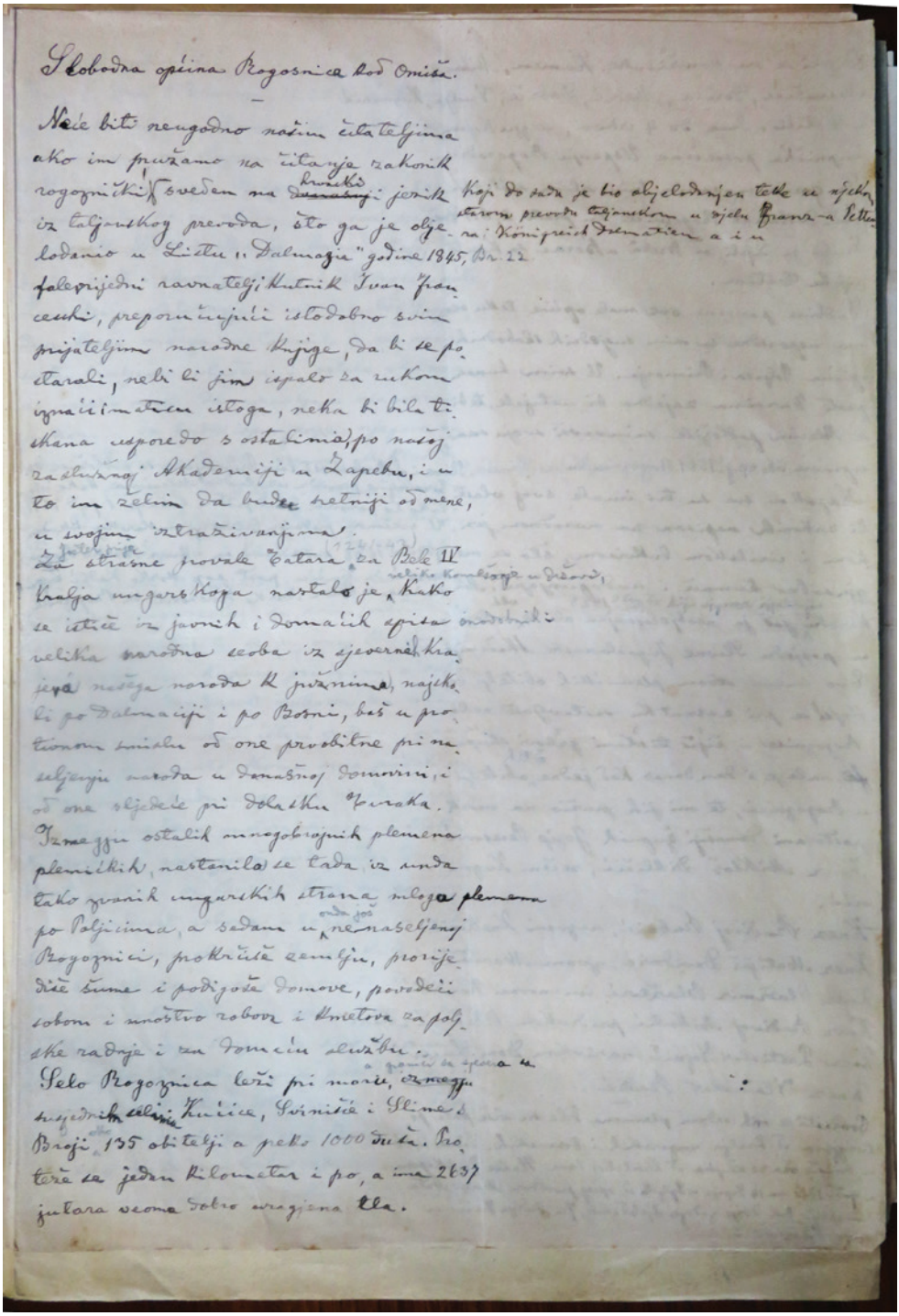

Slobodna općina Rogoznica kod Omiša.

Neće biti neugodno našim čitateljima ako im pružamo na čitanje zakonik rogozničkih Sveden na hrvatski jezik iz talijanskog prevoda, što ga je objelodanio u „Listu i Dalmagia" godine 1845, Br. 22 koji do sada je bio objelodanjen tekst u njihovom starom prevodu talijanskom u djelu Franz-a Lette-ra: Komparirch Statuten a i u

falevrijedni ravnatelj Kutnik Ivan Franceski, preporučujući istodobno svim prijateljim narodne knjige, da bi se postarali, neli li jim ispalo za ruku ignaciimatrem istoga, neka bi bila tiskana usporedo s ostalima, po našoj zaslužnoj Akademiji u Zagrebu, i u to im želim da budem sretniji od mene, u svojim istraživanjima.

Za strašne provale Tatara za Bele IV kralja ugarskoga nastalo je, kako se ističe iz javnih i domaćih spisa velika narodna seoba iz sjevernih krajeva našega naroda k južnima, najeka li po Dalmaciji i po Bosni, bez u protivnom smislu od one prvobitne prinaseljenja naroda u današnjoj domovini, i od one sljedeće pri dolasku Hrvata. Iz mnogih ostalih mnogobrojnih plemena plemićkih, nastanila se tada iz unda tako zvanih ugarskih strana mnoga plemena po Paljicima, a sedam u nenaseljenoj Rogozници, prokrčila zemlju, porijekla šume i podigoše domove, povodeći sobom i mnoštvo robova i kmetova za poljske radnje i za domaću službu.

Selo Rogoznica leži pri moru, omeđeno susjednim selima Kučice, Svinišće i Slime. Broji 135 obitelji a preko 1000 duša. Protere za jedan kilometar i po, a ima 2637 jutara veoma dobro uređena tla.

Slika 2. Neobjavljeni tekst o Rogozničkom zakoniku (Izvor: AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo)

mirno doba zapovijedaše podžupanijski ili županijski zapovjednik, koji se za starijeg doba zove *Capo dei Croati*, vojvodom Hrvata, a poznije potpukovnikom Hrvata *Governatore dei Croati*. Obije biogradske podžupanije potpadale su pod biogradskoga potpukovnika, a sve podžupanije pod ninskoga pukovnika Hrvata. Potpukovnik Hrvata bio je dužan, da svaki mjesec jedan put na smotri pregleda svoje satnije, a i pukovnik Hrvata je držao redovite 'kotarske vježbe'."

Jelić dalje dodaje osnivanje krajine: „U drugoj polovini XVII. vijeka po turskom je uzoru osnovana i u biogradskom primorju krajina, tj. pogranična neredovita vojska. Za rata ustajaše na najmanji mig republike čitavo pograničje, porazdijeljeno u satnije i regimente bez stroge stege, bez uniforme, s nejednakim oružjem, bez plaće uz samu hranu Krajiškoj regimenti zapovijedaše 'srdar', a pojedinoj četi 'arambaša'. Mletačku je krajinu ustrojio prvi srdar pop Stjepan Sorić župnik Gorice, (1647—8.), a brat ga Mato naslijedi u srdariji dolnje krajine (1648.), koja zahvaćaše biogradsko primorje. Kad je Sidraga bila očišćena od Turaka za kandijskoga i morejskoga rata pripade ona dolnjoj krajini, te je srdar stolovao u Vrani." Ovakvo ustrojstvo održalo se sve do pada Mletačke Republike.

ROGOZNIČKI ZAKONIK

Jelić u rukama nije imao original Rogozničkog zakonika, već je svoja istraživanja temeljio na prijevodu s talijanskog koji je objavio Ivan Franceschi u *Dalmaciji* 1845. godine.[48] Zacrtao je da pronađe original, ali mu to nije uspjelo. Sve ovo naveo je u uvodu svoje neobjavljene rasprave o Rogozničkom zakoniku koji glasi: „Slobodna općina Rogosnica kod Omiša/Neće biti neugodno našim čitateljima ako im pružamo na čitanje Zakonik rogoznički i sveden na hrvatski jezik iz talijanskoga prijevoda što ga je objelodanio u listu Dalmazia godine 1845., fale vrijedni ravnatelj i kutnik Ivan Franceski, preporučujući istodobno svim prijateljima narodne knjige, da bi se postarali, ne bi jih spalo za rukom iznaći imatiem istoga, neka bi bila tiskana usporedo s ostalima, po našoj zaslužnoj Akademiji u Zagrebu, ili to im želim da budu sretniji od mene u svojim istraživanjima." Dodaje da je Zakonik pisan na narodnom jeziku i ćiriličnim pismom. Nakon toga Jelić donosi prijepis Zakonika pisan u dva poglavlja, odnosno odluke s dvije skupštine od 5. travnja 1235. i 7. veljače 1236.

[48] *La Dalmazia*, br. 22, Zadar, od četvrtka 25. rujna 1845.: Ivan Franceschi: Statut plemićke Općine Omiške Rogoznice; Miroslav Pera, Prvi rogozničkizakoni, *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu*, vol. XX–XXI, Split, 1983. – 1984., 147 – 166.

U kasnijoj literaturi nalazimo više članaka vezanih uz ovaj Zakonik, međutim po njima je vidljivo da su se sve analize temeljile na Franceschijevu prijevodu te da nitko do danas nije došao do originala. Također je vidljivo da autori u literaturi ne spominju istraživanja don Luke Jelića, odnosno da je njegov rad na ovom Zakoniku do danas ostao nepoznat.[49]

OBIČAJNO PRAVO PRIGORJA (STATUT ZAOSTROGA PO SJEPANU ZLATOVIĆU)

U fondu nisu pronađene Jelićeve detaljnije bilješke o ovom Zakoniku, ali je vidljivo da ga je Jelić poznavao iz Zlatovićeva prijepisa koje spominje na nekoliko mjesta u bilješkama.[50] U bilješkama o Rogozničkom zakoniku Jelić napominje da postoji još jedan značajan zakonik, Makarski, koji je u posjedu tadašnje Jugoslavenske akademije, a koji je pronašao fra Stjepan Zlatović.[51]

POLJIČKI STATUT[52]

Jelić o zapisima o Poljičkoj Republici navodi da je imala posebno sudbeno ustrojstvo na osnovi običaja i poznatog statuta. Republika se dijelila na 12 katuna ili sela, a svakom je na čelu bio poglavar ili Mali Knez koji je obnašao prvostupanjsku sudbenu vlast (*Mali knez je sudac prve molbe svoim selu*). Na čelu republike bio je Veliki Knez sa svoja dva pobočnika (prokaratura) i dva kancelara (kancelira). Oni su nadgledali rad Malih knezova te sudili u većim građanskim i kaznenim parnicama, odnosno djelovali su kao drugostupanjski sud (*primaju prijave od prvih molbi).* Kod svih *parnica u zadnjoj molbi* presude je donosio Poljički banak ili stol, a njega su sačinjavali Veliki knez sa svojim časnicima te vojvoda sa svojim pobočnicima. *Kmetu i vlahu je pak bio sudcem prve molbe njegov „gospodar".*

Veliki knez bio je biran najviše na tri godine, a zadatak mu je bio da svake godine po tri puta obiđe cijelu Republiku i po mjestima održava sud s porotom

---

[49] M. Pera, Prvi rogozнички zakoni, 147 – 166; B. Marušić, Statut i kazneno pravo Makarske, 153 – 166; Antonia Perica, *Tradicijska kulturna baština u poljičkom i omiškom kraju*, diplomski rad, Split, 2016.; HR-DAZD-33, Vlada za Dalmaciju, 1802., *Stampa delli nobili di Rogosnizza*, sv. 167, br. spisa f. 852. U uvezanoj knjižici nalaze se talijanski prijepisi raznih statuta i isprava npr. dijelova Rogozničkog, Makarskog, Kotorskog statuta itd.

[50] AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo. O Makarskom statutu pisali su: B. Marušić, Statut i kazneno pravo Makarske, 153 – 166; Ivan Grgić, Statut primorske lige, *Zadarska revija*, br. 4., god. 4., Zadar, 1955., 193 – 203. HR-DAZD-33, Vlada za Dalmaciju, 1802., *Stampa delli nobili di Rogosnizza*, sv. 167, br. spisa f. 852.

[51] B. Marušić, Statut i kazneno pravo Makarske, 154.

[52] Detaljna analiza Poljičkog statuta u knjizi: M. Pera, *Poljički statut*.

koja se sastojala od tri sudca, po jedan izabran iz svakog plemena Tišemira, Limića i Kremenčana. Zakoni su se donosili na Velikom zboru koji se sastojao od Banka, Malih knezova, plemića i crkvenih poglavara.[53]

OBIČAJNO PRAVO BOKE KOTORSKE

Jelić piše da je Boka Kotorska „pod nazivom Mletačke Albanije"[54] bila samostalna poput Poljičke Republike te je „održala i svoju osebujno sudstvo osnovano na običajnom pravu". Kao bokokotarsku osobitost izdvaja *krvno kolo* koje opisuje kao „obćinski zbor ili skupštinu od dvanaest ili dvadesetčetiri 'kmeta ili dobra čovjeka' te od kneza i župnika". Dalje dodaje: „zbor, poza gostbom saslušav parničare i poveo istragu. Poza obranom bi krvno kolo razpravljalo i proglasilo presudu, koje se je odmah ovršavala. U nekim slučajevima bi se osuda napisala jednako na dva lista, oba privezana na dnu koncem protaknutim kroz mletački novac te bi jedan sudija, dok bi svaki parac prihvatio po jedan list, prestrigao novac popola, da pri svakom ostane po jednak list osude." Jelić pri tome ne navodi koje je izvore koristio za svoju analizu.[55]

ZAKLJUČAK

U Jelićevoj zbirci u Arheološkom muzeju u Splitu nalazimo podatke iz više područja kojima se bavio don Luka Jelić, pa među ostalim nalazimo bilješke i istraživanja običajnog prava. Pronađene bilješke nepovezane su i razbacane, a nalaze se uglavnom u kutiji XI/1, u kojoj se postoji fascikl naslovljen kao *Običajno pravo*. Vjerojatno dio njegovih rasprava i bilješci o ovoj temi nedostaje. Na temelju sakupljene građe i Jelićevih objavljenih radova, u ovom radu iznesena su Jelićeva istraživanja do njegova vremena poznatih pravnih akata običajnog prava (Rogoznički i Poljički statut te Novigradski zakonik) i statutarnog prava (Zadarski statut). Najveći dio Jelićeva istraživanja odnosio se na uspostavu liga i posoba te na osnovi fondova tadašnjeg Namjesničkog arhiva Jelić pravi kronologiju događaja početkom Kandijskog rata koji se odnose na mletačke teritorijalne snage i njihove zapovjednike. Jelićev zaključak koji se provlači kroz njegove bilješke je da su svaki grad ili općina donosili svoje posebne zakone koji su bili mješavina rimskih i običajnih zakona s primjesom mletačkih propisa.

[53] AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.
[54] Sa strane dodaje tekst da je oslobođena od Turaka 1619. i dodijeljena Veneciji.
[55] AMS, Arhiv Jelić, Kutija br. XI/1. Fascikl: Običajno pravo.

Prilog 1. Jelićev popis mletačkih postrojbi kao i događanja u vrijeme Kandijskog rata (koje je izradio na temelju arhivskog fonda „Generalni providuri" iz Državnog arhiva u Zadru, odnosno spisa providura Leonarda Foscola).[56]

Datum	Zapis
6/1645	Governatore Matcovich Rasanze
10/12 '45	Vuco Maina imenovan kapetanom kompanije od „soforti della sua nazione Albaneze"
20/12 '45	Imenovani kapetani: Dragasan Matijević, Mihovil Slavičić, Mihovil Struša, Niko Marinović, Vule Vlatković, Alvise Rosa, Mattio Soglco (Šoljko), Petar Milašević, Domjan Dobroević, Petar Glavić, Frano Pavičić, Marko Margitić, Zorzi Geliseo, Zorzi Bakinović pok. Karla iz Trogira
28/1 '46	G.B. Trindueri
1645	Kumpanija kapetana Girolamo Zapondi *di Guardia a* Malpaga, Foscolo III, 14
12/46	*Ingegn*. Franc Bortolazzi *aiutante*
7/3 46	*Ingegn*. Binaglio *in capo* *Ingegn*. Simon Zappich *ecc. aiut. per le fortificioni di Zara che in li esegniscono*
28/1 46	Zorzi *da* Ruda *di* Župa *nominato capitan della compagna condolta del cap. Piero Markovich* (Radin)
½ 46	Gradi se „Porporella" u Zadru
15/2 46	*Capit. Di barca armata Andrea Zoich transferato in una compagnia di fanti 50*
20/5 46	Kapetan Jakov Tudešković povećava kompaniju „dei fanti paesani" *cap.* Šime Posedarca od 20 na 25
26/5 1646	*Chirurgo dell' ospetale da fanti croati et albaneze*
26/6 46	Kap. N. Vigidrizza (...) Malpage
28/6 46	kap. S. Posedarac
11/7 46	Imenovani *capit. di barche armate*
12/7	Jere Vlatković iz Novigrada
21/7	Jere Bubišić iz Novigrada Zorzi Karsulović iz Novigrada Alvise de Segna di Biograda Zorzi Veličić iz Biograda Toma Škuljarić iz Ražanca (da služi na kraju) Niko Penović iz Ljube Rade Kostović iz Vrhe Imen(ovani) kap. *di Fanti* Ivan Tomalinović Vuk Buzza Jure Frletić

[56] U tablicama je prepisan sadržaj bilješki točno kako je pisao don Luka Jelić, zajedno s pogreškama koje je tom prilikom napravio. Pojedini dijelovi popisa su oštećeni, katkad su dijelovi nečitljivi, šarani ili prekriženi. Pored nekih riječi i sam Jelić stavlja upitnike. Ispod naslova je zabilješka koja glasi: *Mičtura ili Krekić*.

27/7 46	Satnija kap. Angelo Bagno bila u padu Novigrada 8/7.
6/10 46	Foscolo pod Šibenikom dieli „militare croate et albanezi“ *sotto tre capi comandanti* *I. Governatore* Mich Crutta (ima) osim svoje još sliedeće kompanije Kompanija kap. Zuane Gini kap. Vassili Schiavo kap. Marco Medin kap. Michiel de Rados kap. Petra Glavića kap. Ludovico Grisigono kap. Ivana Tamalinovića kap. Stjepana Markovića kap. Mikila Ledinića *Sergente maggiore cap.* Andrija Zoić *Aiutante* Duje Segezi *II. Governat.* Ghega Scura osim svoje ima još kompanije: Kap. Zuanne Risano/Cherchuica 24/7/47/ kap. Zuanne Pirici kap. Zuanne Doni kap. Zuanne Dobronić kap. Gregorio Braičić kap. Greg. Radašinović kap. Franc. Marchi kap. Gregori Popiosat kap. Mich. Strusa kap. Pietro Mandevio kap. Ivan Ivičić *Serg. Magg. et cap.* Zuanne Risano (...) III *Govern*. Frane Posedaria osim svoje još sliedeća kompanije kap. Rade Kologjević kap. Marko Grčević kap. Toma Škuljić kap. Niko Sanković kap. Jerko Bakić kap. Jure Korsulović kap. Niko Perković kap. Ante Grubišić kap. Jerko Vlatković kap. Matija Rubčić kap. Alvise da Segna kap. Paval Matušević kap. Niko Marinković *Serg. Magg.* Kap. Jakov Tudesković *Aiutante* Andrija Polanov
7/10 46	Por. Sibenski Ranzon *Governat.* Mich. Crutta Zamjenika mu imenovan *serg. magg.* Zoich Andrija

9/10 46	Barone Dagenfeld imenovan *sopraintendante assoluto alle milizie di qualsiasi nazione*
12/10	Na 7 ubijen Luka Suriaković pod Šibenikom, njegovoj udovi nekadašnjoj Turkinji pokršćienoj baškot
20/10 46	Almissa *guvernatore* Vuco Cerniza *de fanti Croati*
29/11 46	Zara. *A Giovani Spingaroli nobile di Zara – viene conferita la carica di capetano di una compagna di fanti Croati n. 50 „estratti con non minor dispendio che difficolta da paesi strenieri e del nemico ancora*“
6/12 46	Zorzi Stribeljić harambaša Betine
10/12 46	+ Antonio Renessi *capitan di una compagnia di cappelletti a cavallo* otvara se natječaj
22/10 46	*Alle singole compagnie delle nazioni croata ed albanese, composte per lo meno di 40 soldati si aggiunge un sergente in assistenza del capit. e dell' alfiere*
10/1 47	Zorzi Matković cap. della compagnia di (?); gli succede il figlio del governator (?) Matković Pietro
24/1 47	*compagnie croate, albanesi e da mare* (domaću vojsku)
3/5 47	*compagnia dei caval(li) legg(i)ri del cap.* Gerolimo Ongaro bila pri osvajanju Nadina
6/5 47	Kap. Grgur Senjanin Vranjanin već umrao
11/5 47	Kap. Jerko Vlatković iz Novigrada poginuo od mine pod Kaštel Hotišinom nasliedi ga u kapetaniji sin Marko
18/5 47	Zorzi Frletić kapetan
1647.	Plaća redovita svim gliudima Novigrada, Posedarja, Ražanca i Ljube što su na oružanim brodovima
28?/5 47	Ante Stipanović imenovan kapitan čete od njega pobrane pod govern. Marijanovićem
1/7 47	Satnija kap. Petra Gjurkovića sidomice izginula pod Zemunikom, Nadinom i Vranom – stoga se on kao prosti vojnik upisuje u satniju kap. Tome Lakića
17/7 47	Poginulo dosta konja „*delle tre compagnie di Dragoni, nuovamente capitati a Zara e condotte dal colonello Prestelone e dai capitani Zon(?) e Campagna*(“.)“
20/7 47	Pod Bokanjac poginuo kapitan Zorzi Tomisco nell fatto con l' esercito del passa di Bossnia ai 21 luglio 1647 kod Bokanjca
26/7 47	Kod Bokanjca poginu kap. Paval Mirković iz Grusi
27/7 47	Kod Bokanjca 1647 21/7 izginule dvie čete „di fanti Croati“ kapetana Matije i Jure Bakirovića braće iz Sv. Filipa i Jakova
4/9 47	Na mjesto kap. Tome Lakića (?) nastupa mu brat Ivan

30/11 47	*Capitan ed officiali che si sono portati nell' vitoria grossa – nelle attaco di Zemonico, Nadin, Vrana, Novigradi et altri luoghi, delle milizie italiene, oltramontane e corse*: Capit. Ant Francesco Taddei *fanti* 54 Capit. Giminiano Gionasi *fanti* 85 Capit. Filippo Marie Cartegitti *fanti* 58 Capit. Zuanne Margante fanti 35 Capit. Tommaso Albanese fanti 50 Capit. Novello Gandotti fanti 50
14/11 47	„Milizie croate et albanesi che si prestarono al riaquisto di Novegradi ed alla preservazione si di Sibenico“ Cap. Michiele Botušić fanti 24 Cap. Steffano Marković fanti 30 Cap. Vule Vlatković fanti 8 Cap. Zuane Perigi fanti 34 Cap. Pierantonio Zara fanti 24 Cap. Zuanne Dobroević fanti 28 Cap. Zuane da Risano fanti 24 (morto) Cap. Paulo Papali fanti 25 Cap. Nicolo Cernizza nipote del governatur Vuco fanti 24 Cap. Nicolo Sduja fanti 35 Cap. Pietro Sduja fanti 28 Cap. Vuco Cuzza fanti 24 Cap. Ivo da Župa fanti 18 Cap. Zuanne Leva fanti 25 Cap. Rado da Župa fanti 20 Cap. Francesco da Paštrović fanti 20 Cap. Toma Lekić fanti 24 Cap. Zorzi Craina fanti 25 Cap. Marko Stipančić fanti 28 Cap. Zuane Spingaroli fanti 24 Cap. Frane Bokanić fanti 26 Cap. Krste Bilinić 1. *governator* Vuco Cernizza per fanti 35 2. cap. Zuane Descoveo per fanti 38 3. cap Luca Belglava per fanti 30 4. cap Marco Medin per fanti 34 5. cap Marco da Igrane fu Zorzi per fanti 22 1. governator Ghega Scura per fanti 45 2. governator Miche Crutta per fanti 48 3. cap. Vassigli Schiavo per fanti 36 4. Cap. Andrija Zoić per fanti 32 5. Cap. Zorzi Mida per fanti 34 6. Cap. Pietro da Macedonica per fanti 26 7. Cap. Stefano da Nerenta per fanti 20 8. Cap. Michel de Radoš per fanti 30 9. Cap. Paolo da Dolcigno per fanti 26 10. Cap. Mich. Strmisa per fanti 25 11. Cap. Jerko Radoš per fanti 25

	12. Cap. Lunardo Zanumisi per fanti 22 13. Cap. Nicolo Ugideniza per fanti 15 14. Cap. Marko Margitić per fanti 20 15. Cap. Bastian de Castelnovo per fanti 24 16. Cap. Bariša Račić per fanti 25 17. Cap. Agostin Tenigini per fanti 20 18. Cap. Steffano da Cartolle per fanti 26 19. Cap. Ivan Šibudić per fanti 25 20. Cap. Gregorio Radošinović per fanti 28 21. Cap. Gieromo da Makarska per fanti 22 22. Cap. Niko Račetović per fanti 28 23. Cap. Vuko Maina per fanti 28 24. Cap. Jure Frletić per fanti 24 25. Cap. Gregorio Popesat per fanti 32 26. Cap. Ive Tomalinović per fanti 30 27. Cap. Franco Marchi per fanti 20
20/11 47	*Barone Daniele de Capet. Capit. di Corazzieri che ha servito in* (?)
27/11 47	*Due compagnie di fanti oltramarini del regimento del colonello Guglielmo Sorgo a Zara*
10/12 47	*Antonio Petropoli chirurgo nell' ospedale delle milizie albanesi e croate a Zara*
26/1 48	*Compagna del cap. Giacomo Pasquali che ha travagliato nell impresa di Novegradi e Nadin*
29/1 48	*Campagnia di cavaleria a Zaravechia del cap.* Pietro Matković
8/2 – 10/7 48	Osnovalo se šest satnija morlaka, svaka od 100 pješaka, kojih su kapetani „strenuo“ Zorzi Burić Jure Pastulović Piero Mandevio Filip Schiavicenović Petra Grudarević Zuane Boscain Pod vodstvom Gregorio Civalelli koji ih je okupio
15/2 48	Imenovan kapetanom svoje čete „lo strenuo“ Vučin Mandić *da* Turić (Islam/Modrići) Plaća kapetanova teče od dana kada je razvio barjak i imao već barem 20 ljudi
15/4 i 1/6 48	Po nalogu Senata 28/11 16/5 14/4 48 Foscolo daje nagrada „ai capi ed harambassi dei Morlachi“ što se odlikovali „nella presente guera“ kaludjer Petronja Selaković u Kistanju Damjan Kovilović pop Dobropolja Knez Niko Tadijić u Krmpotama Radoje Sekavić u Kistanju Arambaša Radoje Biovica Arambaša Martin Matković iz Ivoševaca Arambaša Ilija Smiljanić Jelić s olovkom dodao – „ovi su uskočilih“

1/5 – 13/7	Imenovani kapetani četa od 50 pješaka pod vojvodom Nike Sduje Ante Rakić Vukosav Seveljević *Šime Margetić*
17/5 47	Bragia Ravaljić imenovan kap. satnije od 50 vojnika pod zapovidi kapetana Andrije Zoića
28/5 47	Harambaša Simon Bogetić se vazda odlikovao vjernošću republici – pod Novigradon „sotto l' obbedienza d' Ibrahim Passa o' intervenne con le sue guardie, fece ogni buon offitio con noi passando intelligenza", pak kad došlo vrieme s braćom uskočio k Mlecima; pod Drnišom poginuo – dozvoljava se bratu mu Nikoli da zasnuje satniju od 50 vojnika morlaka (50 *fanti morlacchi*) te ga se imenuje kapetanom sa pravima drugih „altri capitani della natione Crovata".
10/7 48	Ovlašćuje se Mihovila Cvitanovića da digne 400 morlaka za 8 satnije
3/8 48	Arambaša Vučen Mandušić „capo direttore de' Morlacchi di Sebenico" poginuo i pogubio mnogo turaka u zadnjoj bitci kod zečeva, a njegov sinovac Tadija Vrančić imenovan aranbašom
8/8 48	Stjepan Jakovljević imenovan „capetano di una compagna di 50 fanti Croati che servono in Terraferma".
9/8 48	Aranbaša Jurašin Razjenović Moričina sela Jure Miljačnik aranbaša „di Zuzzo"
8/8 48	Mate Karsolović aranbaša Perušića
9/8 48	Aramb. Radivoj Bušović
10/8 48	Ante Zoić kapetan satnije „50 fanti morlachi ammassati dallo strenuo Zuanne Chrechich"
18/8 48	Marko Kozulović kapetan „di fanti 50 morlachi i ammassati dal capo Vuco Palastrinovich"
22/8 48	*Nominato in canceliere della lettera illirica e serviana a Zara Gerolimo Giordani in luogo del def. Marin Pecchiari*
30/8 48	Nagradjeni za zasluge u ratu Smoljan Mitrović arambaša Gieverska Ivan Kjukić arambaša Kermpota Knez Vizza Sarich iz Varivode Tadija Jurković arambaša Ervenika
27/9 48	*Denaro dell' banca di S. Simone in Zara*
5/11 48	Imenovani kapetani: Martin Jurišić „della compagnia di 50 fanti morlachi – sotto le carica del capit. Michiel Cvitanović da servire in teraferma." Ivan Matasović „sotto la carica del cap. Spingaroli" Todor Marković „sotto la carica del cap. Gres(?) Civalelli"
7/10	Bartul Drašković (pod kap. Mihovila Vitanovića)
5/10	Stjepan Grgurević Pavel Margetić (pod kap. Markom Margetićem) Ante Margetić
8/10 48	Signor Sbrogliavacca sopraintendante dell' artiglieria

8/10 48	Arambaše: Bare Bogetić odlikovali u zadnjem ratu kap. Bogetića Jure Sušinović Vekria Frano Brajenović Morpolače (Morlach – Polazza) Conte Dragoilo, Greco, Da Miljevci Knez Paval Ružić Mileta Vukčević ar(ambaša) Žegara Arambaša Toma Karsulović 31/10 48 Knez Ive Grulović iz Kistanja 1/11 Knez Ivan Gjersković iz Gjevrske 2/11
15/10 48	Umrao u bitci kod Zečeva kapit. Petar /pogr. Jakov/ Aničić iz Skradina – naslijedio ga brat Jakov – dok migne punoljetnost otac Paval
21/10 48	U bitci 21/7 poginuo kap. Jakov Tudisković
18/11 48	Radi „(?) di Novigradi – *capitan* Luca Halaburić arrestato" a njegova satnija od 27 povišena na 50 dana kapitanu Jerku Bakiću N. ova satnija prije bila /prekriženo *riformata/ estraordinaria* a time postala *riformata* Druga satnija istog dana kap. Grubišiću
23/11 48	Jer umrao kap. Toma Škuljić „della comp. ordinaria di (?) a Ražance." Naslidi ga brat Vid.
26/11 48	Jer umrao Šimun Posedarac kapetan „di una compagnia di fanti Croati" naslidi ga Petar Rubičić *(?) alfiere*
1/12 48	*Capitano sopra le compagnia* (?) *di corazze Gregorio Detrico a Zara*
2/12 48	Kapitan Petar Klaković mjesto Grge Radošinovića
4/12 48	Guvernator Carlo Begna imenovan zapovjednikom čete „corazzieri e carabini(eri)"
5/12 48	Andrija Zoić imenovan zapovjednikom svih oružanih brodova od Korčule do Zadra za vojnu na Albaniju
1648	Petar Vlatković po za padon Novigrada vojuje u Biogradu, tu ranjen i pogibe kod Skradina
10/12 48	Luka Halaburić oslobođen od sužanjstva – dotle zapovijeda njegovom četom Isko Bakić iz Novigrada „capit. riformato"
13/12 48	Aranbaša Radivoe Biovica ide u Fonolor(?) u Albaniju
14/5 49	Već se potopio Vuk Marković kapetan oružanog broda
31/5 49	Tek se aranbaša Niko Bogetić ostavlja čete morlaka u ratu i nasljednik mu dosadašnji alfiere Stjepan Bogetić Franić
1/6 49	Compagnia di Gieronimo Gurati borila se u početku rata kod Malpage, Zemunika, Nadina, Vrane itd.
4/6 49	Tek poginuo kapetan arambaša Rade Biovica
1/9 49	Umrao arambaša Martin Miljenić

4/6 49	Poginuo na šibenskoj granici arambaša morlaka Rade Rajčević i knez Dragola Miljevac
5/12 48	Andrija Zorić imenovan zapovjednikom svih naoružanih brodova od Korčule do Zadra, za vojnu na Albaniju
1/7 49	Nagrada od 4 dukata na mjesec (?) arambaša Tomica Pavlović iz Žegara Janko Mitrović iz Žegara Bartul Butovac iz Krmpota Čorljevo Jurašin Cetinjanin Ilija Milković iz Ivoševaca Plavša Krešković
4/8 49	Luka Janković pok. Stjepana aranbaša Pavac Šimunović arambaša Krmpota
2/11 49	*Zara si accordano a* Nicolo Delimarcovich „colonelo della nation croata“ *quattro lance spezzate, come furono gia assegnate ai coloneli Gini e Manoli*
22/11 49	*Milizie croate nella spedizione in Albania* pri osvojenje Risna Cap. Franco Bocami fanti 29 Cap Paulo Papali fanti 31 Cap Ivan Marinović fanti 37 Cap Josip Dragazzo fanti 28
22/11 49	Cap. Niko Delimarković iz Igrana fanti 42 Cap. Petar Posedarac fanti 33 Cap. S. B. Tirachieri fanti 38 Cap. Jure Frletić fanti 19 Cap. Frano Sinković fanti 29 Cap. Ivan Dobrović fanti 34 Cap. Ivan Karalipeo fanti 30 Cap. Andrea Pace fanti 37 Cap. Stjepan iz Primorja (Alach) fanti 38 Cap. Jerko Radoš fanti 56 Cap. Miho Radoš (zajedno s Jerkom) Cap. Zuani Spingaroli fanti 44 Cap. Ivan Popisat fanti 36 Cap. Ivan Descoveo fanti 42 Cap. Ivan Tomalinović fanti 26 Cap. Pier Ant. Ferra fanti 39 Cap. Grgur Pavlović fanti 20 Cap. Periša Kačić fanti 15 Cap. Damjan Dobrović fanti 22 Cap. Marko Margitić fanti 16 Cap. Zuane Doni fanti 24 Cap. Andrija Tosić fanti 20
2/12 49	Nagrade dok bude trajao rat arambašama: Milin iz Bilaja
14/2 50	Miho iz Cetinja (Kistanje) Ilija Baričević

20/6 50	Karlo Magjačić
6/7 50	Martin Aničić
15/7 50	Ivan Milavić (?) Mladja
10/8 50	Ilija Lokić Jure Pletikosić Ive Klančević Ivan Šarianović iz Krmpoće
1 / 2 50	Radan Gievrsković
1/12 49	Frane Butorac
1/11 49	Mirko Knežević iz Žegara
1/ 2 50	Janko Mitrović iz Žegara
1/11 49	Vuko Ivanišević iz Žegara
1/ 2 50	Jakov Grgić
14/2 50	Martin Jelovac
2/12 49	Filip Paić iz Žegara Vukadin Vučević iz Žegara Vukadin Mitrović iz Žegara Paval Vučević iz Žegara Filip Smiljanić iz Žegara Bože Kozarović iz Brguda Mate Smiljanić iz Žegara Marko Grubišić iz Šibenika
4/1 50	Radoje Raljak pok. Manuela iz Lapca Vuk Raljak brat Radoja Dragoje Raljak brat Radoja
24/6 50	Petar Sodić iz (?) appreso Budua Dragoslav Petrov sin Sodić Ivan Sodić nećak Petrov
11/2 50	Šime Narzić iz Obrovca
20/3 50	Mate Bogdanić iz Varivode Radonja Cetinjanin iz Biočica Ivica Bogišić aramb. Kosevića
6/4 50	Frano Bogetić aramb. Bogetića
25/4 50	Aramb. Vid Krenčić
4/5 50	Jure Latinović arambaša Vagna
14/11 50	Frano Milković aramb. (pokojnoga Andrije) Ivan Brajinović iz Bogetića Matej Ergovčić iz Bogetića Ivan Bogetić Franić Mate Galiotović
15/1 60	Sin Ahmed Duraka Musića Turčin iz Vrane „pokrstio se i dobio ime Nikola; isto majka mu Duršana, dobi ime Anica. Imaju posjeda u Zacan(?) i Modrave i u Podblaća kod Jezera
15/1 50	*Čete brojem umanjene radi pomora u sadanjem ratu*

16/1 50	*Riforma della campagna* „di fanti Croati in barca armata“ kapetana Marka Stipanovića
1/3 50	Kap. Luka Halaburić zarobljen pri padu Novigrada, iza 3 godine oslobodjen, povraćen svojoj satniji. Dotle ga zamjenjivao kap. Jerko Bakić
6/3 50	Umrao gov(ernadur) Miho Kruta pod Risanom. Kapetan njegove čete postaje Šime Kruta
24/8 50	Luka Tomanović Bugić iz Tinja *alfiere nelle compagnia di fanti croati ammassata a spese di Gier(olimo) Spingaroli* biva imenovan kapetanom iste jer se odlikovao junačtvom pri svim bitkama dosadašnjim
1/9 50	Mate Jurančić im(enovan) kapetanom čete Ivana Tomalinovića odsutna rad kuge
3/11 50	Tenenteu satnije karabiniera kap. Jure Posedarca Mati Dalčiću naredjuje se „di portarsi ad habitar Grusi per fermarsi personalnente a luoco (?), e ridurre ivi cento famiglie di morlachi e primitivi habitanti che di continuo dovranno trattenersi di stanza nel posto sotto la di lui direzione“. Njegova je dužnost da bdije nad neprijateljima i prijavlja sve Prov(iduru) Gen(eralu) – u potrebi da o čeljadi svojom priskoči.
15/11 50	Ilija i Filip Smiljanić
15/2	Novci za crkvu S. Šime cfr. 17/2
17/2 51	Kap. Ivan pok. Šime Parenzi iz Nina stavljen u mirovinu s plaćom i pohvalom
18/3 50	400 fanti Croati ed Albanezi spediti in Candia – kapet „dei Crovati“ Marko Stipanović
28/3 50	Poginuo od kuge u Šibeniku Jakov Aničić kap. satnije Morlaka – zamijenio ga brat Ivan, koji pogibe pri čarkanju na granici – tad napokon brat Ilija
1/ 4 50	Franco Cari iz Istre imenovan kap. „di fanti croati“ što se šalju u Kandiju
1/ 4 50	Ilija Smiljanić
15/5 50	Umrao Carlo Begna capit. *di una compan. di Corazze* – naslijedi ga sin Lodovico
16/5 50	Imenovani kapetani za Kandiju Petar Marković Tome Miljanić (mjesto Marka Libudića)
30/6 50	Umrao kapetan Ražanca Vid Škulić – mjesto njega Marko Grkinić – kad ovaj poginu u bitci s Turcima pred malo dana naslidi Vuk Ugarković

Prilog 2. „Zapovjednici domaće Kotarske vojske“

Ime i prezime	Komentar
Nikola Rezzi	Gov. Di Nona, ninski potpukovnik, +1643 /Krajina Ninska/
Knez Frano Posedarac	Kapetan konjice, Ninski Potpukovnik i kotara Zadarskoga (i Biograda) pod naslovom „Podpukovnik Hrvata“, (Posedarski Zbornik br. XLIV – XLVI) 17/8 1647 Knez Frano Posedarski postavljen kao „podpukovnik Hrvata“ (*Governatore de Croati*) – (Pos. Zbornik CX) 18/7 1656 Knez Frano Posedarac imenovan „Pukovnik domaćih Ninskih četa“ uz dokinuće naslova „podpukovnika“ podčinjen samo Vrhovnom pukovniku domaćih četa ili višem zapovjedniku (Pos. Zbornik br. CXXXII) 28/11 1664 imenovan knez Frano kao „pukovnik *sopraintendante* cijelog Zadarskog Kotara“ (Pos. Zbor. Br. CXXXXIV, 20/264). D.d. VII, 92. Umrao medju 20/12 1664. i 13/2 1665.
Kruta	podpukovnik Biograda 6/9 i 8/9 1646 (Posed. Zbornik LVIII, LIX), + 1649 pod Erugovin 225. /Krajina Biograska/
Stjepan Matković	Potpukovnik Biograda 1635 Namj. Arhiv ugovori o misi R. g. br. 5 str. 10. Gr. Biogr. Viestnik
Gov(ernadur) Crnica	Novigrad 7/5 1645
Juraj Revesi	1649?, Krmčina, potpukovnik Biograda (Bull. Dalm. VII, 63) 1656, 1670., naslijedio ga puk Bartolazzi
S. Bartolazzi	Potpukovnik Biograda, prije 1684 (B. D. VII, 5/6) – potčinjeni su mu svi kapetani, srdari, arambaše
Knez Juraj Posedarac	„narodni pukovnik“, pukovnik sopraintendante cijelog Zadarskog Kotara i sve Dalmacije (tj. Vrhovni pukovnik naroda = *della natione* + 1684 (B. D. VII)
Knez Frano Posedarac Jurin	Imenovan „pukovnikom domaćih četa Kotara“ 10/1 1674 8/2 1691. knez Frano Posedarac Jurin naslidi Radoša
Julij Soppe	21/3 1679 guvernadur zadarskih varošana; 4/IX 1684 = *governatore delle cernide degli scogli e die Terittorio di stratiule di Zara*, atti N. gr. D. Mocenigo, 36.
Knez kavalir Ivan Radoš	28/3 1684 im(enovan) Vrhovnim pukovnikom Dalmacije i pukovnikom nadzvanika i nadsrdarom Zadarskih Kotara (D. d. VII. 64) – do 1697. (P. J. VII. 87).

	1684. Kotari podieljeni u osam podpukovnija (B. J. VII, 76. rat za ul 12) 1. podpukovnik Ninski i pukovnik Kotara Knez Frano Posedarske Jurin 2. Biogradski podp. S. Bartolazzi 3. Podgorje srdar Stojan Mitrović 4. podp. Malpaga – Nadin srdar Smoljan Smiljanić 5. podp. Bokanjac knez Julio Soppe 6. podp. Vrana kavalir J. K. Soppe 7. podp. Ražanac, kap. Fr. Venturi 8. podp. Novigradski, podp. I. (...) Vrhovni zapovjednik knez Ivan Radoš, narodni pukovnik Stajaljenje černida sa neredovitim Morlasima ili Krajina sa Kotarima 8/2 1691. knez Frano Posedarac Jurin naslidi Radoša kao „pukovnik i nadzornik zadarskih Kotara i Krajine“, potčinjeni su mu svi podp., serdari, arambaše i kapetani i (...) (D. J. VII, 77/78).
Knez Juraj Posedarac	Pukovnik Kotara 11/I 1714
Knez Juraj K. Posedarac	Pukovnik Kotara 18/VII 1725
Knez Petar Posedarac	Pukovnik Kotara 16/I 1741
Knez Marko Lučić Pavlović	Pukovnik Kotara ?/X 1771 (D. d. VII, 92)

Prilog 3. „Srdari“

Morlaka, Gorice (Srednji Kotar);		Morlaci Bukovački, Žegar	
Ime i prezime	**Komentar**	**Ime i prezime**	**Komentar**
Pop Stjepan Sorić	1647(?) – 13/VII 1648	Aramb. Petar Smiljanić	1647-13/VII 1648
Arambaša Mate Sorić	VII 1648 – VII 1650 (Foscolo Vjestnik 8/1 94) – serdar pomorski	Aramb. Ilija Smiljanić	VII 1648-1654 (Foscolo(?) Vjestnik)
Kap. Božo Župančić	VI(?) 1650	Aramb. Filip Smiljanić	1654-1656
Petar Grgurica	1660-1662	Pristrenuo(?) Janko Mitrović	Prvi put 22/3 1656 - ?
Mate Mirković	21/5 1664	Marko Milković	1660-64
Juraj knez Posedarac	1661	Ivan Čačić	21/5 1666(?)
Stojan Janković 2. put	1681-1688	Pripomoćni srdar i Smoljan Smiljanić	1664- ?
Saviša Mitrović	1688-1701	Janko Mitrović 2. put	Od 16????
		Bože Miljković nasljednik Smoljana Smiljanića	1683-1700
		Lazar Smiljanić	1700-1709
		Marko Smiljanić	1709???

Prilog 4. „Kotari 1647.-8. Vrhovni vojvoda i Pokrovitelj uskoka Kotarskih kapetan i Kavalir pop S. Sorić serdar bukovačkih uskoka Petar Smiljanić!“

Donja Krajina, Uskoci pomorski		**Gornja Krajina, Uskoci pogranični (Islam)**	
Ime i prezime	Komentar	Ime i prezime	Komentar
Mate Sorić	Srdar, VII. 1648. do VII. 1648., vrhovni zapovjednik svih uskočkih ladja	Ilija Smiljanić	Srdar, VII. 1648. do 1654.
Božo Županović	18/VII 1650.	Filip Smiljanić	Srdar do 1654 ili 53?
Marko Milković	1660	Arambaša Janko Mitrović	Privremeni serdar 22/ III 1656.
Ivan Čačić	Srdar 2/? 1664	Petar Grgurica	1660-1664
		Mate Mirković	21/5 1664
5/6 1664 pripomoćni srdar za obe Krajine Smoljan Smiljanić			
Smoljan Smiljanić	Srdar 1686	Stojan Mitrović	Srdar 1666/7-1678
8/3 1684 knez kavalir pukovnik Dalmacije ili nadserdar Ivan Radoš B. d. VII, 64 – 8 krajina ili podpukovnija (D. v. VII, 76)			
Bože Miljković	Srdar 1686? 1700?	Knez Juraj Posedarac	Srdar do 26/5 1681
Potpukovnik Lazar Smiljanić	Srdar 1701 1709	Stojan Mitrović (*opet*)	26/5 1681 srdar i pukovnik 1688
Kapetan Marko Smiljanić	Srdar 1709 1750 Do punoljetnosti zamjenik kap. Ante Vujević	Saviša Mitrović	Srdar 1688 1701
Petar Smiljanić	1750 Podpukovnik S. Bortolazzi serdar (sred. Kotara) do 1795	Knez Ilija Mitrović. Do punoljetnosti zamjenik kapetan Gvozden Radošević do 1716	Srdar 1702 1731
Ivan Smiljanić	1796 srdar Srednjeg Kotara +1832.	Knez Cirijak Dede Hrvatinić Mitrović	1731 1768
		Knez Petar Dede Hrvatinić Mitrović	1768 1773

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića
Arhiv HAZU u Zagrebu, Poljički statut
Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD-33), Vlada za Dalmaciju, 1802.
Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), Fond Fanfogna-Garagnin

LITERATURA:

Acta croatica, hrvatski spomenici, Hrvatske glagoljične i ćirilične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100.-1527., knjiga I, priredio: Josip Bratulić, Zagreb, 2017.

Ančić, Mladen, Vrijeme i okolnosti postanka Novigradskog zbornika, *Povijesni prilozi*, vol. 22, br. 25, Zagreb, 2003., 133 – 161.

Antoljak, Stjepan, Vransko običajno pravo, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, vol. 18: *Razdio društvenih znanosti*, br. 8, Zadar, 1979., 167 – 220.

Bačić, Petar, Izbor seoskog kralja u Dalmaciji*, Zbornik za narodni život i običaje*, vol. 26, 2. dio, Zagreb, 1928., 319 – 328.

Barada, Miho, *Starohrvatska seoska zajednica,* Zagreb, 1957.

Berlam, Arduino, Le milizie dalmatiche della Serenissima, *Rivista dalmatica*, god. 16, fasc. 1, Zadar, 1935., 47 – 58.

Brajković, Vladislav, Odredbe prava mora i ribolova u Statutu Lige kotara ninskog. *Radovi Instituta JAZU*, vol. 16–17, Zadar, 1969., 479 – 484.

Brkić, Branko, Libar od kaštiga i pokaranja za pomanjkanja, *Zadarska smotra*, br. 1–4, Zadar, 2004, 11 – 33.

Cvitanović, Vladislav, Dva priloga o „biranju kraljeva" u Dalmaciji*, Zbornik za narodni život i običaje,* vol. 35, Zagreb, 1951., 29 – 60.

Cvitanović, Vladislav, Zadudžbine – „laši" na otocima zadarskog arhipelaga, *Radovi Instituta za povijesne znanosti JAZU u Zadru,* vol. 9, Zadar, 1962., 191 – 217.

Čolak, Nikola, Naše ribarstvo od pada Mletačke Republike, *Pomorski zbornik*, vol. II, Zadar – Zagreb, 1962., 393 – 424.

Deković, Danijela, Glagoljska rukopisna građa don Kažimira Perkovića pohranjena u Zavičajnom muzeju Biograd na Moru, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić, Grozdana Franov-Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 151 – 173.

Franov-Živković, Grozdana, *Društvena slika ugljanskih sela od 15. do 18. stoljeća prema podacima iz glagoljskih vrela*, doktorska disertacija, Zadar, 2013.

Franov-Živković, Grozdana, Glagoljski mandat iz 1750. o postrojavanju teritorijalnih snaga zadarskih otoka, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu,* br. 33, Zagreb, 2015., 199 – 215.

Franov-Živković, Grozdana, O kaljskim običajima u razdoblju od 15. do kraja 19 st., u: *Zbornik Kali*, ur. Josip Faričić, Zadar, 2017., 237 – 274.

Franov-Živković, Grozdana, Društveni položaj pripadnika mletačkih teritorijalnih snaga (černida) sa zadarskog područja u 17. i 18. stoljeću na temelju glagoljskih matičnih knjiga i ostalih dokumenata, *Acta Histria*, br. 26, Koper, Slovenija, 2018., 473 – 502.

Freidenberg, Maren M., Vranski zakonik, Novi spomenik hrvatskog običajnog prava, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. 18, Zadar, 1971., 323 – 340.

Grgić, Ivan, Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736 / 40. godine, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. VI–VII, Zagreb – Zadar, 1960., 551 – 605.

Grgić, Ivan, Didići na Ugljanu, *Zadarska revija*, vol. V, br. 4, Zadar, 1956., 284 – 286.

Grgić, Ivan, O ligama i posobama. Nekoliko priloga za njihovo proučavanje, *Zadarska revija*, vol. III, br. 1, Zadar, 1954., 1 – 15.

Grgić, Ivan, Pabirci po dalmatinskoj agrarnoj historiji. O jednoj staroj feudalnoj agrarnoj instituciji, *Zadarska revija*, vol. III, Zadar, 1954., 124 – 133.

Grgić, Ivan, Statut primorske lige, *Zadarska revija*, vol. IV, br. 4., Zadar, 1955., 193 – 203.

Jakšić, Nikola, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000.

Jelić, Luka, Hrvatski zavod u Rimu, *Vjestnik Kr. Hrv.-Dalm. Zemaljskog arkiva*, god. IV, svez. 1, Zagreb, 1902., 1 – 55.

Jelić, Luka, Lički sandžakat i postanje mletačke krajine, *Narodni koledar*, vol. 36, Zagreb, 1898., 79 – 115.

Jelić, Luka, Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, Hagiografsko-povijesna studija, *Rad JAZU*, Zagreb, 1901.

Jelić, Luka, Povijesno – topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n. s., br. III, Zagreb, 1898., 3 – 126.

Kadlec, Karel, Karlić, Petar, Statut Lige kotara Ninskoga otisak iz Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva, nova serija, sv. XII., Zagreb, 1912., *Mjesečnik pravničkog društva*, god. XXXIX, knj. II, Zagreb, 2013., 221 – 225.

Karbić, Damir, Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 16, Zagreb, 1998., 73 – 117.

Karbić, Damir, Karbić, Marija, *The Laws and Customs of Medieval Croatia and Slavonia: A Guide to the Extant Sources*, ed. Martin Rady, London, 2013.

Karbić, Damir, Hungarian and Croatian Customary Law: Some Contrasts and Comparisons, *Custom and Law in Central Europe*, ed. Martin Rady, Cambridge, 2003., 37 – 45.

Karlić, Petar, Otkriće Statuta lige kotara ninskoga, *Mjesečnik Pravničkog društva*, vol. XXXIX, no. I, 1913., 394 – 402.

Karlić, Petar, Statut lige kotara Ninskog, *Vjesnik Arheološkog društva u Zagrebu*, vol. XII, 1912., 287 – 298.

Kero, Pavao, *Građa za biografski leksikon zadarskih svećenika* (u pripremi)

Kolanović, Josip, Hrvatsko običajno pravo prema ispravama XIV. i XV. stoljeća, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, vol. 36, 1993., 85 – 98.

Kos, Lucijan, Naši prvi kazneno-pravni propisi o zaštiti plovidbe i ribolige kotara ninskog lova na Jadranu, *Zadarska revija*, br. 4, Zadar, 1952., 23 – 27.

Kukuljević Sakcinski, Ivan, Acta Croatica – Listine hrvatske, *Monumenta historica Slavorum Meridionalium, Povjestni spomenici Južnih Slavenah*, Zagreb, 1863.

Ljubić, Đuro, Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga*, vol. 240, Zagreb, 1931., 1 – 104.

Madunić, Domagoj, The Adriatic Naval Squadron (1645-1669): Defense of the Adriatic during the War for Crete, *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 45, Zagreb, 2013., 199 – 235.

Margetić, Lujo, Krčki knezovi i otok Krk od kraja XII. do kraja XIV. stoljeća, u: *Krčki (Vrbanski) statut iz 1388*, ur. Lujo Margetić, Krk, 1988., 11 – 44.

Margetić, Lujo, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, Čakovec, 1983.

Markulin, Nikola, Mletačka organizacija teritorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1648. do 1718. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59, Zadar – Zagreb, 2017., 251 – 287.

Markulin, Nikola, Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684.-1699.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 56, Zadar, 2014., 91 – 142.

Marušić, Bartul, Statut i kazneno pravo Makarske s okolicom u hercegovačkom sandžaku, *Hercegovina*, vol. 3, Mostar, 2017., 153 – 166.

Mayhew, Tea, Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata, *Spomenica prof. dr. sc. Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić i Damir Agičić, Zagreb, 2009., 243 – 262.

Milčetić, Ivan, Koleda u južnih Slavena na osnovi istoričkih vijesti narodnih pjesama i običaja našega vremena*, Zbornik za narodni život i običaje*, vol. 22, Zagreb,1917., 1 – 124.

Pera, Miroslav, *Poljički statut*, Split, 1988.

Pera, Miroslav, Prvi rogoznički zakoni, *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu*, vol. XX-XXI, 1983. – 1984., 147 – 166.

Perica, Antonia, Tradicijska kulturna baština u poljičkom i omiškom kraju, diplomski rad, Split, 2016.

Peričić, Šime, Glavari i časnici Vojne krajine u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 35, Zadar, 1993., 219 – 232.

Peričić, Šime, Vojna krajina u Dalmaciji, u: *Vojna krajina u jugoslovenskim zemljama u novom veku od Karlovačkog mira 1699*, ur. Vaso Čubrilović, Beograd, 1989., 169 – 215.

Peričić, Šime, Vojna krajina u Dalmaciji, u: *Vojna Krajina*, ur. Dragutin Pavličević, Zagreb, 1984., 199 – 204.

Raukar, Tomislav, Marginalia uz novootkriveni „Vranski zakonik" iz godine 1454., *Historijski zbornik*, vol. XXV–XXVI, Zagreb, 1972. – 1973., 369 – 375.

Raukar, Tomislav; Petricioli, Ivo; Švelec, Franjo; Peričić, Šime, *Zadar pod mletačkom upravom 1409–1797*, knj. III., Zadar, 1987., 35 – 36.

Sabalich, Giuseppe, *Huomeni d'arme di Dalmazia*, Zadar, 1909.

Smiljanić, Franjo, Novi pogledi na običaj biranja seoskog kralja na zadarskim otocima, *Zbornik otok Rava*, ur. Josip Faričić, Zadar, 2008., 439 – 443.

Smiljanić, Franjo, *Studije o srednjovjekovnim Slavenskim/Hrvatskim institucijama*, Zadar, 2010.

Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd, 1970.

Stanojević, Gligor, *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*, Zagreb, 1987.

Strohal, Ivan, Još dvi tri o Statutu Lige kotara ninskog, *Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu*, vol. XXXIX, no. II, Zagreb, 1914., 934 – 938.

Strohal, Ivan, Opet jedan hrvatskim jezikom pisani statut, *Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu*, vol. XXXIX, no. I, Zagreb, 1913., 347 – 352.

Strohal, Ivan, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, I. dio., Zagreb, 1913., 221 – 225.

Škrbić, Nevena, *Milčetićeva „Koleda u južnih Slavena" i običaj biranja kralja,* diplomska radnja, Zagreb, 1999., 1 – 48.

Zadarski statut (Statuta Jadertina) sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563., priredili: Josip Kolanović i Mate Križman, Zadar, 1997.

NOVINE:

La Dalmazia, br. 22, Zadar, od četvrtka 25. rujna 1845., Ivan Franceschi, Statut plemićke Općine Omiške Rogoznice.

Grozdana Franov-Živković

LUKA JELIĆ'S RESEARCH OF COMMON LAW

SUMMARY

The author of this paper found the inspiration and basis for this topic after she discovered within the collection of written works of Revd Luka Jelić, kept at Archaeological Museum of Split, his copies, notes and transcripts of the Code of Common Law. This paper brings a short overview of Luka Jelić's unfinished research and reflections on topics relative to customs in Dalmatia. The notes discovered within his written collection were unrelated and shuffled among papers in box XI/1, which contained a folder entitled The Common Law. In his writings, Luka Jelić describes famous legal acts of the Common Law such as Rogoznica Statute, Poljica Statute and the Code of Novigrad as well as the Statute of the City of Zadar. The bulk of research refers to the establishment of *lige* and *posobe*. Jelić compiled a chronology of events at the start of Candian War relative to Venetian militia forces and their commanders based on the administrative sources produced by the Venetian Governor-generals. Luka Jelić concluded that every town or municipality proclaimed their own special laws that stemmed from a mix of Roman and Common Laws combined with elements of Venetian regulations.

Keywords: Common Law, Rogoznica Statute, Statute of the Commune of Zadar, Statute of the Poljica Community, *lige* and *posobe*.

DOPRINOS DON LUKE JELIĆA OSNIVANJU MUZEJA HRVATSKIH STARINA BIOGRAD NA MORU

Danijela Deković
Sv. Filip i Jakov, Hrvatska

Nakon napuštanja aktivne svećeničke službe, Kažimir Perković odlazi živjeti u Biograd na Moru gdje započinje sa znanstvenim radom i prikupljanjem razne arheološke, povijesne i rukopisne građe, a što je bilo poticajem za osnivanje Muzeja hrvatskih starina u Biogradu na Moru 1925. godine. Temelj arheološke građe u navedenom muzeju su arheološki ostatci koje je pronašao don Luka Jelić na lokalitetu Glavica gdje je obavljao prva arheološka istraživanja krunidbene katedrale. Nakon završetka istraživanja, arheološka građa ostala je nezaštićena. Dnevnici i pisana ostavština don Luke Jelića pohranjuju se u Arheološki muzej u Splitu nakon njegove smrti. Kažimir Perković u Biogradu na Moru nailazi na arheološku građu koju je odlučio zaštititi i očuvati. Nakon osnivanja Muzeja, Perković donosi arheološku građu i izlaže ju javnosti, ali bez podataka o tome gdje su i kada predmeti pronađeni te na koji su način prispjeli u Muzej. Međutim, uspoređujući Jelićeve bilješke i fotografije, možemo za veći dio građe u Muzeju odrediti da je pripadala upravo krunidbenoj katedrali. Također, u svojim se bilješkama Perković često oslanja na Jelićeve podatke i rezultate istraživanja. Ovim radom povezat ćemo istraživanja don Luke Jelića i Kažimira Perkovića, ističući njihovu ulogu u proučavanju i zaštiti hrvatske kulturne baštine.

Ključne riječi: Biograd, don Luka Jelić, Kažimir Perković, Muzej hrvatskih starina Biograd na Moru.

ISTRAŽIVANJA DON LUKE JELIĆA U BIOGRADU NA MORU (1902. – 1905.)

U svom djelu „Povijesno – topografske crtice o biogradskom primorju" don Luka Jelić donosi niz važnih podataka o povijesti Biograda na Moru koji nude odgovor zbog čega su bedemi, katedrala, crkva, ali i ostale građevine u lošem stanju.[1] Ruševine ovih građevina u novom vijeku, a posebice početkom 20. stoljeća, poslužile su kao kamenolom ne samo za gradnju kuća već i za nasipavanje obale i ceste te za isušivanje močvare.[2]

Detaljnije podatke nalazimo i u jednom dijelu Jelićeva „Izvješća o izkopinama u Biogradu 1902. – 1905." nazvanom „A – Pristup: Povijest Biograda i istraživanja

[1] Luka Jelić, Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 2, Zagreb, 1898., 42 – 57.

[2] Frane Buškariol, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 27, Split, 1988., 21 – 55.

biogradskih spomenika".[3] Nakon kraćeg uvoda autor donosi geografski opis smještaja grada pri čemu ističe da je nastao na poluotočiću te da je bio opasan bedemima. Posebno naglašava da je zbog kanala koji ga odvaja od Pašmanskog kanala najljepši dio jadranske obale.[4] Prema Jeliću, ovo je područje zbog toga bilo naseljeno od prapovijesti do danas. U povijesnom se prikazu Jelić posebno osvrće na starohrvatsko razdoblje kada je Biograd na Moru bio sjedište hrvatskih kraljeva te je pripadao Županiji Sidragi i Primorskoj Banovini.[5]

Opisujući svoja istraživanja koja je u Biogradu na Moru provodio 1904. godine, Jelić navodi građevine podizane u doba kralja Petra Krešimira IV.[6] Za vrijeme ovog „zlatnog razdoblja" u Biogradu se podiže biogradski kaštel – sijelo hrvatskog kralja Petra I. Krešimira koji oko 1059. osniva biskupsku stolicu, muški i ženski benediktinski samostan te katedralu. Da Biograd tada proživljava „zlatno razdoblje" potvrđuje činjenica da je u njemu 1102. krunom hrvatskih kraljeva bio okrunjen ugarski kralj Koloman. Arapski geograf Edrisi oko 1161. godine Biograd ubraja među glavne gradove Istočnog Carstva.[7]

Prema Jeliću, nakon ovog „zlatnog razdoblja", za Biograd stižu teška vremena razaranja i rušenja. Godine 1125. Mlečani razaraju grad koji je nakon toga opustio, a građanstvo je s biskupom otišlo u Skradin. Uslijedilo je razdoblje osmanskih provala, pa Mlečani, kako navodi Jelić, 1573. i 1574. opasuju grad slabim zidovima, a grad postaje utvrda drugog reda i sjedište zapovjednika teritorijalne vojnice biogradske krajine. Godine 1646. ponovno je stradao u ratovima protiv Osmanlija.[8] Jelić nadalje piše kako se nakon prestanka osmanske ugroze Biograd koncem 17. stoljeća ponovno naseljava, te kako je gradska jezgra konačno formirana 1761. godine kada je u blizini nekadašnje katedrale podignuta nova župna crkva sv. Anastasije.[9]

---

3 Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 1 – 29.

4 Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 1 – 2.

5 Stjepan Antoljak, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 263 – 277; Eduard Peričić, Biogradska biskupija, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 335 – 350.

6 Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2.

7 Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 3 – 4.

8 Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 4 – 6. O ovim razdobljima opširnije piše: Amos Rube Filipi, Biogradsko-vransko primorje u doba Mletačko-turskih ratova (s osvrtom na povijest naseljenja), *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, vol. 19, Zadar, 1972., 405 – 498.

9 Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 4 – 6; Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana*, sv. II, Zara, 1879.

U 19. stoljeću Biograd se razvija kao sjedište općine i kotarskog suda, a Jelić je u tom razdoblju provodio svoja istraživanja. U svojim je spisima istaknuo loše stanje istraživanih građevina, što je dovelo do toga da su one tada poslužile kao kamenolom za izgradnju novih zgrada. Ne zna se koliko je vrijednih predmeta tom prigodom uništeno, kao ni koji su predmeti dospjeli u privatne zbirke, ni koja je bila njihova sudbina. Povjerenici Matice hrvatske, nadučitelj Urlić Ivanović Grgur i sudski dnevničar Jeličić Artur, od 1881. do 1890. godine prikupljaju predmete bez određivanja njihove datacije, bilježenja mjesta nalaska i preciznijeg opisa, što će kasnije predstavljati veliku poteškoću u analizama.[10]

U razdoblju od 1880. do 1881. Urlić Ivanović piše manju povijesno-spomeničku sintezu o Biogradu na Moru pri čemu navodi nalaze pronađene unutar srednjovjekovnih bedema grada. Posebno je značajan podatak da je župna crkva građena od kamena iz vrta Jeličić, vjerojatno od ostataka srednjovjekovne crkve sv. Marije.[11] Biogradski učitelj i povjerenik Hrvatskog starinarskog društva Frano Škarpa popunio je popis manjih predmeta i svoj rad objavio u *Viesniku hrvatskog arheološkog društva* 1898. godine pod nazivom „Popis manjih starinskih predmeta".[12] Među tim predmetima posebno se ističe nadvratnik od bijelog kamena s tri križa pronađen u vrtu Jose Vučkova, kao i natpis pronađen kod kaštela Matković o kojem su ostali detalji nepoznati.[13]

Prva istraživanja u Biogradu na Moru don Luka Jelić provodi 1902. godine pri čemu često navodi predmete koje su prikupili Grgur Urlić Ivanović, Frano Škarpa i Artur Jeličić. Njegovi navodi potvrđuju da je veći dio nalaza bio premješten s mjesta gdje su izvorno stajali, što je dovelo do toga da je dio kamenih nalaza nestao ili je ušao u manje privatne zbirke bez ikakvih podataka o nalazima. U svojim bilješkama opisuje početak istraživanja 1902. godine:

---

10 Ćiril Metod Iveković, Istraživanje starina u Biogradu na moru i u njegovoj okolici, *Ljetopis JAZU*, sv. 44, Zagreb, 1932., 146 – 157; Velimir Škarpa, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s.3, Zagreb, 1898. – 1899., 232 – 233; Grgur Urlić Ivanović, Albamaris-Biograd (I), *Bullettino di archaeologia e storia dalmata,* vol. III, br. 6, Split, 1880., 90 – 93., Grgur Urlić Ivanović, Albamaris-Biograd (III), *Bullettino di archaeologia e storia dalmata*, vol. IV, Split, 1881., 27 – 30.

11 G. Urlić Ivanović, Albamaris-Biograd (I), 90 – 93.

12 Velimir Škarpa, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s.3, Zagreb, 1898. – 1899., 232 – 233.

13 Ivan Josipović, Biogradska predromanička skulptura, *Ars Adriatica*, vol. 7, Zadar, 2017., 65 – 82; Ana Jordan Knežević, O problemu ubikacije ranosrednjovjekovnih bazilika Sv. Ivana Evanđeliste i Sv. Tome u Biogradu na Moru, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* vol., 62, Zadar, 2020., 5 – 30; Branka Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, vol. 9, Zadar, 1980., 445 – 471; Radomir Jurić, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 279 – 318.

„Po ovim predradnjama bilo je temeljitog izgleda, da bi sustavna iskapanja u Biogradu izniela na vidik važnih spomenika. Tomu dogodjaju su pružile prigodu javne radnje od 1902 g. unapried. Te godine naime Biogradsko Obćinsko Upraviteljstvo stalo je da reguluje morske plitčine oko mjesta nasipanjem: materijal su imale pružiti mnogobrojne gomile i ruševine. Najprije se je uzelo u obzir gomile na Glavici; ta točka je obećavala najveću kolikoću nasipnog materijala, ali istodobno, kako je pišući već pet godina prije bio upozorio i nadu u otkriće ostataka starinarske gradjevine. I doista pri samom početku radnja naišlo se na debel kontrofortavani polukružast zid (kako se kašnje uzpostavilo. bijaše to sjeverna ahsida katedralke) koji i na žalost bi odmah iz temelja uništen. Obavješten o tomu pišući iza pregleda na licu mjesta, posredovao je kod Obćinskog Upraviteljstva za prevremeno obustavljanje radnje. te je To Visok o C. K. Središnje Povjerenstvo izvjestio o stvari, moleći da bi se zauzelo za obezbjeđenje spomenika kao što i za pripomć državnu za sustavno istraženje istoga. Međutim su oba domaća starinarska družtva. 'Spljetski Bihač' i 'Kninsko Starinarsko Družtvo' novčanom pripomoći omogućili nastavak radnja i sustavno istraživanje starinske zgrade. Daljnim pripomoćima državnim izhodjenim od Toga Visokoga C. K. Središnjeg Povjerenstva postiglo se posvemašnje odkriće spomenika na Glavici."[14]

U istom izvještaju don Luka Jelić donosi i prve rezultate svojih istraživanja:

„Od 1902. godine provedenim izkapanjem doistinilo se je da je Gomila skrivala u sebi ostanke trobrodne bazilike okolostojećim grobljem i zidovljem, što su od nje u sjeveroiztočnom pravcu proteže prema Matkovićevom Kaštelu. U odkritoj skupini našlo se rimskih, starokršćanskih te sredovječnih spomenika. Samo bazilika kao što i na drugim točkama Biograda. Pošto je do 1904 g. posvemu otkrivena bazilika na Glavici. prešlo se na sustavno iztraživanje u Jeličić-Eškinjevim vrtlima u sjeverozapadnom dielu grada. te se je 1905 g. otkrila starokršćanska bazilika po predaji Sv. Marije. Napokon se poduzelo površno iztraživanje u iztočnoj polovini grada te se je na nekoliko točaka došlo povoljnog uspjeha. O konačnom uspjehu radnja provedenih 1902-1905 g. može se reći da otkriveni spomenici stariji od X -tog vieka znatno upotpunjavaju veliku prazninu dosle osjećanu za rimske i predhrvatske dobe dok su pak djelomice došli na vidik neke povjestno poznate već građevine Xl - og vieka. koje su pak i od osobite važnosti i za obću povjest umjetnosti."[15]

[14] Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 7 – 9.
[15] Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 8 – 9.

Iz ovog je „Izvještaja" vidljivo da 1902. godine Općinsko upraviteljstvo Biograd na Moru započinje s javnim radovima, odnosno s nasipavanjem morske pličine oko grada – a najveća količina materijala potječe s lokaliteta Glavica. Luka Jelić je tada, kao i pet godina ranije, istaknuo potrebu za početkom istraživanja te je tražio zaštitu spomenika. Ne znamo je li prilikom odvoženja kamenja s Glavice i s ostalih lokaliteta u gradu bilo pokretnih kamenih spomenika te u kojoj su mjeri lokaliteti oštećeni. Pretpostavka je da su već tada bili teško oštećeni. Ulomci kamenih spomenika, kao i ostalih predmeta, tada su bespovratno uništeni. Društva „Bihać" i „Kninsko starinarsko društvo" obećali su pomoć, kao i Visoko C. K. Središnje Povjerenstvo. Godine 1904. u potpunosti je otkrivena bazilika na Glavici, a godinu dana poslije otkrivena je i starokršćanska bazilika sv. Marije. U 1905. godini bilo je planirano pretražiti ruševine Sv. Ivana od Kaštela do Kaštela Matkovića u središtu grada, ali su zbog iznenadnih događaja istraživanja odgođena. Za to vrijeme, zbog niveliranja ceste i isušivanja močvare, nastavljeno je odnošenje kamenja s katedrale na Glavici.

Luka Jelić se prilikom pisanja o vlastitim istraživanjima opet pozvao na prijašnje zapise Urlića i Škarpe koji navode da se Glavica nalazi na najuzvišenijem dijelu grada te da se gomila već i prije izravnala za „narodno kolo". Urlić i Škarpa vidjeli su velike zgrade kojih 1904. više nije bilo te su naveli da su sadašnja župna crkva svete Anastazije i zvonik crkve bili sagrađeni kamenom s Glavice.[16]

U svom „Izvještaju" don Luka Jelić navodi sljedeće kamene spomenike: „1. Tri velike debele ploče od bijelog kamena sa uklesanim križem., 2. Masivni 'dogradak' – zidana mensa žrtvenika., 3. Unutarnja dekoracija koju dijeli na stariju i mlađu."[17] Urlić Ivanović navodi kako su godine 1879. na lokalitetu Sveta Marta prekapanjem Jeličićeva vrta pronađeni razni predmeti, ostatci arhitekture, grobova i grobnih priloga, te kako se kamenje s gomila uzimalo se za gradnju župne kuće. Nakon dvije godine, isti autor navodi grob rogovskog opata Fridrika Jurjevića koji povezuje sa samostanom svetog Ivana.[18] Za godinu 1896. don Luka Jelić je, opisujući ruševine, naveo da je iz crkve odneseno nekoliko kapitela za koje se danas ne zna gdje su. Također, u svojim opisima nalaza od 1902. do 1905. godine opisao ih je vrlo detaljno:

> „Ostale nutrnje dekoracije razlučuju se izrazito u dvie skupine, nesamo po slogu i izradbi, nego i po nahodjaju. Jedna skupina pripada starijoj perijodi po slogu. te su predmeti iste našasti ili pod zidovljem druge perijode, ili kao gradivo

[16] G. Urlić Ivanović, Albamaris-Biograd, 90 – 93; V. Škarpa, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, 232 – 233.

[17] Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 10.

[18] G. Urlić Ivanović, Albamaris-Biograd, 90 – 93; V. Škarpa, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, 232 – 233.

upotrebljeno u zidovlju kao što i u pločniku druge perijode: a ono što se je našlo u svom položaju. pripada stražnjem dielu bazilike. Baza stupa od bielog kamena mjereća 0.80 m. po stranici. a u temelju vanjskom predzadnjeg sjeveroistočnog poluvaljkastog podpornjaka te ulomak druge iste baze (B XV, l) našast kao gradivo u zidovlju drugog perijoda. odgovaraju stu·poviju 6 m. visokom. testi stupova od bielog kamena tih razmje~ a također našlo se uzidano u zidovlju drugog perijoda. Od kapitela ovog stupovlja našlo se je takodjer ostataka: jedan fragment na ploči 0.12 m. debeloj (B XV, 2) i dva ulomka od bielog cementa (B XV, 3). Jedan oveći ulomak arhitrava (B XV, 4}, re k bi da je pripadao gornjem dielu uzmeta zgrade. Dva ulomka skroz probušene transenne (B XV, S) predstavljaju nam rađene prozorne zatvore."[19]

U godinama 1904. i 1905. Općinsko Upraviteljstvo dalo je otkloniti sve gomile koje su se nalazile u gradu. Ne postoji zapis o kojim se gomilama radi te koji su nalazi pronađeni, ali su to zasigurno lokaliteti Donja Gromača, Matkovićev kaštel i Žegar.[20] Opisi pronađenih kamenih ulomaka početna su točka za povezivanje tada pronađenih predmeta sa sadašnjim predmetima Zavičajnog muzeja Biograd na Moru.

U „Izvještaju br. 2" nalazimo zapise o demoliranju većeg dijela bazilike na istočnoj strani, izvještaj o istraživanju starokršćanske bazilike svete Marije, kao i detaljan popis nalaza. Detaljno su obrađena i istraživanja lokaliteta D. Gromača, Matkovićev Kaštel i Žegar te se navode mjesta gdje su predmeti pronađeni, kao na primjer kuća Rosino, vrt Alviža Tolića te brojni drugi lokaliteti.[21]

DJELATNOST KAŽIMIRA PERKOVIĆA I OSNIVANJE MUZEJA HRVATSKIH STARINA BIOGRAD NA MORU

Obrazovavši se u nadbiskupskom sjemeništu u Zadru, Kažimir Perković, rodom iz Ražanca, postao je svećenik 1909. godine. Svećeničku službu obavljao je u Rašteviću i Polači, a 1918. godine, nakon sukoba sa zadarskim nadbiskupom, dijelom svećenstva, ali i svojom pastvom u Polači, Perković napušta aktivnu svećeničku službu i posvećuje se znanstvenom radu kojim se prije bio bavio u slobodno vrijeme. Završetkom Prvog svjetskog rata i dolaskom talijanske voske u Dalmaciju, zbog svojih je patriotskih ideja uhićen i interniran. Nakon sklapanja Rapallskog ugovora pušten je iz zatvora, pa 1921. godine dolazi u Biograd gdje živi do svoje smrti 1943. godine. Godine 1925. osniva Muzej hrvatskih starina

[19] Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 11 – 29.
[20] Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2., 11 – 29.
[21] Arhiv Luka Jelić, XII: Sjeverna Dalmacija, kut. 2.

Biograd na Moru, institucionalnu prethodnicu današnjeg Zavičajnog muzeja u Biogradu na Moru. U tom je razdoblju bio i politički aktivan pa je postao općinski vijećnik. Obilazi arheološke i povijesne lokalitete, vodi arheološka iskapanja na lokalitetu Crkvina u Galovcu, kontinuirano donosi građu u Muzej te piše prvu monografiju o Biogradu.

Među njegovim predmetima koji su se do danas sačuvali u Muzeju posebno su značajne njegove bilježnice koje je prema temama razvrstao u nekoliko kategorija:[22]

1. *Pravno – povijesni rječnik* (2 bilježnice)
2. *Običajno narodno pravo* (bilježnice br. II, br. III, br. XIII, br. XIV, br. XV (ukupno 5 bilježnica)
3. *Stare mjere* (1 bilježnica)
4. *Stara Hrvatska upravna i sudska podjela* (1 bilježnica pisana na pisaćem stroju)
5. *Sjeverna Dalmacija* (1 bilježnica).[23]

U studenom 2018. godine Muzeju je vraćeno devet bilježnica koje su bile u privatnom arhivu prof. dr. sc. Janka Beloševića (Muzeju ih je predao prof. dr. sc. Ante Uglešić, profesor s Odjela za arheologiju na zadarskom Sveučilištu). Bilježnice imaju sljedeće naslove:

1. Pravne bilješke I
2. Povijesne bilješke II, III, IV, V, VI, VII
3. Liburnija ili stara hrvatska povijest
4. *Stara hrvatska povijest*.

Među spomenutom građom, za proučavanje značaja don Luke Jelića u osnivanju Muzeja hrvatskih starina Biograd na Moru posebno je vrijedna bilježnica *Stara Hrvatska upravna i sudbena raspodjela*. Sadrži, otipkan u formi tablice, popis mjesta Dalmacije s brojem hrvatskog i srpskog stanovništva te raspodjelu mjesta po starim županijama (opaske su upisane ručno).

Bilježnica iz kategorije *Sjeverna Dalmacija* nosi naslov *Historički razvitak sjeverne Dalmacije* te je u njoj donesena povijest Dalmacije u razdoblju prapovijesti, rimskog doba, starohrvatskog doba, hrvatsko-ugarskog doba, mletačkog i turskog doba, drugog mletačkog doba, prvog i drugog austrijskog

[22] Danas se bilježnice nalaze u Zavičajnom muzeju Biograd na Moru. Nemaju signaturu i nisu objavljene.

[23] Danijela Deković, Glagoljska rukopisna građa don Kažimira Perkovića pohranjena u Zavičajnom muzeju Biograd na Moru, u: *Zbornik svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić, Grozdana Franov Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 157 – 158.

doba, francuskog doba, u razdoblju talijanske okupacije, jugoslavenskog doba, novog hrvatskog doba te upravna i sudbena sistematizacija Sjeverne Dalmacije – općine, kotarevi, kotarski sudovi, mjesta i pučanstvo prema popisu 1931.

U bilježnici naslovljenoj *Pravne bilješke I* s natpisom na naslovnici *Povjesne bilješke iz Ravnih Kotara, prikupio K. Perković* opisuju se rimska cesta Zadar – Scardona, kraljevski dvori u Biogradu, cesta pod nazivom Providurac, rimski vodovod Vrana – Zadar, Banica Biogradska (legenda), opis i skica biogradskog kaštela, potom opisi hrvatske zadužbine u Biogradu, raznih miljokaza, Ptolomejeve karte, legenda o pojavi konjanika u Biogradu, opis crkvenih službi u Biogradu i okolici, cijene raznih proizvoda, kao i cijena zemlje.

Bilježnica naslovljena *Povjesne bilješke II* sadrži razne podatke o rimskom dobu i utvrdama Ravnih Kotara, o uzgoju i preradi maslina s posebnim naglaskom na Vranu, opis vranskog feuda, opise Kumenta kraj Biograda, kraljevskih dvora u Biogradu, čakavaca i cakavaca, povijesne dokumente Šibenika i njegova teritorija od 1167. do 1324. godine, opis crkve sv. Ivana u Biogradu, opis kaštela Matković, tloris grada Biograda izvađen iz stare sudbene mape iz 1929. godine, legendu o Banici Vilenici (kako ju je ispričao starac Ante Buća), opis kamenice opata Jurjevića, popis crkvenih posjeda Zadra izvan samog grada, opis nastanka Muzeja hrvatskih starina u Biogradu, morske duljine na Jadranu i kronologiju hrvatskih vladara.

U bilježnici naslovljenoj *Povjesne bilješke III* nalaze se opisi kraljevskih grobnica u Biogradu, skica biogradske katedrale sv. Marije, opis plemena Mitrovića, opis zvona opata Jurjevića, opis rimskog vodovoda u Biogradu, presušivanje Vranske bare, opis plemena Rudić, Labar i Kunaratić-Tolić, potom opisi raznih dužina koje se koriste u Dalmaciji, puteva uz obalu, mjesta Velim, popis i opis starih hrvatskih županija, opis teritorij Raba pod Velebitom, opis natpisa kralja Kolomana u Biogradu, opis zadnjeg suda posobe u Biogradu, opis Zlokovnice, popis i opis vjetrova, opis vladavine Krešimira IV., Kolomana i Stjepana te, najzad, opisi razaranja Biograda i izgleda hrvatske kraljevske krune.

Bilježnica *Povjesne bilješke IV* sadrži: opis vladavine kralja, popis neokrunjenih kraljeva Hrvatske, povijest Zapadnog Rimskog Carstva, dataciju hrvatske dvorske kancelarije, prikaz sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske 1797. godine, opis Tukljačkog spomenika, opis stupova iz kraljevskih dvora u Biogradu, popis starohrvatskih županija, opis ukrasa iz džamije u Vrani, pjesmu *Kletva Divojčina*, opis plemena Colić i opis Teutina zlatnika.

Bilježnica *Povjesne bilješke V* sadrži podatke o akcentima, skicu krune zdenca u Ninu, opis arheoloških istraživanja na lokalitetu *Crkvina* u Galovcu sa skicom i opisom tlorisa crkve i pronađenih kamenih ulomaka iz starohrvatskog doba, opis pronađenih grobova, skicu ornamentike i opis starohrvatskih županija.

ZAKLJUČAK

Uspoređujući podatke iz ovih bilježnica s podatcima koje je zapisao don Luka Jelić prilikom svojih istraživanja u Biogradu, može se zaključiti da su Kažimiru Perkoviću ovi podatci bili dostupni te da ih je koristio za svoja istraživanja. Kažimir Perković u svojoj bilješci to potvrđuje i govori da su predmeti uzeti iz tadašnje osnovne škole u Biogradu na Moru zapravo predmeti koje je pronašao don Luka Jelić u svojim istraživanjima od 1902. do 1903. godine:

> „Muzej hrvatskih starina u Biogradu: starine našaste u Biogradu bile su pohranjene u podrumu osnovne škole u Biogradu. Ja sam ih 1925. godine iznio iz podruma i stavio u trijem općinskog doma. Na 22. ožujka 1930. godine dao mi je općinski načelnik jednu sobicu u općinskom domu na desnu stranu ulazi se prozorom prema sjeveru u istočnom dijelu zgrade i tu sam smjestio starine. ovo je zametak Muzeja hrvatskih starina, a razvitkom Biograda, iskopati će se mnogošta i muzej će narasti i nove će prostorije trebati. Ovaj početak budu sretan!“[24]

Iz ovog zapisa doznaje se da su predmeti bili pohranjeni u školskoj zgradi u Biogradu odakle su preneseni u Općinski dom i gdje su ostali do smrti Kažimira Perkovića 1943. godine kada su ponovno bili preneseni u jednu štalu, a potom u zgradu Kotarskog suda gdje se i danas jedan dio predmeta nalazi. Nažalost, dio predmeta je izgubljen. Iz svega navedenog, sa sigurnošću možemo povezati osnutak Muzeja hrvatskih starina s istraživanjima don Luke Jelića koja je provodio u Biogradu na Moru u razdoblju od 1902. do 1905. godine.

[24] Zavičajni Muzej Biograd na Moru, Povjesne bilješke III, bez signature.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića
Zavičajni muzej Biograd na Moru, Arhiv don Kažimira Perkovića

LITERATURA:

Antoljak, Stjepan, Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 263 – 277.

Bianchi, Carlo Federico, *Zara cristiana*, sv. II, Zara, 1879.

Buškariol, Frane, Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 27, Split, 1988., 21 – 55.

Deković, Danijela, Glagoljska rukopisna građa don Kažimira Perkovića pohranjena u Zavičajnom muzeju Biograd na Moru, u: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština*, ur. Tado Oršolić, Grozdana Franov Živković, Zagreb – Zadar, 2020., 151 – 173.

Filipi, Amos Rube, Biogradsko-vransko primorje u doba Mletačko-turskih ratova (s osvrtom na povijest naseljenja), *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, vol. 19, Zadar, 1972., 405 – 498.

Iveković, Ćiril Metod, Istraživanje starina u Biogradu na moru i u njegovoj okolici, *Ljetopis JAZU*, sv. 44, Zagreb, 1932., 146 – 157.

Jelić, Luka, Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 2, Zagreb, 1898., 1 – 90.

Jelić, Luka, Znamenito otkriće u Biogradu, 1902., *Narodni list*, god. 41., br. 11, od 5. 2. 1902., Zadar, 1902.

Josipović, Ivan, Biogradska predromanička skulptura, *Ars Adriatica*, vol. 7, Zadar, 2017., 65 – 82.

Jordan Knežević, Ana, O problemu ubikacije ranosrednjovjekovnih bazilika Sv. Ivana Evanđeliste i Sv. Tome u Biogradu na Moru, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 62, Zagreb – Zadar, 2020., 5 – 30.

Juraga, Branka, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, vol. 9, Zadar, 1980., 445 – 471.

Jurić, Radomir, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 279 – 318.

Peričić, Eduard, Biogradska biskupija, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, ur. Šime Batović, Zadar, 1990., 335 – 350.

Škarpa, Velimir, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s.3, Zagreb, 1898. – 1899., 232 – 233.

Urlić Ivanović, Grgur, Albamaris-Biograd (I), *Bullettino di archaeologia e storia dalmata*, vol. III, br. 6, Split, 1880., 90 – 93.

Urlić Ivanović, Grgur, Albamaris-Biograd (III), *Bullettino di archaeologia e storia dalmata*, vol. IV, Split, 1881., 27 – 30.

Danijela Deković

REVD LUKA JELIĆ'S ROLE IN THE ESTABLISHING OF "MUZEJ HRVATSKIH STARINA" IN BIOGRAD NA MORU

SUMMARY

Having retired from active priesthood service, Kažimir Perković settled in Biograd na Moru and turned to scientific work. He collected different archaeological and historical material and manuscripts that he used to establish the Museum of Croatian Antiquities in Biograd na Moru in 1925. The origins of archaeological materials of the museum were in fact the remains that Revd Luka Jelić excavated at Glavica site while carrying out his first archaeological research of the Coronation cathedral. All the finds from the site were left unprotected after the research excavations were completed. Following his demise, Revd Luka Jelić's journals and written legacy were taken to the Archaeological Museum of Split. Meanwhile, Kažimir Perković discovered the archaeological materials and decided to protect and preserve them, by registering them in the museum he founded. He opened the archaeological material to public, but failed to properly catalogue it. However, the comparison of Luka Jelić's notes and photographs helped ascertain that most of the material in fact belonged to the Coronation cathedral. Also, in his notes, Perković often relied on Luka Jelić's data and research results. The aim of this paper is to allow the author to connect Kažimir Perković's research to Luka Jelić, and emphasise both of their roles in the study and protection of the Croatian cultural heritage.

Keywords: Biograd na Moru, Revd Luka Jelić, Kažimir Perković, Muzej hrvatskih starina.

FOLKLORISTIČKI PABIRCI: ETNOGRAFSKI RAD LUKE JELIĆA

Matija Dronjić
Etnografski muzej
Zagreb, Hrvatska

Mario Katić
Odjel za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

Na temelju dostupne rukopisne građe Luke Jelića (Vranjic, 1864. – Kaštel Stari, 1922.) pohranjene u arhivu Arheološkog muzeja u Splitu, autori se fokusiraju na etnografski rad ovog istaknutog arheologa i povjesničara. Na temelju dva izabrana primjera, tj. segmenta sačuvane građe – mirila u okolici Ražanca i predaje o starom stanovništvu na području Bukovice – autori analiziraju temeljne karakteristike njegovih folklorističkih pabiraka posebno se osvrćući na njihovu strukturu, relevantnost te mogućnost kontekstualizacije podataka u najširem smislu.

Ključne riječi: Luka Jelić, etnografija, Ražanac, Bukovica, pogrebni običaji, predaje o starom stanovništvu.

UVOD

Iako je Luka Jelić (Vranjic, 1864. – Kaštel Stari, 1922.) bio vrlo svestran istraživač, o čemu u konačnici svjedoči i njegova sačuvana rukopisna ostavština koja je poslužila kao polazište i mnogim drugim autorima priloga u ovom zborniku, primarno je u znanstvenim krugovima ostao upamćen kao arheolog i povjesničar. Uvidom u arhivski fond pohranjen u dokumentaciji najstarije muzejske ustanove u Hrvatskoj – Arheološkog muzeja u Splitu – Luka Jelić otkriva nam se i kao etnograf koji je prikupljao folklorističku građu. Temeljni cilj ovoga priloga jest kontekstualizirati okolnosti nastanka bilješki etnografskog predznaka koje se nalaze u njegovoj rukopisnoj ostavštini, ali s obzirom na to da je ovaj segment njegova djelovanja gotovo nepoznat, na osnovi dostupnih informacije nismo bili mogućnosti ulaziti u dubinske analize, već smo se fokusirali na nastojanje da naznačimo neke temeljne karakteristike njegova etnografskog rada. Nadalje, s obzirom na naš interes za određene teme kojima se bavio Luka Jelić, kao i istraživačko iskustvo na širem prostoru sjeverne Dalmacije, odlučili smo se kontekstualizirati određene segmente građe, konkretno *mirila* na području Ražanca i predaje o „starom narodu“ zabilježene u Bukovici u sklopu prikupljanja podataka za arheološku topografiju.

KONTEKST ETNOGRAFSKOG RADA LUKE JELIĆA

Iako etnografska istraživanja Luke Jelića nisu bila provedena ni sustavno, ni temeljito, činjenica je da je uz svoj svećenički i istraživački rad na polju arheologije imao i interes za folklorističku građu te ju je i prikupljao. Naslov našega rada, koji se ujedno referira na naslov jedne od rukopisnih bilježnica Luke Jelića sačuvanih u sklopu njegove ostavštine – „pabirci za folkloristički zbornik" – jasno daje naslutiti o vrsti građe i na koji joj je način metodološki pristupio. S obzirom na to da se radilo o istraživanjima na margini njegovih arheoloških i pastoralnih pohoda, nažalost nedostaju konkretniji podatci koji bi približili cjeloviti kontekst njegovih etnografskih istraživanja. Međutim, na temelju uvida u rukopisnu ostavštinu, moguće je pretpostaviti da je Luka Jelić usput, od suradnika, suputnika, i tijekom susreta s različitim ljudima u različitim prigodama zapisivao neke folklorne oblike, prakse, vjerovanja i sjećanja ljudi; stvarao je mrežu suradnika na terenu i vlastiti arhiv. S obzirom na vrlo širok spektar tema i način zapisivanja, čini se da nije koristio neki upitnik, niti je razvidan određeni plan pristupa odabranim temama.

S početcima ilirskog pokreta u Hrvatskoj narod biva „otkriven" kao predmet znanosti, ali i politike. Već početkom 19. stoljeća Maksimilijan Vrhovac pokreće akciju za sabiranjem narodnih pjesama, šaljući okružnicu na latinskom jeziku svećenstvu, koja se smatra prvim organiziranim folklorističkim poduhvatom u Hrvatskoj.[1] S obzirom na vrijeme u kojem Jelić živi i djeluje, moguće je pretpostaviti kako je poticaj vrlo vjerojatno došao pod utjecajem već znatno razvijene ideje o sustavnom izučavanju kulture „običnih ljudi", točnije predindustrijskih populacija ruralnih područja koja se javlja na kraju 19. stoljeća, propagirane od strane onodobne Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (današnja Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti). Međutim, uvidom u arhivsku građu Odsjeka za etnologiju HAZU pronađeno je samo jedno pismo iz 1895. godine koje se nalazi u Zbirci korespondencija Matice Hrvatske, a ono ne daje naslutiti o neposrednoj ulozi Akademije u njegovu etnografskom radu.[2]

Početci ideje o sustavnom sakupljanju folklorističke građe formuliraju se u okrilju Matice hrvatske, koja pod vodstvom don Mihovila Pavlinovića 1877. godine objavljuje „Poziv za sabiranje hrvatskih narodnih pjesama". Godine 1888. godine Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu osniva Odbor za sabiranje spomenika tradicionalne literature, današnji Odbor za narodni

[1] Vitomir Belaj, Povijest etnološke misli u Hrvata, u: *Etnografija – Svagdan i blagdan hrvatskog puka*, ur. Jasna Čapo Žmegač, Zagreb, 1998., 347.

[2] Odsjek za etnologiju HAZU, Zbirka korespondencije, K.SZ.277. Iz sadržaja pisma razvidno je tek kako Jelić potražuje da mu se dostavi jedna knjiga.

život i običaje, koji postaje prva institucija etnološkog predznaka u zemlji. Odbor ima cilj potaknuti skupljanje folklorističke građe za novoosnovanu serijsku publikaciju koja je nazvana *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (*ZbNŽO*). Prvi svezak Zbornika izlazi 1896. godine, kao i prvi svezak Matičinih „Hrvatskih narodnih pjesama". Urednik drugog sveska Zbornika postaje Antun Radić, zagrebački slavist i filolog te kasniji suosnivač Hrvatske seljačke stranke, koji u drugom svesku Zbornika objavljuje „Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu", opsežan i visokostrukturiran naputak za etnografska istraživanja sela, prema kojoj je nastao niz monografskih opisa, dijelom objavljenih u Zborniku i samostalnim monografskim izdanjima, a dijelom sačuvanih u Arhivu HAZU-a.[3]

Zbirka Matice hrvatske, u kojoj se čuva jedino pismo Luke Jelića, najstariji je arhivski fond u sastavu Odsjeka za etnologiju HAZU. Pretežno se sastoji od zapisa narodnih pjesama, dok ostatak građe otpada na pripovijetke, priče i predaje, koje se nalaze u devetnaest rukopisa, opisi običaja u devet rukopisa, zagonetke i poslovice u pet rukopisa, autorski radovi u četiri rukopisa, vjerovanja u dva rukopisa i notni zapisi pjesama u jednom rukopisu.[4] U toj se građi miješaju narodne pjesme s drugom vrstom folklorne građe (pripovijetke, poslovice, opisi običaja...), ali i s autorskim „umjetnim" pjesmama, korespondencijom, prijepisima građe iz različitih časopisa i novina i drugom sličnom građom, što govori o nerazvijenim klasifikacijskim kriterijima i nepostojanju folkloristike kao jasnog znanstvenog usmjerenja kod preporoditelja koji su sakupljali „narodno blago".[5] Prema Jakši Primorcu, razloge zašto je veći dio te građe sakupljen u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini treba tražiti u političkim i kulturnim okolnostima toga vremena.[6] U Dalmaciji je tada bilo u tijeku dovršavanje preporodnog procesa, a na političkoj sceni neprestano je postavljano pitanje ujedinjenja s Banskom Hrvatskom. U vrijeme objavljivanja Matičina poziva Bosna i Hercegovina bila je zahvaćena sukobima te je doživjela austrougarsku okupaciju 1878. godine, čime se otvorio novi prostor za širenje hrvatskih nacionalnih, političkih i kulturnih ideja.[7] Uz to se počeo jače širiti interes za dugačku deseteračku usmenu poeziju koja je najsnažnije bila zastupljena baš u tim regijama, kao i u zapadnim gorskim dijelovima Hrvatske.[8]

---

3 V. Belaj, Povijest etnološke misli u Hrvata, 350 – 352.

4 Jakša Primorac, Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU, *Zbornik za narodni život i običaje*, vol. LV, Zagreb, 2010., 9 – 37.

5 Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost nekad i danas*, Beograd, 1983., 81.

6 J. Primorac, Arhivska građa, 16.

7 Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., 530 – 532, 536.

8 J. Primorac, Arhivska građa, 16.

S obzirom na to da su neki dijelovi sačuvane građe Luke Jelića datirani u razdoblje između 1895. i 1898. godine, možemo na osnovi sačuvanog pisma iz Zbirke Matice Hrvatske te vrsti građe koja je skupljena pretpostaviti da je poticaj za bilježenje etnografske građe bio poziv Matice. Međutim, ostaje nejasno zbog čega ne postoji druga korespondencija. Iz kojeg razloga ni jedan dio građe nije objavljen u *Zborniku za narodni život i običaje*? Zbog čega građa nikada nije dostavljena u Zagreb?

Etnografski rad Luke Jelića odraz je vremena i prostora u kojem živi i djeluje. Geografski je obuhvatio područje Bukovice i Ravnih kotara, a prikupljena građa većinom sadrži epske pjesme, poslovice, ali i opise svadbenih i pogrebnih običaja, opis narodne nošnje, opis božićnih običaja, tekstove Koleda, razna vjerovanja i gatanja te pčelarstvo kao zasebnu temu.[9] Kao prilog rukopisu nalaze se i fotografije guslara i guslarice. Ove fotografije predstavljaju doprinos vizualnom prikazivanju u to vrijeme vrlo popularnih i aktualnih guslara, a predstavljaju i prilog osvještavanja činjenice kako su i žene svirale i pjevale uz pratnju ovog instrumenta.

Jedini njegov nama do sada poznati objavljen rad koji bismo mogli okarakterizirati kao etnografski je članak o hodočašću Gospi od Zečeva iz 1900. godine, objavljen u izdanju Matice hrvatske.[10] Iz tog razloga moguće je zaključiti kako je određena suradnja između Luke Jelića i Matice postojala. Nije sačuvana rukopisna verzija rada ili prikupljene građe za rad, ali na osnovi objavljenog teksta moguće je pretpostaviti na koji bi način Luka Jelić oblikovao i priredio i drugu prikupljenu građu. Temeljni naglasak je na deskripciji, što kod hodočašća rezultira time da daje ekstenzivan opis izvedbe prakse. Kod drugih zapisa tomu nije slučaj jer je riječ o više-manje dekontekstualiziranim opisima koji prikazuju idealno zamišljen folklorni oblik te se ne odnose na neki konkretni događaj ili izvedbu. Uz opis se referira i na povijesni kontekst i moguće porijeklo hodočašća te pokušava interpretirati neke njegove aspekte komparativnim pristupom, uspoređujući primjerice kupanje djevojaka na rijeci Rajni s praksom pranja morem u Ninu tijekom hodočašća Gospi od Zečeva. Na osnovi ovoga rada moguće je zaključiti kako bi Luka Jelić i ostalu folklorističku građu za objavu priredio koristeći sličan komparativni pristup u interpretaciji, uobičajen u onodobnim folklorističkim istraživanjima. Međutim, ona je ostala samo u rukopisnoj, „sirovoj" verziji.

---

[9] Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), XXIII. Narodno blago. folklor, kut. 1, Gradivo za prilog u Folklorničkome zborniku Jug. akademije u Zagrebu.

[10] AMS, Arhiv Jelić, XXIII. Narodno blago. folklor, kut. 1, Gradivo za prilog u Folklorničkome zborniku Jug. akademije u Zagrebu.

Prema onome što pronalazimo u rukopisu mogli bismo zaključiti da je imao suradnike/kazivače na terenu, pripadnike lokalne zajednice. Primjerice, na početku „Knjige 3" navodi „Jukić iz Ražanca", nakon čega slijedi opis nekih običaja iz Ražanca na temelju čega se može pretpostaviti da mu je glavni kazivač upravo bio navedeni Jukić.[11] S druge strane, u Jelićevoj ostavštini evidentna je znatna količina relevantne etnografske građe sadržana u korespondenciji s ljudima na terenu, primjerice Vladimirom Ardalićem iz Đevrska ili Matom Ivankovićem iz Ervenika, o kojima će biti govora u nastavku teksta.

Za potrebe ovog rada odlučili smo se pobliže osvrnuti na one folklorističke pabirke iz rukopisne ostavštine Luke Jelića koji se bave dvjema nama bliskim temama: posmrtnim praksama dalmatinskog zaobalja (Mario Katić) i tzv. predajama o starom stanovništvu (Matija Dronjić).[12]

MIRILA U OKOLICI RAŽANCA

Dobar primjer etnografskih zapisa Luke Jelića je opis, kako ih on naziva, „mrtvačkih mjerila". Opis „mrtvačkih mjerila" Jelić donosi u poglavlju naslovljenom „Običaji", s podnaslovom „Pogreb".[13] Iako je naslov dosta široko postavljen te bismo očekivali da donosi opis cjelokupnih običaja kroz životni i godišnji ciklus, Luka Jelić fokusira se na samo neke od tema, a kod opisa pogrebnih običaja zapravo najviše piše o „mrtvačkim mjerilima". Drugi su pogrebni običaji svedeni samo na crtice, što dobro ilustrira i karakteristiku ostale zapisane građe, kao i naslov koji je dao bilježnici – „pabirci" – ili drugim riječima samo neki segmenti nekih praksi ili običaja. Pogrebni običaji toga vremena, u bilo kojem naselju dalmatinske obale i zaleđa, pa tako i Ražanca koji opisuje Jelić, vrlo su kompleksan sklop ritualnih praksi koje znaju trajati danima. Kao komparativan primjer može poslužiti poglavlje o pogrebima iz rukopisa njegova suvremenika Mate Zorića, koji 1897. godine prema „Osnovi" opisuje život i običaje sela Visočani. Njegovo poglavlje donosi čitav niz detalja koje Jelić uopće ne zapisuje ili barem nisu prisutni u ovom rukopisu. Primjerice, opisuje proces umiranja (kada bolesnik padne na krevet), kada čovjek umre i tijelo se nalazi još

[11] AMS, Arhiv Jelić, XXIII. Narodno blago. folklor, kut. 1.

[12] Razrada ove teme inspirirana je tekstom Šime Vrkića „Arheološka baština Bukovice u rukopisnoj ostavštini Luke Jelića" objavljenim u ovom Zborniku, u kojem se autor dotiče zapisa o starom stanovništvu u arheološkom kontekstu. Naša namjera bila je sagledati ovu temu iz folklorističkog rakursa, ali i publicirati odabrane primjere predaja u obliku u kojem su zabilježene kako bi bile dostupne za daljnje analize. Ovom bismo prilikom još jednom zahvalili kolegi Vrkiću na ustupljenoj radnoj inačici teksta i svesrdnoj pomoći.

[13] AMS, Arhiv Jelić, XXIII. Narodno blago. folklor, kut. 1.

uvijek u kući, ukop i na kraju „žalovanje za pokojnikom".[14] S druge pak strane, Jelić donosi vrlo detaljan opis, funkciju i kontekst gradnje „mrtvačkih mjerila". Taj segment Mate Zorić uopće ne opisuje, iako pouzdano znamo da je običaj gradnje *mirila* bio poznat i u selu Visočani. Na osnovi ove usporedbe mogli bismo zaključiti da je Jelić više bio zainteresiran samo za neke elemente života i običaja te da svoje zapise ne formira na temelju zadanih upitnica kako je to primjerice radio Zorić. Ako ovo uzmemo kao pretpostavku, onda nam odabir tema i opisa koje donosi Luka Jelić ujedno govori i o njegovim interesima ili prigodama koje su mu omogućile da pobliže upozna životnu svakodnevicu i običaje mjesta kojima se kretao.

Kako bismo dobili uvid u način opisivanja i pisanja Luke Jelića, ali ujedno i mogli analizirati i valorizirati njegovu prikupljenu građu, u nastavku teksta donosimo njegov opis običaja „mrtvačkih mjerila":

> „Kad se donaša mrtvac na pogreb iz daljega onda nosači opočinu na sredini puta. To opočivalište zove se „mirilo"; jer na uspomenu mirilo pokojniku tu se postavi njeka vrst spomenika, doista jednostavna i priprostita, kao što je i sam narod, ali u velika karakteristična. Svaki nosač i pratioc prihvati po Kamen, te pod nosilima sastave dvostruk zidić, dug koliko nosila, označiv glavu i noge sa kosim čunjem, a sa strane bokova ogradiv ga sitnijim kamenjem. Kadkad metnu na čunj kod glave natpis označujući ime pokojnika i godinu; nu, to je riedko. U starije doba mjesto nadpisa, uklesali bi pet križa, veći u sredini, manji po stranama; ili razne narise, kružnice sa laticama zmijinaste vijugavice It.d. Ovakovih „mirila" na počivalištu ima na stotine, starijih i novih; te svjedoče o velikoj drevnosti toga propaloga običaja; koji sjeća donjekle na klasični „coenotaphium". „Mirilo" je da sjeti putnika na molitvu za pokojnika; ali postolje je skopčano sa odnjom nosača. Putnik kod „mirila" prohodeć skine kapu, i zavapi „Bog ih pomiluj!" Ovakovih mirila opaža se uz sve pute stare ninske županije što od stanova vode k pokopištu. Oveće mjerilo vidio sam na putu od Žerave do Poljica; druga je na putu od Brdarića k Poljicama; treće na putu što vodi od Kneževića stanova do Poljica, sva tri u samoj jednoj župi. A svaka župa ih ima, koliki je poglavitih puta to pokopište župnoga. Nameće se misao dali i „[nečitko]" što ih često spominje narodna pjesma, biva bilježi veći ili manji uz puteve, često i stećci i mašete, nijesu ino doli mjerila mrtvačka. Kadkad i davna narodna pjesma tumači ovo postanje tako. Mrtvačka jama na grobljima ili kod starih crkvica kopa se lopatom, mašklinom i motikom. Kad je jama gotova iz nje se ne vadi [nečitko] ondje dok se mrtvac ne položi. A na pamet još i to da svedjer lopata s mašklinom u jami stoji na zakriž. Jama se ne smije kopati prije nego li je pokojnik izdahnuo, a još manje unapried prije nego li je tko i obolio jer je predznak u narodu da bi tkogod u obitelji na brzo umrao. Stoga takodjer narod

[14] Odsjek za etnologiju HAZU, SZ 8, Zorić, Mate, Visočane u Ravnim Kotarima, 1897.

nit hoće nit dopušta da se grobište raširiva; jer se na stalno rad toga izčekuje pomor. U starije doba, jama je morala biti tako orientovana da je mrtvac vazda gledao na iztok; sada se počelo uvaljati, da mrtvac gleda prema crkvi. Mrtvačka nosila po selima su obično proste ljestve, prekrite gonjevom ili biljem; škrinja rietko kad je upotrebljena. Mrtvac je vezan na ljestvama; i to mužkić pojasom od [nečitko], a žensko [nečitko]. Odraslima su noge napred okrenute, a djeci je glava sprieda. Kad izlazi iznose mrtvaca iz kuće, pop se ne smije obraćati k njemu; jer [nečitko], da mrtvac tada ostane u kući i da se [nečitko] Mrtvaca prati do groblja rodbina i komšije. Ženske od kuće i [nečitko] putem za njima nariču. Po selima u kojima nema narikača od zanata; po primorskim varošcicama su se počele uvadjati. Goruće svieće ili dušice. Na crkvicama brdašća, na ruševinama starih crkava i na razaslinama [nečitko] i u grobištima viđaju se goruće svieće za tihe ljetne noći, koje puk drži dušama umrlih, koje na ovim svietu poslom čine ili živućima znamen daju za kakovu potrebu. Osobito se uvidjaju „o dobrim [nečitko]" / većim blagdanima i u Mlade Nedilje."[15]

I kasnije u rukopisu spominje i objašnjava „Mladu Nedilju" koja načelno u tradicijskoj kulturi Slavena ima iznimno značenje:[16]

„Mlada Nedjelja, t.j. prva od mjeseca, narod nazivlje „Sveta Nedjelja" ili „Nediljica", a u poslovici „Nediljica Božji danak". Ona je u velikom počitanju kod puka, te ju osobitim načinom poštuje. Na Mladu Nedjelju se ne će nipošto prihvatiti kakova posla ni za ljutu nevolju. I očim u ostale nedjelje od toga ne zazire vele. S toga narod i želi da se i u crkvi što svečanije proslavi: obično blagosovom svetotajstva uz prohod oko crkve. Time učini da je moguće od sela odolečiti zlo vrieme, vještice i ostale zlogodine."[17]

Kao bilješku na marginama Jelić unosi: „Nesamo u ninskoj županiji, nego u cieloj bližoj ninskoj biskupiji drugdje se susrećuju mjerila, a bit će to običaj po cielom narodu. Po Kotarima kao i po Velebitu."[18]

Što iz opisa Luke Jelića možemo saznati i zaključiti o njegovu etnografskom radu i znanju, ali i o praksi gradnje *mirila*? Uzimajući godine koje se navode u rukopisu kao okvir za vremenski kontekst nastanka ovih zapisa, a riječ je o razdoblju između 1895. i 1898. godine, možemo ustvrditi da je opis „mrtvačkih mjerila" Luke Jelića najstariji opis *mirila* uopće. Naime, do sada je najstariji opis *mirila* datiran 19. kolovoza 1900. godine, kada seljak Grgo Petković iz Budaka

15 AMS, Arhiv Jelić, XXIII. Narodno blago. folklor, kut. 1.

16 Primjerice Žarko Španiček, Mlada nedjelja u pučkoj pobožnosti Slavonije. Uvod u etnologiju vremena, u: *Etnolog Vitomir Belaj: zbornik radova povodom 70. rođendana Vitomira Belaja*, ur. Tihana Petrović Leš, Zagreb, 2009., 345 – 383.

17 AMS, Arhiv Jelić, XXIII. Narodno blago. folklor, kut. 1.

18 AMS, Arhiv Jelić, XXIII. Narodno blago. folklor, kut. 1.

kod Benkovca piše kratak tekst pod naslovom *Mirila* u kojem navodi kako je kod gradine Vukšić bilo sagrađeno *mirilo* Grge Biljana kojeg su ubili hajduci koji su željeli uzeti njegovu pušku. U istom tekstu spominje se još jednom *mirilo* i ovaj put ubijene osobe – Blaža Orlovića – koje se nalazilo s desne strane puta od Banjevaca prema Dobroj Vodi.[19] Tekst Luke Jelića vraća nas nekoliko godina u prošlost te postaje najstariji pisani opis *mirila*, i to pod tim nazivom. Jednako kao i za zapis Grge Petkovića, zanimljivo je istaknuti da se prva dva najstarija opisa *mirila* odnose na prostor koji je izvan Velebita, osobito južnog Velebita koji se desetljećima, na osnovi prvog znanstvenog rada o *mirilima* autora Ivana Krajača iz 1934. godine, smatrao jedinim prostorom na kojem se pojavljuje ova praksa.[20] Štoviše, kada su se i istraživanja prakse i proširila izvan Velebita prema Bukovici i Ravnim kotarima, opet je prostor prema Ninu i primorskom dijelu Ravnih kotara promatran kao prostor gdje ta praksa nije bila zastupljena. Iako su u Ražancu, zbog specifične gradnje, *mirila* ostala očuvana i do danas (2020. godine), u drugim naseljima nisu očuvana. Međutim, u opasci uz rub teksta Luka Jelić izričito navodi da se običaj podizanja *mirila* nalazi na području cijele nekadašnje Ninske biskupije (koja je već u to vrijeme dokinuta), ali i šire. Time nam potvrđuje pretpostavku da je praksa gradnje *mirila* bila prisutna od primorskih do planinskih dijelove sjeverne Dalmacije, u Ravnim kotarima, Bukovici te Velebitu, a iz kasnijih istraživanja praksu pronalazimo i u drugim dijelovima Dalmacije, i obale i zaobalja.[21]

Jednako je važan njegov opis same gradnje *mirila,* iz kojeg saznajemo kako su se gradila i kako su izgledala, ali i da su se tijekom vremena mijenjala – osobito njihova ornamentika. Prema njegovu opisu svi sudionici pogreba sudjelovali su i u obilježavanju mjesta odmaranja s pokojnikom. S jedne nam strane to govori da su pogrebi, odnosno skupina osoba koja je nosila pokojnika na groblje bila brojčano mala (u to vrijeme činili su ih isključivo muškarci), a s druge strane nam pokazuje da je sudjelovanje u ritualnom obilježavanju mjesta odmaranja bilo važno i obavezno za sve sudionike. Jelić izričito navodi način na koji se mjesto odmora s pokojnikom obilježavalo slažući dvostruki zidić ispod nosila na koji su se nosila spuštala, glava i noge bi se označavale „kosim čunjem", a sa strane bi se ogradio sitnijim kamenjem. Na taj je način pokojnik bio u potpunosti ograđen kamenom i fizički odvojen od zemlje i okoline, što u religijsko-simboličkom značenju (o kojem Luka Jelić ne piše, kako smo već naveli) znači da je taj liminalni prostor koji dodiruje mrtvo tijelo na neki način ipak fizički odvojen od samoga

[19] Odsjek za etnologiju HAZU, SZ 88, Petković, Grgo, Budak: narodni život i običaji.

[20] Ivan Krajač, Mirila, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, vol. XXIX, Zagreb, 1934., 161 – 168.

[21] Mario Katić, *Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra*, Zagreb, 2017.

tijela što je u kontekstu vjerovanja povezanih uz izgradnju *mirila* te opasnosti prostora „onečišćenog" mrtvim tijelom iznimno značajno. Vrlo sličan način odmaranja i obilježavanja mjesta odmaranja pronalazimo i u drugim naseljima Ravnih kotara u opisima Nikole Bonifačića Rožina iz 50-ih godina 20. stoljeća koji donose opise iz Zemunika, Vrsi, Petrčana, Škabrnje, Kožina itd.[22] S obzirom na to da Nikola Bonifačić Rožin donosi opise iz sredine 20. stoljeća, uspoređujući ih s opisima Luke Jelića možemo zaključiti da je na širem prostoru Ravnih kotara od najmanje kraja 19. stoljeća do sredine 20. stoljeća način obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bio vrlo sličan ili identičan. S druge pak strane, Nikola Bonifačić Rožin samo za jedan lokalitet – Petrčane – navodi da se u kamen iznad glave urezivao „kakvi znak, križi ili ime ili datum". Luka Jelić navodi da se već u njegovo vrijeme vrlo rijetko stavljao „u čunj kod glave natpis označujući ime pokojnika i godinu", ali prema njegovu tekstu čini se da je to nekada bio dio prakse. Nadalje, vrlo je zanimljivo kako za širi kontekst razmatranja prakse *mirila* navodi da su u „starije doba" uklesavali pet križeva, jedan veći u sredini te četiri manja u stranama, ali i različitu drugu vrstu ornamentika kao što su „kružnice sa laticama, zmijinaste vijugavice...". Ovo je jedno od rijetkih svjedočanstva da su *mirila* Ravnih kotara u prošlosti bila ornamentirana i time imala sličnu ili istu religijsko-simboličku simboliku kao i do sada već interpretirana *mirila* južnog Velebita.[23] Očito je ovaj aspekt *mirila* Ravnih kotara vrlo rano izbačen iz prakse. Mogli bismo čak zaključiti da dolazi do svojevrsne dekadencije u praksi izgradnje *mirila*. Već u vrijeme kada piše Luka Jelić sve rjeđe se navodi ime i prezime pokojnika, više se ne ukrašavaju, a onda nakon toga u desetljećima koja slijede jedan po jedan lokalitet prestaje graditi *mirila*, a i materijalni ostatci te prakse vrlo rijetko bivaju sačuvani. Je li razlog svemu tomu promjena života svakodnevice ili gubitak lokalnog znanja, odnosno nestanak majstora koji su znali ornamentirani *mirila* te značenja i simboliku tih ornamenata, ne možemo znati. S druge strane, na južnom Velebitu ornamentika ostaje prisutna sve do 70-ih godina 20. stoljeća i neizostavan je dio gradnje *mirila*.

Kao treći važan aspekt opisa „mrtvačkih mjerila" Luke Jelića je njegov osvrt na funkciju i značenje koje *mirila* imaju. Nažalost, ne piše ništa o vjerovanjima koja se u to vrijeme povezuju uz *mirila*. Njegov je fokus usmjeren na njihovo vanjsko značenje: spomen na pokojnika te odmor nosača. S jedne strane naglašava da je ovaj običaj povezan uz činjenicu da su nosači pokojnika trebali odmor, ali s druge strane upozorava na njihovu trajnu ulogu u kulturnom krajoliku – oni ostaju

22 M. Katić, *Smrt u dalmatinskom zaleđu*, 53.

23 Mira Trošelj, Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice, *Senjski zbornik*, vol. 9, Senj, 1981./1982., 115 – 148; Andrej Pleterski, Goran Pavel Šantek, ur., *Mirila: kulturni fenomen*, Zagreb – Ljubljana, 2010.

kao spomen-obilježja na pokojnika. Čak možda ne toliko na nekog pojedinog pokojnika, koliko na spomen-obilježje da su se na tom mjestu odmarali i odmaraju s pokojnicima i da je to mjesto drugačije, važnije, posebno. U tom smislu, kasnije prolazeći pored tog lokaliteta putnik se mora zaustaviti, ako je ima, skinuti kapu, te izreći religijsku formulu: „Bog ih pomiluj!". Identična kratka molitva povezana uz prolazak pokraj *mirila* pojavljuje se na južnom Velebitu[24] te nas ponovno upućuje na mogućnost da su i *mirila* Ravnih kotara u svom materijalnom, ali i religijsko-simboličkom smislu, mogla biti puno sličnija velebitskim nego što danas možemo vidjeti iz preostalih ravnokotarskih *mirila*. Nadalje je zanimljivo i važno napomenuti kako je Luka Jelić sklon komparativnim analizama i interpretacijama, što smo već napomenuli osvrnuvši se na njegov rad o hodočašću Gospi od Zečeva. Može se pretpostaviti kako se radi o metodološkom pristupu koji je razvio baveći se arheologijom. Naime, praksa gradnje *mirila*, njihovo značenje i simbolika podsjetili su ga na drugu vrstu prakse povezanu sa smrću, a to je kenotaf – prazni grob, a uz to ih uspoređuje sa *stećcima* i *mašetama* koji bi za njega mogli biti ništa drugo nego „mrtvačka mjerila". Tek u recentnije vrijeme ova se poveznica sve više ističe kao mogućnost.[25] Tako rano, uz relativno ograničeno znanje o *mirilima*, u usporedbi sa znanjem koje posjedujemo danas, Luka Jelić razmišlja vrlo široko što pokazuje njegovo eruditsko znanje. Ovu i slične poveznice tek treba argumentirano dokazati, ali razmišljanja Luke Jelića u tom smjeru pokazuju da je taj smjer ispravan. Kao jednom od autora ovoga teksta koji se dugi niz godina bavi praksom *mirila*, zabavno mi je bilo pročitati kako Luka Jelić uspoređujući *stećke* i *mirila* ne piše da su *mirila* slična *stećcima*, iako su *stećci* već u ono vrijeme puno priznatiji i poznatiji kulturni fenomen, već on bilježi upravo suprotno, da su *stećci* ništa drugo nego „mrtvačka mjerila". U konačnici, vrijednost opisa „mrtvačkih mjerila" Luke Jelića leži i u tome što nam donosi lokalitete *mirila* u naselju Poljica koji danas ne postoje ni u krajoliku ni u sjećanjima ljudi. Ako ništa drugo, a njegov je opis puno više od toga, Luka Jelić nam je „istrgnuo" iz zaborava tri lokaliteta *mirila*.

[24] Mira Trošelj, Istraživanje Mirila u južnom Velebitu (Malo Rujno), *Zadarska revija*, br. 6, Zadar, 1991., 200 – 222; Mira Trošelj, Prilog istraživanju velebitskih mirila, *Senjski zbornik,* vol. 19, Senj, 1992., 69 – 72.

[25] M. Katić, *Smrt u dalmatinskom zaleđu*, 2017.

PREDAJE O STAROM STANOVNIŠTVU NA PODRUČJU BUKOVICE

U rukopisnoj ostavštini Luke Jelića zabilježeno je i nekoliko predaja sa šireg zadarskog područja, poput primjera u poglavlju o „mrtvačkim mjerilima" koji govori o prikazama „gorućih svieća" koje se viđaju na „crikvicama brdašca", „ruševinama starih crkava" i „grobištima" u ljetnim noćima. Predaju je moguće okarakterizirati kao folklorni oblik, tj. kao jednostavnu pripovjedačku formu koja pripovijeda o događajima i osobama iz prošlosti zajednice.[26] U njima se raspoznaju tragovi mnogih srodnih motivskih kompleksa velike starosti i prostornog rasprostiranja, dok su ujedno nerijetko vezane uz krajolik.[27] Predajom se ostvaruje povratna veza tumačenja i označavanja krajolika, što se nazire i u lokalnim (Bukovica) toponimima poput Viline vode (Golubić) ili Vilinog vrela (Medviđa). Konačno, predaja je i medij očuvanja sjećanja zajednice čineći to na vrlo specifičan način, nalazeći se na međi mitologije i povijesti, vjerovanja i religije, arheološko-etnografske građe, neposrednog iskaza iz svakodnevice i umjetnosti riječi.[28]

Pomoću predaja zajednica gradi osjećaj identiteta i kontinuiteta, pogotovo onima etiološkog predznaka, poput zabilježenog kazivanja o nastanku „plemena" Končarevića: „Treći trag teste vodijo je u Gradinu Romanić u Erveniku donjem, gdje baš malo moš znamenitosi opaziti, jedino sa južne strane ima nekih zidina; za koje narod priča da je ove zidine selo zidalo u novije doba i tu da je svog paroha Končara kad su ga iz Karina doveli, parohjani nastanili, nu popo je držao jako zloćudni pasa kamo njesu zbog njih seljaci osobito pleme Kovačević mogli svoja polja u bližini njih obradjivati; za to ga otale preslože i ozidaše mu novu kuću gdje je sade pleme Končarević, davši mu ovi Kovačevići njiva i livada, kao nadarbinu i od onog popa potječu svi današnji Končari u Erveniku donjem."[29]

Jelićevi zapisi o predajama, točnije sadržaj cjelokupnog arhiva u kontekstu bilježenja predaja specifičan je iz metodološke perspektive. Razvidno je kako su zapisi nastali u sklopu prikupljanja podataka o raznim arheološkim lokalitetima nekolicine zapisivača. Iz materijala koji mu je poslao Mate Ivanković naziru se

---

[26] U klasičnom poimanju hrvatske folkloristike predaja bi se mogla okarakterizirati riječima: „(...) ta se pričanja zasnivaju na vjerovanju u realnost onoga što se kazuje (recentnom ili nekadašnjem), kompozicijski i stilski veoma su jednostavna i obično jednoepizodna, tematski govore o vjerovanju u mitska bića, o povijesnim reminiscencijama, o podrijetlu pojava i stvari itd." Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb, 1975., 122 – 123.

[27] Primjerice, elementi motivskog kompleksa tzv. predaja o vladarevoj tajni, kod nas prepoznatljivih po motivu cara s magarećim ušima, prostiru se na širokom euroazijskom prostru sežući sve u istočnu Aziju. Maja Bošković-Stulli, *Narodna predaja o vladarevoj tajni*, Zagreb, 1967.

[28] Nada Milošević-Đorđević, Poslednja knjiga Vlajka Palavestre, u: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo – Zemun, 2004., 559.

[29] AMS, Arhiv Jelić, XII. Sjeverna Dalmacija, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

i elementi korištene upitnice, odnosno pitanja u kojima se decidirano navodi interes za bilježenjem lokalnog znanja: „1.) Ima li u vašoj okolici na gori ili na polju malih okruglih brežuljaka, i gomila, koji su od ljudi ruku nanesani? Kako se zovu i što se od njima priča?“[30]

U ovom slučaju zapisivač gotovo bez iznimke navodi podatke uz uobičajenu formulaciju „narod kaže“ ili „narod pripovijeda“ te donosi predaju koristeći se hibridnim izričajem koji pomiruje lokalni idiom i za period svojstvenu inačicu književnog („učenog“) jezika. Bilježenje i korištenje etnografskih podataka ili folklorističke građe u kontekstu arheoloških istraživanja krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća nije neuobičajena pojava, o čemu primjerice svjedoči angažman don Frane Bulića, inače Jelićeva ujaka. U tekstu „Car Dioklecijan. Njegovo ime, njegova domovina i mjesto, gdje se je rodio; kada, gdje i kako je umro“, Bulić donosi iscrpan pregled predaja o caru Dioklecijanu koje su skupljene od 1913. do 1916. godine u Solinu i okolnim selima. Zanimljivo je kako i sam Bulić izrijekom navodi lokalno znanje kao vjerodostojno te pruža svojevrsno obrazloženje razloga prikupljanja ovog tipa građe u svjetlu njihove konzervacije: „Sve su priče izravno sakupljene od seoskih staraca, većinom nepismenih i time nose oznaku vjerodostojnosti. (...) Konstatirasmo, da ove priče iščezavaju, te je bilo skrajno vrijeme, da se sakupe i utvrde.“[31]

Mnoge tradicijske predodžbe, a posebno one fantastičnog predznaka, tijekom vremena ispreplele su se s usmenom kronikom stvarajući dehistoriziranu, gotovo mitsku sliku svijeta kakav je postojao u nekoj relativno davnoj prošlosti. O brojnim ruševnim fortifikacijama, ostatcima naselja i nekropolama s nerijetko monumentalnim arhitektonskim elementima poput stećaka i kamenih križeva koje je lokalno stanovništvo zateklo u ovom prostoru prilikom formiranja sadašnjih zajednica,[32] ostale su zabilježene predaje koje govore o njihovim graditeljima, pripadnicima nekog starog naroda koji je bio primoran napustiti svoj zavičaj: „Obruč Balać jest isto u Erveniku Donjem sa zapadne strane Gradine Romanić; ima razmaka od jedne do druge do 12 minuta naravnog hoda. (...) S južne strane pristupi svojoj ima ostatak nekog dubokog bunara sad sasma zavaljen. Narod pripovijeda da je bijo to u istim bunar i da je iz njega izbijalo vrelo zdrave pitke vode; nu da je nekakakv narod poćerat otale od drugog naroda, pa za nedavislasti bjegući narod pobjedjenom da je bikovu kožu paklinom namazao

[30] AMS, Arhiv Jelić, XII. Sjeverna Dalmacija, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

[31] Frane Bulić, *Izabrani spisi*, Split, 1984., 249.

[32] U ovom specifičnom kontekstu možda je bolje kazati zajednica koje su postojale krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u vremenu nastanka zapisa iz Jelićeve ostavštine.

i zastro vrelo ovog bunara, zatrpao glinom, granam i kamenjem ovi bunar i tako da je prestao koristan neprijateljem biti."[33]

Predaje o „starom narodu" (ili starom stanovništvu[34]) nije moguće jednoznačno odrediti ni tipski, ni motivski, već se radi o kompleksu srodnih i međusobno isprepletenih sadržaja koji se pojavljuju na širem prostoru jugoistočne Europe.[35] Motiv egzodusa pripadnika starog stanovništva gotovo je neizostavan element ovakvih pričanja, te se pojavljuje u nekoliko varijanti. Uzrok odlaska veže se uz nagle klimatske promjene, nerijetko fantastične, bilo da se radi o snijegu koji je pao usred ljeta ili vjetru koji nije prestao puhati nekoliko godina,[36] ili se iskazuje kao posljedica sukoba kao što je slučaj u navedenom primjeru iz Ervenika. Navedena predaja posebno je zanimljiva i zbog motiva izvora koji je stanovništvo prije odlaska zatvorilo bikovom kožom i „paklinom" (katranom ili smolom). Bosanskohercegovački folklorist Vlajko Palavestra, koji je velik dio svoje karijere posvetio prikupljanju, analizi i interpretaciji predaja o starom stanovništvu, smatra kako nestajanje starih i pojavljivanje novih izvora nije neobična pojava u krškom krajoliku te kako je motiv umjetnička interpretacija ovog fenomena: „Prirodne pojave na dinarskom kraškom području uobličene su u predanja koja su, aktivirajući tradicijske modele kolektivnog pamćenja, predanjima dala mjesto u umjetničkom usmenom stvaralaštvu."[37]

S druge strane, sasvim je opravdano pretpostaviti kako je posrijedi reminiscencija na jedan od vidova očajničke taktike prepuštanja „spaljene zemlje" neprijatelju prilikom povlačenja. Nedvojbeno je kako se radi o elementu koji se u kontekstu predaja o starom stanovništvu može pronaći diljem prostora istočne jadranske obale i njezina zaleđa, od Istre do Hercegovine, sežući duboko u sjevernu i srednju Bosnu.[38] Nije na odmet ni spomenuti kako se motiv zapriječene vode (u širem smislu) može pronaći i u vedskim tekstovima,[39] što

---

33 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

34 Vlajko Palavestra, Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima, *GlZM(E),* N.S., vol. XX/XXI, Sarajevo, 1966., 5 – 86; Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo – Zemun, 2004; Matija Dronjić, Prilog istraživanja predaja o starom narodu na području Like i Podgorja, *Senjski zbornik*, vol. 39, Senj, 2012., 133 – 154.

35 V. Palavestra, Narodna predanja, 5 – 14.

36 V. Palavestra, Narodna predanja, 63 – 66.

37 V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 169.

38 V. Palavestra, Narodna predanja, 69 – 70.

39 Razmatrajući mitsku interpretaciju prostora nedaleko Novog Vinodolskog, prema kojoj gromovnik ubija svog protivnika (u konkretnom slučaju Velesa, čije je ime sadržano u nazivu jednog poluotoka na ovom području) i na taj način oslobađa vode koje je potonji zatvorio, Radoslav Katičić donosi komparativan primjer rgvedskog himna (Rksamhita 3, 33) formuliranog u svojstvu dijaloga između vidioca te rijeka Vipas i Suduri, gdje jedan od stihova glasi: „Indra nam je probio tok s gromskim topuzom u ruci, ubio je Zaprječnika, pregradu rijeka, a poveo nas je bog Pokretač vještih ruku, njegovim mi poticajem idemo široke." Radoslav Katičić, *Božanski boj*, Zagreb, 2008., 316 – 319.

dodatno ilustrira složenost motivskog kompleksa predaja o starom stanovništvu kod kojeg je „dominantno kompiliranje i kontaminiranje različitih sadržaja, a nesigurnost i poremećena hronologija jedna su od osnovnih karakteristika".[40]

Drugi je problem pitanje imena starog stanovništva. Svakako najrasprostranjeniji naziv na ovim prostorima je „Grk", odnosno materijalni ostatci koje predaja povezuje sa starim stanovništvom najčešće nose pridjev „grčki".[41] U podatcima koji se odnose na Bukovicu u Jelićevoj ostavštini, „Grci" se u kontekstu starog stanovništva pojavljuju u sačuvanoj korespondenciji s Vladimirom Ardalićem, točnije u njegovu pismu od 20. listopada 1912. godine: „Propitao sam pa mi Erveničani kazaše da u Obruču i obliže imadu dvije velike gradine, jedna se zove „Baklajuša", a druga „Kočo", da narodna predaja o njima govori da su ih Grci zidali."[42]

Baveći se podrijetlom i rasprostranjenosti naziva „Grk" kojim se označava staro stanovništvo u predajama u bosanskohercegovačkom kontekstu, Palavestra zaključuje kako su uglavnom određeni prema konfesionalnom ključu, dok im se početak uporabe može tek posredno odrediti: „Nakon propasti bosanske srednjovjekovne države pred turskom invazijom (XV – XVI vijek) došlo je do snažene konfesionalne diferencijacije domaćeg stanovništva, tako da je naziv „Grk" uključio u svoje značenje i termine koji su ušli u upotrebu nakon uspostavljanja nove turske vlasti. Ovi novi termini se svakako odnose na starije, hrišćansko stanovništvo Bosne i Hercegovine (pravoslavno i katoličko, te na pripadnike tzv. crkve bosanske), dakle na stanovništvo koje je u Bosni i Hercegovini živjelo prije osmanske navale, a s kojim današnji suvremeni stanovnici nisu nikada imali neposrednog kontakta."[43]

Širenje tog naziva u zapadne krajeve dinarskog prostora uvjetovano je brojnim migracijama stanovništva iz njegova središta u vremenskom rasponu od nekoliko stoljeća pa je vrlo problematično govoriti o jedinstvenom modelu širenja najzastupljenijeg naziva za staro stanovništvo.[44] Također, nužno je naglasiti kako ne treba poistovjetiti širenje naziva sa širenjem motivskog kompleksa predaja o starom stanovništvu, pogotovo kada se analizira građa prikupljena u drugoj polovici 20. stoljeća, u vremenu u kojem se predaja nerijetko modificira zahvaljujući višim razinama formalnog obrazovanja pripovjedača s ciljem održavanja ideje kako je sadržaj o kojem se govori nužno istinit. Tako primjerice mnogi lokaliteti koji nose atribut „grčki" postaju „turskima", „rimskima" ili

---

40 V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 84.

41 V. Palavestra, Narodna predanja, 14 – 34.

42 AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (20. listopada 1912. godine).

43 V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 84.

44 Više o problematici korištenja pojma „Grk" prilikom označavanja starog stanovništva u zapadnim krajevima dinarskog prostora u: M. Dronjić, Prilog istraživanju predaja, 135 – 139.

„ilirskima“, dok pritom drugi elementi motivskog kompleksa predaja o starom stanovništvu ostaju uglavnom nepromijenjeni.[45]

Jedan od takvih elemenata je upravo fantastičan (divovski) stas ili snaga pripadnika starog naroda. U Jelićevoj ostavštini zabilježena su dva fragmenta predaja s područja Bukovice koje tumače kako su nastale nekropole stećaka. Prva se odnosi na Žegar: „U Žegaru, općina Obrovačka (...) ima okolo parohjalne crkve množtvo pločasti stećaka (...) na nekim je isječen ko porajinski grb, na jednim je mladi mjesec, na drugim je više zvijezda; narod pripovijeda da su ih žene na glavi tute donijele sa kamoloma kudjelju preduć. Da su polagate na grobove u svrhu da divlji krmci ne izvijavaju mrtvace.“[46]

Druga tumači stećke koji se nalaze u sklopu groblja u Biovičinom selu: „U Bjovčinu selu; obićina Kistanje nalaze se mnoge stećke u blizini parohjalnog groblja raštrkati tamo amo okrenute od istoka k zapadu (...) narod pripovijeda da ih žena donjela ko i one u Žegaru, ništa više nezna.“[47] Motiv žene koja je predući donijela stećak na glavi raširen je na području Bosne i Hercegovine, a zabilježen je i na širem prostoru južne Dalmacije, Dalmatinske zagore i Like, dok se njegove varijante mogu iščitati i u predajama o izgradnji pulske Arene (vile nosile kamen u krilu i prele).[48] Palavestra pretpostavlja kako su ovakve predaje nastale na izuzetno široko rasprostranjenoj, arhaičnoj tradiciji pričanja o divovima poznatoj gotovo svim narodima: „Po mitologiji, divovi su kategorija antropomorfnih bića džinovskih razmjera, koja pripadaju mitskom vremenu stvaralaštva. Slovensko usmeno predanje smatra divove nosiocima određenih mitoloških tradicija, bilo kao sopstvene pretke ili pretke slovenskih bogova, bilo kao neki neprijateljski narod. (...) U postmitološkom slovenskom predanju – a upravo je takav slučaj sa našim predanjima o starom stanovništvu – često se reduciraju, pa i gube određene karakteristike mitskih divova. Klasične divovske sposobnosti dobili su svi ljudi koji su nekada živjeli na ovom tlu.“[49]

Sudeći prema zapisima iz Jelićeve ostavštine, motiv ljudi divovskog rasta zamjetan je i u onomastičkoj građi. Tako primjerice u pismu datiranom 4. listopada 1912. godine Ardalić spominje lokalitet Divič [sic!]: „...Zlatović nije zapisao da ima Divič itd. što bi po slavensku značilo „Div“ ali Divno, kamo se nalazi i sad [?] kralja Mirka itd. O Diviču bi se imala napisati cijela knjiga što nazad o njemu govori itd. itd.“[50] Nažalost, iako Ardalić ne navodi ni jednu

[45] Matija Dronjić, Usmene predaje velebitskog podgorja, *Senjski zbornik*, vol. 36, Senj, 2009., 264.
[46] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.
[47] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.
[48] V. Palavestra, Narodna predanja, 59 – 60.
[49] V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 85.
[50] AMS, Arhiv Jelić, *II. Korespondencija*, kut. 1, sv. Ardalić, Vlad. (4. listopada 1912. godine).

konkretnu predaju, iz njegove etimološke opaske moguće je pretpostaviti kako je barem dio sadržaja vezan upravo uz bića divovskog rasta.

Jedan od temeljnih motiva predaja o starom stanovništvu proizlazi iz predodžbe o nekadašnjem bogatstvu i blagostanju, svojevrsnom „zlatnom dobu" u kojem su među ostalim sadržani tragovi biblijske legende o izgubljenom raju. Iako u korpusu komparativne građe s područja jugoistočne Europe ima mnogih kazivanja koja pripadaju tradicijskoj fantastici, u mnogim slučajevima njihovo je bogatstvo prikazano kao moguće i ljudima primjereno.[51] Upravo su radi toga zanimljivi podatci iz Jelićeve rukopisne ostavštine, primarno iz pisma Mate Ivankovića iz Ervenika datiranog u 1897. godinu, u kojima se izmjenjuju opservacije relevantne za područje interesa arheologa s onime „što se od njima priča". U bilješci nema klasičnih primjera predaja o zakopanom blagu (ili zakopanim dragocjenostima u najširem kontekstu), već se zapisivač fokusira na sumarno navođenje najrazličitijih slučajnih arheoloških nalaza te se osvrće na odnos lokalnog stanovništva prema njima: „Po gradini Žeželj, koja prima ime od susjedni žitelja Žeželja nalazili su seljaci mnoštvo svakovrstnog željeznog nadjenog (...) alata (...) Nalazili su seljaci raznog kova novca ovdje od zlata, srebra, bakra, glame, ovi novac obično je (...) svaki sa latinskim nadpisom, na rjetkim su slike ljudske a na drugim ljudske i životinjske. (...) U okolišu ovog dvorca nadjeno je kroz malo vrijeme množtvo srebrenog, a u manjoj mjeri zlatnog novca, – koje i danas mudri vlajo čuva do potrebe u kovčezima il u kakvim škatuljama il zapadcima pa ih neće da iznosi sve na vidik onome kome ih hoće da proda..."[52]

Upravo je ova crtica iz pisma Mate Ivankovića ključna za razumijevanje motivskog kompleksa predaja o zakopanom blagu koji je u kontekstu hrvatske folkloristike definirala Ljiljana Marks: „Pričanja o zakopanom blagu neobično su bogata, zanimljiva i raznolika i splet su u kojemu se zrcale povijesna sjećanja, praznovjerje, realna životna neimaština, a u isto vrijeme i želja za iznenadnim bogaćenjem. Vjerojatno je upravo ta mogućnost iznenadnog bogaćenja bez rada bila neprestanim izazovom i poticajem nastajanju novih i prepričavanju starih priča."[53]

Iako se motivski kompleks predaja o zakopanom blagu nerijetko isprepliće s motivskim kompleksom predaja o starom stanovništvu, u Jelićevoj ostavštini nije zabilježen ni jedan takav primjer s područja Bukovice. Međutim, poveznicu je moguće pronaći kod njegova korespondenta Ardalića, koji u građi za Akademijin „Zbornik za narodni život i običaje" navodi kako se priča da Grci imaju stare knjige u kojima je zapisana lokacija zakopanih dragocjenosti pa se koristeći njima upućuju u potragu: „Kažu, da su istare zemane novce sakrivali i zakopavali

---

51 V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 85.

52 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

53 Ljiljana Marks, Usmene predaje o zakopanom blagu, *Etnološka tribina*, vol. 10, Zagreb, 1987., 61.

štokuda, a najviše bliže kojih voda. (...) No ovaj amo narod, sve da ga i nađe, ne bi smio u nj ticati, jer drže tvrdo, kogod u to prvi takne, da na mjestu ostane mrtav. (...) O zakopanom blagu imalo bi se puno pisati. Najviše to nose, kažu, Grci iz Dalmacije, jer su u njih knjige starodavne, pa znadu, gdjegod što imade. Oni su na više mjesta pri moru odnijeli silnog blaga. Došli bi brodom uveče pa se u kojoj luci usidri, tako omrkni, a ne bi osvanuli. Kad tamo, a nađi se lóga, kamo je blago zakopano bilo, – oni ga iskopali."[54]

Ovakvi narativi imaju odgovarajuće paralele u predajama zabilježenim diljem istočne obale Jadrana, a čak i letimičnim pogledom na dominantne elemente oba motivska kompleksa razvidno je kako čine logičku matricu na temelju koje pripovjedač gradi vjerodostojnu priču: na ovom području u nekoj neodređenoj prošlosti živjeli su Grci koji naglo odlaze zbog određenog razloga i za sobom ostavljaju zakopane dragocjenosti; Grci se danas (relativna sadašnjost koju definira pripovjedač) vraćaju i zahvaljujući njima dostupnim informacijama uspješno lociraju blago.[55]

Konkretnije tragove motiva bogatstva starog naroda u Jelićevoj ostavštini moguće je pronaći i u predajama o izobilju poljoprivrednih kultura koje su se nekad uzgajale na ovom prostoru, poput smokava: „U Erveniku donjem (...) tako ima jedna zvana Žeželj gradina (...) Okolo ovih zidina bilo je ogromi debelih smokovih stabala sa jedne i druge strane rijeke Zrmanje tako da se potonjih godina sa jednoga stabla iz donjeg Ervenika na drugo stablo u gornji Ervenik i po najvećoj navali rijeke moglo proći."[56]

Veličinu nasada smokve u Ivankovićevu zapisu potrebno je promatrati u ključu ocrtavanja slike obilja i općeg blagostanja, koja prema Palavestrinu mišljenju nastaje „iz psihološke sklonosti čovjeka da u prošlosti projicira ideal svoje mukotrpne i teške svakodnevice".[57] Iako je na prvi pogled predaja smještena u sadašnjost, odnosno neposrednu prošlost zapisivača, ova predaja ima odgovarajuće analogije u kojima je posebno (ponekad i pretjerano) naglašen element mogućnosti prevaljivanja velike udaljenosti bez da se silazi sa stabla. Primjerice, u Bosni i Hercegovini Palavestra bilježi sljedeće: „Po temenima kosa Grmeč planine, gdje je i sada stećak i timor-planina, raspoznaju se gradine i razori i po njima debela drveta. Toliko je, vele, bilo naseljeno da je mačak mogao „mostiti" s krova na krov od gradine Javnika (u današnjoj Baniji – VP) do Čavnika i od Japre do Ovangrada u Krajini."[58] Sličan primjer zabilježen je i u Hrvatskoj,

---

54 Vladimir Ardalić, *Bukovica*, Zagreb, 2010., 179.

55 Matija Dronjić, Zakopano blago u usmenoj predaji Podgoraca, Senj, 2008., 241 – 255; M. Dronjić, Prilog istraživanju predaja, 147 – 151.

56 AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

57 V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 146.

58 V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 60 – 62.

na području morske padine Velebita, nedaleko Karlobaga: „(...) Da je bija rast do rasta, da su mogli, recimo čovjek koji je bio siguran, sve od rasta do rasta primati i sać sve do mora. To u Grčko vrijeme, za vrijeme Turaka i Grka. I to su sve onda Turci i Grci sasjekli i otpeljali u Veneciju i Venecija na tim i danas stoji."[59]

Kod Jelića nalazimo još jedan primjer fragmenta predaje čiji se element sa zrnom soli može interpretirati kao dio motivskog kompleksa predaja o starom stanovništvu: „Imade u Erveniku donjem jedna razvalina u poljicu Mirčiću za koju pripovijeda naš narod da je ovaj Mirčić negda sav vinogradima zasadjen bio. U svrhu ovih vinograda bila je podignuta ova malena crkvica da odbija grad i tuču od njih; narod i dan danas vjeruje da pred gradom /krupom, tučom/ leti nečastivi djavo pretvoren u kakovu halu ili nakazu kao: u staru babetinu u krilata osla i t.d. p kud ovaj prodje tud da grad sve obije; u ovu svrhu podigli su [fratri] svoje oltare da oviem gadovima i halama namjeru poremete."[60]

Naime, iako se vinogradi izrijekom ne dovode u vezu s nekim starim narodom, imenovanim ili ne, što je u konačnici i slučaj kod primjera predaje o erveničkom nasadu smokava, oni se svakako vežu uz neku populaciju koja u identitarnom smislu „drugosti" pripovjedaču nije suprotstavljena u prostornom, već u vremenskom smislu pomoću pripovjedačke funkcije priloga „negda". Iako je u prirodi predaje da se s protokom vremena postepeno dehistorizira, dekontekstualizira i poprima elemente drugih motivskih kompleksa pritom gubeći neke od svojih, vrlo je teško sa sigurnošću tvrditi kako se u ovom slučaju radi o motivu predaja o starom stanovništvu.

Također, ovaj je primjer zanimljiv i iz razloga što se u njemu javlja motiv fantastičnog koji je znatno drukčiji od predodžbe o nekom davnom divovskom narodu. Predodžbe o natprirodnim bićima u ovom kontekstu itekako su aktualne, što zapisivač potvrđuje formulacijom „narod i dan danas vjeruje". Drugim riječima, prošla komponenta zamijenjena je sadašnjom (naravno, sadašnjom iz perspektive zapisivača), čime sakralna arhitektura postaje dio predajnog krajolika. I doista, u hrvatskoj etnografiji postoje nebrojeni primjeri predaja koje ubiciraju nadnaravne događaje i njihove isto tako nadnaravne protagoniste uz crkve (i pripadajuća groblja) i malu sakralnu arhitekturu. Ovu predaju moguće je iščitavati i kao primjer općeg koncepta moralnog dualizma svojstvenog kršćanskom svjetonazoru, poetično rečeno borbe između dobra i zla, u kojoj su fratri suprotstavljeni čitavom nizu malicioznih bića čije je djelovanje pogubno za dobrobit zajednice te proizlazi iz djelovanja „nečastivog đavla".

Predaje iz Jelićeve rukopisne ostavštine predstavljaju skroman, ali vrijedan etnografski doprinos proučavanju teme starog stanovništva na području

[59] M. Dronjić, Usmene predaje velebitskog podgorja, 252.

[60] AMS, Arhiv Jelić, *XII. Sjeverna Dalmacija*, kut. 3, sv. Bukovica/Ervenik.

Bukovice. Štoviše, kada se sagleda cjelokupan korpus dostupne građe ovog motivskog kompleksa u Hrvatskoj razvidno je kako izvora relativno malo, dok su ovakvi narativi na terenu danas gotovo u potpunosti nestali iz lokalne memorije o čemu smo se osvjedočili i tijekom svih naših istraživačkih posjeta drastično depopuliziranoj Bukovici. Kao lajtmotiv tih istraživanja nametnula se rečenica koju smo nebrojeno puta čuli: „Dok sam bio mlađi nije me to zanimalo, a sad kad me zanima više ni ja nemam koga pitati."

ZAKLJUČAK

Luku Jelića kao etnografa svakako treba promatrati u svjetlu vremena i prostora u kojem živi i djeluje, ali i u kontekstu erudita, odnosno neprikosnovenog autoriteta (što je posebno izraženo o korespondenciji sa suradnicima iz ruralnih krajeva). O početcima i razlozima njegova interesa za bavljenje etnografskim radom vrlo je teško govoriti na temelju građe iz rukopisne ostavštine, kao i dostupne korespondencije s jedinim onodobnim ustanovama koje su se zanimale za „narodni život i običaje". U ovom trenutku jedino je moguće uputiti na daljnja arhivska istraživanja. Što se same građe tiče, moguće je zaključiti kako se također radi o klasičnom onodobnom tekstu. Struktura zapisa, njihova relevantnost i mogućnost kontekstualizacije podataka ne razlikuju se bitno od mnoštva sličnih koji nastaju na početku 20. stoljeća, primjerice terenskih bilježnica Vladimira Tkalčića, prvog kustosa Etnografskog muzeja u Zagrebu.[61]

Jelić prikupljenu građu i objavljuje, ali samo jedan tekst o hodočašću Gospi od Zečeva, dok je veći dio njegova znanstvenog doprinosa posvećen predominantno arheološkim i historiografskim temama. Promatrajući građu iz ostavštine, vidljiv je rukopis arheologa, u preciznosti opisa i prostornoj ubikaciji bilješki. Ni etnografski elementi u tekstovima arheološkog predznaka nisu neobični u tom vremenskom periodu, što je razvidno i kod don Frane Bulića. Uzgred govoreći, činjenica kako su Jelić i Bulić bili bliski srodnici služi kao temelj za postavljane pitanja o Bulićevu utjecaju na nećakov interes za etnografskom tematikom za neka druga istraživanja.

Etnografski *pabirci* u Jelićevoj ostavštini zanimljivi su iz razloga što otkrivaju čitavu mrežu suradnika, Jelićevih suvremenika iz ruralnih krajeva na široj zadarskoj periferiji od kojih će neki – poput Vladimira Ardalića – na temelju Radićeve „Osnove" iznjedriti ozbiljne etnografske zapise i posljedično tekstove koji se danas smatraju kanonskima.[62]

---

61 Etnografski muzej Zagreb, Vladimir Tkalčić (Dokumentacija), *Terenske bilježnice*.

62 V. Ardalić, *Bukovica*.

Naš fokus na samo neke segmente sačuvane rukopisne folklorističke građe Luke Jelića dvojako je uvjetovan. S jedne strane fokusirali smo se na ovdje prezentiranu građu jer je tematika posmrtnih praksi i predaja o starom stanovništvu bliska našim interesima te smo smatrali kako upravo o ovom korpusu građe posjedujemo potrebno znanje kako bismo je na adekvatan način kontekstualizirali i (pr)ocjenili. S druge strane, čini nam se da je upravo u ovim temama i moguće govoriti o njegovu doprinosu hrvatskoj folkloristici i etnologiji.

Opis *mirila* Luke Jelića do sada je najstariji poznati opis ove prakse i možda prvi pokušaj znanstvene interpretacije. Očituje se u komparativnom pristupu u kojem *mirila* stavlja u širi kontekst obilježavanja mjesta smrti i mjesta „onečišćenih" smrću. Vrijednost njegova zapisa i opisa očituje se i u tome što je riječ o lokalitetima koji danas u široj, ali i stručnoj javnosti, nisu prepoznati kao prostori na kojima je postojala praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Njegovo svjedočanstvo da su *mirila* Ražanca i Poljica Briga bila ornamentirana te označavana imenima upućuje nas na veće sličnosti s južnovelebitskim i *mirilima* Bukovice. Na osnovi toga možemo razmišljati o mogućnosti da tijekom vremena dolazi do promjena u fizičkom izgledu obilježja, na prostoru bližem obali i urbanom kontekstu vjerojatno ranije nego što je slučaj u dubljem zaobalju. Ukratko, njegov zapis i opis *mirila* dodaje još je jedan dio mozaika znanja o ovoj praksi o kojoj danas možemo, da iskoristimo riječ Luke Jelića, samo *pabirčiti* po rukopisnim i arhivskim ostavštinama.

Nekoliko zanimljivih zapisa u ostavštini Luke Jelića su predaje o starom stanovništvu. Njihov je značaj u činjenici kako upisuju nove topose ne samo u predajni krajolik Bukovice već cjelokupnog hrvatskog prostora, iz razloga što je na njemu ova tema znano slabije mapirana, istražena i publicirana u odnosu na susjednu Bosnu i Hercegovinu, Srbiju te Crnu Goru. S obzirom na to da su danas priče o starom stanovništvu gotovo u potpunosti iščezle iz življene kulture malobrojnih zajednica koje i same nestaju, ovakve su ostavštine jedini dostupan novi i neistraženi izvor informacija za bavljenje ovim temama.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej Split (AMS), Arhiv Luke Jelića
Etnografski muzej Zagreb, Vladimir Tkalčić (Dokumentacija)
Odsjek za etnologiju HAZU

LITERATURA:

Ardalić, Vladimir, *Bukovica – narodni život i običaji*, Zagreb, 2010.

Belaj, Vitomir, Povijest etnološke misli u Hrvata, *Etnografija – Svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 1998., 337 – 357.

Bošković-Stulli, Maja, *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb, 1975.

Bošković-Stulli, Maja, *Narodna predaja o vladarevoj tajni*, Zagreb, 1967.

Bošković-Stulli, Maja, *Usmena književnost nekad i danas*, Beograd, 1983.

Bulić, Frane, *Izabrani spisi*, Split, 1984.

Dronjić, Matija, Zakopano blago u usmenoj predaji Podgoraca, *Senjski zbornik*, sv. 35, Senj, 2008., 241 – 255.

Dronjić, Matija, Usmene predaje velebitskog podgorja, *Senjski zbornik*, sv. 36, Senj, 2009., 245 – 274.

Dronjić, Matija, Prilog istraživanja predaja o starom narodu na području Like i Podgorja, *Senjski zbornik*, sv. 39, Senj, 2012., 133 – 154.

Jelić, Luka, U Ninu na Gospu od Zečeva, *Spomen cvieće iz hrvatskih i slavenskih dubrava: u vienac savila Matica hrvatska: sa sl. biskupa J.J. Strossmayera*, Zagreb, 1900.

Katičić, Radoslav, *Božanski boj*, Zagreb, 2008.

Katić, Mario, *Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra,* Zagreb, 2017.

Krajač, Ivan, Mirila, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, vol. XXIX, Zagreb, 1934., 161 – 168.

Marks, Ljiljana, Usmene predaje o zakopanom blagu, *Etnološka tribina*, sv. 10, Zagreb, 1987., 61 – 66.

Milošević-Đorđević, Nada, Poslednja knjiga Vlajka Palavestre, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo – Zemun, 2004., 567 – 568.

Palavestra, Vlajko, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo – Zemun, 2004.

Palavestra, Vlajko, Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima, *GlZM(E)*, N.S., XX/XXI, Sarajevo, 1966., 5 – 86.

Pleterski, Andre, Šantek, Goran Pavel ur., *Mirila: kulturni fenomen*, Zagreb – Ljubljana, 2010.

Primorac, Jakša, Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU, *Zbornik za narodni život i običaje*, sv. 55, Zagreb, 2010., 9 – 37.

Španiček, Žarko, Mlada nedjelja u pučkoj pobožnosti Slavonije. Uvod u etnologiju vremena, u: *Etnolog Vitomir Belaj: zbornik radova povodom 70. rođendana Vitomira Belaja*, ur. Tihana Petrović Leš, Zagreb, 2009., 345 – 383.

Trošelj, Mira, Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice, *Senjski zbornik*, vol. IX, Senj, 1981./1982., 115 – 148.

Trošelj, Mira, Istraživanje Mirila u južnom Velebitu (Malo Rujno), *Zadarska revija*, br. 6., Zadar, 1991., 200 – 222.

Trošelj, Mira, Prilog istraživanju velebitskih mirila, *Senjski zbornik*, vol. XIX, Senj, 1992., 69 – 72.

Matija Dronjić
Mario Katić

FOLKLORISTIC SNIPPETS: LUKA JELIĆ'S ETNOGRAPHIC WORK

SUMMARY

Authors are analyzing rare ethnographic records from Luka Jelić's (Vranjic, 1864 – Kaštel Stari, 1922) manuscript archive kept in the Archaeological Museum in Split manuscript collection. Based on two selected examples from the preserved manuscripts – the practice of building *mirila* in the vicinity of Ražanac and the oral tales about the "old population" of Bukovica region – the authors draw on the basic characteristics of his folkloristic snippets with a special emphasis on its structure, relevance and possibility of data contextualization.

Ethnographic work of Luka Jelić, prominent Croatian archaeologist and historian, is a reflection on the time and space in which it was noted down. Written at the turn of the 20th century, it covers the wider Zadar area, more precisely of Bukovica and Ravni Kotari (micro)regions and is mostly structured thematically. Jelić is noting down epic folk poems and proverbs, descriptions of wedding and funeral customs, folk costume, Christmas carols and customs, various folk beliefs and various information about traditional beekeeping. Considering the structure and stylistic characteristics of his folkloristic snippets it seems that he did not use any questionnaire, nor was there an apparent plan for the analysis and/or publication of the data. Indeed, Jelić managed to publish only a fraction of the collected ethnographic material, specifically one text about the pilgrimage to the Lady of the island of Zečevo.

The description of *mirila* in Jelić's manuscript archive is the oldest known description of this practice and perhaps the first attempt of a scientific interpretation. It manifests itself in a comparative approach, in which it places *mirila* in the wider context of marking places of death and places "contaminated" by death. The value of his descriptions is also evident in the fact that these are localities that are not recognized today (both by scholars and public in general) as places where there was a practice of marking the resting place with the deceased. Therefore, his record adds another part of the mosaic regarding the knowledge about this practice, about which today we can only sift through archives and manuscript collections.

Several interesting records revolve around oral tales about the "old population" (traditional folklore forms depicting the almost mythical, long-gone population of inhabitants of this region). Their importance lies in the fact that they are introducing new points of interest on the folklore map of Bukovica, and consequently Croatia. Given that today these kinds of folklore traditions have almost completely disappeared from the living culture of the local communities, manuscript archives such as Jelić's are the only available new and unexplored sources of information for in depth studies of this subject.

Keywords: Luka Jelić, Bukovica, Ravni Kotari, ethnography, folklore research, *mirila*.

VALORIZACIJA JELIĆEVA RADA NA PODRUČJU INDOEUROPEISTIKE

Sanja Smodlaka Vitas
Odjel za klasičnu filologiju, Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

Razmatraju se promišljanja dr. Luke Jelića o pitanjima indoeuropskog prajezika iznesena u dva objavljena članka, u kojima je fokus na terminologiji, te u jednom neobjavljenom rukopisu, čiji je predmet prajezik starog svijeta i njegovi potomci. Navedeno se obrađuje s ciljem usporedbe sa saznanjima kroz proteklo razdoblje od sto godina te se uočava da su, unatoč nekim njegovim promišljanjima koja su definirana vremenom u kojemu su nastajala, neka i danas valjana.

Ključne riječi: Luka Jelić, indoeuropeistika, stokentski, Stokenti, Satemkenti, Kasi.

Znanstveni skup posvećen Luki Jeliću, sudionicima i gostima dao je uvid u njegovo široko područje interesa te njegovu fokusiranost i minucioznost kako u znanstveno-istraživačkom tako i u društveno-korisnom radu. One koji se ne bave arheologijom, poviješću ili poviješću umjetnosti fascinira koliko i nakon sto godina ima koristi od njegova rada, dok ovima koji se upravo time bave zanimljivo može biti to da se stizao okupirati još nečime pored toga. Jedan od interesa za koji bismo mogli reći da je na margini njegova rada jest filologija i povijest jezika. Na temu povijesti jezika tek su mu, kao dopisnom članu, objavljena dva rada u *Ljetopisu Jugoslavenske Akademije*, 1915. i 1916. godine.[1] U prvom, opsežnijem članku predlaže novi naziv za indoeuropski prajezik i Indoeuropljane. Na početku iznosi pregled indoeuropskih jezika s obzirom na najnovije rezultate, a to se odnosi na otkriće toharskog i hetitskog jezika te novosti u određivanju odnosa među pojedinim jezicima (indoeuropskima i neindoeuropskima). Iznosi potom podjelu indoeuropskih jezika u dvije dijalektalne skupine – kentumsku i satemsku – koju su poredbeni jezikoslovci odredili s obzirom na refleks palatala, čime se i on sam poslužio za tvorbu novog nazivlja. U novom poglavlju nabraja dotadašnje korištene i predložene nazive za indoeuropske narode i jezike kao povijesnu cjelinu – Indogermani, ime kojim je Schlegel istisnuo imena Jafetovci, Indokelti, „Indoevropci", Arijci, „Arioteuta" – te iznosi razloge zbog kojih ti nisu

[1] Luka Jelić, „Arjokenti" i „Satemkenti" mjesto „Indogermani" i sličnoga, *Ljetopis Jugoslavenske Akademije*, sv. 30, Zagreb, 1915., 46 – 66; Luka Jelić, Još o nazivlju „Arjokenti" i „Satemkenti", *Ljetopis Jugoslavenske Akademije*, sv. 31, Zagreb, 1916., 1 – 10.

u potpunosti odgovarajući. Na koncu obrazlaže svoj prijedlog koji bi po njemu najbolje predstavio cijelu skupinu.

Budući da je upravo u to vrijeme poredbeno jezikoslovlje uzelo zamah, i drugi su se trudili ponuditi što prikladnije ime. Tako je Jelićev idući članak nastao kao reakcija na netom izneseni prijedlog da se indoeuropski jezici nazivaju Boppovim jezicima. Tom prilikom ističe nove prijedloge i otkrivene srodnosti Indoeuropljana s „Kasima" te Kramarovu kovanicu „Indo-kavkaska pasmina" mijenja nazivom „arjokentokaski pranarod" i „satemkento-kaski prajezik", odnosno „stokento-kaski prajezik".[2]

Neke je radove sigurno imao još u pripremi za objavu, s obzirom na vlastite mu riječi,[3] ali u znanstvenoj literaturi to nije vidljivo. Izvadci, bilješke, pripreme za članke, odnosno ostali neobjavljeni materijali koji se odnose na povijest jezika, a ona je, u Jelićevu slučaju, došla kao dio njegova općeg interesa za praslavenstvo te općenito za povijest čovječanstva, nalaze se u 30. kutiji u Arheološkom muzeju u Splitu. Ta se kutija sastoji od sedam opsežnih svezaka u kojima su predmet istraživanja Slaveni, Kasi, „kasko-slavenski problem", Kasi i Stokenti, povijest čovječanstva, starohrvatski vladari, pojedinačni narodi Europe i Azije i sl.

Naziv „Kas", kojim se Jelić toliko često koristi, njegova je inovacija i ona označava, kako tvrdi u članku iz 1916., „čovjeka" koji je tvorbeni dio narodnih i plemenskih imena. Kao takvoga uzima ga za oznaku čitavog njihova skupa, poznatog i pod nazivima „kavkaski", „alarodijski" te „maloazijski".[4] Čini se da njime obuhvaća sve predindoeuropske jezike, genetski srodne s praindoeuropskim, od kojih su neki kasnije širenjem Indoeuropljana došli u kontakt s odcijepljenim indoeuropskim jezicima.

O tome piše u rukopisu koji se nalazi u 2. svesku 30. kutije.[5] Rukopis je napisan na „trgovačkom papiru", podijeljen u dva stupca; u gornjem desnom kutu su oznake stranica (od 4 do 19); u desnom stupcu je glavni tekst, dok se u lijevom nalaze bilješke.[6] Tekstu, izgleda, nedostaju prve stranice, s obzirom na sadašnje stanje u ulošku u kojemu se nalazi, tako da prvo što čitamo jest naslov poglavlja „Prajezik staroga svijeta i njegovi odvjetci", a isto tako nedostaje i završetak. Iz

---

2 L. Jelić, Još o nazivlju „Arjokenti" i „Satemkenti", 9. Argument nalazi u tome da je „Kavkazac" ograničen na područje Kavkaza, dok se pod ''Kasom" podrazumijeva i šire područje od toga, ono na kojemu žive ili su živjeli kaski narodi.

3 L. Jelić, „Arjokenti" i „Satemkenti", 51.

4 L. Jelić, Još o nazivlju „Arjokenti" i „Satemkenti", 7.

5 Arheološki muzej u Splitu (dalje: AMS), Arhiv Luke Jelića (dalje: Arhiv Jelić), *XXX: Ekscerpti, bilješke, članci geografsko-povijesnog i filološkog sadržaja o st. Slavenima, Indoeuropljanima i raznim drugim azijskim narodima*, kut. 2, sv. 4 (Kasi), rukopis.

6 Pri citiranju dijelova rukopisa, radi preciziranja, koristila sam se oznakom uglatih zagrada, brojem stranice koje je autor naznačio u gornjem desnom kutu i slovom *d* za desni, a *l* za lijevi stupac.

očuvanog se sadržaja vidi da je Jelić na području filologije pratio suvremena otkrića i razmatranja te je i sam spremno o tome kritički promišljao. Kao što je vidljivo u objavljenim člancima, tako i u ovome rukopisu Jelić promišlja i s filološkog i s etničkog gledišta.[7] Na samom početku rukopisa Jelić prenosi novija istraživanja s kojima se slaže te tvrdi da se „(...)spram jedinstvenog čovječanskog prajezika, mora ipak po najnovijim istraživanjima priznati postojanje jednog prajezika".[8]

Ideja o jedinstvenom prajeziku nastaje upravo u njegovo vrijeme. Današnja literatura, osvrćući se na to razdoblje i tu ideju, pažnju najviše pridaje Holgeru Pedersenu koji je 1903. skovao naziv „nostratički jezik" koji bi trebao obuhvatiti indoeuropski, uralski, altajski i afro-azijski. Šezdesetih godina prošlog stoljeća razradi te hipoteze najviše se posvetio ruski lingvist Illič-Svityč, ponudivši i rekonstrukciju protonostratičkog. Unatoč trudu ponekih zagovornika, ona i dalje ostaje kontroverznom teorijom i mahom neprihvaćenom.[9]

Jelić u rukopisu nastavlja razradu odnosa indoeuropskog prajezika s jedinstvenim prajezikom i njihove veze nakon odvajanja:

> „[11 d] Stokentski su jezici tek najmlađi ogranak drevnoga stabla, što je već prije bilo potjeralo mnogo odvodnica, grana te ogranaka.
>
> Pred to, relativno kratko, doba postojanja stokentskih jezika stoji dugo razdoblje što su ga oni proživjeli zajednički s pretečama/~~primordijama~~ drugih jezičnih skupova.
>
> Prastokentština je usvojila mnogo toga iz nekog starijeg jezičnog stanja, korijenâ, osnovâ, elemenatâ za tvorbu riječi; a osim toga si je za daljnjeg svog razvijanja i cijepanja na svoje potjezike dodirala s jezicima onih drugih skupova te je od njih usvojila dosta tudjinštine. A ostaci ovih tudjih jezika susreću se ne samo u još živućim potomcima velikih jezičnih skupova, nego i u samim pojedinim stokentskim jezicima."[10]

---

7 U objavljenim radovima Jelić nudi dva naziva – jedan u narodnosnom pogledu (Arjokenti), a drugi u jezičnome (Stokenti). U arhivskoj građi mahom prevladava naziv Stokenti i stokentski, pa tako i u ovome rukopisu gdje je na svim mjestima riječ „arjokentski" (misleći na jezik) prepravio u „stokentski", te naziv „Arjokentski prajezik" mijenja u „Prastokenštinu". Pomislilo bi se da je rukopis stariji od objavljenih članaka, ali četvrta fusnota sadrži referencu na Kramara iz 1916. god. pa se pokazuje suprotno.

8 AMS, Arhiv Jelić, *XXX. O starim Slavenima, Indoeuropljanima i raznim drugim azijskim narodima*, kut. 2, sv. 4 (Kasi), rukopis.

9 O tome vidi više kod: Ranko Matasović, Temeljni leksik i dubinska genetska srodnost, *Folia onomastica croatica*, vol. 7, 1998., 191 – 206; Ranko Matasović, *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Zagreb, 2001., 148 – 149; James P. Mallory, *Indoeuropljani: zagonetka njihova podrijetla: jezik, arheologija, mit*, Zagreb, 2006., 205; Jared Klein, Brian Joseph, Matthias Fritz, eds., *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, vol. 3, Berlin – Boston, 2018., 2286 – 2287.

10 AMS, Arhiv Jelić, *XXX. O starim Slavenima, Indoeuropljanima i raznim drugim azijskim narodima*, kut. 2, sv. 4 (Kasi), rukopis.

Uzimajući u obzir suvremene mu podatke o tome da je govoreći čovjek živio prije više stotina tisuća godina, da poredbeno-povijesna lingvistika smješta indoeuropski prajezik u treće tisućljeće prije Krista i da je hetitski potvrđen od 17. st. pr. Kr. (upravo je 1915. god. Hrozný dešifrirao klinopisom napisan hetitski, koji pripada najstarijoj posvjedočenoj grani – anatolskoj),[11] Jelić tvrdi:

> „[13 d] Stokenština bi, dakle, stala spram ostalih velikih jezičnih skupova, ne kao njima ravan prajezik u strogom smislu, nego kao znatno mlađi ogranak, a uz to relativne tek izvornosti; po svoj prilici kao sin jednog prajezika, što je zahvaćao oveću ljudsku skupinu, te kao brat i to po svoj prilici najmladji, ostalih velikih jezičnih skupova, (...)Postanje stokenštine može se, dakle, prispodobiti postanjem romanskih jezika: kako su ovi nastali od provincijalne latinštine prekrižene sa pomjesnim narječjima, [14 d] tako bi stokenština bila nastala od stokentskog prajezika prekriženjem sa jezicima ... kaskoga skupa.
>
> S etničkoga gledišta pak bi stvar ovako izgledala. Pozniji nosioci prastokenštine ili su govorili jezikom od kog su se kašnje razvili veliki jezični skupovi uralaltajski, semitski, kaski itd., ili su se odijelili od ostalog čovječanstva u doba, kada su u zametku već postojali oni jezični skupovi, pa su oni pri tom svom odijeljenju [15 d] zahvatili pripadnikâ ovih jezičnih skupova; a ovi su pak uz dugotrajnije osamljenje Prastokenta izjednačivanjem i daljnjim razvijanjem stvorili stokentski prajezik. Za ove tvorbe prastokenštine pristupili su u stokentsku svezu inojezičnjaci, čiji se je jezik, djelomice rasplinuo netragom, a djelomice je utjecao na prastokenštinu modifikovanjem i obogaćivanjem.
>
> Ovaj je općeniti zaključak izveden na osnovi poredbenog istraživanja grčkog i latinskog jezika te svajčarskog Patoiskog narječja.
>
> (...) jezični i etnički odnosi najbolje se ispoljavaju u švajcarskim [18 l] brdima, koja su kao Kavkaz i Pireneji dulje uščuvala davnije jezične prilike, i [18 d] gdjeno se je, poglavito u području Patois, sačuvalo najviše tragova predstokentskog alpinskog življa. U tom narječju još jasnije probijaju kroz stokentski skup poglavito kaske (kavkaske i baskijske) i uralaltajske osnove, a i po koja što se dade približiti nestokentskim jezicima Indije. U bitnosti, dakle, sve isto kao u Grčkoj, Italiji i srednjem te južnom dijelu Njemačke. Stokentskim osvajačima nijesu prijale visoke alpinske doline i brda, pa je stoga pražiteljstvo tu ostalo nešto čišće.“[12]

---

[11] Alwin Kloekhors, *Etymological dictionary of the Hittite inherited lexicon*, Brill, 2007., 2 – 3.

[12] AMS, Arhiv Jelić, *XXX. O starim Slavenima, Indoeuropljanima i raznim drugim azijskim narodima*, kut. 2, sv. 4 (Kasi), rukopis. Narječje Patois, koje ovdje Jelić spominje, danas će se naći pod nazivom arpinski ili frankoprovansalski jezik. On se i dalje može čuti u dijelovima Francuske, Italije i Švicarske. No najveća koncentracija govornika je na području Švicarske, u kantonu Valais/Wallis, u kojemu se nalaze i najviši predjeli Alpa, pa je razumljivo da je Jelić uzeo upravo taj kraj za primjer. Nema potrebe ulaziti u raspravu o razvoju tog jezika. Jonathan Richard Kasstan, *Variation and Change in Francoprovençal: A Study of an Emerging Linguistic Norm*, PhD thesis, University of Kent, 2015., posjećeno 10. rujna 2020., https://kar.kent.ac.uk/56637/

U navedenim Jelićevim promišljanjima može se uočiti da ona u sebi uključuju nekoliko modela koji su aktualni u suvremenoj povijesnoj lingvistici, a svoje začetke imaju u sredini 19. ili u početku 20. stoljeća. Najutjecajniji model koji, unatoč nekim nedostatcima, najpotpunije opisuje razvoj indoeuropskih jezika jest „kladistički model" ili model genealoškog stabla koji je sredinom 19. stoljeća postavio August Schleicher. Njime se hijerarhijski prikazuju jezici kako se granaju od svojih jezika predaka, a sve počevši od jednog zajedničkog prajezika. Teorijski je ipak moguća i pretpostavka o poligenezi, a na tome tragu je i Jelić kad govori o dvama mogućnostima trenutka odvajanja „prastokenštine". On doduše to tumači u pogledu „protojezika" i odnosa praindoeuropskog s drugim velikim jezičnim skupovima, no takav se smjer može prenijeti i na sam praindoeuropski i odnose među indoeuropskim jezicima. Na tom je tragu „teorija valova" koju je u drugoj polovici 20. st. Johannes Schmidt ponudio kao alternativu genealoškoj. Temeljni pojam u toj teoriji jest izoglosa, koja označuje granicu jezične promjene koja počinje na malom prostoru, a onda se, kao kad objekt padne u vodu, poput vala širi u koncentričnim krugovima i presijeca se s drugima, pri čemu jezici što su međusobno udaljeniji, to manje izoglosa dijele. Pomoću jezičnih promjena zajedničkih dvama ili više jezika, *snopova* izoglosa, prepoznaju se zajednice jezika. Teorija valova, iako predložena kao zamjena za kladistički model, u stvari ga ne isključuje. Štoviše, nadopunjuje ga.[13]

Potrebno je spomenuti i Hirtovu teoriju o supstratima jer se ona dobro uklapa u ono što Jelić tvrdi o odnosima „kaskih" s indoeuropskim jezicima. Po toj teoriji jezik osvajača/imigranata dolazi kao superstrat na jezik starosjedilaca koji čini supstrat, a dodatno se javljaju i adstrati kao posuđeni elementi jezika u kontaktu. Iz ove je Jelićeve građe vidljivo isticanje veze „stokentskih jezika" s „kaskima": „[6d] ... s druge strane postoji pak sveza među jezicima uralaltajskoga i stokentskoga skupa; dok je napokon posebice na stvaranje stokentskih jezika ~~grčkoga i latinskoga~~(corr. Jelić, op. a.) uvelike uplivao pradavni kaski jezični skup."[14]

Kad bi se ta misao koju iznosi u rukopisu gledala odijeljeno od pretpostavke o zajedničkom prajeziku i u nešto izmijenjenim terminima, ona ne bi bila bez osnove. Potrebno je samo ispravno protumačiti uočene odnose. Znanost, čija je interdisciplinarnost danas nužna, pa i po pitanju indoeuropskog prajezika i njegovih govornika, još nije dala potpun odgovor. Jedan od onih koji naglašavaju potrebu za interdisciplinarnošću povijesnog jezikoslovlja s indoeuropskom arheologijom, kako bi se dalo što ispravnije rješenje, jest antropolog David

[13] R. Matasović, *Uvod u poredbenu lingvistiku*, 24.

[14] AMS, Arhiv Jelić, *XXX. O starim Slavenima, Indoeuropljanima i raznim drugim azijskim narodima*, kut. 2, sv. 4 (Kasi), rukopis.

W. Anthony. Kad govori o lokaciji domovine Indoeuropljana, on navodi nekoliko značajki koje treba uzeti u obzir, a jedna od njih je i pretpostavka da se „protoindoeuropski" govorio na području između Kavkaskog i Uralskog gorja, temeljena na tome što su brojni stručnjaci primijetili snažne jezične paralele i rane epizode posuđivanja između protoindoeuropskoga s jedne, te protokavkaske i protouralske jezične skupine s druge strane.[15] To ukazuje ne samo na osnovanost Jelićevih tvrdnji nego i na logičnu potrebu da se indoeuropski prajezik locira prostorno i vremenski. Određivanje pradomovine govornika indoeuropskih jezika, tzv. Urheimat, zabavljalo je i Jelićeve suvremenike, pa i on sam ima o tome prikupljenu građu, čak obimniju u odnosu na pitanje o samom prajeziku.

Danas se po tom pitanju najviše spominju tri teorije nastale 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća – Bliskoistočna, Anatolijska i Kurganska. Bliskoistočnu su teoriju postavili Gamkrelidze i Ivanov smještajući pradomovinu južno od Kavkaza, odnosno na područje današnje Armenije. Njihova glotalna teorija, razvijena na temelju fonoloških istraživanja i vezi između indoeuropskih jezika i onih kavkaskih, nema valjanu potvrdu u arheološkim podatcima te danas ima malo pristalica, ali je svojim istraživanjima dosta pridonijela povijesnoj lingvistici.[16] Anatolijsku teoriju, temeljeći je prvenstveno na arheološkim podatcima, postavio je C. Renfrew. Povezujući širenje indoeuropskih jezika sa širenjem neolitske kulture po Europi, po njemu je prvi prostor koji su Indoeuropljani zauzimali onaj u Anatoliji, prostor današnje Turske.[17] Kurganska teorija, koju je, uzevši u obzir jezične, arheološke i antropološke podatke, postavila Marija Gimbutas, čiji su glavni nastavljači J. P. Mallory i D. W. Anthony, tvrdi da je pradomovina bila pontsko-kaspijska regija, odnosno južnoruske stepe, sjeverno od Crnog mora i sjeverno od Kavkaza i ta je teorija danas najprihvaćenija.[18]

Rasprava o pradomovini Indoeuropljana i širenju indoeuropskih jezika s početkom 21. stoljeća prelazi granice humanističkih i društvenih istraživanja te postaje interesom prirodoznanstvenih stručnjaka.[19] Kao što je kladistički model

---

[15] David W. Anthony, Horse, wagon & chariot: Indo-European languages and archaeology, *Antiquity*, vol. 69, 1995., 559.

[16] Thomas V. Gamkrelidze, Vjaceslav V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture*, Berlin – New York, 1995., v. osobito 757 – 852; James P. Mallory, Twenty-first century clouds over Indo-European homelands, Вопросы языкового родства. Международный научный журнал / *Journal of Language Relationship: International Scientific Periodical*, vol. 9, Moscow 2013., 146.

[17] J. P Mallory, Twenty-first century clouds, 145 – 146; Colin Renfrew, *Archaeology and language: the puzzle of Indo-European origins*, Cambridge, 1988.

[18] J. P Mallory, Twenty-first century clouds, 146 – 147; D. W. Anthony, Horse, wagon & chariot: Indo-European languages and archaeology, 559; M. Kapović, *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*, 18.

[19] Remco Bouckaert, Philippe Lemey, Michael Dunn *et al*., Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family, *Science*, no. 338, Washington DC, 2012., 957 – 960; John

temeljen na filogenezi, što znači da se odnosi među jezicima promatraju onako kako se promatraju veze među vrstama u biologiji, tako se sada analiziraju jezični podatci koristeći se upravo računskim metodama izvedenima iz evolucijske biologije. Na taj način su R. Gray, evolucijski biolog i psiholog, i biološki antropolog Q. Atkinson testirali dvije glavne teorije, „kurgansku" i „anatolijsku", te prednost dali Renfrewu i Anatoliji kao pradomovini.[20] Rezultate daljnjih istraživanja, u koja su uključili širi krug znanstvenika različitih disciplina, objavljuju 2012. u znanstvenom časopisu *Science*.[21] Tim člankom izvršili su znatan utjecaj i na širu javnost, pritom potaknuli na reakcije lingvista,[22] kao i daljnja genetička istraživanja. Godine 2015., u znanstvenom časopisu *Nature*, genetičari Haak, Allentoft i Mathieson u svojim člancima iznose rezultate koji pak idu u prilog kurganskoj teoriji.[23] Kao iznenađenje na kraju dolazi Renfrewovo priznanje Gimbutasovoj teoriji izneseno 8. studenog 2017. na predavanju pod naslovom „Marija Rediviva: DNA and Indo-European Origins". Na samom kraju predavanja on ističe da je njezina teorija potvrđena novim rezultatima, no ostavlja otvorenim mogućnost drugačijih tumačenja istih podataka, osobito ako se još detaljnije istraži Anatolija i Hetiti u kojima vidi ključno rješenje, te tako pokazuje da još nije u potpunosti spreman odbaciti vlastitu tezu.[24]

Doista, kad se pogleda intenzitet i brzina objavljivanja rezultata genetskih istraživanja (ili onih unutar prirodnih znanosti općenito), možemo očekivati i drugačije podatke. Ipak, kada govorimo o pitanjima govornika indoeuropskog prajezika i daljnjem širenju i odjeljivanju, treba biti na oprezu s time koliko se važnima u odnosu na druge podatke – antropološke, povijesno-arheološke i jezične, može držati one o strukturi DNK te do koje su mjere valjani rezultati tretiranja jezičnih podataka kao da su biološki.[25] Ovdje možemo istaknuti Jelićevu opomenu, iako dakako ona nije vezana za genetska istraživanja koja

---

Novembre, Ancient DNA steps into the language debate, *Nature*, no. 522, London, 2015., 164 – 165; Wolfgang Haak, Iosif Lazaridis, Nick Patterson *et al.*, Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe, *Nature*, no. 522, London, 2015., 207 – 211; Morten E. Allentoft, Martin Sikora, Karl-Göran Sjögren *et al.*, Population genomics of Bronze Age Eurasia, *Nature*, no. 522, London, 2015., 167 – 172.

20 Russell D. Gray, Quentin D. Atkinson, Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin, *Nature*, no. 426, London, 2003., 435 – 439.

21 R. Bouckaert *et al.* Mapping the Origins, 957 – 960.

22 Cijela knjiga nastala je kao reakcija na njihove objavljene rezultate i prihvaćanje od strane javnosti. Asya Pereltsvaig, Martin W. Lewis, *The Indo-European Controversy. Facts and Fallacies in Historical Linguistics*, Cambridge, 2015.

23 W. Haak *et al.*, Massive Migration from the Steppe, 207 – 220.

24 https://www.youtube.com/watch?v=pmv3J55bdZc&feature=youtu.be; posjećeno 31. kolovoza 2020.

25 James P. Mallory, Douglas Q. Adams, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford, 2006., 463.

tek trebaju uslijediti, već se odnosi na određivanje fokusa. On, komentirajući Kramarovu novotvorinu „Indo-kavkaska pasmina" za određivanje jezičnih i narodnih skupova, uz sve poštovanje prema njegovu radu, piše da je Kramar „...mjesto 'prajezika' uzeo 'pasminu' objektom svoje definicije. A to je velika pogrješka, jer jedno je jezik, a druga stvar je pasmina, te jedno s drugim može uporedo postojati i nepostojati, baš stoga, što to nijesu istoznačni pojmovi."[26]

Očito je da će se rasprave na području indoeuropeistike, barem što se tiče prostorno-vremenskog određivanja, i dalje odvijati. Tamo gdje više ne očekujemo ikakve izmjene sam je naziv za Indoeuropljane i indoeuropski prajezik. Do Jelićeva vremena razni su nazivi za taj skup jezika bili predlagani, no mahom se svelo na upotrebu bilo naziva „indo-europski", bilo „indo-germanski".[27] Za nazive „satemkentski" prajezik, odnosno slavenski „stokentski", koje iznosi u članku iz 1915., Jelić ideju izvlači iz standardne podjele indoeuropskih jezika na dvije skupine – satem i kentum (prema avestičkom i latinskom nazivu za „sto"). Ta se podjela temelji na odrazima prajezičnih palatala i labiovelara koji su se dvojako razvijali. U satemskim jezicima palatali se pretvaraju u frikative/afrikate, a labiovelari gube labijalni dio, dok se u kentumskim jezicima palatali izjednačavaju s velarima, a labiovelari se ili zadržavaju ili u potpunosti mijenjaju (npr. u grčkom).[28] Vodeći računa da se predloženi naziv odnosi samo na jezik, predlaže i prikladniji naziv za sam narod. Za prvi dio kovanice uzima ime Arijac, jer ga sami Indijci i Iranci koriste, te se čini prikladnim za označavanje satemske skupine. Tom prvom dijelu „Arjo-" dodaje naziv „Kenti" kako bi, bez oštećivanja ikoga, pravilno obuhvatio sve ostale narode, a pritom isključio one europske narode koji ne govore nijednim indoeuropskim jezikom. Neprikladnost jednog općeg zajedničkog imena, kako su neki nazivali sve Indoeuropljane Arijcima, Jelić vidi u tome da po svoj prilici oni prvobitno ni nisu činili „jedinstveni narod, koji bi bio svjestan svojega jedinstva; oni su se radije, kako i povijesni narodi u poznije doba, raspadali na više pojedinačkih plemena, te je vele teško, da bi se oni sami bili nazivali zajedničkim imenom".[29]

Na početku toga članka Jelić svoj prijedlog predstavlja kao pokušaj napravljen sa slavenske strane. Taj ipak nije pao na plodno tlo jer se u to vrijeme već ustalilo

---

[26] L. Jelić, Još o nazivlju „Arjokenti" i „Satemkenti", 8 – 9. U današnjem standardu na zoologiju suženim pojmom „pasmina" Jelić prevodi njemački „Rasse".

[27] Kroz cijelo 19. stoljeće trajali su pokušaji domišljanja što skladnijem imenu. Pored gore spomenutih neki od tih su: „indisch-teutsch", „sanskritisch", „indokeltisch", „arioeuropeo".

[28] Ta je podjela ranije služila i kao geografska podjela, ali to je otkrićem toharskoga kao najistočnijega, ali pritom i kentumskog jezika, izgubila svoju argumentaciju. v. M. Kapović, *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*, 162, 166; Jared Klein, Brian Joseph, Matthias Fritz, eds., *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, Berlin, 2017., 64.

[29] L. Jelić, „Arjokenti" i „Satemkenti" mjesto „Indogermani", 58.

korištenje naziva indoeuropski ili indogermanski. Trebalo je još oko tog pitanja postići konsenzus, pa je ono još neko vrijeme bilo tema nekih znanstvenih radova.[30] Danas je općeprihvaćen naziv indoeuropski, dok se indogermanski gotovo isključivo javlja na njemačkom govornom području. Naziv „indogermanisch" bio je na svome vrhuncu krajem 19. st., no pored naziva „indoeuropäisch" još je uvijek u upotrebi.[31]

Budući da je privlačno prilikom nadijevanja imena narodu, pogotovo vlastitomu, koristiti se riječju „čovjek", kako smo uostalom vidjeli gore i kod Jelićevih Kasa, prigodno je spomenuti još jedan, gotovo neprimijećen, prijedlog imenovanja Indoeuropljana, a to je „Wiros" (ili „Wiroi" u množini) prema riječi za muškarca u većini indoeuropskih jezika, a koji je 1922. ponudio P. Giles.[32]

Oba prijedloga, Jelićev i Gilesov, ostaju tek simpatični pokušaji. Ako i nisu u potpunosti odgovarajući, nazivi Indoeuropljani i indoeuropski prajezik, imajući konkurenciju najviše u nazivu indogermanski, relativno rano ipak je postignut konsenzus i tako je to područje za nove prijedloge postalo, Jelićevom riječju, „pustopašica".

U svakom slučaju, ono što na kraju možemo primijetiti je da je Jelić bio vrlo dobro informiran, pratio je nova saznanja kako su ona bila i objavljivana, a njegova promišljanja o razvoju jezika, oblikovana naravno i samim vremenom u kojemu je djelovao, pokazuju smjer razmišljanja koje je i danas aktualno.

---

30 Frederick Norman, „Indo-European" and „Indo-Germanic", *The Modern Language Review*, vol. 24, no. 3, 1929., 313 – 321. doi:10.2307/3715962, posjećeno 31. kolovoza 2020., https://www.jstor.com/stable/3715962.

31 Za ilustraciju vidi: https://www.dwds.de/r/plot?view=1&corpus=dta%2Bdwds&norm=date%2Bclass&smooth=spline&genres=0&grand=1&slice=10&prune=0&window=3&wbase=0&logavg=0&logscale=0&xrange=1600%3A1999&q1=indoeuropäisch&q2=indogermanisch, posjećeno 1. rujna 2020.; https://www.dwds.de/r/plot?view=1&corpus=zeitungen&norm=date%2Bclass&smooth=spline&genres=0&grand=1&slice=1&prune=0&window=3&wbase=0&logavg=0&logscale=0&xrange=1946%3A2019&q1=indoeuropäisch&q2=indogermanisch, posjećeno 1. rujna 2020.

32 Edward James Rapson, ed., *The Cambridge History of India. Vol. I. Ancient India*., Cambridge, 1922., 66ff.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića

LITERATURA:

Allentoft, Morten E., Martin Sikora, Karl-Göran Sjögren *et al.*, Population genomics of Bronze Age Eurasia, *Nature*, no. 522, London, 2015., 167 – 172.

Anthony, David W., Horse, wagon & chariot: Indo-European languages and archaeology, *Antiquity*, no. 69, Cambridge,1995., 554 – 565.

Bouckaert, Remco, Lemey, Philippe, Dunn, Michael *et al.*, Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family, *Science*, no. 338, Washington D.C., 2012., 957 – 960.

Gamkrelidze Thomas V., Ivanov, Vjaceslav V., *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture*, Berlin – New York, 1995.

Gray, Russell D., Atkinson, Quentin D., Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin, *Nature*, no. 426, London, 2003., 435 – 439.

Haak, Wolfgang, Lazaridis. Iosif, Patterson. Nick *et al.,* Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe, *Nature,* no. 522, London, 2015., 207 – 211.

Jelić, Luka, „Arjokenti" i „Satemkenti" mjesto „Indogermani" i sličnoga, *Ljetopis Jugoslavenske Akademije*, sv. 30, Zagreb, 1915., 46 – 66.

Jelić, Luka, Još o nazivlju „Arjokenti" i „Satemkenti", *Ljetopis Jugoslavenske Akademije*, sv. 31, Zagreb, 1916., 1 – 10.

Kapović, Mate, *Uvod u indoeuropsku lingvistiku. Pregled jezika i poredbena fonologija*, Zagreb, 2008.

Kasstan, Jonathan Richard, *Variation and Change in Francoprovençal: A Study of an Emerging Linguistic Norm*, PhD thesis, University of Kent, 2015., posjećeno 10. rujna 2020., https://kar.kent.ac.uk/56637/.

Klein, Jared, Joseph, Brian, Fritz, Matthias eds., *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, Berlin, 2017.

Klein, Jared, Joseph, Brian Fritz, Matthias eds., *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, vol. 3, Berlin – Boston, 2018.

Kloekhorst, Alwin, *Etymological dictionary of the Hittite inherited lexicon*, Brill, 2007.

Mallory, James P., *Indoeuropljani: zagonetka njihova podrijetla: jezik, arheologija, mit*, Zagreb, 2006.

Mallory, James P., Twenty-first century clouds over Indo-European homelands. Вопросы языкового родства. Международный научный журнал / *Journal of Language Relationship: International Scientific Periodical*, vol. 9, Mokva, 2013., 145 – 154.

Mallory, James P., Adams, Douglas Q, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford, 2006.

Matasović, Ranko, Temeljni leksik i dubinska genetska srodnost, *Folia onomastica croatica*, vol. 7, Zagreb, 1998., 191 – 206.

Matasović, Ranko, *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Zagreb, 2001.

Norman, Frederick, „Indo-European" and „Indo-Germanic", *The Modern Language Review*, vol. 24, no. 3, 1929., 313 – 321. Posjećeno 31. kolovoza 2020. doi:10.2307/3715962.

Novembre, John, Ancient DNA steps into the language debate, *Nature,* no. 522, London, 2015., 164 – 165.

Pereltsvaig, Asya, Lewis, Martin W., *The Indo-European Controversy. Facts and Fallacies in Historical Linguistics*, Cambridge, 2015.

Rapson, Edward James, ed., *The Cambridge History of India. Vol. I. Ancient India*., Cambridge, 1922.

Renfrew, Colin, *Archaeology and language: the puzzle of Indo-European origins*, Cambridge, 1988.

MREŽNE STRANICE I DRUGI INTERNET IZVORI:

DWDS – Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache:
https://www.dwds.de/r/plot?view=1&corpus=dta%2Bdwds&norm=date%2Bclass&smooth=spline&genres=0&grand=1&slice=10&prune=0&window=3&wbase=0&logavg=0&logscale=0&xrange=1600%3A1999&q1=indoeuropäisch&q2=indogermanisch, posjećeno 1. rujna 2020.
https://www.dwds.de/r/plot?view=1&corpus=zeitungen&norm=date%2Bclass&smooth=spline&genres=0&grand=1&slice=1&prune=0&window=3&wbase=0&logavg=0&logscale=0&xrange=1946%3A2019&q1=indoeuropäisch& q2=indogermanisch, posjećeno 1. rujna 2020.

RENFREW, Lord Colin, Marija Rediviva: DNA and Indo-European Origins: posjećeno 31. kolovoza 2020., https://www.youtube.com/watch?v=pmv3J55bdZc&feature=youtu.be.

Sanja Smodlaka Vitas

REVIEW OF JELIĆ'S INTEREST IN INDO-EUROPEAN STUDIES AND ROOT LANGUAGE

SUMMARY

This paper brings a review of Jelić's perspective on Proto-Indo-European-language and its speakers and their relationship to the other language families. The paper focuses on two of Revd Jelić's works published in the Chronicle *Ljetopis Jugoslavenske Akademije* in 1915 and 1916 where he introduced the name for Indo-Europeans and Proto-Indo-European-language, as well as one unpublished manuscript which formed part of his Legacy archived in the Archaeological Museum Split. In his articles, Revd Jelić offers a name „Arjokenti" for the speakers and „Stokenti" or „Satemkenti" for the language itself. However, the term „Stokenti" and „stokentski" prevails in his manuscripts. The same applies to his manuscript this paper focuses on, the subject of which is the root language of the Old World and its descendants. Jelić believed in the existence of one common root language wherefrom all other languages originated, and then addressed the issue of relationship between Indo-European languages, „stokenti" – as he called them – with the Caucasus languages he called „*kaska* language group" and its speakers „the Kasi". Although his assumptions were guided by hypotheses characteristic of his time, Jelić's considerations acknowledge three known theories as to how the Indo-European languages diverged: the Cladistic Model, Wave Theory and Substrate Theory. The latter in particular, which describes how the language of the conquerors comes as a superstrate on the indigenous language or substrate, and how adstrates additionally form as borrowed elements of the languages in contact. In his manuscript, Jelić stressed that he corroborated his claims regarding the relationship of „Kas" and „Stokent" with comparative research on Greek and Latin languages on the European territory and Swiss dialect Patois, known today as the Arapine. Aside the relationship with „the Kas", he also considered the connection between Indo-European and Ural-Altaic language sets. In order to determine such connections, the issue of locating the Indo-European homeland had to be addressed. Modern undisputed connections of the Proto-Caucasian language family with the Proto-Uralic language family helped define the homeland to the north of Black Sea and north of Caucuses. This theory is still the most accepted one. This is not something Jelić expressly discussed in his manuscript, however, it is reasonable to assume that he did in fact address the issue somewhere, because almost all volumes from the XXX box in the archive contain materials on history of different nations and humanity in general. Prominent among these was his interest in the Slavs history, which led Jelić to consider other issues he discussed in this manuscript, notwithstanding his primary interests as an archaeologist and a historian.

Keywords: dr. Luka Jelić, Indo-European studies, stokentski, Stokenti, Satemkenti, Kasi.

O JEZICIMA HRVATSKE GLAGOLJSKE LITURGIJE U SVJETLU DJELA DR. LUKE JELIĆA – NA GRAĐI BULE PAPE GRGURA XI. PAVLINIMA*

Vjačeslav V. Kozak
Andrej N. Sobolev
Institut lingvističkih istraživanja Ruske akademije znanosti
St. Petersburg, Rusija

Anastasija L. Makarova
Eidgenössische Technische Hochschule
Zürich, Švicarska

Objašnjavajući specifičnosti rimskog liturgijskog obreda među Hrvatima, dr. Luka Jelić dotiče se jednog od temeljnih teorijskih pitanja povijesne slavistike. Koliko se jezika može razlikovati u slavenskoj pisanoj baštini srednjega i ranoga novog vijeka? Od Jelićevog vremena rasprava o jezičnoj atribuciji glagoljskih spomenika prošla je dugi put u djelima A. Nazor, A. Corina, S. Damjanovića, M. Mihaljevića, A. Kapetanovića i drugih, no mnoga pitanja ostaju otvorena. U ovome se radu na građi glagoljske bule pape Grgura XI. pavlinima realizira analitička statistička metoda jezičnoga/dijalekatskoga profiliranja. Ova metoda ima za cilj „procijeniti čestinu i pravilnost raspodjele razlikovnih dijalekatskih značajki u (...) nestandardiziranim idiomima" te koherentnost jezičnog sustava u koji one ulaze. Primijenjena na bulu (NSK, R 4476), metoda eksplicira mjeru utjecaja crkvenoslavenskih (*bozě*, *zamĕri*, *apustolskago*, *budetъ*) ili vernakularnih (*bozi*, *almozine*, *apustolskoga*, *bude*) oblika.

Ključne riječi: hrvatski crkvenoslavenski jezik, starohrvatski jezik, statističke metode, miješanje kodova, prebacivanje kodova, jezično profiliranje, bula.

UVOD

U iznimno je široki krug interesa Luke Jelića ulazilo i jedno od središnjih teorijskih pitanja hrvatske i opće paleoslavistike – definiranje smisla i granica pojma „jezik" u pisanoj kulturi Hrvata u srednjemu i ranomu novom vijeku, odnosno prije pojave standardnih (književnih) nacionalnih jezika koji su se koristili u crkvenoslavenskim liturgijskim knjigama. Problem je jezika srednjovjekovne književnosti kompleksan i sadrži cijeli niz pitanja:

* Rad je napisan uz potporu Ruskoga fonda fundamentalnih istraživanja (projekt 18-012-00060 A „Izdavanje spomenika glagoljske pismenosti iz kolekcije Berčića, koji se čuvaju u Ruskoj nacionalnoj knjižnici, i proučavanje njihovoga jezika računalnim metodama").

1) na koji način s lingvističke točke gledišta analizirati kontinuum srednjovjekovne hrvatske književnosti,
2) u koje se lingvističke grupe mogu podijeliti spomenici ovoga kruga,
3) kako te grupe definirati i nazvati,
4) što je to "crkvenoslavenski jezik" (ili "crkvenoslavenski jezici") i "starohrvatski jezik",[1]
5) gdje je granica među tim jezičnim oblicima,
6) kako analizirati i klasificirati hibridna jezična stanja?

Ova se temeljna teorijska paleoslavistička pitanja mogu postaviti ne samo u kontekstu hrvatske, već i ruske, srpske, bugarske kulture, kao i drugih kultura slavenskoga srednjovjekovlja. Rad se sastoji iz dva dijela. U prvome je ukratko izložena povijest pitanja i pokazano na koji je način navedeni problem djelomično rješavan u radu Luke Jelića prije više od stotinu godina, a potom u hrvatskoj paleoslavistici druge polovice XX. i početka XXI. stoljeća. U drugome će dijelu rada, na primjeru glagoljske bule iz XIV. stoljeća, biti pokazan pristup koji je koristila istraživačka grupa iz Sankt-Peterburga. U istraživačkoj su grupi sudjelovali slavisti, paleoslavisti, dijalektolozi i balkanisti koji se bave proučavanjem glagoljske baštine, čuvane u zbirci glagoljskih rukopisa Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj knjižnici. Temelj je ovoga pristupa pokušaj da se na srednjovjekovni glagoljski materijal primijeni metodika jezičnog profiliranja koja se koristi u terenskim istraživanjima prilikom rada s dijalektnim tekstom.

REPERTOAR I RASPODJELA JEZIKA HRVATSKE GLAGOLJSKE LITURGIJE

„Slavorum Meridionalium catholicorum liturgicae linguae" Luke Jelića

Djelo Luke Jelića „Slavorum Meridionalium catholicorum liturgicae linguae. Ad quaestionem de unitate liturgiae", objavljeno kao posebna brošura 1906. godine u Pragu i (iste godine) u časopisu „Slavorum litterae theologicae" (prilog časopisa „Časopis katolického duchovenstva"), posvećeno je repertoaru i raspodjeli slavenskih jezika na kojima se održavalo katoličko bogoslužje u Hrvatskoj.[2] U ovome radu Jelić izdvaja četiri idioma na kojima su se u različito vrijeme ili

[1] U ovome se radu ne koristi termin *drevnehorvatskiji,* prihvaćen u ruskoj slavistici, već fonetski adaptirana posuđenica iz hrvatske terminologije (usp. hrv. *starohrvatski jezik*), koji se čini pogodnijim. Razmatranje odgovarajućeg lingvonimijskog problema nije zadaća istraživanja.

[2] Luka Jelić, Slavorum Meridionalium catholicorum liturgicae linguae. Ad quaestionem de unitate liturgiae, *Slavorum Litterae Theologicae*, vol. 2, no. 4, Velehrad, 1906., 296 – 306.

paralelno pisali liturgijski tekstovi: 1) *Lingua Slovenica* (= *palaeoslavica*); 2) *Lingua Slavonica* (= *Glagolito-croatica*, *Dalmatica Hieronymiana* ili *Illyricum litterale*); 3) *Lingua Dalmatica* (= *Illyrica vulgaris*); 4) *Lingua litteraria Serbo-croatica* (= *idioma Slavicum meridionale*).

Lingua Slovenica (= Palaeoslavica)

„Lingua Slovenica" po Jeliću je jezik prijevodâ, nastalih u IX. stoljeću, čiji autori pripadaju krugu Ćirila i Metoda. Do nas su došli u prijepisima X. – XI. stoljeća, odn. starocrkvenoslavenskih (staroslavenskih i starobugarskih) spomenika. Jelić ustvrđuje da slavenski govor Soluna (Thessaloniki) predstavlja dijalektnu osnovu starocrkvenoslavenskoga jezika. Jedan od spomenika toga jezika – Kločev glagoljaš – dugo je čuvan na otoku Krku.

Lingua Slavonica (= Glagolito-Croatica, Dalmatica Hieronymiana ili Illyricum litterale)

„Lingua Slavonica" je jezik koji se koristio, u prvom redu, u slavenskim liturgijskim knjigama prilikom održavanja bogoslužja rimskoga obreda. Danas se taj jezik obično naziva crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije ili hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Prije svega je to jezik liturgijskih knjiga misala i brevijara. Značajni su nazivi toga jezika koje navodi Jelić. Naziv „Glagolito-Croatica" (usp. „hrvatskoglagoljski jezik") upućuje prije svega na pismo kojim su pisane crkvenoslavenske knjige – uglatu glagoljicu. Sintagma „Dalmatica Hieronymiana" (usp. „dalmatinski jezik sv. Jeronima") odraz je srednjovjekovne legende koja govori o tome da je tvorac glagoljične azbuke sv. Jeronim, koji je porijeklom iz Dalmacije. Pojam „Illyricum litterale" (usp. „ilirski pisani jezik") označava da u osnovi ovoga jezika, po Jelićevu mišljenju, leži jedan od dijalekata zapadne grupe južnoslavenskih jezika srednjovjekovne Dalmacije. Kako piše istraživač, jezik lingua Slavonica se aktivno razvijao do XVII. stoljeća, nakon čega je postao mrtvi jezik, koji je u autorovo vrijeme bio poznat kao «starohrvatski» (*lingua palaeocroatica*, starohrvatski jezik).

Lingua Dalmatica (= Illyrica vulgaris)

Od prethodnoga je idioma, prema Jeliću, potrebno razlikovati „dalmatinski" (*Dalmatica*) ili „narodni ilirski" (*Illyrica vulgaris*) jezik. Pod ovim pojmom Jelić vjerojatno podrazumijeva otprilike ono što danas u paleoslavističkoj literaturi nazivamo «starohrvatskim» jezikom, odn. srednjovjekovni jezik u čijim temeljima leži uglavnom čakavski (po Jeliću „ikavski") dijalekt „Istre, Dalmacije i Bosne". Ovaj jezik aktivno ulazi u liturgijsku književnost nešto kasnije od crkvenoslavenskoga – od XIV. i XV. st. Pritom „dalmatinski jezik",

po njegovom mišljenju, nije povezan s tradicijom bogoslužja rimskoga obreda na crkvenoslavenskome jeziku, već s tradicijom čitanja Svetoga pisma, koja je postojala u svoje vrijeme, i izvođenja liturgijskih himana na narodnome jeziku za vrijeme latinske mise. Tako se može izvesti zaključak da „dalmatinski jezik" ne uspostavlja s crkvenoslavenskim relaciju dvojezičnosti ili diglosije, već postoji kronološki paralelno tamo gdje crkvenoslavenska misa nije bila raširena. Lekcionarij Bernardina Splićanina, izdan u Veneciji 1495. godine jedan je od najpoznatijih spomenika, napisanih „dalmatinskim" jezikom, koji spominje Jelić. Potonji drži da dalmatinski jezik predstavlja preteču književnoga hrvatskoga ili hrvatsko-srpskoga jezika novoga doba.

Lingua litteraria Serbo-croatica (= idioma Slavicum meridionale)

Posljednji je na Jelićevu popisu književni srpsko-hrvatski jezik ili «idiom mediteranskih Slavena», odn. književni hrvatski ili hrvatsko-srpski jezik novoga vijeka u čijoj osnovi, kako piše Jelić, leži hercegovački ijekavski dijalekt.

ZAKLJUČAK

Jelić je ispravno smatrao jezike „Lingua Slavonica" i „Lingua Dalmatica" neposredno povezanima s tradicijom slavenskoga bogoslužja. Ove jezike danas obično nazivamo crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije (hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom) i starohrvatskim. Pritom se može pretpostaviti da su u Jelićevoj klasifikaciji donekle ostali pomiješani grafički i poredbeni jezični kriterij (usp. crkvenoslavenski – necrkvenoslavenski/starohrvatski s jedne i glagoljski – neglagoljski/latinski s druge strane). U svakom je slučaju važno kao komentar istaknuti, da u korpus glagoljske književnosti ulaze tekstovi kako na crkvenoslavenskome, tako i na starohrvatskome jeziku.

PROBLEM DEFINIRANJA JEZIKA SPOMENIKA GLAGOLJSKE PISMENOSTI: PRODUŽETAK RASPRAVE

Paralelno supostojanje crkvenoslavenskoga jezika i pisanoga jezika s pretežito dominantnom lokalnom dijalektnom osnovom bilo je karakteristično ne samo za srednjovjekovnu Hrvatsku, već i za druga područja slavenskog jezičnog kontinuuma (usp. primjerice poredbu crkvenoslavenskog i staroruskoga jezika i sl.). Jezikoslovno proučavanje i opisivanje normi ovih dvaju idioma, njihova poredba i formiranje kruga spomenika koji su na njima napisani u hrvatskoj je paleoslavistici postalo posebice aktualno u drugoj polovici XX. stoljeća, kada je

započelo prikupljanje materijala za kartoteku građe za rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. Ako su se pritom liturgijski žanrovi (molitve, odlomci iz tekstova Svetoga pisma, himnografija, temeljena na psalmima i t.d.), kao i starija neliturgijska književnost (jedni od najdrevnijih prijevoda apokrifa, žitija, propovijedi i drugih djela ove vrste), jednoznačno mogli svrstati u spomenike crkvenoslavenskoga jezika, materijal novijih neliturgijskih zbornika, koji su se pojavili u XV. i XVI. stoljeću, izazvao je određene poteškoće. Spomenute su se poteškoće ogledale u određenoj varijantnosti jezika djelâ beletrističke književnosti, koji su svakako na poseban način spojili jezične elemente koji genetski potječu kako iz crkvenoslavenskoga, tako i iz starohrvatskoga jezika.

Problem razdvajanja crkvenoslavenskih tekstova prvi je puta bio – djelomično – riješen u članku A. Nazor „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima“.[3] U ovome je radu na materijalima tekstova iz Ivančićeva zbornika (XV. st.) proveden lingvistički eksperiment koji je omogućio usporedbu tekstova u kojima prevladavaju crkvenoslavenski elementi i tekstova s pretežito starohrvatskim karakteristikama. Bit se eksperimenta sastojala u sljedećem: ponuđen je niz jezičnih kriterija po kojima se maksimalno precizno supostavljaju oba idioma (na primjer: značajke refleksa prasl. *ъ, *ь, *ě ili *dj, postojanje rotacizma, nastavak pridjevskih oblika M/N.GEN.SG i dr.). U konačnici se pokazalo da u jednim tekstovima prevladavaju crkvenoslavenske realizacije ovih jezičnih razlika, dok u drugima prevladavaju starohrvatske. Ovaj je eksperiment, koji je potom primjenjivan na materijalima ostalih neliturgijskih zbornika XV. i XVI. stoljeća, omogućio odabir tekstova čiji je leksički fond ušao u građu kartoteke rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije.

Istraživanje A. Nazor, kojim je riješena praktična zadaća formiranja kruga izvora za rječnik, nije imalo za zadatak konačno teorijsko poimanje fenomena razgraničavanja i povezivanja crkvenoslavenskih i narodnih elemenata u spomenicima pismenosti. Za obilježavanje tih miješanih jezičnih oblika 80-ih je godina S. Damjanović uveo termin čakavsko-crkvenoslavenski amalgam.[4] Ovaj amalgam praktički predstavlja idiolekt, koji je svojstven svakome konkretnom djelu, i u kojemu crkvenoslavenski elementi na poseban, jedinstven način supostoje s dijalektnima (čakavskima, kajkavskima te štokavskima). Stoga u današnje vrijeme, kada govorimo o pisanim materijalima XIV. – XVII. st.,

[3] Anica Nazor, Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa), *Slovo*, vol. 13, Zagreb, 1963., 68 – 86.

[4] Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb, 1984.; Stjepan, Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Zagreb, 2008.

uobičajeno je govoriti ne više o dvama, nego o trima jezicima glagoljske pismenosti – crkvenoslavenskome jeziku hrvatske redakcije, starohrvatskome i hibridnome čakavsko-crkvenoslavenskom amalgamu. Ako su pritom crkvenoslavensko-starohrvatski odnosi u jednom od najdrevnijih razdoblja hrvatske glagoljske pismenosti opisivani terminom „diglosija", onda se od XIV. stoljeća, kako piše M. Mihaljević, govori već o triglosiji, budući da su sva tri jezika u odnosima dodatne raspodjele (crkvenoslavenski – liturgijski tekstovi, starohrvatski – administrativno-poslovni dokumenti, hibridni – beletristika).[5]

Međutim, daljnjom analizom materijala postaje očito da je određena jezična varijantnost svojstvena ne samo tekstovima iz neliturgijskih zbornika XV. i XVI. stoljeća, nego i spomenicima najdrevnijega razdoblja. Ta varijantnost također zahtijeva proučavanje i tumačenje. Kao zoran primjer takvih istraživanja može poslužiti analiza jezika jednoga od najpoznatijih spomenika hrvatske glagoljice – Bašćanske ploče (oko 1100. god.), koji je nazivan čas crkvenoslavenskim, čas starohrvatskim. Jedan od najnovijih članaka na ovu temu napisao je 2015. godine A. Kapetanović,[6] koji je ustvrdio da stroga klasifikacija lingvističkoga materijala spomenika zaista pokazuje tek postojanje u tekstu elemenata koji potječu iz crkvenoslavenskoga jezika i starohrvatskoga. Pritom je zbog maloga opsega teksta i činjenice da u tekstu prevladava jezični materijal koji u istoj mjeri pripada i jednome i drugome jeziku onemogućena klasifikacija jezika spomenika primjenom poredbeno-povijesne metode. Po mišljenju autora, u slučaju Bašćanske ploče radi se o crkvenoslaveniziranome starohrvatskom jeziku, a dodavanje staroslavenskoga elementa pritom može biti povezano s djelomičnom književno-estetskom funkcijom teksta koji predstavlja svečani natpis, uklesan u kamen oltarne pregrade.

Hipotezu o tome da u kontinuumu glagoljske pismenosti treba supostavljati ne toliko jezike, koliko stilove, A. Kapetanović podrobnije razvija u svojoj studiji iz 2017. godine, gdje razmatra raspodjelu crkvenoslavenskih, starohrvatskih i hibridnih tekstova u tri stila ili registra.[7] Crkvenoslavenski i hibridni jezik zauzimaju pritom perifernu poziciju budući da su neproduktivni jezični oblici, karakteristični za ograničeni krug spomenika. Suprotno tome, starohrvatski jezik, koji se temelji na razgovornome jeziku, te, prema tome, ima usmeni oblik, obuhvaća sva tri registra hrvatske srednjovjekovne književnosti.

---

5 Milan Mihaljević, Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi, u: *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир «Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција»*, ur. I. Velev, A. Girevski, L. Makarijoska, I. Piperkoski, K. Мокрова, Skopje, 2011., 229 – 238.

6 Amir Kapetanović, Reflections of Church Slavonic – Croatian diglossia on the Baška tablet: a new contribution concerning its language and linguistic layers, *Zeitschrift für Slawistik*, vol. 60, no. 3, Dresden, 2015., 335–365.

7 Amir Kapetanović, Languages and Their Registers in Medieval Croatian Culture, *Studia Ceranea*, vol. 7, Lodz, 2017., 79 – 98.

Na kraju ovoga kratkog pregleda treba spomenuti i istraživanja A. Corina, posvećena jeziku glagoljskih misala.[8] A. Corin primjećuje kako je jeziku konzervativnih – liturgijskih – tekstova svojstvena određena varijantnost te kako je on donekle također izložen utjecaju dijalektnog supstrata. Međutim, ne radi se o prebacivanju različitih jezičnih kodova, nego o uzualno dozvoljenoj varijantnosti unutar crkvenoslavenske norme. Biblijska čitanja Svetoga pisma, sadržana u misalima, imala su ulogu lingvističkoga uzorka i bila su strože kontrolirana, dok su se u ostalim slučajevima crkvenoslavenski i narodni elementi u stilističke svrhe mogli miješati, što je, po autorovu mišljenju, u principu potpuno prirodno, uzimajući u obzir diglosiju koja postoji između dvaju idioma.

Na taj način glagoljska književnost u ovome trenu izgleda kao jedinstveni kontinuum u kojemu se može izdvojiti strogo kontrolirana tradicija (zastupljena u biblijskim čitanjima u misalima) i značajan broj prijelaznih oblika. U njima se u kontekstu lingvističke situacije diglosije ili triglosije na različite načine prepliću crkvenoslavenski i narodni elementi, uključujući i one koji imaju stilističke funkcije.

METODOLOGIJA PROFILIRANJA DIJALEKTNOG TEKSTA

Opće karakteristike

U drugome su dijelu ovoga rada iznesena promišljanja o načinu na koji se nestandardizirani jezik glagoljskih knjiga, koji je postojao u uvjetima crkvenoslavensko-hrvatske diglosije, ipak može razmatrati u kontekstu poredbeno-povijesnoga jezikoslovlja. Primjena određenih postavki i metoda povijesne komparatistike moguća je zahvaljujući razmatranju kontinuuma pismenoga jezika kao dijalektnoga.

U kontekstu poredbeno-povijesnoga jezikoslovlja dijalekt se može definirati kao „jezični oblik koji funkcionira u određenome trenutku kao sredstvo komunikacije teritorijalno ili socijalno ograničene grupe nositelja i koji je supostavljen, s jedne strane, srodnim sudijalektima, koji zajedno s njime čine jezičnu porodicu i imaju zajedničko rekonstruktivno protostanje, s druge strane samome protostanju; pritom se pojmovi „dijalekt“ i „jezik“ ne supostavljaju“.[9]

---

[8] Andrew R. Corin, *The New York Missal: A Paleographic and Phonetic Analysis*, Columbus, Ohio, 1991.; Andrew R., Corin, Varijacija i norma u hrvatskom crkvenoslavenskom, *Slovo*, vol. 41 – 43, Zagreb, 1993., 155 – 196.

[9] Andrej N. Sobolev, Theoriebildung in der Dialektologie: historisch-vergleichende Beschreibung, u: *The Slavic Languages. An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation. Band 2.*, ur. K. Gutschmidt, S. Kempgen, T. Berger, P. Kosta, Dresden, 2014., 2067 – 2074.

Metodološki se za prvobitnu ocjenu lingvističkoga sadržaja konkretnoga spomenika može predložiti metodologija dijalektnoga profiliranja. Cilj je ovoga pristupa, koji se koristi u terenskoj dijalektologiji, utvrđivanje „čestotnosti i pravilnosti raspodjele dijalektnih razlikovnih značajki nestandardiziranih idioma u spontanome govoru izvornih govornika te samim time uspostavljanje unutarsistemske implikacije među različitim dijalektnim značajkama i stvaranje jezičnih profila govornika dijalekta".[10] Na građi se glagoljske književnosti kao takav nestandardizirani idiom pojavljuje ne samo starohrvatski jezik, ili tzv. čakavsko-crkvenoslavenski amalgam nego i crkvenoslavenski, a kao nositelj dijalekta – izričaj (rukopis ili tekst).

Postupkovno je ovaj pristup sličan metodi, primijenjenoj u istraživanju A. Nazor. Sastavlja se popis razlikovnih značajki, relevantnih s gledišta jezične povijesti i strukture, koje se različito reflektiraju u „referentnim" crkvenoslavenskim tekstovima i starohrvatskome čakavskom dijalektnom kontinuumu. U ove se značajke mogu svrstati, na primjer, odrazi *ъ, *ь (tъgda//tagda), *dj (potvьrždуemo//potvrûemo), *ě (imêti//imiti), *ję (prieti//priêti); rotacizam (možete//morete); fleksije imenica ženskoga roda u oblicima GEN.SG, INS.SG, NOM.PL, ACC.PL (ženi//žene, siloû//silu); fleksije imenica muškoga roda u obliku ACC.PL (vêki//vêke); fleksije adjektivnoga tipa sklonidbe u obliku M/N.GEN.SG (svetoga//svetago); fleksije oblika prezenta 3SG/PL, 1PL (rečetь//reče, rekutь//reku, rečemь//rečemo); arhaični ili inovativni oblici glagola 'biti' (esmь, esi, jestь//sam, si, je). Zatim se korelacija odraza obaju tipova prebrojava i uspoređuje, nakon čega se u terminima poredbeno-povijesnoga jezikoslovlja formulira zaključak o jeziku spomenika. Pritom se u velikoj mjeri niveliraju terminološka protuslovlja, nastala kao posljedica potrebe determiniranja jezika spomenika.

U zaključnome dijelu ovoga rada iznesena će promišljanja biti ilustrirana na materijalu glagoljske bule pape Grgura XI. pavlinima XIV. st. iz zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice grada Zagreba (sign. R 4476).[11]

---

[10] Darija V. Koner, Aleksandrovna L. Makarova, Andrej N. Sobolev, Статистический метод языкового профилирования носителя диалекта (на материале восточносербского идиома села Берчиновац), *Вестник Томского Государственного Университета. Филология*, vol. 58, Tomsk, 2019., 17 – 33.

[11] Detaljnije o tradiciji proučavanja ovoga spomenika vidi: Ivan Milčetić, Hrvatski prijevod bule pape Grgura XI. pavlinima: regule svetoga Augustina na „Ugrih" i po drugim stranama, *Starine JAZU*, vol. 35, Zagreb, 1916., 426 – 431; Boris, Kuzmić, Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika, u: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*, ur. Stjepan Damjanović, Zagreb, 2009., 405 – 455; Diana D. Balaševič, Vjačeslav V. Kozak, Andrej N. Sobolev, Палеографическое описание рукописи славянского перевода буллы папы Григория XI Ордену св. Павла Отшельника, *Slovo*, vol. 68, Zagreb, 2018., 1 – 34.

Rezultati analize teksta bule

U tablici su navedeni rezultati lingvističke analize spomenika. Oblici riječi bule, koji prikazuju realizaciju gore spomenutih razlikovnih značajki, klasificirani su prema vrsti te realizacije.

Razlikovne značajke	**Crkvenoslavenska realizacija**	**Starohrvatska realizacija**
1. Odraz *ъ, *ь	ь[12]	a
Broj primjera	1	24
Primjeri	podьloženo	čas'tь, d'vari, grêšan, kada (2), malini, nap[o]lahku, niedanь, o(t)tačasku, o^{t}šalь, paklenu, s'tazami, sabran'ê, sadan'nimь, sadaš'na, sav'sima, savkupiti, savsêma, vanь (6)
2. Odraz *dj	žd	[j]
Broj primjera	0	28
Primjeri	—	meêhь, potv'reni, potv'rûemo (3), reen'e (2), roistva, takoe (20)
3. Odraz *ě[13]	ê	e/i
Broj primjera	58	54
Primjeri	bêžeĉe, bozê (2), d'rêvi, dêlь, doselê, dot'lê, godê (3), grêha, grêšan, imêti (3), imêûĉe, imêûĉi, imêûĉimь, naposlêdь, nêste, obrêĉen'e, porêzi, poslêdnemь, poslêdnoi, pot'lê, potrêbovati, pr(a)v'dê, providêti, savsêma, sebê, smêi (7), smêite (3), smêniemь, sudê, tesnêišago, ukrêplen'e, v'sêmi, vêč'n(a)go, vêkuv(ê)čnimi, vêr'nihь (2), vêrnimi, vsêhь, vsêmi, vsêmь (2), zak(o)nê (3), zamêri	avioni, bozi, cela (2), g(ospo)-d(i)ni, godi (2), hoteli (2), hotili, kloštrihь (4), kotarihь, kumfinihь (3), leto, letь, miseca, napridь, porizi, prebivaû, prebudutь, pred, preminuvšihь, prepovedamo (4), prepovedi, presvetlago, prokletstvi, reguli (2), s'men'û, sveta (3), svetske, teles'ne, teles'ni (2), telesnihь (2), tesnêišago, tesnoga, tihь, ug'rihь, ustavi, viĉa, vsimi, zakonihь

[12] Teoretski se grafičkim odrazom crkvenoslavenskih jora i jera može smatrati apostrof (’), međutim uporaba ovoga znaka odlikuje sve grupe suglasnika (sic!) neovisno o tome rekonstruira li se za danu poziciju etimološki reducirani ili ne. Naprotiv — uporaba je znaka „ь“ u sredini riječi nesumnjivi ortografski arhaizam.

[13] U jednu su grupu okupljeni korijenski, sufiksalni morfemi i fleksije koji sadrže etimološki *ě. Starohrvatska realizacija se razmatra bez distinkcije kvalitete refleksa („e“ ili „i“).

4. Odraz *ję	je	ja
Broj primjera	0	6
Primjeri	—	êti, priêm'ši, priêti (4)
5. Rotacizam[14]	-ž-	-r-
Broj primjera	0	10
Primjeri	—	morete, nere, nigdore (6), terь (2)
6. Fleksije GEN.SG, NOM.PL, ACC.PL (imenice *-a/*-ja)	-i	-e
Broj primjera	2	22
Primjeri	remeti, zamêri	almozine (2), bule (4), cr(ь)kve, desetine (5), hin'be, hudobe, novine, pape, pr(a)vde, regule, slobode (2), tvrdine, živine
7. Fleksije ACC.PL (imenice *-o/*-jo)	-i	-e
Broj primjera	2	15
Primjeri	porizi, v(ê)ki	b(i)sk(u)pe, kloš'tre (3), pogrebe, pope, pošešione (5), stan'ke, šinote. ustav'nike, z'vone,
8. Fleksije F.INS. SG (imenska sklonidba osnova na *-a/*-ja i adjektivna sklonidba)	-oû	-u
Broj primjera	0	8
Primjeri	—	ap(usto)lsku (4), dopuĉenu, o(t)tačasku, silu, šegavu
9. -ago//-oga (pridjevi i zamjenice)	-ago	-oga
Broj primjera	17	17

[14] Pojava rotacizma obično je tipična za oblike prezenta glagola *mogti, kao i zamjenice i pomoćne riječi koje sadrže tvorbeni element *že.

Primjeri	ap(usto)lsk(a)go (2), b(la)ž(e)n(a)go (4), presvetlago, regulnago, rimsk(a)go (2), s(ve)t(a)go, sego, tesnêišago, v(a)š(e)go (3), vêč'n(a)go	ap(usto)lsk(o)ga, koga, nega, p'rvoga, sega, svoga (4), tesnoga, toga (4), v(a)š(e)ga (2), v'sakoga[15]
10. Fleksije prezenta 3SG/PL	-tь	ø
Broj primjera	11	22
Primjeri	budetь (2), daetь, dostoit (2), otemlût', prebudutь, primutь, pristoit, promisletь, ud'ržit	bude (2), budu (2), imaû (5), nima, nimaû, opravi, otvede, pomagaû, prebivaû, prikladaû, pristoe, ud'rže (3), um're, z'na
11. Fleksije 1PL	-mь	-mo
Broj primjera	1	16
Primjeri	pristaemь	dopuĉamo (4), hoĉemo, oĉemo, potv'rûemo (3), prepovedamo (4), priemlemo, puĉamo, us'tavlamo
12. Oblici prezenta glagola *byti	esmь, esi, jestь	sam, si, je
Broj primjera	0	7
Primjeri	—	e (4), smo, esu, su

Iz rezultata je lingvističke analize očigledno da u spomeniku prevladavaju starohrvatske realizacije razlikovnih značajki. Istovremeno je za jezik bule karakteristična određena hibridnost, očekivana u kontekstu suvremenih predodžbi o glagoljskoj pismenosti. Provedena analiza pritom pokazuje konkretne odlike hibridnosti u jeziku spomenika. Značajne se oscilacije opažaju u oblicima s refleksom *ě, fleksijâ GEN.SG adjektivno-zamjeničke sklonidbe i fleksijâ 3SG/PL prezenta, što je jasno prikazano u dijagramu niže.

U ostalim slučajevima crkvenoslavenske dijalektne realizacije nisu prisutne, ili su u manjini. Na taj način u terminima koji su orijentirani na stilistiku (registar) spomenika, njegov se jezik može okarakterizirati kao djelomično (crkveno) slavenizirani starohrvatski. Osnovna su sredstva slavenizacije morfološki oblici.

[15] U starohrvatskim se realizacijama opaža prevladavanje zamjenica.

ZAKLJUČAK

Izvodeći zaključak o jeziku bule kao o slaveniziranome starohrvatskom, pretpostavljamo da je na spomeniku učinjena svjesna redaktura, među ostalim i stilistička. U slučaju se bule to čini mogućim. Iako izravnih informacija, koje to potvrđuju, nema, neka neizravna opažanja, temeljena na supostavljanju izvornoga teksta i prijevoda, ostavljaju mogućnost za takvu pretpostavku. U tom slučaju preostaje izvesti zaključak da je visokome stilu starohrvatskoga jezika svojstven vlastiti inventar morfema (kao i, po svemu sudeći, ortografskih pravila, leksema i sintaktičkih konstrukcija), čiji je donor crkvenoslavenski jezik biblijskih tekstova. Uporaba je oblika iz toga inventara, međutim, opcionalna i ne isključuje paralelnu uporabu neutralnih varijanti.

Za jezik je bule u cjelini karakterističan izvjestan sinkretizam i njime uvjetovana varijantnost nekih ortografskih pravila i morfoloških paradigmi, očekivana kod nestandardiziranoga idioma. Provedena analiza nije, naravno, potpuna. Samo utvrđivanje popisa relevantnih razlikovnih značajki tema je posebnog istraživanja. Kvantitativna i kvalitativna korelacija realizacije razlikovnih značajki, uz uvjet prikupljenosti dovoljne količine materijala, može biti dodatno sredstvo datiranja, lokalizacije i klasifikacije spomenika glagoljske pismenosti.

PRILOG: (tekst spomenika po prijepisu NSK R 4476)

Grêgorъ rabъ rabovъ bož'ihъ v'zlûb'lenimъ sinomъ priuru eneralu i b'ratii S(ve)t(a)go p(a)vla p'rvoga remeti reda prisež'nikomъ regule b(la)ž(e)n(a)go avgustina bisk(u)pa isp(o)v(ê)d(ъ)nika · Na ug'rihъ | i po d'rugihъ s'tranahъ sego sveta pos'tavlenimъ t(a)ko sadan'nimъ t(a)ko po nihъ nastanuĉihъ

reguľ ni životъ priêm'ši v v(ê)ki Reguľ ni životъ obiraûĉimъ pristoit se da bu|detъ nimъ ap(usto)lska pomoĉь · a to zato da bi nikomu s'men'û protivnu v pridan'i ili nihъ ot dobra namišlen'ê otvede ili moĉь ča ne budi s(ve)toi regulnosti raz'b'eniê

I zato o | v'zlûbleni v g(ospo)d(i)ni bozi s(i)n(o)ve k v(a)šimъ pravimъ proš'namъ pristaemъ m(i)l(o)st(i)vo I kloštre v(a)še v' kihъ z' bož'nimъ služeniemъ nastoite Podь b(la)ž(e)n(a)go petra i n(a)šu priemlemo obaru Iz' da|n'ne bule pis'momъ potv'rûemo Naiprvo to naredidivši (sic!) Da redь potv'reni po zak(o)nê ki e po bozê i po b(la)ž(e)n(a)go avgustina reguli v kloštrihъ v(a)šihъ oblastiû ap(usto)lsku Na to da se | z'na biti postavlenь K(a)ko vêkuv(ê)čnimi on'dê vr(ê)meni nerazlomleno ud'ržit se

C zato kakove godê pošešione ili d'ruga blaga više rečenihъ kloštarъ sadaš'na ke po pr(a)v'dê i po | zak(o)nê uď rže Iti naposlêdь z' dopuĉen'emъ dara almozine b(i)sk(u)povъ ili dara almozine ot kralevъ ali ot knezi ili ot druzihъ vêrnihъ ali druzimi vêrnimi pravimi zakoni d|aruûĉe g(ospo)d(i)nu b(og)u budite mog'li imêti t'vrda v(a)mъ i po vasъ nastanuĉimъ i cela da prebudutъ Kihъ ta vlaĉimi imeni oĉemo imênovati V kihъ v(a)ši k'loš'tri esu post(a)vleni sa v's|êmi k nimъ pristoeĉimi to e' s' cr(ъ)kvami s' desetinami s v'rti s vinog'radi s malinami s['] z(e)mlami s' dubravami I z d'rêvi plodovitimi i neplod'nimi s' pašami na planinahъ na go|rahъ v' dragahъ s vodami i s malini i s puti i s'tazami i sa vsêmi druzimi zak(o)ni i tvrdinami i slobodami svoimi

C Vanъ zloživ'ši novinu ploda v(a)šega ku rukami v(a)š(i)mi ili | bl(a)gomъ v(a)šimъ težite ot ke novine oĉe doselê nigdore ni desetine priemalь I t(a)koe ot priploda v(a)še živine nigdore ot v(a)sъ vzimati desetine ili v(a)sъ siliti ne smêi

C takoe | dopuĉamo v(a)mъ pope i priproste slobod'ne i otvezane sega sveta bêžeĉe v d'ružbu v(a)šu priêti I tihъ poli sebê bez v'sakoga prigovora udržati

C A z'vrhъ toga prepoveda|mo da niednomu bratu v(a)šemu po učineniû profeša v kloštrihъ v(a)šihъ ne dostoit' se bez licen'ci priura v(a)š(e)ga enerala Otložeĉi tesnêišago reda s tihъ istihъ kloštarъ | otiti I ako bi ki otšalь bezь tv'rdinь op'činskihъ i listi v(a)šihъ nigdorъ ihъ ne smêi priêti ni obdržati

C Z'vrhъ toga t(a)k(o)e oblastiû ap(usto)lsku prepov(e)damoda niedanъ b(i)sk(u)pь i ni ini i ni (sic!) | drugi ki godi parlatь na šinote ili na druge stan'ke svetske to e' teles'ne v(a)mъ poiti ili na teles'ni sudь za vlaĉe bl(a)go ili za vlaĉe pošešione v(a)še siliti | ne s'mêi C A ni kloštromъ v(a)š(i)mъ za volû stavlen'ê redovь ili za volû viĉa ili za volû sabran'ê očitihъ s'tankovь priti ili savkupiti se smêite ni

regulnago obra|n'ê v(a)šego priura enerala smê[i]te b'rižiti ni na obiran'û ni na s'vržen'û nega ki va ono vr(ê)me bude proti š'tatutomъ reda v(a)š(e)go niednimъ zak(o)nomъ sebe va to ne vkladaite I to t(a)ko prikl|adaû da vikariši i priuri reda v(a)š(e)go svomu b(i)sk(u)pu v koga b(i)sk(u)pii prebivaû s počten'emъ svoga reda poslušni imaû biti t(a)ko k(a)ko b(i)sk(u)pi proti š'tatutomъ reda svoga niednimъ posluhomъ | nima[û] ihъ pripravlati

C t(a)koe za posvećenie olt(a)ri i cr(ъ)k(a)vъ i za reen'e klirikъ i t(a)koe za s(ve)to ul'e I t(a)koe za ko godê cr(ъ)kv(e)no svetstvo nig'dore ot v(a)sъ za navad'no obrêćen'e ili drugimъ zak(o)nomъ niće | ot v(a)sъ s'mêi potrêbovati ni vzeti Da vsa svetstva v(a)mъ za b(og)a b(i)sk(u)pi v' vašihъ b(i)sk(u)piêhъ dati imaû Ako li bi ne hotili dopućamo v(a)mъ vsêmъ kimъ koli katuličskimъ budete hot|eli poiti b(i)sk(u)pomъ i imêûćimъ m(i)l(o)stъ i op'činu ap(usto)lsk(o)ga stola ki n(a)mъ dopućenu oblas'tiû v(a)mъ daetъ ča prosite

Ako li stoli v(a)šihъ b(i)sk(u)pii prazdni bili bi dot'lê vsa svetstva | cr(ъ)kvena ot bližnihъ b(i)sk(u)pi priêti sl[obo]dno i bez prepovedi mozite t(a)ko da napridъ ot toga b(i)sk(u)[pom]ъ [vla]ćimъ nied'ne zamêri ne budi

zač' dovole kr(a)tъ vlać[i]hъ b(i)sk(u)povъ ob'razomъ ne morete imêti a|ko bi ke b(i)sk(u)pe rimsk(a)go stola k(a)ko smo više re[k']li m(i)l(o)stъ i općinu imêûće kimъ plno z'nan'e imate Primi se kloštarъ v(a)šihъ poiti ot kih bi bl(agoslove)niê kaležemъ i s'vitamъ i posvećen'ê olt(a)remъ oblas'tiû ap(usto)lsk(a)|go stola priêti mozite

C kada t(a)koe općin'ska ustava z(e)mli ili ladan'û bude dopućamo v(a)mъ zatvorivši d'vari i vanъ zag'nav'ši prokletce i ustav'nike ne zvoniv'še v z'vone ako vi k'|rivi nêste v toi ustavi ne nagl(a)sъ nap[o]lahku čtuće z'božni oficii r'cite

C Kriz'mu t(a)koe i s(ve)to ule posvećen'e olt(a)ri ili cr(ъ)k(a)vъ Reen'e klêr'gъ ki se imaû redit[i] ot v(a)šihъ b(i)sk(u)povъ da priemlete ako su | katuličski terъ imaû m(i)l(o)stъ i op'činu stola rimsk(a)go terъ ta is'ta svetstva budu v(a)mъ hoteli dati bez' vsake hin'be

C zvr'hu toga t(a)koe prepovedamo t'vrdo k(a)ko v kumfinihъ v(a)š(i)hъ nigdore bez' dopu|ćen'ê b(i)sk(u)pъ v(a)šihъ i v(a)sъ kapelu ili molitelnicu z'nova zidati ili postaviti ne s'mêi vanъ z'ložećі i imêûći bule b(i)sk(u)povъ rim'skihъ

I zato nove i ne pristoeće porizi ot arhib(i)sk(u)povъ ili b(i)sk(u)povъ i ar'|hiprv'dovъ dikanovъI t(a)koe vsêhъ cr(ъ)kvenihъ i inihъ telesnihъ stroit(e)lь ot v(a)sъ savsêma ne pućamo vzimati

I t(a)koe pogrebe v' kloštrihъ v(a)š(i)hъ dopućamo vs(a)komu slobodnu biti I da nihъ divicionu i poslêdnoi voli ki se v' ti|hъ is'tihъ kloštrihъ pokopati izbrali budu otložećі ot kih bi ki v prokletstvi bili podъ ustavu ili očiti ožur'nici i v tom' se nig'dore nima protiviti I t(a)koe vanъ zložećі pr(a)v(ъ)de onihъ cr(ъ)k(a)vъ ot kihъ mr'tva t(e)l(e)sa otemlû|t' se

T(a)koe i desetine i pošešione pristoeĉe po zak(o)nu k pr(a)v(ъ)damъ kloštromъ v(a)šemъ ke desetine ili pošešione pros'ti lûdi ud'rže otkupiti i po zak(o)nê osloboditi iz rukъ nihъ i ot cr(ъ)k(a)vь h kimъ te is'te desetine pristoe Slobo|d'na v(a)mъ b(u)di na to n(a)ša oblastь i moĉ

Kada t(a)koe v(a)šь priurь eneralь um're ili po nemь kihъ godê nastanuĉihъ nigdore ondê podьloženo šegavu hitrostiû · ili silu ne smêi se post(a)viti nere koga br(a)t(i)ê opĉinskimъ do|puĉeniemъ ili br(a)t(i)ê e vekša strana i staršihъ sveta po bozê i po reguli b(la)ž(e)n(a)go avgust(i)na promisletъ iz'brati

Miru t(a)koe i pokoû v(a)š(e)mu ottačasku sk'rb'û providêti t(a)koe hoteĉe oblastiû ap(usto)lsku t'vrdo us'tavlamo | i pod' strahъ proklet'stva prepovedamo da nigdore v' vašihъ kum'finihъ ili kotarihъ ili hižь i domovь v(a)šihъ č(lovê)ka êti ili tad'binu i raz'boi učiniti ili og'nь pustiti ili ubiistvo učiniti s'mel' bi ali lû|di k domomъ v(a)šimъ greduĉe ali ot nihъ vraĉaûĉe se kimъ koli zak(o)nomъ brižiti ne s'mêi Darь b(og)u na čas'tь i domovь v(a)š(i)hь v meêhь ili v kumfinihъ v(a)šihъ ne t(o)kmo vi i br(a)t(i)ê v(a)ša da pače i d'ruzi p'lnь mirь imaû | i pokoi

I t(a)koe v'se slobodn' i tvrdine ot preminuvšihъ pred nami n(a)š(i)hь b(i)sk(u)pi rim'skihъ v(a)šimъ kloštromъ dopuĉenihъ I t(a)koe slobode vanь vzete otlučen'ê ot telesnihъ porêzi ot krali i ot knezi i ot d'ruzêh' | vêr'nihъ razum'no v(a)mъ dopuĉenihъ oblastiû ap(usto)lsku potvr'ûemo Iz dan'nega pis'ma bule tvrdo potv'rûemo

C Hoĉemo t(a)koe i tvrdo zap(o)v(ê)daûĉe k(a)ko sav'sima nied'nomu č(lovê)ku ne dostoit se više r(e)čene kloš'|tre smêniemъ b'ržiti ili nihъ pošešione otneti ili otneto držati ili v nihъ pomankati [·] ili kimi godi [druz]imi nas'tori b'rižiti ihъ ne smêite Da ta vsa cel[a] budutь onimъ kimь za obaru i za moĉь | i za ukrêplen'e dopuĉena sa vsimi pristoeĉimi užitki Vanь izloživ'ši ap(usto)lsk(a)go s'tola

ako li bi pot'lê cr(ъ)kveni ili telesni oblastniki te n(a)še bule pismu videĉi proti nemu s'meli bi protiviti | Drugočь i tričь opomenuvši ihъ ako grêha svoga i zadovolno učineniemъ ne opravi oblastь i počten'ê svoga znai se ne imêti dostoênstva i grêšan se zbožnomu sudu znai biti za svoe hudobe | i ot presvetlago t(ê)la i kr'vi b(o)žie i ot g(ospod)a sp(a)s(i)t(e)la otlučenъ budi i proklet'ь I t(a)koe Na poslêdnemь sudê položenъ budi v paklenu muku

A vsêmь lûdemь ki više r(e)čene kloštre udrže v nihъ zakonihъ | i v nihъ pr(a)v(ъ)dahъ i pomagaû udržati Budi mirь g(ospod)a n(a)š(e)go is(usa) h(rьst)a n(a) nihъ t(a)ko da tu plodь dobrihъ dêlь primutь A u tesnoga sud'ca p'laĉu vêč'n(a)go mira amenь

C Danь v avioni po rukahъ p(e)tra titola | s(ve)te anastasie prozviter' gardinala s(ve)te rim'ske cr(ъ)kve vicekan'cilira eï·d(a)nь miseca dektebra z·in'dikcionь b(o)žiê roistva letь č·t·n·a·Biskupie grgura g(ospo)d(i)na pape | aï·pr'vo leto

IZVORI I LITERATURA

LITERATURA:

Corin, Andrew R., *The New York Missal: A Paleographic and Phonetic Analysis*, Columbus, Ohio, 1991.

Corin, Andrew R., Varijacija i norma u hrvatskom crkvenoslavenskom, *Slovo*, vol. 41 – 43, Zagreb, 1993., 155 – 196.

Damjanović, Stjepan, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb, 1984.

Damjanović, Stjepan, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Zagreb, 2008.

Jelić, Luka, Slavorum Meridionalium catholicorum liturgicae linguae. Ad quaestionem de unitate liturgiae, *Slavorum Litterae Theologicae*, vol. 2, no. 4, Velehrad, 1906., 296 – 306.

Kapetanović, Amir, Reflections of Church Slavonic – Croatian diglossia on the Baška tablet: a new contribution concerning its language and linguistic layers, *Zeitschrift für Slawistik*, vol. 60, no. 3, Dresden, 2015., 335 – 365.

Kapetanović, Amir, Languages and Their Registers in Medieval Croatian Culture, *Studia Ceranea*, vol. 7, Lodz, 2017., 79 – 98.

Kuzmić, Boris, Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika, u: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*, ur. Stjepan Damjanović, Zagreb, 2009., 405 – 455.

Mihaljević, Milan, Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi, u: *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир «Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција»*, ur. I. Velev, A. Girevski, L. Makarijoska, I. Piperkoski, K. Мокрова, Skopje, 2011., 229 – 238.

Milčetić, Ivan, Hrvatski prijevod bule pape Grgura XI. pavlinima: regule svetoga Augustina na „Ugrih" i po drugim stranama, *Starine JAZU*, vol. 35, Zagreb, 1916., 426 – 431.

Nazor, Anica, Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa), *Slovo*, vol. 13, Zagreb, 1963., 68 – 86.

Sobolev, Andrej N., Theoriebildung in der Dialektologie: historisch-vergleichende Beschreibung, u: *The Slavic Languages. An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation. Band 2.*, ur. K. Gutschmidt, S. Kempgen, T. Berger, P. Kosta, Dresden, 2014., 2067 – 2074.

Balaševič, Diana D., Kozak, Vjačeslav V., Sobolev, Andrej N., Палеографическое описание рукописи славянского перевода буллы папы Григория XI Ордену св. Павла Отшельника, *Slovo*, vol. 68, Zegreb, 2018., 1 – 34.

Kozak, Vjačeslav V., Makarova, Aleksandrovna L., Переводческие особенности древнехорватской буллы Ордену паулинов 1371 г., u: *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Paleoslavistika – 3*, ur. Valerija S. Efimova, Anatolij A. Turilov, 2020., 119 – 132.

Koner, Darija V., Makarova, Aleksandrovna L., Sobolev, Andrej N., Статистический метод языкового профилирования носителя диалекта (на материале восточносербского идиома села Берчиновац), *Вестник Томского Государственного Университета. Филология*, vol. 58, Tomsk, 2019. 17 – 33.

Vjačeslav V. Kozak
Anastasija L. Makarova
Andrej N. Sobolev

ON THE LANGUAGES OF THE CROATIAN GLAGOLITIC LITURGY IN THE LIGHT OF THE WORKS OF DR. LUKA JELIĆ – BASED ON THE MATERIAL ON THE BULL OF POPE GREGORY XI TO THE PAULINES

SUMMARY

Explaining the specificities of the Roman liturgical rite among Croats, Dr. Luka Jelić touches upon one of the fundamental theoretical questions of historical Slavic studies. To what extent can languages differ in the Slavic written heritage of the Middle and Early Modern Ages? In „Slavorum Meridionalium catholicorum liturgicae linguae" (1906), Jelić establishes the liturgical usage of two Slavic languages: the so-called Slavic or Croatian Glagolitic (*lingua Slavonica, Glagolito-croatica, Dalmatica Hieronymiana,* or *Illyricum litterale*) on one hand, and the Dalmatian language (*lingua Dalmatica* or *Illyrica vulgaris*) on the other. Under the name of the Slavic language, Jelić primarily described what is now commonly referred to as the Croatian Church Slavonic language (or the Church Slavonic language of the Croatian redaction). Used both in religious and secular circles, this language, according to Jelić, originates from the „West Illyrian" dialect (part of the Slovenian and Croatian-Serbian linguistic continuum), develops until the end of the 17th century, and becomes a dead language, known as *lingua palaeocroatica* (cf. Old Croatian language). The Dalmatian idiom, based on the Ikavian dialect of „Istria, Dalmatia, and Bosnia," was in liturgical use from the end of the 14th century, primarily as a language for hymns and readings from the Holy Scriptures performed during the Latin Mass. A well-known example is the Lectionary of Bernardin of Split from the year 1495. Dalmatian precedes the modern Croatian and/or Serbian language (*lingua litteraria Serbo-Croatica*). Since Jelić's time, the debate on the linguistic attribution of Glagolitic monuments has come a long way in the works of A. Nazor, A. Corina, S. Damjanović, M. Mihaljević, A. Kapetanović, and others, but many questions remain open. In this study, based on the material of the Glagolitic bull of Pope Gregory XI to the Paulines, an analytical statistical method of linguistic/dialectal profiling is implemented. This method aims to „assess the frequency and regularity of the distribution of distinctive dialectal features in (...) non-standardized idioms" and the coherence of the linguistic system into which they enter. Applied to the bull (NSK, R 4476), the method explicates the measure of the influence of Church Slavonic (bozê, zamêri, apustolskago, budetь) or vernacular (bozi, almozine, apustolskoga, bude) forms.

Keywords: Croatian Church Slavonic language, Old Croatian language, statistical methods, code-mixing, code-switching, linguistic profiling, bull.

Fotografije sa znanstvenog skupa
Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa
održanog u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru 24. listopada 2019.

(Foto: Grozdana Franov-Živković)

Uzvanici i sudionici znanstvenog skupa (Dvorana Zavoda HAZU u Zadru)

Sudionici znanstvenog skupa kod biste Luke Jelića
u perivoju Zavoda HAZU u Zadru

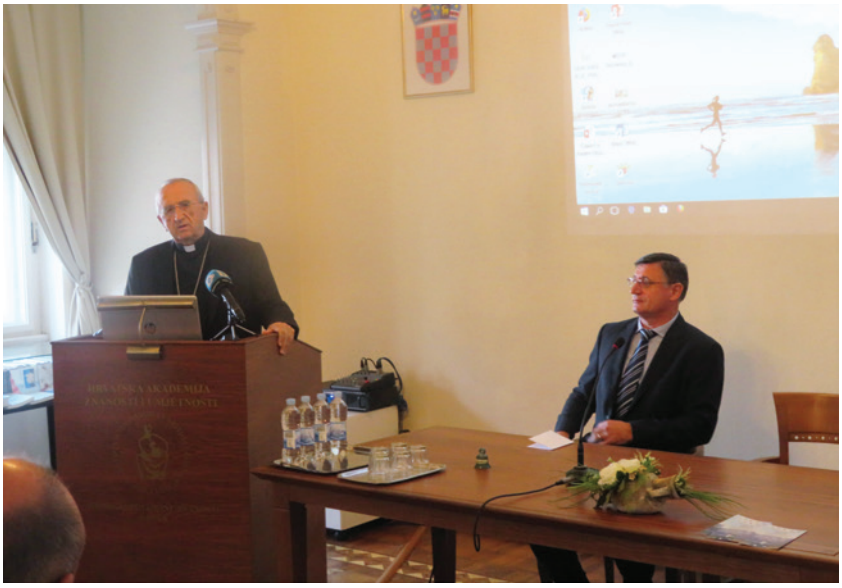

Pozdravni govor nadbiskupa zadarskog mons. Želimira Puljića

Izlaganje dr. sc. Martine Dubolnić Glavan (1979. – 2022.)

SADRŽAJ / CONTENTS

Predgovor 7

Tado Oršolić

O ŽIVOTU I DJELU DR. DON LUKE JELIĆA 11

ON LIFE AND WORK OF DR. REVD LUKA JELIĆ

Zdenko Dundović i Josip Dukić

KORESPONDENCIJA DON LUKE JELIĆA I DON FRANE BULIĆA (KONAC 19. I POČETAK 20. ST.) 33

WRITTEN CORRESPONDENCE BETWEEN REVD. LUKA JELIĆ AND REVD. FRANE BULIĆ (AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY)

Šime Vrkić

ARHEOLOŠKA BAŠTINA BUKOVICE U RUKOPISNOJ OSTAVŠTINI LUKE JELIĆA 51

ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF BUKOVICA IN THE MANUSCRIPTS OF LUKA JELIĆ

Tomislav Fabijanić

LUKA JELIĆ I ZADARSKO OTOČJE 83

LUKA JELIĆ AND THE ZADAR ARCHIPELAGO

Zrinka Brkan Klarin

UBIKACIJA CRKAVA SVETE KATARINE I SVETE MARGARITE U NINU 117

ON LOCATING CHURCHES OF ST CATHERINE AND ST MARGARET IN NIN IN VIEW OF DR LUKA JELIĆ'S RESEARCH

Ana Jordan Knežević

ISTRAŽIVANJA DR. DON LUKE JELIĆA NA BIOGRADSKOM PODRUČJU 151

REVD LUKA JELIĆ'S RESEARCH IN BIOGRAD AREA

Dražen Maršić

ARHIVA LUKE JELIĆA KAO IZVOR ZA GROBNU PLASTIKU I ARHEOLOŠKU TOPOGRAFIJU RIMSKE DALMACIJE – IZABRANI PRIMJERI IZ JUŽNE LIBURNIJE 183

LUKA JELIĆ'S ARCHIVES – A SOURCE OF GRAVE PLASTIC AND ARCHEOLOGICAL TOPOGRAPHY OF ROMAN DALMATIA – CHOSEN SPECIMEN FROM SOUTH LIBURNIA

Nenad Cambi

DON LUKA JELIĆ NA MANASTIRINAMA 221

REVD LUKA JELIĆ AT MANASTIRINE

Anamarija Bralić

ISTRAŽIVANJA DON LUKE JELIĆA NA PODRUČJU KAŠTELA 237

REVD LUKA JELIĆ'S RESEARCH IN KAŠTELA AREA

Josip Pavić

UTVRĐENJA ŠIBENIKA I OKOLICE U OSTAVŠTINI LUKE JELIĆA 249

FORTIFICATIONS IN ŠIBENIK AND THE SURROUNDING AREA IN THE LEGACY OF LUKA JELIĆ

Tomislav Galović

LUKA JELIĆ I ISTRAŽIVANJE POVIJESTI ROGOVSKE OPATIJE 265

LUKA JELIĆ AND RESEARCHING INTO HISTORY OF ROGOVO ABBEY

Zvjezdan Strika

RAZVOJ CRKVENIH STRUKTURA (BISKUPIJE) U BIOGRADU DO 1125./1126. GODINE (DON LUKA JELIĆ I ISTRAŽIVANJE BIOGRADSKE BISKUPIJE) 307

DEVELOPMENT OF ECCLESIASTICAL STRUCTURES (DIOCESE) IN BIOGRAD UNTIL 1125/1126 (REVD LUKA JELIĆ AND RESEARCH OF BIOGRAD DIOCESE)

Vinicije B. Lupis

DON LUKA JELIĆ I NJEGOVE ARHEOLOŠKE BILJEŠKE U BOKI KOTORSKOJ I ALBANIJI 339

REVD LUKA JELIĆ AND HIS ARCAEOLOGICAL NOTES ON BOKA KOTORSKA AND ALBANIA

Mate Bobanović

PRILOZI BORBI ZA GLAGOLJICU IZ OSTAVŠTINE DON LUKE JELIĆA 373

WRITTEN LEGACY OF REVD LUKA JELIĆ IN SERVICE TO
THE STRUGGLE FOR GLAGOLITIC SCRIPT

Grozdana Franov-Živković

JELIĆEVA ISTRAŽIVANJA OBIČAJNOG I STATUTARNOG PRAVA 389

LUKA JELIĆ'S RESEARCH OF COMMON LAW

Danijela Deković

DOPRINOS DON LUKE JELIĆA OSNIVANJU MUZEJA HRVATSKIH STARINA BIOGRAD NA MORU 427

REVD LUKA JELIĆ'S ROLE IN THE ESTABLISHING OF
"MUZEJ HRVATSKIH STARINA" IN BIOGRAD NA MORU

Matija Dronjić i Mario Katić

***FOLKLORISTIČKI PABIRCI*: ETNOGRAFSKI RAD LUKE JELIĆA** 439

FOLKLORISTIC SNIPPETS: LUKA JELIĆ'S ETNOGRAPHIC WORK

Sanja Smodlaka Vitas

VALORIZACIJA JELIĆEVA RADA NA PODRUČJU INDOEUROPEISTIKE 463

REVIEW OF JELIĆ'S INTEREST IN INDO-EUROPEAN STUDIES
AND ROOT LANGUAGE

Vjačeslav V. Kozak, Andrej N. Sobolev i Anastasija L. Makarova

O JEZICIMA HRVATSKE GLAGOLJSKE LITURGIJE U SVJETLU DJELA DR. LUKE JELIĆA – NA GRAĐI BULE PAPE GRGURA XI. PAVLINIMA 475

ON THE LANGUAGES OF THE CROATIAN GLAGOLITIC LITURGY IN
THE LIGHT OF THE WORKS OF DR. LUKA JELIĆ – BASED ON THE
MATERIAL ON THE BULL OF POPE GREGORY XI TO THE PAULINES

Fotografije sa znanstvenog skupa
Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik:
***valorizacija znanstvenog opusa* održanog u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru 24. listopada 2019.** 492

9 789533 475707

Cijena: 20 €

ISBN 978-953-347-570-7